

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ**

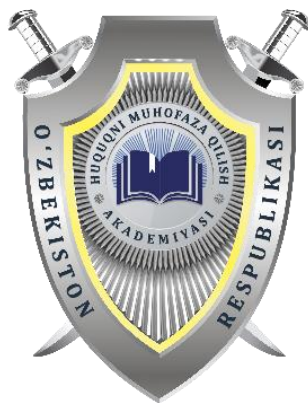
ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

**мавзусидаги республика илмий-амалий
конференция материаллари**

ТЎПЛАМИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ**

**ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ
АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ
МАСАЛАЛАРИ**

**мавзусидаги республика илмий-амалий
конференция материаллари
ТЎПЛАМИ**

Тошкент-2024

ББК: 67.4

УДК: 34

Мазкур тўплам Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Кенгашининг 2024 йил 31 майдаги 6–сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

“Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами //
Масъул муҳаррирлар ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.ф.д., доц. Ш.И.Шайзаков – Тошкент. 2024. – 574 б.

Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. **М.М.Мамасиддиқов**
ю.ф.ф.д., доц. **Ш.И.Шайзаков**

Нашрга тайёрловчилар: ю.ф.ф.д., доцент **Ш.И.Шайзаков**,
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси докторанти **Б.Н.Элмурзаев**

Тўпламда 2024 йил 25 апрель куни Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясида бўлиб ўтган “Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари ўрин олган. Унда Ўзбекистон Республикасида юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш, ҳуқуқшуносликка оид илмий ишларни ривожлантиришнинг долзарб муаммолари, илмий фаолиятда бюрократия ва коррупцияни олдини олиш истиқболлари; давлат хизматчилари фаолиятини баҳолашнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш, бунда прокуратура органларининг ўрни ва аҳамиятини таҳлил қилиш, суд амалиётида қонунчилик ҳужжатларини қўллаш жараёнидаги муаммолар; жиноят ҳуқуқи соҳасидаги илмий-назарий билимларни амалда қўллашнинг долзарб муаммолари, жиноят процессида шахсни реабилитация этиш соҳасидаги халқаро стандартлар, терговчининг процессуал мустақиллигини таъминлаш истиқболлари каби бошқа долзарб масалалар муҳокама этилди.

Тўплам фан ва таълим соҳасини бошқаришга ваколатли давлат органлари, юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ мутасадди ташкилотлар ходимлари, ҳуқуқшунослик йўналишидаги олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, докторантлар, мустақил изланувчилар, магистрлар ҳамда ушбу масалаларга қизиқувчи мутахассислар ва кенг жамоатчилик учун мўлжалланган.

Мазкур тўпламга киритилган материалларнинг мазмуни, ундаги статистик ва бошқа маълумотлар, меъёрий ҳужжатлар санасининг тўғрилигига ҳамда танқидий фикр-мулоҳазаларга муаллифларнинг шахсан ўзлари масъулдирлар.

© Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси, 2024.

I-БОБ. ЮРИДИК ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ, ТАШКИЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИНИ АМАЛИЁТГА ТАТБИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

**МУЗАФФАРЖОН МУСАЖОНОВИЧ
МАМАСИДДИҚОВ**

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
бошлиғининг илмий ишлар ва
инновациялар бўйича ўринбосари,
юридик фанлар доктори, профессор

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ Қўллаш АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Сўнгги беш йиллик ислохотларнинг натижасида мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг зарур сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-маърифий асослари яратилди.

Жаҳон миқёсидаги мураккаб жараёнларни ва мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт натижаларини чуқур таҳлил қилган ҳолда кейинги йилларда “Инсон кадри учун” тамойили асосида халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаш мақсадида “Ҳаракатлар стратегиясидан - Тараққиёт стратегияси сари” тамойилига асосан 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ва уни амалга оширишга оид давлат дастури қабул қилинди.

Тараққиёт стратегиясининг бир қатор мақсадларида халқ ҳўжалигининг қатор соҳаларига илм-фан, амалиёт ва ишлаб чиқаришни интеграция қилиш, инновацияларни кенг жорий қилиш, ишлаб чиқариш билан илм-фан муассасаларининг кооперация алоқаларини ривожлантириш каби масалалар ўрин олган.¹

Маълумки, ҳозирги кунда илмий кадрлар тайёрлаш тизимини жадал ривожлантириш мамлакатни изчил тараққий эттиришнинг муҳим омилига айланди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февралдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги, 2020 йил

29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сон Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва бошқа норматив ҳужжатлар қабул қилинди. Инновацион ривожланиш вазирлиги, Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди.

Шунингдек, сўнгги йилларда мамлакатда ўқув-педагогик жараёнга инновацион илғор ва халқаро таълим стандартларини жорий этиш, кадрлар салоҳиятини ошириш ва профессор-ўқитувчилар меҳнатини рағбатлантириш, шунингдек таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашни назарда тутадиган юридик таълим тизимини такомиллаштириш бўйича бир қатор аниқ чора-тадбирлар амалга оширилди.

Хусусан, соҳага оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан, барча низомлар тубдан янгиланди. Замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда норматив-ҳуқуқий база диссертациялар сифати ва самарадорлигини ошириш, экспертиза сифатини янада яхшилаш, самарали фаолиятни рағбатлантириш каби ижобий ўзгаришларига йўналтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.02.2017 йилдаги ПФ-4958-сон фармони асосида 2017 йилдан бошлаб фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражалари бўйича 2021-IV.2024 йилларда жами **10 321** нафар талабгор илмий даражаларда тасдиқланди (1-2-иловалар):

	Жами	Жумладан			
		2021 й.	2022 й.	2023 й.	IV.2024
Фалсафа доктори (PhD)	8898	1977	2762	3100	1059
Фан доктори (DSc)	1423	353	410	471	189
Жами	10321	4351	5194	5594	1248

Ҳимоя қилинган диссертациялар фан тармоқлари кесимида қуйидагича тақсимланган: **31,9%** аниқ, табиий ва техника фанлари, **54,7%** ижтимоий-гуманитар ва **13,4%** тиббиёт фанлари бўйича (3-4-иловалар):

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон.

	Илмий даражаларда тасдиқланганлар		Шундан			
			DSc		PhD	
	сони	%	сони	%	сони	%
Аниқ, табиий ва техника фанлари	3292	31,9	433	30,4	2859	32,1
Ижтимоий-гуманитар фанлар	5644	54,7	740	52,0	4904	55,1
Тиббиёт фанлари	1385	13,4	250	17,6	1135	12,8
Жами	10321	100	1423	100	8898	100

**2021 – 2024 йй.да фалсафа доктори (PhD) илмий даражасида тасдиқланган мутахассислар тўғрисида
МАЪЛУМОТ**

№	Фан тармоғи	Йиллар				Жами
		2021 й.	2022 й.	2023 й.	IV.2024	
1	Физика-математика фанлари	94	104	104	45	347
2	Кимё фанлари	91	82	49	33	255
3	Биология фанлари	69	100	83	23	275
4	Геология-минералогия фанлари	21	18	13	7	59
5	Техника фанлари	317	485	462	170	1434
6	Қишлоқ хўжалик фанлари	65	90	110	48	313
7	Тарих фанлари	90	162	170	19	441
8	Иқтисодиёт фанлари	242	232	361	162	997
9	Фалсафа фанлари	68	122	105	38	333
10	Филология фанлари	226	339	359	96	1020
11	География фанлари	22	29	18	11	80
12	Юридик фанлар	74	59	97	28	258
13	Педагогика фанлари	234	441	603	150	1428
14	Тиббиёт фанлари	261	336	377	161	1135
15	Фармацевтика фанлари	8	11	7	5	31
16	Ветеринария фанлари	6	16	10	8	40
17	Санъатшунослик	13	13	14	6	46

18	Архитектура	6	8	10	6	30
19	Психология фанлари	19	70	87	23	199
20	Социология фанлари	19	12	11	0	42
21	Сиёсий фанлар	21	23	33	10	87
22	Исломшунослик фанлари	7	6	6	4	23
23	Ҳарбий фанлар	4	4	11	6	25
	Жами	1977	2762	3100	1059	8898

4-илова

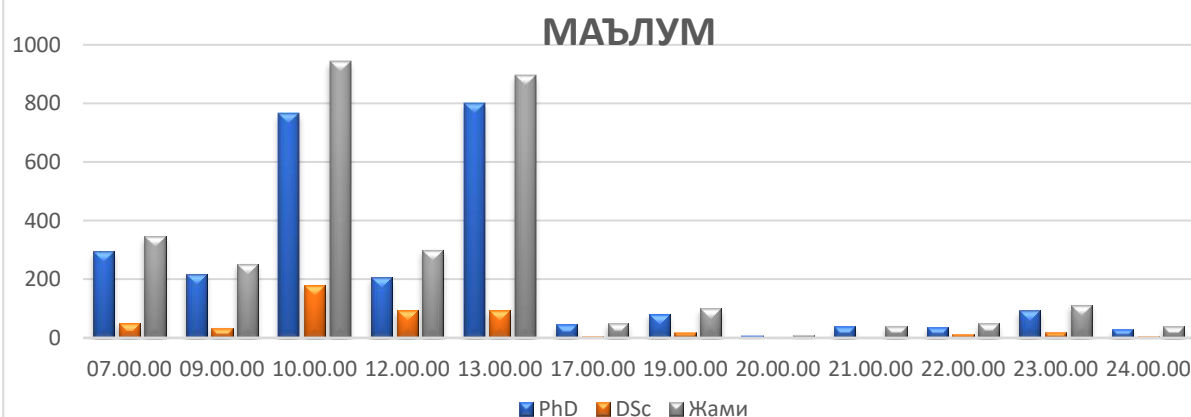
**2021 – 2024 йй.да фан доктори (DSc) илмий даражасида
тасдиқланган мутахассислар тўғрисида МАЪЛУМОТ**

№	Фан тармоғи	Йиллар				Жами
		2021 й.	2022 й.	2023 й.	IV.2024	
1	Физика-математика фанлари	28	24	14	12	78
2	Кимё фанлари	13	15	8	6	42
3	Биология фанлари	16	9	13	2	40
4	Геология-минералогия фанлари	6	3	2	1	12
5	Техника фанлари	46	59	58	18	181
6	Қишлоқ хўжалик фанлари	10	17	21	3	51
7	Тарих фанлари	14	20	23	10	67
8	Иқтисодиёт фанлари	39	26	67	29	161
9	Фалсафа фанлари	12	15	15	9	51
10	Филология фанлари	51	53	52	10	166
11	География фанлари	2	8	4	2	16
12	Юридик фанлар	10	19	26	12	67
13	Педагогика фанлари	24	44	62	17	147
14	Тиббиёт фанлари	63	63	72	52	250
15	Фармацевтика фанлари	4	5	1	0	10
16	Ветеринария фанлари	0	1	2	0	3

17	Санъатшунослик	1	0	2	0	3
18	Архитектура	1	0	3	0	4
19	Психология фанлари	3	22	13	4	42
20	Социология фанлари	5	1	2	0	8
21	Сиёсий фанлар	5	6	11	2	24
22	Исломшунослик фанлари	0	0	0	0	0
23	Харбий фанлар	0	0	0	0	0
	Жами	353	410	471	189	1423

2013-2022 йилларда фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражасида тасдиқланган мутахассислар тўғрисидаги

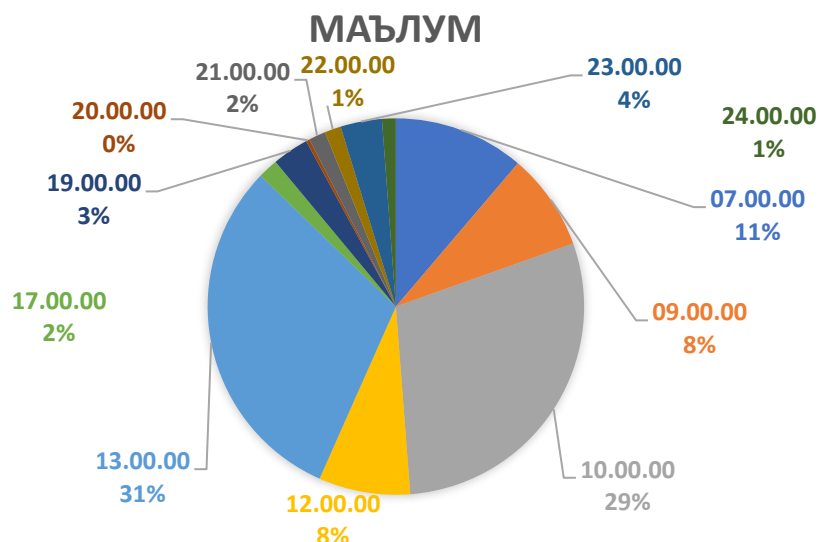
(ижтимоий фанлар)

Бироқ 2013-2022-йилларда фалсафа доктори ва фан доктори илмий даражасида тасдиқланган ихтисослар улушида юридик фан соҳаси бироз оқсаётганини кўришимиз мумкин. Мазкур давр мобайнида юридик соҳада фалсафа доктори ва фан доктори илмий даражасини олган мутахассисларнинг улуши 3.4 фоизни ташкил қилган бўлиб, кўплаб бошқа соҳаларга нисбатан (кимё – 8.5%, техника – 11.7%, иқтисодиёт 9.3%, филология – 10.7%, педагогика – 10.1%, тиббиёт – 14.5%,) анча орқада эканлигини кузатамиз.

2013-2022 ЙИЛЛАРДА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PHD) ВА ФАН ДОКТОРИ (DSC) ИЛМИЙ ДАРАЖАСИДА ТАСДИҚЛАНГАН МУТАХАССИСЛАР ТЎҒРИСИДАГИ

(ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР)

Албатта, ушбу рақамларни мазкур соҳада тадқиқот ишлари билан шуғулланаётган ёш олимларга муносиб шароит яратиб бермасдан туриб кўпайтириб бўлмайди. Ҳозирги кунда олий таълим ва илмий тадқиқот муассасаларда ёш олимларга, докторант ва мустақил изланувчиларга яратиб берилаётган шароитларни эътироф этган ҳолда айрим таклиф ва мулоҳазаларимизни илгари сурмоқчимиз.

Биринчидан, маълумки, юридик соҳа вакиллари учун ушбу соҳада **меҳнат стажига эга бўлиш** муҳим роль ўйнайди. Бироқ, уч йил мобайнида таянч докторантура ва докторантурада таҳсил оладиган докторантларнинг ушбу муддат давомида илмий иш билан машғул бўлган вақти юридик меҳнат стажига сифатида ҳисобланмайди. Амалдаги тартибга кўра, уларнинг ушбу вақт оралиғидаги меҳнат стажига умумий меҳнат стажига сифатида ҳисобланади. Ваҳоланки, ушбу вақт оралиғида докторантлар юридик фанлар бўйича долзарб мавзу устида докторлик диссертациясини ёзиш билан машғул бўлади, юридик соҳада муҳим аҳамиятга эга бўлган долзарб илмий масаланинг янги ечими устида ишлайди, ҳуқуқни қўллаш амалиётини таҳлил қилади, фан соҳасининг истиқболли йўналишини ривожлантириш учун йирик ютуқ сифатида баҳоланадиган янги назарий қоидаларни ишлаб чиқади, юридик соҳанинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшадиган назарий-методологик ва услубий асослар, илмий асосланган ечимлар

ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Шундай экан, докторантларнинг таянч докторантура ва докторантурада таҳсил оладиган муддати юридик меҳнат стажига сифатида ҳисобланиши лозимлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 304-сонли Қарорида ўз ифодасини топиши лозим.

Иккинчидан, “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 304-сонли Қарорнинг 8-бандида белгиланган фан доктори ва илмий унвони бўлган фан номзоди ёки фалсафа доктори (PhD)га изланувчиларга илмий раҳбарлик қилишдаги чекловлар мустақил изланувчиларга илмий раҳбарлик қилишда татбиқ этилмаслиги, таянч докторантура ва докторантурада таҳсил оладиган докторантларга нисбатан тайинланадиган илмий раҳбар (илмий маслаҳатчи)ларга нисбатан қўлланилишини белгилаш таклиф қилинади.

ФАНДА БЮРОКРАТИЯ. Маълумки, илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланиш ва уни ҳимоя қилиш жараёнида турли бюрократик тўсиқлар учрайди. Шу ўринда, юридик атамалар луғатида бюрократияга шундай таъриф берилади: бюрократия – бу атаманинг ўзагини ташкил этувчи “бюрократ” сўзининг луғавий маъноси французча “bureau” – стол, “kratos” – ҳокимият сўзларидан олинган бўлиб, “стол ҳокимияти” маъносини англатиб, у сиёсий маънода – давлатга тегишли бўлган ишларни махсус ваколатли шахслар томонидан ва сиёсий аппарат томонидан олиб бориладиган бошқариш ҳамда олиб бориш тизимини англатса, кўчма салбий маънода эса давлат бошқарувининг расмийлик, қўғозбозлик, фуқаро манфаатларига безътиборлик каби салбий жиҳатларини англатадиган тушунча.¹

Бюрократия ва илм-фан бир-бирига номувофиқ тушунчалардир. Зеро, бюрократия илм-фанни ривожланишига тўсиқ бўлади. Ҳозирги кунда ҳам бюрократия илм-фанни буғаётганлиги, унинг ривожига тўсқинлик қилаётганлигини сезиб турибмиз ва барчамизда бунга яққол далиллар бор.

Бир пайтлар интернет тармоғида британия разведкасининг кадрлар бўйича ходими Ким Филбининг қуйидаги сўзларини ўқиб қолдим: **“Менинг шарофатим билан Иттифоқ агентлари бемалол фаолият олиб бордилар, МИ-6 контрразведкасини кераксиз қўғозбоз маълумотномалар ва ҳисоботлар ёзиш билан банд қилиб чалғитдим ва натижада улар фаолиятини йўққа чиқардим. Бир**

¹ Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳуқуқий интернет портали // <https://huquqiportal.uz/dictionary/index?alphabet=%D0%91&page=11&per-page=10>

нечта янги ҳисобот шакллари шаҳсан ишлаб чиққан имдан фахрланаман”.

Ўз навбатида махсус агент томонидан ишлаб чиқилган ушбу тактика ҳозирги кунда илмий даража ва илмий унвон олиш жараёнидаги айрим ортиқча тўсиқларни эслатади. Ушбу бюрократик тўсиқларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Биринчидан, диссертация ишини **етакчи ташкилот**да муҳокамадан ўтказиш шулар жумласидандир. Етакчи ташкилотнинг диссертация иши бўйича берган тақризи тавсиявий тусга эга бўлиб, тақризда диссертацияни ҳимояга тавсия этмаслик ҳақидаги хулосаси мавжуд бўлган тақдирда ҳам диссертация иши ҳимоя қилинади ва кейинги босқичга тавсия этилаверади. Энг қизиғи, етакчи ташкилотнинг тақризи асосида диссертация иши ёки диссертация авторефератида очиқ кўриниб турган камчиликларни бартараф этиш амалиётда деярли учрамаган. Шу сабабли диссертация ишини **етакчи ташкилот**да муҳокамадан ўтказиш диссертантнинг илмий ишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмайди ва кўпроқ диссертантнинг ва албатта етакчи ташкилот илмий жамоасининг вақтини беҳудага ўтказилишига олиб келади.

Иккинчидан, “Малакавий имтиҳонларни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом”нинг 5-бандида ихтисослик бўйича малакавий имтиҳон - диссертация ҳимояси ўтказиладиган Илмий кенгаш фаолият кўрсатаётган ташкилотда ўтказилиши белгиланган. Ҳозирги кунда тадқиқотчилар учун қулайлик яратиш мақсадида Олий аттестация комиссияси турли ихтисосликлар бўйича илмий кенгашларнинг фаолияти рухсат берган бўлиб, ушбу илмий кенгашлар ташкил этилган ташкилотларда ҳам малакавий имтиҳон қабул қилувчи комиссиялар ишига рухсат берганлигини ижобий баҳолаш мумкин. Бироқ амалиётда бу билан боғлиқ айрим муаммоли вазиятлар юзага келмоқдаки, бунинг натижасида тадқиқотчилар жабрланмоқда. Масалан, Ж. исмли тадқиқотчи шартли равишда “А” номли олий таълим муассасасида мустақил тадқиқотчи сифатида бириктирилди, илмий раҳбари ҳам шу ташкилотда фаолият олиб боради. Тадқиқотчи ушбу ташкилот ҳузуридаги Илмий кенгашда диссертация ҳимоя қилиш мақсадида шу ташкилотда тузилган ва ОАК рухсат берган комиссияда малакавий имтиҳонни топширди. Ҳимояга қадар илмий раҳбари оғир касалликдан вафот этди. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун албатта илмий раҳбар тайинланиши кераклиги боис, унга янги илмий раҳбар тайинланди. Ўз навбатида илмий раҳбар бошқа, масалан, шартли равишда “Б” номли ташкилотда фаолият олиб боради ва табиийки, илмий раҳбар билан доимий мулоқотда бўлиш, илмий ишни самарадорлигини ошириш мақсадида тадқиқотчи илмий раҳбари

ишлайдиган “Б” ташкилотнинг мустақил изланувчилигига қабул қилинди. “Б” номли ташкилотда ҳам “А” номли ташкилотда бўлгани каби тадқиқотчи илмий иш олиб бораётган ихтисослик бўйича диссертация ҳимоя қилишга рухсат берилган илмий кенгаш фаолият кўрсатади. Диссертация ишини “Б” номли ташкилотда ҳимоя қилиш жараёнида диссертант олдида “Малакавий имтиҳонларни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом”нинг 5-бандида кўрсатилган тўсиқ пайдо бўлди, яъни диссертант “А” номли ташкилотдаги илмий кенгашда диссертация ҳимоя қилиши керак. Ваҳоланки, “А” номли ташкилотда тузилган малакавий комиссия каби “Б” номли ташкилотда ҳам деярли шу таркибдан иборат комиссия фаолиятига ОАК қарори билан рухсат берилган. Бизнинг фикримизча, “Малакавий имтиҳонларни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом”нинг 5-бандида ихтисослик бўйича малакавий имтиҳон – **одатда** диссертация ҳимояси ўтказиладиган Илмий кенгаш фаолият кўрсатаётган ташкилотда ўтказилади, деган нормани киритиш лозим. Бу эса ўз навбатида юқоридаги каби кам учрайдиган форс-мажор ҳолатларида тадқиқотчилар учун қулайлик яратишга ва диссертация ишларининг ўз вақтида ва самарали ҳимоя қилинишига хизмат қилади.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2017 йил 31 майдаги 239/3-сон қарори билан тасдиқланган “Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш тўғрисида”ги Низомнинг 6-бандига кўра, юридик фанлар ва исломшунослик фанлари бўйича Илмий кенгаш таркибига, эксперимент тариқасида, **илмий даражага эга бўлмаган** юқори малакали ва тажрибали амалиётчи мутахассислар киритилиши мумкин. Бунда уларнинг сони Илмий кенгаш ҳар бир ихтисослигининг тегишли фан тармоғи бўйича аъзолари умумий сонининг 20 фоизидан ортиқ бўлмаслиги лозимлиги назарда тутилган.

Шу ўринда ҳақли савол туғилади: агар Илмий кенгаш таркибига, эксперимент тариқасида, **илмий даражага эга бўлган** юқори малакали ва тажрибали амалиётчи мутахассислар киритилса, ушбу Низомнинг талаби бузиладими? Илмий кенгаш таркибига **илмий даражага эга бўлмаган** юқори малакали ва тажрибали амалиётчи мутахассислар ўрнига **илмий даражага эга бўлган** юқори малакали ва тажрибали амалиётчи мутахассислар киритилса, яхши эмасми?

Мақсад нима? Мантиқчи?

Таклифимиз: Бир вақтда ҳам илмий тадқиқот ва бир вақтда юқори малакали ва тажрибали амалиётчи мутахассисларнинг Илмий Кенгаш таркибига киритилиши ҳам рухсат берилиши тўғри қарор бўлади.

Тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 304-сон Қарори билан тасдиқланган “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди иккинчи хатбошисидаги “Шу билан бирга, тиббиёт, фармацевтика, ветеринария ва юридик мутахассисликлар бўйича олий ўқув юртидан кейинги таълим институтига фаннинг турдош соҳалари бўйича қабул қилинишга йўл қўйилмайди” деган жумла Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 696-сонли қарори (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.11.2020 й., 09/20/696/1481-сон) билан ўзгартиш киритилиб, юқоридаги жумладан “юридик” сўзи чиқариб ташланган.

Шу ўринда Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 696-сонли қарори билан юқоридаги хатбошидан “юридик” сўзи чиқариб ташланганлигининг асосий сабаби нимадан иборат бўлган?

Аввало шу саволга жавоб топиш, унинг асосий сабабини аниқлаш илмий жамоатчилик томонидан бунинг асл сабаби турлича талқин қилиб келинишини олди олинади.

Қолаверса, шу ўринда “фаннинг турдош соҳалари” тушунчасига ҳам алоҳида изоҳ берилиши ҳам муҳим.

Бизнинг назаримизда, “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди иккинчи хатбошисидаги “юридик” сўзининг чиқарилиши юридик фан билан бошқа фан соҳаларини, масалан, ижтимоий-гуманитар соҳадаги фан соҳаларини биргаликда тадқиқ этиш имконини беради. Бу эса кўп йиллар давомида, масалан, ТДЮУ магистратурасини тамомлаган, лекин бакалаврият таълими йўналиши бошқа соҳага (масалан, иқтисодиёт, педагогика ва ҳ.к.) тегишли бўлган тадқиқотчиларга юридик фанлар бўйича илмий даража олиш учун докторлик диссертациясининг белгиланган тартибда тайёрланишига ва ҳимоя қилинишига йўл берган. Бу каби мисолларни жуда кўплаб учратиш мумкин.

Бироқ “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди учинчи хатбошисида бакалаврият таълими йўналиши ва магистратура мутахассислиги таълимнинг турли соҳаларига тегишли бўлганда, ОАК томонидан белгиланган фанлар бўйича қўшимча имтиҳонлар топшириш шарти билан, бакалаврият таълимининг йўналишига тегишли бўлган таълим соҳасига мувофиқ бўлган мутахассислик бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун докторлик диссертациясининг белгиланган тартибда тайёрланишига ва ҳимоя қилинишига йўл қўйилиши назарда тутилган.

“Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди иккинчи хатбошисидаги норма билан ушбу банднинг учинчи хатбошисидаги номувофиқлик ТДЮУ магистратурасини тамомлаган, лекин бакалаврият таълими йўналиши бошқа соҳага (масалан, иқтисодиёт, педагогика ва ҳ.к.) тегишли бўлган тадқиқотчиларга юридик фанлар бўйича илмий даража олиш учун докторлик диссертациясининг белгиланган тартибда тайёрланишига ва ҳимоя қилинишига тўсқинлик қилиб келмоқда.

Ваҳоланки, бакалаврият таълими йўналиши бошқа соҳага (масалан, иқтисодиёт, педагогика ва ҳ.к.) тегишли бўлган ТДЮУ магистратурасини тамомлаган магистрларга тақдим этилган дипломда мазкур мутахассислик бўйича берилган диплом ушбу мутахассислик бўйича докторантурада ўқиш имконини бериши аниқ ёзилган.

Қолаверса, докторантурада давлат ҳисобидан степендия тўлаб ўқиётган таянч докторантлар орасида айни шу муаммога дуч келган тадқиқотчилар ҳам талайгина. Агар уларга диссертация ҳимояси учун рухсат берилмаса, у ҳолда давлат бюджетидан ушбу докторантларга тўланган сумманинг тақдири нима бўлади?

Шу ўринда “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди учинчи хатбошисидаги қоида Низом қабул қилинганидан эътиборан қарийб 7 йил вақт ўтиб, ОАК томонидан кўтарилаётганлиги ҳам турли саволларни юзага келтиради. Ваҳоланки, амалиётда ҳозирда юридик фан доктори илмий даражаси ва профессор илмий унвонига эга бўлиб, мамлакатимиз юридик фанининг ривожланишига хисса қўшиб келаётган, халқаро ареналарда ҳам мамлакатимиз илм-фанини танитаётган, бироқ бакалаврият таълимининг йўналишига юридик бўлмаган олимларимиз ҳам борку!

Янги таҳрирдаги Конституциямизнинг 42-моддасига кўра, “Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади”, дейилган.

Қолаверса, Президентимиз Ш.Мирзиёев алоҳида таъкидлаганидек, “... бундан буён, қонунлардаги ноаниқликлар инсон фойдасига ҳал бўлади, деган қоида амал қилар экан” юқоридаги ҳолатда тадқиқотчиларга имкон бериш лозим.

Яна бир мулоҳаза учун масала: “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”нинг 6-банди учинчи хатбошисида бакалаврият таълими йўналиши ва магистратура мутахассислиги таълимнинг турли соҳаларига тегишли бўлганда, ОАК томонидан белгиланган фанлар бўйича қўшимча имтиҳонлар топшириш шарти билан, бакалаврият таълимининг йўналишига тегишли бўлган таълим соҳасига мувофиқ бўлган мутахассислик бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий

даражасини олиш учун докторлик диссертациясининг белгиланган тартибда тайёрланишига ва ҳимоя қилинишига йўл қўйилиши назарда тутилган. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: юқоридаги ҳолатда фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун талабгорларга юқоридаги норма талаблари қўлланиладими?

Масалан, иқтисод фанлари бўйича PhD илмий даражасини олган, бакалаврият таълимининг йўналиши юридик бўлиб, магистратураси иқтисодиёт бўлган талабгорлар юридик фанлар бўйича фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун мустақил изланувчи ёки докторантурага қабул қилинадими?

Шу каби саволларга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 304-сон Қарори билан тасдиқланган “Олий таълимдан кейинги таълим тўғрисидаги низом”да батафсил жавоб бўлиши мамлакатимизда фан ва илмий тадқиқотларни ривожлантиришга, бу соҳада бюрократия ва коррупцияни олдини олишга катта ҳисса бўлиб қўшилади.

Бешинчидан, ҳозирги кунда жамият шундай даража ва ҳажмдаги муаммолар билан тўқнаш келмоқдаки, ушбу муаммоларни илмий тадқиқот нуқтаи назаридан тор ихтисосликлар доирасида кўриб чиқиш ва муносиб позицияни шакллантириш, қонунчиликни такомиллаштиришга ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига оид таклифларни ишлаб чиқиш имконсиз бўлиб қолмоқда. Фақат комплекс, тармоқлараро, соҳалараро ёндашувгина мазкур муаммоларни атрофлича ўрганиш ва унга ечим топиш имконини беради.

Бунинг учун нима қилиш керак?

Маълумки, мамлакатимизда биргина юридик фан тармоғининг ўзида 14 та ихтисослик мавжуд бўлиб, ихтисосликларнинг кўплиги диссертация тадқиқоти мавзуларининг тор доирада бўлишига, соҳалараро, тармоқлараро ёндашувлар мавжуд бўлмаслигига, ҳуқуқ соҳалари ўртасида “тўсиқ” пайдо бўлишига ва уларни бир-биридан чегаралаб қўйишга, диссертация мавзуси комплекс бўлганда эса иккита ихтисослик бўйича ҳимояни ташкил этишга олиб келади. Бу каби “тор” ёндашув, таҳлил қилинаётган масалаларни, уларнинг ўзаро боғлиқлигини инобатга олмаган ҳолда бир тарафлама, хато англашга олиб келиб, оқибатда эса, тадқиқот ишида ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятига нафақат нотўғри баҳо берилиши, балки қонунчиликни такомиллаштиришга оид хато таклифларни илгари сурилишига сабаб бўлади.

Шундай экан, фикримизча, Олий аттестация комиссияси ҳузуридаги Эксперт кенгаши ҳамда бутун илмий жамоатчилик олдида янги илмий ихтисосликларнинг номенклатурасини ишлаб чиқиш

масаласи долзарб ҳисобланади. Шу мақсадда, масалан, юридик фанда илмий ихтисосликларни умумлаштириш ва уларни қуйидаги бешта муҳим йўналишга ажратиш таклиф қилинади:

- Назарий-тарихий юридик фанлар;
- Оммавий-ҳуқуқий (давлат-ҳуқуқий) фанлар;
- Хусусий-ҳуқуқий (цивилистик) фанлар;
- Жиноий-ҳуқуқий фанлар;
- Халқаро-ҳуқуқий фанлар йўналиши.

Ўз навбатида муайян фан тармоғининг (тармоқларининг) тегишли ихтисосликларини умумлаштириш ва кенгайтириш тадқиқотчиларга қўшимча имкониятлар эшигини очади, ихтисослик доирасида чегараланиб қолмай, масалани комплекс, ҳар томонлама тадқиқ этиши учун “тадқиқот майдони” яратилади. Шунда акасарият диссертациялар ҳимояси пайтида айтиладиган “иш қизиқарли, лекин ихтисослик шифрига мос келмайди” деган эътирозларга ўрин қолмайди.

**УСМОНОВ МУХАММАДИ
БАХРИДИНОВИЧ**

Ўзбекистон Республикаси Жамоат
хавфсизлиги университети
профессори, юридик фанлар доктори,
профессор

**ҲУҚУҚШУНОСЛИККА ОИД ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИШЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

Янги Ўзбекистонни барпо этиш, бугунги кунда амалга оширилаётган барча соҳалардаги ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, жамиятни демократлаштириш, иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, инсон қадри улуғланадиган халқпарвар давлат барпо этиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари, асарлари ва нутқларида қуйилган вазифаларнинг ижросини таъминлаш ва амалиётга татбиқ этиш юридик фанлар бўйича илмий-тадқиқот ишларининг инновацион самарадорлигини ошириш, етук малакали юридик кадрлар тайёрлашни сифат томонга такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда илм-фан ва илмий тадқиқот ишларига қизиқишнинг чинакамига ошганлиги, аввало, соҳага давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётганлигидир. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги қонуни, Вазирлар Маҳкамасининг “Илм-фан ва таълим

соҳасидаги давлат ташкилотларида илмий, илмий-педагогик ва меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи илмий даражага эга ходимларга қўшимча ҳақ тўлаш тўғрисида”ги қарори илмий-тадқиқот ишларини рағбатлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Илм бўлмаган жойда билим бўлмайди, илм йўқ жойда таълим бўлмайди”, деган ғоялари асосида мамлакатимизда илм-фанни ривожлантиришга қаратилган чуқур туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Ушбу муносабатларнинг ҳуқуқий асослари яратилиб, дунё рейтингига эътироф сари фаол ҳаракатлар бошланди. 2030 йилгача олий таълимни ривожлантириш концепцияси асосида энг нуфузли олий таълим муассасалари рейтингига кириш бўйича вазифалар белгилаб олинди.

Маълумки, ҳар бир жамиятнинг таълим тизимида юридик мутахассислик алоҳида ўринда туриб, у мамлакатни муваффақиятли тараққиётга элтувчи куч, унинг ривожланиш даражаси мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилувчи муҳим омил ҳисобланади. Мамлакатимизда ҳуқуқшунослик фанлари мустақиллик йилларида, айниқса сўнги 7-8 йилда сезиларли даражада ривожланди ва маълум ютуқларга эришмоқда.

Таъкидлаш ўринлики, янги ислохотлар босқичида ҳуқуқшунос мутахассислар тайёрлайдиган Олий ўқув юртлари, факультетлар ҳам сон жиҳатдан кўпайди. Муқаддам асосан собиқ Тошкент давлат университетининг юридик факультети, қисман Самарқанд давлат университети ва Қорақалпоқ давлат университетларининг юридик факультетларида юридик соҳада илмий тадқиқот ишлари олиб борилган бўлса, бугунги кунда ушбу соҳада бошқа тармоқларда бўлгани каби ўзига хос рақобат муҳити ҳам вужудга келди. Ҳозирги вақтда республикаимизда юридик фанлар бўйича илмий тадқиқотлар ўнлаб олий ўқув юртлари ва илмий муассасаларда амалга оширилмоқда. Булар ичида Тошкент давлат юридик университети, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси, Ички ишлар вазирлиги академияси, Давлат бошқаруви академияси, Давлат ва ҳуқуқ институти, Судьялар олий мактаби, Самарқанд давлат университети, Термиз давлат университети, Наманган давлат университетининг Ҳуқуқшунослик факультетлари етакчи ўринни эгаллайди.

Янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи соҳаларида муҳим ислохотлар амалга оширилмоқда. Истиқболда жиноят ҳуқуқи фани олдида Жиноят қонуни нормаларини либераллаштириш; жиноят ҳуқуқий нормалар рақобатини камайтириш мақсадида бир-бирини такрорлайдиган ёки зиддиятли

нормаларни бекор қилиш ва уларни илмий таҳлил қилиш; жиноий жазоларни либерралаштириш муносабати билан ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноятларни биринчи марта содир этган шахсларга нисбатан жиноий мажбурловнинг янги турларини киритиш ва уларни илмий асослаш; жавобгарликни дифференциациялаштириш ва индивидуаллаштириш мақсадида жиноий жазо тизимини қайта кўриб чиқиш, жазо турлари сонини кўпайтириш масаласини илмий ўрганиш вазифасини қўймоқда.

Иқтисодиётда хусусий мулк ҳукмронлигини таъминлаш, ерга ва бошқа табиий ресурсларга нисбатан мулкчилик масалаларини оқилона ҳал этиш, тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш, шартномалар эркинлиги ва интизомини ҳар томонлама мустаҳкамлаш ва ҳ.з. ғоялар ечимига жиддий эътибор берилмоқда.

Амалга оширилган ишлар самараси ўлароқ, юртимизда ҳуқуқий фанлар узлуксиз ривожланиб, сўнгги йилларда ҳуқуқшунослик йўналишида илмий изланишлар ҳамда унга мутаносиб равишда бу соҳада илмий иш олиб бориш истагидаги ёш ҳуқуқшунослар сони ҳам узлуксиз ошиб бормоқда. Олиб борилган илмий тадқиқот ишларида мамлакатимизда янги Ўзбекистонни барпо этишда қонун ижодкорлиги, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, бозор иқтисодиётини қарор топтиришнинг ҳуқуқий-ташкилий асослари, ҳўжалик юритиш ва мулкдорлик ҳуқуқини шакллантириш, суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, судларни ихтисослаштириш, жазо тизимини такомиллаштириш ва бошқа муаммоларнинг илмий-назарий ва амалий ҳал этиш йўллари таҳлил этилиб, уларни амалиётда қўллаш учун тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига таклиф-мулоҳазалар берилмоқда, матбуотда мақолалар чоп этилмоқда.

Юриспруденция йўналиши бўйича докторлик ва юридик фанлар бўйича фалсафа доктори диссертацияларини ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этилган ихтисослашган кенгашлар Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузуридаги ОАКнинг қарорига кўра ҳуқуқ соҳалари бўйича ихтисослаштирилгандан сўнг диссертацияларнинг сифатли ҳимоя қилинишига эришилмоқда. Олий аттестация комиссияси томонидан ушбу ихтисослашган кенгашлар ҳузурида семинарлар ўтказувчи кенгашларнинг ташкил этилиши юридик фанлар бўйича фалсафа доктори ва докторлик диссертацияларини тегишли мутахассислар иштирокида мукамал муҳофаза қилиш ва диссертацияларни сифатли тайёрлашга хизмат қилмоқда.

Диссертация тадқиқотлари натижасида илмий монографиялар тайёрлаш ва нашр қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университетида давлат

қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий муаммоларига бағишланган долзарб мавзуларда 2017-2024 йилларда 50 дан ортиқ илмий монографиялар чоп этилди. Шу билан бирга илмий ва оммабоп рисоаларни чоп этиш ҳам институт олимларининг диққат марказида бўлди. Масалан, 2017-2024 йилларда 300 дан ортиқ илмий рисоалар нашрдан чиқди.

Давлат ва ҳуқуқнинг долзарб мавзулари, мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотларни чуқурлаштириш, унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга қаратилган муаммоларни ечишга бағишланган илмий анжуманлар ташкил этиш институт олимларининг асосий вазифаларидан бирига айланган. Диссертация ҳимоясига қаратилган жиддий эътибор ва олиб борилган тўғри сиёсат самараси ўлароқ илмий салоҳият 2017 йилни 2024 йил билан таққослаганда 80 фоизга ўсганлигини таъкидлаш лозим.

Албатта, бу эришилган ютуқлар қанчалик салмоқли бўлмасин, фақат унга маҳлиё бўлиб қолиш, юридик фанлар олдида турган истиқболли вазифаларни айтмаслик мумкин эмас. Бугунги кунда юридик фанларнинг асосий вазифаси келгуси истиқболни олдиндан кўра билиш, башорат қилиш, янги инновацион ғояларни илгари суриш, мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш бўйича муқобил ечимлар тайёрлашдан иборат бўлиши керак.

Шу муносабат билан келгусида илмий-тадқиқот ишларини янада такомиллаштириш ҳамда етук малакали кадрлар тайёрлаш ишини янада яхшилаш мақсадида қуйидаги масалаларга жиддий эътибор қаратиш лозим, деб ўйлаймиз:

Биринчидан, ҳозирги кунда ҳуқуқшунослик илми ютуқларидан амалиётда самарали фойдаланиш юриспруденциянинг энг долзарб муаммолари бўйича фундаментал илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Афсуски, ҳозирда ҳам фундаментал тадқиқотлар олиб бориш масаласига етарли эътибор берилмаяпти, кўпинча тайёрланган диссертациялар монография сифатида чоп этиляпти холос, улардаги таклифларни қабул қиладиган, таҳлил қиладиган, ўрганадиган ташкилотларда бунга эҳтиёж сезилмаяпти, олимнинг таклифи кўпинча қоғозда қолиб кетиб, амалиётга тўлиқ татбиқ этилмаяпти.

Ҳуқуқшуносликка ихтисослашган олий таълим муассасаларининг кафедраларида бугунги куннинг долзарб муаммоларига бағишланган илмий монографиялар тайёрлаш масаласига етарли даражада эътибор қаратилмаяпти. Ваҳоланки, юриспруденциянинг барча йўналишлари бўйича бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган ҳуқуқий ислоҳотларнинг илмий муаммоларининг ечимига бағишланган фундаментал тадқиқотлар олиб бориш ҳуқуқшуносликка

ихтисослашган кафедраларнинг асосий фаолият йўналишидан бири сифатида белгиланиши керак. Ушбу вазифани бажаришда янги кучларга эҳтиёж сезилса ҳуқуқшуносликка ихтисослаштирилган олий ўқув юртларининг етук олимлари жалб этилмоғи (кучлар бирлаштириши) лозим. Кафедраларда энг долзарб муаммоларга бағишланган жамоавий муаллифлар томонидан тайёрланадиган илмий монографиялар ёзиш режаси ҳар ўқув йилининг бошланишида ишлаб чиқилиши ва уларни нашр қилинишига алоҳида эътибор қаратилиши керак.

Бугунги кунда юриспруденциянинг барча соҳалари бўйича фундаментал тадқиқотлар мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ҳамда эркин фуқаролик жамиятини барпо этишнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий масалалари; бозор иқтисодиёти муносабатларини ривожлантиришни ҳуқуқий таъминлаш; Ўзбекистонда парламентаризм: ривожланиш истиқболлари бўйича илмий ечимлар бериш; суд-ҳуқуқ ислоҳотларини ташкилий-ҳуқуқий таъминлаш, либераллаштиришнинг янги босқичи бўйича илмий концепция ишлаб чиқиш, жазо тизими ва уни такомиллаштириш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни халқаро стандартлар даражасига кўтариш бўйича илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқишга қаратилиши лозим;

Иккинчидан, фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш учун танлов ўтказиш тартиби, бизнингча, такомиллаштирилиши лозим.

Танлов олимлар томонидан тавсия этилган мавзулар бўйича эмас, балки бугунги кунда жамиятимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳотларни ечишга ёрдам берадиган вазирлик томонидан танланган мавзулар бўйича ўтказилиши шарт. Мавзулар портфелини шакллантиришда Президент администрацияси, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Олий суд, Конституциявий суд, Республика Прокуратураси фаол қатнашмоғи лозим. Шундагина унча долзарб бўлмаган, майда мавзулардан қутилиш мумкин. Шу асосда яратилган илмий монографиялардаги хулосаларнинг амалиётга жорий этиш самараси салмоқли бўлур эди;

Учинчидан, илмий тадқиқот натижаларини амалиётда кенг қўллашга мавжуд юридик адабиётларни нашр этиш борасидаги муаммолар ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Бунда юқоридаги ишларни амалга ошириш бюджетдан алоҳида молиялаштирилмаганлиги ва юридик адабиётларни жамоатчиликка етказиш етарли тарзда йўлга қўйилмаганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида юридик фан ютуқларини кенг аҳоли ўртасида тарғиб қилиш ишига тўсиқ бўлмоқда, аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширишда қийинчилик туғдирмоқда. Ҳозирча юридик адабиётлар асосан ҳомийлар кўмаги ва муаллифларнинг ўз маблағлари ҳисобидан чоп этилмоқда;

Тўртинчидан, мамлакатимизда ҳуқуқшуносликка доир амалга оширилаётган илмий изланишларни жаҳонга олиб чиқиш, фақат ўз давлатимиз доирасида чекланиб қолмай, хорижий мамлакатлар билан фаол илмий ҳамкорлик қилиш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун мамлакатимизда ҳуқуқшунослик соҳаси тадқиқотчилари учун илмий иш олиб бориш жараёнида ривожланган Ғарб давлатлари – АҚШ, Англия, Франция, Германия; Россия, Украина, Қозоғистон каби МДХ ва Болтиқ бўйи давлатлари; Корея, Япония, Малайзия каби Осиё давлатларида рус, инглиз ва бошқа хорижий тилларда илмий мақолаларнинг чоп этилиши илм-фанни янада ривожлантириш ва халқаро майдонга олиб чиқиш борасида муҳим қадам бўлади, деб уйлаймиз. Бу ўзбек ҳуқуқшунослик фанини халқаро даражага кўтариш, ҳуқуқшунос олимларимизнинг халқаро майдонда илмий мулоқотга киришишини таъминлашга, ўз соҳасини янада чуқур ўзлаштиришга ва янги сифат босқичига кўтарилишига хизмат қилади.

Шу ўринда илмий ишланмалар натижаларини ривожланган хориж мамлакатлари илмий нашрларида чоп этиш талаби деярли барча мамлакатлар илмий тадқиқот ишларини ташкиллаштириш амалиётига хос хусусиятлигини таъкидлаш ўринлидир. Бизнинг фикримизча, мазкур талаб қуйидаги бир қатор муҳим аҳамиятга эга бўлган вазифаларни муваффақиятли бажаришга хизмат қилади: биринчидан, мазкур ҳолат, энг аввало, миллий илм-фан соҳасини ўз қобиғига ўралиб, “биқиқ” ҳолда ривожланишини олдини олишга хизмат қилади; иккинчидан, миллий илм-фан соҳасида амалга оширилаётган ишланмаларнинг сифатини тубдан яхшилашга, тадқиқотларда нафақат миллий, балки хорижий манбалардан кенг фойдаланилишини таъминлашга хизмат қилади; учинчидан, олий таълим муассасалари фаолиятининг самарадорлигини белгиловчи омиллардан бири сифатида айнан илмий тадқиқот ишлари натижаларининг жаҳонда умумэътироф этилган обрўли хориж илмий нашрларида чоп этилиши ҳисобланади. Олий таълим муассасалари умумжаҳон рейтингларини белгиловчи агентликлар томонидан ҳам айнан шу мезон асосида рейтинг баллари белгиланади. Шу нуқтаи назардан ушбу талабнинг белгиланиши миллий муаллифлар учун ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган жаҳон даражасидаги тадқиқотларни олиб боришга ундайди; тўртинчидан, хориж илмий журналлардаги мақолаларга доир қўйиладиган талаблардан бири қайси тилда бўлишидан қатъий назар, мавзуга оид барча адабиётларни биринчи манбалар асосида илмий таҳлил этиш ҳисобланади. Бу ҳолат маҳаллий изланувчиларни чет тилларини, хусусан инглиз, немис, француз ва испан тилларини мукаммал ўрганишга, мавзуга оид биринчи манбалар билан ишлаш малака ва кўникмасини шакллантиришга хизмат қилади.

Демак, бутун дунё илми миқёсида халқаро машҳур, кўп хавола қилинадиган журналларда мақолалар юқори баҳоланади. Шундай журналлар сирасига РФдаги “Государство и право”, “Правоведение”, “Хозяйство и право”, “Вопросы правоведения”, “Журнал российского права”, “Закон”, “Гражданское право”, “Уголовный процесс”, “Интеллектуальная собственность”, АҚШ ва Европадаги “American Jurist” (Юрист Америки), “American Lawyer” (Адвокат Америки), “Journal of Transnational Law & Policy” (Журнал транснационального права и политики), “Human Rights Law Journal” (Журнал прав человека), “The European Journal of International Law” (Европейский журнал международного права) каби журналларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

ИБРАЙМОВ АСКАР ЕСБОСЫНОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академиясининг
Электрон таълим бўлими бошлиғи,
педагогика фанлари доктори,
доцент

ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ЖАРАЁНИНИ МАСОФАВИЙ ВА АРАЛАШ ШАКЛЛАР АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси негизда ташкил этиладиган малака ошириш курсларини масофавий ва аралаш шакллар асосида такомиллаштириш масалалар ёритилган.

Таянч сўзлар: малака ошириш, масофавий ва аралаш курслар, замонавий усуллар, натижадорлик, самарадорлик.

Аннотация. В данной статье описаны вопросы совершенствования учебных курсов, организуемых на базе Академии правоохранительных органов Республики Узбекистан на основе дистанционной и смешанной форм.

Ключевые слова: обучение, дистанционные и смешанные курсы, современные методы, результативность, эффективность.

Annotation. This article describes the issues of improving training courses organized on the basis of the Academy of Law Enforcement Agencies of the Republic of Uzbekistan on the basis of distance and mixed forms.

Key words: training, distance and mixed courses, modern methods, effectiveness, efficiency.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси негизда ташкил этилаётган малака ошириш курсларини масофавий ва аралаш таълим шакллари асосида такомиллаштириш ходимларнинг касбий фаолият давомида узлуксиз малака оширишни

ташкил етиш ва ўқув жараёнининг амалиёт билан ўзаро интеграциясини таъминлаш, ходимларга касбий эҳтиёжлари асосида малака ошириш шакллари ва ўқув модулларини мустақил равишда танлаш орқали индивидуал таълим траекториясини шакллантириш имкониятини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Масофавий ва аралаш малака ошириш курслари модулли жамғарилувчи тизими асосида белгиланган даврийликка (уч йилда бир марта) ва ўқув юкламаси ҳажмига (144 соат) риоя қилган ҳолда, тингловчиларнинг малака ошириш шакллари ва ўқув модулларини мустақил равишда эркин танлаш орқали ўзининг малака ошириш траекториясини шакллантириш имконини берадиган таълим олиш шакли амалга оширилади¹.

Бунда *масофавий малака ошириш* тингловчиларнинг иш жойидан ажралмаган ҳолда, машғулотлар жадвалида белгиланган муддатларда синхрон режимда интерфаол машғулотларда иштирок етиши ва асинхрон режимда электрон ўқув ресурсларини мустақил ўзлаштириши орқали амалга ошириш назарда тутилади. Шунингдек, масофавий малака ошириш тингловчиларнинг *оммавий очик онлайн курсларда* иштирок етиши ҳамда Академиянинг расмий веб-сайти, ижтимоий тармоқлардаги саҳифалари орқали аниқ мақсадга йўналтирилган кундалик ҳаётда олиб бориладиган *информал таълим* ва бошқа қисқа муддатли курслар, тадбирлар шаклида ҳам амалга оширилади.

Аралаш малака ошириш тингловчиларнинг иш жойидан қисман ажралган ҳолда, малака оширишнинг бир қисмини Академия ўқув аудиториялари ҳамда уларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш учун махсус жиҳозланган хоналарда (криминалистика полигони, имитатсия заллари ва бошқаларда) йўналтирувчи, мувофиқлаштирувчи машғулотлар ўтказиш орқали ташкил етилади. Аралаш малака ошириш дуал таълимга асосланган ҳолда, тингловчиларнинг Академиядаги таълим жараёнида зарурий назарий билим, малака ва кўникмаларни егаллашлари ва уларни иш жойида амалда қўллашлари орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Масофавий ва аралаш шаклдаги малака ошириш курсларида ўқиши режалаштирилган тингловчилар контингенти электрон тизим орқали шакллантирилиши ёки тингловчилар ўзнинг касбий эҳтиёжи, малака даражаси, билими, салоҳияти, иш тажрибаси, психологик тайёргарлиги, имконияти, шароити ва бошқа омилларидан келиб чиқиб, масофавий ва аралаш малака ошириш курсларига мустақил ёзилиши мумкин.

¹ Ибраймов А.Е. Масофавий малака оширишнинг педагогик дизайни. Услубий қўлланма. – Т.: “Lesson press”, 2020. – 108 б.

Масофавий ва аралаш малака ошириш тингловчиларнинг асосий иш жойидан ажралмаган ёки қисман ажралган ҳолда тўлиқ ёки қисқа муддатли курслар шаклида қуйидаги тартибда ташкил етилади¹:

Масофавий малака ошириш курслари:

“1+0” шаклидаги 36 соатлик масофавий малака ошириш курслари (жами ўқув юкласининг 25 фоизи);

“2+0” шаклидаги 72 соатлик масофавий малака ошириш курслари (жами ўқув юкласининг 50 фоизи);

“3+0” шаклидаги 108 соатлик масофавий малака ошириш курслари (жами ўқув юкласининг 75 фоизи);

“4+0” шаклидаги 144 соатлик масофавий малака ошириш курслари (жами ўқув юкласининг 100 фоизи).

Аралаш малака ошириш курслар:

“1+1” шаклидаги 36 соат (жами ўқув юкласининг 25 фоизи) масофавий, 36 соат (жами ўқув юкласининг 25 фоизи) Академияда малака ошириш;

“2+1” шаклидаги 72 соат (жами ўқув юкласининг 50 фоизи) масофавий, 36 соат (жами ўқув юкласининг 25 фоизи) Академияда малака ошириш;

“2+2” шаклидаги 72 соат (жами ўқув юкласининг 50 фоизи) масофавий, 72 соат (жами ўқув юкласининг 50 фоизи) Академияда малака ошириш;

“3+1” шаклидаги 108 соат (жами ўқув юкласининг 75 фоизи) масофавий, 36 соат (жами ўқув юкласининг 25 фоизи) Академияда малака ошириш.

Аралаш малака ошириш ўқитишнинг дуал таълим шакли асосида тингловчиларнинг дастлаб Академияда керакли назарий билим, малака ва кўникмаларни егаллашлари ва уларни иш жойларида амалда қўллашлари орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Дуал таълим шаклида малака ошириш тартиби прокуратура органларида ишни ташкиллаштириш ва касбий фаолиятни амалга ошириш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, Академия бошлиғи томонидан тасдиқланади.

Қисқа муддатли курслар қуйидагилардан иборат².

мақсадли курслар – прокуратура органлари фаолиятига оид қонунчилик ва амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга киритилган ўзгаришларни амалиётга жорий этиш ҳамда янги фаолият

¹ Ибраймов А.Е. Масофавий малака оширишнинг педагогик дизайни. Услубий қўлланма. – Т.: “Lesson press”, 2020. – 108 б.

² Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишда тьюторлик фаолиятини ташкил этишнинг асослари. // Услубий қўлланма. – Тошкент: “Lesson press”, 2020, 181 бет

йўналишлари бўйича ходимларнинг амалий кўникмаларни шакллантириш масалалари юзасидан ташкил етилади;

муаммоли курслар – прокуратура органлари фаолиятидаги, шунингдек, ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги мавжуд тизимли муаммо ва камчиликларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф етиш масалалари юзасидан ташкил етилади;

муаллифлик курслари – прокуратура органлари фаолиятини илмий-методик жиҳатдан таъминлаш юзасидан ўтказилган фундамен-тал, амалий, инноватсион ва бошқа илмий тадқиқотлар, қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан ишлаб чиқилган муаллифлик илмий хулосалари ҳамда тавсияларини амалиётга жорий етиш мақсадида ташкил етилади;

аниқ мавзуни чуқурлаштирилган тарзда ўқитиш курслари – прокуратура органлари фаолиятининг хусусиятидан ҳамда тингловчиларнинг талаб ва таклифларидан келиб чиқиб, танлаб олинган муайян мавзу доирасида чуқурлаштирилган тарзда билим ва кўникмаларни ривожлантириш мақсадида ташкил етилади.

Информал малака ошириш масофавий ва аралаш малака ошириш курслари ҳамда ундан ташқари вақтларда мунтазам равишда тингловчилар учун Академиянинг ўқув портали, расмий веб-сайти, мессенжерлар, ижтимоий тармоқлардаги саҳифалари орқали аниқ мақсадга йўналтирилган маълумотлар информал шаклда амалга оширилиши мумкин. Информал малака ошириш бир неча дақиқалар ичида ўзлаштириши мумкин бўлган қисқа янгиликлар, муаммоли вазиятлар ва уларнинг ечимлари, савол-жавоб ҳамда турли хил синовлар ўтказиш орқали амалга оширилиши назарда тутилади. Информал малака оширишни амалга ошириш ва унинг натижаларини ҳисоблаш тартиби Академия раҳбарияти томонидан белгиланади.

Оммавий онлайн очик курслар масофавий ва аралаш малака ошириш оммавий онлайн очик курслар шаклида тьютор ва бошқа соҳанинг малакали мутахассислари иштирокида ёки тьютор иштирокисиз тингловчилар томонидан электрон ўқув ресурсларини мустақил ўзлаштириш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин¹.

Оммавий онлайн очик курслар Академиянинг расмий веб-сайти, ижтимоий тармоқлардаги саҳифалари ва бошқа ахборот-коммуникатсия технологиялари воситаларида еълон бериш орқали ташкил етилади.

Бу шаклларда амалга оширилган масофавий ва аралаш малака ошириш курсларининг сифати ва самарадорлиги мунтазам равишда мониторинг қилинади ва комплекс баҳолаб борилади. Бунда курсни

¹ Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. – М.: Академия, 2008. – 329 с.

ташкил етишдан аввал еҳтиёжларнинг ўрганилганлиги, курсларни режалаштириш, ўқув-методик материалларини ишлаб чиқиш, амалиётга жорий етиш, тингловчиларнинг ўзлаштиришини баҳолаш ва мониторинг қилишга оид ҳолатлар таҳлил қилинади. Комплекс баҳолаш натижаларига кўра, масофавий ва аралаш малака ошириш курсларининг сифат ва самарадорлигини ошириш мақсадида замонавий стандартлар ва илғор тажрибаларни жорий етиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилади.

Хулоса. Умуман олганда, юқорида қайд етилган масофавий ва аралаш малака ошириш ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси негизида ташкил етиладиган масофавий ва аралаш малака ошириш жараёнида муваффақияли қўлланилмоқда ва ўз навбатида кўзланган самарадорликка эришилмоқда.

**QUTLIMURATOV FARHAD
KALBAYEVICH**

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti Yuridik fakulteti dekani,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent.

AKMALOV HAMID AKMAL O'G'LI

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti Yuridik fakulteti
3-bosqich talabasi

YURIDIK FANLARNI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILY JIHATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda so'nggi yillarda yuridik fan va ta'limga yondashuv tendensiyalari tahlil etilgan. Shuningdek, mamlakatimizda yuridik fan va ta'lim integratsiyasining rivojlanishi, yuridik kadrlarni tayyorlash bo'yicha hozirgi zamon talablari, mazkur sohadagi xorijiy rivojlangan mamlakatlarning tajribasi o'rganilgan holda bayon etilgan. Maqola so'ngida esa O'zbekistonda yuridik fan va ta'limni rivojlantirishga oid mualliflarning takliflari ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: yuridik fan, yuridik ta'lim, integratsiya, yuridik yordam, tendensiya, metodlar.

Barchamizga ma'lumki, fuqarolik jamiyatida huquqiy sohani isloh qilish va sifatli bo'lgan yuridik xizmat ko'rsat ko'rsatish dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda ham konstitutsiyada belgilangani kabi huquqiy demokratik davlat barpo etish va erkin fuqarolik jamiyatini qurishda bevosita yuridik fan va ta'lim asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ushbu masalada so'z yuritilganda, bu qamrov faqatgina huquqshunoslar bilan cheklanib qolmasdan jamiyatning barcha sohalariga tegishlidir.

Huquqiy-demokratik davlatda ijtimoiy munosabatlar huquqiy mezonlar asosida shakllanib borishini hisobga olsak, jamiyatimizda yuridik fan va ta'limning ahamiyati ustuvor ekanligini kuzatishimiz mumkin. Buni bir qator misollar bilan isbotlashimiz mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sohaga oid bir nechta farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlarini misol tariqasida aytish mumkin. Yana bir jihatni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, mamlakatimizda mustaqillik e'lon qilingan paytdan hozirga yoshlarning manfaatlarini himoya qilish va ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularga qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida 100 dan ortiq qonun hujjatlari ishlab chiqildi, ularning 10 dan ortig'i O'zbekiston Respublikasining qonunlari sifatida qabul qilindi.

Hozirgi kunda ilm-fan va ta'lim jarayonining o'zaro integratsiyalashuvi jamiyatimiz rivojlanishida ijobiy jihatlarni namoyon etmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu esa o'z navbatida yuqori malakali yuridik kadrlarni tayyorlash jarayonida o'z aksini namoyon etmoqda. Mamlakatimizda o'tkazilayotgan demokratik islohotlar, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va xalqaro standartlarga javob beradigan malakali yuridik kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bu avvalo, mamlakatimizda davlat hokimiyatini yanada demokratlashtirishning huquqiy asoslarini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, manfaatlarini himoya qilishning mexanizmlarini joriy etish, aholining huquqiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish yuzasidan amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar malakali yuridik kadrlarga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda.

Yuqorida aytib o'tilgan yuridik kadrlarga bo'lgan talabni qondirish va mazkur vazifani muvaffaqiyatli bajarish, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va xalqaro standartlarga javob beradigan yuqori malakali yuridik kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Bunga birgina misol sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-apreldagi "Toshkent davlat yuridik universitetida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2932-son qarorining qabul qilinganligini ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Ushbu qarorni tom ma'noda yuridik kadrlarga bo'lgan talabni ifoda etgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Qayd etish lozimki, yuqorida misol sifatida keltirilgan Prezident qarori va ushbu sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda ko'rsatib o'tilgan vazifalarning o'z vaqtida bajarilishi kelgusida sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlarda, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining yuridik sohaga oid bo'limlarida yuqori bilim va ko'nikmaga ega bo'lgan huquqshunos kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayon mamlakatimizda

demokratik islohotlarni yanada oshirish, fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuqoridagi vazifalarni bajarish yuridik fan va ta'limning integratsiya jarayonini talab etadi. Ushbu integratsiyalashuvdan ko'zlangan asosiy maqsad yuridik sohada amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarni sifatli tarzda va yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlash, oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalarni tayyorlash sifatini oshirish, ularni o'z ilmiy rahbarlari boshchiligida ilmiy tadqiqot faoliyatini olib borish va boshqa jarayonlardan iborat.

Yuridik fan va ta'limning integratsiyalashuvi jamiyatimiz hayotidagi quyidagi muhim vazifalarni hal qilishga xizmat qiladi:

1) ta'lim jarayoni sifatini oshirish va ilmiy tadqiqot faoliyatida qatnashishga tayyor hamda ilm-fanning so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'lgan ilmiy-texnik kadrlarni tayyorlash;

2) iqtidorli yoshlarni yuridik fan va ta'lim jarayoniga jalb qilish va ularning faol ishtirokini ta'minlash;

3) fundamental va amaliy tadqiqotlarni olib borish jarayoniga ajratilgan davlat byudjeti, oliy ta'lim muassasalari mablag'laridan samarali foydalanish orqali sifatli yuridik kadrlarni tayyorlash;

4) iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish korxonalari bilan fan va ta'lim aloqalarini yanada kuchaytirish va uni yanada samarali yo'lga qo'yish;

5) yuridik fan va ilmiy-tadqiqot yutuqlarini tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish orqali tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish va boshqalar¹.

Barcha sohalarida, jumladan yuridik ilm-fan va ta'limni integratsiya jarayonisiz, ya'ni, ularni bir-biriga bog'lamasdan yuridik ta'limni kafolatlash biroz mushkul nazarimizda. Shu nuqtayi nazardan, yuridik sohada ilmiy ishlarni yanada jadallashtirish, ularni ko'proq xalqaro darajaga olib chiqish va eng muhimi xalqaro bazalarda ilmiy maqolalar va ilmiy izlanishlarning natijasini chop etishni rag'batlantirishni oshirish lozim. Ushbu chora orqali mamlakatimiz yuridik fanini xalqaro maydonda tanitish va xalqaro reytinglarga olib kirish, xorijiy tajribalarni chuqur o'rganish va ushbu jarayon orqali yuqori ta'lim sifatiga erishish mumkin bo'ladi. Buning negizida qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotining samarasiga erishish ham ortadi.

Bugungi kunda yuridik fan va ta'lim jarayonining o'zgarishi davlat va jamiyatning rivojlanishi bilan ham bog'liqdir. Ushbu jarayonda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda talabalarning va ilmiy izlanuvchilarning qonun hujjatlarini qay darajada bilishi va shu bilan birgalikda kun sayin o'zgarib borayotgan qonunchilik

¹ Musayev B.T. (2017). O'zbekistonda yuridik fan va ta'lim integratsiyasini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. *Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan)*, (7), 36-42.

jarayonini yuridik fan bilan bog'lagan holda tahlil etishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuridik fan va ta'lim doimiy ravishda o'zaro bog'liq holda harakatlanishi borasidagi xorijiy mamlakatlar tajribasi diqqatga sazovordir. Xususan, AQSH oliy ta'lim muassasalarida mamlakat miqyosida olib borilayotgan barcha fundamental tadqiqotlarning 2/3 qismi olib boriladi. Oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari dars mashg'ulotlarini olib borish bilan bir qatorda, tadqiqot laboratoriyalarida ilg'or g'oyalar va yangiliklarni ishlab chiqish bo'yicha amaliy ishlar ham olib boradilar¹.

Xorijiy mamlakatlar tajribasining tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik holatlarda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda tadqiqot markazlari va fan yutuqlarining asoslari oliy ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan markazlar yoki professor-o'qituvchilar tomonidan amalga oshiriladi. Xususan, Xitoyda faoliyat olib borayotgan barcha oliy ta'lim muassasalarining 100 tasida tadqiqot markazlari faoliyat olib borsalar, AQSHda ushbu ko'rsatkich 104 tani tashkil qiladi².

Shu bilan birga, Germaniyada ham ilm-fan va ta'limni qay darajada bir-biriga yaqin holda faoliyat yuritishi borasida turli fikrlar mavjud. Ko'pchilik nemis olimlarining fikricha, universitetda tahsil olayotgan talabalar ularning amaliy mashg'ulotlariga kirishgunga qadar yuridik ta'lim jarayonida o'rgatiladigan huquqiy fan haqidagi bilimlarga ega bo'lishlari lozim. Shundagina talabalarining amaliy faoliyati samarali bo'lishi mumkin³.

Ushbu mavzu yuzasidan o'rganishlar so'ngida shunday xulosaga kelish mumkinki, zamon talabiga javob beradigan huquqshunos kadrlar tayyorlashda aniq belgilangan maqsad va vazifalarga erishish, samarali natijalarni beruvchi va ushbu natijalarga mos keluvchi ta'lim usullarini qo'llash yuridik sohada faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilardan ham yetarlicha bilim, ko'nikma va yuksak mahoratni talab etishini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Yuridik kadrlarni tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida olib boriladigan dars mashg'ulotlaridan ko'zlangan asosiy maqsad bo'lajak yuristlarning har tomonlama (mantiqiy, tanqidiy) fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, talaba yoshlar tomonidan milliy qonunchiligimiz va xalqaro huquqiy hujjatlarning asosiy mazmunini o'rganish, ularni solishtirish va tahlil eta olish hamda eng asosiysi talabalarining mustaqil ta'lim olishiga yordam berishdan iboratdir. Bundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, yuridik fan va ta'lim sohasida professor-o'qituvchilardan dars mashg'ulotlarini olib borishda yuqoridagilarni inobatga olgan holda eng maqbul va zamon talabiga

¹ Ильинская И. Интеграция науки и образования в университетах США. URL: <https://opec.ru> (ko'rilgan sana: 8.11.2023-y.)

² Пушкарева Е.А. Философский анализ интеграции образования и науки в современных условиях: – Новосибирск, 2008. -С. 216.

³ Введение в немецкое право. / Под ред. А.Жалинского, А.Рёрихта. - М.: «Спарк», 2001. -С. 80-96.

mos mahoratga ega bo'lishlari talab etiladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Shularni inobatga olgan holda xulosa qiladigan bo'lsak, yuridik fan va ta'lim sohasida ham raqamlashtirish jarayonini keng joriy etish hamda sohani talabalarga yanada kengroq va tushunarli qilib yetkazish, ularga ko'maklashish maqsadida sun'iy intellektdan foydalanish jarayonlarini ham yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan fikr va mulohazalarni, mavzu bo'yicha yoritilgan ma'lumotlarni umumlashtirgan holda, yuridik fan va ta'lim sohasini rivojlantirish yuzasidan quyidagi taklif va mulohazalarni qayd etib o'tishni lozim deb topdik:

Birinchi, yuridik fan va ta'lim sohasida nazariya va amaliyot jarayonlarining o'zaro bog'liqligini yanada oshirish;

Ikkinchi, yuridik fan va ta'lim sohasidagi muammolarni o'rganib umumlashtirgan holda, ushbu sohani soha uchun maxsus rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqishni taklif sifatida bildirib o'tamiz.

ШАЙЗАКОВ ШОДИЁР ИБРАГИМОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси Илмий
инновацион тадқиқотларни
мувофиқлаштириш ва илмий ходимларни
тайёрлаш маркази бошлиғи,
ю.ф.ф.д. (PhD), доцент

ЮРИДИК ФАНДАГИ АЙРИМ ҲУҚУҚИЙ МУАММОЛАР ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Мустақил Ўзбекистонда сўнги йилларда кенг кўламли ислохотлар амалга ошириб келинмоқда. Дунё ҳамжамияти бунини ижобий баҳолаб келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Инсон қадри учун” тамойили асосида халқимиз фаровонлиги йўлида олиб борилаётган таълим соҳасидаги ислохотлар устувор йўналишларнинг бир бўлаги ҳисобланади.

Зеро Ш.М.Мирзиёев президентлик лавозимига киришган дастлабки йиллардан “биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз” деб биламиз - дея таъкидлаган эдилар¹.

¹Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови”. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимадаги маърузаси. 2016 йил 7 декабрь.

Дарҳақиқат кенг кўламли ислохотларни илм-фансиз, таълим сифатини оширмасдан, унга ахборот коммуникация технологияларини жорий этмасдан ривожлантириш мушкул вазифа ҳисобланади.

Барчамизга маълумки, Тараққиёт стратегиясининг бир қатор мақсадларида халқ хўжалигининг қатор соҳаларига илм-фан, амалиёт ва ишлаб чиқаришни интеграция қилиш, инновацияларни кенг жорий қилиш, ишлаб чиқариш билан илм-фан муассасаларининг кооперация алоқаларини ривожлантириш каби масалалар ўрин олган¹.

Ҳозирги кунда илм-фанни, хусусан юридик фанни кенг ривожлантириш, унинг ютуқларидан қонун ижодкорлиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётида, юридик таълимни ривожлантиришда имкониятлар кенгайди. Мустақил давлатимиз тарихида биринчи бор Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида фуқаролар давлат таълим ташкилотларида танлов асосида давлат ҳисобидан олий маълумот олишга ҳақли эканлиги, олий таълим ташкилотлари қонунга мувофиқ академик эркинлик, ўзини ўзи бошқариш, тадқиқотлар ўтказиш ва ўқитиш эркинлиги ҳуқуқига эга эканлиги белгилаб қўйилди².

Мамлакатимизни 2017 - 2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”, 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси доирасида таълим тизимини ривожлантириш юзасидан қатор қонун ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги, “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги, “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва бошқа норматив ҳужжатлар қабул қилинди.

Шу билан биргаликда, мамлакатимизда юридик таълим тизимини такомиллаштиришда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган. / <https://lex.uz/docs/6445145>. Қаралган вақти: 28.04.2024 й.

фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5987-сонли Фармони алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу Фармон билан Тошкент давлат юридик университети “юриспруденция” мутахассислиги бўйича юридик кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш бўйича базавий олий таълим ва илмий-методик муассасаси этиб белгиланди¹. Бу эса академик ҳуқуқий тадқиқотлар даражасини ошириш, юртимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий ислохотларнинг кейинги истиқболларини белгилашга оид ҳуқуқий илмий ишланмалар самарасини ошириш, юридик фанлар бўйича тадқиқотларни ривожлантириш масалалари каби муҳим вазифаларни белгилаб берди.

Юридик кадрларни тайёрлаш соҳасида рақобатнинг янада ривожлантириш, айниқса, Янги Ўзбекистон шароитида жиноятларни тергов қилиш соҳасида малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш амалиётини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш, илғор халқаро стандартлар ва замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 ноябрда “Жиноятларни тергов қилиш соҳасида малакали кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-257-сонли Фармони² қабул қилиниши мамлакатимизда тергов фаолиятида “Инсон қадри учун” деган эзгу ғояни тўлиқ рўёбга чиқаришга замин яратмоқда.

Мазкур Фармон билан Бош прокуратура Академияси негизида Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси ташкил этилди. Энг эътиборли жиҳати Академия ҳузурида жиноятларни тергов қилиш, суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш билан боғлиқ юридик фанлар ихтисосликлари юзасидан Илмий даражалар бериш бўйича илмий кенгаш ташкил этилган. Бу эса юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг узвувийлигини таъминлашга ҳамда “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да белгилаб берилган вазифалар ижросини, юридик фаннинг ривожланиши, ҳуқуқий муаммоларнинг илмий-амалий ва инновацион ечимларини ишлаб чиқишда муносиб ҳисса қўшмоқда. Масалан, прокуратура

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5987-сонли Фармони / <https://lex.uz/docs/4802181> / Қаралган вақти: 28.04.2024 й.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 ноябрда “Жиноятларни тергов қилиш соҳасида малакали кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-257-сонли Фармони / <https://lex.uz/ru/docs/6299077> / Қаралган вақти: 28.04.2024 й.

тарихида биринчи бор Академия қошида 12.00.07 (Суд ҳокимияти. Прокурор назорати. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. Адвокатура), 12.00.09 (Жиноят процесси. Криминалистика, тезкор-қидирув ҳуқуқ ва суд экспертизаси) ва 12.00.12 (Коррупция муаммолари) йўналишлари бўйича илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш ташкил этилди. Дикқатга сазовор жиҳати Академиянинг 12.00.12 ихтисослиги республикада доимий фаолият кўрсатувчи ягона Илмий кенгаш бўлиб ҳисобланади.

Кенгаш таркибига республикамызда юридик соҳанинг кўзган кўринган етук вакиллари, суд, прокуратура ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг тажрибали амалиётчи ходимлари жалб қилинган. Юқоридаги Президентнинг ПФ-257-сонли Фармони билан Академия бошлиғига илмий кенгаш таркибига жалб этилган малакали мутахассисларни моддий рағбатлантиришни амалга ошириш ҳуқуқини берилганлиги юртимизда илм-фанга бўлган муносабат тубдан ўзгарганлигидан далолат беради.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 12.00.07 (Суд ҳокимияти. Прокурор назорати. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. Адвокатура) ихтисослиги йўналишида илмий ва услубий таъминлаш ишлари эътибордан четда қолганлиги оқибатида 1991-2018 йиллар оралиғида атиги бир дона диссертация иши 2004 йилда бир марталик Ихтисослашган кенгашда ҳимоя қилинган бўлса, охириги беш йил ичида Академияда 12.00.07 (Суд ҳокимияти. Прокурор назорати. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. Адвокатура) ихтисослиги йўналишида 22 нафар тадқиқотчи диссертация ишларини муваффақиятли ҳимоя қилган. Бундай ижобий ўзгаришлар мамлакатимизда юридик илм-фанни ривожлантиришда замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда норматив-ҳуқуқий базаларнинг шаклланганлиги, уларнинг диссертациялар сифати ва самарадорлигини оширишга, экспертиза сифатини янада яхшилашга, самарали фаолиятни рағбатлантиришга ижобий таъсирини ўтказмоқда.

Яна бир жиҳатга эътибор қаратиш лозимки, Стратегиясининг “Ҳар бир инсонга ўз салоҳиятини рўёбга чиқариши учун муносиб шароитларни яратиш” йўналишида ўтган давр мобайнида амалга оширилган ислохотлар замирида 2017 йилдан бошлаб фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражалари бўйича 2021-2024 йилларда жами 10.321 нафар талабгор илмий даражаларда тасдиқланди¹. Ҳимоя қилинган диссертациялар фан тармоқлари

¹ Мамасиддиқов М.М. Ўзбекистон Республикасида юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш. “Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.д., доц. Ш.И.Шайзаков. – Т.: “Lesson press”. 2024 й. 7 б.

кесимида таҳлил қилинганида 31,9 фоиз аниқ, табиий ва техника фанлари, 54,7 фоиз ижтимоий-гуманитар ва 13,4 фоиз тиббиёт фанлари ҳисобига тўғри келади.

М.М.Мамасиддиқов олий таълимдан кейинги таълимнинг юридик йўналишида илмий тадқиқотлар бўйича чуқур таҳлиллар ўтказиб, 2013-2022-йилларда фалсафа доктори ва фан доктори илмий даражасида тасдиқланган ихтисослар улушида юридик фан соҳаси биров оқсаётганини, мазкур давр мобайнида юридик соҳада фалсафа доктори ва фан доктори илмий даражасини олган мутахассисларнинг улуши 3.4 фоизни ташкил қилган бўлиб, кўплаб бошқа соҳаларга нисбатан (кимё – 8.5 фоиз, техника – 11.7 фоиз, иқтисодиёт 9.3 фоиз, филология – 10.7 фоиз, педагогика – 10.1 фоиз, тиббиёт – 14.5 фоиз) анча орқада эканлигини таъкидлайди¹.

Бизнингча, бу соҳада бюрократик тўсиқлар ва қатор муаммолар мавжуд. Жумладан, олий таълим муассасаларида ўқув юкламалари ҳажми юқорилиги ва профессор-ўқитувчилар илмий фаолиятига етарли вақт мавжуд эмаслиги. Бунинг асосий омили, профессор-ўқитувчиларнинг 85-90 фоизи ўқув юклама билан банд бўлишидир. Ривожланган ғарб давлатларида профессор-ўқитувчилар илмий тадқиқотларга катта эътибор қаратилиб, талабаларнинг мустақил таълим олишларига кенг имконият берилади.

Иккинчидан, олий таълим муассасаларининг илмий Кенгашларида раис сифатида таълим муассасаси раҳбарлари фаолият олиб боради. Назаримизда, бундай амалиётга чек қўйиш, бундай вазифаларни алоҳида профессор кенгашларига топшириш вақти келди.

Учинчидан, мустақил изланувчилар ва докторантларнинг диссертация авторефератларини илмий Кенгаш аъзоларига тарқатиши, расмий оппонентлар билан бевосита учрашиш амалиётига чек қўйиш лозим. Бу жараёнларнинг барчасини онлайн шаклда амалга ошириш, ахборот коммуникация технологияларини кенг жорий этиш зарур.

Тўртинчидан, диссертация ишини етакчи ташкилотда муҳокамадан ўтказиш билан боғлиқ процедурани бекор қилиш лозим. Етакчи ташкилотнинг диссертация иши бўйича берган тақризи тавсиявий тусга эга, тақризда диссертацияни ҳимояга тавсия этмаслик ҳақидаги хулосаси мавжуд бўлган тақдирда ҳам Кенгаш аъзоларининг ижобий яширин овоз бериши диссертация ҳимоясини ҳал этади.

Хулоса сифатида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясини ислоҳ қилиш, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий таълимдан

¹ Қаранг. Ўша манба.

кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 304-сон Қарори ҳамда тасдиқланган Низом талабларини ҳозирги давр талабларига мослаштириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

**МАМАСОЛИЕВ САИДАКМАЛ
САИДАКБАР ЎҒЛИ**

“Юксалиш” ҳаракати аъзоси, мустақил
тадқиқотчи

**ҲУҚУҚИЙ ОНГНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ
ВА ЮРИДИК ТАЪЛИМНИНГ ЎРНИ**

Аннотация. Бугун дунёда глобаллашув жараёнида ўзгаришлар давом этмоқда. Ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам замонавийлик уфуриб турибди. Ўзгача давр бошланди. Бундай жараёнда ҳуқуқий онг масаласи нафақат назарияни ўйлантиряпти балки амалиётни ҳам ташвишга соляпти. Ушбу мақолада ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнингнинг назарий асослари балки бизни ташвишга солаётган муамоларга тахлилий тарзда таклифлар баён этилган.

Калит сўзлар: Ҳуқуқий онг, норма, ҳуқуқбузарлик, кодекс мафкура мафкура, ҳуқуқий давлат, классик усул, функция методологик, юридик фанлар.

Abstract. Today, the world is undergoing changes in the process of globalization. Modernity is also blowing in the field of jurisprudence. A special era has begun. in such a process, the issue of legal consciousness is not only thought-provoking in theory, but also concerns practice. In this article, the theoretical foundations of legal consciousness and legal culture, as well as analytical suggestions for the problems that concern us, are presented.

Key words: Legal consciousness, norm, offense, code, ideology, legal state, classical method, function, methodology, legal sciences.

Абстракт. Сегодня в мире происходят изменения в процессе глобализации. Современность веет и в области юриспруденции. Началась особая эпоха. в таком процессе вопрос правосознания заставляет задуматься не только в теории, но и на практике. В данной статье представлены теоретические основы правосознания и правовой культуры, а также аналитические предложения по волнующим нас проблемам.

Ключевые слова: Правосознание, норма, правонарушение, кодекс, идеология, правовое государство, классический метод, функция, методология, юридические науки.

Ҳуқуқий онг — бу жамиятда кишиларнинг ҳуқуқ тўғрисидаги қарашларидир, чунки ҳуқуқий нормалар жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида кишилар ўртасида турли ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим рол ўйнайди¹. Аслида ҳуқуқ фанининг ҳам олий мақсади ҳам шунда, у одамлар ўртасидаги ижтимоий

¹ Одилқориев Ҳ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси -Т: Адолат НМИУ-2022. 111-бет

муносабат, шу маънода уни тушуниш ҳуқуқий онгни англатади. Ҳуқуқ нормалари билан ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳуқуқий онг, яъни кишиларнинг ҳуқуқни билишлиги, ҳуқуқ нормаларни бажаришлиги катта аҳамиятга эгадир. Аммо бугун биз қаерга қарамайлик, қонунчиликдаги ўзгаришлар, ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнлари авж олган бир даврда яшайпмиз. Буни кўриб, билиб турипсиз. Жамиятда онг шакиллари турли хил. Аммо ҳуқуқий онг жамиятда ижтимоий онгни бошқа онг шаклларида фалсафа, сиёсат, дин, ахлоқан фарқ қилади. Ҳуқуқий онг жамиятда ижтимоий онгининг махсус шакли бўлиб ҳисобланади, чунки ҳуқуқий онг кенг тушунча бўлиб, жамиятда ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш, уларни турмушда қўллаш, ҳуқуқ тўғрисида билимларнинг, яъни ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий тарбия тўғрисидаги мураккаб ижтимоий вазифаларни ўз ичига олади. Ҳуқуқий онг ҳуқуқ билан узвий равишда борлиқ. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқнинг муносабатлари унинг қуйидаги хусусиятларида намоён бўлади.

— жамиятда ҳуқуқий онг қонун ва бошқа ҳуқуқ нормаларни қабул қилишда турли ғояларни ривожлантиришда, уларни қабул қилишда муҳим роль ўйнайди.

— жамиятда ҳуқуқий онг барча фуқароларнинг, давлат органларини, айниқса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар суд, прокуратура, ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати, адлия органлари ва мансабдор шахсларни ҳуқуқни тўғри ҳаётда қўллаш учун улар билан турли ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга.

— жамиятда ҳуқуқий онг амалдаги давлатнинг ҳаракатда бўлган ҳуқуқий нормаларини тартибга солишда, кодификация қилишда муҳим рол ўйнайди.

— жамиятда ҳуқуқий онг бошқа ижтимоий шаклларида ҳуқуқ, мажбурият, бурч, ҳуқуқбузарлик ва қўлланиладиган жазо чоралари билан фарқ қилади¹. Ҳуқуқий онг давлатнинг ҳуқуқий нормаларини қабул қилиш, ҳуқуқий ташаббускорлик фаолиятини амалга оширишда, ҳуқуқий нормаларни турмушда қўллашда улар билан кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатларни тартибга солишда катта аҳамиятга эга. Чунки давлат миқёсида ҳар қандай қонун ва бошқа ҳуқуқий нормалар қабул қилишдан олдин ҳуқуқшунос мутахассислар томонидан ўрганиб чиқилади. Шунинг учун ҳуқуқшунослар қанчалик сиёсат ва амалиётни яхши билса, қабул қилинадиган ҳуқуқ нормалари шунчалик мустаҳкам бўлади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, фуқароларнинг ҳуқуқий онглиги натижасида

¹ Саидов А., Тожионов У. Ҳуқуқий маданият назарияси. -Т: Ички ишлар академияси нашриёти. 2000. 102-бет

хуқуқшунос мутахассис олимларнинг ишлаши натижасида бозор иқтисодиётининг иқтисодий ҳуқуқий асосини яратувчи кўпгина қонунлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосида бир қанча Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик, жиноят, меҳнат, маъмурий ва бошқа кодекслари қабул қилинди. Ҳуқуқий онг ҳуқуқ тўғрисидаги кишиларнинг қарашларини ўргатар экан, у ўзининг тузилишига эгадир, яъни мафкура ва ҳуқуқий психологиядан иборат. Жамиятда ҳуқуқий онгни ривожлантиришда, нормаларни қабул қилишда ҳуқуқий мафкура асосий ҳал қилувчи рол ўйнайди. Чунки ҳуқуқий мафкура жамиятдаги ҳуқуқий устқурманинг мавжудлигини, талабгажавоб беришини, нормаларнинг кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатларни тартибга солиб мустаҳкамлашга ва ривожлантиришга катта ёрдам беради. Ҳуқуқий психология ҳуқуқий мафкуранинг таъминлаб турувчи асосий озуқадир. Чунки ҳуқуқий психология тўғрисида алоҳида шахсларни ва жамоатчиликнинг онгидан ташкил топган. Жамоатчилик ҳуқуқий онги шахси фуқароларнинг ҳуқуқий онгидан иборат. Ҳуқуқий маданият кишиларнинг тўғрисидаги билимга қонунга бўлган ҳурмати нормаларнинг бажариши, уларга амал қилмаганда ҳуқуқбузарликлар содир қилинса, тегишли жазо чоралари олишига айтилади. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жамият, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг маданиятини оширишни талаб қилади.

Шубҳасиз, шахснинг юксак ҳуқуқий маданияти жамият тараққиётини таъминлайди. Бунда биз айтган “ҳуқуқий давлатни” вужудга келишига туртки беради. Фикримизча, биз қоралайдиган коррупция, безориликлар, турли хил жиноятлар шахснинг ёки жамиятнинг ҳуқуқ онги ва ҳуқуқ маданияти етарли даражада бўлмаганидан вужудга келади. Барчаси билмаслик оқибатидан, албатта.. Ҳўш инсонлар ўз ҳуқуқий маданиятини қандай шакллантиришлари зарур. Ўз мафкурасини шакллантириш учун шахс:

- ўз ҳуқуқий билимларини муттасил ошириб бориши;
- амалдаги қонунчилик ҳужжатлари билан таниш бўлиши;
- ҳуқуқий фаолиятда аждодларимиздан мерос бўлиб келган ижтимоий қоидаларни ҳам эътиборга ола билиши;
- ҳокимият органларининг функциялари ва вазифаларини билиши ва улар билан ўзаро муносабатларга кириша олиши;
- ҳуқуқ-тартибот соҳасининг жамиятдаги ўрнини тўғри идрок қилиши ва уларнинг вазифаларини тўғри англаши зарурдир¹. Очиғини айтиш мумкинки бугунги даврда бизга ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият керак “Нима учун?” деган табиий савол туғилади. Ушбу икки

¹ Мамасолиев С. Ҳуқуқий маданият-ҳуқуқий маърифатдир. Адолат кўзгуси ҳуқуқий газетаси-2024й-12 б

бўғин демократия ва биз қурмоқчи бўлган ҳуқуқий давлатнинг асосини ташкил этади. Бундай жамиятнинг юзага келишида юридик тарбия энг катта ўринни эгаллайди. Бунда аввало классик усулнинг баъзи хусусиятлари намоён бўладики, унда инсон ҳуқуқни чуқур англаб этади.

Афсуски, ҳозирги вақтда кўпчилик тадқиқотларда ва жамиятимизда юридик фан ва унинг методологик асосини ташкил қилувчи “ҳуқуқни тушуниш” масаласи ўртага ташланмаяпти. Бу борада чет эл олимлари катта тадқиқот ишларини олиб борганлар ва бу фаолият давом этмоқда. Хусусан, хорижлик олимларнинг ҳуқуқшунослик соҳаси инқирозини олдини олиш бўйича таклифларини ўрганиш шундан далолат берадики, уларнинг кўпчилиги охир-оқибат ҳуқуқни тушуниш муаммосига борибтақалади ва бу ҳуқуқни тушунишнинг методологик аҳамият касб этишининг яна бир исботидир. Юридик фанларни ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини ечишга қаратилган таклифлар ишлаб чиққан ҳолда юриспруденция соҳасини ислоҳ қилиш ҳар бир етук ҳуқуқшунос кадрларнинг вазифаси десак, муболаға бўлмайди.

Рус халқининг буюк ёзувчиси Лев Толстой “Ҳуқуқшунослик фанини ўзлаштириш анча осон, бундан ташқари, ҳаётда унинг фойдаси кўп тегади”¹ деб таъкидлаган. Юридик таълим ва фан мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда, ижтимоий - иқтисодий, сиёсий, суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асосларини яратишда, мамлакатимизда қонунчиликни таъминлашда, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширишда муносиб ҳисса қўшмоқда. Ҳозирги кунда юридик фанларнинг ютуқларидан қонун ижодкорлиги жараёнида, ҳуқуқни қўллаш амалиётида, юридик таълимни ривожлантиришда кенг фойдаланилмоқда. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган қонун ва қарорларнинг сифати, демак бутун жамият ва давлатнинг ривожланиши юридик таълим сифати билан чамбарчас боғлиқдир. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни хулоса қилишимиз мумкинки, Ўзбекистонда юридик фанларни ривожлантириш учун юқоридаги ташкилий муаммоларни ҳал этиш ва келтирилган таклиф ва тавсияларни амалиётда қўллаш орқали эришишимиз мумкин. Ҳозирги замон ҳуқуқни тушуниш масалаларининг таҳлили шуни кўрсатадики, ҳуқуқ тушунчаси, унинг

¹ Лев Толстой. Асосий қаҳрамонларим-ҳақиқатдир. / Таржимон: Ортиқбой Абдуллаев-Т: “Ўзбекистон”, 2019. 148-б

моҳияти ва ижтимоий вазифаси замонавий юридик фанда ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар ҳисобланади.

Бинобарин, ҳуқуқни тушуниш плюралиزمи ҳукм сураётган ҳозирги даврда бизнинг юридик фан ва амалиёт қайси ҳуқуқни тушуниш типига асосланиши лозим, деган масала долзарб ҳамда ҳанузгача ўз ечимини топмаганини қайд этиб ўтиш мумкин. Президентимиз Ш.Мирзиёев айтганларидек, “биз қанчалик мукаммал қонунлар яратмайлик, қандай исдохотлар ўтказмайлик, агар фуқароларимизнинг ҳуқуқий билими, онги ва маданияти етарли бўлмаса, кутилган натижаларга эришиш мушкул бўлади”¹.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, қонун устуворлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари кафолатлари мустаҳкамлаш, аҳолининг ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий онгини ошириш, шунингдек уларни қонунга итоат ва ҳурмат руҳидан тарбиялаш- бу инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосини ташкил этади десак янглишмаган бўламиз.

¹ Мирзиёев Ш.М./Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари-Т: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019 й. 111бет

II-BOB. DAVLAT-HUQUQIY FANLARNI RIVOJLANTIIRISH MUAMMOLARI

MUHITDINOVA FIRYUZA
ABDURASHIDOVNA

Toshkent davlat yuridik universiteti
professori, yuridik fanlari doktori,
professor

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING IJTIMOY DAVLAT VA QONUNIYLIK HAQIDAGI TALIMOTINING DOLZARBLIGI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy fanlar oldida turgan yangi ilmiy dunyoqarashni shakllantirish masalasi tahlil etilgan. Muallif tomonidan Sharq mutafakkirlarining jamiyat, davlat boshqaruvi, huquq, to'g'risidagi qarashlari shakllanishi va rivojlanishi haqida asarlar ilmiy o'rganilgan.

Huquqiy va ijtimoiy davlat, siyosat, demokratiya, qonunchilik, adolat kabi tushunchalarning ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Sharq olimlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlarini huquqshunoslik nuqtai nazaridan yanada tadqiq etib, undan huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati shakllanishida keng foydalanish tavsiya etilgan.

Калит сўзлар: huquqiy va ijtimoiy davlat, siyosat, demokratiya, qonunchilik, adolat

Аннотация. В статье анализируется проблема формирования нового научного мировоззрения, стоящего перед общественными-юридическими науками. Автором были научно изучены работы, посвященные формированию и развитию взглядов восточных мыслителей на общество, государственное управление, право.

Уделяется внимание важности таких понятий, как правовое и социальное государство, политика, демократия, законодательство, правосудие. В дальнейшем было рекомендовано провести исследование политико-правовых учений восточных ученых с точки зрения юриспруденции, чтобы широко использовать их при формировании правового государства, гражданского общества.

Ключевые слова: правовое и социальное государство, политика, демократия, законодательство, правосудие.

Annotation. The article analyzes the issue of forming a new scientific worldview facing the Social Sciences. Works on the formation and development of views of Eastern thinkers on society, Public Administration, Law, were scientifically studied by the author.

Attention is paid to the importance of such concepts as legal and social state, politics, democracy, legislation, Justice. Further research of the political and legal teachings of Eastern scholars from the point of view of jurisprudence has been recommended to use it extensively in the formation of a legal state, civil society.

Keywords: legal and social state, politics, democracy, legislation, Justice

Kirish.

Mamlakatimizda huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini barpo etishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlab olish va amalga oshirish jarayonida tarixiy, siyosiy-huquqiy ildizlarga tayangan holda, yangi zamonaviy g'oyalar,

yondashuvlar shakllanib bormoqda. Boshqacha aytganda, davlatchilikni rivojlantirishning hozirgi va kelgusi bosqichiga mo'ljallangan siyosiy-huquqiy tadqiqotlarning konseptual asoslarini ishlab chiqish yurisprudensiyaning, qolaversa, yuridik fanning dolzarb masalasiga aylanib bormoqda. Tabiiyki, ushbu konsepsiyaning muhim tarkibiy qismini O'zbekistonda uzoq yillar davomida shakllangan siyosiy-huquqiy ta'limotlar tashkil etadi. Shu bois milliy davlatchilik rivojlanishining hozirgi bosqichida siyosiy-huquqiy ta'limotlardan ijodiy foydalanish, ularni tadqiq etish metodologiyasini shakllantirish mamlakatimizda yurisprudensiya va yuridik fan oldida turgan dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari, ayniqsa, jamiyat va davlat haqidagi qarashlari, davlatni boshqarish haqidagi fikr va takliflari davrlar osha tadqiqotchilar hamda siyosatchilarning, arboblarning diqqat-e'tiborini tortib kelgan. Ularning ko'lami to'g'risida umumiy tasavvur uyg'otuvchi bibliografik tadqiqotlar fikrimizga dalil bo'la oladi. Jumladan, Ibn Xallikon, Bayhaqiy, Abu-l-Faraj, Saraxsiy, Burhonuddin Marg'inoniy, Davoniy, Koshifiy xorijiy G'arb mamlakatlarida ijod qilgan: K.Brokelman, E. Braun, K.E.Bosvort, G.Gibb, I.Goldsiyer, G.fon Gryunebaum, A. Mes, Ye.E.Rouzentel, F.Rouzentel, hamda Sharq arab olimlaridan Ahmad Mubarak al-Bag'dodiy, sharqshunoslardan V.V.Bartold, A.M.Bahovuddinov, Ye.E. Bertels, S.N.Grigoryan, B.G'.Gofurov, M.D.Dinorshoyev, A.M.Johid, A.X. Qosimjonov, A.V.Sagadeyev, S.Satibekova, L.R.Syukiyaynen, A.B. Xolidov, G.B. Shaymuhambetova, xususan, O'zbekiston olimlaridan I.Mo'minov, A.A.Semenov, S.P.Tolstov, M.M.Xayrullayev, T.N.Qoriniyozov, A.Yakubovskiyning ilmiy ishlari kiradi.

Uchinchi guruh nashrlar sirasiga mavzuga oid muayyan boblarni o'z ichiga olgan U. Ahmadjonov, H. Aliqulov, H. Boboyev, S. Jabborov, A. Juzjoniy, Z.Islomov, M. Is'hoqov, S. Is'hoqov, A. Ishanov, D. Karimov, L. Kashinskaya, N.Komilov, M. Komilov, A. Mansur, Z. Muqimov, Q. Nazarov, N. Obidova, R.Obidov, H. Odilqoriyev, M. Rajabova, A. Raxmanov, D. Rahimdjanov, A. Saidov, J. Toshqulov, U. Uvatov, Q. Umarova, A. Hasanov, M. Hasanov, Sh. Eshonova va B. Eshonjonovlarning darslik, monografiya, esse va boshqa asarlarini kiritish mumkin.

Tadqiqot obyekti: Sharq mutafakkirlarining davlat va huquq haqidagi qarashlari, ularning davlat va uni boshqarishga oid ta'limotlari bilan bog'liq ilmiy faoliyatlari sanaladi.

Tadqiqotning predmeti: Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari, ular qarashlarini o'rganish paytida yuzaga keluvchi muammolar, ularning hal etilishiga oid izlanishlar hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi dialektik, tarixiy-huquqiy, tizimli, tarkibiy-funksional, qiyosiy-huquqiy va boshqa metodlardan foydalanildi.

Munozara.

Buyuk ajdodlar kelajakda namunaviy davlat va jamiyat qurish va insoniyatni to'la baxtli bo'lishi uchun mukammal bo'lgan boshqaruv o'rnatilishi, maxsus organlar tashkil etilishi, mansabdor shaxslar tayinlanishi yoki saylanishi va ular faoliyatida adolat va inson manfaati eng oliy oldingi o'rinda bo'lishini asarlarida alohida ilgari surishgan. Sharq mutafakkirlarining bu ilmiy merosi, umuman o'rta asr Sharqining madaniy-ma'naviy hayotidan, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy masalalaridan juda boy ma'lumot beradi. Mutafakkirlar ilmiy merosiga bo'lgan qiziqish ular yashab, ijod etgan davrdanoq boshlangan. Chunki ular o'z asarlarini o'sha davrda Sharq mamlakatlarida ilmiy adabiy til hisoblangan arab tilida yozishgan.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy asarlari XII-XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan. So'nggi asrlarda ko'chirilgan nusxalari ko'p mamlakatlarning kutubxona va muassasalarida saqlanadi.

Binobarin, Sharq Uyg'onish davri, ya'ni o'rta asrchilik turg'unligidan yangi davrga o'tish bosqichida yaratilgan siyosiy-huquqiy qarashlar, falsafiy fikrlar taraqqiyoti insoniyat tafakkurini boyitish uchun qo'shilgan ulkan hissadir. Zotan, Sharq Uyg'onish davri o'ziga xos iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ilmiy muhitni o'z ichiga olganki, ushbu davrning "Uyg'onish davri" deb atalishi aslo bejiz emas. Aslini olganda, Forobiyning davlat-huquqiy ta'limoti G'arbiy Yevropa mutafakkirlarining ta'limotlaridan mazmun jihatdan ham, asosiy qoidalariga ko'ra ham sezilarli darajada farq qiladi. Chunonchi, Forobiyning ilmiy tadqiqot usullari keyinchalik Yevropada Leonardo da Vinchi hamda Galileyning tadqiqotlarida qo'llanilgan.

Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino tomonidan ilgari surilgan fozil shahar, davlat, yetuk madaniy davlat, ma'rifatli davlat kabi ideal davlat g'oyalari keyinchalik o'rta asr utopist nazariyotchilari – Tomas Mor hamda Tomazzo Kampanellalar siyosiy qarashlarida rivojlantirilgan.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlari uzoq tarixiy davr mobaynida G'arbiy Yevropa mutafakkirlari, masalan, B.Spinoza, T.Gobss, J.Lokk, Sh. Monteske, D.Didro, P.Golbax, Volter, Gelvatsiy qarashlarida yanada rivojtirilgan hamda aynan shu qarashlar demokratiya, gumanizm to'g'risidagi yangidan-yangi ta'limotlar rivojiga asos bo'lgan.

Fransuz tadqiqotchisi A.M.Guashonning fikricha: "Ibn Sino falsafiy qarashlaridagi ong va e'tiqod masalalari, G'arb sxolastikasining asosiy maqsadini tashkil etadi".

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlaridagi "ijtimoiy adolat" tushunchasini ikki ma'noda: ya'ni siyosatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etsak: siyosiy huquq va erkinlik ma'nosida, yurisprudensiya

nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, shaxs, jamiyat va davlat faoliyatining huquqiy kafolati ma'nosida tushunish mumkin.

Shu jihatdan Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy ta'limotlari Yevropa Uyg'onish davrida har bir shaxsning umumiy farovonlik yo'lida beg'araz xizmat qilishini targ'ib qiluvchi g'oya sifatida ahamiyat kasb etgan. "Umumiy farovonlik" iborasi mazmunida respublika tuzilishi shaklidagi, fuqarolar tengligi va adolatparvarlik prinsiplariga asoslangan davlat mohiyati aks etadi. Shunga ko'ra o'zaro tenglik va adolat kafolatlari qabul qilinayotgan qonunlarda o'z ifodasini topishi lozim edi.

Bizning fikrimizcha, Forobiyning huquqiy qarashlarida ilgari surilgan qonun va qonunchilikni takomillashtirish haqidagi fikrlari mashhur fransuz mutafakkiri Fransua Mari Arue Volter hamda uning zamondoshlari Sharl Lui Monteske va Jan-Jak Russolar tomonidan rivojlantirilgan, desak, xato bo'lmaydi. Jumladan, Volterning fikricha, erkinlik chegaralari qonunlar bilan belgilanadi. Shu sababdan "huquq hukmronligi" g'oyasi G'arbda keng tarqalgan.

Volter so'z erkinligi, vijdon erkinligi, mulkning daxlsizligi kabi mavzular bilan birga, mehnat erkinligini ham targ'ib qiladi.

Zero, Forobiy, Ibn Sino qarashlarida jamiyat a'zosi o'zining sevimli kasb-koriga ega bo'lishi va erkin kasb tanlash huquqiga ega bo'lishi zarurligi qayd etilganidek, Volterning mehnat erkinligi haqidagi qarashlari fransuz jamiyatida siyosiy-iqtisodiy qarashlarning cho'qqisi, yangi davrning o'ziga xos jihati edi. Volter feodal jamiyatni isloh qilish tarafdori bo'lib, davlat boshqaruvida mutlaq monarxiyani afzal ko'rgan. Shuningdek, Sharqda ma'rifatparvar hukmdor g'oyasi Volterning ma'rifatli monarx haqidagi qarashlarida seziladiki, Volterning fikricha, agar monarx ma'rifatli bo'lsa, bu – jamiyat uchun foydalidir, shunda mutlaq monarxiya boshqaruvi ma'rifatli hisoblanadi. Hukmdor ega bo'lishi lozim bo'lgan fazilatlar faqatgina uning ma'rifatli bo'lishi bilan cheklanmasligi kerak. Jamiyatni adolatli boshqarish uchun hukmdor o'z tabaqalarining istaklarini to'g'ri anglab yetishi va marhamatli bo'lishi lozim. Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari siyosiy-huquqiy qarashlarini fransuz faylasufi Jan-Jak Russo qarashlari bilan qiyosiy tahlil etsak: Sharq mutafakkirlari fozil shahar, adolatli davlat, odil boshqaruv haqidagi fikrlari Russoning siyosiy-huquqiy qarashlaridagi kambag'al kishilar to'g'risida qayg'urish, insonlarning "tabiiy holat"ini, ya'ni hamma teng va ozod bo'lgan davrni ulug'lash haqidagi fikrlarga hamohangdir. Chunonchi, Russo o'zining "Insonlar o'rtasidagi tengsizlikning kelib chiqishi va asoslari to'g'risida mulohazalar" (1755) nomli asarida ijtimoiy tengsizlikni qoralaydi. Russoning fikricha, insonlar o'rtasidagi tengsizlikning bosh sababi – yerga bo'lgan xususiy mulkchilikdir.

Russo jamiyat, davlat va huquq mavzularini xalq suvereniteti nuqtai nazaridan turib yoritadi. Forobiyning fozil shahar va uni boshqarish xususidagi fikrlarining davomi sifatida Russoning "Ijtimoiy shartnoma" asari jahon

siyosiy-huquqiy qarashlari xazinasiga qo'shilgan ulkan hissadir. Muallif fikricha, jamiyat a'zolarining shartnomaviy munosabatlari natijasida birlashuvi bilan Fuqarolik jamoasi holatining Siyosiy organizmga aylanishi jarayoni tugallanadi. Bu siyosiy organizm Davlat hisoblanadi. Ushbu uyushma (assotsiatsiya) bir butun holda – xalq, alohida ko'rilganda – oliy hokimiyatda ishtirok etuvchi fuqaro, davlat qonunlariga bo'ysunuvchi tabaqa hisoblanadi. Shuningdek, Russo qarashlarida qonun va qonunchilik haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovordir.

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlarining jamiyat va davlat to'g'risidagi qarashlari keyinchalik Yevropa olimlari, jumladan, Monteske ta'limotida ham o'z ifodasini topgan. Agar Forobiy, Beruniy qarashlarini eslasak, mutafakkirlar urushlarni qoralashgan, hatto Forobiy jamiyatda qonunga ehtiyoj bo'lishining sabablaridan biri sifatida urush, tabiiy ofatni ko'rsatgan bo'lsa, fransuz olimi Monteskening fikriga ko'ra, kishilar jamiyatga birlashishi bilanoq o'zlarining kuchsizliklarini unutishadi. Ular o'rtasida oldin mavjud bo'lgan tenglik yo'qoladi, alohida kishilar va xalqlar o'rtasida turli urushlar kelib chiqadi. "Bunday urushlarning paydo bo'lishi, - deb yozadi Monteske, - kishilar o'rtasida muayyan qonunlarni o'rnatish zaruratini tug'diradi".(4) Natijada xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar (xalqaro huquq); hukmdorlar va boshqariluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar (siyosiy huquq); barcha fuqarolarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar (fuqarolik huquqi) vujudga keladi.

Jamiyatda yashovchi kishilarning umumiy qonunlarga ehtiyoji davlat paydo bo'lishi zaruratini tug'diradi. Monteske fikricha: "Jamiyat hukumatsiz yashay olmaydi. "Barcha alohida kuchlarning birlashuvi, - Gravina ta'kidlashicha, - siyosiy holat (davlat) deb nomlanadigan hodisani shakllantiradi. Alohida kishilar kuchlarining bunday birlashuvi ular erki yagonaligi, ya'ni fuqarolik holati mavjudligini bildiradi".

Davlat (siyosiy holat) shakllanishi va umumiy qonunlar o'rnatilishi uchun Monteske fuqarolik holati deb nomlagan kishilarning jamiyatda yashay olishi yetarlidir.

Qonun – bu, umuman olganda, barcha kishilarni boshqarib turuvchi insoniy ongdir, - deb ta'kidlaydi Monteske. Shuning uchun "har bir xalqning siyosiy va fuqarolik qonunlari ushbu ongning alohida bo'g'inlari bo'lishi kerak". Ma'lumki, har qanday jamiyatda huquq davlat bilan fuqaro o'rtasida bog'lovchilik rolini o'tab kelgan. Shunga muvofiq holda, mazmun- mohiyatiga ko'ra ikki xil boshqarish tarkib topgan. Bu haqda qadimgi mutafakkirlar ham batafsil gapirib o'tishgan. Xukmdorning manfaatiga xizmat qiluvchi jamiyatda fuqarolarga nima qilish mumkin yoki mumkin emasligi qonunda aniq, lo'nda belgilab qo'yiladi va "faqat qonunda ruxsat berilgan harakatlarnigina sodir etish mumkin" degan prinsip amal qiladi.

Sharq Uygʻonish davri mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy merosining Gʻarb olimlari taʼlimotiga taʼsiri haqidagi M.M.Xayrullayevning fikriga koʻra: “Forobiyning Sharq madaniyatidagi eng oliy xizmatlaridan biri yana shundaki, u oʻrta asr Sharqida birinchi boʻlib fazilatli, ideal jamoa, davlat, adolatli rahbar va davlatni aql asosida boshqarish haqidagi utopik taʼlimotni olgʻa surdi. Forobiy oʻzining erkin fikrlari uchun reaksion ruhoniylar tomonidan dinsizlikda, xudosizlikda ayblandi, soʻngroq uning asarlari yondirildi. Lekin uning ilgʻor ratsionalistik va gumanistik fikrlari Ibn Sino, Ibn Rushd, Nizomiy, Umar Xayyom, Maymonid, Rodjer Bekon, Spinoza kabilar dunyoqarashining shakllanishiga katta taʼsir koʻrsatdi. Dunyo madaniyatining rivojlanishida katta ijobiy rol oʻynadi”.

Sharq Uygʻonish davri mutafakkirlari, xususan, Forobiyning xayoliy orzusida boʻlgan “fozil shahar-davlat” haqidagi; fozil davlat qurish konsepsiyasi boʻyicha qarashlari ingliz olimi, huquqshunos Tomas Morning “Utopiya” asarida ideal davlat haqidagi gʻoyasi orqali rivojlantirilgan. Jumladan, Tomas Morning siyosiy-huquqiy qarashlariga koʻra, shunday bir davlat (aslida xayolda) barpo etish mumkinki, bu davlat fuqarolari uchun mulk umumiy boʻlib, barcha fuqarolar teng mehnat qilib, barchaning tengligi va erkinligi qonun bilan himoya qilinadi. Utopiyada jamiyat aʼzolari va ularning oilalari uchun birdek shart-sharoitlar mavjud boʻlib, 6 soatlik ish kuni barcha uchun umummajburiyat sifatida amal qiladi. Utopiyaning siyosiy tuzumi saylav asosida tashkil etilgan boʻlib, markaziy va mahalliy boshqaruv xalqning ishtirokida saylovlar asosida tashkil topadi. Oliy hokimiyat – Senat boʻlib, Senat ham saylov asosida tuziladi. Utopiyada barcha uchun amal qiladigan “Axloq kodeksi” qabul qilingan boʻlib, uning bosh gʻoyasi insonparvarlikka, xalqparvarlikka qaratilgan. Faqat shu gʻoya bilan utopiyadagilar baxtga erishishlari qayd etilgan. Jamiyatning asosiy boʻgʻinini oila tashkil etar ekan, Tomas Mor oiladagi muammolarni hal etish masalalarini Senatga taqdim etgan.

“Utopiya”da davlatning mansabdor shaxslari xalq xizmatidagi kishilardir. Davlat rahbari saylanadi va u knyaz nomi bilan ataladi. Mansabdor shaxslar – filarxlar deb atalgan va ular oila rahbari boʻlib, ushbu jamiyatda axloqiy normalar yuqori baholanadi.

Xayoliy davlat gʻoyalarini rivojlantirgan italiyalik Tommazo Kampanella oʻzining “Quyosh Shahri” asarida ideal jamiyat toʻgʻrisidagi fikrlarini xususiy mulkchilikning yoʻqligi, ishlab chiqarish vositalari jamiyatga qarashliligi hamda Quyosh shahri fuqarolarining barchasi mehnat qilishlari kerakligi haqidagi gʻoyalarni ilgari surgan. Quyosh shahrida ayollar va erkaklar teng huquqli boʻlib, davlat rahbari eng donishmand va bilimli fuqarodan saylangan. Davlat boshqaruvchisi diniy va dunyoviy rahbar hisoblangan.

Ibn Sino ilmiy merosi va qarashlari Dante Aligeri tomonidan rivojlantirilgan. Dante yoshligida diniy maktabda oʻqib, keyin Bolonya universitetida tahsil olgan hamda falsafa, axloq, ilohiyot, tarix, mantiq va turli

xalqlar adabiyotini mustaqil ravishda o'rgangan. Dante 1304-1308 yillarda Beatriche xotirasiga bag'ishlangan falsafiy mazmundagi "Ziyofat" asarini hamda monarxiyaga doir siyosiy qarashlari ilgari surilgan bir qator asarlarini yaratgan.

G'arb donishmandi o'zining "Ziyofat" asarini o'rta asr dunyoqarashini o'zida ifodalagan Sharq olimlari ta'sirida, yangi ilmiy ta'limotlarga tayangan holda, yaratgan, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz. Dante oliy insoniy xususiyatlar, ayniqsa, saxiylik, oliyjanoblik haqida fikr yuritarkan, Ibn Sino va G'azzoliy g'oyalariga tayangan holda yozadi: "Avvalambor, inson ruh va tanadan iborat; saxiylik ruh bilan bog'liq. To'g'ri, bu haqda turli faylasuflar, turli fikrlarni bayon qiladilar. Ibn Sino va Al-G'azzoliy ruhlar dastlab yaratishdan fazilatli yoki qabih bo'ladi, deyishgan".

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari, ayniqsa, Forobiy ilgari surgan kichik jamiyat, o'rta va buyuk jamiyat, davlatlar haqidagi ta'limot bugungi kunda amalga oshgan, o'z tasdig'ini topgan ta'limotdir.

Inson huquqlarining tabiiy huquqiy konsepsiyasini shakllantirishda XVI-XVIII asrlarda yashab o'tgan ingliz huquqshunosi J. Lokk, amerikalik T.Peyn va Jefferson, fransiyalik Russo, Monteske, Volter, gollandiyalik Grotsiy kabi ma'rifatparvar mutafakkirlar yetakchi o'rin tutdilar. Ularning odamlarning tengligi, tug'ilishdan ularga ato etilgan yashash, erkinlik va xavfsizlik kabi huquqlarning daxlsizligiga doir g'oyalari burjua inqiloblari va burjua davlatlarining shakllanish jarayonidagi konstitutsiyalar Angliyada 1628 yildagi "Huquqlar to'g'risidagi arznoma", "Huquqlar to'g'risidagi loyiha"da, Amerikada "Virjiniya huquqlari to'g'risidagi deklaratsiya" (1689), "AQSH mustaqillik deklaratsiyasi" (1776) hamda "Huquqlar to'g'risidagi loyiha" (1791)da, Fransiya "Inson va fuqarolarning huquqlari deklaratsiyasi" (1789)da o'z ifodasini topdi. Shu jihatdan "Virjiniya huquqlari to'g'risidagi deklaratsiya" diqqatga sazovor. Bu inson huquqlari konsepsiyasi bayon etilgan konstitutsiya tipidagi dastlabki xujjat edi. Unda barcha odamlar Tangri tomonidan teng qilib yaratilgan va ularga ajralmas muayyan huquqlar ato etilgan, degan qoida mavjud. Hayot kechirish, erkinlik, hamda baxt-saodatga intilish shu huquqlar sirasiga kiradi.

Zero, "Huquqshunos uchun yuz millionlab kishilarning huquq tomonidan himoya qilinishi, boshqarilishi hodisasidek teran, bahstalar mavzuni tadqiq etish va o'rganishga sazovor bo'lish oliy baxtdir", deb yozgan edi Baron Tornau. (7)150 yil ilgari xorijlik uchun oydin bo'lgan bunday haqiqat biz uchun ham tushunarli bo'lishi lozim. Buyuk faqih Burhoniddin Marg'inoniyning "Hidoya" asari sharqshunos olimlardan Brokkelman, Flyuger, Rozen, Mars, Krachkovskiy, Semenov va boshqalar diqqatini tortgan hamda ularning jiddiy xulosalariga asos bo'lgan.

Darhaqiqat, ushbu "mumtoz asarning Yevropa tillariga ham tarjima qilingani, butun dunyoda katta qiziqish bilan o'rganilayotgani, unga turli

tillarda ko'plab sharh va izohlar bitilgani Marg'inoniy merosining umumbashariy ahamiyatidan dalolat beradi". Shuning uchun ham "Hidoya" asari hozirgi kunga qadar fiqh bo'yicha eng yaxshi qo'llanmalardan biri bo'lib qolmoqda. Qisqasi, Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari siyosiy-huquqiy ta'limotlarining G'arb xalqlari siyosiy-huquqiy fikrlariga ta'siri bilan bog'liq bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Umuman olganda, Sharq Uyg'onish davri allomalarining adolatli jamiyat, olamning abadiyligi haqidagi g'oyalari Yevropa Uyg'onish davriga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu tarixiy haqiqatdir. Ayni paytda yuqorida nomlari zikr etilgan mutafakkirlar zamonida musulmon Sharqi mamlakatlarida uyg'onish va o'sish davri o'z cho'qqisiga chiqib, keyingi taraqqiyot bosqichini G'arbg'a uzatdi, desak, aslo xato bo'lmaydi.

Mustaqillik tufayli O'zbekiston o'tmish mutafakkirlarining davlat, boshqaruv, hokimiyat to'g'risidagi taraqqiyparvar ta'limotlari va g'oyalaridan to'liq foydalanib, o'zining tarixiy hamda an'anaviy o'ziga xosligidan kelib chiqib, o'z maqsadlarini amalga oshirish imkoniga ega bo'ldi. Shu bois endilikda biz respublikamizni mukammal milliy davlatchilikka olib kelishi mumkin bo'lgan o'z istiqlol va taraqqiyot yo'limizni tanlab oldik. Ammo hozir bugungi kun ertangi kunga o'xshamaydi, tub o'zgarish va yangilanishlar davri murakkab bo'lib, ba'zan hatto maqsadni belgilash qiyin kechishi tabiiy. Bu – ayni haqiqat. Birinchidan, hozirgi kunda o'tmish ijtimoiy-huquqiy merosining oqilona jihatlarini zamonaviy milliy davlatchilik konsepsiyasida qo'llash yoki unga o'tkazishga imkon beradigan umumiy to'qnashish nuqtalarini topish o'ta murakkab va qiyin. Ikkinchidan, Sharq va G'arb modellari o'zaro uyg'unlashtirilganda doimo ham davlat tuzilmasining maqbul variantlarini beravermaydi. Shunday bo'lsa-da, respublika qabul qilgan bu variantni o'tmish tajribasi va shu kun ta'sirining ilmiy natijasi hamda ilmiy asoslangan vorisligi deyish mumkin.

Shunday qilib, O'zbekistonda huquqiy davlat qurish g'oyasini amalga oshirish samarasi ko'p jihatdan o'tmish ijtimoiy-huquqiy merosining oqilona yo'nalishlarini milliy davlatchiligimiz konsepsiyasida qay darajada qo'llay olishimizga bog'liq bo'ladi.

Xulosa.

Sharq mutafakkirlarining jamiyat va davlatning paydo bo'lishi hamda rivojlanishi haqidagi qarashlari tahlil etildi;

Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sinolarning jamiyat va davlatning mohiyati, davlatni boshqarish shakllari haqidagi g'oyalari ko'rib chiqildi;

Olimlarining qonunlar, ularni hayotga tatbiq etish va qonunchilikni takomillashtirish haqidagi qarashlari, shu bilan birga, huquqiy madaniyat muammolari bilan bog'liq ta'limotlari tadqiq etilib, adolat tushunchasi birinchi bor siyosiy-huquqiy nuqtai nazardan o'rganib talqin etildi, jumladan,

mutafakkirlarning adolatga bo'lgan umumiy qarashlari ilohiy, kalom ilmi bilan talqin etilsa, dunyoviy nuqtai nazardan adolat qaror topishi odil xukmdorga bog'liq, adolat muammolarining yechilishi ahloqiy ta'limotlardandir.

Shuningdek, fuqarolarning polisdagi tengligi, davlat va hukmdorlarning jamiyat a'zolari oldidagi mas'uliyatlari qadimgi Yunon mutafakkirlari ta'limotlarining asosiy xususiyati bo'lib, ushbu ta'limot sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan rivojlantirilganligi, odil hukmdor-adolatli davlat timsoli g'oyasi umumlashtirildi;

Sharq olimlari siyosiy-huquqiy ta'limotlarining Sharq va G'arb xalqlari siyosiy-huquqiy fikrlari rivojiga ta'siri yoritildi;
Sharq mutafakkirlarining siyosiy-huquqiy qarashlari bugungi kun va yurisprudensiya nuqtai nazaridan o'rganilib, eng muhim xulosalar, taklif va tavsiyalar ilgari surildi.

**НЕМАТОВ ЖУРАБЕК
НЕМАТИЛЛОЕВИЧ**

д.ю.н., главный научный сотрудник
Института государства и права
Академии наук Республики Узбекистан

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОГРАНИЧЕНИЙ ПРАВА НА
ОБЖАЛОВАНИЕ В АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН: НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА СУДЕБНОЙ
ПРАКТИКИ**

Введение.

Указ Президента Республики Узбекистан № УП-4947 от 07.02.2017 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» положил начало новому этапу развития не только судебно-правовой системы, но и административного права¹. В частности, одним из важных направлений обеспечения верховенства закона и дальнейшего реформирования судебно-правовой системы было определено укрепление подлинной независимости судебной власти и гарантий надёжной защиты прав и свобод граждан, совершенствование административного законодательства.

Указом Президента Республики Узбекистан было предложено с 1 июня 2017 г. образование административных судов Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента, районных (городских) административных судов, а также образование судебной коллегии по

¹ Указ Президента Республики Узбекистан от 07.02.2017 № УП-4947 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» (Национальная база данных законодательства, 16.10.2017. № 06/17/5204/0114).

административным делам Верховного суда Республики Узбекистан, которым подведомственно рассмотрение административных споров, вытекающих из публично-правовых отношений, а также дел об административных правонарушениях¹. Соответствующие изменения были внесены в Конституцию Республики Узбекистан², Закон Республики Узбекистан «О судах», Гражданский процессуальный и Хозяйственный процессуальный кодексы Республики Узбекистан³, предусматривающие образование административных судов.

Кроме того, в начале 2018 г. были приняты Закон «Об административных процедурах» (далее – ЗАП)⁴ и Кодекс Республики Узбекистан об административном судопроизводстве (далее – КАС)⁵, которые, без преувеличения, в своей основе⁶ отвечают международным стандартам⁷.

Также, Указом Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности судов и повышению эффективности правосудия» от 24.07.2020 г. № УП-6034 были осуществлены следующие организационно-структурные изменения в судебной системе с 1 января 2021 года:

образование судов общей юрисдикции Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента на базе областных и приравнённых к ним судов по гражданским делам, по уголовным делам и экономических судов

¹ Указ Президента Республики Узбекистан от 21.02.2017 № УП-4966 «О мерах по коренному совершенствованию структуры и повышению эффективности деятельности судебной системы Республики Узбекистан» (Национальная база данных законодательства, 29.09.2017. № 06/17/5195/0033).

² Закон Республики Узбекистан от 06.04.2017 № ЗРУ-426 «О внесении изменений и дополнения в Конституцию Республики Узбекистан» (Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017. № 14, ст. 213).

³ Закон Республики Узбекистан от 12.04.2017 № ЗРУ-428 «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Узбекистан «О судах», Гражданский процессуальный и Хозяйственный процессуальный кодексы Республики Узбекистан» (Национальная база данных законодательства, 30.01.2018. № 03/18/463/0634).

⁴ Закон Республики Узбекистан от 08.01.2018 № ЗРУ-457 «Об административных процедурах». Дата вступления в силу 10.01.2019 (Национальная база данных законодательства, 09.01.2018. № 03/18/457/0525).

⁵ Закон Республики Узбекистан от 25.01.2018 № ЗРУ-462 «Об утверждении Кодекса Республики Узбекистан об административном судопроизводстве». Дата вступления в силу 01.04.2018 (Национальная база данных законодательства, 26.01.2018. № 03/18/462/0626).

⁶ Конечно, пока рано говорить, что ЗАП является одним из передовых, поскольку анализ данного закона показывает, что ЗАП можно относить к первому поколению законов об административных процедурах. См.: Javier Barnes. Towards a third generation of administrative procedure. // Susan Rose-Ackerman, Peter L.Lindseth. Comparative administrative law: an introduction. // Comparative Administrative Law. Susan Rose-Ackerman, Peter L.Lindseth. Edward Elgar 2010. P 342-343.

⁷ Пуделька Й. Право административных процедур и административно-процессуальное право в государствах Центральной Азии – краткий обзор современного состояния. Ежегодник публичного права-2015: Административный процесс. М.: Инфотропик Медиа, 2015. С. 63.

с сохранением строгой специализации судей и образованием отдельных судебных коллегий по видам судопроизводства;

передача полномочий административных судов по рассмотрению дел об административных правонарушениях судам по уголовным делам;

образование в центрах Республики Каракалпакстан и областей, городе Ташкенте межрайонных административных судов, специализирующихся на рассмотрении дел, вытекающих из административных и других публично-правовых отношений, с упразднением, в связи с этим районных (городских) административных судов и сохранением административных судов Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента.

Материалы и методы.

Вышеуказанные реформы и изменения законодательства создали основу для большого прорыва административного права в Республике Узбекистан. Множество научных дискуссий и предложений по развитию административного права до сих пор не видело своего практического воплощения¹. Осуществлённые за короткий период реформы законодательства воплотили эти долгожданные идеи в жизнь. Но необходимо учитывать, что одним принятием соответствующих законов невозможно добиться большого прорыва в развитии современного административного права в Республике Узбекистан.

В данной статье постараемся провести краткий научный анализ проблем, связанных с ограничением права на обжалование в административном судопроизводстве Республики Узбекистан на примере анализа судебной практики.

Результаты и их обсуждение.

Статья 27 КАС устанавливает, что суд разрешает дела:

1) об оспаривании ведомственных нормативно-правовых актов;

¹ See.: Shigeru Kodama. Reform of Administrative Procedure in Uzbekistan and Japanese Legal Assistance.// Administrative law reform in Uzbekistan experiences and problems from the legal viewpoint. Collection of seminar papers. Nagoya, 2008. P. 5; Katsuya Ichihashi. Japanese approach to legal assistance to administrative procedure law in Uzbekistan// Administrative law reform in Uzbekistan experiences and problems from the legal viewpoint. Collection of seminar papers. Nagoya, 2008. P 35; Hiroto Tokuda. Cooperation between Japan and Uzbekistan in the sphere of implementation of administrative procedure law// Administrative law reform in Uzbekistan experiences and problems from the legal viewpoint. Collection of seminar papers. Nagoya, 2008. P 47. См.: Пуделька Й., Демпе Й. Общее административное право в государствах Центральной Азии – краткий обзор современного состояния. Ежегодник публичного права-2014: Административное право: сравнительно-правовые подходы. М.: Инфотропик Медиа, 2014. С.4; Хамедов И.А., Цай И.М. Институт административных процедур в свете реформирования административно-процессуального права в Узбекистане. Ежегодник публичного права-2014: Административное право: сравнительно-правовые подходы. М.: Инфотропик Медиа, 2014. С. 395.; Хван Л.Б. Фиктивный административный акт: перспективы регуляции в странах Центральной Азии // Ежегодник публичного права 2016: Административный акт. – М.: Инфотропик Медиа, 2015. – С. 129-130.

2) об оспаривании решений, действий (бездействия) органов государственного управления, иных организаций, уполномоченных на осуществление административно-правовой деятельности (далее — административные органы), органов самоуправления граждан и их должностных лиц, не соответствующих законодательству и нарушающих права и охраняемые законом интересы граждан или юридических лиц;

3) об оспаривании действий (решений) избирательных комиссий;

4) об оспаривании отказа в совершении нотариального действия, регистрации записей актов гражданского состояния либо действий (бездействия) нотариуса или должностного лица органа записи актов гражданского состояния;

5) об обжаловании отказа в государственной регистрации либо уклонения от государственной регистрации в установленный срок;

6) по инвестиционным спорам, указанные в статье 27-1 настоящего Кодекса;

7) о конкуренции, указанные в статье 27-2 настоящего Кодекса.

В связи с этим вспоминается аналогичные нормы статьи 264 старого Гражданского процессуального кодекса РУз от 30.08.1997 г., в частности, было определено, что к делам по жалобам на действия (решения) государственных и иных органов, а также должностных лиц относятся дела:

1) по жалобам на действия и решения, нарушающие права и свободы физических и юридических лиц;

2) по жалобам на действия (решения) избирательной комиссии;

3) по жалобам на отказ либо неправильное совершение действия нотариусом или органом записи актов гражданского состояния;

4) по заявлению прокурора о признании правового акта незаконным;

5) по заявлениям компетентного органа в интересах физических и юридических лиц;

6) по заявлениям о признании недействительного акта государственного органа, органа самоуправления граждан.

Необходимо отметить, что публично-правовые споры до 2017 года, то есть до внедрения системы административных судов, рассматривались в основном судами по гражданским делам и хозяйственными судами. С принятием КАС в 2018 году проблема определения подведомственности дел в административном судопроизводстве на примере разграничения с судами по гражданским делам не стала легче.

Действующий ГПК РУз от 22.01.2018 г. также имеет неразрешённые вопросы, связанные с подведомственностью дел. В частности, статья

26 ГПК определяет, что суду по гражданским делам подведомственны дела:

1) по спорам, возникающим из гражданских, семейных, трудовых, жилищных, земельных и иных правоотношений, если хотя бы одной из сторон является гражданин, за исключением случаев, когда разрешение таких споров отнесено законом к ведению других судов или иных органов;

б) об оспаривании решений предприятий, учреждений, организаций, общественных объединений и действий (бездействия) их должностных лиц, не возникающих из административных и иных публичных правоотношений.

Вышеуказанные нормы ГПК заставляют задуматься о вопросах подведомственности. Например, дела касательно выделения земельных участков на основе решений хокимов на сегодняшний день рассматриваются административными судами. Но если исходить из нормы ГПК споры, возникающие из земельных правоотношений, могут рассматриваться судами по гражданским делам.

Все это свидетельствует о том, что теория и судебная практика сильно отстают в вопросах разработки соответствующих толкований правил касательно вопроса определения подведомственности дел в административном судопроизводстве на примере разграничения с судами по гражданским делам.

Кейс-стади: некоторые примеры из судебной практики

В судебные практики (например, кейс № 1) административных судов можно заметить, что, если заявление (жалоба) подано по отношению действий или решений административного органа, но действие (решение), против которого основана жалоба, является трудовыми отношениями, в этих случаях суды констатируют, что такие требования не подведомственные административному суду. Это можно увидеть на примере нижеследующего кейса.

Кейс № 1. Заявитель, Ф. Мейлиев, обратился в Административный суд, указав требование о 1). признании приказа и постановления УВД по Кашкадарьинской области № 68 от 16 ноября 2013 года незаконным; 2). Также просит возложить обязанность о том, что Кашкадарьинское областное управление органов внутренних дел восстановило его в прежней должности. Решением Каршинского городского административного суда от 12 сентября 2018 года в удовлетворении исковых требований отказано. Решением Кашкадарьинского областного административного суда от 18 октября 2018 года решение суда первой инстанции оставлено без изменения.

Коллегия по административным делам Верховного суда РУз считает, что, если подано заявление о признании недействительным документа

предприятия, организации, учреждения, не являющегося административным органом, либо о признании незаконными действия (бездействие) его должностного лица, либо заявление (жалоба) подано на административный орган, но иск против трудовых отношений, такие требования не являются административно-правовыми спорами. Об этом говорится в пункте 3 постановления Пленума Верховного суда Республики Узбекистан от 19 мая 2018 года № 15. Однако согласно пункту 1 части первой статьи 26 Гражданского процессуального кодекса Республики Узбекистан дела по спорам, возникающим из трудовых отношений, относятся к гражданскому суду. В этом случае заявитель подал соответствующее заявление в административный суд, а не в гражданский суд, хотя он был недоволен приказом об освобождении его из органов внутренних дел.

Конечно, необходимо заметить, что споры, связанные с государственной службой, также могут рассматриваться в рамках административного судопроизводства, поскольку эти споры вытекают из административно-правовых отношений.

В судебной практике (например, кейс №2) административных судов можно также заметить, что все требования, связанные с возмещением материального и морального ущерба, констатируются неподведомственными административному суду. Это можно увидеть на примере нижеследующего кейса.

Кейс № 2. Павлов И., обратился в административный суд с жалобой, в котором просил, признать недействительным решение отдела ВПФ Мирабадского района и обязать ВПФ Мирабадского района возместить нанесённый материальный и моральный ущерб в размере 5.618.920 сум. Учитывая, что возмещение материального и морального ущерба неподведомственно административному суду, суд считает необходимым отказать в принятии данного заявления и разъяснить заявителю, что ему следует обратиться в гражданский суд. Согласно п.1 ч.1 статьи 133 Кодекса Республики Узбекистан об административном судопроизводстве, если дело неподведомственно административному суду судья отказывает в принятии заявления (жалобы) к производству.

В этой связи также необходимо заметить, что в соответствии Законом Республики Узбекистан от 26 апреля 2023 года № ЗРУ-8331 статья 27 КАС дополнена частями третьей и четвертой. На сегодняшний день заявитель вправе предъявить наряду с заявлением (жалобой), указанным в настоящей статье, также требование о

¹ Закон Республики Узбекистан от 26.04.2023 г. № ЗРУ-833 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан в связи с принятием дополнительных мер по обеспечению эффективной защиты прав граждан и субъектов предпринимательства во взаимоотношениях с государственными органами»

возмещении убытков, состоящих с этими требованиями в причинно-следственной связи. Требования о возмещении убытков, заявленные отдельно от требований, указанных в настоящей статье, подлежат рассмотрению в суде по гражданским делам или экономическом суде по подведомственности.

Административные суды также отрицают подведомственность дел касательно установления юридического факта и признают, что это категория дел должна рассматриваться по ГПК. Нижеследующий типичный кейс свидетельствует об этом.

Кейс № 3. Салихова С., обратилась в административный суд с заявлением, в котором просила признать период работы с 16.04.2013 года по 31.08.2015 года – 2 года 4.5 месяцев в должности заведующей библиотекой филиала №1 при Республиканском специализированном научно-практическом центре фтизиатрии и пульмонологии МЗ РУз. – льготным трудовым стажем в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан и приложением №206 от 14.07.2011 года. Обязать Государственную научную медицинскую библиотеку Минздрава Республики Узбекистан - филиал №1 при Республиканском специализированном научно-практическом центре фтизиатрии и пульмонологии МЗ РУз. в лице директора Сабировой С.В. произвести перерасчёт её заработной платы в период времени с 16.04.2013 года по 31.08.2015 года, т.е. 2 года 4, 5 месяцев в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан, приложением №206 от 14.07.2011 года. и в соответствии с пунктом 3.2.2 Положения о фонде материального стимулирования и социальной защиты работников Государственной научной медицинской библиотекой МЗ РУз.

Учитывая, что установления юридического факта неподведомственно административному суду, суд считает необходимым отказать в принятии данного заявления и разъяснить заявителю, что ему следует обратиться в гражданский суд.

Административные суды также отрицают подведомственность дел, если требования выходят за рамки признания недействительным решений или незаконными действий (бездействий). В случаях, когда заявитель просит отмены административного акта суд отказывает в принятии или прекращает производство дела. Нижеследующий типичный кейс свидетельствует об этом.

Кейс № 4. Заявитель Бахромов Ф.Ф. обратился в административный суд с заявлением, в котором просил отменить незаконно принятое решение избирательной комиссии № 4-Лутфий Чиланзарского района от 22 декабря 2019 № 19, учитывая многочисленные нарушения Избирательного кодекса Республики Узбекистан со стороны членов участковой избирательной комиссии № 631 Чиланзарского района и

наличия у них конфликта интересов с кандидатом в депутаты Мамадалиевым А.А., в соответствии со ст. 96 Избирательного кодекса Республики Узбекистан признать выборы по избирательному участку № 631 недействительными из-за допущенных в ходе выборов нарушений, повлиявших на итоги голосования и принимая во внимание тот факт, что без итогов выборов на участковой избирательной комиссии № 631 выборы в целом могут быть признаны состоявшимися, исключить результаты участка №631 из общих результата выборов, тем самым обеспечив второй тур для кандидатов набравших максимальное количество голосов Азизова М.М. и Бахромов Ф.Ф.

Но надо отметить, что это позиция судов противоречит ЗАП. В частности, ч.3 и 5 ст.59 ЗАП установлено, что законодательством могут быть предусмотрены случаи, когда административные акты отменяются или изменяются только в судебном порядке. В случаях, когда доверие заинтересованного лица подлежит защите, вопрос отмены или изменения административного акта рассматривается в судебном порядке.

Также на практике встречаются и такие примеры, когда граждане пытаются через административный суд разрешить спор, возникший между ними. Нижеследующий пример свидетельствует об этом.

Кейс № 5. Согласно постановлению хокима Наманганского района № 612 от 13.12.2007 «О передаче и продаже частной собственности гражданам, снимающим в настоящее время жилье в районах «Мукаммал хаёт» и «Мустакиллик» г. Ташбулак Наманганского района, право собственности на 1 дом, 5 квартиру по улице Мустакиллик переходит к гражданину Парпиеву И. Согласно договору, утверждённому государственным нотариусом от 26 июня 2001 года, О. Эргашев купил квартиру у Д. Рафиковой. Парпиев И. подал иск в Наманганский межрайонный суд против с требованием признать договор купли-продажи недействительным. Решением суда от 23.07.2018 в иске И.Парпиева отказано. Апелляционная жалоба И. Парпиева на решение суда удовлетворена постановлением Наманганского областного апелляционного суда от 18.09.2018 г. и подписанный 26 июня 2001 г. договором купли-продажи на имя О. Эргашева. был признан недействительным. Это решение суда в настоящее время находится в силе. Однако заявитель О. Эргашев обратился в Нарынский районный административный суд с иском о признании недействительным постановления хокима Наманганского района № 612 от 13.12.2007. Решением Нарынского районного административного суда от 23 сентября 2019 года ходатайство заявителя О. Эргашева было признано необоснованным и отклонено.

Исходя из содержания Кейса № 5 необходимо подчеркнуть, что административный суд не является судом, рассматривающим споры, возникающие между гражданами из имущественных или иных гражданских правоотношений.

В судебной практике (например, Кейс № 6) также имеются случаи, когда несоблюдение досудебной процедуры обжалования административных актов, действий (бездействий) являются основанием для прекращения производства по делу или отказа в принятии заявления (жалобы) к производству, на основании, что дело неподведомственно административному суду.

Кейс № 6.

Заявитель ООО «UNITEL» обратился в суд и просил признать недействительным решение должностного лица Государственного налогового комитета Республики Узбекистан от 10 августа 2020 года относительно проведения межрегиональной государственной налоговой инспекции по крупным налогоплательщикам.

Изучив заявление и приложенные к нему документы, суд счел необходимым отказать в принятии заявления по следующим основаниям.

В соответствии с пунктом 12 постановления Пленума Верховного суда Республики Узбекистан № 24 от 24 декабря 2019 год «О судебной практике рассмотрения дел об обжаловании решений, действий (бездействия) административных органов и их должностных лиц», заявитель вправе обратиться с заявлением (жалобой) непосредственно в суд или к вышестоящему в порядке подчинённости органу либо должностному лицу. Предварительное не обращение в вышестоящий орган или к должностному лицу, не является основанием к отказу в принятии заявления (жалобы). Вместе с тем, необходимо иметь в виду, что законодательством может быть предусмотрен обязательный досудебный порядок оспаривания отдельных решений, действий (бездействия).

В данном случае заявителем ООО «UNITEL» не соблюдена обязательная процедура досудебного обжалования спора.

Согласно пункту 1 части первой статьи 133 Кодекса административного судопроизводства Республики Узбекистан, судья отказывает в принятии заявления (жалобы) к производству, если дело не подведомственно административному суду.

Необходимо отметить, что в соответствии со статьёй 232 Налогового кодекса определён порядок подачи жалобы на решения налоговых органов, принятые по результатам налоговых проверок. В частности, статья 232 НК устанавливает, что жалоба на решения налоговых органов, принятая по результатам выездных налоговых

проверок и налогового аудита, подаётся в вышестоящий налоговый орган через налоговый орган, решения которого обжалуются.

Необходимо также отметить, что имеются и другие случаи по обязательному досудебному обжалованию в законодательстве Республики Узбекистан. Например, в статье 24 Закона Республики Узбекистан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» установлено, что свидетельство на товарный знак или свидетельство о праве пользования наименованием места происхождения товара признается недействительным полностью или частично на основании решения Апелляционного совета или суда.

Также имеется Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении положения об Апелляционном совете министерства юстиции Республики Узбекистан» от 9 октября 2019 года № 856 и в приложении № 1 данного акта утверждено Положение об Апелляционном совете Министерства юстиции Республики Узбекистан. В соответствии с пунктом 2 этого положения Апелляционная комиссия Министерства юстиции является коллегиальным органом досудебного обжалования.

Хотя трудно согласиться с такой позицией административных судов. Поскольку не подведомственность административному суду означает совсем другое. В связи с этим статья 26 КАС, устанавливает, что административному суду подведомственны дела о защите нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан и юридических лиц, возникающие из административных и иных публичных правоотношений, за исключением дел, отнесённых к подведомственности Конституционного суда Республики Узбекистан, судов по гражданским делам, экономических судов и военных судов. В вышеуказанных типичных случаях дело не подведомственно другим судам (то есть, Конституционному суду Республики Узбекистан, суду по гражданским делам, экономическому суду и военному суду). Нарушается досудебный порядок обжалования. Поэтому необходимо внедрить отдельные основания в статью 134 (Возвращение заявления (жалобы)) или в статью 105 (Основания оставления заявления (жалобы) без рассмотрения) КАС.

Заключение

Вышеуказанные примеры из судебной практики свидетельствуют о том, что имеются случаи, связанные с ограничением права на обжалование в административном судопроизводстве Республики Узбекистан. Конечно, это прежде всего связано и с вопросом подведомственности дел в административном судопроизводстве. Поэтому эти вопросы должны определяться не только исходя из норм

процессуальных законов, но и теоретических учений административного права. Системный подход и единая судебная практика в данном вопросе является отнюдь не маловажным.

В понимании теории административного права вопрос толкования ЗАП действительно очень актуален. К сожалению, доктринальные основы ЗАП в Узбекистане не были разработаны до сих пор.

Конечно, этому мешало отсутствие закона и специализированных административных судов. Но на сегодняшний день эти проблемы отсутствуют. Поэтому необходимо разрабатывать научно обоснованные основы вопросов, касающихся норм ЗАП¹.

Во всем этом процессе наука административного права должна должным образом разрабатывать научно обоснованные теории, аргументы толкования различных норм. Все это показывает, что для установления определённых значений норм касательно подведомственности дел в административном судопроизводстве требуется немало времени. Поскольку нельзя слепо копировать модели толкования у других стран, каждая страна должна разрабатывать свою модель понимания административного права², в частности ЗАП и КАС³.

¹ См.: Нематов Ж. Ўзбекистон Республикасида маъмурий процедуралар институтини такомиллаштириш: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил: Монография. – Т.: Lesson Press, 2018. – 333 б.; Nematov J. New administrative law reforms in the Uzbekistan: in example of application of new principles of administrative procedure law// International Cooperation Department Research and Training Institute Ministry of Justice (Japan). – ICD News 2020 March. – P. 42–51.; Nematov J. Development of legal bases of the administrative procedures in the Republic of Uzbekistan (comparative-legal analyses). Abstract of the dissertation of the doctor of sciences (DSc) on sciences in law. Tashkent, 2019. P. 31–54. [In English] <http://library.ziyonet.uz/static/lib/reader-pdf/web/viewer.html?file=http://library.ziyonet.uz/uploads/books/251467/5d5a51e0db041.pdf> (accessed on 01.04.2020); См.: Nematov J. (2020). Transformation of soviet administrative law: Uzbekistan's case study in judicial review over administrative acts. *Administrative Law and Process*, (1(28), 105-125; Nematov, N. (2020). Would the new administrative court system be milestone to change post-soviet administrative law in Uzbekistan? *Review of law sciences*, (4), 16-20; Нематов Журабек (2019). Проблемы применения принципов административных процедур в Республике Узбекистан. *Вестник юридического факультета Южного федерального университета*, 6 (3), 71-76.; Нематов Журабек (2020). Роль административного акта в совершенствовании правовых основ административных процедур в Узбекистане: научно-теоретический анализ. *Review of law sciences*, 3 (Спецвыпуск), 31-39.; Журабек Нематов (2020). Условия правомерности административного акта и ошибки административного усмотрения (дискреционного полномочия). *Review of law sciences*, (3), 4-9.; Nematov Jurabek (2019). Some issues of perception, interpretation of administrative law and legal education in modern Uzbekistan. *Review of law sciences*, 1 (7), 96-102.; Ж.Нематов (2018). Общая характеристика административного акта в законе об административных процедурах Германии. *Review of law sciences*, (3), 75-79.

² See.: Tom Ginsburg. Written constitutions and the administrative state: on the constitutional character of administrative law. Susan Rose-Ackerman, Peter L.Lindseth. *Comparative administrative law: an introduction*// *Comparative Administrative Law*. Susan Rose-Ackerman, Peter L.Lindseth. Edward Elgar 2010. P 117.

³ К сожалению, суды не всегда ссылаются или основываются на основных принципах не только административного права, но и на нормах Конституции в рассмотрении публично-

УМИДУЛЛАЕВ ҚАҲРАМОН УСМАНОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Давлат ва ҳуқуқ
институтининг катта илмий ходими,
юримдик фанлар бўйича фалсафа доктори
(PhD)

КОНФУЦИЙНИНГ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ МАСАЛАЛАРИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада асосий эътибор Қадимги Хитой мутафаккири Конфуцийнинг давлат, ҳуқуқ ва ахлоқ борасидаги қарашлари ёритиб берилган. Конфуций таълимотининг давлатчиликда тутган ўрни ва аҳамияти хусусида сўз юритилган. Унинг ҳукмдорлар ва давлат хизматчиларига берган маслаҳатлари ва унинг аҳамияти таҳлил этилган. Конфуций томонидан айтилган айрим ҳикматлар мулоҳаза қилинган. Шунингдек, Конфуций таълимоти борасида илмий тадқиқотлар олиб борган айрим олимлар ва илмий изланувчиларнинг ишлари ўрганилган. Ўрганиш натижаларига асосланиб, тегишли хулоса қилинган.

Калим сўзлар: Хитой, Конфуций, мутафаккир, давлат, сиёсат, ҳуқуқ, таълимот, Комил инсон, Олийжаноб одам, одоб, ахлоқ, анъана, урф-одат, қадрият.

Конфуцийлик – қадимги Хитойда вужудга келган ахлоқ ва сиёсат тўғрисидаги таълимот. Ундаги фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий қарашлар нафақат қадимги Хитой, балки ҳозир ҳам дунё халқлари, давлат ва жамоат арбоблари, илмий жамоатчилик томонидан ўрганилади. Конфуцийлик таълимоти ахлоқ ва сиёсатга оид турли масалаларга мантиқий баҳо беришга ва асосли хулосалар чиқаришга хизмат қилган ва ҳозир ҳам аҳамиятга эга.

Таълимот асосчиси Конфуций (тах. мил. авв. 552–479) император Жуо Чэванг авлодиган бўлган 63 ёшли ҳарбий саркарда Конг Хэ ва 17 ёшли Ян Жизайдан дунёга келган. “22 ёшидан таълим бериш билан шуғулланиб, ўзи ташкил этган мактабда ахлоқ, тил, сиёсат ва адабиётни ўқитган. 50 ёшида Лу давлатида юқори лавозимдаги амалдор бўлган. Хитойнинг 5 та мумтоз асари – “Шуц-зин”, “Шицзин”, “Ицзин”, “Юэцзин” ва “Лицзи”ни тўплаш, таҳрир қилиш, тарқатиш билан шуғулланган. Конфуцийнинг қарашлари ва таълимоти асосида яратилган “Лун юй”, яъни “Суҳбатлар ва мулоҳазалар” Конфуцийнинг шогирдлари ва издошлари томонидан унинг фикрлари ва суҳбатлари асосида яратилган¹.

правовых споров при вынесении своего решения. Чаще всего суды только констатируют существование определенных норм и принципов и не применяют их в своем толковании.

¹ <https://kitobxon.com/uz/yozuvcchi/konfuciy>

Конфуций таълимотида инсонпарварлик – “жэнь”, одоб қоидалари – “ли”, фазилят – “дэ” тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Инсонпарварлик тушунчасига кўра, одамлар ахлоқий ва ижтимоий муносабатларда ёши улуг, мавқеи баланд кишиларни ҳурмат қилишлари, подшоҳга садоқатли бўлишлари керак. Одоб туфайли юксак фазилятлар шаклланади, жамият ривож топади, адолат тантана қилади. Бурчни адо этиш туфайли инсон камолотга эришади. Унинг негизида “Сен ўзинг нимага эришишни истасанг, унга бошқаларнинг эришишига кўмаклаш”, “Сен нимани орзу қилмасанг, уни бошқаларга ҳам раво кўрма”¹ каби инсонпарвар тушунчалар мужассамлашган.

Конфуций таълимотида 5 та оддий ва буюк фазилят: донолик, инсонпарварлик, садоқат, катталарни ҳурмат қилиш ва жасорат асосий ўрин эгаллайди. Бу фазилятлар ўзига ва бошқаларга ҳалолликни ва чуқур ҳурматни англатади. Фақат мумтоз ва комил инсонларгина бундай фазилятга эга бўлади.

Лун юйда қайд этилишича, пок инсонда беш хислат бўлиши ва шу қоида асосида яшаши керак.

“Биринчи қоида – одамларга муҳаббат, меҳрибонлик, инсонпарварлик. Буни у одамда одабийликнинг бошланиши, деб таърифлайди. Инсон ўзининг ахлоқий бурчини англамай туриб ўзини англай олмайди, дейди у. Инсон ўзини ўзидан топади, деган қоидани таклиф этади. Бу нарсa инсонни ҳайвондан фарқлайдиган, разолат, жаҳолатга қарши тура оладиган фазилятдир дея уқтиради. Конфуций таълимотидаги биринчи қоиданинг рамзи деб Дарахтни танлайди.

Иккинчи қоида – ҳақиқат, адолат. Инсон яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариши лозим. Ҳақ сўз, ҳақ амал ҳамиша ғолиб. У инсонга қатъийлик бахш этади, худбинликка қарши туради, дейди файласуф. “Оқил одам адолат излайди, пасткаш эса манфаат”, дейди Конфуций. Адолат рамзи деб Темирга ишора берилади.

Учинчи қоида – удм, одат, анъанага содиқлик. Масалан, ота-онага ҳурмат кўрсатиш. Бунда Конфуций жамият бирлиги, ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳурмат-эътиборни, халқона урф-одатга қатъий риоя этилишини, ижтимоий ҳимояни назарда тутган. Олов ҳаммага баробар иссиқлик ва ёруғлик таратади дея уни рамз сифатида белгилаган.

Тўртинчи қоида – соғлом фикр, донолик, оқиллик, ўз хатти-ҳаракати оқибатларини олдиндан кўра билиш, ўзига четдан қарай ва баҳо бера олиш. Унга кўра, инсон ўз фазилятларини меъёрлаштиради, қайсарлигини жиловлайди, аҳмоқликка қарши туради. Барча нарсани поклаш қудратига эга Сув унинг рамзи дейилади.

¹ Древнекитайская философия. В 2-хт. М., 1972. Т.1.167-6

Бешинчи қоида – самимият, пок ният, хур фикр, сахийлик ва виждонлилик. Инсон худбинликни четлай олади, дейди Конфуций ва саховатли Ерни шундай фазилатлар рамзи деб таърифлайди”¹.

Конфуцийнинг нафақат давлатчилик, сиёсат, ҳуқуқ соҳалардаги, “Комил инсон”, “Олийжаноб одам” тўғрисидаги қарашлари ҳам тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, инсонни мушоҳада қилишга, инсоний фазилатларнинг шаклланишига, раҳбарларни адолатли ва инсофли бўлишига ундайди.

Конфуций ўзининг “Комил инсон” тўғрисидаги қарашларини ҳар ким билиши керак бўлган, аммо ҳамма ҳам аҳамият беравермайдиган, балки англаб етмайдиган жиҳатларни қисқа, ҳамма учун тушунарли содда тилда ифодалаб берган.

Хусусан, “Комил инсон оғир-вазмин бўлади, лекин такаббур бўлмайди. Ҳақир одам эса такаббур бўлади-ю, вазмин бўла олмайди”, – яъни Комил инсонга, такаббурлик, манманлик, калондимоғликнинг кераги йўқ, у буларни камчилик, нуқсон деб билади. Ҳақир одам эса такаббурлик қилади, чуқур мушоҳада юрита олмайди, вазиятга тўғри ва асосли баҳо бера олмайди, бунга ақли, тажрибаси, билими етмайди, вазмин бўла олмайди ва шу сабабли доимо муаммоларга дуч келади.

“Комил инсон уйғунликка жиддий қарайди, балки бошқаларнинг фикрига кўр-кўрона қўшилишмайди. Ҳақир одам эса ўзгалар фикрига кўр-кўрона қўшилишади, уйғунликка эса жиддий эътибор қарамайди”, – яъни “Комил инсон” ҳар бир масалани ўзининг ақли ва фаросати билан ҳар тарафлама мушоҳада қилади, калта ўйлаб, кўр кўрона эмас, балки узоқни кўзлаб, ақлли қарор қабул қилади. Ҳақир одам эса, чуқур мушоҳада юрита олмайди, бунга ақли ва фаросати етмайди. Шу сабабли ким нима деса эргашиб кетаверади. Бундай инсонларнинг раҳбар бўлиши янада хавфли бўлиб, унинг ижтимоий оқибати ҳам шунга яраша бўлади.

“Комил инсон кишилар билан бирлашади, лекин ўзаро тил бириктирмайди. Ҳақир одам эса ўзаро тил бириктиради-ю, бирлаша олмайди”, – яъни Комиллик даражасига эга бўлган раҳбар, жамоани бирлаштира олади. Ўзининг Комиллиги, етуклиги билан атрофидагиларга ва бошқаларга ўрнак бўлади, ўзининг ақли ва фаросати билан катта натижаларга эришади. Халқ ҳам ундан рози бўлади. Ҳақир одам эса жамоани бирлаштира олмайди, нари борса 3 та, 4 та ўзига ўхшаган, ўзининг шахсий манфаатини бошқаларнинг адолатли манфаатидан устун қўядиганлар билан ўзаро тил бириктириб ишни орқага кетишига ва бошқаларнинг асосли эътирозига сабабчи бўлади.

Конфуций таълимоти борасида илмий тадқиқот олиб борган Н.Исматуллаеванинг фикрига кўра, “Конфуцийнинг юқоридаги ҳикматларида олқишланган Комил инсон характери ҳукмдор қиёфасида

¹ Конфуций. Лун Юй (Сухбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 8-10.

ўз аксини топади. Шу туфайли юқори фазилатларга эга Комил инсон сиёсатда фаолият олиб борса, адолатли бошқарувга таянган ҳолда жамиятни тараққиёт томон етаклаши мумкинлиги назарда тутилади. Комил инсон нафақат дилда ботиний фазилатларга эга бўлиши, балки зоҳиран ҳам етук бўлиши лозимлигига катта урғу берилади”¹.

Назаримизда Конфуцийнинг “Олийжаноб одам” тўғрисидаги инсонни мушоҳада қилишга ундайдиган қарашлари айрим раҳбарлардаги мавжуд камчиликларни бартараф этишга, адалат ва жасорат кўрсатишга ундайди.

Хусусан, “Олийжаноб одам хавфсизликда ҳам хатарни, тўқликда ҳам йўқчилиқни унутмайди. Тартиб ҳукм сурган пайтда тартибсизликлар бўлишини назардан қочирмайди. Бундай одам зинҳор хавф остида қолмайди, демакки, унинг ватани ҳам, халқи ҳам беҳатар”, – яъни, Олийжаноб одам, узоқни кўра биладиган раҳбар тинчлик ҳукм сурган вақтда хотиржамликка берилмайди. Доимо ҳушёр бўлади ва масъулларни ҳам ҳушёрликка ундаб туради. Халқни аҳволидан доимо хабардор бўлади ва янада обод ва тўқинчилик бўлишини ўйлаб, ўзини ташкилотчилиги, ташаббускорлиги ва донолигини кўрсатиб тинмай меҳнат қилади. Шу сабабли Олийжаноб инсон раҳбар бўлган давлат тинч ва хотиржам ривожланади. Халқи эса тўқликда, хотиржамликда ва фаровонликда яшайди.

“Ҳақиқатни кўрмоқ ва унга интилмоқ – ёки жасорат, ёки тарбия маҳсули”, – яъни аввало инсоннинг ўзи ҳақиқатгўй бўлиши, ҳар доим ҳақиқатга интилиши, ҳақ ва ноҳақни ажрата билиши, унга ва айниқса бошқаларга ноҳақлик бўлганида ким бўлишидан қатъий назар одоб қоидаларига амал қилган ҳолда унинг ноҳақ эканлигини айтиши, уни нотўғри йўлдан қайтариб, тўғри йўл кўрсатиб, ўзини ҳам бошқаларни ҳам турли нохушликлардан сақлаши керак. Конфуцийнинг айтишича, бундай фазилат ёки жасорат, ёки тарбия маҳсули. Яъни жасоратли одам аввало ақлли ва фаросатли бўлади ҳеч нарсадан қўрқмайди. Иккиюзамачилик, лаганбардорлик, маддоҳлик, хушомадгўйликни ўзига эп кўрмайди. Тарбияли одам ўзининг тарбияси билан бошқаларга ўрнак бўлади. Зарурат бўлганда тарбиясиз ва ноҳақ одамни тарбиялайди, тўғри йўл кўрсатади, бошлаган ишини ўз ҳолига ташлаб қўймайди.

“Олий одам майда ишлар билан кўзга кўринмас, аксинча буюк ишларга бел боғлайди. Майда одам эса буюк ишларга ишонмайди, уни сафсата деб билади, шу боис унинг тақдири ҳам ўзи каби майда бўлиб қолади”, – яъни Олий – ҳар тарафлама етук одам майда, кераксиз, ишларга чалғимайди, бекорчи ишларга вақт, умр, куч сарфламайди. Ўзининг олдига катта мақсадлар қўяди ва ўз мақсади йўлида тинмай

¹ Исмагуллаева Н. Конфуций ҳикматларида “Комил инсон” тушунчаси талқини.

<https://cyberleninka.ru/article/n/konfutsiy-ikmatlarida-komil-inson-tushunchasi-tal-ini/viewer>

ҳаракат қилади ва мақсадларига эришади. Унинг эришган ютуқларидан нафақат ўзи, яқинлари, балки бошқалар ҳам барака топади. Олий одамнинг қилган иши ҳатто минг йиллар давомида халққа, инсониятга яхшилик йўлида хизмат қилиши мумкин. Майда одам эса катта ишларга ишонмайди. Ўзининг ялқовлиги, масъулиятсизлиги, уқувсизлиги сабабли катта ишларни бажаришнинг имкони йўқ деб ҳисоблайди ва шунинг учун катта ишларга бел боғламайди. Бундай одамдан жамиятга ҳам халққа ҳам ҳеч қандай фойда йўқ. Ҳатто айримлари ўз яқинлари олдидаги масъулиятини ҳам лозим даражада бажармайди ёки бажара олмайди. Энг ёмони бундай одам ўз яқинларини, атрофдагиларини ҳам майдалашиб қолишига сабабчи бўлиши мумкин.

Конфуцийнинг “Олий одам ҳақиқатга дўст, манфаатга эмас”, – деган қисқа, аммо инсонни, аynиқса раҳбарларни мушоҳада юритишга, уларни ҳалолликка, олийжанобликка ундайдиган, керакли хулоса чиқаришга асос бўладиган катта маънога эга.

Конфуций таълимотида ҳукмдорларга давлатни адолатли ва самарали бошқариш борасида муҳим масалаҳатлар ва тавсиялар берилган.

Хусусан, у “Ҳукмдор мамлакатни ахлоқий фазилатларга таяниб бошқарса, у худди Қутб юлдузи сингари муайян бир жойда туриб, юлдузлар қуршовида бўлди”. “Ҳукмдорнинг амаллари тўғри бўлса, у фармойиш бермаса ҳам халқ бари бир бажаради. Ҳукмдорнинг амаллари қинғир бўлса, у фармойиш берса ҳам халқ унга итоат этмайди”. “Агар ҳукмдор ўзини тўғрилай олса, давлат ишларини бошқаришни нима қийинчилиги бор?” Агар у ўзини тўғрилай олмаса, қандай қилиб ҳам ўзгаларни тўғри йўлга соларди”?, – дейди.

Конфуций шогирдлари билан бўлиб ўтган суҳбатлардан бирида “Ўзи ҳеч нарса қилмай дунёни тинчликда ушлаб турган инсон Шун бўлса керак дейди. Шогирдининг: У нима қилди?, – деган саволига: У ҳукмдорлик тахтига жиддий ва ҳалол ўтирди, холос”¹, – деб жавоб бергани адолатли ва ақилли бошқарув муҳим эканлигини англатади.

Конфуцийнинг давлат бошқарувига оид таълимотида давлат хизматчиларни танлаш борасида ҳам қимматли ва ҳозир ҳам аҳамиятли бўлган манбалар мавжуд. Унинг қайд этишича, “Хизматга адолатли кишилар танланиб, виждонсиз кишилар четга суриб қўйилса, халқ итоат этади. Хизматга виждонсиз кишилар танланиб, адолатли кишилар четга суриб қўйилса, халқ ҳокимиятга бўйсунмайди”. Шунингдек, “Агар ҳокимиятга қалби пок мулозимлар қалби нопоклардан юқори қўйилса, унда халқ итоатда бўлади. Борди-ю, қалби нопоклар қалби поклардан

¹ Конфуций. Лун Юй (Суҳбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 22, 120, 121, 144.

устун бўлса унда халқ итоатсизлик қилади”¹, – деган сўзлари ҳам айна ҳақиқатдир.

Манбаларга қайд этилишича, Конфуцийдан Зулу исмли шогирди ҳукмдорга қандай хизмат қилиш лозимлигини сўраганида: “Уни орқаворотда алдамаслик керак, балки юзма юз туриб насхат қилиш лозим”², – деб жавоб берган.

Конфуцийнинг инсонпарварлик, олийжаноблик ҳақида айтган қуйидаги ҳикматлари ҳар бир инсон, айнқса давлат хизматчилари ўзларига тегишли хулоса чиқаришлари учун фойдадан ҳоли бўлмайди. “Оилада эҳтиромли муносабатда бўлиш; ишда жиддий ва тиришқоқлик; кишиларга нисбатан самимийликдадир. Ёввойи халқлар ерида бўлсанг ҳам, ушбу фазилатларга хиёнат қилма”, “Олийжаноб инсон айтган сўзлари қилган ишларидан отиб кетса уялади”, “Олийжаноб одамнинг ҳасисликка йўл қўйиши худди қуёш ёки ойнинг тутилишига ўхшайди. У хато қилганда ҳамма уни кўради. Хатосини тузатар экан ҳамманинг кўзи унда бўлади”³.

Конфуций шогирдининг “Нима учун Сиз давлатни идора этиш ишлари билан шуғулланмайсиз?”, – деган саволига: “Фарзандлик эҳтиромини ифодалашда ота-онангни ҳурмат айла, оға-инилар билан дўстона муносабатда бўл”. Бунн амалга ошириш эса бошқарувдир. Шундай экан, давлат идораси билан шуғулланиш не даркор”⁴. Балки Конфуций ва унинг шогирди ўртасида бўлиб ўтган ушбу суҳбат Конфуций давлат хизматиға киришидан олдин ёки давлат хизматиға кириб, кейинроқ давлат хизматидан кетган ва илмий фаолият билан машғул бўлган йилларида бўлган бўлиши мумкин. Чунки, манбаларда Конфуций бир неча марта давлат хизматиға киргани ва хизматдан кетиб ўзининг ижодий фаолияти билан шуғуллангани тўғрисида маълумотлар мавжуд.

Қайд этилишича, Конфуций Цин подшохи билан икки марта суҳбатлашиш имконига эға бўлган. Суҳбат ҳукмронлик хусусида бўлиб, ушбу суҳбатни Сима Цзян ўз асарида шундай келтирган.

1-суҳбат: “Цзин гун Кун-цзидан ҳақиқий давлатни бошқариш – ҳукмронлик қилиш ҳақида сўради.

Кун-цзи деди:

– Подшоҳ том маънода ҳукмрон бўлмоғи керак бўлганидек, фуқаро ҳам садоқатли фуқаро бўлиши керак; ота худди ота бўлгани каби, ўғил ҳам чинакам ўғил бўлиши керак.

¹ Низомиддинов Н.Ғ. Қадимги Хитой тарихи. Диний эътиқоди ва маданияти. “Fan va texnologiyalar” –Тошкент 2014. – Б. 176.

² Конфуций. Лун Юй (Суҳбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 27, 136.

³ Конфуций. Лун Юй (Суҳбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 125,137, 182.

⁴ Конфуций. Лун Юй (Суҳбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 28.

Шунда Цун-гун ҳайратга тушиб хитоб қилди:

– Ажойиб! Ишонаман, агар подшоҳ ҳукмдор бўлмаса фуқаро ҳам садоқатли бўлмаса, ота отаю, ўғил эса ўғил бўлмас экан, ҳатто насиб этган тариқ топилган тақдирда ҳам, демак менга ўз еганим учун озуқа қилиш насиб этмайди!”.

2-суҳбат: “Иккинчи куни подшоҳ яна Кун-цзидан ҳақиқий давлатни бошқариш, яъни ҳукмронлик қилиш ҳақида сўради.

Кун-цзи жавоб берди:

– Ҳукмдорлик мамлакат қадриятларига нисбатан жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишдан иборат”.

Н.Ғ.Низомиддиновнинг фикрига кўра, бу суҳбатдан сўнг подшо Конфуцийни аристократ мақомига муносиб кўрган, демак, унга ниҳоят давлат хизматига кириш имкони туғилган. Гарчи Конфуций қалбида подшолик хизматида бўлиш орзуси аввалдан бор бўлса ҳам, аммо кейин унинг олдига қўйилгани баъзи ўз таълимотига зиддий вазифа ва тақлифлар уни ўз орзуларидан воз кечишига олиб келганди. Конфуций тахминан милoddан аввалги 533 йилда Лу подшолигида кичик лавозимлардан бирига фаолият юритган¹.

Аммо у давлат хизматидан кетиб илий фаолият билан шуғулланади. Кейинчалик яна 52 ёшида Лу давлатида юқори лавозимда фаолият юритади.

Конфуцийнинг илмий меросини ўрганиб, унинг ҳар бир масалага донишмандларча ёндашганига гувоҳ бўлиш мумкин. Хусусан, унинг иккита шогирди ўртасида устози тўғрисида бўлиб ўтган суҳбатда қуйидагилар қайд этилади.

“Зинчин Зигонгдан сўради. Устоз бирон янги ҳокимликка келиши билан доим шу ҳокимликнинг унинг бошқаруви ишлари ҳақида хабардор бўлади. Бундай маълумотни унинг ўзи сўраб-суриштириб билиб оладими ёки бошқаларнинг ўзи унга келиб маълумот берадими? Зигонг жавоб берди: “Устознинг хуш муомаласи, бошқаларга хайрихоҳлиги ва эҳтироми, хушёр ва ён берувчан муносабати ўзгаларни бор маълумотни унга беихтиёр етказишга ундайди. Устознинг савол бериш услуби бошқаларнинг сўраш услубидан фарқ қилса керак-да?”, шунингдек, Конфуцийга Шэгонг исмли фуқаро: “Менинг юртимда ҳақгўй бир киши бор. Унинг отаси қўй ўғрилаганида, ўғлининг ўзи бу ҳақда хабар берган. Устоз (Конфуций) деди: Менинг юртимдаги ҳақгўйлар сизникидан фарқ қилади. Ота ўғлининг сирини сақлайди, ўғли отанинг сирини сақлайди. Ҳақгўйлик ана шунинг ичида ўз ифодасини топган”².

¹ Низомиддинов Н.Ғ. Қадимги Хитой тарихи. Диний эътиқоди ва маданияти. “Fan va texnologiyalar” –Тошкент 2014. – Б. 151-152.

² Конфуций. Лун Юй (Суҳбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 19, 124.

Ушбу мунозарани ҳар ким турлича талқин этиши, ҳатто ҳақгўйлик ва инсоний фазилат ҳам айрим ўринда бир-бирига мос келмаслиги мумкинми?, – деган иккиланиш ҳолати юзага келиши ҳам мумкин. Қандай қарор қабул қилиш инсонинг фаросатига, диёнатига боғлиқ бўлиб қолади. Бундай ҳолатда инсоннинг, ақли, тафаккури, ҳаётий тажрибаси синалади. Ижтимоий оқибатлари ҳақида чуқур ўйлаб, адолатли қарор қабул қилиш доноликни талаб қилади.

Донолик эса мутафаккирларнинг илмий меросини ўрганиш, тинимиз изланиш талаб қилади. Айриқса давлат хизматида фаолият юритаётган хизматчиларининг ҳар бир масала юзасидан доноларча фикр юритиши ва қарор қабул қилиши муҳим. Чунки давлат хизматчиси томонидан қабул қилинган қарор натижаси (оқибати) кўпчиликка тегишли бўлиб, унинг эгаллаб турган вазифаси, хизмат вазифасига тегишли масалаларнинг ҳажими, муҳимлигига мос равишда янада масъулиятли ва ақлли қарор қабул қилишни талаб қилади.

Конфуций тўғрисида илмий тадқиқотлар олиб борган В.Малявин (ва бошқалар)нинг фикрига кўра, Конфуцийнинг “Дунёни ўзгартиришни ўзингни тўғрилашдан бошла; Бошқаларга таълим беришдан олдин, ўзингни яхшилаш ҳақида қайғур”, – каби ҳикматлари барча инсонлар ва барча замонлар учун биринчи маслаҳат ҳисобланади. Уларнинг қайд этишича, Конфуций ўқитиш ва таълим соҳасида улкан муваффақиятларга эришди, аммо сиёсий фаолиятда муваффақият қозониши қийин эди. Чунки унинг таълимоти одамларни манипуляция қилишга қарши, сиёсатни эса бундан ҳоли деб бўлмайдиган¹.

Лун юй китобида қайд этилишича “522 (мил. авв) йилнинг баҳорида 30 ёшли Конфуций Чюйфу шаҳрида илк хусусий мактабга асос солади. Шу тариқа у Хитой тарихидаги биринчи тажрибали ўқитувчи ҳамда зиёлилар жамиятининг ташкилотчиси бўлган. Конфуций биринчи бўлиб таълим олувчиларнинг хусусиятларига мувофиқ ўқитиш анъанасини бошлаб берган”².

Хусусан, Лун юй 2 минг йилдан ортиқ вақт давомида хитойликларнинг бошланғич таълимида ўқиб ўзлаштирилиши шарт бўлган. Аммо сиёсий курашлар натижасида Конфуций таълимотини ўқитиш маълум муддат чекланган. 1919 йилдаги 4 май ҳаракатидан сўнг Лун юй федерал маданият тимсоли сифатида тақиқланган китоблар қаторига киритилган. 1978 йилдан Хитойда Конфуций ижоди, таълимоти янада янгидан ўрганишга киришилди”³.

¹ Конфуций Великое учение. Малявин В., Ямбург Е., Канаев И. 2018. – с. 200. <https://www.litres.ru/book/konfuciy/velikoe-uchenie-39147279/chitat-onlayn/>

² Конфуций. Лун Юй (Сухбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 5.

³ Исмаилов Н. “Конфуций ҳаёти ва Лун Юй асари”. Тошкент. 2013. Тошкент давлат шарқшунослик институти нашриёти.

Яна бир манбада қайд этилишича, “Хитой Халқ Республикаси эълон қилингандан сўнг, Мао Цзэдун даврида конфуцийлик тараққиёт йўлида тўсиқ таълимот сифатида қораланди. Аммо тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, расмий таъқибларга қарамай, конфуцийлик назарий позицияларда ва қарорлар қабул қилиш амалиётида Маоизм даврида ҳам, ўтиш даврида ҳам, Дэн Сяопин раҳбарлигида амалга оширилган ислохотлар даврида ҳам мавжуд эди”¹.

Аммо Конфуций таълимотида тараққиётга тўсиқ бўлиши мумкин бўлган қарашлар, назариялар ёки ёндашувларни учратиш қийин. Унда одиллик, тўғрисиўзлик, адолатлилик, ватанга садоқат, каттага ҳурмат, инсон қадрлари, яхшилик, бошқаларнинг ҳаққига хиёнат қилмаслик, одоб, ахлоқ, умуминсоний қадриятларга содиқлик, инсонпарварлик, комиллик, олийжаноблик, айниқса давлат раҳбарлари ва хизматчиларининг адолатли бўлиши, мамлакат тинчлиги ва халқ фаровонлиги йўлида тинмай меҳнат қилиши, халқ эса ўз ҳукмдорини ҳурмат қилиши, лозим бўлганда жонидан кечишга тайёр бўлиши каби фазилатлар қадрланган.

Конфуцийнинг “Агар инсон бирор кимса аёл гўзаллигини писанд қилмай фозилликни афзал билса, ота-она хизматига бор кучини бағишласа, ҳукмдор хизмати учун ҳатто ширин жонини ҳам аямаса, дўстлар билан муносабатда сўзларида самимият бўлса, гарчи бундай киши қадимий санъат асарларини ўзлаштирмаган бўлса-да, мен уни барча билимларни ўзлаштирган ҳисоблар эдим”², – дегани Хитойда қадимдан инсонларнинг фалсафий фикрлаши, инсоний фазилатларни қардлаши, фозиллик, инсонлар ўртасидаги самимият каби тушунчалар Конфуций яшаган даврдан анча олдин ҳам қадрланганини англатади. Бундан “Конфуций ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг илмий меросини ўрганган ва ўзининг қарашлари билан уларни янада бойитишга хизмат қилган”, – деган хулосага келиш мумкин.

Умуман олганда, Конфуций таълимотида давлат ва жамиятни бошқаришда, тинчлик, осойшталик ва фаровонликни таъминлашда одоб, ахлоқ, урф-одат, анъана ва қадриятларга таяниш керак. “Қонун инсон манфаатларига хизмат қилмоғи лозим. Аммо жамиятни керагидан ортиқ оддий қонунлар билан тўлдириб юбормаслик зарур. Хитойда Конфуцийчилик таълимоти Фан Чжень (мил. авв. 450-510), Мэн-цзи (мил. авв. 371-289), Хань Фэй-цзи (мил. авв. 280-233), Хань Юй (768-824) ва бошқалар томонидан қўлаб-қувватланган ва давом эттирилган”³.

¹ Мартынов Д. Е. Конфуцианское учение в политической теории и практике КНР: 60-80-е гг. Х в. Архивная копия от 27 апреля 2012 на Wayback Machine. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук (07.00.03 Всеобщая история). Казань, 2004.

² Конфуций. Лун Юй (Сухбат ва мулоҳазалар). Янги аср авлоди. – Тошкент. 2014. – Б. 18.

³ <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/konfursiy-hikmatlari.html>

Конфуций таълимоти тарафдорларидан бири Дун Чжун-шу (мил. авв. 179-104)¹ давридаёқ мамлакатда турли таълимотлар ва у билан боғлиқ турли ҳуқуқ манбалари юзага келган. Шунинг учун у ҳозир олимлар таълимотни турлича тарғиб қиладилар. Агар юзта мутафаккир бўлса, уларнинг таълимоти ташвиқ этиш усули ҳам шунча, демак талқин қилиш мазмуни ҳам ҳар хил. Шунинг учун, конфуцийликда баён этилганидан бошқаси йўқотилиши ва даҳрийлик тугатилиши керак. Фақат шундан сўнг мамлакатда бошқариш усули ягона бўлиб, қонунлар аниқлашиб, халқ кимга тақлид қилиши кераклигини тўғри англаб етади деб ёзгани ўша пайтдаёқ давлат ва унинг бошқарув органлари фаолиятини ташкил этишга оид қадимги Хитой мутафаккирларининг турли қарашлари асосида қабул қилинган қонунлар билан боғлиқ муаммо юзага келганини англатади. Аммо Дун Чжун-шунинг Конфуций таълимоти тарафдори эканлиги сабабли унинг фақат Конфуций таълимотини қўллаб-қувватлашини тушуниш мумкин. Шу сабабли бошқа қадимги Хитой мутафаккирларининг давлат ва ҳуқуқ борасидаги қарашларини инкор этиб бўлмайди.

Умуман олганда, Конфуцийлик таълимоти одамларнинг қалбига кириб боришда, уларнинг онгини тарбиялашда, ижобий стереотипларини шакллантиришга ўз вазифасини муваффақиятли бажарган².

Ҳозир ҳам Конфуций таълимоти жаҳон халқлари ва давлатлари томонидан эътироф этилади. Хусусан, 1988 йилда Халқаро Нобель мукофотининг Париждаги йиғилиши мурожаатномасида шундай дейилган: “Инсоният XXI асрда яшаб қолишни истаса, XXV аср илгари яшаб ижод этган Конфуцийнинг донишмандлигидан яхши хабардор бўлмоғи даркор”³.

Қайд этилишича Конфуцийга бўлган ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида у туғилган ва яшаган хонадон ва кўча ҳозирга қадар асли ҳолида сақланган. Император фармонида кўра, Конфуцининг фақат ўғил авлодларининг ушбу ҳудудда яшашига руҳсат берилган. Конфуцийга бўлган ҳурмат сабабли Хитой императорларининг айримлари ўз қизлари, яъни маликаларни Конфуций авлодларидан бўлган неvara, чевараларига хотинликка беришган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Конфуцийдан олдин ва у яшаган даврда Хитой ҳудудида вужудга келган давлатлар ва турли сулолалар ўртасидаги ўзаро курашлар, қарама-қаршиликлар, сиёсий инқирозлар шароити қаттиққўллик сиёсатини талаб қилган бўлса-да Конфуций ўзининг давлат бошқарувига оид қарашларида ахлоқ, одоб, адолат,

¹ <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/908408>

² Rodney Taylor, Gary Arbuckle. Confucianism (англ.) // The Journal of Asian Studies. — 1995. — May (vol. 54, iss. 2). — P. 347–354. — ISSN 0021-9118 1752-0401, 0021-9118. — doi:10.2307/2058740.

³ Исматуллаева Н. “Конфуций ҳаёти ва Лун Юй асари”. Тошкент. 2013.

айниқса хукмдорлар “Комил инсон”, “Олийжаноб одам” каби хислатларга эга бўлиши кераклиги борасидаги қарашлари аҳамиятлидир.

Гарчи у яшаган даврда ўзи орзу қилган давлат бошқарувини тўлиқ амалга ошира олмаган бўлса-да, кейинчалик қадимги Хитой ҳудудида вужудга келган давлатларнинг айримлари Конфуцийнинг давлат бошқарувига оид қарашларини қабул қилди. Аммо Конфуций яшаган даврда ҳам унинг давлат бошқарувига оид қарашлари қабул қилинмаган дейиш мумкин эмас, чунки Конфуцийнинг Лу давлатида жиноий ишларини Бош прокурор даражасида кўриб чиқиб, унинг якуни бўйича қарор қабул қилгани, шунингдек мазкур давлатда подшо маслаҳатчиси даражасида фаолият олиб боргани давлат бошқарувида ўзининг қарашларини жорий этишга эришганини англатади.

Қадимги Хитойда яшаган ва ўзларининг давлат бошқаруви борасидаги фикрларини илгани сурган мутафаккирларнинг, айниқса Конфуций қарашларининг давлат бошқарувида жорий этилишининг ўзиёқ Хитойда қадимдан, ҳар бир масалани ҳар томонлама ўйлаб, ўзаро маслаҳат асосида қарор қабул қилинганини англатади. Давлат бошқарувида қисман бўлса-да, жамиятда урф одатлар, анъаналар, қадриятлар, одоб, ахлоқ, инсон қадри каби тушунчалар устун бўлгани аҳамиятлидир.

Конфуций таълимоти минг йиллар давомида Хитой халқи, давлат ва жамоат арбоблари томонидан ҳаёт тарзи ва давлат бошқаруви тамойили сифатида қабул қилингани – адолат, ахлоқ, одоб, ўзаро ҳурмат, садоқат, меҳр оқибат, меҳнатсеварлик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, қаноат, донолик каби инсоний фазилатлар Хитой ижтимоий-сиёсий ҳаётида доимо қадрланганини англатади.

Конфуций нафақат ўз даври учун, балки ҳозир ҳам кўпчиликка ўрнак бўладиган – етакчи мутафаккир, серқирра ижодкор, адолатли давлат ва жамоат арбоби ва доно мураббий бўлганини англаш мумкин. Аммо унинг шахсини ортиқча улуғлаш, таълимотини илоҳийлаштириш тўғри бўлмайди.

Назаримизда Хитойнинг ҳозирги техника тараққиётига мутафаккирлари таълимотида қадрланган – масаланинг асл моҳиятини англашга интилиш, фалсафий ва мантиқий ёндашиш, синчковлик, сермушоҳадалик, сермулоҳазалик каби фазилатлар шаклланиши; ривожланишига эса – бурч, масъулият, содиқлик, одиллик, адолат, меҳнатсеварлик каби қадриятлар сабаб; тинчлик ва осойишталикка эса қаттиқ интизом орқали эришилганини англаш, тахмин қилиш мумкин.

АЛОЕВ УЛУҒБЕК МАХМУДОВИЧ
Юридик фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD)

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ БОРАСИДАГИ ҚАРАШЛАРНИНГ НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: ушбу мақолада ҳуқуқий давлат тушунчасини назарий жиҳатдан таҳлил қилиш зарурати асослантирилган. Шу билан бирга, турли даврларда олимлар томонидан ҳуқуқий давлат тушунчасига берилган илмий ва назарий ёндошувлар атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий давлат, давлат ҳоқимияти, Конституция, ҳоқимиятлар бўлиниши, давлат органлари, қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, мансабдор шахслар, ҳуқуқ ва б.

Аннотация: в настоящей статье обоснована необходимость проведения теоретического анализа понятия правового государства. Вместе с тем, проведен детальный анализ по научным и теоретическим подходам ученых к понятию правового государства.

Ключевые слова: правовое государство, государственная власть, Конституция, разделения властей, государственные органы, приоритет закона, права и свобода человека, должностное лицо, права и др.

Annotation: this article substantiates the need for a theoretical analysis of the concept of the rule of law. At the same time, a detailed analysis was carried out on the scientific and theoretical approaches of scientists to the concept of the rule of law.

Key words: rule of law, state power, Constitution, separation of powers, government bodies, priority of law, human rights and freedom, official, rights, etc.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида Ўзбекистон – бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат эканлиги мустаҳкамланди¹.

Ушбу норма орқали Ўзбекистон ўз халқи ва жаҳон ҳамжамияти олдида ўзининг суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат қуриш йўлидан боришини эълон қилди.

Аксарият хорижий давлатларнинг конституцияларини ўрганар эканмиз, уларда давлатга хос бўлган асосий жиҳатлар мустаҳкамланганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Хусусан, Польша Конституциясининг 2-моддасида Польша Республикаси ижтимоий адолат принципларини амалга оширувчи демократик ҳуқуқий давлат эканлиги белгиланган бўлса², Испания Асосий қонунининг 1.1-моддасида Испанияга ҳуқуқ-тартиботнинг олий

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган. <https://lex.uz/docs/6445145>

² Конституция Республики Польши. <https://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf>

қадриятлари ҳисобланган эркинлик, адолат, тенглик ва сиёсий плюрализм қадриятларини бирлаштирувчи ҳуқуқий, ижтимоий ва демократик давлат сифатида таъриф беради¹.

Хитой Халқ Республикаси Асосий қомусининг 1-моддасида Хитойнинг ижтимоий ва демократик давлат эканлиги мустаҳкамланган бўлса², Латвия Конституцияси 1-бўлимнинг 1-бандида унинг мустақил демократик давлат эканлиги қайд этилган³.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 1992 йилнинг 9 декабрдаги таҳрирда қабул қилинган мустақил Ўзбекистон Асосий қомусининг 1-моддасида фақатгина Ўзбекистоннинг суверен демократик республика эканлиги қайд этиш билан чекланилган.

Ўз навбатида янги таҳрирдаги Конституцияда Ўзбекистонга нисбатан суверенликдан ташқари демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат сифатларининг берилиши илмий жамоатчилик ва давлат органлари олдига кўплаб вазифаларни қўймоқда.

Янги таҳрирдаги Конституцияда Ўзбекистонга берилган тарифлар орасида ҳуқуқийлик белгиси муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаш жоиз.

Айни пайтда мамлакатимизнинг ҳуқуқий давлат эканлигини Конституция даражасида мустаҳкамлашга қандай зарурат бор эди деган ўринли савол туғилади.

Қайд этиш жоизки, сўнгги йилларда мамлакатимизда турли жабҳаларда ислохотлар шиддат билан амалга оширилмоқда. Бундай ислохотлар ҳар қандай ҳолатда ҳам амалдаги Конституция ва қонунларга мос бўлишини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Қолаверса, амалга оширилаётган турли ислохотлар шароитида Асосий Қомусимизда белгиланган бир қатор муҳим қоидаларга риоя этилишини таъминлаш долзарб вазифага айланмоқда. Бунда Конституцияда белгиланган барчанинг қонун олдида тенглигига тўлақонли риоя этиш ана шундай устувор вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Шу билан бирга, ислохотлар шароитида давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг масъулиятини янада ошириш, ислохотлар натижасида қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг улар томонидан тўғри қўлланилишига эришиш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

¹ Конституция Королевства Испании. <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf>

² Конституция Китайской Народной Республики. <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/china.pdf>

³ Конституция Латвийской Республики. <https://legalns.com/download/books/cons/latvia.pdf>

Шу ўринда Ўзбекистоннинг ҳуқуқий давлат эканлигини Конституция даражасида мустаҳкамлаш зарурати Давлат раҳбари томонидан ташаббус кўрсатилганлигини қайд этиш жоиз.

Жумладан, 2022 йилнинг 20 июнь куни Президент Ш.Мирзиёев республика Конституциявий комиссияси аъзолари билан учрашувда ҳуқуқий давлат – демократик тамойиллар асосида қабул қилинган қонунлар олдида барча тенг ва ҳисобдор бўлган, ҳеч ким қонундан устун турмайдиган давлат эканлиги алоҳида таъкидланиб, “Ўзбекистон – ҳуқуқий давлат” деган ғояни Конституцияда аниқ мустаҳкамлаб қўйиш таклиф этилган¹.

Ўз навбатида “ҳуқуқий давлат” деганда қандай давлатни тушуниш лозим, унинг асосий белгилари нималардан иборат деган ўринли савол туғилади. Зеро, ушбу тушунчанинг назарий асосларини таҳлил қилмасдан, белгиларини аниқламасдан ёки мазмун-моҳиятини тўғри тушунмасдан ҳуқуқий давлатга хос бўлган асосий жиҳатларни аниқлаб бўлмайди.

Қайд этиш жоизки, “ҳуқуқий давлат” тушунчаси ҳақида илмий доираларда турлича ёндошувлар ва назарий қарашлар мавжуд. Умуман олганда ҳуқуқий давлат тушунчаси борасидаги қарашлар ўзининг узоқ тарихий илдизларига эга ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлат тушунчаси борасидаги қарашлар Афлотун, Платон, Марк Туллий асарларида ҳам учрайди. Жумладан, Платон ўз асарида қайси жойда қонун ҳеч қандай кучга эга бўлмаса ва кимнингдир измида бўлса, ўша давлатнинг ҳалокати муқаррарлигини, ҳукумдорлар устидан қонун ҳукмрон бўлган жойда давлатнинг қутқарилиши ва шу давлатга яратган томонидан барча бойликлар туҳфа қилинишини таъкидлайди².

Гувоҳ бўлганимиздек, Платон ўз қарашларида тўғридан-тўғри “ҳуқуқий давлат” атамасидан фойдаланмаган бўлсада, унга хос бўлган асосий жиҳатлар хусусида фикр юритган. Унинг наздида ҳуқуқий давлатнинг бутун мазмун-моҳияти фақатгина қонун устуворлигида намоён бўлади. Бунда қонунга ҳукмдорнинг ҳам сўзсиз буйсуниши лозимлигига алоҳида урғу қаратилади.

Қадимги юнон файласуфи Аристотель ҳам ўз асарларида “ҳуқуқий давлат” атамасидан фойдаланмаган. Ўз қарашларида у ҳам давлатнинг мазмун-моҳиятини қонун устуворлиги билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Аристотелнинг фикрича, қонун барчанинг шу жумладан, мансабдор

¹ Мирзиёев Ш.М. Бетакрор юртимизда барқарор жамиятни ва бардавом тараққиётни таъминлаш – барчамизнинг бош мақсадимиздир. <https://president.uz/uz/lists/view/5272>

² Лезьер В., Суманев А.В. Идеи Платона и их рецепция правоохранительной практикой. Юридическая наука и правоохранительная практика 1 (31) 2015. <https://cyberleninka.ru/article/n/idei-platona-i-ih-retseptsiya-pravoohranitelnoy-praktikoy>

шахсларнинг устидан ҳам ҳукмронлик қилиши керак. Халқ йиғини хусусий масалаларни муҳокама қилиши лозим¹.

Аристотель давлатни давсифлаганда қонун устуворлигига эътибор қаратиш билан бирга бундай давлатда халқ вакилларида ташкил топган йиғиннинг ролига ҳам алоҳида эътибор қаратади.

Гувоҳ бўлганимиздек, Платон ва Аристотельнинг ҳуқуқий давлат борасидаги қарашлари асосан қонун устуворлиги билан изоҳланади.

Яна бир қадимги Рим файласуфи Марк Туллий Цицерон давлатни умумий ҳуқуқ тартиботнинг таъминланганлиги, давлат раҳбари ҳуқуқ асосларига эга бўлиши лозим деган хулосага келади².

Бунда умумий ҳуқуқ тартибот деганда жамият барча аъзоларининг муайян қонунларга буйсунишини назарда тутмоқда. Зеро, қонун устуворлигига ўхшаш бундай ёндашувни Платон ва Аристотель қарашларида ҳам учратамиз.

Юқорида кўриб ўтаганимиздек, қадимги даврда яшаб ўтган файласуф олимларнинг асарларида “ҳуқуқий давлат” тушунчаси қўлланилмаган ва унга таъриф берилмаган бўлсада, бу борадаги умумий қарашлар шаклланган.

“Ҳуқуқий давлат” тушунчаси XVIII асрдан эътиборан илмий доиралар вакиллари томонидан кенг қўлланила бошланди.

Шу ўринда “ҳуқуқий давлат” атамаси илмий муомалага қайси олим томонидан киритилганлиги борасида адабиётларда турлича бир-бирига зид бўлган қарашлар учрашини таъкидлаш жоиз.

Айрим манбаларда “ҳуқуқий давлат” тушунчаси илк маротаба немис файласуфи И.Кант томонидан киритилган деган хулоса илгари сурилса³, бошқа илмий адабиётларда мазкур тушунчани илк маротаба фанга немис тадқиқотчиси К.Велькер киритган⁴, учинчи тоифадаги асарларда эса, ушбу тушунча илмий муомалага дастлабки марта Роберт фон Мольте томонидан киритилган деган ғоя илгари сурилади⁵.

¹ В.В.Оглезнев Аристотель и Харт о неопределенности права. /СХОАН Vol. 14. 1 (2020). <https://cyberleninka.ru/article/n/aristotel-i-hart-o-neopredelennosti-prava>

² И.Д. Дубрава Учения Цицерона о государстве и праве. <https://cyberleninka.ru/article/n/ucheniya-tsitserona-o-gosudarstve-i-prave>

³ Основы правового государства: учебное пособие / Е.Г.Шаблова, С.В.Бендюрина, О.В.Жевняк, Н.А.Жумаканова, Л.И.Филющенко; под общ. ред. Е.Г.Шабловой; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2022. – 36 с. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/118867/1/978-5-7996-3464-3_2022.pdf

⁴ Дробязко С.Г. Социальное правовое государство и государство вообще (к вопросу об определении) / С.Г. Дробязко // Вестник Беларус. дзярж. ун-та. – 1996. – Сер. 3. – № 2. – С. 45–48. https://law.bs.by/pub/31/Drobzyazko_29.pdf

⁵ Д.К.Ярославцева, А.М.Гальцова. Возникновение и развитие учения о правовом государстве. Вестник гуманитарного образования, №1, 2017 г. – С. 96-101. https://elibrary.ru/download/elibrary_29998748_57463357.pdf

Жумладан, немис файласуфи И.Кант томонидан илк маротаба илмий муомалага “хуқуқий давлат” тушунчаси киритилганлигини алоҳида қайд этиш жоиз. У ўз асарларида “хуқуқий давлат” тушунчасига кўплаб инсонларнинг хуқуқий қонунларга буйсунувчи бирлашмаси сифатида таъриф берар экан, аҳолининг умумий иродасини акс эттирувчи хуқуққа асосланган давлатни хуқуқий давлат сифатида эътироф этиш мумкин деган хулосани илгари суради¹.

И.Кантнинг “хуқуқий давлат”га берган юқоридаги таърифидан бундай давлатга хос бўлган қуйидаги уч жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- хуқуқий давлат энг аввало инсонларнинг бирлашмаси эканлиги;
- аҳолининг умумий хоҳиш иродасини акс этган бўлиши лозимлиги;
- қонунларга барчанинг буйсуниши.

И.Кантнинг “хуқуқий давлат” ҳақидаги таълимоти кейинчалик бир қатор европалик олимлар, жумладан Р.Моль, К.Велькер, Г.Гнейст ва Ф.Шталь кабилар томонидан такомиллаштириб борилди.

Жумладан, немис профессори Р.Мольнинг фикрича, хуқуқий давлат деганда фуқароларнинг эркинлиги, қонун олдида тенглиги, хуқуқлар ва дахлсизлиги ҳимоя қилинишини, хуқуқ тартиботни, юридик ёрдамни таъминловчи, давлат ҳокимияти устидан тийиб туриш ва назоратни йўлга қўйган тузилма тушунилади².

Яна бир немис олими К. Велькер хуқуқий давлат тушунчасига олий ахлоқий тартиботни қўллаб-қувватловчи ва нафақат жамият фаровонлиги, балки алоҳида шахснинг индивидуал эркинлиги ҳимояси учун фаолият юритувчи куч сифатида таъриф беради³.

Юқорида гувоҳ бўлганимиздек, Р.Моль ва К. Велькерлар томонидан “хуқуқий давлат” тушунчасига берилган таърифларда изоҳлар кенгайиб борган. Бунда асосий эътибор хуқуқий давлатга нисбатан қўйилаётган талабларни кенгайтириш орқали давлатни зиммасига кўплаб мажбуриятлар юклашга қаратилган.

Хусусан, юқорида келтирилган Р.Мольнинг хуқуқий давлат тушунчасига таърифда ҳар қандай қонун устуворлигини таъминлайдиган тузилмага эмас, балки айнан фуқароларнинг

¹ Основы правового государства: учебное пособие / Е.Г.Шаблова, С.В.Бендюрина, О.В.Жевняк, Н.А.Жумаканова, Л.И.Филющенко; под общ. ред. Е.Г.Шабловой; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2022. – 383 с. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/118867/1/978-5-7996-3464-3_2022.pdf

² С.С.Пирожок Роберт фон Моль о социальной политике правового государства. Genesis: исторические исследования, 2018-2. <https://cyberleninka.ru/article/n/robert-fon-mol-o-sotsialnoy-politike-pravovogo-gosudarstva/pdf>

³ Тальяни В.В., Дмитриев В.К. Возникновение «образа» правового государства в политической мысли Средневековья и Возрождения // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2014. - № 1 (16). – С. 16- 29.

эркинлиги, қонун олдида тенглиги, ҳуқуқлар ва дахлсизлиги ҳимоя қилинишини, юридик ёрдам ва бошқаларни таъминлайдиган давлатгина ҳуқуқий давлат бўла олиши таъкидланмоқда.

Эътиборли жиҳати шундаки, XX асрдан кейинги даврда ҳам олимлар томонидан “ҳуқуқий давлат” тушунчасига таъриф беришда давлат олдига қўйиладиган талаблар доирасини кенгайтириш анъанаси давом этганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

XX асрдан кейин турли омиллар таъсирида ҳуқуқий давлатнинг моҳиятини тушунишга бўлган ёндашувлар янада ривожланиб борди. Бунинг натижасида эса, олимлар томонидан “ҳуқуқий давлат” тушунчасига берилган назарий таърифлар ҳам ўзгариб борганлигига гувоҳ бўламиз.

Жумладан, академик В.С.Нерсисянцнинг фикрича, ҳуқуқий давлат давлатнинг алоҳида тури бўлиб, унда конституциявий бошқарув режими амал қилади, ривожланган ва бир-бирига зид бўлмаган ҳуқуқ тизими ҳамда ўзаро самарали ҳамкорлик ва бир-бирини тийиб туришга асосланган ҳаққоний ҳокимиятлар бўлинишига асосланган самарали суд ҳокимияти, шунингдек сиёсат ва ҳокимиятни назорат қилувчи ривожланган ижтимоий назорат мавжуд бўлади¹.

Академик В.С.Нерсисянцнинг ҳуқуқий давлат тушунчасига берган таърифини таҳлил қилар эканмиз унда ҳуқуқий давлатга хос бўлган жиҳатлар сифатида ривожланган ва ўзаро зид бўлмаган ҳуқуқ тизимининг мавжуд бўлиши, самарали суд ҳокимиятининг фаолият юритиши, ижтимоий назорат тизимига эга бўлиш кабилар келтирилган. Эътиборли жиҳати шундаки, ушбу олим томонидан “ҳуқуқий давлат” тушунчасига берилган таърифда юқорида берилган дастлабки таърифлардан фарқли ўлароқ қонунларга амал қилиниши ҳақидаги жиҳат кўрсатиб ўтилмаган.

Қолаверса, академик В.С.Нерсисянц томонидан ҳуқуқий давлатга юқорида берилган таърифдаги айрим жиҳатларни баҳолаш ҳам баҳсли бўлиб ҳисобланади. Жумладан, ушбу олим самарали суд ҳокимиятининг фаолият юритиши ҳуқуқий давлатга хос бўлган белгилардан бири сифатида таъкидлаб ўтади. Бироқ, суд ҳокимияти фаолиятининг самарадорлигига қандай баҳо берилиши, қайси кўрсаткичлар асосида унинг самарадорлиги аниқланиши ҳуқуқ назариясида ҳам ҳуқуқни қўллаш амалиётида ҳам баҳсли масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Яна бир ҳуқуқшунос олим профессор А.В.Малько классик таърифларга асосланган ҳолда ҳуқуқий давлат тушунчасига ҳуқуққа

¹ Морозова Г.А., Зимин В.А. Правовое государство: основные признаки, черты, проблемы. № 4 (23), 2012 г. – С. 121-128. <https://elibrary.ru/item.asp?id=18786631>

асосланган, у билан чекланадиган ва ҳуқуқ орқали амалга ошириладиган давлат тури сифатида таъриф бериш билан чекланади¹.

Беларуслик ҳуқуқшунос олим М.И.Пастухов, ҳуқуқий давлатга Конституция ва қонунларнинг устунлиги, ҳокимиятлар бўлиниши, фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларининг эътироф этилиши ҳамда риоя этилиши каби жиҳатлар билан ифодаланадиган давлатчиликнинг янги тури сифатида таъриф беради².

М.И.Пастухов томонидан ҳуқуқий давлат бўйича юқорида келтирилган таърифдаги давлатчиликнинг янги тури эканлиги ҳақидаги қараш билан келишиб бўлмайди.

Зеро, бир тарафдан ҳуқуқий давлат ҳақидаги дастлабки қарашлар қадимги даврлардаёқ пайдо бўлган ва XIX асрга келиб, бу борадаги ёндашувлар ривожланганлиги, илмий муомалага “ҳуқуқий давлат” тушунчаси кириб келганлигини инобатга оладиган бўлсак биз давлатнинг бундай турини янги деб айта олмаймиз.

Қолаверса, илк ҳуқуқий давлатнинг қачон пайдо бўлганлиги ҳақидаги маълумот тарихий манбаларда ҳам мавжуд бўлмаган бўлсада, бу ҳақдаги назарий қарашлар ривожланганлигини ҳам бизга ҳуқуқий давлатнинг яқинда пайдо бўлган янги институт деган хулосага келишимизга имкон бермайди.

Ҳуқуқий давлат тушунчасига берилган таърифлар орасида профессор В.Е.Чиркиннинг ёндашуви ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унинг фикрича, ҳуқуқий давлат деганда жамият, давлат, меҳнат жамоаси ва шахснинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ўзаро жавобгарлиги тушунилади³.

Бизнингча, юқоридаги таърифда ҳуқуқий давлатнинг моҳияти тўлиқ очиб берилмаган. Бунда муайян субъектларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигини белгилаган билан ҳар қандай давлат ҳам ҳуқуқий давлатга айланиб қолмаслигига эътибор қаратиш жоиз. Айнан санаб ўтилган субъектларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жавобгарлиги қайси мезонлар ёки устувор қоидаларга асосланиб белгиланиши, улар кимнинг манфаатига хизмат қилиши, амалиётда қанчалик риоя этилиши билан боғлиқ масалалар мавҳумлигича қолмоқда.

Юридик адабиётларда ҳуқуқий давлат тушунчаси борасида бошқа ёндошувларни ҳам учратиш мумкин. Хусусан, айрим ҳуқуқшунос олимлар

¹ Малько А.В. Правовое государство. Саратовская государственная юридическая академия. № 3 (218), 1997 г, - С. 137-146.

² Пастухов М.И., Женарь Д.М. Правовое государство как новый тип государства: пути его построения в Беларуси // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні. 2021. № 3 (65). С. 50.

³ Миронов Д.Н. Правовое государства: происхождение идеи и признаки правового государства. Вестник Бурятского Университета. 2 (1) 2015.

ҳуқуқий давлатни барча давлат органлари, мансабдор шахсларнинг ташкил этилиши ва фаолият юритиши ҳуқуққа асосланадиган ва у билан боғлиқ бўлган демократик давлат сифатида таърифлайдилар¹.

Фикримизча, фақатгина давлат органларини ташкил этилиши ва фаолият юритиши ҳуқуққа асосланадиган давлатга ҳуқуқий давлат сифатида таъриф бериш ҳуқуқий давлат борасидаги янглиш тасаввурга олиб келади. Зеро, ҳуқуқий давлатни биргина давлат ораганларининг ташкил этилиши ва фаолият юритишига қараб баҳолаб бўлмайди.

Қолаверса, юқорида келтирилган таърифда давлат органларини ташкил этиш ва фаолият юритиши ҳуқуққа асосланиши деганда қонун ёки қонуности ҳужжати назарда тутилаётганлиги ҳам мавҳумлигича қолмоқда.

Яна бир ҳуқуқшунос олим В.А.Виноградов ҳуқуқий давлатга расман ва моддий жиҳатдан конституцияга мувофиқ бўлган конституция ва қонунлар асосида давлат ҳокимиятини амалга оширувчи, инсон, унинг эркинлиги, адолат ва юридик ҳавфсизликни ҳимоя қилиш мақсадини кўзловчи, шунингдек, тегишли судда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳуқуқий ҳужжатлар ёки давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан низолашишнинг юридик имкониятини кафолатловчи давлат сифатида таърифлайди.

Ҳуқуқшунос олима О.В.Самсонова эса, юқорида келтириб ўтилган олимлардан фарқли равишда ҳуқуқий давлатни инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини нисбатан тўлиқ таъминлаш, шунингдек суистеъмолчиликларга йўл қўймаслик мақсадида давлат ҳокимиятини ҳуқуқ билан босқичма-босқич боғлаш учун шароит яратувчи оммавий ҳокимият ташкилоти сифатида изоҳлайди².

Ҳуқуқий давлат борасида тадқиқотлар олиб борган ҳуқуқшунос олим Е.Шмидт-Асман формал маънода ҳуқуқий давлат деганда ҳокимиятлар бўлиниши, судлар мустақиллиги, бошқарувнинг қонунийлиги, давлат ҳокимияти томонидан фуқаролар ҳуқуқлари бузилишини ҳимоя қилиш ва оммавий муассаса томонидан етказилган зарарни қоплаш каби хусусиятларни эътироф этувчи давлат тушунилишини таъкидлайди³.

Лекин, Е.Шмидт-Асман ўз тадқиқотида юқорида санаб ўтилган хусусиятлар билан ҳуқуқий давлат ўртасида қандай боғлиқлик

¹ Кондрашев А.А. Идея правового государства в России: конституционная мифология и правовая реальность. Исследование российской государственности. № 3 (124) март 2017. <https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-pravovogo-gosudarstva-v-rossii-konstitutsionnaya-mifologiya-i-pravovaya-realnost>

² Самсонова О. В. Правовое государство: сущность и понятие // Lex Russica. 2008. № 1. С. 178.

³ Леонид Мамут. Правовое государство: идеология и современные конституционные тексты. Сравнительное Конституционное Обозрение. 2011 г. №2 (81). <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-gosudarstvo-ideologema-i-sovremennye-konstitutsionnye-teksty>

борлигига, қайси мезонлар асосида қайд этилган хусусиятларга фақат ҳуқуқий давлатга хос деб ҳисобланиши каби масалаларга аниқлик киритмайди. Айнан шу нуқтаи-назардан ҳам мазкур олимнинг ҳуқуқий давлат тушунчасига берган таърифи баҳсли ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олим К.С.Гаджиевнинг фикрича, ҳуқуқий давлат ҳақидаги тасаввурларни қуйидаги икки асосий принциплар бирлаштириб туради: давлатда тартибнинг мавжуд бўлиши ва фуқароларнинг ҳимоясининг таъминланганлиги¹.

Бунда К.С.Гаджиев томонидан илгари сурилган принциплар орқали ҳам ҳуқуқий давлат тушунчасини шакллантириш баҳсли ҳисобланади. Чунончи, бир томондан ушбу олим томонидан таъкидланаётган тартибнинг мавжуд бўлиши ва фуқаролар ҳимоясининг таъминланганлиги принциплар ҳам нисбий категориялар ҳисобланса, иккинчи томондан қандай тартибнинг мавжуд бўлиши ҳамда фуқароларнинг қайси соҳада ҳимояси таъминланганлигига ҳам аниқлик киритилмаган. Айнан санаб ўтилган омилларга кўра К.С.Гаджиев томонидан илгари сурилган ҳуқуқий давлат борасидаги таъриф ҳам баҳсли бўлиб қолмоқда.

Ҳуқуқий давлат тушунчаси борасида миллий ҳуқуқшунос олимларимиз томонидан берилган назарий тарифлар ҳам ўзининг хилма-хиллиги, ҳуқуқий давлатни тушуниш борасидаги турлича ёндошувга эгаллиги билан бир-биридан ажралиб туришини таъкидлаш жоиз.

Хусусан, айрим миллий ҳуқуқшунос олимлар “ҳуқуқий давлат” тушунчаси билан “ҳозирги замон ҳуқуқий давлати” тушунчаларини бир-биридан фарқлайдилар.

Бунда “ҳуқуқий давлат” тушунчасига фуқаролик жамиятининг сиёсий шакли бўлиб, жамият ҳаётида демократик институтларнинг ривож топиши, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши билан тавсифланадиган, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини устувор таъминлайдиган давлат сифатида таъриф берсалар, “ҳозирги замон ҳуқуқий давлати” атамасига аввало, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳокимиятни амалга оширишда (бевосита ёки вақтийликлар орқали) халқнинг иштирокини таъминловчи демократик давлат сифатида изоҳлайдилар².

Фикримизча, “ҳуқуқий давлат” тушунчасини “ҳозирги замон ҳуқуқий давлати” ёки бошқача турли ёндошувлар асосида ҳар хил номлаш

¹ Гаджиев К.С. Политическая наука. М.: Наука, 1995. – С. 195.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик. Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тультеев ва бошқ.; Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент.: “Шарқ”, 2009 й. – Б. 549-550.
<https://drive.google.com/file/d/1uK6MHnFNcSVOUxGNyUklmgYw90DTNNzw/view>

олимларнинг субъектив ёндошуви бўлиб, “ҳуқуқий давлат” тушунчасининг асл мазмунига бевосита таъсир кўрсатмайди.

Чунки, ҳуқуқий давлат тушунчаси XIX асрда пайдо бўлиб, ўтган давр мобайнида бир неча аср вақт ўтишига қарамасдан жаҳон юридик фанида бошқа турли номлар билан (масалан, “янги давр ҳуқуқий давлати”, “революциядан кейинги ҳуқуқий давлат” ва б.) ўзгармасдан келмоқда.

Профессор Х.Т.Одилқориев ҳуқуқий давлатга ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, қонуннинг устуворлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қафолатланадиган, ҳокимиятлар ваколатларининг бўлиниши принципи асосида ташкил этилган демократик давлат сифатида таъриф беради¹.

Миллий ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов ва А.Тожиҳоновлар ҳуқуқий давлатни ҳуқуқнинг ҳукмронлиги ва қонуннинг устуворлиги, ҳокимият ваколатларининг бўлиниши, суднинг мустақиллиги инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари таъминланадиган, ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар иши самарали бўлган ҳақиқий халқ ҳокимияти, юқори даражадаги сиёсий-ҳуқуқий маданиятга эришган демократик давлат сифатида тарифлайдилар².

Бироқ, айнан қайси мезонларга кўра юқоридаги белгилар асосида ҳуқуқий давлатга таъриф беришларига аниқлик киритмайдилар.

Айрим миллий ҳуқуқшунос олимларнинг асарларини таҳлил қилар эканмиз уларда ҳуқуқий давлат тушунчаси борасида айнан бир хил ёндашув учрашини ҳам таъкидлаш жоиз.

Жумладан, миллий олимлар Н.Сабуров ва Ш.Сайдуллаевлар ҳуқуқий давлатга ҳуқуқий асосда ташкил топадиган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устуворлик қиладиган давлат сифатида изоҳ берадилар³.

Ўз навбатида ҳуқуқий давлат тушунчасига юқорида келтирилган таъриф бошқа айрим миллий олимларнинг асарларида ҳам айнан учрайди⁴.

Юқоридаги таърифни таҳлил қилар эканмиз унда айрим ноаниқ ва ечими келтирилмаган масалалар юзага чиқишини таъкидлаш жоиз. Хусусан, давлатнинг ҳуқуқий асосда ташкил топиши деганда нима назарда тутилаётганлиги мавҳум бўлиб қолмоқда.

Қолаверса, жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устуворлик қилиши назарда тутилаётганлиги ҳам мавҳум бўлиб қолмоқда. Ваҳоланки, амалдаги Конституция ва қонунларда ҳам турли

¹ Х.Т.Одилқориев Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент, “Адолат”, 2018. – 511 б.

² А.Саидов, У.Тожиҳонов Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Икки жилдли. 1-жилд. Давлат назарияси. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001 й. – 262-263 б.

³ Ш.Сайдуллаев Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018 й, - 212 б.

⁴ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / Р. Юсувалиева, М. Ахмедшаева, М. Нажимов ва бошқалар. Масъул муҳаррир Р. Юсувалиева. - Т.: ЖИДУ, 2019. - 298 б.

жабҳалардаги инсон ҳуқуқлари мустаҳкамланган бўлиб, бунда барча соҳалардаги ҳуқуқларга устуворлик берилиши ҳам бошқа шахслар ёки қатламлар ҳуқуқларининг поймол бўлишига олиб келиши мумкин. Қайд этилганлардан гувоҳ бўлганимиздек, нафақат хорижий балки, миллий ҳуқуқушнос олимларимизда ҳам ҳуқуқий давлатни тушунишда хилма-хил ёндошувлар мавжуд бўлиб, бунда турли мезонлардан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқий давлат тушунчасини изоҳлаш жарёни давом этиб келмоқда.

БОЛТАЕВ ҲАЛИМ ХУСАНБОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Бош
прокуратураси бошқарма бошлиғи,
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
магистратураси тингловчиси

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ҲАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ : ТАҲЛИЛ ВА ТАКЛИФЛАР

Ҳар қандай давлат тузилмасининг фундаментал асосларини унинг ҳаолиятини ташкил этишнинг асосий принциплари белгилаб берганидек, прокуратура иши ҳам асосий устун принципларга таянади.

Зеро, “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддасига кўра, прокуратура органлари ҳаолиятини ташкил этиш ва улар ҳаолиятининг асосий принциплари **бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик** ва **ошкораликдир**.

Прокуратура органларининг ҳар бир ходими, у қайси йўналишда иш олиб бораётган бўлмасин, энг аввало ушбу принципларга амал қилади, тизим ҳаолиятига доир қабул қилинаётган қонун ости ҳужжатлари, шунингдек идоравий ҳужжатлар ушбу принциплар талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилади.

Прокуратура ҳаолиятининг асосий принциплари мазмун моҳиятига тўхталиб ўтсак.

Бирлик принципи деганда барча бўғиндаги прокурорлар, шу жумладан, ҳудудий ва ихтисослаштирилган прокуратуралар ягона тизимни ташкил этиши тушунилади. Соддароқ қилиб айтганда, прокуратура органлари ҳаолиятининг бирлиги барча прокуратура органларини ташкил этиш ва ҳаолият принцип-ларининг бирлигида намоён бўлади Прокуратура органларини Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори бошчилигидаги ягона марказий маҳкама бошқаради.

Прокуратуранинг бирлик принципи бу органлар олдига қўйилган вазифаларнинг ҳам бирлиги билан белгиланади, яъни давлат номидан мамлакатда қонунийликни мустаҳкамлаш ва қонун устуворлигини қарор

топтиришдир. Қонун бузилишини аниқлаш ва бартараф этишда юқори турувчи ва қуйи турувчи прокурорларнинг ваколатлари бир хил. Ҳар бир прокурор ягона прокуратура органининг вакили сифатида шу ваколат доирасида ҳаракат қилади ва қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни тўлиқ амалга оширади ва қонун бузилишининг олдини олиш ва профилактика қилиш чораларини кўради. Шунинг учун ушбу ягона тизимга кирмайдиган прокуратура органларини ташкил этиш тақиқланади.

Шу билан бирга, айтиб ўтиш жоиз, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жамоат ташкилотлари ва фуқаролар ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Ҳар бир прокурор белгиланган ҳудуд ва йўналиш доирасида фаолият кўрсатар экан, ягона тизимнинг ажралмас қисми сифатида Ўзбекистон Республикаси прокуратураси номидан иш олиб боради, ўзининг компетенцияси доирасида ягона ҳуқуқий воситаларидан фойдаланади.

Бундан ташқари, бирлик принципи бу юқори турувчи прокуратура томонидан белгиланган тартибда қуйи турувчи прокуратурага топшириқ ва кўрсатмалар берилиши, қуйи турувчи прокуратуранинг қарорлари юқори турувчи прокуратура томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин-лигини ҳам англатади.

Марказлашганлик принципи деганда қуйи турувчи прокурорларнинг юқори турувчи прокурорларга, шунингдек, Бош прокурорга бўйсинув асосида фаолият юритиши тушунилади. Бошқача қилиб айтсак, прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади.

Марказлашганлик принципини қуйи турувчи прокурорларнинг юқори турувчи прокурор, шунингдек, Бош прокурор олдида ҳисобот берилишида ҳам кўриш мумкин.

Прократура тизимида бошқарув органлари тизимидаги вертикал ва горизонтал бўйсинувдан фарқли равишда бўйсунининг фақат вертикал тизими жорий қилинган.

Лавозимга тайинлаш тартибига қарамасдан барча прокурорлар Бош прокурор томонидан лавозимидан четлаштирилиши мумкин, улар унга бўйсунадилар ва ҳисобот берадилар. Юқори турувчи прокурорлар қуйи турувчи прокурорлар фаолиятини бошқарадилар ва назорат қиладилар. Бош прокурор томонидан прокуратура органлари тизимини ташкил этиш бўйича қабул қилинган ҳужжатлар барча прокуратуралар ва уларнинг ходимлари томонидан ижро этилиши мажбурийдир.

Прократура органлари тизимида прокурорлик фаолиятига оид ҳужжатлар асосан якка тартибда чиқарилади (коллегиял ҳужжатлар

бундан мустасно), бу ҳужжатлар қуйи турувчи прокурорлар учун мажбурий ҳисобланади. Шу билан бирга, юқори турувчи прокурорлар қуйи турувчи прокурорнинг қарорлари, фармойишларини якка тартибда бекор қилиши мумкин.

Қонунийлик принципи - бу ҳуқуқ субъектлари фаолияти учун умумҳуқуқий бошланғич асос ҳисобланади. Бу принципга амал қилиш ҳуқуқий давлат қурилишининг асосий шарти ҳисобланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам мазкур принцип устувор қоида сифатида расмийлаштириб қўйилган. Унга кўра, “Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади”.¹

Прокуратура тизимида мазкур принцип прокуратура ходимлари ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг талабларига аниқ риоя этишлари ва уларни бажаришлари шартлигини англатади ҳамда прокуратура органларида қонунийликни таъминлашга қаратилгандир.

Аниқроқ айтганда, қонунийлик принципига биноан, прокурорлар мамлакатда қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширар эканлар, қонундан четга чиқишга, унинг бузилишига ва ўзбошимчаликка йўл қўймасликлари даркор. Прокурорнинг ҳар бир ҳуқуқий ҳужжати, процессуал ҳаракати қонунга асосланиши, ундан келиб чиқиши ва қонунда белгиланган тартибда ва шаклда бажарилиши лозим.

Қонунларни аниқ бажариш ва уларга риоя этишдан ҳар қандай чекиниш, қандай асосларга кўра қилинишидан қатъий назар, қонунийликни бузиш ҳисобланади ва белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Мустақиллик принципи - прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ҳамда мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсунган ҳолда амалга оширишларини англатади. Қонунга кўра, прокуратура органларининг фаолиятига аралашиш тақиқланади.

Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилинишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишга тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ёки терговчининг рухсатсиз текширишлар ёки дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Мазкур янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган // <https://lex.uz/docs/6445145>

жавобгарликка сабаб бўлади (интизомий, маъмурий, жиноий ҳамда суд тартиби асосида қўлланиладиган бошқа чоралар).

Шунинг учун ҳам, прокурордан қонун талабларини ҳимоя қилишда юқори қатъиятчилик, қонун бузилишига мурасасиз муносабатда бўлиш ҳамда ўз вақтида кескин таъсир кўрсатиш талаб қилинади. Прокуратура органлари ҳар қандай қонун бузилишини, уни ким томонидан бузилишидан қатъий назар, аниқлаш ва ўз вақтида бартараф қилиш, бузилган ҳуқуқни тиклаш ҳамда уни содир этган ёки содир этилишига йўл қўйган шахсларни белгиланган тартибда қонуний жавобгарликка тортиш чораларини кўришлари талаб этилади. Бу эса, прокуратура фаолиятининг барча йўналишларида “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланган ваколатлар орқали таъминланади.

Прокурорлар нафақат қонунларнинг бир хилда бажарилишини, балки уни бир хилда тушунилишини ва талқин қилилишини таъминлашлари лозим. Бу қоидага риоя қилиниши қонун бузилишининг олдини олишга ва профилактика қилишга ёрдам беради.

Тизим фаолиятида ушбу принцип самарали ишлашини таъминлагш учун қонунчилигимизда прокурор ва терговчиларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш чоралари белгиланган. Ўзбекистон Республикасида бевосита “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг ўзида ҳам бундай қоидалар белгилаб қўйилган.

Яна бир муҳим жиҳатга тўхталсак, мустақиллик тамойилининг негизида ҳисобдорлик масаласи ҳам бор, бу ҳуқуқий жамиятнинг ажралмас қонуния-тидир.

Шу жиҳатдан, “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 14-моддасига мувофиқ, Бош прокурор Президент ва Олий Мажлис Сенати олдида ҳисобдордир. Қонуннинг 5-моддасига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар прокурорлари ҳар йили тегишлича Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, халқ депутатлари Кенгашларига ўз фаолияти тўғрисида ҳисобот тақдим этади.

Ошкоралик принципи – прокуратура органлари ўз фаолияти тўғрисида жамоатчиликни мунтазам хабардор қилиши, бу борадаги ахборотдан жисмоний ва юридик шахсларнинг фойдаланишини қонунчиликда белгиланган тартибда таъминлаш йўли билан ўз фаолиятини ошкора амалга оширишини англатади.

Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, сўнгги йилларда давлат органлари фаолиятида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш, шу орқали самарали жамоатчилик назоратини ўрнатиш, давлат хизматчиларининг халқ олдида ҳисобдорлигини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди ҳамда бу жараён изчил давом этмоқда.

Ислоҳотлар доирасида прокуратура органларида ҳам фаолиятга ошко-ралик бериш, халқ олдида ҳисобдорлик тизими самарасини ошириш чора-лари изчил кўриб борилмоқда.

Биргина 2023 йилда халқ депутатлари тегишли Кенгашларида **461** маротаба прокурорлар ҳисоботлари эшитилди.

Бу эса, ўз навбатида прокуратура органлари фаолияти устидан самарали парламент ва жамоатчилик назоратини ўрнатиш, шунингдек, тизимда қонунийликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда, қонунда белгиланган прокуратура органлари фаолиятини ташкил этиш ва улар фаолиятининг асосий принциплари бир бири билан ўзаро боғлиқ ҳамда прокуратура органлари фаолиятни самарали ташкил этишга хизмат қилади ҳамда мазмунан ва мантиқан бир-бирини тўлдириб боради.

Шу билан бирга, фикримизча, “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунда белгиланган фаолиятни ташкил этишнинг асосий принципларини янги таҳрирда қабул қилинган Конституция нормаларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш зарурати мавжуд.

Хусусан **фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этиш ҳамда уларни ҳурмат қилиш, очиқлик ва шаффофлилик** принципларини қонунда белгилаб қўйиш фурсати етган деб ҳисоблаймиз.

Бу қоидаларни қонунда принцип сифатидан белгилаш айнан нима учун зарур?!

Энг аввало, янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари доир қоидалар тубдан такомиллаштирилиб, уларнинг кафолатлари мустаҳкамланди.

Зеро, янги Конституциянинг 2 - бўлимига инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларига доир яна **11 та қўшимча моддалар** киритилиб, **70 дан ортиқ янги нормалар** билан бойитилди.

Хусусан, Конституциянинг 20-моддасида,¹ “Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари бевосита амал қилади. Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларнинг, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг моҳияти ва мазмунини белгилайди” деган янги қоида киритилди.

Агарда, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларнинг ва давлат органлари фаолиятининг моҳияти ва мазмунини белгиласа, давлат органлари, шу жумладан, прокуратура органларининг фаолиятида энг устувор вазифа **фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва**

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Мазкур янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган // <https://lex.uz/docs/6445145>

қонуний манфаатларига риоя этиш ҳамда уларни ҳурмат қилиш бўлмоғи лозим.

Зеро, прокуратура органларининг ходимлари ўз фаолиятини фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этиш ҳамда уларни ҳурмат қилиш асосида амалга оширадилар.

Фуқароларнинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, уларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатлари ҳимоя қилиш прокуратура органлари фаолиятида асосий қоидага айланмоғи талаб этилади.

Мазкур принципнинг асосий талабидан яна бири бу – прокуратура органларининг ходимлари фуқаронинг шахсий ҳаётига тааллуқли бўлган, унинг шаъни, қадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказадиган маълумотларни, агар қонунда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, ошкор қилиши мумкин эмаслигини англатади.

Инсон қадри улуғланаётган ҳамда ахборот асри дея таъриф берилаётган ҳозирги даврда бу муҳим қоидаларнинг аҳамияти ва долзарблиги ортиб бораверади.

Очиқлик ва шаффофлилик принципи тўғрисида сўз юритганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, амалдаги “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида ошкоралик принципи назарда тутилган ва бу ҳақда юқорида қисқача тўхталган эдик.

Жумладан, унинг тушунчасидан прокуратура органлари қонунларнинг ижро этилишини назорат қилишга ва жиноятчиликка қарши курашга доир фаолияти тўғрисида жамоатчиликни мунтазам хабардор қилиш, ўзининг фаолияти тўғрисидаги ахборотдан жисмоний ва юридик шахсларнинг фойдаланишини қонунчиликда белгиланган тартибда таъминлаш йўли билан ўз фаолиятини ошкора амалга ошириши англашилади.

Лекин, амалдаги қонун прокуратура органлари фаолиятида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш механизмларини назарда тутмайди, айниқса, оммавий ахборот воситалари билан муносабати мавҳум бўлиб қолган.

Шу боис ҳам қонунда **очиқлик ва шаффофлилик** принципини назарда тутиб, бу принцип моҳиятини очиб берувчи янги нормалар билан тўлдириш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Зеро, прокуратура органлари ўз фаолиятини очиқ ва шаффоф тарзда, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, бошқа ташкилотлар ва фуқаролар, шунингдек оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда амалга оширмоқда.

Прокуратура органлари бугунги кунда қуйидагилар орқали фаолиятини оммавий ахборот воситаларида ёритиш чора-тадбирларини кўрмоқдалар:

- оммавий ахборот воситаларида расмий хабарлар ва материалларни эълон қилиш (чоп этиш);
- ўз расмий веб-сайтида прокуратура органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотни жойлаштириш ва янгилаб туриш;
- матбуот анжуманлари, брифинг ва бошқа тадбирларни ўтказиш;
- прокуратура органлари очиқ ҳайъат мажлислари ва ўтказиладиган бошқа тадбирларни ёритиш.

Оммавий ахборот воситаларига прокуратура органлари фаолиятига оид ахборотни тақдим этиш, прокуратура расмий веб-сайтига ахборотни жойлаштириш ва янгилаб туриш прокуратура органлари матбуот хизматлари орқали фаол амалга оширилмоқда.

Қайд этилган ушбу фикр ва хулосаларни **очиқлик ва шаффофлилик принципининг асосий мазмуни** сифатида қонунда белгилашни таклиф қилган бўлар эдик.

АХУНОВ УЛУГБЕК АБДУМУТАЛОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИГА ОИД ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ ИЖРОСИ УСТИДАН ПРОКУРОР НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: ушбу мақолада мамлакатимизда озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини ташкил этиш механизмлари ва уларни такомиллаштириш масалалари, бу масала бўйича хорижий давлатлар қонунчилик тажрибаси таҳлил қилинган. Таҳлиллар натижасида озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини ташкил этиш механизмлари ва уларни ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар асослантилган.

Калит сўзлар: озиқ-овқат хавфсизлиги, қонун устуворлиги, прокурор назорати, прокурор назоратини ташкил этиш, механизмлар, ҳуқуқий асослар, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: В данной статье анализируются механизмы прокурорского надзора за исполнением законодательства о пищевой безопасности в нашей стране и вопросы их совершенствования, законодательный опыт зарубежных стран по данному вопросу. В результате анализа обоснованы предложения, направленные на совершенствование организация механизмов прокурорского надзора за исполнением законодательства о безопасности пищевых продуктов и их правовой основы.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, правопорядок, прокурорский надзор, организация прокурорского надзора, механизмы, правовые основы, зарубежный

опыт, совершенствование.

Abstract: This article analyzes the mechanisms of prosecutorial supervision over the implementation of food safety legislation in our country and issues of their improvement, as well as the legislative experience of foreign countries on this issue. As a result of the analysis, proposals aimed at improving the organization of mechanisms of prosecutorial supervision over the implementation of legislation on food safety and their legal basis are substantiated.

Key words: food security, law and order, prosecutorial supervision, organization of prosecutorial supervision, mechanisms, legal framework, foreign experience, improvement.

Озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижроси устидан прокурор назорати фаолиятини самарали ташкил этиш қонун ҳужжатларида белгиланган аҳолини озиқ-овқат маҳсулотига бўлган талабини қондириш, импортни қисқартириш, озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини таъминлашнинг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади.

Шу ўринда, А.Вайнгарднинг “прокурор назоратининг амалга оширилиши вакиллик ва ижро ҳокимияти органлари фаолиятида ҳуқуқ-тартиботнинг мустаҳкамланиши билан бевосита боғлиқдир”,¹ деган фикрлари билан қўшилмасликнинг иложи йўқ. Ҳақиқатдан ҳам, қонунлар ижроси устидан прокурор назоратининг амалга оширилиши, қонунларнинг ижро этилишида ва унга масъул бўлган мансабдор шахсларнинг ўз вазифаларини тўлиқ ва лозим даражада бажарилишига ундайди.

Давлатимиз раҳбари 2023 йил 7 сентябрдаги озиқ-овқат хавфсизлиги бўйича халқаро конференция иштирокчиларига қилган мурожаатида озиқ-овқат хавфсизлиги, уни барқарор етказиб бериш, очлик ва қашшоқликка қарши кураш масалалари бугун ҳам ўта долзарб бўлиб қолаётганлигини, кейинги пайтда коронавирус пандемияси, жаҳон сиёсати ва иқтисодиётидаги инқирозлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш тизимида занжирларнинг узилиши ва нархлар ошишига сабаб бўлганлигини, глобал иқлим ўзгаришлари, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат тизимида инвестиция ҳажми камайиши вазиятни янада оғирлаштираётганлигини, бу эса Барқарор ривожланиш мақсадларига эришишни хавф остида қолдираётганлигини алоҳида қайд этди².

Юқоридагиларнинг барчаси озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижроси устидан прокурор назоратини тўғри ташкил этишни тақозо этадики, бу ўз навбатида мамлакатимизда бу соҳада қонун устуворлигини таъминлаш ва қонунийликни мустаҳкамлашга ўзининг ижобий таъсирини ўтказади.

¹ Vinegrad Alan “The Role of the Prosecutor: serving the interests of all the people” // Hofstra Law Review: Vol. 28: Iss. 4, 2000, Article 3. <https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/hlr/vol28/iss4/3>.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2023 йил 7 сентябрдаги озиқ-овқат хавфсизлиги бўйича халқаро конференция иштирокчиларига қилган мурожаатидан // <https://president.uz/uz/lists/view/6645>

Юридик адабиётларда ҳам қонунлар ижроси устидан назоратнинг ташкил этилишининг аҳамияти тўғрисида ҳуқуқшунос олимлар томонидан ижобий фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Масалан, Б.Х.Пўлатов қонунлар ижроси устидан назоратнинг ташкил этилиши прокурор назорати фаолияти-нинг ўзига хос услубларидан бири бўлиб, ушбу фаолиятнинг муваффақияти унинг марказда ва жойларда қай даражада ташкил қилинганлиги билан белгиланади, деган фикрни илгари суради.¹ Ф.Х.Рахимовнинг фикрича, ҳар бир текширишга тайёргарлик кўриш, қонунларни ўрганиш текширишларнинг сифатли ва самарали ўтказилишининг асосидир².

Мамалакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда прокурор иштироки ҳақида сўз борганда ички ва ташқи хавфларни вақтида аниқлаш, башорат қилиш, бартараф этиш мақсадида ахборот таҳлил фаолияти муҳим ўрин тутди.

Прокурор назорати назариясида ахборот-таҳлил фаолияти асоси сифатида қонунийлик аҳволини, яъни жиноятчилик аҳволи ва жиноий характерга эга бўлмаган қонун бузилиши ҳолатлари мажмуи тушунилади³.

Қонунчилик аҳволи ўрганилаётган муайян вақт оралиғида қонун талаблари ҳақиқатда бажарилиши (ёхуд бажарилмаслиги)ни акс эттирувчи миқдор ва сифат кўрсаткичлари мажмуи билан тавфсифланади. Жиноятчилик аҳволи эса муайян вақт оралиғида қонун билан қўйилган таъқиқларга риоя этмаган ҳолда турли хил оғирлик даражасидаги жиноий жазоланадиган қилмишларни акс эттирувчи сифат ва сон кўрсаткичлари билан ифодаланади⁴.

Ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу соҳасида ишлар аҳволи ҳақида ишончли маълумотларни олиш учун прокуратура олдида муайян вазифалар туради.

Озиқ-овқат соҳасидаги хавф-хатарларни аниқлаш, башорат қилиш ва баратараф этишга қаратилган айрим вазифаларни кўриб чиқамиз.

1. Ҳудудда жиноий-ҳуқуқий, маъмурий, фуқаролик-хўжалик тавфсифдаги ҳуқуқбузарликлар сони, тузилиши, динамикаси, уларнинг ривожланиш босқичлари, содир этилишига олиб келувчи факторларни аниқлаш. Қонунчилик аҳволини таҳлил қила туриб, прокурор мавжуд

¹ Пўлатов Б.Х. Прокурор назорати. Дарслик. -Тошкент, "Ўзбекистон" 2009. – 169 бет.

² Рахимов Ф.Х. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида“ги Қонуннинг бажарилишини таъминлашда прокурор назорати // Қонунларнинг бажарилиши устидан прокурор назорати (илмий-амалий тўплам). -Тошкент, "Ўқитувчи". 2000. – 4-бет.

³ Прокурорский надзор: учебник для бакалавров/под ред. Ю.Е.Винокурова.11-е изд., перераб.и доп.М.,2013.С.80.

⁴ Анализ состояния законности и правопорядка прокуратурами субъектов Российской Федерации:пособие / под общ. Ред.О.С.Капинус; Акад. Ген. Прокуратуры Рос.Федерации.М., 2012.с.11.

муаммоларни назорат идораси каби муайян секторларда эмас балки ҳар томонлама кўриб чиқади. Прокурорнинг вазифаси ҳуқуқий бўшлиқлар мавжудлигини, қонун нормаларини қўллашдаги мураккабликларни аниқлаш кабилардан иборатдир.

Шу билан бирга, прокурор назорат идоралари томонидан озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида қонун бузилишларни аниқланиши ва уларни бартараф этиш бўйича кўрилган чораларни баҳолайди, соҳадаги суд амалиётини ўрганади.

Бундай иш натижасида муайян жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари аниқланади.

2. Прокурор фаолияти стратегиясини ишлаб чиқиш учун қонунчилик аҳволини башорат қилиш.

Прокурор озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасидаги салбий жараёнлар ривожланиши тўғрисидаги комплекс маълумотларга эга бўлгач, ушбу ҳолатларга таъсир кўрсатиши, яъни уларни тўлиқ бартараф этолмасада, қисқартириш чораларини кўриши, ваколати маважуд бўлмаган ҳолларда ваколатли ижроия ҳокимияти органларига аниқланган қонун бузилиши ҳолатлари ва уларни бартараф этиш чоралари тўғрисида маълумотлар киритади *(мисол учун, озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларида бўшлиқлар мавжудлиги аниқланганда прокурор бу ҳақда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи бўлган субъектга ахборот юбориши)*.

3. Қонун бузилиши ҳолатларини бартараф этишга қаратилган чораларни самарадорлигини ўрганиш.

4. Бош прокурорни муайян ҳудудда қонун бузилишига олиб келувчи жараён ва ҳодисалар, прокурорларнинг мамлакатда қонунчилик аҳволини мустаҳкамлаш борасида огоҳлантириш.

Мазкур вазифа прокурор олдидаги энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Прокурор туман, шаҳар ва вилоят миқёсида қанчалик муваффақиятли ишламасин мамлакатдаги вазиятни ўзгартира олмайди. Фақатгина республика миқёсида комплекс чора-тадбирлар кўриш орқали муаян ижобий натижага эришиш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, Бош прокурор турли хил ҳудудларда қонунчилик аҳволига оид маълумотларни олиш орқали мамлакат бўйича у ёки бу соҳада вазият ҳақида воқиф бўлади ва бу ҳақда олий давлат ҳокимияти органларини огоҳлантириши мумкин.

Шу билан бирга, бундай ҳисоботлар нафақат ахборот мазмунига эга бўлади, балки озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасида мавжуд вазиятга таъсир қилиши, соҳадаги хавф хатарларни камайитириши ёки буткул бартараф этилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини ташкил қилишда маҳаллий озиқ-овқат

маҳсулотлари ва хомашёни ишлаб чиқариш муҳим ўрин тутди.

Озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш ва хомашё тайёрлашда энг аввало ер майдонларидан мақсадли ва самарали фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш прокурорларнинг доимий эътибор марказида бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 1-моддасига мувофиқ Ер умуммиллий бойликдир, Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.¹

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда кузатилган сув танқис-лиги, ерларнинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлиги ва бошқа ташкилий чора - тадбирлар ўз вақтида кўрилмаганлиги боис, ўтган йилда 427 минг гектар суғориладиган ер майдонларининг ҳолати ёмонлашиб, тупроқ унумдорлиги кескин пасайтириб юборилган. Тўғри, бу майдонлар ҳолати ёмонлашишига сув таъминотидаги муаммолар, тупроқ таркиби ўзгариши билан боғлиқ табиий омиллар ҳам сабаб бўлган. Бироқ, мелиорация тармоқлари ишламаслиги ёки яроқсиз ҳолатга келганлиги оқибатида, 3.588 гектар ер майдонларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашганлиги айнан масъулларнинг айби билан боғлиқдир.²

Бу эса ўз навбатида озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришга ўз салбий таъсирини кўрсатмоқда.

Захира ерларининг сақланиши ва фойдаланилишидаги мавжуд аҳвол ушбу соҳада ҳам прокурор назоратини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатмоқда. Олинган маълумотларга кўра, 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига республика бўйича 632 минг гектар қишлоқ хўжалиги ерлари туман ҳокимликлари захирасида, фойдаланилмасдан турибди.³

Таҳлиллар, ер майдонларини ўзбошимчалик билан эгаллаш ва ноқонуний қурилиш қилиш ҳолатлари йилдан-йилга кўпайиб бораётганлигини кўрсатади. Хусусан, прокуратура органлари томонидан тегишли идоралар билан биргаликда 2019-2020 йилларда ўтказилган ер хатлови жараёнида, республика бўйича 32 216 та ҳолатда 9 012 гектар ер майдонлари ўзбошимчалик билан эгалланганлиги ҳамда 46 212 та

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон.

² Бош прокуратуранинг Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармасининг 2021 йил якуни бўйича ер соҳасидаги умумлаштириш маълумотларидан фойдаланилди (Бош прокурор ўринбосарининг 2022 йил 10 мартдаги хатига асосан олинган).

³ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосарининг 2022 йил 10 мартдаги 11-39602/20-сон хати доирасида Бош прокуратуранинг Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонун ҳужжатлари ижроси устидан назорат бошқармасининг ҳисобот маълумотларидан олинган.

ҳолатда 3 500 гектар майдонда ноқонуний қурилиш қилинганлиги маълум бўлди¹.

Бундай ҳолатда прокурор айбдор шахсларнинг жавобгарлик масаласини ҳал қилиш билан бирга Ер кодексининг 36-моддасида белгиланган ер участкасига бўлган ҳуқуқларни бекор қилиш чораларини ҳам қўллаши лозим бўлади.

Чунки, ер майдонидан самарали ва оқилона фойдаланмасдан туриб, озиқ-овқат мустақиллигига эришиб бўлмайди.

Рус олимлари Карпышева Ю.О., Репецкая А.Л. мамлакатда қишлоқ хўжалиги ерларини озиқ-овқат хавфсизлиги билан боғлиқ эканлигини таъкидлаб, стратегик аҳамиятга эга сармоя объекти сифатида баҳолаганлар².

Озиқ-овқат маҳсулоти ишлаб чиқаришга яроқли ер майдонлари қисқариши билан янги кимёвий воситалар ўсишни тезлаштирувчи гармонларни қўллаш, тупроқсиз экинларни етиштириш, селекция ишлари ва ген муҳандислик натижаларини қўллаш миқёси кенгайиб кетди.

Биргина, юқоридаги усуллар билан етиштирилган барча маҳсулотлар ҳам хавфсизлик талабларига жавоб бермайди.

Немис олимлари Виллиер Н. Ва Кичлер Л.лар экологик тоза маҳсулотга талаб ортган сари кимёвий воситаларни қўлламасдан маҳсулот етиштиришга эътибор кучаяди деб ҳисоблайди³.

Бошқа хориж олимлари Дмитрий С., Обколтзер И. Ривожланган давлатларда экологик тоза маҳсулотларни етиштиришга талаб кучайганлигини қайд қилади⁴.

Бу ерда сўз органик қишлоқ хўжалиги ҳақида бормоқда. Бироқ, саноат ва интенсив технологияларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотлари органик қишлоқ хўжалиги тамойилларига мувофиқ келиши қийин бўлади, чунки интенсив усулда етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотлари юқори экологик стандарт талабларига жавоб бермайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосарининг 2022 йил 10 мартдаги 11-39602/20-сон хати доирасида Бош прокуратуранинг Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонун ҳужжатлари ижроси устидан назорат бошқармасининг ҳисобот маълумотларидан олинган.

² Карпышева Ю.О., Репецкая А.Л. Проблемы обеспечения безопасности в агропромышленном комплексе Байкальского региона как элемента региональной системы Северо-Восточной Азии// Актуальный проблемы экономики и права. 2016. Т10. №4с.120.

³ Willer H., Kilcher L., (Eds.) The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2009. IFOAM, Bonn, and FiBL, Frick. 2009.

⁴ Dimitri C., Obcrholtzer I. Market-bed Versus Government Facillitated Growth^ Development of the U.S. and EU Organic Agricultural (Sectors),WRS-05-05. USDA, Economic Research servise, Aug.2005.22 p.

Бунда озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда пестицид ва агрохимикатларни қўлланилиши нафақат шу замонда яшаётган одамлар балки келгуси авлодар ҳаёти ва соғлиғига ҳам жиддий зарар етказиши мумкин.

Мисол учун, Карпышева Ю.О., Репецкая А.Л.лар Россия Федерацияси Байкал кўли атрофини ХХР фуқаролари ёки миллати хитой бўлган Россия фуқаролари томонидан катта миқдордаги кимёвий воситаларни қўллаган ҳолда иссиқхоналарда озиқ-овқат маҳсулотларини таъқиқланган кимёвий воситаларни қўллаган ҳолда етиштириши оқибатида тупроққа ва инсонлар ҳаётига жиддий хавф туғдирмоқда деб ҳисоблайди¹.

Хитойда экинларни етиштириш соҳаси ўта фаол ривожланиб, ушбу давлат дунёда мева, сабзавот, полиз маҳсулотлари, ва уларни ривожланишини тезлаштирувчи барча ўғитларни йирик ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади².

Россия Федерацияси Бош прокуратураси Федерал қонунчиликка риоя этиш бош бошқармаси бошлиғи А.В.Паламарчукнинг қайд қилишича, Россия федерацияси экологиясига энг катта хавф хатар бу тупроқнинг унумдор қатламини йўқ қилувчи заҳарли чиқиндиларни тўпланишидир. Россияда йилига 5 млрд. тонна чиқиндилар йиғилсада, унинг атиги 15 фоизи қайта ишланади, холос. Умумий олганда Россияда 30 млрд. тоннадан ортиқ чиқинди йиғилиб, минглаб гектар ердари унумдор тупроқни йўқ қилмоқда³.

Бизда эса мазкур муаммоларни тадқиқ этилиши ўта сушт даражада йўлга қўйилган бўлиб, Республика Агрокимёвий таҳлил марказининг лабораториялари ўта эскирган бўлиб, тупроқни кимёвий воситалар билан ифлосланиши даражасини аниқловчи замонавий воситалар мавжуд эмас.

Ушбу муаммоларни нейтраллаштиришда ҳам прокуратура органлари фаол иштирок этишлари зарур.

Озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда пестицид ва агрохимикатларни қўлланилиши, маҳсулотларнинг сифати бўйича прокуратура, назорат қилувчи идораларнинг ҳамкорлигида ўтказиладиган текширишлар ҳуқуқбузарликни бартараф этишга самарали таъсир кўрсатиб, қонун бузилишига нисбатан барча прокурор таъсир чораларини қўллаш имконини беради (фаолиятни тўхтатиш

¹ Карпышева Ю.О., Репецкая А.Л. Указ. Соч. С-96-104.

² Сельское хозяйство Китая (Электронный ресурс), URL:<http://agro-new.ru/?p=5536>; <http://enc-dic.com>

³ В Генеральной прокуратуре Российской Федерации состоялся открытый интерактивный форум «Надзор в экологической сфере» (электронный ресурс). URL:[https://genproc.gov.ru/smi/news/genproc/news-1345528/\(20.04.2018\)](https://genproc.gov.ru/smi/news/genproc/news-1345528/(20.04.2018)).

ҳақида даъво аризаси киритишдан тортииб, ноқонуний эгалланган ерни қайтариб олиш ёки атроф табиий муҳитга етказилган зарарни ундириш, жиноий жавобгарликни ҳал қилишгача бўлган).

Озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижроси юзасидан прокурор назорати нафақат ноқонуний ишлаб чиқарувчилар, балки қонуний қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг пестицид ва агрохимикатларни сақлаш ва қўллаш билан боғлиқ фаолиятини ҳам ўрганилиши мумкин.

Масалан, дала майдонларида аҳолини олдиндан огоҳлантирмасдан туриб авиация ёрдамида ишлов бериш, бундай кимёвий и шлов беришда санитар муҳофаза зоналари талабларига риоя этмаслик кабилдар.

Ёки, аксарият ҳолларда пестицид ва агрохимикатлар сақлаш учун мўлжалланмаган, очиқ майдонда сақланиши мумкин.

Бундай ҳолатлар аниқланган тақдирда прокурорлар қоида тариқасида қонун бузарни суд тартибида пестицид ва агрохимикатларни мақбул жойда сақлаш ёки утилизация қилишни талаб қилиши керак.

Қонун бузар шахс аниқланмаган тақдирда пестицидар эгасиз деб топилади прокурор даъвосига кўра уни утилизация қилиш маҳаллий ҳокимлик зиммасига юклатилади.

Шундай қилиб, прокурорлар томонидан сўнгги йилларда хавфли пестицид ва агрохимикатларни ноқонуний сақлаш ва фойдаланиш ҳолатлари бўйича текшириш ва мониторинглар ўтказиш кўпайиши натижасида қишлоқ хўжалиги ерларини сақлаб қолиш, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлигини таъминлаш, Ўзбекистонда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда муаян ижобий натижаларга эришилмоқда.

Озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида прокурор фаолиятининг яна бир соҳаси унинг сифати устидан назоратни таъминлашдир.

Мисол учун, прокурорлар томонидан таълим ва тиббиёт муассасаларига. Ижтимоий объектларга, савдо тармоқлари, бозорлар, давлат заҳирасига етказиб берилаётган озиқ-овқат маҳсулотлари сифати вақти-вақти билан текшириб борилади.

Қарийб барча бундай турдаги текширишларда қонун бузилиши ҳолатлари аниқланиб, тегишли прокурорлик назорати ҳужжатлари қўлланилади.

Таълим ва тиббиёт муассасаларида сотиб олинаётган маҳсулотлар сифати устидан назоратнинг мавжуд эмаслиги, уларни сақлаш шароитларига риоя этилмаслиги каби қонун бузилиш ҳолатлари кенг аниқланади.

Албатта бу борадаги асосий мутахассис ва назоратчи Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш агентлиги ҳисобланади.

Биргина, айрим ҳолатларда прокуратура ва тергов органлари томонидан мазкур агентликни ўзи ҳам назорат объекти бўлиб қолиши мумкин.

Шундай қилиб, прокуратура органларининг озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини таъминлаш бўйича биринчи галдаги вазифаси махсус ихтисослашган давлат ҳокимияти органи - Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш агентлиги ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан назоратни таъминлаш, шу билан бирга ушбу орган билан ҳамкорликда текшириш ҳаракатларини ўтказиш ҳисобланади.

Фикримизча, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлигини таъминлашнинг яна бир йўналиши бу ҳар қандай инсон кундалик рационининг ажралмас қисми бўлган ичимлик суви сифати ва хавфсизлигидир.

Мазкур соҳадаги ишларни 2 асосий қисмга бўлиб ўрганиш мумкин: биринчиси - ер усти сувлари ва уларнинг муҳофаза ҳудудидан фойдаланишда қонунлар ижросини таъминлаш бўлса, иккинчиси ер ости сувларидан фойдаланишда қонунчиликни таъминлашдан иборатдир.

Озиқ-овқат хавфсизлиги борасида прокурор назорати йўналишларидан яна бири бу фуқароларнинг озиқ-овқат маҳсулотларга жисмоний ва иқтисодий имкониятининг мавжудлигидир.

Озиқ-овқат маҳсулотларини жисмоний мавжудлиги бу аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулоти захирасининг борлиги бўлса, иқтисодий мавжудлиги ҳар бир аҳоли мазкур озиқ-овқат маҳсулотини иқтисодий жиҳатдан сотиб олиш қобилиятини тушуниш керак.

Мамлакатимизда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасида прокурор назоратини ўрнатишда импорт ўрнини босувчи маҳсулотларга ички истеъмол бозорида кенг имконият берилиши оқибатида, иккинчи томонидан маҳаллий ишлаб чиқарувчилари томонидан товламачилик йўли билан озиқ-овқат нархларини асоссиз кўтариб юборишга интилиш ҳолатлари ҳам кузатилади.

Бундай ноқонуний ҳаракатларни олдини олиш учун прокуратура органлари Монополияга қарши курашиш қўмитаси идоралари билан мунтазам назорат тадбирларини ўтказиб туришлари мақсадга мувофиқдир.

Прокуратура органларига қонунларнинг бузилиши факти тўғрисида келиб тушган маълумотлар ва прокурорларнинг ахборот-таҳлилий текширувлари натижалари, балки шу билан бирга прокуратура органларининг иш режалари ҳам эътиборга олиниши кераклиги тўғрисидаги хулосани илгари суради¹.

¹ Бижанова К.А. Прокурорский надзор в сфере исполнения законов об охране окружающей среды // Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -М. 2020. – 23 с.

Ш.Ж.Рахимов эса ўз тадқиқотида ишни тўғри йўлга қўйиш учун камида қуйидаги учта шарт жуда зарур: биринчидан, қонун бузилишлари ва ушбу қоидабузарликларга сабаб бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотлар; иккинчидан, ахборотни олиш, жамлаш ва қайта ишлаш воситалари; ниҳоят, ишни режалаштириш бўйича аниқ мақсаднинг мавжудлиги-деб таъкидлайди¹.

Назаримизда ҳар икки олим тадқиқот ишини тўғри йўлга қўйиш учун энг аввало соҳадаги мавжуд норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар базасини синчковлик билан ўрганиб чиқиш лозимлигини эътибордан четда қолдиришган.

Сабаби, ҳар қандай маълумотни тўплашдан олдин норматив ҳуқуқий ҳужжатларда қайси органга қандай вазифалар юклатилганлигини тўлиқ ўрганиб, ундан сўнг кимдан нима маълумот олиш ҳақида аниқ тасавурга эга бўлиши лозим.

Қонун бузилишлари тўғрисида келиб тушган маълумотларни тўплаш ва баҳолаш, объектлар доирасини аниқлаш, назорат қилинадиган органларда прокурор томонидан аниқланиши керак бўлган масалалар шакллантирилгач, прокурор текширувини ўтказиш тўғрисида текшириш режасини тузади.

Прокурор ишини режалаштириш. Прокурорларнинг озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижросини назорат қилиш борасидаги фаолияти, уларнинг барча серқирра фаолияти каби пухта ишлаб чиқилган режалар асосида амалга оширилиши лозим.

Прокурор текширувига тайёргарлик уни амалга ошириш режасини тузишни ўз ичига олади. Режада қуйидагилар кўрсатилади: текшириш режалаштирилган объектларнинг номи, шу жумладан ушбу объектларнинг таркибий бўлинмалари; риоя этилиши текширилиши режалаштирилган озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунчилик нормалари ва тегишли норматив ҳужжатлар рўйхати; аниқланиши керак бўлган асосий масалаларнинг моҳияти; ўқиш учун талаб қилинадиган ҳужжатлар ва бошқа маълумотлар рўйхати; асосий тактикалар; шахслар доирасини аниқлаш, улардан тушунтиришлар олиш тартибини белгилаш; тегишли ҳужжатларнинг сақланишини таъминлаш; тўпланган маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш тартиби, шунингдек, масъул ижрочилар.

Прокурор текширувига тайёргарлик қуйидагиларни ўз ичига олади:

Озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганиш;

¹ Рахимов Ш.Ж. Сув тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ижроси устидан прокурор назоратини такомил-лаштириш масалалари // Юридик фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси академияси. 2022. –72 бет.

Бош прокурорнинг буйруқлари, ва кўрсатмалари билан танишиш, ушбу соҳада прокурор текширувларига қўйиладиган талабларни белгилаш;

- давлат органлари томонидан озиқ-овқат хавфсизлигини назорат қилиш тизими билан танишиш;

- озиқ-овқат хавфсизлигига оид статистик ҳисобот маълумотларини дастлабки таҳлилини қилиш;

- прокурор ва давлат назорати органлари томонидан олдинги текширишлар материаллари билан танишиш.

Текширувлар самарадорлигининг ажралмас шарти озиқ-овқат хавфсизлигини ҳуқуқий тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни билиш ҳисобланади. Шу сабабли, текширишдан олдин дарҳол озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонунчилик ва бошқа норматив ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш керак.

Тадқиқотчи Ш.Ж.Рахимов ўз тадқиқотида текширишда аудиторларни ҳам жалб қилиш мумкинлиги ҳақида тавсияларни беради¹.

Лекин, тадқиқотчининг ушбу фикрига қўшилиб бўлмайди, чунки прокурорлик текшируви ва аудиторлик текшируви мутлақо бошқа бошқа тушунчалар бўлиб, “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 36-моддасига мувофиқ ташаббусли аудиторлик текширувлари ҳақ эвазига ўтказилади.

Текширув режасида мутахассислардан фойдаланиш шакллари кўзда тутилиши керак. Турли билим соҳалари – санитария, стандартлаштириш, истеъмолчиларни ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича мутахассисларини жалб қилиш ва улар учун саволлар тузиш, улар юзасидан ёзма хулосалар бериш тавсия этилади. Шундай қилиб, озиқ-овқат сифатсизлиги тўғрисидаги маълумотларни тасдиқлашда прокурор текширувига санитария эпидемиология соҳаси ходимлари, илмий лаборатория ходимлари жалб қилиниши мумкин. Текширув режасида мутахассисларнинг прокурор текширувида иштирок этиш шакллари кўрсатилиши шарт.

Шундай қилиб, режада қуйидагилар кўрсатилади: текшириш объекти; унинг бошланиш ва тугаш санаси; қонун ҳужжатларининг риоя қилиниши керак бўлган қисми; мутахассислар рўйхати; текширилаётган ташкилотлар рўйхати; аниқланиши керак бўлган масалалар рўйхати; текшириш натижалари бўйича хулоса тузиш ва прокурорнинг жавоб ҳужжатларини тайёрлаш.

¹ Рахимов Ш.Ж. Сув тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ижроси устидан прокурор назоратини такомил-лаштириш масалалари // Юридик фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси академияси. 2022. –75 бет.

Текширувдан олдин бир гуруҳ ходимлар - масъул ижрочилар йиғилишини ўтказиш тавсия этилади, агар керак бўлса, текширилаётган объектларнинг раҳбарлари таклиф қилинади. Йиғилишда иштирокчиларни таништириш, текшириш режасини муҳокама қилиш ва ўзаро ҳамкорлик қилиш тартибини белгилаш керак. Бундан ташқари, прокурор текширувдан олдин дарҳол тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги маълумотлар манбалари, таҳлилий материаллар, прокурорнинг илтимосига биноан олинган материаллар, олдинги текширишлар натижалари ва улар бўйича кўрилган чоралар билан танишиши шарт.

Қонун бузилишлари тўғрисида келиб тушган маълумотларни тўплаш ва баҳолаш, объектлар доирасини аниқлаш, назорат қилинадиган органларда прокурор томонидан аниқланиши керак бўлган масалаларни шакллантириш-дан сўнг прокурор текширувини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинади.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 март-даги “Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини бошқариш тизимини янада такомил-лаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4643-сон Қарори 3-банди билан Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси тузилмасида қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилиши ва уларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширишга масъул бўлган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосари, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар прокурорларининг ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси транспорт прокурорининг катта ёрдамчиси лавозимлари киритилган. Шунингдек, мазкур Қарор билан Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Қишлоқ хўжалиги соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси деб қайта номланган, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар прокуратураларининг қишлоқ хўжалиги соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат бўлимлари аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бўлимлари деб қайта номланиб, уларга қўшимча 145 та штат бирликлари ажратилган эди¹.

Озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижроси устидан прокурор назоратини самарали ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Аграр ва озиқ-овқат

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 мартдаги “Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4643-сон Қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.03.2020 й., 07/20/4643/0332-сон.

соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар прокуратураларининг тегишли бўлимлари (кейинги ўринларда Бўлимлар деб юритилади) билан биргаликда озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш борасидаги қонунийлик ҳолатини тизимли таҳлил қилиш, бу борадаги прокурорлик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини ўрганиш, долзарб муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал этиш юзасидан таклифлар киритиб боришлари лозим бўлади.

Бошқарма бўлимларга озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижрочи юзасидан прокурор назоратини ташкил этишда амалий ва услубий ёрдам кўрсатиши, уларнинг фаолиятини бошқариши ва назорат қилиб бориши керак.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар прокуратураларининг аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бўлимлари ўз ваколатлари доирасида мавжуд вазиятни ҳисобга олган ҳолда, озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасидаги қонунлар ижроси устидан самарали назоратни таъминлашлари керак. Бу соҳада прокурор назоратини амалга ошириш мақса-дида прокурорлар ўз ваколатлари доирасида озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасидаги қонунийлик ҳолатини тавсифловчи маълумотларни тизимли йиғиш ва таҳлил қилишни ташкил этишлари талаб этилади. Бинобарин, ахборот манбаи сифатида “Интернет” ахборот-телекоммуникация тармоғидан, давлат ахборот тизимларининг маълумотларидан фаол фойдаланишлари лозим.

Прокурорнинг аралашувини талаб қиладиган қонун бузилишлари тўғрисидаги маълумотларни зудлик билан текширишни ташкил этиш керак. Ушбу соҳадаги барқарор салбий тенденцияларни кўрсатувчи маълумотлар аниқланган тақдирда прокуратура органларининг тегишли назорат тадбирларининг иш режасига киритиш чоралари кўрилиши лозим.

Прокурор озиқ-овқат хавфсизлигига оиди энг кескин муаммолар тўғрисида тегишли даражадаги давлат ҳокимияти ва маҳаллий ҳокимият органларини хабардор қилиши лозим. Қонунчиликнинг ҳолати, прокуратура органларининг бу борадаги фаолияти натижаларига оид маълумотлар мунта-зам равишда аҳоли эътиборига ҳавола этиб борилишини таъминлаш керак.

Прокурор томонидан сифатсиз озиқ-овқатни етиштириш, ишлаб чиқариш, муомалага киритиш, заҳирани шакллантирмаслик, соҳага ажратилган маблағларни талон-торож қилиш ҳолатларига чек қўйиш бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Прокуратура

ташаббуси билан озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасидаги энг долзарб масалаларни ҳал этиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, илмий ташкилотлар, жамоатчилик вакиллари иштирокида доимий фаолият юритувчи идоралараро ишчи гуруҳлар тузилиши ижобий тажриба ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олим А.Ю.Винокуров таъкидлаганидек, прокуратура орган-ларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа органлар ва жамоатчилик билан ўзаро ҳамкорлиги прокуратура фаолиятини ташкил этишнинг муҳим жиҳатидир. Прокуратура органлари улар билан яқин ҳамкорликдагина экология соҳасида қонун устуворлигини мустаҳкамлаш борасида янада юқори натижаларга эриша олади. Прокуратура ҳам барча бошқа органлар сингари, ҳар бир органнинг қатъий белгиланган ролига эга бўлган ягона, яхши мувофиқлаштирилган механизм сифатида ҳаракат қилиши керак¹.

Жамоатчилик истеъмолчилар ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назоратини амалга оширишга оид ҳуқуқларни ҳимоя қилишга эътибор қаратган ҳолда жамоатчилик ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари билан яқин ҳамкорликни таъминлаш ҳам прокуратуранинг асосий вазифаларидан бири бўлиши керак.

Озиқ-овқат хавфсизлигига доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ҳуқуқ-бузарликларни реал тарзда бартараф этиш учун изчил ва қатъият билан ҳаракат қилиш муҳим ҳисобланади. Бундай ҳуқуқбузарликларни бартараф этиш узоқ вақт ва катта маблағ ажратишни талаб қилишини инobatга олиб, прокурор талаблари тўлиқ бажарилгунга қадар прокурор таъсир ҳужжатларини назоратда ушлаб туриши керак.

Махсус билимларни талаб қиладиган масалаларни (намуна олиш, лаборатория тадқиқотлари, зарар миқдорини ҳисоблаш ва ҳ.к.) аниқлаштириш учун давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, назорат органлари ва уларга бўйсунувчи муассасалар, шунингдек, бошқа ташкилотларнинг мутахассисларини қўшма текширувларда иштирок этиш учун жалб қилиш чораларини кўриши керак.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, назорат қилувчи органлар, уларнинг мансабдор шахслари, тижорат ва нотижорат ташкилотлари томонидан озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида ўзларига берилган ваколатлар, функциялар ва

¹ Винокуров А.Ю. Проблемы совершенствования природоохранной деятельности прокуратуры Российской Федерации // Автореф. диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. -Москва, 2006. – 42 с.

вазифаларнинг тўлиқ ва ўз вақтида бажарилишини текшириши ҳам прокуратура органларининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Прокурор, шунингдек, манфаатлар тўқнашувининг олдини олиш ва ҳал қилиш чораларини кўрмаслик ҳолатларига муносабат билдириши керак. Етарли асослар мавжуд бўлганда эса, ишонч йўқолганлиги муносабати билан шахсларни эгаллаб турган лавозимидан озод этиш тўғрисидаги масалани ҳам кун тартибига қўйиши лозим.

Агар текшириш пайтида озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида жиноятларнинг белгилари аниқланса, Жиноят-процессуал кодексининг 34-моддаси биринчи қисми асосида тегишли материалларни тергов органларига ёки суриштирув органларига юбориш тўғрисида қарор қабул қилинади. Уларнинг ўз вақтида ҳал этилишини, тўлиқлиги ва холислигини назорат қилади. Жиноят тўғрисидаги хабарларни қабул қилиш, рўйхатга олиш ва ҳал қилиш, уларни ўз вақтида ва сифатли ҳал қилиш, терговгача бўлган текширув материаллари асосида қонуний ва асосли қарорлар қабул қилишда қонун талабларига риоя этилишини таъминлайди.

Терговга қадар текширувлар ва жиноят ишларини тергов қилиш жараёнида терговчилар ва суриштирувчилар томонидан йўл қўйилган ҳуқуқбузарликларга қонун ҳужжатларида берилган ваколатлар доирасида зудлик билан чора кўради.

Прокурор озиқ-овқат хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатадиган барча объектлар (корхоналар) ҳақида долзарб маълумотларга эга бўлиши лозим. Соҳада қонун бузилишини камайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 22-моддасига кўра, прокурор қонунларнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш жараёнида ўз ваколатлари доирасида, вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг, ҳарбий қисмларнинг ҳудуди ва хоналарига монеликсиз киришга, ҳужжатлар ва материалларни кўришга, текширишлар ўтказишга, текшириш учун қарорлар, фармойишлар, буйруқлар ва бошқа ҳужжатларни, қонунийликнинг ҳолати тўғрисидаги ва уни таъминлашга доир чора-тадбирлар ҳақидаги маълумотларни талаб қилишга ҳақли эканлиги қайд этиб ўтилган¹.

Қонунда кўрсатилган ушбу талаблардан келиб чиққан ҳолда, прокурор озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижроси устидан прокурор назоратини ташкиллаштириш ва таҳлил ўтказиш учун ваколатли идоралардан қуйидаги маълумотларни олиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида” ги Қонуни // <https://lex.uz/acts/106197>

1. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларидан – озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш учун ажратилган ерлар ва улардан фойдаланиш аҳволи, яратилган озиқ-овқат заҳираси дислокацияси, озиқ-овқат заҳираси учун ажратилган маблағлар ва улардан мақсадли сарфланиши, озиқ-овқат хавфсизлиги бўйича дастурлар ишлаб чиқилганлиги ва бажарилиши билан боғлиқ маълумотлар;

2. Санитария-эпидемиология хизматларидан – озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида давлат сиёсатни олиб бориш аҳволи, бу борадаги давлат дастурлари ва бошқа дастурларни амалга оширилиши, давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг фаолиятини мувофиқлаштириб борилиши, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлигига қўйиладиган талаблар, контаминантларни рухсат этилган максимал миқдорини, жумладан пестицидлар, биологик ва кимёвий омиллар, озуқа қўшимчалари ва ветеринария дори воситаларининг қолдиқ миқдорлари юзасидан ўтказилган назорат тадбирлари ва қўрилган чоралар, озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш ва сотиш жараёнида санитария-эпидемиологик ҳолатини ўрганиш бўйича ўтказилган текширишлар, озиқ-овқат маҳсулотларидан заҳарланишга қарши кураш борасида амалга оширилган ишлар, болаларбоп озиқ-овқат маҳсулотлари, биологик фаол ва озиқ-овқат қўшимчаларни, янги озиқ-овқат маҳсулотлари, функционал ҳамда ихтисослаштирилган озиқ-овқат маҳсулотларини давлат рўйхатидан ўтказилиши ва давлат реестрини юритиш аҳволи, аҳолининг хавфсиз овқатланиш концепцияси, халқаро ташкилотларнинг тавсияларига мувофиқ ишлаб чиқилган миллий стандартларнинг амалга оширилиши каби маълумотлар;

3. Техник жиҳатдан тартибга солиш агентлиги идораларидан - техник жиҳатдан тартибга солиш, мувофиқликни баҳолаш ва метрология соҳасида қонунчилик ҳужжатлари бузилишининг олдини олиш ва профилактикасини амалга ошириш ҳамда тадбиркорлик субъектларига ҳар томонлама қўмаклашиш аҳволи, озиқ-овқат маҳсулотларини техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар ва қонунчиликда белгиланган мажбурий талабларга номувофиқ деб топилган озиқ-овқат маҳсулотларини аниқлаш ишларини ташкил этилиши, озиқ-овқат маҳсулотларини техник жиҳатдан тартибга солиш, мувофиқликни баҳолаш ва метрология соҳасида қонунчилик ҳужжатларига риоя этиш юзасидан давлат назоратини ташкил этилиши ва амалга оширилиши, озиқ-овқат маҳсулотларини сертификатлаштириш ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасида ҳуқуқбузарликларни аниқлаш юзасидан амалга оширилган ишлар, қўрилган чоралар, озиқ-овқат хавфсизлиги бўйича амалдаги техник регламентлар, стандартлар ва қонунчилик талабларига номувофиқ бўлган маҳсулотларни белгиланган тартибда савдодан чиқариш, қишлоқ

хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларини сертификатлаштириш, давлат хусусий шериклик асосида ташкил қилинган лабораториялар фаолиятини назорат қилиш каби маълумотлар;

4. Қишлоқ хўжалиги идораларидан – озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасини рақамлаштириш, озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда замонавий ресурс тежовчи ва интенсив агротехнологияларни жорий этишни назарда тутувчи озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш, замонавий кооперация муносабатларини кенгайтириш орқали қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларининг қўшилган қиймати занжири яратилиши, мева-сабзавот, гўшт, сут ва бошқа қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотларини етиштирувчи (ишлаб чиқарувчи) корхоналар билан ушбу маҳсулотларни қайта ишловчи, тайёрловчи ва реализация қилувчи корхоналар ўртасида ўзаро манфаатли муносабатлар учун шароитлар яратиш, маҳаллий озиқ-овқат маҳсулотларининг рақобатбардошлигини ошириш ва уларни диверсификация қилиш, ҳудудларнинг мавжуд табиий ва иқтисодий ресурсларидан унумли фойдаланиш асосида озиқ-овқат саноатини ривожлантиришнинг стратегия ва моделларини ишлаб чиқиши, мева-сабзавот, гўшт, сут ва бошқа қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишловчи тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш, лойиҳаларни амалга ошириш, озиқ-овқат саноатининг ривожланишига хусусий ва тўғридан-тўғри чет инвестициялар жалб қилиш, замонавий савдо ва логистика марказларини ташкил этиш, маҳаллий озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларида илгари суриш, уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, экспорт салоҳиятини кенгайтириш ҳамда импорт ҳажмини камайтириш чораларини кўриш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини оширишга кўмаклашадиган қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини мувофиқлаштириш, озиқ-овқат экинларини жойлаштириш, экиш ва парваришлашни мониторинг қилиш, органик маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва мақбул қишлоқ хўжалиги амалиёти (Global G.A.P.) доирасида барча манфаатдор ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисидаги маълумотлар;

5. Ўсимликлар карантини ва ҳимояси агентлигидан - озиқ-овқат маҳсулотлари таркибидаги пестицид, нитрат ва оғир металл тузлари қолдиқларининг дала шароитида радиологик-токсикологик таҳлилларини ўтказилиши, ўсимликлар карантини объектлари ва бошқа зарарли организмларга қарши кураш ишларини назорат ва мониторинг қилиш аҳволи, иқтисодий зарар етказиши мумкин бўлган ўсимликлар карантини объектлари ва бошқа зарарли организмларнинг республика ҳудудига кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш ҳамда йўқ

қилиш бўйича кўрилган чоралар, ўсимликлар карантини объектлари ва бошқа зарарли организмлар кириб келиши ва тарқалишининг олдини олиш бўйича ўтказилган назорат тадбирлари, кимёвий воситаларни олиб кириш учун берилган рухсатнома ва сертификатлар, карантин кўриги далолатномасини бериш аҳволи, ўтказилган лаборатория экспертизалари, ўсимликларни ҳимоя қилишда ишлатиладиган инсон саломатлигига салбий таъсир этувчи кимёвий моддаларни аниқлаш аҳволи, республика ҳудудида етиштирилган озиқ-овқат экинларидаги зараркунанда, касаллик ва бегона ўтларни барвақт аниқлаш, биоэкологик хусусиятларни ўрганиш ва зарарланиш даражасига қараб курашиш усуллариини такомиллаштириш ишларини олиб бориш аҳволи, фитосанитария талабларига мос келмаган хорижий давлатлардан кириб келган ёки транзит тарзида олиб ўтиладиган ўсимликлар карантини остидаги маҳсулотлари, озиқ-овқат маҳсулотлари кириши ва чиқиши учун белгиланган чекловлар, давлат рўйхатидан ўтказилган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва пестицидлар, республикага олиб кириладиган минерал ўғит ва ўсимликларни ҳимоя қилишда қўлланиладиган кимёвий воситаларнинг сифати бўйича берилган хулосалар, улардан фойдаланишга қўйилган таъқиқлар, ўсимликлар маҳсулотлари ва бошқа материалларнинг яширин зарарланганини карантин кўригидан, лаборатория экспертизасидан ўтказиш аҳволига оид ва бошқа маълумотлар;

6. Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш давлат қўмитасидан - ҳайвонлар, келиб чиқиши ҳайвонотга мансуб маҳсулот ва хом ашё, ветеринария дори воситалари, микроорганизмлар штаммлари, озуқалар ва озуқабоп қўшимчалар, ветеринария техника воситалари, шунингдек бозорларда реализация қилинадиган ўсимлик озиқ-овқат маҳсулотлари устидан давлат назоратини амалга оширилиши, бозорларда, савдо ташкилотларида ва бошқа савдо объектларида ушбу соҳадаги маҳсулот ва хом ашёни, шунингдек бозорларда реализация қилинадиган ўсимлик, озиқ-овқат маҳсулотларини қабул қилиш, сақлаш ҳамда реализация қилишга берилган ветеринария-санитария экспертизаси хулосалари, ветеринария, ветеринария-санитария қоидалари ва нормаларининг бузилишлари ҳолатлари ва улардан фойдаланишга қўйилган таъқиқ ва чекловлар, эпизотик назорат тадбирларини амалга оширилиши, аниқланган қонун бузилиши ва қўлланилган чоралар тўғрисидаги маълумотлар;

7. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш агентлигидан – озиқ-овқат истеъмолчилари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва реклама бозорини тартибга солиш соҳасида амалга оширилган ишлар, истеъмолчиларнинг озиқ-овқат маҳсулотларининг ишлаб чиқарувчиси, ижрочиси ва сотувчиси тўғрисидаги ҳаққоний ва тўлиқ маълумотларни, шу жумладан

ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда олиш имкониятларини таъминлаш аҳволи, аҳолининг истеъмолчилик билими ва саводхонлигини оширишга қаратилган дастурларни амалга ошириш, истеъмолчиларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда кўрсатилган амалий ёрдамлар, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширилиши, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги ва уларнинг сифатини назорат қилиш соҳасида амалга оширилган ишлар, истеъмолчилар ҳуқуқи бузилиши сабабларини таҳлил қилиниши, уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар тайёрлаш ҳамда истеъмолчилар ҳуқуқи бузилиши ҳолатларининг олдини олиш бўйича амалга оширилган ишлар тўғрисидаги маълумотлар;

8. Солиқ идораларидан – озиқ-овқат маҳсулоти етиштирувчи, ишлаб чиқарувчи, сотувчи, импорт қилувчи ва экспорт қилувчиларга нисбатан қўлланилган имтиёз ва переференциялар тўғрисидаги;

9. Молия органлари ва тижорат банкларидан – озиқ-овқат маҳсулотлари етиштирувчи, ишлаб чиқарувчи, сотувчи, экспорт ва импорт қилувчиларга ажратилган субсидия, имтиёзли кредитлар, улардан мақсадли фойдаланиш аҳволи ҳақидаги маълумотлар;

10. Давлат божхона органларидан – озиқ-овқат маҳсулотларини импорти ва экспорти ҳажми, озиқ-овқат маҳсулотлари экспортёрлари ва импортёрларига қўлланилган бож имтиёзлари тўғрисидаги маълумотларни талаб қилиб олиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижроси юзасидан прокурор назоратини амалга оширишда бир қатор муаммоларни ҳам санаб ўтиш мақсадга мувофиқ назаримизда.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 25.05.2021 йилдаги 233-сонли Буйруғи 7-банди билан озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасидаги комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши ҳамда амалга оширилиши устидан назорат олиб бориш Бош прокуратура Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармасига юклатилган.

Бош прокурорнинг 24.11.2017 йилдаги “Ижтимоий ва иқтисодий қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 166-сонли Буйруғи 3.1-бандида иқтисодий қонунчилик ижроси устидан назорат соҳасида ички бозорни зарур истеъмол товарлари ва бутловчи буюмлар билан тўлдиришга оид қонунчиликнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш вазифаси кўзда тутилган.

Назаримизда Бош прокурор буйруқларида озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришга оид қонунчилик ижроси устидан назоратни Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини ривожлантиришга оид

қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси ва бўлимларига, ижтимоий объектларда озиқ-овқат маҳсулотларини заҳирасини шакллантириш, таъминлаш устидан назоратни Ижтимоий соҳада қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси ва бўлимларига, иқтисодий тармоқларида, шу жумладан бозорларда озиқ-овқат маҳсулотлари заҳирасини шакллантириш ва таъминлашни Иқтисодий соҳада қонунчилик ижроси устидан назорат бошқармаси ва бўлимларига юклаш таклиф этилади.

Бунинг натижасида соҳада қонунийлик ҳолати яхшиланиб, назорат сифат ва самарадорлиги ошишига хизмат қилади.

Бу борада МДХ давлатлари прокуратура тизимида қишлоқ хўжалиги ижтимоий ва иқтисодий соҳада прокурорлик назорати прокуратуранинг умумий назорати йўналишига бириктирилгани боис солиштириш мақсадга мувофиқ эмас.

Мисол учун, Россия Федерацияси Бош прокурорининг 07.12.2007 йилдаги 195-сонли Буйруғига мувофиқ озиқ-овқат хавфсизлиги йўналишида прокурор назорати Россия Федерацияси Бош прокуратураси федерал қонунчилик ижроси устидан назорат бош бошқармаси томонидан амалга оширилади.

ЭРГАШЕВ ФАРРУХ АЛИШЕРОВИЧ

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси мустақил
изланувчиси

СУДЛАР ФАОЛИЯТИГА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг устувор вазифалари ўрганилган. Суд тизимида ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг муҳимлиги ва унинг айрим қонунчилик асослари бўйича муаллиф ўз нуқтаи назарларини илгари сурган.

Калит сўзлари: судлар фаолияти, ахборот коммуникация технологиялари, рақамлаштириш, устувор вазифалар, ҳуқуқий асослар, таклифлар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются приоритетные задачи внедрения информационно-коммуникационных технологий в деятельность судов. Автор изложил свои взгляды на важность внедрения информационно-коммуникационных технологий в судебную систему и некоторые ее правовые основы.

Ключевые слова: деятельность судов, информационно-коммуникационные технологии, цифровизация, приоритеты, правовые основы, предложения.

Annotation: This article discusses the need and legal basis for the introduction of information and communication technologies into the activities of courts. The author outlined his views on the importance of introducing information and communication technologies into the judicial system and some of its legal foundations.

Keywords: activities of courts, information and communication technologies, digitalization, necessity, legal basis, proposals.

Жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, инсон қонуний ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилаётган изчил ислохотларнинг негизини ташкил этади. Шу маънода, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, судларда ишларни юритиш самарадорлигини оширишни таъминлайдиган ахборот тизимлари ва ресурсларини яратиш ҳамда электрон ҳужжат алмашинувини жорий этиш ҳамда бу борада ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва таҳлил этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Дарҳақиқат, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан технологияларидан фойдаланиш фуқаролик, жиноят, иқтисодий ва маъмурий ишлар бўйича судлар фаолиятида электрон ҳужжатлар айланишини тезлаштиради, тегишли ахборотларни тўплаш, ишлаш, тизимлаштириш ва сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, суд муҳокамаси иштирокчиларини ахборот тизими орқали электрон шаклда хабардор қилиш ва уларга суд ҳужжатларини ҳамда бошқа хат-хабарларни юбориш имкониятини яратади. Буларнинг барчаси охиروқибат одил судлов самарадорлигини оширишга, унинг тезкорлиги ва қулайлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 4850-сонли Фармони¹ билан тасдиқланган “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш бўйича комплекс чора-тадбирлар Дастури”нинг 32-бандида электрон тартибда суд ва ижро ишини юритишнинг замонавий шакл ва усуллари, шу жумладан процесс иштирокчилари билан ўзаро электрон ҳамкорликни амалга ошириш, ввдеоконференцалоқадан фойдаланишни, шунингдек процессуал ҳаракатларни видео, аудио қайд этишни кенгроқ жорий этиш назарда тутилди.

Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4850-сонли Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2016 йил 31 октябрь, 43-сон, 497-модда.

ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тугрисида”ги 4848-сонли Фармонининг 9- бандида ҳам тадбиркорлар ҳуқуқларининг суд орқали ишончли ҳимоя қилинишини, шаффофлик ва ҳолисликни таъминлаш мақсадида суд мажлисларига аудио ва видео қайд этиш механизмлари босқичма-босқич жорий этиш, суд қарорларини веб-сайтларда жойлаштирилишини назарда тутувчи дастур-нинг ишлаб чиқилишини белгиланган эди.¹

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинди.²

Мамлакатимиз фуқароларининг келгуси беш йиллик ҳаётини белгилаб берган ушбу ҳужжат лойиҳаси аҳоли ва тадбиркорларни ўйлантираётган долзарб масалаларни ҳар томонлама ўрганиш, амалдаги қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва илғор хорижий тажрибани таҳлил қилиш, шунингдек кенг жамоатчилик муҳокамаси натижасида ишлаб чиқилди.

Ҳаракатлар стратегиясининг мақсади олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини тубдан оширишдан, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратишдан, мамлакатни модернизациялаш ва ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштиришдан иборат бўлди.

Ҳаракатлар стратегияси билан тасдиқланган Давлат дастурининг 65-бандига кўра, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг қуйидаги шакл ва усуллари жорий қилиниши назарда тутилди:

судьялар ўртасида ишларни автоматик равишда тақсимлаш тартибини жорий қилиш;

судларда ўз вақтида электрон тарзда ахборот алмашувини таъминловчи корпоратив алоқани жорий этиш, суд фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация тизимини киригиш;

суд қарорларининг ахборот-ҳуқуқий электрон базасини юритиш, шахсий ҳаёт дахлсизлигини таъминлаган ҳолда ва суд иштирокчиларининг розилиги билан барча суд қарорларини чоп этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4848-сон Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2016 йил 10 октябрь, 40-сон, 467-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил 13 февраль, 6-сон, 70-модда.

тартибини жорий қилиш (ёпиқ суд жараёнида кўриб чиқилганларидан ташқари).

Шунингдек, Давлат дастурида электрон тартибда суд ишини юритишнинг замонавий шакл ва усуллари, шу жумладан, процесс иштирокчилари билан ўзаро электрон ҳамкорликни амалга ошириш, видеоконференцалоқадан фойдаланишни, шунингдек процессуал ҳаракатларни видео, аудио қайд этишни, суд-тергов жараёнларини стенограмма қилишнинг янги турларини кенгроқ жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш имконини берувчи қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш назарда тутилган эди (73 ва 82-бандлар).

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 августдаги ПҚ-3250-сонли “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори¹ ҳамда ушбу Қарорга илова сифатида 2017-2020 йилларда судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш бўйича Дастурнинг қабул қилиниши, 2020 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4818-сон қарори бу соҳада илмий тадқиқот ишларига эътибор берилишига асос бўлиб хизмат қилди.

Бинобарин, комплекс чора-тадбирларни амалга оширишнинг белгиланиши мамлакатимиз процессуал ҳуқуқ соҳалари олдида одил судлов ҳужжати саналмиш суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини таъминлаш мақсадида унинг ҳамма учун очик ва шаффофлигини таъминлаш, судлар фаолиятига замонавий ахборот технологияларини жадал суръатлар билан жорий этиш муаммоларини илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиб ўрганиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Бироқ бу соҳада амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари таҳлили шуни кўрсатадики, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг назарий ва ҳуқуқий масалаларини юридик фанлар бўйича фалсафа доктори даражасида тадқиқ этувчи яхлит диссертация ишлари амалга оширилмади.

Шу ўринда Э.К.Сабилов томонидан “12.00.07 - Суд ҳокимияти. Прокурор назорати. Ҳуқуқий муҳофаза қилиш фаолиятини ташкил этиш. Адвокатура” ихтисослиги бўйича 2021 йилда “Судлар фаолияти очиқлигини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари” мавзусидаги докторлик диссертацияси (PhD) ҳимоя қилинган. Ундан ташқари, 2023

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 августдаги “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3250-сонли Қарори // http://lex.uz/pages/getpagc.aspx?lact_id=3327998

йилда Пирматов Отабек Шавкатович 12.00.04 – “Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация” ихтисослиги бўйича “Фуқаролик суд ишларини рақамлаштириш ва виртуаллаштириш” мавзусида юридик фанлари доктори (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилган. Бироқ юқоридаги тадқиқотчиларнинг диссертацияларида судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг назарий ва амалий масалалари чуқур ва комплекс тадқиқ этиб ўрганилмаган.

Таъкидлаш жоизки, 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси¹ ва шу асосда қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда² судлар фаолиятига ахборот коммуникация техноло-гияларини жорий этишни янги босқичга олиб чиқди. Шу билан бирга одил судлов соҳасида инновацион технологияларни татбиқ этиш учун касбий тайёргарликни зарур даражада таъминлаш, судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, ушбу фаолиятга сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, суд ҳокимияти органлари билан бошқа идоралар ўртасида ўзаро электрон маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш каби масалаларнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш ҳозирги кунда долзарб аҳамият касб этади.

Юқоридаги масалаларни самарали амалга оширилишида бу борада ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва чуқур таҳлил этиш муҳим ўрин тутди. Зеро, хорижий давлатлар тажрибасида Судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг шакл ва услублари билан боғлиқ амалий нуқтаи назардан бирмунча қизиқарли бўлган масалалар мавжуд.

Шунинг учун бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини олиб бораётган ҳуқуқшунос олимлар ва мутахассислар олдида қуйидаги назарий вазифалар туради:

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда техник воситалардан фойдаланиш доирасини аниқлаш (белгилаш);

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/5841063>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони // <https://lex.uz/uz/docs/6358976>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон — 2030” Стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6079-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/5030957>

амалдаги фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритиш қоидаларини техниканинг “тажовузи”дан ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доираси чегарасини белгилаш;

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда электрон далиллардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш, уларга судлар томонидан баҳо беришда эътиборга олинадиган масалаларни тадқиқ этиш;

судьялар ўртасида ишларни электрон тақсимлаш мезонлари ва тартибини шакллантиришнинг илмий-амалий жихатларини тадқиқ этиш;

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритиш давомида техника воситаларидан фойдаланишдаги чегаралар ва бу билан боғлиқ айрим мезонларни ишлаб чиқиш, масалан, қачон суд фаолияти давомида фуқароларнинг процессуал ҳаракатлари ўрнини техника ютуқлари билан алмаштириш мумкинлиги ҳамда қайси ҳолларда бу кутилган натижани ва самарани бериши мумкинлиги билан боғлиқ мезонлар шулар жумласидандир.

АКБАРОВ ИЛХОМЖОН

АБДУЖАББАРОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни

муҳофаза қилиш академияси

магистратура тингловчиси

ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДА ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИ УСТИДАН НАЗОРАТНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНИДА ПРОКУРОРНИНГ ТАЪСИР ЧОРАЛАРИ

Темир йўл транспортида йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш жараёнида содир қилган ҳуқуқбузарларга нисбатан ўз вақтида ва қатъий прокурор назорати ҳужжатларининг қўлланиши ушбу соҳада қонунийликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Зеро, прокурор назорати ҳужжатлари ҳуқуқбузарликлардан огоҳлантиришнинг асосий инструментиدير.

Қонун бузилиши фактини аниқлаган прокурор, бу қонун бузилишига нисбатан Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) 37-моддасида кўзда тутилган таъсир чора ва воситаларини белгилайди,¹ яъни прокурор назорати ҳужжатларининг

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // <https://lex.uz/acts/106197>

энг самаралисини, яъни протест, қарор, тақдимнома, ариза ва огоҳлантирувни танлайди.

Профессор Б.Х.Пўлатов ўз дарслигида тўғри таъкидлаганидек, қонунлар ижроси устидан назоратнинг самарадорлиги ва сифатини ошириш учун прокурор назорат ҳужжатларининг роли ва аҳамиятини ошириш, қолаверса, бу ҳужжатларга қонун бузилиши ва унинг сабабларини бартараф этиш, қонунчиликни ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга эришиш воситаси сифатида қараши лозим. Чунки, қонунлар ижроси устидан назорат фаолиятининг муваффақияти, бу назоратнинг охирги натижалари билан белгиланади. Аниқланган қонун бузилиши, унинг сабаблари ва унга кўмак берган шарт-шароитлар ўз вақтида, тўла аниқланган ва бартараф этилган тақдирда, натижага эришилган ҳисобланади.¹

Таҳлиллар шундан далолат берадики, темир йўл транспортида йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши устидан назорат йўналишида қўлланилаётган асосий прокурор назорати ҳужжатлари протест, тақдимнома, қарор ва огоҳлантирув бўлиб турибди. Мисол учун, биргина Фарғона транспорт прокуратураси томонидан 2023 йил давомида “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ тизимидаги назорат ҳудудида жойлашган корхона, ташкилот ва муассасаларда қонунлар ижроси юзасидан 22 та текшириш ўтказилиб, жами 161 та прокурор назорати ҳужжатлари қўлланилган.

Қонунчилик ижроси устидан назорат йўналишида берилган бу каби прокурор протестлари прокурорнинг ҳуқуқий оқибатларга олиб келадиган ёзма ҳуқуқий ҳужжати сифатида ваколатли органларга ноқонуний ҳужжатни бекор қилиш ёки мувофиқлаштиришга қаратилган талабларни илгари суради.

Прокурор таъсир чоралари асосида жиноят ишлари қўзғатилиши ҳам ушбу соҳада қонунийликни таъминлашда муҳим омил вазифасини бажармоқда. Масалан, Транспорт прокуратураси органларининг 2023 йил давомида қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши кураш ва уни олдини олиш борасидаги фаолияти юзасидан тайёрланган ахборотда кўрсатилишича, қонунбузилиш ҳолатларини бартараф этиш юзасидан 522 та тақдимнома киритилган, интизомий ва маъмурий жавобгарликка тортиш ҳақида 1127 та қарорлар чиқарилиб, 888 нафар масъул мансабдор шахслар келгусида қонун бузилишига йўл қўймаслик хусусида огоҳлантирилган ва қўпол қонун бузилиш ҳолатлари юзасидан 69 та жиноят ишлари қўзғатилган.

¹ Пўлатов Б.Х. Прокурор назорати. Дарслик. масъул муҳаррирлар: Т.А.Умаров, А.Т.Алламуратов ва бошқ. – Т.: «O'zbekiston», 2009. – 174 б.

Прокурорнинг жиноят ишини қўзғатиш билан боғлиқ ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) ва жиноят-процессуал қонунчилиги билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг ЖПК 321-моддасига кўра, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва терговга қадар текширувчи амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси ўз ваколатлари доирасида жиноят содир этилганлиги тўғрисида сабаб ва етарли асослар мавжуд бўлган барча ҳолларда жиноят ишини қўзғатиши шарт.¹

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 33-моддада прокурор процессуал ҳуқуқий мақомига доир норма белгиланган бўлиб, унга кўра, “Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар суриштирув ва дастлабки тергов босқичларида Ўзбекистон Республикаси қонунларининг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Прокурор суриштирув ва дастлабки тергов босқичларида қонуннинг бузилишини, ким томонидан содир этилганлигидан қатъи назар, бартараф этиш учун қонунда назарда тутилган чора-тадбирларни ўз вақтида кўриши шарт.

Прокурор ўз ваколатларини ҳар қандай орган ва мансабдор шахсдан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсуниб ва Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори кўрсатмаларига таянган ҳолда амалга оширади.”²

Шу ўринда бу билан боғлиқ хорижий тажрибага тўхталадиган бўлсак, масалан, Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 58-моддасида прокурорнинг процессуал ҳуқуқий мақоми бир мунча кенг берилганлигини кўриш мумкин. Хусусан, ЖПКнинг 58-моддасига биноан, прокурор ўз ваколати доирасида тезкор тергов фаолияти, суриштирув, тергов ва суд қарорларининг қонунийлигини, жиноий жараённинг барча босқичларида жиноий таъқиб қилишни назорат қилувчи, шунингдек, давлат ва жамоат манфаатларини ҳимоя қилувчи мансабдор шахсдир.³

Шунингдек, Қозоғистон қонунчилигига кўра, прокурорлар конституциявий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилиши билан боғлиқ жиноий ҳуқуқбузарликлар, шу жумладан қийноқлар, зўравонлик билан ўлим белгилари бўлган жасадларни топиш, шунингдек жамоатчиликнинг кучли норозиликларига сабабчи бўлган жиноий ҳуқуқбузарликлар содир бўлган воқеа жойларига; инсон қурбонларига сабаб бўлган фалокатлар; авариялар; ёнғинлар; бахтсиз ҳодисалар ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/111460#255302>

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/111460#255302>

³ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2024 г.) // <https://online.zakon.kz>

бошқа фавқулодда вазиятлар жойларига шахсан боришлари шарт. Прокурорнинг текширувда ёки бошқа тергов ҳаракатларида иштирок этиши тегишли протоколда ва жиноий прокуратура органларининг тезкор хулосасида акс этади.¹

Кўриб турганимиздек, Қозоғистон Республикаси ЖПКда прокурорнинг вколатлари нисбатан батафсил баён этилган. Бу эса прокурорнинг жиноят ишларида айбловнинг қонуний ва асослилигини таъминлашга, ҳуқуқни ҳимоя қилиш эса шахс ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, шу билан бирга жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларини самарали ҳимоя қилишга, жиноятчиликка қарши курашиш борасида эса суд муҳокамасида ҳар бир ноқонуний, асоссиз ва адолатсиз ҳолатларга муносабат билдиришга ҳамда у орқали ҳуқуққа хилоф ҳаракатлар содир этишининг олдини олишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Темир йўл транспортида йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш амалиёти шуни кўрсатадики, тунда ёки дам олиш кунлари ва таътил кунларида ўта оғир ва ижтимоий резонансли жиноятлар содир этилганда, зудлик билан тергов ҳаракатларини, шу жумладан прокурор иштирок этиши керак бўлган воқеа жойини текширишни талаб қилганда, кўп вақт ўтади ва бу эса тегишли тергов хулосаларини қабул қилишга салбий таъсир кўрсатади.

Шундай экан, транспорт прокурори ўз иш кунини ўтган кун давомида рўйхатдан ўтган жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тезкор хулосасини ўрганишдан бошлаши керак.

Транспорт полицияси органлари темир йўл транспортида содир этилган товарларни ўғирлаш ва бошқа турдаги мулкӣ жиноятларга қарши курашиш учун ташкил этилган. Бошқа одамларнинг мол-мулкини бошқа объектлардан ўғирлашни тергов қилишдан фарқли ўлароқ, ҳаракатланувчи таркибдан товарларни ўғирлашни тергов қилишнинг ўзига хос хусусиятлари темир йўл транспорти, юк ташишнинг махсус иши тўғрисида маълум билимларни талаб қилади.

Поезд белгиланган станцияга етиб боргач, юк ортилган вагонлар тижорат инспекцияси пунктининг поезд қабул қилувчилари томонидан текширилади. Улар муҳрларнинг мавжудлигини, уларнинг хизматга яроқлилигини, назорат белгиларига мувофиқлигини ва вагон кузовлари танасининг яхлитлигини, шунингдек юқори шифт ва ён люкларнинг ҳолатини текширадилар.

Тижорат акти сертификатлаш учун тузилган асосий ҳуқуқий ҳужжатдир:

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2024 г.) // <https://online.zakon.kz>

1) юкларнинг номи, оғирлиги ва миқдори, юкларнинг транспорт ҳужжатларида кўрсатилган маълумотларга номувофиқлиги;

2) юк ва багажнинг шикастланиши ёки бузилиши;

3) ҳужжатларсиз юк ёки багажни ва юк ва багажсиз ҳужжатларни аниқлаш.

Станция ходимлари юкга кириш изларини аниқлаганда, улар юкни тижорат орқали етказиб беришни таъминлаш учун ички ишлар чизиқли бўлимларига хабар юборадилар.

Навбатчи ички ишлар бўлиmidан хабар олиб, станцияга келган вагонда ўғирлик содир бўлганлиги белгилари бўлган нуқсонларни аниқлангандан сўнг, тергов тезкор гуруҳи дарҳол воқеа жойига етиб келади.

Терговчи ва криминолог воқеа жойини ўрганиш учун жавобгардир, бу ЖПКнинг тегишли моддаларида назарда тутилган умумий қоидаларга мувофиқ амалга оширилади.

Жиноятни ошкор қилиш учун воқеа содир бўлган жойни текшириш, ушбу ҳолатда, вагонни текшириш алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу тергов ҳаракатларида жуда кўп нозикликлар мавжуд. Шунинг учун, дастлаб текширув ўтказишда мутахассисни: вагон ҳайдовчиси ва қабул қилувчини таклиф қилиш тавсия этилади.

Вагон ҳайдовчиларига қуйидаги саволларни бериш мумкин: текширилаётган объектнинг тўлиқ техник хусусиятлари, таъмирлаш маълумотлари, таъмирлаш усули ва шартлари (завод ёки бошқа), эшик қопқоғи ўрнатилган мурват қандай ҳолатда (одатдагидек ёки йўқ), у ерда болтни пайвандлаш ва бўяш излари, ён ва шифт люкларининг ҳолати ва маҳкамланиши қандай эканлиги.

Қабул қилувчи ва топширувчига қуйидаги саволларни бериш мумкин: вагонларда мавжуд бўлган бурилишларнинг хусусиятлари ҳақида (одатийми ёки йўқ), уларни буриш пайтида махсус мослама ишлатилган, ўнг ёки чап бурилиш, узунлиги қанча, плато борми ёки йўқми, қўлда буриш мумкинми ёки буриш одатдагидекми, муҳрлар ва маълумотномаларнинг ҳолати қандай ёки йўқ ва ҳоказо.

Вагонни текширишга ўтишдан олдин протоколда, унинг жойлашган жойи, станция номи, қайси кириш йўли ҳудудида, айнан қаерда жойлашганлиги, қайси объектлар омборлари, кириш жойлари яқинлиги ва хавфсизлик шароитлари ёки улар қайси йўлда ва қайси составда турганлигини кўрсатиш керак.

Ёпиқ вагонни текшириш ташқи, ички ва юкларни текширишга бўлинади.

Дастлаб, вагон рақами, ўқ (ғилдираклар жуфтлиги сони), мамлакат коди, устки қоплам (ёғоч ёки металл), эшиклар (икки-табакали, ўз-ўзича ёпиладиган ёки битта-табакали), капитал ва депо таъмирлаш

маълумотлари, юк ҳажми, кузовда қайси бўр ёзувлари мавжудлиги ёзилади.

Ён ва шифт люкларини текшириш уларнинг маҳкам ёпилганлигини ва қулфлаш механизмларининг яроқлилигини аниқлаш имконини беради. Пайвандлаш излари (янги ёки эски) бўлган ҳолларда, текшириш ҳисоботида кўрсатилиши керак.

Шунингдек, охирги устуннинг корпусида жойлашган нарвонни қўлларнинг излари, мазут қатламлари, тупроқ ва бошқалар бор ёки йуклигини текшириш керак.

Вагонлардаги муҳрларни тавсифлашда қулфлаш ва муҳрлаш мосламаси кабелнинг ён томонидан кесилиши ва айвонли кабелда ниқобланган шикастланиш билан қайта осиб қўйилиши билан бузилганлигига эътибор бериш керак, шунинг учун у ерда муҳр, танасида тирналишлар, металл силжишлар, ёпишқоқлик ва бошқалар кўринишидаги излар бор ёки йўқлигини акс эттириш керак.

Эксперт криминолог нафақат машина эшигидаги муҳрлар ва бурмалар мавжудлигини, балки бошқарув белгиларини ҳам фотога тушириши керак.

Темир йўл ишчилари муҳрлар ва бурмаларни олиб ташлашади. Муҳрлар махсус кискичлар билан чиқарилади.

Вагоннинг эшикларини очишда протоколда поезд юраётган пайтида эшиклар қайси томондан очиқлигини кўрсатади, эшиклар урталари утиш жоёларидаги юкнинг ҳолатини тавсифлайди. Ҳимоя қалқонлари мавжудлигига эътибор қаратади.

Эшиклар орасидаги утиш жойларида маҳкамлагичлар, масалан, қурилиш кўпиклари каби ҳар қандай маҳкамлагичлар мавжудлиги кўрилади.

Воқеа жойидан топилган барча излар ва нарсалар батафсил тавсифланиши, суратга олиниши ва топилган жой кўрсатилган ҳолда алоҳида қадоқланиши керак.

Шундай қилиб, прокурор судгача тергов ўтказаетган шахснинг ҳаракатлари ва қарорларига баҳо беради ва ушбу фаолиятни мувофиқлаштиради.

ХУЛОСА

Биринчидан, Ўзбекистон темир йўл транспорти соҳасини ислоҳ қилиш, соғлом рақобат муҳитини яратиш, соҳага хусусий секторни кенг жалб қилиш, бизнес жараёнларини рақамлаштириш, бошқарувнинг замонавий усулларини жорий этиш ҳамда республиканинг транзит салоҳиятидан самарали фойдаланиш мақсадида:

- 1) Баҳолаш сиёсатини янада такомиллаштиришни давом эттириш;

2) Юк ташиш бозори парчаланиши сабабларини таҳлил қилиш, давлат мақомининг транспорт ва логистика соҳасидаги аҳамиятини таъкидлаш;

3) Темир йўл транспортида хавфсизлик чораларини ривожланишини кўзда тутувчи, локомотивларни тортувчи хусусий юк ташувчиларга таъсир кўрсатиш дастурий ҳужжатини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш таклиф қилинади.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларига, “Темир йўл транспорти ҳақида”ги Қонунга темир йўл инфраструктурасига етказилган зарарлар учун маъмурий жавобгарликни кучайтириш борасида ўзгартиришлар киритиш таклиф қилинади.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг темир йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашга оид қонунчилиги ижроси устидан прокурор назоратининг мақсадлари сифатида қуйидагилар эътироф этилди:

- қонун устуворлигини таъминлаш;
- қонунийликни мустаҳкамлаш;
- инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқладиган манфаатларини ҳимоя қилиш.

Тўртинчидан, хорижий тажриба ҳамда юридик адабиётларда илгари сурилган фикр-мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Республика-сининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 2-моддаси номланишини “Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг мақсади ва асосий вазифалари” деб номлаш, ушбу моддани эса қуйидаги таҳрирда баён этиш таклиф қилинади:

“Инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқ ва эркинликларини давлатнинг олий қадрияти сифатида ҳимоя қилиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонун устуворлигини таъминлаш мақсадида прокуратура қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

1) инсон ва фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини, юридик шахсларнинг, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқладиган манфаатларини ҳимоя қилиш ва тиклаш;

2) ҳуқуқбузарликларни, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ва шарт-шароитларни, шунингдек уларнинг оқибатларини аниқлаш ва бартараф этиш;

3) ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва бошқа давлат органларининг қонун устуворлигини, ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳужжатлари билан белгиланган бошқа вазифалар.”

Бешинчидан, “Темир йўл транспорти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳририда ваколатли органларнинг темир йўл хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қуйидаги ваколатлари ўз ифодасини топиши лозим: ҳуқуқий ва техник тартибга солиш, шу жумладан таснифлаш, транспорт ҳодисаларини расмий текшириш ва ҳисобга олиш тартиби, давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, давлат назорати (назорати) тасдиқланган бюджет топшириқларига мувофиқ Ҳавфсизликда вазиятларнинг олдини олиш ва тугатиш бўйича маҳаллий бюджетнинг бажарилишини таъминлаш. Шунингдек, ушбу органларга ўз ваколатлари доирасида Ҳавфсизликда вазиятлардан зарар кўрган аҳолини ва ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаш, Ҳавфсизликда вазиятлар тугатилгандан кейин атроф-муҳитни яхшилаш, ташкилотлар ва фуқароларнинг иқтисодий фаолиятини тиклаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш каби вазифалар юклатилиши лозим.

Олтинчидан, янги таҳрирдаги “Темир йўл транспорти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида Ўзбекистон Республикаси Темир йўлларда юк ва йўловчилар ташиш хавфсизлигини назорат қилиш давлат инспекциясининг ўз фаолияти соҳасидаги асосий вазифаларига доир нормалар ифодасини топиши лозим.

Еттинчидан, мамлакатимиз темир йўл транспортида ҳаракат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини ташкил этиш ва амалга оширишнинг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Транспорт соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат самарадорлигини ва таъсирчанлигини ошириш тўғрисида”ги буйруғини қабул қилиш зарурати юзага келмоқда.

Саккизинчидан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Транспорт соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат самарадорлигини ва таъсирчанлигини ошириш тўғрисида”ги буйруғида транспорт соҳасида прокурор назоратининг устувор йўналишлари сифатида қуйидагилар назарда тутилиши таклиф қилинади:

- транспорт хавфсизлиги, транспорт ҳаракати хавфсизлиги ва транспортдан фойдаланиш, унинг хавфсиз ишлашини бевосита таъминлайдиган муҳандислик иншоотлари ва техник воситалари, транспорт хизматларидан фойдаланишга доир қонунлар ижросини назорат қилиш;

- йўловчиларга намунали хизмат кўрсатиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулкини ҳимоя қилиш, тўғрисидаги қонунлар ижросини назорат қилиш;

- ички ишлар органларининг темир йўл, ҳаво, денгиз, ички сув транспортида жиноятчиликка қарши курашиш бўйича фаолиятини ўз ваколатлари доирасида мувофиқлаштириш;
- ички ишлар органларининг тезкор-қидирув фаолияти устидан назоратни ташкил этиш ва амалга ошириш;
- судларда транспорт соҳасига доир жиноят, фуқаролик, маъмурий ва иқтисодий ишларнинг кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш;
- темир йўл транспорти соҳасида жисмоний ва юридик шахслардан келиб тушадиган мурожаатларни кўриш ва ҳал этиш;
- ҳуқуқбузарликларнинг аниқлаш, фош этиш ва уларни олдини олиш мақсадида ижро этувчи ҳокимият органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти ва жамоат ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорликни таъминлаш;
- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокурорлари, уларга тенглаштирилган ҳарбий прокурорлар ва бошқа ихтисослаштирилган прокуратураларнинг прокурорлари билан мувофиқлаш-тирилган назорат фаолиятини амалга ошириш мақсадида темир йўл ташкилотлари, транспортдаги ички ишлар органлари фаолиятининг ҳудудлараро принципини ҳисобга олган ҳолда ўзаро ҳамкорлик ва ахборот алмашинувини ташкил этиш;
- темир йўл соҳасида тезкор хизмат кўрсатиш соҳасида қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш;
- давлат ва идоравий статистик ҳисоботларни шакллантиришда иштирок этиш;
- белгиланган тартибда оммавий ахборот воситалари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш.

**SHAVKATBEK RAVSHANBEK
RASHIDOVICH**

department of criminology, mia academy
teacher, captain

CERTAIN ASPECTS OF PROVIDING SAFETY RULES FOR THE MOVEMENT OF VEHICLES OR THEIR USE

After our country gained independence, there was a need to develop new road traffic rules that take into account modern requirements and local conditions. Based on that

In 1994, taking into account the UN Conventions "On Road Traffic" and "Road Signs and Signals"¹ adopted in 1968, as well as the experience of other developed countries, a new version of the text of "Road Traffic Rules" was prepared. After that, on August 19, 1999, the Law "On Road Traffic Safety of the Republic of Uzbekistan" (amended and supplemented by Law ORQ-348 of April 10, 2013)² was adopted. In this regard, the regulatory documents of all ministries, state committees and agencies that are contrary to this law have been harmonized with it, some of them have been canceled. In particular, "Traffic rules"³ were approved by the Cabinet of Ministers' Decision of December 11, 2000. Based on the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 370, the new version of the Traffic Rules⁴ with a number of amendments and additions was implemented from March 1, 2016. But the speed of movement of vehicles on the roads has increased, the number of road traffic accidents is increasing, people are injured in various degrees as a result of road traffic accidents, as well as they become disabled for life due to the injuries they received, even they lose their lives, traffic jams on highways the fact that its occurrence is increasing, causes problems that need to be solved in the field of environment and nature pollution from the gases emitted by vehicles. Reforms in the field of road safety are carried out with the aim of strengthening legal guarantees of life and health protection of road users. In this regard, it is important to develop new and modern mechanisms for ensuring road safety, to study existing problems by conducting scientific research in these areas of activity, and to develop and implement the most effective methods of elimination.

How sad the current situation is, we can see from the statistical information in the song. In 2022, 9902 traffic accidents were committed in our republic. As a result of traffic accidents, 9,606 people were injured, and 2,356 people lost their lives⁵.

Also, in 2023, a total of more than 16 million violations were recorded, including more than 13 million serious violations, about 42 thousand driving under the influence of alcohol, and more than 300 thousand pedestrian violations. As a result, 9,839 traffic accidents occurred, in which 9,209 citizens were injured and 2,282 citizens died. In 2023, there were 1,794 traffic accidents

¹ Uzbekucmon Pecnyblukacu IIB Akademuyacu author team. Peculiarities of investigation of crimes of violation of rules of safety of traffic of vehicles or their use. Educational methodical manual. Tashkent 2023. B-7.

² Law of the Republic of Uzbekistan, O'RQ-348 dated 10.04.2013 (Electronic source) <https://lex.uz/docs/2153411> (accessed: 22.04.2023).

³ Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 472 dated 11.12.2000 (Electronic source) <https://lex.uz/docs/393128> (accessed on: 22.04.2023).

⁴ Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 370 dated 01.03.2016 (Electronic source) <https://lex.uz/acts/2850459> (accessed on: 22.04.2023).

⁵ <https://yhxx.uz/uz/statistics/Analysis-on-road-traffic-incidents-occurring-on-the-roads-of-our-republic-during-year-2022>.

involving children, in which 1,568 children were injured and 263 children died¹.

Although in order to prevent this, old roads are being renovated in all our cities and regions, many conveniences are being created for vehicle drivers and passengers, and many practical works are being carried out to improve the quality of the roads on which vehicles are moving, to ensure that passengers reach their destination safely, and meet the necessary conditions on the road. Although a number of positive and specific measures are being taken by the Ministry of Interior Road Safety Service in order to have them, there are still serious problems in this regard.

It should be noted that the decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of traffic rules"² and "On amendments to traffic rules aimed at ensuring traffic safety on highways"³ have been adopted for systematic work on ensuring road safety in our country. With the decision to amend the Traffic Rules aimed at ensuring traffic safety on highways, it was established that the speed of vehicles in the cities of Nukus and Tashkent, in the centers of regions and districts, as well as in urban areas, should not exceed 60 kilometers per hour.

We can also list several such works. In particular, new roads and bridges were built in cities and villages, and many roads that had been repaired were reconstructed. In 9 months of 2023, about 9,200 horizontal lines were drawn on unregulated pedestrian crossings, 417 traffic light objects and 210 traffic lights for pedestrians were built⁴.

All this is to prevent people from getting injured in various degrees due to road traffic accidents, as well as from becoming disabled for life due to injuries, and even premature death, to reduce as much as possible the occurrence of traffic jams on highways, the environment from the gases emitted by vehicles, aims to prevent pollution of nature. However, the number of traffic violations is increasing.

From the above statistical data, it can be seen that as a result of committing violations related to vehicles, material damage is caused to the interests of the state, society, and individuals, the rights and freedoms of citizens are violated, and environmental, property, and other damages are caused. Eliminating the

¹ <https://daryo.uz/k/2024/02/28/uzbekistonda-2023-yili-etilgan-98-mingta-avariya-yaksida-22-thousand-kishi-fofat-etgan>.

² Resolution №172 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated April 12, 2022 "On Approval of Traffic Rules" // Electronic source: <https://lex.uz/docs/5953883> (accessed on: 04/22/2023).

³ Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Decision No. 140 of April 3, 2023 "On Amendments to Traffic Rules Aimed at Ensuring Traffic Safety on Highways" // Electronic source: <https://lex.uz/docs/5953883> (referred to time: 22.04.2023).

⁴ <https://daryo.uz/k/2023/10/31/in-9-month-2023-the-number-of-road-traffic-incidents-increased-by-24-percent-compared-to-last-year>.

factors that have a negative impact on driving a vehicle on the roads is an urgent problem today.

Although in order to prevent this, old roads are being renovated in all our cities and regions, many conveniences are being created for vehicle drivers and passengers, and many practical works are being carried out to improve the quality of the roads on which vehicles are moving, to ensure that passengers reach their destination safely, and meet the necessary conditions on the road. Although a number of positive and specific measures are being taken by the Ministry of Interior Road Safety Service in order to have them, there are still serious problems and a number of tasks to be performed in this regard.

For this reason, social relations that ensure and protect the safety of the movement of vehicles and their use, as well as other branches of law in our country, are included as separate objects of criminal law protection.

In addition, it is very important to distinguish violations of the rules of safety of vehicles or their use from other crimes of a similar content. After all, if a person intentionally hits or runs over another person in his own vehicle, in such cases, the actions of the accused should be evaluated as an intentional crime and should be qualified based on the consequences of the crime. Simply put, if a person intentionally runs over a person with a vehicle, then the case is classified as manslaughter or attempted murder. Also, today we can observe cases of terrorist acts in the world by driving a transport vehicle over people. In these cases, a separate norm is included in the criminal law to distinguish the crime of violating the rules of safety of vehicles or their use.

It can be seen that we still have a lot of work to do. Because nowadays, ensuring the safety rules of the movement of vehicles or their use is carried out from a criminal-legal point of view more recklessly, the damage caused is manifested in physical and material as well as mental form. Therefore, preventing and fighting against these crimes is an urgent issue today.

In conclusion, it can be said that the establishment of criminal liability for violation of the safety rules of the movement of vehicles or their use in the Republic of Kazakhstan serves to protect the health and peace of citizens, the interests of the state and society. Because the proverb of our people, "The rule of the road is the benefit of life", was not said for nothing. As a result of the establishment of responsibility for the violation of the safety rules of the movement of vehicles or their use, the health of many citizens is preserved not only in our country, but also on earth.

ИСМАИЛОВ ШАХЗОД АКРАМДЖАНОВИЧ

Ташкентский государственный
юридический университет, кафедра
«Судебная власть. Прокурорский надзор.
Организация правоохранительной
деятельности. Адвокатура»,
преподаватель

АДВОКАТСКИЙ ЗАПРОС: ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ОКАЗАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

***Аннотация:** статья посвящена существующим барьерам в получении сведений по адвокатскому запросу, которые препятствуют реализации права на оказание профессиональной юридической помощи. Рассмотрены законодательные недостатки Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре» и других законов Республики Узбекистан в части воспрепятствования выполнению функций адвоката по защите законных прав и интересов доверителя (подзащитного). По итогам изучения представлены предложения по внесению изменений и дополнений в законодательство Республики Узбекистан в данной области.*

***Ключевые слова:** адвокатский запрос, адвокат, юридическая помощь, доказывание.*

Со дня обретения независимости Республика Узбекистан, основываясь на общепризнанных принципах и нормах международного права, подтвердила свою приверженность правам и свободам человека, построению демократического и справедливого общества, в котором высшей ценностью является человек¹. Фундаментальным документом в построении данного гуманного демократического государства является Конституция Республики Узбекистан.

Конституция Республики Узбекистан гарантирует каждому гражданину получение квалифицированной юридической помощи, в том числе, за счет государства².

Вместе с тем, государство, принимая во внимание недостаточную развитость правосознания и правовой грамотности у населения для защиты своих прав и законных интересов, а также во избежание чрезмерной бюрократии при взаимоотношениях с государственными органами, законодательно закрепила в конституцию уникальное право адвокатуры оказывать профессиональную юридическую помощь гражданам и юридическим лицам³.

¹ Преамбула. Конституция Республики Узбекистан. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241

² Там же – Ст. 29

³ Там же – Ст. 141

Согласно Закону Республики Узбекистан от 27.12.1996 г. за № 349-I «Об адвокатуре» адвокат оказывает юридическую помощь всем гражданам и юридическим лицам на основе независимости, верховенства закона и других демократических принципов¹.

Для оказания профессиональной юридической помощи адвокатам предоставлены процессуальные права, закрепленные в статье 6 Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре». Одним из таких прав является возможность «запрашивать и получать справки, характеристики и иные документы, необходимые в связи с оказанием юридической помощи, из государственных и иных органов, а также предприятий, учреждений и организаций, которые обязаны в порядке, установленном законодательством, выдавать адвокату запрошенные им документы или их заверенные копии»².

Запрос адвоката, ввиду своей важности при оказании квалифицированной юридической помощи, выделен в отдельную статью 7¹ Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре» - «Запрос адвоката».

Так, данной статьей Закона предусмотрено право адвокатов направлять запросы в государственные и иные органы, а также организации «касательно представления информации, справок, характеристик и иных документов, необходимых для оказания адвокатом квалифицированной юридической помощи»³.

В целях повышения роли и значения адвокатуры как эффективного института гражданского общества, осуществляющего защиту прав, свобод и законных интересов граждан, принят Указ Президента Республики Узбекистан от 12.05.2018 г. за № УП-5441 «О мерах по коренному повышению эффективности института адвокатуры и расширению независимости адвокатов», согласно которому определено, что «запросы адвокатов на получение справок, характеристик и иных документов или их копий, необходимых для оказания квалифицированной юридической помощи, из государственных и иных органов, а также предприятий, учреждений и других организаций должны исполняться в срок не более пятнадцати дней с момента получения запроса, за исключением сведений, содержащих государственные секреты или иную охраняемую законом тайну»⁴.

Направление адвокатского запроса в государственные органы и иные организации для получения соответствующего ответа это один из

¹ Закон Республики Узбекистан от 27.12.1996 года за № 349-I «Об адвокатуре», Ст. 1, 4

² Там же, Ст. 6

³ Там же, Ст. 7¹

⁴ Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному повышению эффективности института адвокатуры и расширению независимости адвокатов» от 12.05.2018 года № УП-5441, п.2 // Национальная база данных законодательства, 14.05.2018 г., № 06/18/5441/1210

действенных способов по сбору доказательной базы, что является ключевым элементом при осуществлении адвокатом своего права на оказание профессиональной юридической помощи. Данное право определено и в статье 6 Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре», согласно которому определено право адвоката на сбор и представление доказательств, которые подлежат приобщению к материалам дела.

Проблема реализации адвокатом своего права на получение сведений по направленному официальному адвокатскому запросу является насущной проблемой у адвокатов и актуальной темой для обсуждения в научном юридическом обществе.

При изучении мнений адвокатов и научных статей можно выявить важную деталь, что несмотря на наличие права адвокатов при осуществлении своей профессиональной деятельности направлять адвокатские запросы для получения информации и сокращенные сроки их получения, реальное воплощение данного права значительно усложнено. Рагулин А. в своей работе также подтверждает, что «несмотря на наличие у адвоката права запрашивать сведения, необходимые ему для оказания юридической помощи, реализация этого права на практике существенно затруднена»¹.

Государственные органы и иные организации, под видом защиты персональных данных, ссылаясь на Закон Республики Узбекистан от 02.07.2019 г. за № ЗРУ-547 «О персональных данных», часто злоупотребляют своим правом и не предоставляют информацию на официальный адвокатский запрос².

Статья 3 Закона Республики Узбекистан «О персональных данных» определяет сферу применения настоящего Закона и указывает отношения, на которые не распространяется действие настоящего Закона. Во второй части данного закона нет исключаящего пункта, который дал бы возможность адвокату по официальному адвокатскому запросу получить сведения, относящиеся к персональным данным³.

Таким образом, с одной стороны законодатель содействует повышению статуса адвоката, а с другой создает излишние барьеры для реализации адвокатом своего права на оказание профессиональной юридической помощи.

Как результат, наблюдается значительное количество отказов в предоставлении сведений по официальному адвокатскому запросу, так как при участии и в уголовном процессе и гражданских спорах, адвокату, по большей части, необходимо получить информацию, которые тем или

¹ Рагулин А.В. Новый законопроект об адвокатском запросе не способен достичь поставленных в нем целей и задач // Евразийская адвокатура. – 2016. – № 1 (20). – С. 56-62.

² Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 02.07.2019 года за № ЗРУ-547. Национальная база данных законодательства, 03.07.2019 г., № 03/19/547/3363

³ Там же, Ст. 3

иным образом относится к персональным данным, а получаемый отказ влияет как на качество предоставляемой юридической помощи, так и на статус института адвокатуры в целом. При этом такие сведения адвокат должен получить именно от официальных органов для того, чтобы предоставляемые документы в суде или на следствии имели правовое значение.

Данные искусственно созданные законодательные ограничения на предоставление сведений адвокату сводит на нет действие статей 6 («Права адвоката») и 7¹ («Запрос адвоката») Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре».

Более того, существующие бюрократические препятствия в получении ответа на поданный официальный адвокатский запрос не только негативно сказываются на работе адвоката, но и приводят к затягиванию судебного следствия и излишней документации в судах, так как при разрешении дела суд должен всесторонне и полно изучить материалы дела, а в случае необходимости запросить дополнительные доказательства для вынесения справедливого и законного решения.

Опасения о том, что получение адвокатом информации, относящейся к персональным данным или иной охраняемой законом тайне, может привести к передаче третьим лицам или иным образом нарушить права этих лиц, являются безосновательными по следующим основаниям.

Согласно Правилам профессиональной этики адвокатов Республики, Узбекистан адвокат не вправе:

- разглашать адвокатскую тайну без согласия лица, которому оказывается юридическая помощь;
- получать сведения, не относящиеся к делу и без согласия лица, которому оказывается юридическая помощь;
- получать и предоставлять информацию, которые не только не относятся к делу, но и могут дискредитировать участников процесса, если только это не вызвано необходимостью для дела;
- при заключении мирового соглашения использовать данные сведения во вред другой стороне¹.

Пункт 29 данных Правил также сообщает, что «Закон и нормы нравственности в профессии адвоката выше воли доверителя (подзащитного). Любые пожелания, просьбы или указания доверителя (подзащитного), направленные на несоблюдение закона или нарушение норм, предусмотренных настоящими Правилами, не могут быть исполнены адвокатом»².

¹ Правила профессиональной этики адвокатов, Приложение N 8 к решению II Конференции Палаты адвокатов РУз от 27.09.2013 г.

² Там же, п. 29

Проведя изучение правовых и практических особенностей, можно прийти к заключению о необходимости комплексного подхода к разрешению данной проблемы.

Так, в целях повышения статуса адвоката и оказываемой им квалифицированной юридической помощи, необходимо принять следующие действия по повышению возможности адвоката получить необходимый ответ на подаваемый адвокатский запрос.

Во-первых, внести дополнение в часть 2 статьи 3 Закона Республики Узбекистан «О персональных данных» - «Сфера применения настоящего Закона» и изложить в следующей редакции: «Действие настоящего Закона не распространяется на отношения, возникающие при: предоставлении персональных данных по официальному адвокатскому запросу».

Во-вторых, предлагается внести изменение и дополнение в часть 7 статьи 7¹ Закона Республики Узбекистан «Об адвокатуре» - «Запрос адвоката» и изложить в следующей редакции «В представлении адвокату запрашиваемой информации (документов) может быть отказано в случае, если субъект, получивший запрос адвоката, не располагает запрашиваемой информацией (документами) или они содержат государственные секреты, а также, если запрос адвоката не содержит информацию (документы), предусмотренную частями пятой и шестой настоящей статьи.

Документы (информация), относящиеся к иной охраняемой законом тайне, должны быть предоставлены по адвокатскому запросу при предоставлении документа, свидетельствующего об относимости данного запроса к предварительному или судебному следствию. В случае невозможности предоставления копий данных документов (информации), адвокат по адвокатскому запросу должен быть допущен к ознакомлению с имеющимися документами (информацией) непосредственно в здании государственного или иного органа без права выписки или получения копий».

Даже в случае невозможности получения копий документов, ознакомление адвоката с запрашиваемыми сведениями позволит подать мотивированное ходатайство в судебные и следственные органы с детально указанной информацией, которую необходимо затребовать и почему она является относимой к данному делу.

В заключение можно сказать, что внесенные изменения в законодательство будут иметь всесторонний позитивный исход для всех участников процесса и в особенности для лица, чьи интересы защищаются адвокатом. Сбор доказательств адвокатом самостоятельно значительно ускорит и облегчит работу следственных и судебных органов с одновременным снижением бремени расходов на государство,

а также уменьшит излишнюю бюрократию. Немаловажным эффектом также будет повышение статуса адвокатуры, которая является одним из важнейших институтов гражданского общества, призванного защищать права и законные интересы граждан и юридических лиц.

ХАСАНОВА САРВИНОЗ

ЎКТАМЖОН ҚИЗИ

Тошкент давлат юридик университети

мустақил изланувчиси

БОШҚАРУВНИ АМАЛГА ОШИРИШ УСУЛИ СИФАТИДА ЙИҒИЛИШ ҚАРОРЛАРИНИНГ ЎРНИ

Муҳтаррам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Биз - “Адолат - қонун устиворлигида” деган тамойил асосида жамиятимизда қонунга ҳурмат, ҳуқуқбузарлик ҳолатларига муросасизлик ҳиссини кучайтиришга қаратилган ишларимизни жадал давом эттирамиз”¹ деб таъкидлаган.

Фуқаролик жамиятининг тушунчаси ва мазмуни юзасидан ҳуқуқшунос олим Х.Одилқориев қуйидагича фикр билдиради, яъни фуқаролик жамияти - ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъзозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамиятдир.

Ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий белгиларидан бири - қонун устиворлиги, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларининг мустаҳкам кафолатлари яратилганлигидир.

Йиғилиш қарорининг юридик факт сифатидаги ҳуқуқий моҳиятини аниқлаш, турли йиғилиш қарорларини ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилиш, йиғилиш қарори таркибининг элементлари ва унинг ҳақиқийлиги шартларини аниқлаш ва йиғилиш қарорларининг ҳақиқий эмаслигининг ҳуқуқий оқибатларини аниқлаш ва алоҳида таснифлаш керак.

Йиғилиш қарорини нафақат юридик шахсларга, балки юридик бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам юридик факт сифатида кўриб чиқишга умумий ёндашувларни белгиловчи кодлаштирилган нормалар йиғилишлар қарорларини ўрганишга умумий илмий ёндашувларни аниқлаш имконини беради.

¹ Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз” асари. Тошкент. “Ўзбекистон” - 2017 й. 110-бет

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига кўра, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши фуқароларнинг маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ўз манфаатларидан, ривожланиш тарихий хусусиятлардан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиш борасидаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган мустақил фаолиятидир.¹

Қонуннинг 9-моддасида, фуқаролар йиғини аҳоли манфаатларини ифодалайди ва унинг номидан тегишли ҳудуд доирасид ама л қиладиган қарорлар қабул қилади.

Фуқаролар йиғинида ўн саккиз ёшга тўлган ва тегишли ҳудудда доимий яшаётган шахслар қатнашади.

Фуқаролар йиғини органлари қуйидагилардир:

фуқаролар йиғини кенгаши;

фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар;

тафтиш комиссияси.

Қонуннинг 11-моддасида Фуқаролар йиғинининг ваколатлари белгиланган бўлиб, унга кўра, фуқаролар йиғини:

Фуқаролар йиғини раисини, унинг ўринбосарларини (фуқаролар йиғини раисининг кексалар ва фахрийлар ишлари ҳамда ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчиларини) ва маслаҳатчиларини, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг ҳамда тафтиш комиссиясининг раисларини ва аъзоларини сайлайди;

Фуқаролар йиғини раиси маслаҳатчиларининг ва фуқаролар йиғини девонининг миқдор таркибини белгилайди, фуқаролар йиғини раисининг тақдими га кўра фуқаролар йиғинининг масъул котибини тасдиқлайди;

Фуқаролар йиғини кенгаши ва фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар фаолиятининг асосий йўналишларини белгилайди;

Фуқаролар йиғинининг фаолият дастури ва харажатлар сметасини, ҳудудни комплекс ривожлантиришни таъминлашга, тегишли ҳудуд доирасида ободонлаштиришга, кўкаламзорлаштиришга ва санитария ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар режаларини тасдиқлайди;

Аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади, ушбу мақсадда марказлаштирилган тарзда ажратиладиган давлат маблағларидан

¹ Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 йил 22 апрел, ЎРҚ-350-сон.

қонунчиликда белгиланган тартибда мақсадли ва самарали фойдаланилишини таъминлайди;

Ҳар чоракда камида бир марта фуқаролар йиғини раисининг, унинг ўринбосарларининг (фуқаролар йиғини раисининг кексалар ва фахрийлар ишлари ҳамда ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчиларнинг) ва маслаҳатчиларнинг, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар ҳамда тафтиш комиссияси раисларининг, шунингдек ҳудуддаги таълим муассасалари раҳбарларининг ҳисоботларини эшитади;

Ички ишлар органлари таянч пунктлари ҳуқуқбузарликлар профилактикаси бўйича инспекторларининг ҳисоботларини белгиланган тартибда эшитади;

Фуқаролар йиғини кенгаши таркибига фуқаролар йиғинининг раиси, унинг ўринбосарлари (фуқаролар йиғини раисининг кексалар ва фахрийлар ишлари ҳамда ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчилари) ва маслаҳатчилари, масъул котиб, маҳалла хотин-қизлар фаоли, шунингдек ҳудуддаги профилактика инспекторлари ва уларнинг жамоат тартибини сақлаш бўйича ёрдамчилари, таълим муассасаларининг, оилавий врачлик пунктларининг ва оилавий поликлиникаларнинг раҳбарлари киради.

Йиғилишда қатнашиш ҳуқуқи юридик ҳамжамият иштирокчисининг асосий ҳуқуқи ҳисобланади. Энг аввало, йиғилишда қатнашиш ҳуқуқи хўжалик жамиятлари ва бошқа юридик шахсларнинг ишларини бошқариш ҳуқуқининг таркибий қисми сифатида қаралади. Бундан ташқари, қарорлар қабул қилиш орқали йиғилишда иштирок этиш юридик ҳамжамият фаолиятини назорат қилишнинг энг самарали ҳуқуқий воситаларидан биридир. Овоз бериш ва қарор қабул қилиш орқали иштирокчи катта ўзгаришларни амалга оширишга таъсир қилиши ва жамиятнинг йўналишини белгилаши мумкин. Аввало йиғилишда иштирок этиш ҳуқуқи кооператив ҳуқуқларнинг етакчи таркибий қисмидир.

Йиғилишда иштирок этиш кун тартибидаги масала юзасидан қарор қабул қилишда йиғилишда қонуний манфаатдорликнинг мавжудлиги билан шартланади. Кун тартибидаги масала бўйича овоз бериш ҳуқуқининг йўқлиги қонуний манфаатдорликнинг йўқлиги (банкротлик тўғрисидаги иш бўйича кафолатланган кредиторлар; имтиёзли акциялар эгалари; ўз акцияларини тўламаган Акциядорлар) билан боғлиқ.

Йиғилиш қарорини қабул қилиш фуқаролик-ҳуқуқий ҳамжамиятда бошқарувнинг амалга оширишнинг бир усули бўлганлиги сабабли, агар фуқаролик-ҳуқуқий бирлашмаларнинг иштирокчилари томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган қарорлар қабул қилиниши зарур бўлса, йиғилиш қарорлари тўғрисидаги қоидалар қўлланилиши мумкин.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда, бундай фуқаролик-ҳуқуқий ҳамжамиятни бошқариш тартиби ва фаолияти билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш иштирокчилари ўртасида келишувлар асосида амалга оширилиши мумкин, шу сабабли жамиятда бошқарувни асосли равишда амалга ошириш имконияти мавжуд, келишув озчиликни кўпчилик иродасига бўйсундириш қондаси билан қарорлар қабул қилиш (йиғилиш қарорлари) билан асосланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва Акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 67-моддасида Акциядорларнинг Акциядорлар умумий йиғилишида иштирок этиш тартиби кўрсатилган бўлиб, унга кўра, Акциядорларнинг умумий йиғилишида иштирок этиш ҳуқуқи Акциядор томонидан шахсан ёки унинг вакили орқали амалга оширилади¹.

Акциядор Акциядорларнинг умумий йиғилишидаги ўз вакилини исталган вақтда алмаштиришга ёки йиғилишда шахсан иштирок этишга ҳақлидир.

Акциядорнинг вакили Акциядорларнинг умумий йиғилишида ёзма шаклда тузилган ишончнома асосида иш юритади. Овоз беришга доир ишончномада ваколат берган ва вакил қилинган шахс тўғрисидаги маълумотлар (исми-шарифи ёки номи, яшаш жойи ёки жойлашган ери, паспортига ойда маълумотлар) бўлиши лозим. Жисмоний шахс номидан берилган овоз беришга доир ишончнома нотариал тартибда тасдиқланган бўлиши керак. Юридик шахс номидан овоз беришга доир ишончнома унинг раҳбарининг имзоси ва ушбу юридик шахснинг муҳри билан тасдиқланган ҳолда берилади.

Йиғилиш қарорларининг ҳуқуқий табиати илмий жамоатчиликда мунозараларга сабаб бўлади. Қонуний савол туғилади: йиғилиш қарорларини битимлар турларидан бири деб ҳисоблаш мумкинми ёки улар юридик фактларнинг мустақил турими? Йиғилиш қарорлари баъзи олимлар бу саволга жавоб беришга ҳали ҳам шубҳа билан қарашади. Бунга жавоб катта амалий аҳамиятга эга. Ахир, агар йиғилишларнинг қарорлари битимнинг бир тури бўлса, унда битимлар ва уларнинг ҳақиқий эмаслиги тўғрисидаги умумий қоидалар уларга бевосита қўлланилиши мумкин. Агар йиғилиш қарорлари юридик фактларнинг мустақил тури бўлса, битимлар тўғрисидаги қоидалар уларга ҳеч қандай алоқаси йўқ ва улар фақат қонун анологияси механизмидан фойдаланган ҳолда қўлланилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг

¹ Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 06.05.2014 й. ЎРҚ-370.

58–моддасига кўра, Акциядорларнинг умумий йиғилиши жамиятнинг юқори бошқарув органидир.

Акциядорларнинг умумий йиғилишини жамият кузатув кенгашининг раиси, у узирли сабабларга кўра бўлмаган тақдирда эса, жамият кузатув кенгашининг аъзоларидан бири олиб боради.

Акциядорларнинг умумий йиғилишини ўтказиш санаси ва тартиби, йиғилиш ўтказилиши ҳақида Акциядорларга хабар бериш тартиби, Акциядорларнинг умумий йиғилишини ўтказишга тайёргарлик вақтида Акциядорларга бериладиган материалларнинг (ахборотнинг) рўйхати жамиятнинг кузатув кенгаши томонидан белгиланади.

Акциядорларнинг умумий йиғилишини ўтказиш чоғида умумий йиғилишда, кун тартибидаги масалаларни муҳокама қилиш ва овозга қўйилган масалалар бўйича қарорлар қабул қилишда иштирок этиш имкониятини берадиган ахборот-коммуникатсия технологияларидан фойдаланилиши мумкин. Акциядорларнинг умумий йиғилишида ахборот-коммуникатсия технологияларидан фойдаланган ҳолда масофадан туриб иштирок этиш ва масофадан туриб электрон овоз беришнинг умумий тартиби қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи томонидан белгиланади.

Барча оддий акциялар битта Акциядорга тегишли бўлган жамиятда Акциядорларнинг умумий йиғилиши ўтказилмайди. Ушбу Қонун ва жамиятнинг устави билан Акциядорларнинг умумий йиғилиши ваколатига киритилган масалалар бўйича қарорлар бундай Акциядор томонидан якка тартибда қабул қилинади ҳамда ёзма шаклда расмийлаштирилиши керак, жамиятнинг имтиёзли акциялари ушбу Қонунга мувофиқ овоз бериш ҳуқуқини олиши ҳоллари бундан мустасно.

Акциядорларнинг умумий йиғилиш ўтказиш тўғрисидаги хабар Акциядорларнинг умумий йиғилиши ўтказиладиган санадан камида йигирма бир кундан кечиктирмай, лекин узоғи билан ўттиз кун олдин Корпоратив ахборотнинг ягона порталида, жамиятнинг расмий веб-сайтида ва оммавий ахборот воситаларида эълон қилинди, шунингдек Акциядорларга электрон почта орқали юборилади.

Акциядорларнинг умумий йиғилишини ўтказиш тўғрисидаги хабарда қуйидагилар кўрсатилиши керак:

Жамиятнинг номи, жойлашган ери(почта манзили) ва электрон почта манзили;

умумий йиғилиш ўтказиладиган сана, вақт ва жой;

жамият Акциядорларнинг реестри шакллантириладиган сана;

умумий йиғилиш кун тартибига киритиладиган масалалар;

умумий йиғилишни ўтказишга тайёргарлик кўраётган Акциядорларга тақдим этилиши лозим бўлган ахборот (материаллар) билан Акциядорларни таништириш тартиби;

Акциядорларнинг умумий йиғилишида иштирок этиш ва овоз бериш, шу жумладан ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда масофадан туриб иштирок этиш ва овоз бериш тартиби.

Акциядорларнинг умумий йиғилишини ўтказишга тайёргарлик кўриладиганда Акциядорларга тақдим этилиши лозим бўлган ахборотга (материалларга) жамиятнинг йиллик ҳисоботи, жамиятнинг йиллик молия-хўжалик фаолиятини текшириш натижалари юзасидан жамият тафтиш комиссиясининг (тафтишчисининг) ва аудиторлик ташкилотининг хулосаси, жамият кузатув кенгашининг директор (бошқарув раиси), ишончли бошқарувчи билан тузилган шартноманинг амал қилиш муддатини узайтириш, шартномани қайта тузиш ёки бекор қилиш мумкинлиги тўғрисидаги хулосаси, шунингдек жамият кузатув кенгаши ҳамда тафтиш комиссияси аъзолигига (тафтишчилигига) номзодлар тўғрисидаги маълумотлар, жамиятнинг уставига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар лойиҳаси ёки жамиятнинг янги тахрирдаги устави лойиҳаси киради.

Баъзи чет олимлари йиғилиш қарорлари бўйича янгиликларни таҳлил қилиб, йиғилиш қарорлари фуқаролик-ҳуқуқий жамият иштирокчиларининг ихтиёрий ҳаракатлари бўлганлиги сабабли, улар битимлар белгилари тавсифланади деб ҳисоблайдилар. Аммо йиғилиш қарорларини битим деб ҳисоблайдиган олимлар ҳам қайси турига: бир томонлама, кўп томонлама ёки махсус турдаги битимга тегишли эканлиги ҳақида келишмайди. Фуқаролик ҳуқуқи ҳамжамятининг мақоми борасида ҳам ноаниқлик мавжуд. Бу концептсия фуқаролик қонунчилигини ислоҳ қилиш даврида пайдо бўлган ва ҳозиргача шаклланиш босқичида.

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексига мувофиқ, фуқароларнинг ҳар қандай йиғилиши фуқаролик-ҳуқуқий ҳамжамят деб ҳисобланиши мумкин эмас, балки фақат қонунда унинг қарорлари фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларига олиб келиши тўғридан-тўғри кўрсатилган.

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 91-моддасига кўра, ушбу нормаларни “ота-оналар йиғилишлари, меросхўрлар йиғилишлари ва жамоат ташкилотлари аъзоларининг қарорларига” қўллашга ҳаракат қилинади. Шу билан бирга, ҳуқуқий оқибатлар олиб келадиган қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролик-ҳуқуқий жамоалар рўйхати келтирилган.

Баён этилганлардан келиб чиқиб, **қонунчиликка қуйидаги таклифларни бериб ўтмоқчимиз:**

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига йиғилиш қарорлари бўйича алоҳида модда киритилишини;

2. Жисмоний ва юридик шахслар учун муҳим бўлган йиғилиш қарорлари ва унинг ижроси оммавий ахборот воситаларида доимий ёритиб бориш;

3. Йиғилишларда кўриладиган масалалар юзасидан жисмоний ва юридик шахслар томонидан билдириладиган таклифларга эътибор қаратиш.

Юқоридагилардан кўринадикки, йиғилиш ва уни якуни бўйича қабул қилинадиган қарорлар қанчалик муҳим ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Йиғилишда овоз бериш фуқаролик-ҳуқуқий жамият аъзосининг аниқ қарор қабул қилишдан манфаатдорлиги билан бевосита белгиланади.

Хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш лозим:

Биринчидан, йиғилиш қарорлари муҳим фуқаролик-ҳуқуқий ҳужжат эканлигидан ҳамда унинг натижасида кўплаб ҳуқуқий муносабатлар юзага келиши мумкин;

иккинчидан, хориж тажрибаси орқали кўрганимиз, Россия қонунчилиги орқали алоҳида нормалар билан тартибга солинган ва ушбу қарорлар қонунийлиги сўзсизлиги таъминланган;

учинчидан, йиғилиш қарорлари орқали қабул қилинган қарорлар орқали нафақат ташкилот иродаси, балки ташкилот ичидаги ички масалалар ҳам ҳал қилинади.

РАХМОНОВА САБРИНА

Докторант (PhD) Национального
Центра Республики Узбекистан по
правам человека

ГЕНЕЗИС ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ ЖЕНЩИН И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ

Права женщин – это права, закрепляющие социально-экономический, гражданский и политический статус женщины. Они призваны обеспечить защиту женщин от дискриминации по признаку пола¹.

Права женщин входят в число основных прав человека, гарантируемых в многочисленных международных договорах, резолюциях, декларациях и программах действий в области прав человека. Основным международным договором по правам женщин является Конвенция Организации Объединенных Наций о ликвидации

¹ Официальный сайт Национального центра Республики Узбекистан по правам человека: Права женщин. Режим доступа: <http://pravacheloveka.uz/ru/menu/hotin-izlar-uulari>

всех форм дискриминации в отношении женщин (КЛДЖ) и ее Факультативный протокол. При этом права женщин являются основополагающим компонентом и других норм ООН, в том числе Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, Конвенции о ликвидации расовой дискриминации, Конвенции о правах ребенка, Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания¹.

Политические права и свободы человека и гражданина — это комплекс правовых и социальных норм, определяющих сферу деятельности индивида в политической жизни общества. Эти права обеспечивают возможность гражданина участвовать в формировании и реализации государственной власти, а также защищают его от произвола со стороны государства. Политические права и свободы включают в себя право на участие в выборах, свободу слова и выражения мнения, право на собрания и ассоциации, право на участие в политической деятельности и др².

Генезис политических прав женщин — это исторический процесс получения женщинами права голоса, участия в политической жизни и возможности занимать государственные должности. Этот процесс начался в конце XIX - начале XX веков в развитых странах и продолжается до сих пор во многих частях мира. Современные тенденции реализации политических прав женщин включают увеличение их представительства в национальных парламентах, правительствах и международных организациях, а также активное участие в политических движениях и кампаниях по защите своих прав³.

Республика Узбекистан всегда уделяет особое внимание обеспечению прав женщин. Узбекистан одним из первых в Центральной Азии ратифицировал конвенции ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин», «Об охране материнства», «О дискриминации в области труда и занятий» и другие документы.

В этой связи, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев на торжественной церемонии, посвященной Международному женскому дню, отметил, что согласно стратегии «Узбекистан – 2030» осуществляются масштабные меры по повышению политической, общественной, экономической активности женщин, охране материнства

¹ Официальный сайт Национального центра Республики Узбекистан по правам человека: Права женщин. Режим доступа: <http://pravacheloveka.uz/ru/menu/hotin-izlar-uulari>

² Официальный сайт Национального центра Республики Узбекистан по правам человека: Права женщин. Режим доступа: <http://pravacheloveka.uz/ru/menu/hotin-izlar-uulari>

³ Официальный сайт Национального центра Республики Узбекистан по правам человека: Права женщин. Режим доступа: <http://pravacheloveka.uz/ru/menu/hotin-izlar-uulari>

и детства, утверждению гендерного равенства, обеспечению прав и интересов женщин. С этой целью прежде всего совершенствуется национальное законодательство, для женщин открываются еще более широкие возможности. В подтверждение приведу лишь один пример: в нашем Избирательном кодексе закреплено, что число женщин должно составлять не менее 40 процентов кандидатов в депутаты, или не менее 2 из каждых 5 кандидатов¹.

Понятие защиты политических прав и свобод охватывает совокупность мер и институтов, направленных на обеспечение и гарантирование соблюдения политических прав и свобод человека и гражданина. Эти меры и институты основываются на определенных принципах:

Правовая защита: Политические права и свободы закреплены в конституционных документах и законах государства. Правовая система предоставляет механизмы для их защиты через судебные инстанции и другие юридические органы.

25 июня 2019 г. принят Избирательный кодекс Республики Узбекистан², в котором закреплено, что граждане, независимо от пола, расовой и национальной принадлежности, языка, отношения к религии, социального происхождения, убеждений, личного и общественного положения, образования, рода и характера занятий, обладают равным избирательным правом;

2 сентября 2019 г. принят закон «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин»³, в котором впервые закреплены определения понятий «прямая дискриминация по признаку пола» и «косвенная дискриминация по признаку пола», введена обязательная гендерно-правовая экспертиза нормативно-правовых актов, направленная на выявление их несоответствия принципам гендерного равенства, возможных рисков дискриминационного характера в процессе их применения, разработку рекомендаций по устранению выявленных норм, допускающих прямую или косвенную дискриминацию по признаку пола.

Согласно данному закону, женщины и мужчины имеют равные права избирать и быть избранными в представительные органы власти. При выдвижении от политических партий кандидатов в депутаты

¹ Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии, посвященной Международному женскому дню – 2024. – 07/03 [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://president.uz/ru/lists/view/1423>, свободный.

² ИЗБИРАТЕЛЬНЫЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. Электронный ресурс: <https://lex.uz/ru/docs/4386846>

³ ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН О ГАРАНТИЯХ РАВНЫХ ПРАВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ДЛЯ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН. Принят Законодательной палатой 17 августа 2019 года. Одобрен Сенатом 23 августа 2019 года. Электронный ресурс: <https://lex.uz/docs/4494873>

Законодательной палаты и местных Кенгашей народных депутатов обеспечиваются равные права и возможности для женщин и мужчин, а согласно ст. 19 при формировании состава ЦИК, областных, районных, городских, окружных и участковых избирательных комиссий по выборам и проведению референдумов обеспечиваются равные права и возможности для женщин и мужчин. Установлено, что государство принимает соответствующие меры по обеспечению женщинам возможности на равных условиях с мужчинами и без какой-либо дискриминации занимать должности руководителей государственных органов в соответствии со своими способностями и профессиональной подготовкой¹.

Прозрачность и открытость: Принцип прозрачности гарантирует доступность информации о политических процессах, деятельности государственных институтов и принимаемых решениях. Это способствует контролю со стороны общества и предотвращает злоупотребления властью.

Независимость судебной системы: Независимость судов от влияния исполнительной и законодательной власти обеспечивает возможность беспристрастного рассмотрения дел о нарушениях политических прав и свобод.

Гарантии прав человека: Принцип гарантий прав человека подразумевает наличие механизмов, обеспечивающих защиту прав граждан от произвола и нарушений, включая право на обращение к международным организациям по защите прав человека.

Уважение и соблюдение правил правового государства: Политические права и свободы должны соблюдаться в рамках действующего правового порядка, при этом учитывая принцип верховенства закона и демократические нормы.

Участие и активное гражданство: Важным принципом защиты политических прав и свобод является стимулирование активного участия граждан в политической жизни, включая участие в выборах, общественных дискуссиях и других формах гражданского участия.

Эти принципы обеспечивают рамки и основы для эффективной защиты политических прав и свобод человека и гражданина в современных обществах.

Формирование политических прав женщин пало на конец 19 - начало 20 века. Первые волны феминизма и суфражизма в Европе и Северной Америке были сфокусированы на получении права голоса. Новая Зеландия стала первой страной, предоставившей женщинам право голоса в 1893 году, за ней последовали Австралия и некоторые штаты США.

¹ Официальный сайт Национального центра Республики Узбекистан по правам человека: Права женщин. Режим доступа: <http://pravacheloveka.uz/ru/menu/hotin-izlar-uulari>

Конец 19-го и начало 20-го веков ознаменовались важными событиями, которые заложили основу для борьбы женщин за свои политические права в различных частях мира. В этот период формировалась основа современного феминистского движения, акцентирующего внимание на праве женщин на участие в голосовании и избирательном процессе. Ниже приведены ключевые исторические моменты, снабженные сносками для дальнейшего изучения¹.

Новая Зеландия (1893): Новая Зеландия стала первой страной в мире, предоставившей женщинам право голоса на национальном уровне. Это стало возможным благодаря активной кампании за права женщин, в которой участвовали тысячи новозеландок. Их усилия привели к тому, что Палата представителей Новой Зеландии приняла соответствующий законопроект в сентябре 1893 года².

Австралия (1902): Австралия стала второй страной (и первым самостоятельным государством) в мире, где женщины получили право голоса на федеральном уровне. В отличие от Новой Зеландии, в Австралии женщинам также было разрешено баллотироваться на выборные должности³.

Финляндия (1906): Финляндия стала первой страной в Европе, предоставившей женщинам полные политические права, включая право голоса и право быть избранными. Это был значительный шаг на пути к гендерному равенству, поскольку женщины впервые могли активно участвовать в формировании правительства своей страны⁴.

США (1920): после десятилетий борьбы и активизма в США была принята 19-я поправка к Конституции, которая предоставила женщинам право голоса. Этот успех стал итогом сложного и изнурительного движения суфражисток, которое началось еще в середине 19-го века⁵.

¹ Брайсон В. Политическая теория феминизма. М., 2001. С. 9.

² Новая Зеландия и право голоса женщин (1893): "Women's Suffrage in New Zealand", J. Grimshaw, в "The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866–1928", 1999. Это источник описывает, как Новая Зеландия стала первой страной, предоставившей женщинам право голоса, и освещает ключевые моменты борьбы за это право.

³ Австралия и политические права женщин (1902): "Women's Suffrage in Australia", M. Sawyer, в "The Companion to Australian History", 2001. Обсуждается, как Австралия приняла закон, позволяющий женщинам голосовать и баллотироваться на выборы, что стало значимым шагом в истории гендерного равенства.

⁴ Финляндия: Первая в Европе (1906): "The Struggle for Women's Rights in Finland", H. Rantala, Finnish Historical Society, 2003. Этот источник подробно рассказывает о процессе, который привел к предоставлению женщинам в Финляндии полного набора политических прав, включая право голоса и право избираться.

⁵ 19-я поправка к Конституции США (1920): "The Nineteenth Amendment: Women's Right to Vote", E. C. DuBois, в "The Journal of American History", 1987. Статья анализирует долгую борьбу за принятие 19-й поправки, которая предоставила американским женщинам право голоса, и роль суфражистского движения в этом процессе.

Великобритания (1918/1928): В Великобритании право голоса было предоставлено женщинам в два этапа. Сначала, в 1918 году, право голоса получили женщины старше 30 лет, которые отвечали определенным требованиям к собственности. Позже, в 1928 году, избирательные права были распространены на всех женщин старше 21 года на равных условиях с мужчинами¹.

Современные тенденции в реализации политических прав женщин свидетельствуют о продолжающемся развитии и укреплении их роли в политической жизни общества. Несмотря на значительные достижения в этой области, существуют определенные вызовы и проблемы, которые требуют дальнейших усилий для их решения. Важными современными тенденциями являются:

Увеличение представительства женщин в органах власти: Стремление к достижению гендерного баланса в органах государственной власти и местного самоуправления. Это включает в себя принятие законодательных мер по введению квот на участие женщин в политических процессах и механизмов поддержки их кандидатур.

Повышение политической активности женщин: Рост числа женщин, участвующих в политической жизни, в том числе в качестве лидеров политических партий и общественных организаций. Это обусловлено как общим увеличением осведомленности и активности женщин, так и специальными программами по их поддержке и стимулированию.

Интернет и социальные медиа как инструменты участия: Растущее значение интернета и социальных медиа как средств коммуникации и мобилизации, что открывает новые возможности для участия женщин в политической жизни и распространения их политических взглядов.

Обучение и поддержка: Развитие программ обучения и поддержки для женщин, желающих вступить в политику, включая тренинги по лидерству, кампании по повышению осведомленности и программы менторства.

Эти тенденции свидетельствуют о постоянном сдвиге в направлении увеличения участия женщин в политической жизни и обеспечения равенства полов в этой сфере. Однако для достижения полной реализации политических прав женщин необходимо продолжать усилия по устранению препятствий и дискриминации, существующих как на законодательном, так и на культурном уровнях.

Генезис политических прав женщин представляет собой важный этап в истории борьбы за гендерное равенство. Несмотря на

¹ Право голоса женщин в Великобритании (1918/1928): "Votes for Women: The Struggle for Suffrage Revisited", ed. J. Purvis, Oxford University Press, 2000. В этой книге собраны исследования о британском суфражистском движении, описывается процесс расширения избирательных прав женщин в 1918 и 1928 годах.

значительные достижения в этой области, современные тенденции указывают на необходимость дальнейших усилий для полной реализации прав женщин в политической сфере. Важными шагами в этом направлении являются введение законодательных гарантий, политическая активизация и образование, поддержка женского представительства и мониторинг политического процесса с учетом аспектов гендерного равенства. Только объединенные усилия общества, государства и международного сообщества могут обеспечить полное и равное участие женщин в политической жизни и гарантировать реализацию их политических прав и свобод.

РАҲМАТОВА ЮЛДУЗ РУСТАМОВНА

Давлат ва ҳуқуқ институти таянч
докторанти

**АЛЕКСАНДР ГАМИЛТОН ВА ТОМАС ЖЕФФЕРСОННИНГ АҚШ
ДАВЛАТИ ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ БЕҚИЁС ЎРНИ**

Аннотация. Мақолада Америка Қўшма Штатлари асосчилари, Александр Гамильтон ва Томас Жефферсонларнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимотлари, уларнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги қарашларининг шаклланишига таъсир кўрсатган шарт-шароитлар ва омиллар, ҳокимиятлар тақсимланишида уларнинг ўрни ва унинг моҳияти ҳукумат ваколатларини чеклаш механизмларини такомиллаштириш ҳақидаги фикрлари ва Америка Қўшма Штатлари ҳуқуқ тизимини шакллантиришга оид олиб борган ишлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Америка Қўшма Штатлари, конституция, мустамлакачилик, шахс ҳуқуқлари, табиий ҳуқуқ, федерал ҳукумат, федералистик ҳужжат.

Аннотация. Данная статья анализирует правовые и политические доктрины Александра Гамильтона и Томаса Джефферсона, отцов-основателей Соединенных Штатов Америки. В ней рассматриваются условия и факторы, сформировавшие их взгляды на право и государство, их роль в разделении властей и его сущность, их идеи о механизмах ограничения полномочий правительства, а также их работа по формированию правовой системы Соединенных Штатов.

Ключевые слова: Соединенные Штаты, Конституция, колониализм, права личности, естественное право, федеральное правительство, Документы федералистов (Федералист)

Abstract. This article analyzes the legal and political doctrines of Alexander Hamilton and Thomas Jefferson, the Founding Fathers of the United States. It examines the conditions and factors that shaped their views on law and government, their role in the separation of powers and its essence, their ideas on mechanisms for limiting government powers, and their work in shaping the legal system of the United States.

Keywords: United States, Constitution, colonialism, individual rights, natural law, federal government, Federalist Papers

Александр Ҳамилтон ва Томас Жефферсон Америка Қўшма Штатлар тарихида, айниқса ХВІІІ асрда америка халқининг мустақиллик ҳаракатлари авж олган паллада тарих саҳнасида чиқади ва янги давлатни ташкил этиш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Бу икки маърифатпарварнинг ғоялари Республиканинг илк даврида АҚШ ҳуқуқ тизимининг шаклланиши ва тўғри ривожланишида марказий ўринни эгаллайди. Ҳамилтон ўзидаги ваколатдан фойдаланган ҳолда ҳам янги мустақил давлатга мос бўлган ҳам яқинда ратификация қилинган Конституция қонунларига тўғри келадиган республика юриспруденциясини шакллантирди. Томас Жефферсон мерос бўлиб қолган императорлик ҳуқуқини ҳуқуқий ва конституциявий тамойилларга айлантирди, бу энди шаклланаётган Америка ҳукуматидаги ҳудудий вазиятга мос келди, яъни марказий миллий ҳукуматга кенг ваколатлар бериш билан биргаликда, алоҳида штатларнинг ўз суверенитетни сақлаб қолишни англатарди.

Америка Қўшма Штатлари асосчилари номи билан тарих саҳнасидан ўрин олган жамиятнинг бу икки илғор вакиллари мустақил давлат барпо этиш, қонунийлик ва ҳуқуқ устун бўлган жамиятни қуриш, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш масалаларини ҳал этишни ўзларининг фуқаролик бурчлари деб билдилар.

Қўшма Штатлари асосчиларининг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги қарашлари турли омиллар, жумладан, Британия мустамлакачилиги шароитида яшаш тажрибаси, маърифатпарварлик фалсафаси, ўша даврнинг сиёсий ва иқтисодий воқеликлари асосида шаклланган.

Асосчиларнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги қарашларига асосий таъсирлардан бири табиий ҳуқуқ ва ижтимоий шартнома ҳақидаги маърифатпарварлик фалсафаси эди. Мазкур фалсафанинг мазмунини барча шахсларнинг яшаш, эркинлик ва мулк ҳуқуқи каби маълум туғма ҳуқуқларга эга эканлиги ва ҳукуматнинг мақсади бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиши кераклиги тўғрисидаги ғоя ташкил этган.

Александр Ҳамилтон ва Томас Жефферсон ҳукуматнинг роли бутун жамият фаровонлигига фаол ёрдам беришдан кўра, низоларни ҳал қилишда нейтрал ҳакам бўлиб хизмат қилиш ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат, деб ҳисобларди.

Асосчиларнинг ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги қарашларига яна бир муҳим таъсир Британия мустамлакачилиги шароитида яшаш тажрибаси бўлган. Америка халқларининг ижтимоий фаол қатлами Британия ҳукумати мустамлакаларга уларнинг розилигисиз солиқ солиш ва Британия парламентида вакиллик қилишдан бош тортиш орқали ўз чегараларини четлаб ўтган деб ҳисобларди. Улар Британия ҳукуматини мустамлакаларга зулм қилаётган ва уларнинг фуқаролик ҳуқуқларини поймол қилаётган золим куч сифатида кўрдилар.

Томас Жефферсоннинг ҳуқуқий қарашларига ўша даврнинг сиёсий ва иқтисодий воқелиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Янги шакилланаётган давлатни ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий жихатдан мустаҳкамлаш, ички ва ташқи тажовузлардан ҳимоя қила оладиган қудратли армияни яратиш зарурияти, шу билан бирга марказий ҳукуматнинг ўз ваколатларини суистеъмол қилиши мумкинлиги асосчиларнинг диққат-этибори марказида бўлган.

Ушбу мувозанатга эришиш учун таъсисчилар ҳокимиятнинг турли тармоқлари ва даражалари ўртасида тақсимланган бошқарув тизимини ишлаб чиқдилар. Ушбу тизимда бирон бир тармоқнинг ҳаддан ташқари кучли бўлишига йўл қўймаслик учун назорат ва мувозанат тизими ўрнатилди. Улар, шунингдек, Конституцияга Ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун лойиҳасини киритдилар, бу эса маълум шахсий ҳуқуқлар ва ҳукумат ҳокимиятни суистеъмол қилишдан ҳимоя қилишни кафолатлайди.

Гамилтоннинг АҚШ давлатини ташкил топишдаги энг муҳим амалга оширган ишларидан бири бу унинг АҚШ қонунчилигини шакллантиришга қўшган беқиёс ҳиссасидир. Армиядан кейинги йигирма йиллик фаолияти давомида Ҳамилтон Президент Жорж Вашингтон қароргоҳида кучли ва самарали давлат арбоби ва АҚШ ҳукумати ва хусусий мижозларнинг манфаатларни ҳимоя қилувчи нуфузли адвокат сифатида хизмат қилди. Унинг федерал ва штат ҳуқуқшунослиги ривожига таъсири ўлимидан ўнлаб йиллар ўтиб, XIX асргача давом этади. Гамилтоннинг ғоялари шунчалик асосли эдики, ҳатто Гамилтоннинг сиёсий ва мафкуравий рақибли — Томас Жефферсон, Жеймс Медисон, Эндрю Жексон ҳам бошқарув учун Гамилтон конституциявий қарашларини қабул қилишди. Бугунги Америка Қўшма Штатлари халқи Вашингтон каби Александр Гамилтонни ҳам мамлакатининг отаси деб ҳисоблашади.¹

Александр Гамилтон мустамлакачиларга солиқларнинг асоссиз ортиб боришига норозилик билдирадиган рисоалар ёзиб бошлади. Бунинг натижасида у бошқа ўзи каби маърифатпарварлар билан танишади ва фикр алмашишни бошлайди Бостон чой партиясини омма олдида ҳимоя қилиши уни халқ орасида машҳур қилди. Бир оздан сўнг, 1776 йил март ойида Нью-Йорк провинциясининг артиллерия қисмига капитан этиб тайинланди. У ўз жамоасини ташкил этди ва бир қанча жангларда жасорат кўрсатди. 1777 йил февраль ойида Вашингтон уни подполковник унвони билан адъютант бўлишга таклиф қилди.²

¹ Ж.Медисон “Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл” Вашингтон. “The University of Washington Press” нашриёти 1998 й. Б. 7.

² С.Корнел “A WELL-REGULATED MILITIA” Англия. “Oxford University Press.” нашриёти 2006 й. Б. 25-26.

Вашингтон билан ишлаган тўрт йили давомида у генерал ишончини қозонади. Гамилтон француз тилини яхши билиши туфайли француз генераллари ва адмираллари билан бўладиган муҳим ҳарбий топшириқларга юборилади. Ҳамилтон ҳаётининг кўп қисмини ҳарбий кийимда ўтказди. 1776 йилдан 1781 йилгача инқилобий урушда капитан, Жорж Вашингтон штабида полковник ва энгил пиёда қўшинлари қўмондони сифатида еттита йирик жангда қатнашди¹. У нафақат ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этди, балки сиёсий баҳсларда ҳам ўзининг мустаҳкам позициясига эга эди.

Александр Гамилтон Федералист бўлган. У янги ташкил топадиган мамлакатда кучли марказий ҳокимият бўлиши керак деб ҳисобларди. У конгресс баҳсларида кучли марказий ҳукуматнинг ҳимоячиси эди. Гамилтоннинг фикрича тартибни, барқарорликни сақлаш ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш учун мустаҳкам федерал ҳукумат зарур деб ҳисобларди. Ҳамилтоннинг ташкил топаётган янги давлатга бўлган қарашларида кучли ижрочи ҳокимият, кучли армия ва миллий банк тизимини ўз ичига олганди.

Томас Жефферсон Америка Қўшма Штатлари Мустақиллик декларациясининг асосий муаллифидир. Томас Жефферсоннинг ҳуқуқий қарашлари ҳам Александр Гамилтоннинг ғояларига яқин эди. Аммо, Жефферсон республикачилик тамойилига асосланган давлат бошқарувини ёқларди. У табиий ҳуқуқлар тамойилларига, яъни барча шахсларнинг яшаш, эркинлик ва мулк ҳуқуқи каби маълум туғма ҳуқуқларга эгаллигини уқтирган. Унинг фикрича, ҳукумат бу ўрнатилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиши керак ва шу билан биргаликда ҳукуматнинг роли чекланган бўлиши керак деб ҳисоблаган. Томас Жефферсон марказий ҳукуматга кўпроқ ваколатлар бериладиган бошқарув шаклини ёқлаган бўлсада, қудратли давлатнинг потенциал хавф-хатарлари бўлиши мумкинлигини таъкидларди. Жеймс Мадисонга йўллаган мактубида у шундай деб ёзган эди: *“Сизга хоҳлаган ҳамма нарсани берадиган даражада катта ҳукумат сизда бор ҳамма нарсани олишга қодир”*.² Жефферсон давлатнинг шахслар ҳаётида чекланган ролига эга бўлиши ва шахслар ўзини ўзи бошқариш эркинлигига эга бўлиши керак деб ҳисобларди. Бундан ташқари, Жефферсон Локк ғоялари таъсирида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оид фикрларни ҳам илгари сурган. Жефферсоннинг инсон ҳуқуқлари ҳақида Декларацияда ёзилган барча одамлар тенг яратилгани ва уларга ўз яратувчиси томонидан маълум “ажралмас ҳуқуқлар”, жумладан ҳаёт, эркинлик ва бахтга интилиш каби

¹ П.Мишел “The Political Philosophy of Alexander Hamilton” Массачусетс. “JHU press” нашриёти 2012 й. Б. 38.

² Ж.Медисон. “Федералистик ҳужжатлар” №51 “Либертй Фонд” нашриёти 2001 й. Б. 124.

ҳуқуқлар берилганлиги энг машҳур сўзларидандир.¹ Унинг фикрича, бу ҳуқуқлар асосий ҳисобланади ва ҳеч қандай ҳукумат уни тортиб ололмайди. У яна бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳукуматнинг вазифасидир, деб таъкидлайди. Шунингдек, Жефферсон республикачилик тамойилига, яъни ҳукумат бошқариладиганлар розилигига асосланиши керак деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича, бу ҳукуматнинг ҳаддан ташқари кучли бўлишига тўсқинлик қилади ва ҳукуматнинг халқ олдида жавобгар бўлишини таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Америка асосчилари давлат тушунчасига турлича қарашларга эга эдилар. Баъзилар бунини тартибни сақлаш ва шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун зарур восита деб билган бўлсалар, бошқалари уни эркинликка потенциал таҳдид сифатида кўришди. Бироқ, уларнинг барчаси ҳукумат ҳокимиятини чеклаш ва шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муҳимлигини тан олди.

Бу қарашлар кучли таъсир кўрсатган Конституция ва “Ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун лойиҳаси давлатнинг ўта кучли бўлиб қолмаслиги ва шахс ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш учун яратилган. Шунини тан олиш керакки, уларнинг қарашлари ўз даврининг мураккаб сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий контекстида шаклланган ва уларнинг ғоялари ҳозирги замон сиёсий нутқида ўрганиш, шарҳлаш ва мунозара мавзуси бўлиб қолмоқда.

ЮСУПОВ САМИДДИН ЎНБОЕВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
магистри

МАЪМУРИЙ ТАРТИБ-ТАОМИЛЛАР ТУШУНЧАСИ ВА МАЗМУНИ

Аннотация: Ушбу мақолада маъмурий тартиб таомиллар тушунчаси ҳақида ўрганишлар қилинган. Унга норматив ҳужжатларга ҳамда хориж амалиёти ва олимлари изланиши натижаларига асосланиб келтирилган таърифлар таҳлил қилинган. Маъмурий тартиб-таомиларни ўрганишда унинг элементлари ва белгилари таҳлилига урғу берилган. Элементларнинг қонунчилигимиздаги ва хориждаги фарқ қилувчи жиҳатлари солиштирилган. Маъмурий тартиб-таомилларда қўлланиладиган шарт ва қоидалар ҳақидаги жиҳатлар қиёсий-ҳуқуқий солиштирилган.

Калит Сўзлар: Маъмурий тартиб-таомил, маъмурий-ҳуқуқий фаолият, маъмурий органлар, маъмурий ҳужжат, маъмурий акт, маъмурий ихтиёрийлик, реал акт, маъмурий ҳаракат, маъмурий-ҳуқуқий фаолият.

¹ А.Гамильтон «Фермер раддияси» Нью Йорк. “Columbia University Press” нашриёти 1961 й. Б. 165.

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 8 январдаги “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”ги ЎРҚ-457-сон қонуни (кейинги ўринларда МТТТҚонун)нинг 4-моддасига кўра, маъмурий тартиб-таомил — маъмурий органларнинг маъмурий-ҳуқуқий фаолиятини тартибга солувчи процессуал қоидаларидир. Ушбу нормага кўра, маъмурий-ҳуқуқий фаолият — айрим жисмоний ёки юридик шахсларга ёхуд муайян хусусий белгиларига кўра ажратиладиган шахслар гуруҳига таъсир кўрсатувчи бошқарув фаолиятidir. Маъмурий органлар эса – маъмурий-ҳуқуқий фаолият соҳасида маъмурий бошқарув ваколати берилган органлар, шу жумладан давлат бошқаруви органлари, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек ушбу фаолиятни амалга оширишга ваколатли бўлган бошқа ташкилотлар ва махсус тузилган комиссиялар” тарзида тавсифланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги “Маъмурий органлар ва улар мансабдор шахсларининг қарорлари, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилиш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш бўйича суд амалиёти ҳақида”ги 24-сонли қарорининг 2, 3-бандларида маъмурий органга қуйидаги таъриф берилган: *“Маъмурий органлар деганда, давлат бошқаруви органлари (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 9 декабрдаги ПФ-3358-сонли Фармони билан тасдиқланган Республика давлат бошқаруви органлари рўйхатида кўрсатилган вазирликлар, давлат қўмиталари, қўмиталар, агентликлар, марказлар, инспекциялар) ва уларнинг ҳудудий органлари, жойлардаги ижро ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек, маъмурий-бошқарув ваколати берилган бошқа ташкилотлар ва махсус ташкил этилган комиссиялар тушунилади. Маъмурий органлар мансабдор шахслари деганда, ҳокимият вакили вазифасини бажарадиган ёхуд мазкур органларда маъмурий-бошқарув (ташкилий-фармойиш бериш) вазифасини амалга оширадиган ва юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни содир этишга ваколат берилган шахслар тушунилади”*.

МТТТҚонуннинг 4-моддасидаги асосий тушунчалардан келиб чиқиб, маъмурий тартиб-таомилга, маъмурий органларнинг айрим жисмоний ёки юридик шахсларга ёхуд муайян хусусий белгиларига кўра ажратиладиган шахслар гуруҳига таъсир кўрсатувчи бошқарув фаолиятини тартибга солувчи процессуал қоидалардир – деб таъриф бериш мумкин.

Маъмурий органлар маъмурий-ҳуқуқий фаолиятини маъмурий ҳужжатни қўллаш орқали амалга оширади. Маъмурий ҳуқуқнинг марказий тушунчаси - маъмурий актдир.¹ Бу борада машҳур немис

¹ Қаранг.: Nematov J.N. Ma'muriy akt – ma'muriy huquqning markaziy instituti: qiyosiy-huquqiy tahlil. T.: Top Image Media, 2021. – B. 8.

маъмурий ҳуқуқшунос олими Отто Маер ҳам маъмурий актсиз ҳуқуқий давлатни тасаввур қилиб бўлмаслигини келтириб ўтган¹. Германия ҳуқуқшуноси Й.Пуделканинг таъкидлашича, маъмурий акт маъмурий ҳуқуқ назариясида ва қонунчиликда етарлича ҳисобга олинмаса, маъмурий процедуралар қоидаларини тушуниш ва унга амал қилишда муаммолар юзага келиши мумкин².

МТТТҚонуннинг 4-моддасида маъмурий ҳужжатга, *маъмурий органнинг оммавий ҳуқуқий муносабатларни юзага келтиришга, ўзгартиришга ёки тугатишга қаратилган ҳамда айрим жисмоний ёки юридик шахслар учун ёхуд муайян хусусий белгиларига кўра ажратиладиган шахслар гуруҳи учун муайян ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқарувчи таъсир чораси* – деб таъриф берилган.

Ж.Н.Нематовнинг фикрича, маъмурий ҳужжат белгиларидан келиб чиқиб маъмурий ҳужжат деганда *маъмурий орган томонидан қабул қилинадиган, ташқи субъектларга йўналтирилган, оммавий-ҳуқуқий муносабат ёки янада аниқроқ айтганда маъмурий-ҳуқуқий муносабат доирасида ҳуқуқий оқибат келтириб чиқарувчи, аниқ (индивидуал) хусусиятга эга бўлган ҳар қандай ҳокимият таъсир чорасини тушуниш мумкин*³.

МДХ давлатларида ҳозирга қадар “маъмурий ҳужжат” тушунчасини “давлат маъмуриятининг актлари”⁴, “маъмурий акт”, “бошқарувнинг ҳуқуқий актлари” деб номлаш расм бўлган.

Шунингдек, Маъмурий ҳужжатни “ҳуқуқни қўллаш ҳужжати” дан ажратиш лозим. Бу борада Х.Т.Одилқориев “ҳуқуқни қўллаш ҳужжатлари”⁵, З.М.Исломов “ҳуқуқни қўллаш (акти) ҳужжати”⁶ ҳамда С.С.Алексеев “маъмурий акт”⁷ каби тушунчалар таҳлилини келтириб ўтишган. Маъмурий акт айнан маъмурий процедуралар доирасида қабул қилинади ва маъмурий-ҳуқуқий муносабат билан боғлиқ бўлади. Шунга кўра, ҳуқуқни қўллаш ҳужжатидан фарқ қилади.⁸

Маъмурий ҳужжатнинг қуйидаги 5 та белгилари мавжуд:

¹ Der Staat, der für seine Verwaltung kein Gesetz hat und keinen Verwaltungsakt, ist kein Rechtsstaat” Deutsches Verwaltungsrecht. Von Otto Mayer. Erster Band. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot 1895. S.66.

² Пуделька Й. Право административных процедур и административно-процессуальное право в государствах Центральной Азии — краткий обзор современного состояния. // Ежегодник публичного права 2015: Административный процесс. — М.: Инфотропик Медиа, 2015. — С. 53.

³ Қаранг.: Nematov J.N. Ma'muriy akt – ma'muriy huquqning markaziy instituti: qiyosiy-huquqiy tahlil. T.: Top Image Media, 2021. – B. 16.

⁴ См.: Бахрах Д. Х., Хазанов С. Д. Формы и методы деятельности государственной администрации. – Екатеринбург, 1999. – С. 7.

⁵ Қаранг.: Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. — T.: Adolat, 2018 — B. 377.

⁶ Қаранг.: Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.: Адолат, 2007. — Б. 830.

⁷ См.: Алексеев С.С. Общая теория права: — М.: Проспект, 2009. — С. 406.

⁸ Қаранг.: Nematov J.N. Ma'muriy akt – ma'muriy huquqning markaziy instituti: qiyosiy-huquqiy tahlil. T.: Top Image Media, 2021. – B. 9.

1. Маъмурий орган томонидан қабул қилинади.

Бу борада И.А.Хамедов ўз илмий ишларида ижро ҳокимияти органлари, давлат бошқаруви органлари ва маъмурий органларнинг ўзаро фарқ қилишини келтириб ўтади. Жумладан, ижро ҳокимияти органлари сиёсий компонентига қараб ажралиб турса, давлат бошқаруви органлари эса давлатнинг ижроия-фармойиш фаолиятини амалга ошириши билан ажралиб туришини таъкидлайди. Шундай бўлса-да, “маъмурий орган” тушунчаси амалга оширилган турли ислохотлар натижасида юзага келган ноаниқликларга барҳам беришини таъкидлаб ўтади. И.А.Хамедов маъмурий органлар тушунчаси “маъмуриятчилик” (“администрирование”) тушунчасидан келиб чиқишини келтириб ўтган. Маъмуриятчилик деганда эса индивидуал-аниқ хусусиятдаги ижроия-фармойиш фаолияти ёки давлат бошқарувидаги аниқ ҳолатларга нисбатан маъмурий-фармойиш фаолияти тушунилишини таъкидлаб ўтган. Шунингдек, И.А.Хамедов “маъмурий орган” тушунчаси давлат бошқаруви тизимининг ҳамма органларини ҳам қамраб олмаслигини таъкидлаб ўтган. Бироқ замонавий маъмурий ҳуқуқ мақсадлари учун айнан “маъмурий орган” тушунчаси хусусий шахслар билан фаол муносабатга киришиши, оммавий бошқарув процессининг энг олдида туришига кўра мақбуллигини таъкидлаб ўтганини кўриш мумкин. Маъмурий органнинг қуйидаги уч хусусиятини, жумладан, маъмурий компетенциянинг мавжудлиги, маъмуриятчиликни амалга оширишга ваколатли эканлиги (оммавий бошқарув соҳасида индивидуал-фармойиш хусусиятидаги давлат ҳокимияти ваколоти берилганлиги) ҳамда фаолиятнинг қонун ости хусусиятга эгалиги келтириб ўтади¹.

2. Маъмурий ҳужжат ҳокимият ваколоти асосида қабул қилинади.

Бу шартномавий ёки хусусий шахс (давлат ташкилоти ҳисобланмайдиган юридик ва жисмоний шахс) эркин иродасининг ифодаланиши, келишувнинг намоён бўлишини истисно этади. Маъмурий ҳужжат бир томонламалиги, мажбурийлиги, буйруқ оҳангида эканлиги ва давлат ҳокимиятига асослангани, бошқалар (жумладан, суд)дан рухсат сўрамай ўз ваколоти доирасида қонуний ҳаракатлана олишни англатади.

И.И.Маскаева ўз илмий қарашларида маъмурий ҳужжатни “ироданинг ташқи ифодаланиши” билан боғлайди ва маъмурий хатти-ҳаракат (реал акт)да ҳокимият иродасининг акс этиши мавжуд бўлмаслигини таъкидлайди. Шунга кўра, маъмурий ҳаракатсизлик ва

¹ См.: Хамедов И.А. Вопросы о понятии «административные органы» // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари ахборотномаси. – 2014. - № 1(17). – С. 42-46. Изоҳ: таъкидлаш жоизки, И.М.Цай ҳам маъмурий орган тушунчаси юзасидан ўхшаш фикрларни келтириб ўтган. Қаранг.: Хамедов И.А., Хван Л.Б., Цай И.М. Административное право Республики Узбекистан. Общая часть. - Ташкент. Консаудитинформ-Нашр 2012. – С. 131-143.

жим туришда ирода акс этмайди ва у маъмурий ҳужжат бўлмаслигини келтириб ўтади. Аммо бунда конклюдент ирода ифодаланишини фарқлаш лозимлиги келтирилади. Жумладан, полиция томонидан ишоралар орқали маълум бир буйруқ берилишини ҳаракатсизликка, жим туришга мисол қилиб бўлмайди. Бу ирода ифодаланишининг конклюдент шаклига мисол бўлади¹.

Маъмурий ҳужжат маъмурий органнинг маълум бир ҳокимият иродасининг ташқи ифодаланиши билан боғлиқ бўлади. Мазкур ирода эса ўз навбатида давлат кучи-ҳокимият ваколати билан таъминлангани билан ажралиб туради.

3. Маъмурий ҳужжат оммавий-ҳуқуқий муносабат, янада аниқроқ айтганда маъмурий-ҳуқуқий муносабат ҳосиласи сифатида ҳуқуқий оқибат келтириб чиқаради.

Ҳуқуқий оқибат келтириб чиқариши – регулятив (тартибга солиш) сифатида ҳам тавсифланади. Бу эса ўз навбатида маъмурий ҳужжатни маъмурий хатти-ҳаракат (реал акт) дан фарқлайдиган муҳим белгидир. Мана шу ҳолатда маъмурий ҳужжатнинг ҳуқуқий оқибат келтириб чиқариши ва маъмурий-ҳуқуқий муносабат доирасида бўлиши иккита алоҳида белги сифатида келтирилиши ҳам мумкин. М.К.Астанов маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар “давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида вужудга келади, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг бир томонида ҳамма вақт давлат органи, мансабдор шахс ёки бошқарув ҳуқуқига эга бўлган жамоат бирлашмаси иштирок этади, маъмурий- ҳуқуқий муносабат бир томоннинг хоҳиши билан вужудга келиб, иккинчи томоннинг розилигини талаб этмайди, маъмурий-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган низолар аксарият ҳолларда маъмурий тартибда ҳал қилиниши” каби хусусиятларга эга бўлишини келтириб ўтган².

4. Маъмурий ҳужжат ташқи субъектларга йўналтирилган бўлиши, яъни маъмурий органнинг ички идоравий муносабатлари эмас, балки ташқи субъектларга йўналтирилган муносабатларига нисбатан қабул қилиниши назарда тутилади.

Идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш қоидаларининг 91-бандига кўра³,

¹ См.: Маскаева И.И. Проблемы дефинирования понятия «административный акт» в Российском праве // Вестник Российского государственного университета им. И.Канта, — 2009. - №9. – С. 10С- 12.

² Қаранг.: Астанов М.К. Маъмурий ишларни кўришда биринчи инстанция суди томонидан процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари // Одил судлов. – 2018 – №8. – Б. 42-44.

³ Ўзбекистон Республикаси адлия вазирининг 2014 йил 28 февралда рўйхатдан ўтган “Идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги рўйхат рақами 2565 буйруғи. ЎР ҚХТ, 2014 й., 10-сон, 110-модда.

а) якка тартибдаги ҳужжатлар: шахсий тусдаги (лавозимга тайинлаш, бошқа лавозимга ўтказиш ёки лавозимидан озод қилиш, комиссия ва бошқа коллегиял органлар таркибини тасдиқлаш, фахрий ёки ҳарбий унвонлар бериш, муайян шахсларга имтиёзлар бериш ва бошқа шу кабилар); амал қилиши бир марта қўллаш билан тамом бўлувчи; тезкор-фармойишли тусдаги (бир марталик топшириқлар);

б) муқаддам белгиланган тартибни ижро этишни ташкил этишга йўналтирилган ҳамда янги ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олмаган ҳужжатлар (шу жумладан, бутун мазмуни бошқа органлар ва мансабдор шахсларнинг ҳужжатлари тўғрисида хабардор қилишдан иборат бўлган ҳужжатлар);

з) тавсия хусусиятига эга ҳужжатлар идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланмаслиги келтириб ўтилади.

Мазкур ҳужжатлар маъмурий ҳужжат ҳам бўлмайди. Зеро, булар ички идоравий (а), ижро (б), тавсия ёки маълумот ўрнидаги (з) ҳужжатлар ҳисобланади.

5. Маъмурий ҳужжат индивидуал (аниқ) хусусиятга эга бўлиб, айрим жисмоний ёки юридик шахслар ёхуд муайян хусусий белгиларига кўра ажратиладиган шахслар гуруҳига қаратилганлиги билан ажралиб туради (МТТтҚонун 4-моддаси).

Маъмурий органлар ўз фаолиятини қонунга мувофиқ амалга оширишида қонунда назарда тутилган ваколатларни ўз ўрнида қўллаши талаб этилади. Бироқ ҳар доим ҳам қонунда маъмурий орган ваколатини қайси ҳолларда ва қандай амалга оширишнинг батафсил шартларини белгилаш имконсиз.

Бунда қонунда маъмурий орган томонидан ваколатларни амалга оширишнинг умумий шартларини келтириш билан чекланиб, қолган жиҳатлар маъмурий орган ихтиёрига берилади. Маъмурий орган томонидан қонунда ўрнатилган умумий қоида ва чекловлардан келиб чиқиб ўз ваколатини амалга ошириши маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат) билан боғлиқ бўлади.

МТТтҚонун 4-моддасига кўра, маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат) деганда *маъмурий органнинг қонун ҳужжатлари доирасида йўл қўйилган чоралардан бирини қонунийликка ва мақсадга мувофиқликка ўзи баҳо бериши асосида ўз ихтиёрига кўра қўллаш ёки тегишли чорани қўллашдан воз кечиш ҳуқуқи тушунилади.*

Маъмурий ҳуқуқнинг тарихий ривожланишида маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат) қонун билан бирор бир тарзда чекланмаган ёки суд назоратидан ташқари бўлган даврлар ҳам бўлган. Бундай маъмурий ихтиёрийлик эркин маъмурий ихтиёрийлик деб аталган. Бунда тегишли ваколат маъмурий органга тақдим этилса-да, қонун билан мазкур ваколатни амалга ошириш билан боғлиқ бирор бир

шарт кўрсатилмаган. Натижада, маъмурий орган ўз ваколатини амалга оширишда мутлақ эркинликдан фойдаланган. Бундай эркинлик қайсидир маънода қонун назорати ва суд назоратидан ҳам холи бўлган. Шунинг учун, аксарият ҳолларда маъмурий органлар томонидан ўз маъмурий ихтиёрийлигини суиистеъмол қилиш ҳоллари кузатилган. Шунинг учун ҳам кўпчилик ривожланган давлатлар *эркин маъмурий ихтиёрийликдан* воз кечишган.

Маъмурий ихтиёрийлик қонун асосида маълум бир чегара, қолип ва назоратга эга бўлиши *чекланган маъмурийлик ихтиёрийлик* деб аталади. Бундай маъмурий ихтиёрийликни қўллашнинг қонун асосидаги маълум бир чеклов, шартлари мавжуд бўлади. Албатта судда ҳам мазкур чеклов ва шартлар чегарасидан, доирасидан маъмурий орган чиқиб кетган ёки чиқмагани суд назорати асосида текширилиб тегишли ҳуқуқий баҳо берилади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда айнан чекланган маъмурий ихтиёрийлик мавжуд.

Маъмурий ихтиёрийлик бу аслида салбий тушунча эмас ва уни ҳар доим ҳам коррупция билан боғлаш нотўғри бўлади.

Маъмурий ихтиёрийлик мавжуд бўлмаса, маъмурий орган турли хил ностандарт ҳолатларда маъмурий тартибга солишнинг тўғри ечимига кела олмайди. Шунинг учун ҳам маъмурий ихтиёрийликнинг ўзи эмас, балки уни турли ғаразли мақсадларда қўллаш нотўғри ҳисобланади.

Илмий адабиётларда маъмурий ихтиёрийликнинг бир неча таснифланиши келтириб ўтилади. Жумладан, тактик ихтиёрийлик (алмашинувчан фактик ҳолатларда маъмурий орган қонун ҳужжатларида белгиланган стратегик мақсадларни самарали амалга оширишига хизмат қиладиган ихтиёрийлик), озод қилишдаги ихтиёрийлик (қонун ҳужжатларида маъмурий органга маълум бир ҳолатларда адресатни мажбуриятларни бажаришдан озод қилишга қаратилган ихтиёрийлик), экспертлар ихтиёрийлиги (профессional билимлар доирасида эркин доиранинг мавжудлигида намоён бўладиган ихтиёрийлик бўлиб, бунда ваколатли маъмурий органда ва маъмурий ихтиёрийлик амалга ошириладиган процедурада профессионал билимлар кенг қамровда (барча ҳолатларни инобатга оладиган) ва холисона амалга оширишга етарлича кафолатлар мавжуд ёки йўқлиги хусусида савол (текширув) юзага келиши мумкин холос), турли режалар (жумладан, шаҳарсозликдаги режалари), бошқарув (менежмент)даги ихтиёрийлик (хўжалик корхоналари томонидан амалга ошириладиган ихтиёрийлик)¹.

Маъмурий ҳужжат иловаси (қўшимча фармойишлар). Маъмурий органлар фаолиятида ҳар доим ҳам битта (асосий) қоидадан иборат

¹ См.: Рихтер И., Шупперт Г.Ф. Судебная практика по административному праву / Пер. с нем. — М.: Юристъ, 2000. — С. 67-69.

мазмундаги маъмурий ҳужжатлар қабул қилинавермайди. Балки, асосий маъмурий ҳужжатга қўшимча тарзда турли шартлар (фармойишлар) қўйилиши ҳам мумкин. Бундай шартларни маъмурий ҳужжатнинг қўшимча шартлари дейилади. Маъмурий ҳужжатни қабул қилишда маълум бир муддат, қўшимча шартлар, маъмурий ҳужжатни чақириб олиш (қайтариб олиш), талаб(нома) қўйиш кабилар шулар жумласидандир.

Германияда ҳам маъмурий ҳужжат қўшимча фармойиш билан бирга қабул қилиниши мумкин. Қўшимча фармойиш фақат ҳуқуқ нормаси ёки қонунда маъмурий ҳужжатни қабул қилишнинг ўрнатилган шартларини амалга оширишни таъминлашдан келиб чиққан ҳоллардагина қабул қилиниши мумкин. Маъмурий ҳужжатга қўшимча равишда қабул қилинадиган қўшимча фармойишда қуйидагилар назарда тутилиши мумкин:

маълум бир имтиёз ёки чекловларнинг кучга кириш, бекор бўлиш пайти ёки амал қилишининг маълум бир муддати ўрнатиладиган ҳоллар (муддатнинг ўрнатилиши (муддатли));

имтиёз ёки чекловларнинг юзага келиши, бекор бўлиши келажакдаги номаълум ҳодисага боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин (шартли);

маъмурий ҳужжатни бекор қилиш тўғрисидаги шартлар;

манфаат олувчи шахсга маълум бир ҳаракатни бажаришни ёки бундай ҳаракат бажарилишига йўл қўйиб бериши ёхуд маълум бир ҳаракатни бажаришдан ўзини тийиш тўғрисидаги кўрсатма (кўрсатма);

кейинчалик кўрсатмани қабул қилиш, ўзгартириш ёки қўшимча киритиш тўғрисидаги шартлар.

Қўшимча фармойиш маъмурий ҳужжатнинг мақсадига зид келмаслиги лозим (Германия МПтҚонуннинг 36-моддаси)¹.

Юқорида Германияда маъмурий ҳужжат иловаси ёки маъмурий ҳужжатнинг қўшимча фармойиши қайси маънода тушунилиши хусусида қисқача тушунтириш берилди.

Ўзбекистон МТТтҚонунида ҳам маъмурий ҳужжатга қўшимча фармойишлар масаласи тартибга солинганини кўриш мумкин. Жумладан МТТтҚонун 53-моддаси 3-қисмида қуйидаги қоидалар келтирилади.

Маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат) асосида қабул қилинган маъмурий ҳужжатда қуйидагилар назарда тутилиши мумкин:

муайян ҳуқуқнинг ёки мажбуриятнинг кучга кириш, ўз кучини йўқотиш пайти ёки амал қилиш муддати;

¹ См.: Сборник законов об административных процедурах. 2-е изд. — М.: Инфотропик Медиа, 2016.

муайян ҳодисага ёки келажакда ҳуқуқнинг ёхуд мажбуриятнинг кучга кириши ёки ўз кучини йўқотиши билан боғлиқ бўлган шартга доир кўрсатма;

маъмурий ҳужжатни бекор қилиш ҳуқуқи ёки келгусида қўшимча фармойишлар бериш ҳуқуқи маъмурий органда сақланиб қолиши тўғрисидаги изоҳ;

адресатга муайян ҳаракатларни амалга ошириш, амалга оширишга йўл қўйиш ёки амалга оширишдан тийилиш хусусида кўрсатма берувчи қўшимча фармойишлар.

МТТтҚонун 53-моддаси 3-қисми мазмунидан кўриш мумкинки, қўшимча фармойишлар маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат) асосида қабул қилинган маъмурий ҳужжат таркибида қабул қилинади. Қўшимча фармойишлар келгусида маълум бир шартлар юзага келганда маъмурий орган томонидан қандайдир ҳаракатларни амалга ошириш мумкинлиги хусусида адресатга тегишли башоратни амалга ошириш имконини беради.

Маъмурий хатти-ҳаракат (реал акт), Маъмурий ҳужжат билан ёндош тушунча сифатида маъмурий хатти-ҳаракат тушунчаси ҳам мавжуд.

Бу борада Томас Херрманн қуйидаги фикрларини баён этади. Германияда маъмурий ҳужжат тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган яна бир масала бу — реал актдир. Реал акт деганда тартибга солишга қаратилмаган маъмурий хатти-ҳаракат (чора) тушунилади. Маъмурий ҳуқуқда маъмурий ҳужжат энг муҳим аҳамият касб этган, шунинг учун Германия МПт Қонунда реал акт тўғрисида деярли ҳеч қандай норма мавжуд эмас¹.

Реал акт (Realakte) ёки маъмурий хатти-ҳаракат деганда маълум бир ҳуқуқий оқибатлар юзага келтиришга қаратилмаган ва фактик натижаларга эришишга қаратилган маъмурий ҳаракатни тушуниш мумкин.

Маъмурий ҳужжатдан фарқли равишда, реал актда регулятив, тартибга солиш хусусияти ҳам мавжуд бўлмайди.

Ўзбекистон МТТт Қонуни 4-моддасида маъмурий ҳаракатлар деганда *маъмурий органнинг жисмоний ва юридик шахсларга нисбатан маъмурий-ҳуқуқий фаолият соҳасида амалга оширилган, маъмурий ёки пролсессиал ҳужжат бўлмаган, юридик аҳамиятга эга ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) тушунилиши* келтириб ўтилган.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги 24-сонли қарори 6-бандига кўра, “Маъмурий

¹ См.: Томас Херрманн. Реальный акт в административном праве: административная деятельность в конфликте между административным актом и административным частным правом. // Ежегодник публичного права 2017: Усмотрение и оценочные понятия в административном праве. - М.: Инфотропик Медиа, 2017. – С. 369.

органлар ва улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари деганда, қарор шаклида ифодаланмаган бўлса ҳам, бироқ манфаатдор шахслар ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилишига олиб келган ёки уларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари амалга оширилишига тўсқинлик қилган юридик аҳамиятга эга фармойишлар тушунилади. Ҳаракатсизлик деганда, маъмурий орган ёки унинг мансабдор шахси зиммасига норматив-ҳуқуқий ва бошқа ҳужжатлар (лавозим йўриқномалари, низомлар, регламентлар, буйруқлар) билан юклатилган мажбуриятни бажармаслик тушунилади”.

Бундан ташқари, тадбиркорлик соҳасида рухсат олиш билан боғлиқ масалаларда маъмурий орган ишни кўриб чиқишни чўзадиган бўлса, Германияда бундай ҳолларда тегишли муддат ўтиши билан рухсат берилган деб ҳисобланади. Бу фиктив қарор деб номланади¹.

Фиктив қарорга қуйидаги мисолни келтириб ўтиш ҳам мумкин. Мисол учун, Ўзбекистон Республикасининг 25.05.2000 йилдаги “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги 71-II-сон Қонуни 16-моддасига кўра, агар лицензияловчи орган лицензия бериш ёхуд лицензиянинг амал қилиш муддатини узайтириш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш муддати давомида лицензия бериш ҳақида ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида ёхуд лицензиянинг амал қилиш муддатини узайтириш ҳақида ёки унинг амал қилиш муддатини узайтиришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилмаса, кўрсатилган муддат ўтганидан сўнг лицензия даъвогари аризада кўрсатилган фаолият турини амалга ошириш ҳуқуқига бу ҳақда лицензияловчи органни ёзма равишда хабардор қилган ҳолда эга бўлади.

Маъмурий ҳужжат маъмурий органлар фаолиятининг ҳосиласи сифатида албатта моддий ва процессуал нормаларни инобатга олган ҳолда қабул қилинишни тақозо этади. Дейлик, қайсидир фаолият тури учун лицензия бериш тўғрисидаги маъмурий ҳужжат қабул қилишда мазкур лицензия талаб ва шартларига риоя этиш – моддий-ҳуқуқий нормалар талабларига риоя қилишни тақозо этса, МТТт Қонун ва соҳавий қонун ҳужжатларидагида маъмурий актни қабул қилишнинг ҳам моддий, ҳам процессуал-ҳуқуқий нормаларига риоя қилишни ҳам тақозо қилади. Шу маънода маъмурий ҳужжатни қабул қилиш мураккаб жараён ва маъмурий ҳуқуқнинг барча институтларини ишга солишни тақозо қилиши билан ажралиб туради.

Маъмурий ҳужжатнинг қабул қилиниши. Маъмурий актга оид процессуал қоидаларга қуйидагиларни ҳам киритиш мумкин. Маъмурий ҳужжат қабул қилинишида манфаатдор шахс аризаси ёки маъмурий органнинг хизмат вазифасидан келиб чиққан ҳолда иш кўзғатиш (иш

¹ См.: Ян Цикоу. Основы законодательства об административных процедурах в Германии // Негодник публичного права - 2014: “Административное право: сравнительно-правовые подходы”. – М.: Инфотропик Медиа, 2014. - С. 366.

юритувни бошлаш) (МТТтҚонун 41-модда), аризани рўйхатдан ўтказиш (МТТтҚонун 43-модда), маъмурий ишни кўришда маъмурий органнинг холислигини таъминлаш (МТТтҚонун 31-32-модда), иш юзасидан тегишли далилларни тўплаш, материалларни ўрганиш ва баҳолаш (МТТтҚонун 34-35-модда), маъмурий иш юритиш муддатлари (МТТтҚонун 36-модда), манфаатдор шахснинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига жиддий таъсир кўрсатадиган ҳолларда эса олдиндан хабардор қилиш орқали тинглаш жараёнини ўтказиш (МТТтҚонун 33, 47-51- моддалар), маъмурий иш юритишни тўхтатиб туриш, тиклаш ва тугатиш (МТТтҚонун 37-39-моддалар) ҳамда бошқаларни киритиш мумкин. Аммо бу каби процессуал қоидаларнинг энг муҳими маъмурий ҳужжатни бевосита қабул қилиш билан боғлиқ МТТтҚонуннинг 52-61-моддаларидир.

Маъмурий ҳужжатнинг шакли. МТТтҚонун 52-моддасига кўра, маъмурий ҳужжат ёзма шаклда қабул қилинади. Қонун ҳужжатларида маъмурий ҳужжат бошқа шаклда, шу жумладан бошқа тегишли ҳужжатни бериш ёки муайян ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан қабул қилиниши мумкинлиги ҳоллари назарда тутилиши мумкин. Ёзма маъмурий ҳужжат маъмурий органнинг ваколатли мансабдор шахси ёки коллегиял орган аъзолари томонидан имзоланади ва маъмурий органнинг муҳри билан тасдиқланади.

Таъкидлаш жоизки, “маъмурий ҳужжат” фақат қоғоз (ҳужжат) кўринишида бўлмайдиган, чунки унинг оғзаки, электрон, белгили каби шакллари мавжуд. Бундан ташқари, маъмурий ҳужжат маъмурий органнинг ички идоравий муносабатлари эмас, балки ташқи субъектларга йўналтирилган муносабатларига нисбатан чиқарилиши, жазолаш ва норматив хусусиятга эга бўлмаслиги, тартибга солиш (регулятив) хусусиятига эга бўлишини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим.

Мисол учун, Германияда маъмурий ҳужжат мазмунини етарлича аниқ бўлиши талаб этилади. Шунингдек маъмурий ҳужжат ёзма, электрон, оғзаки ёки бошқа шаклларда қабул қилиниши мумкин (Германия МПтҚонуннинг 37-моддаси).

И.М.Цай маъмурий ҳужжат Ўзбекистон маъмурий ҳуқуқи учун янги институтлигини таъкидлаб, уни давлат бошқарувининг ҳуқуқий шакли таркибида, давлат бошқаруви индивидуал актининг бир кўриниши сифатида қуйидагича тушунтиради. Маъмурий акт ташқи (яъни оммавий адресатга) йўналтирилган ҳокимият иродасининг ифодаланиши ёки индивидуал-аниқ хусусиятдаги маъмурий органнинг фармойиш беришини ифодалайди. Маълум бир ҳуқуқий муносабатларни юзага келиш, ўзгариш ва бекор қилиш шаклидаги ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқариш мақсадини кўзлайди. Маъмурий акт ҳуқуқий нормалар

ўрнатмайди. Маъмурий акт ва унинг расмийлаштирилиш шакли бўлмиш ҳужжат (“документ”) бир хил тушунча эмас.

Мисол учун, ҳайдовчилик гувоҳномангизни йўқотиб қўйишингиз ҳайдовчилик ҳуқуқидан маҳрум этилганлигингизни англатмайди. Чунки ички ишлар органларининг маълум бир шахсга автомобил ҳайдашга рухсат бериш тўғрисидаги қарори бўлмиш маъмурий акт ҳали ҳам амалда бўлади. Шунга кўра, маъмурий актнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида уч жиҳатни, яъни унинг маъмурий орган томонидан қабул қилиниши, маъмурий ишни мазмунан ҳал қилиши, ташқи субъектларга йўналтирилган, яъни оммавий адресатга қаратилганлигини келтириб ўтади. Маъмурий акт ҳуқуқий оқибат келтириб чиқаришга қаратилмаган, маъмурий органларнинг ташкилий-техник, моддий-молиявий ёки маълумот-тушунтириш ҳаракатларидан ҳам фарқ қилади. Бундай ҳаракатлар ҳуқуқий эмас, фактик хусусиятга эга бўлади ва давлат бошқарувининг ҳуқуқий шаклига кирмаслигини таъкидлаб ўтади¹.

Бундан ташқари, МТТТҚонуннинг бир қатор меъёрларида рус тилидаги таҳрирда келган “документ” ва “акт” сўзлари ўзбек тилида бир хилда “ҳужжат” тарзида келтирилганини кўриш мумкин. Бу эса маъмурий актнинг маъноси нотўғри тушунилишига олиб келиши мумкин². Шунга кўра, Ж.Н. Нематов Ўзбекистон МТТТҚонуннинг ўзбек тилидаги таҳририда “маъмурий ҳужжат”ни “маъмурий акт” деб ўзгартиришни таклиф этади³.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маъмурий ҳужжат маълум бир масала юзасидан берилган аризага рад жавобини хат орқали берилишида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги 24-сонли қарори 5-бандига кўра, “... қарорлар белгиланган шаклда (масалан, жойлардаги ижро ҳокимияти органлари қарорлари) ёки эркин тарзда (масалан, фуқаронинг мурожаатини қаноатлантиришни рад этиш тўғрисидаги ёзма хабар) қабул қилиниши мумкин”лиги келтирилган.

МТТТҚонуннинг 54-моддасига кўра, маъмурий акт адресат тегишли тарзда хабардор қилинган пайтдан эътиборан кучга киради. Адресатни маъмурий акт тўғрисида тегишли тарзда хабардор қилиш ушбу МТТТҚонуннинг 33-моддасида назарда тутилган тартибда амалга оширилади⁴. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда маъмурий

¹ См.: Хамедов И.А., Хван Л.Б., Цай И.М. Кўрсатилган асар. – Б. 277, 280-282.

² Изоҳ.: мисол учун МТТТҚонуннинг 8, 13, 14, 23, 34, 37, 42, 43, 44, 45, 52, 55, 57, 58, 61 моддалари ўзбек ва рус тилидаги матнига қаранг.

³ Қаранг.: Nematov J.N. Ma'muriy akt – ma'muriy huquqning markaziy instituti: qiyosiy-huquqiy tahlil. T.: Top Image Media, 2021. – B. 27.

⁴ Қаранг.: МТТТҚонун 33-модда. Тегишли тарзда хабардор қилиш. Хабарномани топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юбориш ёки тилхат олиб топшириш ёхуд хабардор қилинганлиги факти қайд этилишини таъминлайдиган ахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда хабардор қилиш маъмурий иш юритишда тегишли тарзда

актнинг манфаатдор шахсларга расмий эълон қилиниши ҳам тегишли тарзда хабардор қилиш деб топилади. Қонун ҳужжатларига мувофиқ адресатга фақат тегишли ҳужжат берилиши керак бўлган ҳолларда ҳужжатнинг адресатга берилиши маъмурий акт тўғрисида тегишли тарзда хабардор қилишга тенглаштирилади. Агар маъмурий акт қонун ҳужжатлари талабига мувофиқ расмий эълон қилиниши лозим бўлса, у расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга кирилади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, давлат ижрочилари томонидан бирон ижро ҳаракатлари амалга ошириш тўғрисидаги қарори ҳақида 2019 йил 1 октябрдан қарздорга унинг жўнатилганлиги ва қабул қилиниб олинганлиги фактларини қайд этиш имконини берувчи махсус автоматлаштирилган тизимдан фойдаланган ҳолда электрон почтага ёки мобил алоқа воситалари орқали қисқа хабар (SMS) кўринишида хабар йўлланади¹. Мазкур хабар бериш усулида мажбурий ижро этиш жараёнинг навбатдаги босқичга ўтиш имконини беради (масалан ихтиёрий тўловни амалга ошириш муддатининг бошланиши).

МТТТ Қонуннинг қабул қилиниши билан эндиликда юқори турувчи органлар ва маъмурий судлар томонидан маъмурий органларнинг маъмурий актларига нафақат моддий, балки процессуал қоидалар асосида ҳам тегишли ҳуқуқий баҳо бериш имкони кенгайди. Процессуал қоидаларга риоя этмаганлик маъмурий актнинг мазмунига таъсир этадиган бўлса, юқори турувчи орган томонидан бекор қилиниши, ўзгартирилиши, қонунга хилоф деб топилиши ёки маъмурий суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келиши мумкин. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги “Маъмурий органлар ва улар мансабдор шахсларининг қарорлари, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилиш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш бўйича суд амалиёти ҳақида”ги 24-сонли қарори 20-бандига кўра, қарор қабул қилиш, ҳаракатни амалга ошириш тартибига риоя қилмаслик, фақат, башарти бу ҳолат унинг қонунийлигига таъсир қилган ҳолдагина, аризани (шикоятни) қаноатлантириш учун асос бўлиши мумкин”. Демак, процессуал қоидаларга риоя этмаганлик маъмурий актнинг мазмунига таъсир этадиган бўлсагина маъмурий актнинг ноқонунийлигини келтириб чиқариши мумкин. Маъмурий акт юзасидан низолашиш унинг қонунийлиги шартларини тушунишни талаб қилади. Илмий адабиётларда маъмурий акт қонунийлиги шартлари: а) шаклий

хабардор қилиш ҳисобланади. Тегишли хабарнома манфаатдор шахс томонидан олинган пайт хабардор қилиш вақтидир.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси президентининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4236-сонли Қарори, 3-банд. Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Қонуни, 22¹-модда.

қонунийлик; б) ҳақиқий (мазмун-моҳияти юзасидан) қонунийлик; в) маъмурий ихтиёрийлик (дискрецион ваколат)ни қўллаш қонунийлигидан иборат бўлиши келтириб ўтилади. Мазкур шартларга риоя қилинмаган ҳолда қабул қилинган маъмурий акт ноқонуний бўлади¹.

¹ 市橋克哉編『アクチュアル行政法』法律文化社2010年103-109頁。

III-БОБ. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

РАХИМОВ ФАХРИ ХАЙДАРОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси кафедра
профессори, ю.ф.д., профессор.

ОТАЖОНОВ БОБУР АБДУЛЛАЕВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси факультет
прокурори, юридик фанлар бўйича
фалсафа доктори.

ИҚТИСОДИЙ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Жаҳонда иқтисодий тизимнинг самарали фаолият кўрсатиши учун иқтисодий жараён-ларда қонунийликни таъминлаш ниҳоятда долзарблик касб этиб бормоқда. Зеро, 2020 йилда пандемия сабабли дунё Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан бери энг чуқур таназзулни бошдан кечирди. Орадан икки йил ўтгач, The Economist нашри дунё иқтисодиётининг келажагини таҳлил қилишича, 1900 йилдан бери жаҳон иқтисодиёти таназзулга юз тутди, бу одам бошига ялпи ички маҳсулотнинг ўртача 10 йилда бир марта пасайиши билан белгиланади.¹ Бу эса иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаат-ларини ҳимоя қилиш, бу соҳада қонунийликни таъминлашда давлат таъсири-нинг самарали шакллари ривожлантиришнинг долзарблигини кўрсатади.

Дунёда глобал иқтисодиётнинг тикланиши доимий меҳнат бозори ва таъминот занжири муаммолари ва инфляция босимининг кучайиши шароитида жиддий синовларга дуч келмоқда. БМТнинг 2022 йилги Жаҳон иқтисодий вазияти ва истиқболлари маълумотларига кўра, 2021 йилда 5,5 фоизга кенгайганидан сўнг, глобал ишлаб чиқариш 2022 йилда атиги 4,0 фоизга ва 2023 йилда 3,5 фоизга ўсиши прогноз қилинган. Ҳисоботда таъкидланишича, 2021 йилда кучли истеъмол харажатлари ва инвестиция-ларнинг биров ўзлаштирилиши, товарлар савдоси сўнгги 40 йилдан ортиқ вақтдаги энг юқори ўсиш суръатини

¹ Глобал ўсиш секинлашмоқда, лекин ҳали тўхтамайди // <https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/05/15/global-growth-is-slowing-but-not-stopping-yet>

қайд этди.¹ Бу эса иқтисодиёт соҳасида қонунийликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, иқтисодий судлар томонидан одил судловни амалга оширишни кафолатлаш, иқтисодий судда прокурор иштирокининг асослари, шакллари ва чегаралари тўғрисидаги масалалар бўйича тадқиқотлар амалга оширишни тақозо этмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодий тизимнинг самарали фаолият кўрсатиши учун иқтисодий ўзгаришлар жараёнларининг қонунийлигини таъминлаш прокуратура органлари фаолиятининг стратегик мақсадларидан бири ҳисобланади. Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирок этиш институти анъанавий равишда қонун устуворлигига риоя қилиш, иқтисодий соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва бартараф этишга давлат таъсир кўрсатиш шакли сифатида қаралади. Давлатимиз раҳбари томонидан “фаровон ҳаётимиз асоси бўлган тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, хорижий инвесторларнинг мамлакатимизда эркин фаолият юритиши учун шароитлар яратиш прокуратура органлари томонидан кафолатланиши” каби вазифаларнинг белгиланиши ўз навбатида иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор ваколатларини такомиллаштиришни илмий-назарий ва амалий тадқиқ этишнинг долзарблигини кўрсатади.²

Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокини такомиллаштиришнинг айрим масалалари бир қатор процессуалчи олимлар томонидан тадқиқ этилган. Жумладан, Ш.Шорахметов, С.Якубов, М.Азимов, Э.Эгамбердиев, М.Мамасиддиқов, З.Эсанова, Д.Хабибуллаев, Ф.Отахонов, Ф.Ибратова, М.Тожибоев, С.Марипова, Ҳ.Қўчқаров, И.Салимова, О.Пирматов ва Қ.Авезовлар томонидан ушбу мавзунинг айрим жиҳатлари асосан дарслик ва ўқув қўлланмалар доираси очиб берилган.³ Жумладан, Ш.Шорахметов ўз дарс-лигида прокурорнинг хўжалик процессида иштирокига дахлдор масалаларни баён этган.⁴ Бироқ таҳлиллар мамлакатимиз ҳуқуқшунос олимлари томонидан асосан прокурорнинг фуқаролик процессидаги иштирокига доир тадқиқотлар амалга оширилганлигини кўрсатади. Фуқаролик процессида прокурор иштирокига доир махсус тадқиқотлар Э.Эгамбердиев, М.Мамасиддиқов,

¹ World Economic Situation and Prospects 2022 / 13 January 2022 // United Nations, Department of Economic and Social Affairs Economic Analysis // <https://www.un.org>

² Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтди // <https://president.uz/uz/1470>

³ Мазкур олимлар асарларининг тўлиқ рўйхати диссертациянинг фойдаланилган адабиётлар рўйхатида берилган.

⁴ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг хўжалик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. –Т.: Адолат. 2001. -500 б.

М.Каримов, Н.Мирахмедова, Ш.Шайзаков, У.Шамшидиновларнинг ишларида амалга оширилган.¹

Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг процессуал масалалари асосан хорижий давлатлар олимлари (Н.С.Ефремов, Л.Ю.Егорова, А.А.Ковалев, Т.И.Отческая, А.М.Синякина) томонидан ўрганилган. Хусусан, рус олимларидан Н.С.Ефремов прокурорнинг цивилистик процессуал қонунчилигидаги иштирокини ҳуқуқий тартибга солиш муаммоларини, прокурорнинг арбитраж муҳокамасида иштирок этишининг асосларини ҳамда замонавий арбитраж жараёнида прокурор иштирокини моделлаштиришнинг назарий-амалий жиҳатларини тадқиқ этган.² Л.Ю.Егорова эса хусусий ва оммавий ҳуқуқни тартибга солишнинг назарий ва амалий жиҳатлари ҳамда судда жамоат манфаатларини ҳимоя қилишнинг мунозарали масалаларини ўрганган.³ А.А.Ковалев эса арбитраж судлари томонидан ишларни кўришда прокурор иштирокининг тарихий ва ташкилий жиҳатларини, прокурорнинг арбитраж муҳокамасида иштирок этишининг асослари ва шаклларини ҳамда прокурорнинг айрим тоифадаги ишларининг кўрилишида иштирок этиш билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этган.⁴ Т.И.Отческая ўзининг диссертация ишида иқтисодий манфаатларни таъминлашнинг ҳуқуқий масалаларини, давлатнинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонунларни амалга ошириш механизмининг муҳим элементи сифатида прокурор назоратининг ўзига хос жиҳатларини, давлатнинг иқтисодий манфаатларини арбитраж судида ҳимоя қилишда прокурор иштирокини ташкил этишнинг ҳуқуқий ва услубий муаммоларини яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар қонунчилигини қиёсий-таҳлил қилиб ўрганган.⁵ А.М.Синякина эса тўловга лаёқатсиз (банкротлик) ишларда прокурор

¹ Эгамбердиев Э.Э. Фуқаролик процессида прокурорнинг иштироки // Қонун ҳимоясида. 1997. -10-сон. –Б. 23-26.; Мамасиддиқов М.М., Каримов М.Х. Фуқаролик процессида прокурор иштироки. Ўқув-амалий қўлланма. Проф. Ш.Ш.Шорахметов таҳрири остида. –Т.: АҚҲМИ. - 2008. – 170 б.; Мамасиддиқов М.М., Мирахмедова Н.А. Фуқаролик процессида прокурор иштироки: миллий амалиёт ва хорижий тажриба. –Т.: Адолат. 2016. – 220 б.; Мамасиддиқов М.М., Шайзаков Ш.И., Шамшидинов У.Т. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш масалалари // Илмий-амалий қўлланма. - Тошкент, 2020. –256 б.

² Ефремов Н.С. Правовое регулирование участия прокурора в арбитражном процессе // Автореф. дисс. соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. -Саратов, 2013. – 23 с.

³ Егорова Л.Ю. Проблемы защиты публичных интересов прокурором в гражданском и арбитражном судопроизводстве // Автореф. дисс. соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. -Москва. 2006. – 29 с.

⁴ Ковалев А. Участие прокурора в рассмотрении дел арбитражными судами в Российской Федерации //Автореф. дисс. соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. -Екатеринбург, 2004. -28 с.

⁵ Отческая Т.И. Правовые и методологические проблемы организации участия прокурора в арбитражном суде в защиту экономических интересов российского государства // Автореф. дисс. соиск. учен. степ. доктора юрид. наук. -Рязань, 2003. – 51 с.

иштирокининг айрим жиҳатларини тадқиқ этган.¹ Шунингдек, рус олимлари Ю.Лутченко, А.А.Ковалев, И.Ю.Русских, Т.Н.Пушкина, С.С.Клеценко, А.А.Власов, Е.В.Константинова ва Е.Ю.Резник каби олимлар ўз асарларида судларда прокурор иштирокининг ҳуқуқий аҳамияти тўғрисида турли хил баҳс-мунозарага киришишган. Беларусь Республикасида И.Э.Мартыненко томонидан корхоналарнинг ҳуқуқлари, давлат ва жамият манфаатларини прокурор томонидан судда ҳимоя қилиш масалалари ўрганилган.²

Хорижий давлатларда иқтисодий судда прокурор иштироки билан боғлиқ масалалар бўйича махсус тадқиқотлар амалга оширилмаган бўлса-да, бироқ халқаро арбитраж судида иш юритиш билан боғлиқ масалаларда кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, Манчестер университетида Nahal Allahhi томонидан “Халқаро арбитраж судида иштирок этишни оптимал-лаштириш”,³ Торонто университети юридик факультетида Assel Kazbekova томонидан “Арбитраж судида учинчи шахсларнинг иштироки”,⁴ Истанбулда Ömer SEVER томонидан “Судьяларнинг мустақиллиги ва прокурор кафо-лати”⁵ мавзусида докторлик диссертацияси устида иш олиб борилган ва ушбу тадқиқотларда судларда прокурор иштироки турли даражада ўрганилган.

Мамлакатимиз ИПК иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор мустақил процессуал мақомга эга эканлигини белгилайди. Хусусан, ИПКнинг 41-моддасига кўра, прокурор тарафлар, учинчи шахслар, давлат органлари ва бошқа шахслар қаторида ўз зиммасига юкла-тилган ваколатларга кўра, ишда иштирок этувчи шахс деб эътироф этилади.⁶

ИПКни таҳлил қилиш ишда иштирок этувчи шахс сифатида прокурорнинг процессда фойдаланадиган ҳуқуқларини умумий ва махсус

¹ Синякина А.М. Процессуальные особенности рассмотрения дел о несостоятельности (банкротстве) арбитражными судами Российской Федерации // Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -М. 2004. – 28 с.

² Мартыненко, И.Э. Судебная защита прокурором прав предприятий, государственных и общественных интересов: дис. ... канд. юрид. наук: –Гродно, 1997. –97 с.

³ The optimization of court involvement in international commercial arbitration. A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities 2016 Nahal Allahhi School of Law // https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/54588209/FULL_TEXT.PDF

⁴ The Participation of the Third Parties in the Arbitration Proceedings by Assel Kazbekova A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Master of Laws (LLM) Faculty of Law University of Toronto // https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/42979/14/Kazbekova_Assel_201311_LLM_thesis.pdf.pdf

⁵ T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi Hâkim Bağımsızlığı ve Savcılık Teminatı Danışman Prof. Dr. Zehrettin ASLAN Hazırlayan Ömer SEVER 2502553733 İstanbul 2007 // <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/43120.pdf>

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3523891>

ҳуқуқларга ажратиш имконини беради. Хусусан, прокурор ишда иштирок этувчи шахс сифатида ИПКнинг 42-моддасида кўрсатилган қуйидаги умумий ҳуқуқлардан фойдаланади:

- иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, кўчирма нусха олиш;
- рад қилиш тўғрисида ариза бериш;
- далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, саволлар бериш, илтимосномалар киритиш, арз қилиш, судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни кўриш давомида юзага келадиган барча масалалар бўйича ўз важларини, хулосаларини тақдим қилиш;
- ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, важларига эътироз билдириш.

Шунингдек, прокурор ИПКда назарда тутилган қуйидаги махсус ҳуқуқларга эга бўлади:

- фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда судга бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида даъво ариза (ариза) киритиш (ИПКнинг 49-моддаси);
- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки унинг ўринбосари Ўзбекистон Республикасининг барча иқтисодий судларига даъво аризаси (ариза) тақдим этиш (ИПКнинг 49-моддаси);
- ўз даъво аризасидан (аризасидан) воз кечиш (ИПКнинг 49-моддаси);
- суд ҳужжатлари устидан протест келтириш (ИПКнинг 42-моддаси).

Фуқаронинг, юридик шахснинг ва давлатнинг манфаатларини кўзлаб даъво аризаси (ариза) тақдим этган прокурор даъвогарнинг ҳуқуқларидан фойдаланади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади, бундан келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи мустасно (ИПКнинг 49-моддаси).

ИПКнинг 42-моддасига мувофиқ, ишда иштирок этувчи шахс сифатида прокурор ИПКда назарда тутилган процессуал мажбуриятларга эга ва улар ўзига тегишли барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланиши кераклиги белгиланган.

Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритиш жараёнидаги процессуал ҳуқуқий ҳолати билан унинг фуқаролик процессидаги мақомини қиёслаш натижалари шуни кўрсатадики, мамлакатимиз ИПКни бу борада такомиллаштиришга зарурат мавжуд. Масалан, ИПКнинг 49-моддасида фуқаронинг, юридик шахснинг ва давлатнинг манфаатларини кўзлаб даъво аризаси (ариза) тақдим этган прокурор даъвогарнинг ҳуқуқларидан фойдаланади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади, бундан келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи мустасно эканлиги баён этилган. Бироқ прокурорнинг даъво

талабларидан қисман ёки бутунлай воз кечиш ва даъвои тан олиш, даъво предмети ёки асоси ўзгартириш билан боғлиқ ҳуқуқларни амалга ошириш тартиби ва шартлари белгиланмаган. Ваҳоланки, ИПҚдан фарқли равишда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (бундан кейин матнда ФПК деб юритилади) 51-моддасида ариза берган прокурор суд харажатларини тўлаш мажбуриятидан ташқари даъвогарнинг барча процессуал ҳуқуқларидан фойдаланиши ва барча процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олиш, прокурор берган аризасидан бутунлай ёки қисман воз кечиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзи арз қилган талаблар бўйича судга тушунтиришлар бериш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган.

Шунингдек, агар даъвогар рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асоси ёки предмети ўзгартиришга, қўшимча талаблар билдиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ёхуд камайитиришга ҳақли эмас (ФПКнинг 51-моддаси).

Бу борада МДҲ давлатлари қонунчилик тажрибаси иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор ваколатларини тартибга солиш устувор йўналиш эканлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, Россия Федерацияси АПКнинг 52-моддаси учинчи қисмига кўра, арбитраж судига мурожаат қилган прокурор даъвогарнинг барча процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади ва процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олиши ҳақидаги қоида мустаҳкамлаб қўйилган. Шунингдек, Россия Федерацияси АПКнинг 52-моддаси биринчи қисмида кўрсатилган ишлар бўйича прокурор арбитраж процессининг ҳар қандай босқичида қонунийликни таъминлаш мақсадида ишда иштирок этувчи шахсларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан ишга киришишга ҳақли бўлади.¹

Прокурорнинг ҳуқуқий ҳолати ва унинг иқтисодий суд ишларини юритишда қонунийликка риоя этилишини назорат қилиш бўйича ваколатларини ҳуқуқий тартибга солиш борасида турли баҳс-мунозаралар илгари суриб келинади. Юридик адабиётларда бу каби ҳолат кўпинча суднинг мустақиллиги ва унинг фақат қонунга бўйсунилишини назарда тутувчи конституциявий принципга зид келиши билан изоҳланади.²

Шундай экан, бизнинг назаримизда ҳозирги вақтда прокурорнинг иқтисодий процессда иштирок этишининг энг долзарб муаммоларидан

¹ Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации от 24.07.2002 N 95-ФЗ http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37800/de756afd3c81322d4c33912200383981a4e8d54f/

² Панченко В.Ю., Шайхутдинов Е.М. Некоторые актуальные проблемы участия прокурора в гражданском и арбитражном процессах // Право и образование. 2013. <https://naukarus.com/nekotorye-aktualnye-problemy-uchastiya-prokurora-v-grazhdanskom-i-arbitrazhnom-protsessah>

бири бу иқтисодий суд ишларини юритишда прокурорнинг функциялари ва уларнинг чегарасини белгилаш муаммосидир.

Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор ваколатлари ва функциялари ҳамда уларнинг чегарасини белгилаш борасида фикр билдириш учун, аввало мамлакатимизда амал қилиб келган хўжалик (иқтисодий) процессуал қонунчилик тарихи ва таҳлилига эътибор қаратиш лозим бўлади.

Прокурорнинг иқтисодий процессдаги функцияси ва ҳуқуқий ҳолати борасида мамлакатимизда амал қилиб келган хўжалик процессуал қонунчилигини таҳлил қиладиган бўлсак, 1991 йилнинг 20 ноябрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Ҳакамлик суди ва хўжалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги қонуни 67-моддасига кўра, прокурор ёки унинг ўринбосарлари томонидан даъво аризаси ҳакамлик судларига ташкилот манфаатларини кўзлаб юборилган ёхуд ҳакамлик судининг қарорига эътироз билдирилган ҳолларда прокурор ҳакамлик жараёнида иштирок этади. Прокурор башарти бу ташкилотлар ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш талаб этилса, ҳакамлик жараёнининг исталган босқичида иштирок этишга ҳақли эканлиги белгиланган.¹

1993 йилнинг 2 сентябрида тасдиқланган ва амалга киритилган ўринларда ХПКда хўжалик суди давлат ва ташкилотлар манфаатларини кўзлаб тегишли хўжалик судига мурожаат этган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки унинг ўринбосарларининг, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари ва уларнинг ўринбосарларининг аризалари асосида иш қўзғатиши белгилаб қўйилди (ХПКнинг 3-моддаси).²

“Ҳакамлик суди ва хўжалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги қонунидан фарқли равишда ХПКда прокурор нафақат ташкилот, балки давлат манфаатларини кўзлаб судга даъво аризаси киритилган ҳолатларда иштирок этиши, ташкилотлар билан бир қаторда давлатнинг ҳам манфаатларини ҳимоя қилиш талаб этилса, прокурор суд процессининг исталган босқичида иштирок этишга ҳақли бўлиши назарда тутилди (Кодекснинг 27-моддаси).

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган “Ҳакамлик суди ва хўжалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 2-сон, 86-модда. Мазкур Қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 йил 2 сентябрдаги 925-XII-сонли “Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонунини амалга киритиш тартиби ҳақида”ги қарорига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

² Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси // “Халқ сўзи” газ. 1993 й. 18 ноябрь 225 (723)-сони. Мазкур Кодекс Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 30 августдаги 479-I-сон “Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

1997 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг ХПК юқори турувчи прокурорлар каби туман (шаҳар) прокурорларига ҳам хўжалик судларида иш қўзғатиш тўғрисида мурожаат қилиш ваколатини тақдим этди. Шунингдек, ХПКнинг 43-моддаси билан прокурор ҳамма ишлар бўйича суд мажлисида иштирок этишга ҳақли эканлигининг белгиланиши хўжалик ишларида прокурор иштироки ва ваколатларини бирмунча кенгайтди.¹

Ундан ташқари, қонунда назарда тутилган ёки суд ишда прокурор қатнашиши зарур деб топган ҳолларда ишни кўришда прокурор иштирок этиши шартлигининг белгиланиши қонун билан назарда тутилмаган бошқа мураккаб ишларда ҳам қонунийликни таъминлаш мақсадида прокурорни ишга жалб қилиш имконини берди. Бу эса охир-оқибат судлар томонидан иқтисодий низоларнинг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқилишига, иш юзасидан қонуний ва асосли ҳал қилув қарорларининг чиқарилишига замин яратди.

УМАРОВА БАРНО АКБУТАЕВНА
Ўзбекистон Республикаси Бош
прокуратураси бошқарма
бошлиғи, ю.ф.н., мустақил
изланувчи

ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИ ВА СУД АМАЛИЁТИДАГИ МУАММОЛАР (тезис)

Мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясига қаратилган суд ҳуқуқ соҳасидаги ўзгаришлар мамлакат тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

Суд ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш жараёнида прокуратура органлари фаолияти, вазифалари, ваколатлари ҳамда уларнинг ҳуқуқий мақомини такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Мамлакатимизда прокуратура органларининг ташкил этилиши ва фаолияти тартиби, шунингдек прокурорларнинг ваколатлари ҳамда

¹ Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 235-модда. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августдаги 478-І-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қонуни Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 29 январдаги ЎРҚ-463-сонли «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида»ги Қонуни билан ўз кучини йўқотганлиги сабабли мазкур Кодекс ҳам 2018 йил 1 апрелдан ўз кучини йўқотган.

вазифалари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 143-моддасида “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади”, деб қатъий таъкидланган.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўзларининг “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси” номли асарида ““Қонун устувор, жазо муқаррар” тамойили прокуратура органлари фаолиятининг бош мезони бўлиши, бунинг учун мамлакатимизда қонунийликни қатъий таъминлайдиган, очиқ ва адолатли прокуратура тизимининг янги ҳуқуқий асослари яралиши лозим деб таъкидлаган эди.

Эндиликда Янги Ўзбекистонда мутлақо янги миллий ҳуқуқий тизим шакллантирилиб, “инсон, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари, айниқса, қадри – энг муҳим қадрият” деган тамойил эътироф этилмоқда. “Тараққиёт стратегиясида йиллар давомида амал қилиб келган “давлат – жамият - инсон” тамойили “инсон – жамият – давлат” тамойилига ўзгартирилмоқда.

Шундай экан, қонунийликни қатъий таъминловчи, очиқ ва адолатли прокуратура фаолиятининг мустақам ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадида фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг мақсад ва вазифаларини чуқур тадқиқ қилиш, назарий ва амалий муаммоларни ўрганиш ҳамда қонунчиликни такомиллаштириш эътиборли масалалардан бири ҳисобланади.

Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурорнинг иштирок этиши ҳамда қонунларга хилоф бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан ҳисобланади. Прокурорнинг фуқаролик ишларини кўришда иштирок этиши ҳамда қонунларга қарама-қарши бўлган суд ҳужжатларига протест келтириши прокурор назорати фаолиятининг муҳим кўринишларидан бири ҳисобланади. Юридик адабиётларда прокурор назоратига нисбатан берилган таърифларда ҳам фуқаролик процессида прокурор иштирокининг асосий вазифаларини тушуниш қийин эмас.

Прокуратура – давлат органи бўлиб, унинг асосий вазифаси мамлакатда қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш ҳисобланади. Прокуратура органлари фаолияти ва кучи қонун устуворлигини мустақамлаш, унинг барқарорлиги, бир хилда қўлланилишини таъминлаш ҳамда мамлакатимиз Конституциясида олий қадрият сифатида эълон қилинган фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқ ва

эркинликларини, жамият ва давлатнинг манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг судларда фуқаролик ишлари кўрилишидаги асосий вазифалари қонунда белгиланган ваколатлар орқали суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишдан ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш, қонун устуворлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат. Инсон, жамият ва давлат манфаати прокурорлар томонидан ҳимоя қилинади.

Мазкур масаланинг долзарблиги шундан иборатки, жамиятимизда турли хил ҳуқуқий муносабатлар ривожлангани сари фуқаролик ишлари бўйича судларга келиб тушаётган мурожаатлар сони ортиб, суд тартибида ҳал қилинишига муҳтож бўлган турли, янги ва бирмунча мураккаб ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишлари кўпайиб бораётганлиги, натижада фуқаролик ишлари бўйича судьяларнинг иш ҳажми кўпайиб, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини тўғри ва ўз вақтида, самарали ҳимоя қилиш заруратининг юзага келаётганлиги фуқаролик процессида прокурор иштирокининг долзарб аҳамият касб этишини кўрсатмоқда.

Сўнгги беш йил ичида республикаси миқёсида фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан мазмунан кўриб чиқилган фуқаролик ишлари таҳлил қилинганда бу кўрсаткич йилдан йилга ошиб борганлигини кўриш мумкин. Чунончи, 2019 йил мобайнида кўриб тамомланган ишлар сони 276 937 тадан иборат бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2023 йилда 943 925 тани ташкил этиб, фуқаролар ўртасида мулкӣ ва номулкӣ низолар йилдан йилга кескин кўпайиб борганлигини кўрсатади. Лекин 2021 йилги қонунчиликка киритилган ўзгаришлардан сўнг прокурор иштироки мажбурий бўлган ишлар сонида ҳам ўзгаришлар мавжуд. Прокурор иштироки мажбурий бўлган тоифаларда 2019 йилда 25 107 тани ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2023 йилда 11 681 тадан иборат бўлиб, кескин камайган.

Мазмунан кўриб тамомланган фуқаролик ишлари сони сўнгги беш йил мобайнида кескин ошганлигига сабаб, аҳоли сонининг ошиб бораётганлиги, иккинчидан фуқароларнинг ҳуқуқӣ маданияти юксалганлиги, учинчидан бир қатор янги турдаги ҳуқуқӣ муносабатлар (*жумладан, субсидиага ажратилган уйлар, бошланғич тўловидан кейинги кредитга расмийлаштирилган турар жойлар, микроқарзлар, тадбиркорликни ривожлантириш учун берилган имтиёзли кредитлар ва бошқалар*) нинг пайдо бўлганлигидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни талабларидан кўринадик, прокурорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фуқароларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилади, қўриқлайди, давлат ва жамиятнинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат муҳофазасида бўлган ерларни ҳимоя қилади, экологик муносабатлар билан боғлиқ муаммоларни бартараф қилиш ва чора кўриш, бюджетдан ажратилаётган маблағларнинг қонунийлигини ўрганиш каби масалаларда ҳам давлат манфаатларини қўриқлайди.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 50-моддасида “Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишлардагина иштирок этиши мумкин. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас”. Бундан кўринадик, прокурор фақат ўзи киритган даъво аризалар (аризалар) кўрилишида ҳамда фақат қонунда назарда тутилган ишлардагина фуқаролик суд ишларини юритишда иштирок эта олади.

Бундан ташқари, 2023 йил 25 декабрда қабул қилинган 2024 йил 1 январдан кучга кирган ФПКга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга кўра “Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари, вилоят прокурори, унга тенглаштирилган прокурор ва уларнинг ўринбосарлари, туман, шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар мазкур Кодекснинг 403-моддасида кўрсатилган шахсларнинг мурожаатлари мавжуд бўлган тақдирда ёки прокурор иштирокида кўрилган ишлар бўйича кассация протести келтириш тўғрисидаги масалани ҳал этиш учун тегишли суддан ишни талаб қилиб олишга ҳақли”. Шунингдек, “Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари, вилоят прокурори, унга тенглаштирилган прокурор ва унинг ўринбосарлари мазкур Кодекс 419⁴-моддасида кўрсатилган шахсларнинг мурожаатлари мавжуд бўлган тақдирда ёки прокурор иштирокида кўрилган ишлар бўйича тафтиш тартибида протест келтириш тўғрисидаги масалани ҳал этиш учун тегишли суддан ўз ваколатлари доирасида ишни талаб қилиб олишга ҳақли” (ФПКнинг 419¹⁴ –моддаси).

Демак, прокурор тарафларнинг мурожаати мавжуд бўлсагина ишни чақириб ўргана олади. Агар давлат бюджетидан ундирув билан, ерларнинг ноқонуний эгалланиши, ўзбошимчалик билан эгалланган ерларни давлат заҳирасига қайтариш билан боғлиқ ёки экологияга етказилган зарарни ундириш билан боғлиқ кўрилган ишлар юзасидан шикоят келиб тушмаганда суд қароридан норози бўлиб тарафлардан ким мурожаат қилиши мумкин, деган асосли савол пайдо бўлади.

Бизнинг фикримизча, бундай ҳолларда давлат манфаатларига дахлдор ишларда прокурор иштироки мажбурийлиги масаласини қайта кўриб чиқиш, бундай тоифадаги ишларни кўришда қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдириш, бу борада чет эл тажрибасини ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ миллий қонунчилигимиз тарихини ўрганиш давр тақозосидир.

Чунки, ФПКнинг 50-моддаси иккинчи қисмида прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок этишга ҳақли эканлиги, прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмаслиги белгиланган. Бу эса прокурорнинг фақатгина қонунда назарда тутилган ишлар бўйичагина судга иш бўйича фикр беришини назарда тутиб, бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишлар бўйича иштирок этиш ва фикр бериш имконини чеклайди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда бизнинг фикримизча, фуқаролик процессида прокурор иштирокини назарда тутувчи мамлакатимиз ФПК ва “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунини такомиллаштиришнинг кейинги босқичларида прокурорнинг фуқаролик процессида ваколатлари доирасини кенгайтириш талаб этилади. Зероки, юридик адабиётларда ҳам тўғри таъкидланганидек, давлат ва жамият манфаатларини судда ҳимоя қилишда прокурор иштирокига оид хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш борасида махсус тадқиқот ишларини амалга оширган олимлар ҳам прокурорнинг давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишдаги ролини юқори баҳоламоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири эканлигини назарда тутган ҳолда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламининг суд орқали ҳимояланиш борасидаги имкониятларини ошириш, уларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини судларда беғараз ва малакали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш борасида прокурор иштироки шартлигини белгилаш лозим.

РЎЗИНАЗАРОВ ШУХРАТ НУРАЛИЕВИЧ

Тошкет давлат юридик университети
Бизнес ҳуқуқи кафедраси профессори,
юридик фанлари доктори, профессор

РАҚАМЛИ ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада илк маротаба рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълимини шакллантириш истиқболлари тизимли ўрганилган. Унда рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими шакллантириш ва ривожлантиришда халқаро ва миллий қонунчиликнинг роли ва аҳамияти тавсифлаб берилган. Шунингдек, юридик таълим ва фанни янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ҳамда рақамли педагогик технологияларни юридик олий таълим муассасалари ўқув жараёнида самарали ва оқилона жорий этиш билан боғлиқ масалалар тадқиқ этилган. Айниқса, унда замонавий шароитларда юрист касбининг хусусиятлари ва уларга қўйилган талаблар ҳамда рақамли технологияларни мукамал эгаллаган юристлар корпусини шакллантириш, юридик фан ва таълимга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмун-моҳияти ёритиб берилган. Бундан ташқари, рақамли реаллик шароитида тадбиркорлик ҳуқуқий таълимининг самарадорлигини ошириш бўйича муаллифлик ёндашувлари ва илмий- амалий концептуал хулоса ва таклифлар асослаб берилган.

Калит сўзлар: юридик фан ва таълим, халқаро ва миллий қонунчилик, рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими, рақамли педагогика, рақамли таълим услубияти, юрист мутахассислар корпуси, сунъий интеллект технологияларини қўллаш, рақамли тадбиркорлик таълимини ташкилий ва илмий-услубий таъминлаш.

Аннотация: в данной статье впервые системно изучены перспективы формирования правового образования цифрового предпринимательства. Описаны роль и значение международного и национального законодательства в становлении и развитии юридического образования цифрового предпринимательства. Также исследованы приоритетные направления дальнейшего развития юридического образования и науки, а также вопросы, связанные с эффективным и разумным внедрением новых цифровых педагогических технологий в образовательный процесс юридических вузов. Особенно в нём освещены особенности профессии юриста и предъявляемые к ней требования, а также формирование корпуса юристов, освоивших цифровые технологии, содержание и сущность некоторых нормативно-правовых документов, касающихся юридической науки и образования в современных условиях. Кроме того, обоснованы авторские подходы и научно-практические концептуальные выводы и предложения по повышению эффективности правового образования предпринимательства в условиях цифровой реальности.

Ключевые слова: юридическая наука и образование, международное и национальное законодательство, правовое образование цифрового предпринимательства, цифровая педагогика, методы цифрового образования, корпус специалистов юристов, применение технологий искусственного интеллекта, организационное и научно-методическое обеспечение правового образования цифрового предпринимательства.

Annotation: This article is the first to systematically study the prospects for the formation of legal education for digital entrepreneurship. The role and significance of

international and national legislation in the formation and development of legal education for digital entrepreneurship is described. The priority directions for the further development of legal education and science, as well as issues related to the effective and reasonable implementation of new digital pedagogical technologies in the educational process of law universities, are also explored. It especially highlights the features of the legal profession and the requirements for it, as well as the formation of a corps of lawyers who have mastered digital technologies, the content and essence of some regulatory documents relating to legal science and education in modern conditions. In addition, the author's approaches and scientific and practical conceptual conclusions and proposals for increasing the effectiveness of legal education for entrepreneurship in the context of digital reality are substantiated.

Key words: *legal science and education, international and national legislation, legal education of digital entrepreneurship, digital pedagogy, methods of digital education, corps of legal specialists, application of artificial intelligence technologies, organizational and scientific-methodological support of legal education of digital entrepreneurship.*

Рақамли давлат ва жамият тараққиётининг асосий шартларидан бири қонун устиворлигини таъминлаш, юридик таълимни юксалтиришда рақамли инновацион усулларни татбиқ этиш ва тадбиркорларнинг билим, амалий кўникмалари ва улар ҳуқуқий маданиятини ошириш бўлиб ҳисобланади. Учинчи Ренессанснинг ажралмас атрибути рақамли трансформациялашув бўлиб ҳисобланади. Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишда ҳуқуқий таълимни рақамли трансформациялашувининг замонавий муаммоли-мақсадли истиқболларини ўрганиш ғоятда муҳим аҳамият касб этади.

Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълимни шакллантириш ва ривожлантиришда халқаро ва миллий қонунчиликнинг роли беқиёсдир. Бинобарин, рақамли ҳуқуқларни тан олиш ва ҳимоя қилиш зарурати бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Хусусан, дунёнинг саккизта етакчи давлатлари вакиллари томонидан қабул қилинган глобал ахборот жамияти (Окинава, июл 22, 2000) Хартия, тегишли сиёсат ва глобал тармоқларини оптималлаштириш ҳамкорликни рағбатлантириш, норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш зарурлигини эълон қилди, тармоқ бутунлигини суиистеъмол қилишга қарши кураш, тармоқ бутунлигини бузиш, рақамли тармоқлар бўлинишини камайтириш, одамларга сармоя киритиш ва глобал тармоққа кириш ва ушбу жараёнда иштирок этишни таъминлашни назарда тутди. Хартия асосий қоидалари сифатида қуйидагиларни таъминлайди: -истеъмолчиларнинг шахсий ҳаётини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш, шунингдек шахсий маълумотларни қайта ишлашда махфийликни ҳимоя қилиш, шу билан бирга маълумотларнинг эркин оқимини таъминлаш; -электрон идентификация, электрон имзо, криптография ва битимларнинг хавфсизлиги ва ишончлилигини таъминлашнинг бошқа воситаларини янада ривожлантириш ва самарали ишлашни таъминлашни белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, илм-фан, замонавий ва узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш зарур. Бинобарин, инсон капиталига эътиборни кучайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт. Биз ёшларимизда тадбиркорлик ташаббусини ривожлантира олсак, уларга маблағлардан тўғри фойдаланишни ўргатсак, нафақат иқтисодий, балки кўплаб ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этган бўламиз.

Сўнги йилларда юридик фан ва таълимни ривожлантириш давлат ҳуқуқий сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”¹ги фармонида кўра, юридик таълим ва фан тизимини тубдан такомиллаштириш, уларнинг халқаро таълим майдонидаги рақобатбардошлигини таъминлаш, юридик кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида бир қатор чора – тадбирлар назарда тутилди. Хусусан, юридик таълим ва фанни янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари этиб қўйидагилар белгиланди: замонавий талаблар, илғор халқаро юридик тажриба ва меҳнат бозори эҳтиёжлари асосида юқори малакали, ижодий фикрлайдиган, ҳалол кадрлар тайёрлашни таъминлаш; ўқитишнинг кредит-модуль тизимини ва талабалар билимини баҳолаш усулларины такомиллаштириш, ўқув жараёнида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллаш ҳамда ўқув базасини модернизациялаш; клиник юридик таълимни ривожлантириш йўли билан ўқув жараёни ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти ўртасида узвий алоқани таъминлаш; ривожланган хорижий давлатларнинг етакчи таълим ва илмий муассасалари билан ҳамкорликни, қўшма ҳуқуқий тадқиқотларни, профессор-ўқитувчилар ва талабалар ўзаро алмашинувини фаоллаштириш; ахборот ҳуқуқий технологиялар ва тизимларни (Legal Tech) ишлаб чиққан ҳолда давлат ва ҳуқуқ соҳасида илмий ва инновацион тадқиқотларни ўтказиш; хорижий ҳамкорлар билан биргаликда юридик кадрларни тайёрлаш бўйича қўшма таълим дастурларини (double degree) амалга ошириш, ўқув-таълим жараёнига хорижий олимлар ва мутахассисларни фаол жалб қилиш ва ҳ.к.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 25.12.2021 й., 07/21/61/1195-сон; 04.07.2023 й., 06/23/107/0441-сон

Мутахассисларнинг фикрича, рақамлаштиришнинг афзалликлари самарадорликни ошириш, талабалар фаоллигини ошириш, шахсга қаратилган таълим ва янги ўқитиш усулларида фойдаланишни ўз ичига олади. Бундан ташқари, рақамлаштириш университетларни, ўқув дастурларини, профессор-ўқитувчиларни, ходимларни ва ресурсларни бошқаришни осонлаштиради. Рақамлаштиришнинг асосий афзалликларида бири бу талабаларнинг фаоллигини ошириш имкониятларидир. Бу усуллардан талабаларга мураккаб тушунчалар ва назарияларни тушунишни осонлаштирадиган интерактив таълим тажрибасини яратиш учун фойдаланиш мумкин. Талабаларнинг ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш, уларда зарур компетенцияларни шакллантириш орқали ишга жойлашиш кўрсаткичларини кўпайтириш ҳамда турли воситалар орқали маълумотларни етказиш ва тушунтириш усуллари қўллаган университетлар нуфузи ошиши ҳамда уларда мазкур имкониятлар орқали қўшимча фойда олиши учун шарт-шароитлар яратилиши орқали бошқаларга нисбатан устунлик шаклланади. Мазкур йўналишда Тошкент давлат юридик университетида ҳам бир қатор Ўқув жараёнига боғлиқ энг асосий натижа масофавий таълим платформаси ва электрон баҳолаш тизими жорий этилди. Университет масофавий таълим платформаси (<http://distant.tsul.uz>) дунё бўйича эътироф этилган “Moodle” (объектга йўналтирилган динамик таълим муҳити) тизимида бўлса-да, ушбу тизим анча такомиллаштирилди. Жумладан, маъруза машғулотларини ўтказиш учун видеочат (Big Blue Button) ва “Zoom” дастурий воситаси, назорат ишларини топшириш ҳамда уларни антиплагиат тизимидан ўтказиш механизмлари интеграция қилинди, таълим платформасига 21 мингдан ортиқ электрон контентлар (видеомаъруза, аудио, электрон абайётлар, казус материаллар) жойлаштирилди. Шунингдек, баҳолаш жараёни ҳам тўлиқ шаффоф бўлиб, бунда назорат ишлари электрон тизим орқали топширилиши ва баҳоланиши йўлга қўйилди. Мазкур тизимда назорат ёзма ишлари талаба томонидан электрон шаклда топширилади, яъни тизимга юкланиб ундан сўнг автоматик равишда шифрланади ва тегишли кафедрага текшириш учун электрон шаклда жўнатилади. Кафедраларда мазкур ишлар профессор-ўқитувчилар ўртасида тақсимланиб тизимнинг ўзида текширилади, баҳоланади ҳамда қўйилган баҳо юзасидан шарҳ ёзилади, яъни нима сабабдан шундай баҳолангани ҳамда талаба қандай камчиликларга йўл қўйгани кўрсатилади. Текширилган ишнинг баҳоси ва ишга ёзилган тақриз талабанинг шахсий кабинетига кўринади. Бундан ташқари университет электрон кутубхонаси ҳам ташкил этилиб унда 10 мингдан зиёд манбалар жойлаштирилди ва мавжуд адабиётларни тўлиқ рақамлаштириш ишлари давом эттирилмоқда. Ҳуқуқшунослар учун мўлжалланган

WestLaw, LexisNexis ва JSTOR каби халқаро маълумотлар базасига уланиб, халқаро манбалардан фойдаланиш имконияти яратилди¹.

Юридик олий ўқув юртларида замонавий юристларни тайёрлашни дидактик мобил таълим контентларни лойиҳалаштириш жараёни таҳлили шуни кўрсатадики, танланган ўқитиш моделининг экспериментал тасдиқларига мувофиқ ўқув лойиҳалаштириш усуллариининг натижадорлигига узвий боғлиқ. Бўлажак мутахассиснинг мобил таълим контентларга мувофиқ сифатли бизнес таълимини олишга мослашуви, янги рақамли билимларни эгаллашга астойдил интилиши ва дунёвий касбий дунёқараш ва ишчанлик фазилатларига ва одоб- ахлоқ қоидаларига риоя қилиш қобилиятини намоён қила олиши зарур. Замонавий юридик таълимнинг оффлайн ва онлайн экспериментал тасдиқларига мувофиқ ҳолда амалга оширилиши ўз навбатида, юрист кадрнинг ўз касбини қай даражада бажара олишига амалий жиҳатидан тайёр эканлигини баҳолаш имкониятини яратади. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, олий юридик ўқув юртларида юксак малакали мутахассис кадрларни тайёрлашда самарали экспериментал тасдиқларига таяниб келгусида мобил электрон таълим контентлари асосида ўқув методик ишларни ташкил этиш энг аввало, рақамли трансформациялашув жараёнларини инобатга олиб, бирор бир дидактик лойиҳалаштиришнинг оқилона моделини ишлаб чиқиш ва юрист мутахассислар корпусини тайёрлаш сифатини оширишга эришиш лозим.

Замонавий рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълимнинг ўзига хослиги назарий билимларнинг амалий фаолият билан узвий боғлиқлигида ёрқин намоён бўлади. Фикримизча, ҳозирги кунда ўқув дастурларида назарий машғулотларга катта аҳамият берилиб, амалий кўникмаларни эгаллаш даражаси талабга жавоб бермайди. Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқини қўллаш амалиётни мумкин қадар мақсадли технологик воситалар уйғунлигида ўқитиш воситаси сифатида кўрилишини таъминлаш зарурати юзага келмоқда. Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими бу нафақат зарурий касбий билимлар ва кўникмаларни шакллантириш шаклларида бири, шу билан биргаликда вертуал маконда ҳуқуқий тажрибани намоёиш этиш йўлидир. Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида Ҳуқуқий таълимнинг рақамли инновацион ривожлантириш Концепциясини ишлаб чиқиш йўлида асосий йўналишлар муҳокама қилинмоқда. Шу билан бирга республика рақамли юриспруденция бўйича ўқув- услубий конференцияларини ўтказиш, ўқитиш услубиётини такомиллаштириш ва ўқув жараёнини ташкил қилиш йўлида чора- тадбирлар кўриш объектив зарурдир. Бундан келиб чиққан ҳолда ҳозирги кундаги долзарб

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Рустамбеков И. Олий таълимни рақамлаштириш – устувор вазифа// <https://kun.uz/news/2023/03/28/oliy-talimni-raqamlashtirish-ustuvor-vazifa>

масалалардан бири бу юридик ўқув жараёнини рақамли услубий таъминлашни такомиллаштиришдир.

Баъзи муаллифлар фикрича, таълим жараёнини фалсафий англаш устида иш олиб бориш зарурати, таълим парадигмасини алмаштириш (мавжуд ижтимоий ишлаб чиқариш механизмидан- алоҳида фикр юритиш қобилиятини шакллантирувчи моделларга ва унга монанд онгни тараққий эттириш) лозим. Ҳар бир алоҳида фанни, унинг бир бўлимини, мавзусини ўзлаштириш учун кундалик рақамли технологик иш олиб борилиши лозим. Рақамли услубий муаммолар деганда мавжуд методологик муаммоларни ҳал қила оладиган янги замонавий услубларни яратиш (рақамли конструкция қилиш) тушинилади. Ҳар бир фуқарони юридик билимларни эгаллашига йўл очиб беришдан (агар бу билимларга нисбатан қобилияти ва хоҳиши бўлса),шунингдек бутун ҳуқуқий таълим бериш жараёнида тизимли тайёргарликни таъминлаб бериш;рақамли трансформациялашув шароитида олий ҳуқуқий таълимнинг вазифаси шундаки, у нафақат фундаментал рақамли инновацион амалий билимларни татбиқ этади, шу билан бирга демократик жамиятнинг қонунга риоя қилувчи аъзосини тарбиялайди; рақамли ҳуқуқий таълим фуқароларнинг ҳуқуқий талабларини қониқтира оладиган фаолиятнинг барча шакллари ва услубларини қамраб лозим.

Анъанавий таълим усулларининг айрим элементлари замон талабларига жавоб бермай қолди. Рақамли технологиялар таълимнинг мазмунига сезиларли тарзда ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бизнинг фикримизча, замонавий ўқув материали қуйидаги таркибдан иборат бўлиши лозим: рақамли илмий-методологик таълимотга асосланган назарий қисм, рақамли технологияларни қўллашга асосланган меъёрий ҳуқуқий қисм ва рақамли билим ва технологияларни ҳуқуқни амалиётда қўллашни пухта эгаллаган бўлишлари талаб этилади. Бизга маълум бўлишича, рақамли технологик услуб - бу мақсадга эришиш йўлидир, услуб борлиқни ўрганиш усул ва воситаларидан иборатдир.Рақамли технологик услубият эса, воситалар мажмуаси бўлиб, такрорланувчи масалаларни ҳал қилиш учун йўналтирилган. Рақамли технологик фаол услубият - бу шундай услубиятки, бунда ўқувчи назарий жараёнга ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда рақамли ҳуқуқ мазмун-моҳиятини чуқур тушуниб олиши талаб этилади. Услубиятнинг пассив турларига асосан маърузалар ва талабалар учун якка тартибдаги маслаҳатлар ўтказишлар киради. Энг муҳими, талаба ва магистрларнинг модул дастурларини мукамал ўзлаштиришдаги мотивациясини ошириш лозим. Ахборот технологиялари талабалар фикр юритиши учун зарур маълумотлар базаси бўлиб ҳисоблансада, бироқ, уларнинг мустақил ва эркин мушоҳада қилиш қилиш қобилиятини

ривожлантиришга тўсиқ бўлмаслигига эришиш лозим. Афсуски, дарс ўтиш жараёнида муайян талабалар корпусининг қўлидаги сматфонга боғланиб қолиши уларнинг тегишли фан соҳалари бўйича сифатли ва малакали билим олишига ва амалий кўникмаларга эга бўлишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ўқитиш тизимидаги бундай салбий омилларнинг олдини олиш мақсадида талаба ва магистрларнинг рақамли трансформациялашаётган ҳуқуқ фани соҳалари бўйича ҳуқуқий ахборотларни мукамал ўзлаштириб олиши ва уларнинг нутқ маданиятини ўстиришга алоҳида аҳамият бериш лозим.

Замонавий шароитларда долзарб муаммоларидан бири, бу янги рақамли педагогик технологияларни юридик олий таълим муассасалари ўқув жараёнида самарали ва оқилона жорий этишдир. Шунанг олиш лозимки, рақамли интерфаол ўқитиш бу билим бериш фаолиятининг махсус шаклидир. Ушбу таълим услуби олдида етарлича аниқ ва башоратли мақсадларни қўяди. Рақамли интерфаол таълимнинг мазмуни, барча талабаларнинг ўқиш жараёнида иштирок этишидир, бу услуб ёрдамида улар билимлари ва фикрлари масаласида рефлексия қилиш имконига эга бўладилар. Талабаларнинг ўзаро интерфаол ҳамкор фаолияти жараёнида ҳар бир талаба фанни ўзлаштириш жараёнига ўз ҳиссасини қўшиш имконига эга бўлади, бу турдаги таълимда фикр алмашуви, ғояларни таҳлил қилиш кўникмалари шаклланади қолаверса, нафақат билимларга эга бўлиш имконини, балки ҳамфикрлик, бир бирини қўллаб-қувватлаш шароитида билим олиш фаолиятини жадаллаштиради, уни янада юксак рақамли кооперациявий алоқадорликни яхшилаш ва ҳамкорлик даражасини янги босқичга олиб чиқади.

Юрист касбининг хусусиятлари жумласига *биринчидан*, касбга нисбатан айтганда, жуда аниқ қонун ҳужжатаридида қатъий белгиланган нормаларга асосланган фаолиятда ёрқин ифодаланади. *Иккинчидан*, ўз вазифа ва функциясининг моҳиятига кўра ҳаётий, чуқур инсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган мутахассислик бўлиб ҳисобланади. *Учинчидан*, юрист фаолияти ташкилий тусга эга бўлиб муайян фаолиятни ҳуқуқий таъминлашнинг барча жихатларини қамраб олади. Энг муҳими, юристнинг асосий вазифаси ҳуқуқий нормаларни қўллашни ташкил этиш ва уларни ҳаётга бевосита тадбиқ этишдан иборат. *Тўртинчидан*, юрист касбининг яна бир ғоятда муҳим жихати шундан иборатки, у ҳам бўлса ижодий касблиги билан тавсифланади. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойилларини қатъий амалга оширишга қаратилган билимларни ижодий қўллашда ифодаланади.

Бинобарин, юрист касби ва профессионал юридик фаолият ҳуқуқ тизимининг фаолиятини таъминлашга хизмат қилади. Дарҳақиқат, юристнинг индивидуал даражадаги касбий фаолияти бутун ҳуқуқ

тизимининг асосини ташкил этиши бежиз эмас.Юридик фаолият шакли сифатида унинг бир қатор ихтисослашган турларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Яъни, булар жумласига анъанавий тарзда суд, прокурорлик, адвокатлик, нотариал, тергов ва бошқаларни киритиш мумкин. Судьялар, прокурорлар, адвокатлар, терговчилар ва юридик маслаҳатчиларнинг фаолияти турли шаклларда амалга оширилади, бу уларни турли ихтисослаштирилган касбий гуруҳларга ажратиш имконини беради. Энг асосийси, гарчи улар юриспруденциянинг турли фаолиятини амалга оширсада муштарак тарзда ягона касб эгаларидир. Дарҳақиқат, юридик ҳамжамиятнинг умумий концептуал вазифаси ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг амал қилишига профессионал жихатидан амалий ёрдам беришдан иборат эканлигини эътироф этиш жоиз. Яна бир ғоятда муҳим жихати шундаки, юристлар вазифасининг рақамли реаллик шароитида қонун ижодкорлик функциясини амалга ошириш, авваламбор, бутун давлат ва жамият ёки иқтисодий ривожланишнинг объектив қонуниятлари ва эҳтиёжларини ҳуқуқий категориялар ва нормалар воситасида ҳуқуқий таъминлаш, бу иродани давлат иродасига айлантиришга қонунда мустаҳкамлаб қўйиш орқали ўз ҳиссасини қўшишида ёрқин намоён бўлади. Ушбу ўринда яна бир масалага эътибор қаратиш лозимки, профессионал юридик фаолият асосий йўналишлари сирасига ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва аҳолини айниқса, ёшларни ҳуқуқий тарбиялашдан иборатдир.

Рақамли юристлар рақамли ҳуқуқ ва рақамли технологиялар ва Интернет билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларга ихтисослашган ҳуқуқшунослар корпусини ташкил этади. Замонавий трансформациялашув шароитида уларнинг профессионал вазифаларига мижозларга рақамли соҳанинг ҳуқуқий жиҳатлари, шахсга доир маълумотларни онлайн ҳимоя қилиш, Интернетда хавфсизликни таъминлаш, шахснинг дахлсизлиги ҳақидаги қонунларига қатъий риоя қилиш бўйича ҳуқуқий маслаҳат бериш ва рақамли низолар юзага келганда мижозларни рақамлашган судда ҳимоя қилиш кабилар киради. Рақамли технологияларни мукамал эгаллаган юристлар корпуси рақамли муҳитда ҳуқуқий нормаларга риоя қилишни таъминлайди. Рақамли юристга қўйилган талаблар ўз ичига юридик билим, технология ва вертуал макондаги хавфсизликни таъминлашни ўз ичига олади. Бу рақамли технологиялар орқали юридик масалаларни самарали, оқилона, тежамкорлик ва тезкорлик билан шахсга доир маълумотларни ҳимоя қилиш, онлайн ҳолда ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш, рақамли ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳамда рақамли давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий тизимларни яратиш ҳамда бошқа рақамли технологик амалларни амалга оширадиган мутахассислар корпусидир. Рақамли юристлар, технологик инновацияларни юридик

муаммоларнинг ҳал этилишини тезлаштиришда бевосита иштирок этадилар. Рақамли юристлар рақамли ахборотлар тахлили, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, фуқаролар маълумотларини ва тижортчи ташкилотларнинг тижорат сирини қонун талабларига мувофиқ ҳимоя қилиш лозим. Рақамли технологияларни компьютер ва бошқа техникаларни ишлатиш бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлишлари лозим. Шунингдек, талабнома ва даъволарни онлайн тартибда ҳал қилиш бўйича амалий кўникмаларга ҳам эга бўлишлари керак. Ушбу талаблар рақамли юристларнинг раҳбарлик маҳоратини намоён қилиш ва юридик аҳамиятга молик масалаларнинг ечимини топишда ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Рақамли ҳуқуқшунослар ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилиш учун замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) фойдаланишга ихтисослашган юридик мутахассислардир. Улар рақамли маълумотлар, ахборот хавфсизлиги, электрон шартномалар ва рақамли муҳит билан боғлиқ бошқа технологик амаллар билан малакали ишлашга қодир бўлиши талаб этилади. Кези келганда шуни айтиш жоизки, рақамли реаллик шароитида ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишнинг технологик жиҳатлари ва рақамли ҳуқуқ соҳаси билан тобора кўпроқ боғланган бугунги рақамли дунёда уларнинг роли ва ўрни тобора ортиб бормоқда. Рақамли технологияларни мукамал эгаллаган ҳуқуқшунослар корпуси уларнинг ҳуқуқий соҳага бевосита таъсирини баҳолашни чуқур малакали тарзда тушунадиган юридик мутахассислардир. Улар рақамли маълумотлар, рақамли хавфсизлик, электрон тижорат, маълумотлар хавфсизлиги ва рақамли дунёнинг бошқа жиҳатлари билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишга ихтисослашган мутахассислар бўлиши зарур. Бинобарин, улар рақамли муҳитда қонунларга тўғри ва тўлиқ риоя қилишни таъминлаши нафақат реал маконда балки вертуал маконда мижозларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишга қодир бўлишлари лозим. Айниқса, рақамли ҳуқуқшунослик соҳасига ихтисослашган юристлар корпуси рақамли ҳуқуқ ва Интернет, рақамли хавфсизлик, рақамли маълумотларни ҳимоя қилиш, электрон тижорат ва рақамли муҳитнинг бошқа жиҳатлари билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларнинг технологик жиҳатларига оид махсус билим ва кўникмаларга эга бўлишлари талаб этилади. Бундан ташқари, улар рақамли муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини ишлаб чиқишда иштирок этишлари мумкин. Қолаверса, уни амалиётда қўллайди ва мижозларга рақамли ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқ масалалар бўйича юридик маслаҳат беради. Рақамли ҳуқуқшуносларнинг роли рақамли иқтисодиётнинг тобора жадал суръатлар билан ривожланиши ва рақамли муҳитда жуда

мураккаб ҳуқуқий муаммолар сонининг кўпайиши шароитида тобора муҳим аҳамият касб этиб бораверади.

Дарҳақиқат, юридик таълимни рақамлаштириш – бу мураккаб ва эволюцион (тадрижий ва босқичма-босқич) жараёндир. Шунинг учун рақамли юридик таълим жараёнининг чуқур ўйлаб трансформация қилиниши жамият ҳуқуқий маданиятини оширишга имкон беради. Ўз навбатида шуни таъкидлаш керакки, фақатгина замонавий рақамли юридик таълим замонавий масалаларининг чуқур таҳлилига асосланган тизимли ёндашув, ижтимоий ҳуқуқий давлатнинг объектив эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатда рақамли ҳуқуқ назарияси ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини мукаммал эгаллаган ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашда ижобий натижаларни бериши мумкин.

Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими - янги суверен ва мустақил давлат тараққиётининг кафолати бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимизда рақамли иқтисодиётнинг шаклланиши ва жадал суръатлар билан ривожланиши бевосита бизнес соҳасига етук ҳуқуқшунос мутахассис кадрларни тайёрлаш билан узвий боғлиқ. Шу боис, бизнес соҳаси бўйича рақамли трансформациялашув соҳасида ваколатли билимларни пухта эгаллаган малакали замонавий мутахассислар корпусини тайёрлашнинг аҳамияти ғоятда катта. Тадбиркорлик рақамли иқтисодий тизим ривожланишининг тан олинган воситаси, жамиятда ижтимоий ҳаётни барқарорлаштирувчи, камбағалликни қисқартириш ва аҳолининг моддий фаровонлигини таъминлашнинг ҳал қилувчи драйвери десак, асло муболаға бўлмайди. Тадбиркорликнинг бунёдкорлик роли жамият аъзоларининг рақамли иқтисодий ва ҳуқуқий тафаккурини оширишни, уларнинг доимий янгиланадиган мобил таълим контентлар асосида бизнесни оқилона юритиш бўйича ҳуқуқий билим ва амалий кўникмаларини шакллантиришда айниқса, бизнес соҳасида мутахассис – ҳуқуқшунослар корпусини замонавий талаблар асосида малакали тайёрлашни тақозо этади.

Тадбиркорлик фаолиятида рақамли ҳуқуқларни амалга ошириш ўзининг истиқболига эга. Дарҳақиқат, бизнинг сўзлашув муомиламизга интернет платформаларда қўлланиладиган янги атама ва иборалар кириб келмоқда. Стратегик тараққиётнинг ҳозирги даври турли ҳуқуқий тизимдаги давлатлар учун ғоятда адолатли, оқилона манфаатли "Рақамли қоидаларнинг" мавжуд бўлишини ҳам тақозо этади. Шу боис, тадбиркорлик соҳасида электрон тўлов, электрон ва мобил пул, электрон банкинг, тўлов бозорларида истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, сунъий интеллект, катта маълумотлар таҳлили, катта маълумотлар асрида рақобат муносабатлари, блокчейн, криптовалюта, смарт-контракт, рақамли идентификация ва аутентификация, конфиденциаллик, электрон далиллар, электрон тижорат, Интернет-

савдо, рақамли савдо, электрон хизмат кўрсатиш, интернет-платформа, рақамли товарлар, смарт-контракт, домен номлари, ip-адрес, электрон патент ҳуқуқи, электрон рухсатномалар олиш ва лицензиялаштириш, музокара ва электрон шаклда шартнома тузиш, дастурий таъминот, онлайн-сервис, агрегатор, онлайн-арбитраж ва онлайн-воситачилик ва бошқалар билан боғлиқ масалалар бўйича билим ва амалий кўникмаларини шакллантириш истиқболли дастур ва лойиҳаларни рўёбга чиқаришнинг ғоятда муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон Фармонида кўра тасдиқланган “Рақамли Ўзбекистон – 2030” Стратегияси¹га мувофиқ таълим соҳасида рақамли кўникмаларни ошириш мақсадида бир қатор тадбирларни амалга ошириш назарда тутилган. Ушбу норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ахборот технологиялари соҳасида таълим бериш ва малака оширишнинг устувор йўналишлари белгилаб қўйилган. Хусусан, олий таълим муассасаларида тегишли соҳаларда “Интернет буюмлар”, робототехника, сунъий интеллект технологияларини қўллаш ва ўрганиш бўйича лабораториялар, шунингдек, хорижий корхоналарни ушбу соҳага жалб қилишни ташкил қилиш; қоғоз шаклидаги материалларни рақамлаштириш форматларидан фойдаланиш бўйича давлат ягона талабини ишлаб чиқиш ва қўллаб-қувватлашни таъминлаш орқали таълимда ўқув материалларини рақамлаштириш белгиланган. Шунингдек, машинавий ўқитишнинг янги алгоритмлари ва технологияларини ривожлантириш; катта ҳажмдаги маълумотлар тўпламини таҳлил қилиш ва билимларни тўплаш бўйича, шу жумладан катта ҳажмдаги маълумотларни йиғиш, сақлаш ва интеллектуал таҳлил қилишнинг янги усуллари ва алгоритмларини, катта ҳажмдаги маълумотларни тарқатиш учун янги усуллар ва дастурлар, шу билан бирга мураккаб муҳандислик ечимларини башоратли моделлаштириш учун янги усуллар ва дастурий таъминотлар бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш кўзда тутилган.

Бундан ташқари, робототехника комплекслари ва одамлар ўзаро таъсирининг алгоритмларини ишлаб чиқиш, маълумотлар узатиш тармоқлари инфратузилмасини, ўрнатилган сенсорлар ва сенсор тармоқларни такомиллаштириш, шунингдек, “булутли” хизматларини тақдим этишнинг турли хил моделларини амалга ошириш учун дастурий таъминот яратиш бўйича илмий ишларни олиб бориш билан боғлиқ вазифалар назарда тутилган. Айниқса, халқаро йирик корхоналарнинг марказлари билан ҳамкорликда рақамлаштириш йўналишидаги миллий кадрлар малакасини ошириш механизмини татбиқ этиш; инсон капиталини ривожлантириш, шу жумладан, ихтисослашган таълимни ривожлантириш ҳамда IT-соҳасидаги касбларни оммалаштириш, IT-

¹ <https://lex.uz/ru/pdfs/5030957>

корхоналар учун институционал шароитларни яхшилаш ва маъмурий тўсиқларни камайитиришга қаратилган чораларнинг кўрилиши тадбиркорлик соҳасида рақамли технологияларни қўллаш бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлишни тақазо этади.

Рақамли тадбиркорлик фаолияти реал воқеалликка айланди. Шу боис, узоқни кўзлаб амалга оширилаётган стратегик мақсад ва вазифаларни рўёбга чиқариш тадбиркорлик ҳуқуқий таълимини рақамли трансформациялаш жараёнлари билан узвий боғлиқдир. Рақамли иқтисодиёт шароитида рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими контентларини шакллантириш устивор масалалардан ҳисобланади. Илм-фан ютуқларига ва рақамли технологияларга асосланилган тадбиркорлик ҳуқуқий таълимини ривожлантириш давр талабига айланиб бормоқда. Дарҳақиқат, тадбиркорлик фаолиятини рақамлаштиришга оид муаммолар ечими янги ютуқларга чорлайди. Хорижий тажриба таҳлили асосида рақамлаштириш шароитида миллий тадбиркорлик фаолиятини янги тарихий босқичда янада ривожлантиришни тақазо этмоқда. Рақамли тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш диалектик жараён эканлигини ва уни тизимли илмий-амалий ўрганиш зарурияти мавжудлигини қайд этиш жоиз. Рақамли замон ва макон қонуниятлари асосида тадбиркорлик фаолиятидаги объектив реаллик ва истиқболли мўлжаллар нуқтаи назардан унга баҳо бериб мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш мустақил тараққиётимиз гаровидир.

Рақамли иқтисодиётга ўтиш тадбиркорлик соҳасида янги-янги муаммоларни ҳал қилишни олдимизга қўймоқда. Қонунчиликда IT компанияларнинг ҳуқуқий мақомини назарда тутиш; рақамли иқтисодиётни ривожлантиришнинг Европа комиссияси томонидан баҳоланадиган I-DESI индекси базаси талабларини тадбиркорлик қонунчилигини кодификациялаштиришда инobatга олиш лозим. Рақамли бизнесни ривожлантиришда энг муҳим муаммолар, хусусан, кўплаб бизнес корхоналарнинг рақамли иқтисодиётга тайёр эмаслиги; бизнес субъектларининг стратегик мақсад ва вазифаларининг моҳиятини тўлиқ тушунмаётганлиги, амалдаги бизнес моделлар рақамли технологиялари билан лозим даражада уйғунлашмаганлиги, рақамли технологик услубларни баҳолаш ва уни амалий ўзлаштириб олишга барча бизнес субъектларининг тайёр эмаслиги ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Шунингдек, бизнесга рақамли хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар фаолияти талаб даражасида йўлга қўйилмаганлиги, юқори технологик стартаплар махсус мақомининг қонунчиликда назарда тутилмаганлиги, анъанавий бизнес субъектларининг янги ва глобал рақамли моделга трансформациялашувида жуда катта қийинчиликка дуч келинаётганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Бундан

ташқари, рақамли бизнеснинг стратегиясининг узоқ муддатли истиқболлари ишлаб чиқилмаганлиги, Индустрия 4.0 технологик контентни бизнес соҳасига жорий этишнинг мукамал йўл харитаси тугал ишлаб чиқилмаганлиги, “анъанавий ишлаб чиқаришдан” “рақамли технологик компанияга” тўлиқ ўтишнинг ташкилий -ҳуқуқий Концепцияси талаб даражасида яратилмаганлиги, янги маҳсулот (ишлар, хизматлар) рақамли бозорини лойиҳалаштиришда “товар-рақамли технология – мижоз” яхлит занжирининг мавжуд эмаслиги уни истиқболда ривожлантиришга ижобий ёрдам бермайди.

Тадбиркорлик фаолиятида энг ечимини кутаётган муммолардан бири рақамлаштириш шароитида уни илмий ва рақамли ахборот таъминоти бўлиб ҳисобланади. Бу илмий –амалий муаммони ҳал қилмасдан рақамли тадбиркорлик фаолиятининг самарадорлигига эришиш жуда мушкул. Рақамли тадбиркорлик фаолиятининг замонавий ривожланиш тенденцияларини инобатга олиб махсус ихтисослашган илмий – тадқиқот ва ўқув муассасаларни ташкил этиш ва уларнинг махсус мақомини қонунчиликда белгилаш, рақамли бизнесни ривожлантириш мақсадида рақамли технологияларни амалиётда экспериментал жорий этиш билан боғлиқ ихтирочилик, кашфиётчилик ва рационализаторлик таклифларини ишлаб чиқиш ва улар муаллифларини кафолатланган рағбатлантириш чораларини кўриш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий рақамли технологияларнинг жадал суръатлар билан ривожланиши билан боғлиқ амалий муаммоларни ҳал қилиш учун энг аввало, уни илмий- рақамли инновацион таъминлаш чораларини кўришни талаб этади. Айниқса, рақамли тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишга оид самарадор ва натижадор фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотларни давлат грантлари орқали қўллаб-қувватлашга эришиш лозим.Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, тегишли бизнес субъектларида тадбиркорлик фаолиятини илмий-рақамли таъминлаш бўйича махсус бўлимлар ёки улар штат жадвалида махсус лавозимларни назарда тутиш ҳар томонлама фойдалидир. Замонавий тадбиркорлик рақамли технологиялар ва сунъий интеллект бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлишни тақазо этади. Рақамли технологиялар бизнес фаолиятини юритишнинг келажагидир. Шу боис, бизнес соҳасига юксак малакали кадрларни шу жумладан ҳақиқий менежерларни (англ. manager, от manage — “бошқариш”) тайёрлаш объектив заруриятдир.Бизнесни малакали раҳбар ва мутахассис кадрлар айниқса, рақамли ҳуқуқ ва технологияларни мукамал эгаллаган замонавий кадрлар корпуси билан таъминламасдан туриб муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Дунё амалиётида рақамли бизнес таълимини ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлаш бўйича турли хил дастурлар мавжуд бўлиб унда маҳаллий тадбиркорлик субъектларининг фаол иштирокининг таъминланиши халқаро ва хорижий тажрибани қўллаш имкониятларини янада кенгайтиради. Масалан, “Tempus” дастури ўқиш ва малака оширишга йўналтирилган бўлиб тадбиркорлар билими ва амалий кўникмаларини оширишда муҳим ўрин тутди.” Erasmus Mundus” дастури Европа Иттифоқи давлатларида ўқиш ва амалиёт учун моливий кўмак олиш дастурининг аҳамияти жуда катта бўлиб тадбиркорлик субъектларининг унинг имкониятларидан кенг фойдаланиши бизнес юритишни самарадорлик даражасини оширишга хизмат қилади. Бундан ташқари,” Eeopen Enterprise Network “ дастури ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш учун континентал тармоқ деб юритилади. Бу текин ахборот портали бўлиб тадбиркорга ўз таваккалчилиги, услуги, ривожланиш имкониятларига тез мослашиш шароитига эга бўлади. Индустрия 4.0 йўлига ўтишда фан – олий таълим ва самарали илмий тадқиқот институти – ишлаб чиқариш ягона занжирини (бунга фундаментал фан ҳам киради) вужудга келтириш ва ҳ.к. Айрим ушбу ва унга ўхшаш дастурларни таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, тадбиркорлик фаолияти муваффақиятининг гарови бўлиб вазиятга мослашиш, рақамли ҳуқуқий ва технологик янгиликлардан хабардор бўлиш, замонавий билимларни пухта эгаллаш, молиявий ва бошқа қўллаб-қувватлашнинг турли шаклларида фойдаланиш имконига эга бўлишдир. Таҳлиллар мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб шунга алоҳида аҳамият бериш зарурки, рақамли давлат ва жамиятни барпо этишнинг ҳаётбахш эҳтиёжларини, замонавий чақириқлар ва объектив рақамли реаллик тенденцияларини ва мавжуд маммоларни ҳал қилиш йўллариини инobatга олиб эркин тадбиркорлик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий механизмларининг такомиллаштирилиши тараққиёт стратегиясида назарда тутилган мақсад ва вазифаларни амалий рўёбга чиқаришнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади.

Рақамли реаллик шароитида тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятларини инobatга олиб бундай реал ва вертуал маконда иш юритишга қодир юксак малакали бизнес мутахассислар корпусини тайёрлаш ва улар бизнес фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб оладиган Ўзбекистон Республикасининг “Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълимни ривожлантириш Концепцияси”ни ишлаб чиқиб, уни амалиётда тадбиқ этиш, илм-фан ютуқларидан оқилона фойдаланиш ва илғор хорижий тажрибалар ва рақамли иқтисодиёт талаблари асосида турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги реал ва вертуал майдондаги бизнес субъектлари, хусусан, ижтимоий тадбиркорлик, IT- кампания, электрон юридик шахслар инновацион

рақамли тадбиркорлик фаолиятини самарали ташкил қилиш имкониятини яратади. Айниқса, рақамли иқтисодиёт шароитида бизнес ҳуқуқий таълими жараёнида рақамли мобил платформаларидан оқилона фойдаланиш имконияти жуда кенгдир. Рақамли реаллик тадбиркорлик соҳасига рақамли билим ва ваколатга эга бўлган мутахассисларни тайёрлашга, таълим технологияси ва таълим мазмуни билан бевосита алоқадор бўлган талабларни тубдан ўзгартирмоқда десак, асло муболаға бўлмайди. Рақамли иқтисодиётни ҳуқуқий таъминлашнинг ривожланиб бориши жараёнида рақамли ҳуқуқий таълимнинг янги шакллари ҳам вужудга келиши табиий. Айниқса, софт дастурлаштириш, кўплаб тилларни танийдиган ва ўзини-ўзи ўқитишга қодир (Leverson, Watson ва х.к.) электрон дастурларни мисол сифатида келтириш мумкин. Тадбиркорлик фаолиятига IT-технологиялар жадал суръатлар билан кириб келмоқда. Электрон дастур ва ботлар орқали тўловли ва тўловсиз маслаҳат берувчи интернет сайтлар доираси тобора кенгайиб бормоқда. Рақамли асрда меҳнат фаолиятини юритадиган тадбиркор реал ва виртуал майдонда касбий иқтисодори ва салоҳиятини намоён қилган ҳолда ишлашга қодир мутахассис бўлиши лозим. Шу боис, тадбиркорлик ҳуқуқий таълими соҳасида рақамли технологияларни қўллаш ўз истиқболига эга. Рақамли трансформациялашув шароитида тадбиркорлик ҳуқуқий таълими контенти ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида соҳага оид қонун ҳужжатларида унинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини шакллантириш ва уни ақлли тартибга солиш бўйича норма ижодкорлик фаолиятининг янги ва истиқболли йўналиши бўлиб ҳисобланади. Шу боис, тадбиркорлик таълимига доир қонун ҳужжатларини такомиллаштиришни қуйидаги йўналишда амалга ошириш мақсадга мувофиқ: *биринчидан*, рақамли тадбиркорлик фаолиятини ташкилий ва илмий-услубий таъминлашнинг ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш; *иккинчидан*, тадбиркорлик фаолияти субъектларини рақамли платформага асосланган дастурларга мувофиқ электрон ҳуқуқий ахборот билан таъминлашнинг самарали шакл ва усулларини амалиётда тадбиқ этиш; *учинчидан*, Ўзбекистон Республикасининг “Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълими ривожлантириш Концепцияси”ни ишлаб чиқиб унда тадбиркорлик субъектларини рақамлаштиришга оид касбий малакаси ва ҳуқуқий билимларини оширишнинг махсус ва устувор йўналишларини белгилаш бу борадаги фаолиятни сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг имкониятини яратади.

Хулоса қилиб айтганда, рақамли давлат ва жамият барпо этиш мақсадида тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришнинг истиқболлари бўйича янги замонавий чақириқ ва мўлжаллар ўз навбатида, рақамли тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга қодир мутахассислар

корпусини мақсадли ва оқилона тайёрлашнинг ҳал қилувчи шарти бўлиб ҳисобланади.

БАРАТОВ МИРОДИЛ ХОМУДЖОНОВИЧ

Начальник отдела ИГПАН РУз, д.ю.н.,
профессор

ХАКИМОВ РАВШАН ТУЛКИНОВИЧ

Главный научный сотрудник ИГПАН РУз,
д.ю.н.

**АКРАМХОДЖАЕВ БОРИ
ТОХТАХУЖАЕВИЧ**

Старший научный сотрудник ИГПАН РУз,
к.ю.н., доцент

**НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ВСТУПЛЕНИИ УЗБЕКИСТАНА
ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ И НЕОБХОДИМОСТИ
ИЗУЧЕНИЯ ПРАКТИКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛОНДСКОГО СУДА
ПО МЕЖДУНАРОДНОМУ АРБИТРАЖУ**

Аннотация: Авторы статьи размышляют над вопросами вступления Республики Узбекистан во Всемирную торговую организацию и с позиции обеспечения интересов нашей страны констатируют необходимость изучения практики деятельности Лондонского суда по международному арбитражу в свете его Новых правил судебного разбирательства, включая также статистические данные о деятельности данного суда за 2022 год.

Ключевые слова: мировая торговля, Узбекистан, истец, ответчик, арбитраж, Правила Лондонского суда по международному арбитражу, контракт.

Аннотация: Мақола муаллифлари Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон савдо ташкилотига қўшилиши тўғрисида фикр юритиб, мамлакатимиз манфаатларини чет элда таъминлаш мақсадларида Лондон халқаро арбитраж судининг амалий фаолиятини ўрганиш зарурлиги тўғрисида, ушбу суд томонидан суд муҳокамасининг янги қоидаларини чиқарганлиги тўғрисида ҳамда 2022 йил учун йиллик фаолият ҳисоботи тўғрисида таҳлиллар берадилар.

Калит сўзлар: жаҳон савдоси, Ўзбекистон, даъвогар, жавобгар, арбитраж, Лондон халқаро арбитраж суди Қоидалари, шартнома.

Annotation: The authors of the article reflect on the issues of the Republic of Uzbekistan joining the World Trade Organization and, from the position of ensuring the interests of our country, state the need to study the practice of the London Court of International Arbitration in the light of its New Rules of Judicial Proceedings, including also statistical data on the activities of this court for 2022.

Key words: world trade, Uzbekistan, plaintiff, defendant, arbitration, London Court of International Arbitration Rules, contract.

Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев на встрече с генеральным директором Всемирной Торговой Организации (ВТО) Нгози Оконджо-Ивеалой подчеркнул важность вступления в организацию, в

том числе с учётом поставленных целей средне- и долгосрочного развития¹.

Вступление Республики Узбекистан во Всемирную торговую организацию безусловно требует изучения вопросов деятельности защиты интересов Республики Узбекистан за рубежом в иностранных судах, разрешающих гражданско-правовые, экономико-правовые споры между государствами, компаниями и частными лицами. В этой связи, мы обратились к практике работы Лондонского суда по международному арбитражу.

В 2022 году Лондонский суд по международному арбитражу получил 333 иска для разрешения возникших материально-правовых споров между контрагентами, в том числе 293 иска для решения вопроса в качестве арбитража. Цифры за последний квартал 2022 года демонстрируют рост количества дел по сравнению с предыдущим годом, при этом количество арбитражных разбирательств в Лондонском суде международного арбитража (LCIA) в последнем квартале 2022 года превысило показатели 2021 года, а также 2019 и 2018 годов. Это восходящая траектория продолжилась и в первом квартале 2023 года².

Три ведущих сектора промышленности в арбитраже останутся такими же, как в 2021 году, а именно: транспорт и сырьевые товары, банковское дело и финансы, а также энергетика и ресурсы.

В 2022 году 88 % сторон, принимавших участие в работе арбитража (LCIA) в качестве истцов и ответчиков, прибыли из 90 стран мира, что демонстрирует продолжающийся процесс разрешения международных экономико-правовых споров между различными странами Лондонским судом по международному арбитражу и только 12 % сторон были представителями Соединенного Королевства (Великобритании).

Количество государств-участников в 2022 году увеличилось более чем вдвое и составило 130 сторон в арбитраже LCIA.

Следует отметить, что глобальные события оказали глубокое влияние на цены энергоносителей, что привело к увеличению споров о купле-продаже товаров, передаваемых на рассмотрение LCIA в 2022 году. Примечательно, что в объеме, рассматриваемых дел преобладали арбитражные дела, связанные с транспортом и сырьевыми товарами, и их доля составила 37 % всех дел. LCIA ожидает продолжения данной тенденции в 2023 году.

Продолжение войны России в Украине привело к тому, что многие государства включились во введение дополнительных санкций, в том числе и в отношении активов. Управление по осуществлению

¹ Президент Узбекистана и генеральный директор ВТО обсудили вопросы вступления страны в организацию // <https://president.uz/ru/lists/view/6680>.

² LCIA and Arbitration and ADR worldwide. 2022 Annual Casework Report // enquiries@lcia.org.

финансовых санкций (OFSI) предоставило LCIA – Генеральную лицензию, которая разрешает право на получение и оплату арбитражных издержек. Тем самым LCIA разрешается помогать сторонам в эффективном разрешении споров.

При назначении арбитражных дел к судебному рассмотрению 63% таких дел были рассмотрены в LCIA иностранными арбитрами или арбитрами, которые не являлись подданными Великобритании несмотря на то, что 85% арбитражей LCIA регулируются английским законодательством и 88% арбитражей находятся в Лондоне. Для сравнения стороны и со-арбитры выбирали небританских арбитров соответственно в 27% и 31% случаев¹.

Истцы и ответчики из Азии представляли самый высокий процент сторон по регионам в 2022 году, составляя почти четверть все сторон в арбитражах LCIA, тем самым процент их участия при рассмотрении дел утроился. Истцы и ответчики из Западной Европы, как и в предыдущие годы, составили пятую часть всех участников арбитражного процесса.

Также необходимо указать, что LCIA продолжает лидировать в отношении гендерного разнообразия в арбитражах LCIA. Женщины-арбитры были назначены в 45% всех назначений Судом LCIA. В 2022 году обе стороны и коллеги-арбитры выбрали небольшой процент женщин (19 и 23% соответственно), в результате чего женщины были назначены арбитрами только в 28% случаев. Поэтому для достижения большого гендерного разнообразия и паритета при назначении арбитров особенно важно, чтобы истцы и ответчики и коллеги-арбитры внесли свой вклад в решение этой задачи.

Институт отвода арбитров в соответствии со статьей 10 Регламента LCIA в 2022 году себя не проявил, ибо стороны такой вопрос перед арбитражем не ставили. Полное отсутствие отводов в арбитраже LCIA является примечательным фактом, свидетельствующим об эффективности назначения арбитражных дел к рассмотрению и качественного и транспарентного разрешения споров.

Прошло более одного года с тех пор, как 135 арбитражных дел были переданы по правилам DIFC-LCIA из Дубайского международного арбитражного центра (DIAC) были переданы в LCIA для проведения Лондонского администрирования. На момент передачи эти дела находились на разных стадиях рассмотрения, и с тех пор LCIA закрыло более 70 дел, причем еще 21 дело находится на завершающей стадии закрытия. Только 41 арбитражное дело остается приостановленным.

LCIA получило 293 направления на арбитраж, что составляет 88% от всех обращений полученных в 2022 году. В число 293 дел,

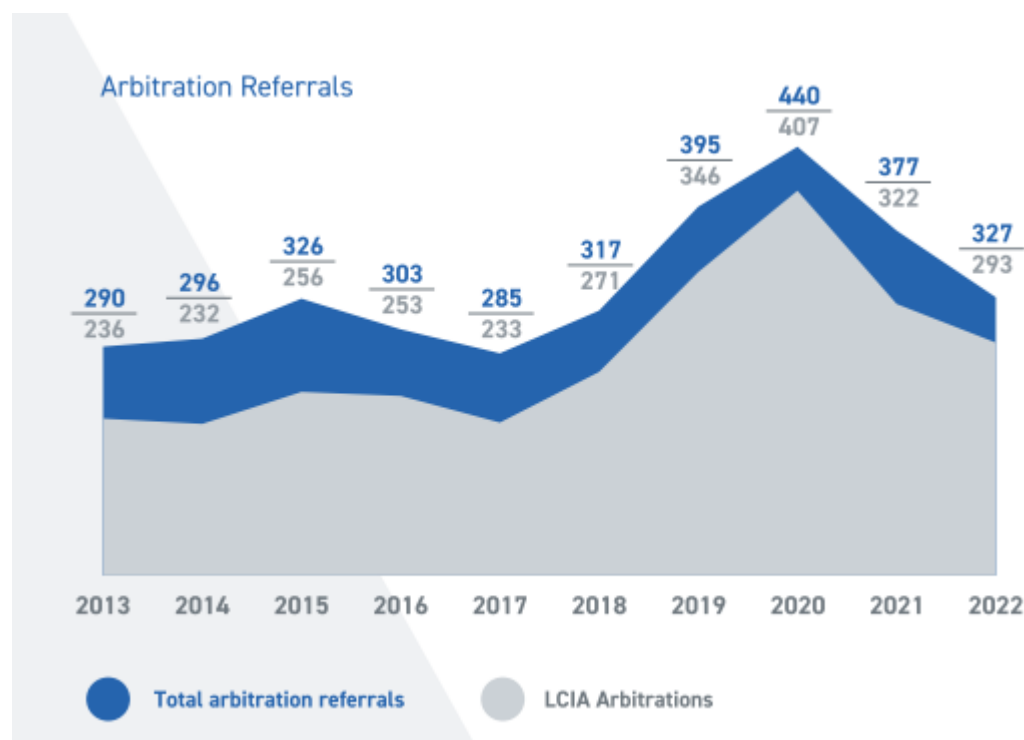
¹ LCIA and Arbitration and ADR worldwide. 2022 Annual Casework Report // enquiries@lcia.org.

рассматриваемых арбитражем LCIA, включены два дела в соответствии с правилами LCIA- MIAC.

Приведенная ниже диаграмма обращений в арбитраж показывает количество дел за последние десять лет и долгосрочную тенденцию.

Таблица №1

По фактам обращения в Лондонский суд международного арбитража

Синим цветом отмечено общее число обращений и серым цветом - число дел, разрешенных в арбитраже LCIA. Пик обращений приходится на 2020 год (440). Последние два года наблюдается тенденция снижения количества рассмотренных дел в суде соответственно на -14,31% (377) и на -13,26% (327) за 2021 и 2022 годы. Пик разрешений в арбитраже также приходится на 2020 год 407 обращений. Однако в 2021 и 2022 годах количество обращений снизилось соответственно до 322 (-20,88%) и 293 (-9,00%).

Истцы и ответчики продолжают эффективно использовать положение Правил LCIA 2020 года, позволяющего истцу подать комплексный запрос в арбитраж для начала нескольких арбитражных разбирательств против одного или нескольких ответчиков. В 2022 году LCIA получило 22 составных (комплексных) запросов, начав 64 арбитражных производства, что составило 22% всех арбитражных рассмотрений LCIA.

Как и в другие годы, в 2022 году в LCIA поступили группы связанных дел. Самая крупная из этих групп включала 16 связанных дел. Влияние этой группы на цифры освещено в соответствующих разделах

настоящего отчета, особенно в отраслях промышленности, типах соглашений и национальности сторон.

Другие обращения

В таблице №2 ниже показано количество других исков, полученных LCIA, а в скобках указаны данные за 2021 год.

Таблица №2

Иные иски, поступившие в Лондонский суд международного арбитража

ЮНСИТРАЛ арбитраж	Арбитраж по назначениям	Финансирование арбитража	Медиация и другие адмресурсы
8	3	28	4 медиации
(8)	(13)	(24)	(3 медиации)
			Назначено: 2 судей
			(назначено: 7 судей)

В одном из трех арбитражных разбирательств по назначениям LCIA продолжало предоставлять услуги по хранению средств.

Арбитраж по удержанию средств в 2022 году осуществлялся в соответствии с различными правилами, включая: Правила ЮНСИТРАЛ; Факультативные правила PCA; Арбитражные правила ARIAS (Великобритания) (3-е изд. 2014 г.) и Правила Арбитражного общества по страхованию и перестрахованию (3-е изд. 2014 г.). Доля фондовых арбитражей от всех дел в 2022 году практически такая же, как и в 2021 году (*% и 9% соответственно).

В последние годы LCIA наблюдает приливы и отливы арбитражных дел, вызванные глобальными событиями, включая COVID-19 и войну в Украине. После первоначального всплеска количества дел, полученных в 2020 году, количество обращений в последующие два года подтвердило ожидания LCIA о том, что споры, вызванные пандемией, возникнут на более ранней стадии. Поэтому влияние пандемии на арбитражную нагрузку в LCIA уменьшилось, а в конце 2022 года наметилась явная тенденция к росту.

Спустя более года после вторжения России в Украину война продолжается, и ответом многих государств стало введение дополнительных санкций, включая санкции на заморозку активов. OFSI предоставило LCIA Генеральную лицензию, которая разрешает получение и оплату арбитражных издержек, что позволяет LCIA продолжать оказывать сторонам помощь в эффективном разрешении их споров.

Санкции влияют не только на администрирование и финансирование арбитража. В некоторых случаях санкции занимают

видное место в споре между сторонами, включая применимость и масштаб санкций, а также их потенциальное влияние на выполнение контрактов. В таких случаях ответчиком часто является субъект, на которого наложены санкции.

Глобальные события также повлияли на цены на энергоносители, что привело к увеличению количества споров по товарам, передаваемых на рассмотрение LCIA в 2022 году. LCIA ожидает продолжения этой тенденции в 2023 году¹.

Отраслевые секторы и соглашения

Как для отраслей промышленности, так и для типов соглашений арбитражные случаи классифицируются по доминирующему сектору или соглашению.

Отрасли промышленности

Три ведущих сектора промышленности в арбитраже LCIA останутся такими же, как в 2021 году, а именно: транспорт и сырьевые товары; банковское дело и финансы; а также энергетика и ресурсы. Примечательно, что, как указано выше, в работе LCIA преобладали дела о транспорте и сырьевых товарах: процент дел в 2022 году более чем вдвое превысил процент в 2021 году (14% в 2021 году и 37% в 2022 году). Колебания цен на энергоносители, вызванные войной в Украине, вероятно имели основной эффект в цепочке поставки товаров, что привело к увеличению количества споров.

Второй и третьей отраслью после транспорта и сырьевых товаров является банковское дело и финансы, а также энергетика и ресурсы, на которые приходится 15 и 11% случаев (когда в 2021 году на них приходилось соответственно 26 и 25%).

За последние три года доля случаев оказания профессиональных услуг неуклонно росла. В 2022 году эти случаи составили 9% от всех услуг. На каждый из остальных секторов приходится значительно меньший процент нагрузки, как показано на следующей диаграмме.

Отрасли промышленности истца и ответчика обычно отражают доминирующую отрасль промышленности в споре. В 2022 году картина осталась неизменной по трем ведущим отраслям спора, с некоторыми изменениями в порядке рассмотрения споров, которые фиксировались в материалах, как истцов, так и ответчиков. Следует сказать, что в 2022 году в арбитражном разбирательстве ответчиков было больше, чем истцов.

В арбитражных разбирательствах по владению фондами доминировал страховой сектор, а остальные дела распространялись на банковское дело и финансы, транспорт и сырьевые товары, а также

¹ LCIA and Arbitration and ADR worldwide. 2022 Annual Casework Report // enquiries@lcia.org.

строительство и инфраструктуру. Арбитражи ЮНСИТРАЛ¹ и арбитражные разбирательства по назначениям охватывали целый ряд секторов.

Здесь возникает обоснованный вопрос о том, на основе каких правил Лондонский международный арбитражный суд осуществлял свою деятельность. Дело в том, что данный суд 11 августа 2020 года выпустил пересмотренный Арбитражный регламент. Пересмотренные Правила LCIA вступили в силу с 1 октября 2020 года². С этой даты урегулирование международного спора посредством арбитража в Лондоне будет осуществляться в соответствии с новыми положениями.

LCIA является одним из ведущих институтов международного арбитража. Он обеспечивает эффективное администрирование арбитражных и других процедур ADR, в соответствии с любой правовой системой. Международный характер услуг LCIA отражается на том факте, что, как правило, более 80% сторон в рассматриваемых делах LCIA не имеют английского гражданства.

LCIA работает в рамках трехуровневой структуры, которая включает компанию, Суд LCIA и Секретариат. LCIA Court (суд) является последней инстанцией для надлежащего применения правил LCIA, и его ключевые функции включают назначение трибуналов, определение отводов арбитрам и контроль затрат.

Обновления, принятые LCIA Судом и Советом директоров LCIA, охватывают вопросы, которые не рассматриваются в других ведущих арбитражных правилах. Среди прочего, пересмотренные правила касаются:

- урегулирования международных споров посредством дистанционного слушания;
- конфиденциальности;
- проблем соблюдения политик, касающихся таких вопросов, как борьба с коррупцией, отмыванием денег и экономическими санкциями;
- защиты данных и безопасности;
- поведения представителей стороны;
- вопросов, связанных с проведением многостороннего (многоконтактного) арбитража в Лондоне.

Нововведения в Регламенте касаются виртуального арбитражного слушания.

¹ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 9 декабря 2021 года 76/108. Правила ускоренного арбитража Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли.

² Arbitration Rules effective 1 October 2020. The London Court of international Arbitration// enquiries@lcia.org.

В пересмотренных правилах рассматриваются некоторые вопросы, возникшие в результате пандемии COVID-19, и подтверждается право трибунала начать арбитражное слушание дистанционно.

Пересмотренный Регламент теперь прямо предусматривает, что слушания могут проводиться посредством видеоконференции, других коммуникационных технологий.

При разрешении международных коммерческих споров в арбитражном порядке суд должен подписывать арбитражные решения в электронном виде, если стороны не договорились об ином или не указали трибунал или суд LCIA. Если есть несоответствие между электронной и бумажной формами решения, электронная форма будет иметь преимущественную силу.

В некоторых юрисдикциях в ходе урегулирования претензий с помощью международного арбитража требуется подписание решения «мокрыми чернилами», чтобы соответствовать местным требованиям «в письменной форме».

Безопасность.

Пересмотренные правила вводят новое положение «Защита данных», касающееся законов о конфиденциальной информации, включая Общий регламент ЕС о защите данных (GDPR). LCIA является первым крупным арбитражным учреждением, включившим положение по этим вопросам в свои правила.

Статья 30.4 Регламента гласит, что «любая обработка персональных данных в LCIA регулируется применимым законодательством о защите данных». Это положение также относится к уведомлению о защите на веб-сайте LCIA, которое указывает, что LCIA является «контролером данных» для целей их обработки.

Многосторонний арбитраж в Лондоне.

Пересмотренный Регламент сохраняет общий подход, который разрешает трибуналам предписывать объединение, если:

стороны договорились в письменной форме;

требования Правил LCIA для объединения без письменного согласия сторон были выполнены.

Однако пересмотренные правила вносят два заметных изменения. Во-первых, пересмотренные положения прямо разрешают LCIA Суду (а не только третейскому суду) объединять арбитражи, если стороны соглашались сделать это в письменной форме. Во-вторых, в пересмотренных правилах используется обширный стандарт консолидации при отсутствии письменного согласия сторон. В частности, пересмотренные правила теперь допускают объединение, когда арбитраж в Лондоне возникает «в результате одной и той же сделки или серии связанных сделок».

Суды могут проводить несколько судебных разбирательств одновременно без их объединения. Если один и тот же суд состоит из двух или более арбитражей, начатых «в соответствии с одним и тем же арбитражным соглашением или любым совместимым арбитражным соглашением (-ями), одними и теми же сторонами в споре, или в результате одной и той же сделки, международный арбитраж в Лондоне может проводиться параллельно.

Пересмотренные правила позволяют истцу инициировать более одного арбитража в Лондоне посредством одного запроса.

Отличительной особенностью арбитража в Лондоне являются значительные затраты на него. Третейское разбирательство дорогое, так как оно независимо от какого-либо государства и существует благодаря затратам участников разбирательств. Чтобы обратиться с просьбой об арбитражном разбирательстве, сначала нужно оплатить регистрационный сбор в размере 1.750 фунтов стерлингов. Кроме того, оплачиваются гонорары и издержки составу арбитража (до 450 фунтов в час). Сумма гонораров и издержек зависит от объёма документации, стоимости иска, сложности разбирательства, количества участвующих арбитров. К этому добавляется и стоимость оказанных услуг юридической помощи. Предварительно рассчитать сумму всех затрат на Лондонский третейский суд не получится. Однако на основе нашей практики по таким делам мы можем сказать, что сумма общих затрат будет как минимум не менее 15 % от всей стоимости иска в Лондон. В случае, если спор будет разрешён в пользу какой-либо стороны разбирательства, то сумма всех затрат этой на арбитраж компенсируется, в том числе и регистрационный сбор, а также стоимость услуг юридической помощи.

К положительным особенностям арбитража в Лондоне можно отнести его конфиденциальность. Согласно регламенту LCIA, Лондонский суд не публикует арбитражные решения. Однако публикуются отдельные решения по делу. Например, решения об отводе арбитров. Публикация осуществляется с редактированием названий сторон.

В отличие от государственных судебных инстанций, в Лондонском международном третейском суде предусмотрено право участников разбирательства самостоятельно выбирать арбитра (судью) для разрешения своего спора, но в соответствии с регламентом LCIA окончательно утвердить арбитров может сам LCIA после их проверки на соответствие критериям для арбитров.

Для более подробного обсуждения Правил LCIA и того, как они будут применяться на практике можно связаться с сотрудниками IQ Decision UK

и заказать консультацию по урегулированию международных споров в Лондоне в соответствии с новыми требованиями.

На наш взгляд, необходимо срочно подготовить электронную базу иностранных нормативных актов, регламентирующих деятельность Лондонского суда международного арбитража, ознакомиться с Арбитражным Регламентом Арбитражного института Торговой палаты г. Стокгольма и другими важными иностранными нормативными актами для их всестороннего изучения и дальнейшего применения в международной торговой практике с позиции защиты экономических интересов Республики Узбекистан, что будет соответствовать цели №93 Указа Президента Республики Узбекистан «О Стратегии «Узбекистан – 2030» от 11 сентября 2023 года¹, предусматривающего вступление нашей страны в полноценные члены Всемирной торговой организации.

САБИРОВ ЭРКИНЖОН КУЧКАРБАЕВИЧ
ю.ф.ф.д. (PhD), Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси мустақил изланувчиси

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ОШКОРАЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: ушбу мақолада фуқаролик суд ишларини юритишда ошкораликни таъминлашнинг назарий ва амалий масалалари, бу масала бўйича юридик адабиётларда илгари сурилган ғоялар, таклиф ва мулоҳазалар, шунингдек хорижий давлатлар қонунчилиқ тажрибаси таҳлил қилинган. Таҳлиллар натижасида фуқаролик суд ишларини юритишда ошкораликни таъминлашнинг назарий ва амалий масалаларига оид назарий тушунчалар, қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: судлар фаолияти, фуқаролик процесси, ошкоралик, ахборот технологиялари, ҳуқуқий асослар, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируются теоретические и практические вопросы гласности при проведении гражданского судопроизводства, идеи, предложения и мнения, высказанные в юридической литературе по этому вопросу, а также законодательный опыт зарубежных стран. В результате анализа выдвинуты теоретические положения теоретических и практических вопросов обеспечения прозрачности ведения гражданских судебных дел, предложения, направленные на совершенствование законодательства.

Ключевые слова: деятельность суда, гражданский процесс, прозрачность, гласность, информационные технологии, правовые основы, совершенствование.

Abstract: the article analyzes the theoretical and practical issues of transparency in civil proceedings, ideas, proposals and opinions expressed in the legal literature on this issue, as well as the legislative experience of foreign countries. As a result of the analysis, theoretical

¹ См. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии «Узбекистан – 2030» // Национальная база данных законодательства, 12.09.2023 г., № 06/23/158/0694.

provisions were put forward on theoretical and practical issues of ensuring transparency in the conduct of civil court cases, proposals aimed at improving legislation.

Key words: court activity, civil process, transparency, publicity, information technology, legal framework, improvement.

Янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида мамлакатимизда суд-ҳуқуқ ислохотларини янада кучайтириш, суд ҳокимияти фаолияти ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиб бориш тартибларини аниқ белгилаб бериш, аҳолининг, жамоат бирлашмаларининг судлар томонидан қабул қилинаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан кенг хабардор бўлиб боришини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Янгиланган Конституциямиз-нинг 33-моддасида ҳар ким исталган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга эканлиги билан бир қаторда давлат Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланишни таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиши, ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга бўлган ҳуқуқни чеклашга фақат қонунга мувофиқ ҳамда фақат конституциявий тузумни, аҳолининг соғлиғини, ижтимоий ахлоқни, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамоат хавфсизлигини ҳамда жамоат тартибини таъминлаш, шунингдек давлат сирлари ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сир ошкор этилишининг олдини олиш мақсадида зарур бўлган доирада йўл қўйилиши мустаҳкамлаб қўйилди.¹

Маълумки, суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил тармоғи ҳисобланади. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланиши ўз ифодасини топган. Шундай экан, давлат ҳокимиятининг муҳим тармоғи ҳисобланган суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги, улар томонидан қабул қилинаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан хабардор бўлиб боришни таъминлаш янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида муҳим масалалардан ҳисобланади.

Дарҳақиқат, ҳокимиятнинг бошқа тармоқларига қараганда суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги масаласи алоҳида хусусиятга эга ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 137-моддасида ҳамма судларда ишларнинг очиқ қўрилиши кафолатланиши билан бир қаторда ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилиши ҳақидаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган) // <https://lex.uz/acts/6445145>

норма ҳам назарда тутилган. Мазкур конституциявий норма мамлакатимизнинг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни, Фуқаролик процессуал, Жиноят-процессуал ва Иқтисодий процессуал кодекларида ҳамда Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексида ривожлантирилган ва аниқ механизмлари назарда тутилган.

Бироқ шундай бўлса-да, суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги ва иш кўришнинг ошкоралиги суд ишларини юритишнинг демократик процессуал шакллариининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланишини эътиборга олган ҳолда одил судлов жараёнида қонунийликни таъминлаш ҳамда процесс иштирокчиларининг ҳуқуқларини рўёбга чиқаришда муҳим юридик кафолат вазифасини бажарадиган махсус қонун ҳужжатига ҳозирги кунда зарурат сезилмоқда. Зеро, суд ишларини юритишда шаффофликни таъминлаш ҳамда судда иш кўришнинг ошкоралиги бу инсонларнинг суд ҳокимиятига бўлган ишончини мустаҳкамлайди, суд қарорларининг қонуний, асослантирилган ва адолатли бўлини таъминлашдаги муҳим омиллардан саналади. Қолаверса, ошкора кўрилган ишларнинг оммавий ахборот воситалари орқали ёритилиши суд фаолиятини устидан жамоатчилик назоратини амалга оширилишини таъминлайди, бу эса муҳим тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир. ҲШу ўринда, профессор Д.Ю.Хабибуллаев суд муҳокамасининг ошкоралиги бир томондан, суд иш юритувининг демокративлиги белгиси бўлса, иккинчи томондан судда конституциявий тамойилларга риоя этилиши устидан аҳолининг назорат усули ҳам эканлигини таъкидлайди.¹

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, суд ишларини юритишда шаффофлик ва ошкораликни таъминлаш қуйидаги ижобий жиҳатлари билан ажралиб туради:

биринчидан, судда кўрилаётган ишлар юзасидан ахборот олиш имкониятининг яратилиши суд ишларининг сонини камайишига ҳам ёрдам беради. Чунки суднинг иш бўйича ҳал қилув қарори ёки ҳукм чиқарганлиги айтилиши шу иш бўйича судга қилинаётган мурожаатларнинг олдини олади.

Иккинчидан, судда иш кўришнинг очиқ ва ошкоралиги тамойили суд қарорларининг асосли, қонуний ва адолатли қабул қилинишини кафолатлашга хизмат қилади. Суд ҳал қилув қарори ва ҳукмнинг эълон қилиниши эса судьяларни иш юзасидан ўз қарорларини аниқ фактлар билан асослашга ундайди. Зеро, давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлик мос келишига бевосита боғлиқдир.

¹ Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг конституциявий тамойиллари. Ўқув қўлланма // Ш.Ш.Шорахметов таҳрири остида. -Тошкент: ТДЮИ. 2006. -65 б.

Шундай экан, ҳозирги кунда одил судлов ҳужжати саналмиш суд ҳал қилув қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини таъминлаш мақсадида унинг тушунарли, ҳамма учун очиқ ва шаффофлигини, бир сўз билан айтганда ҳал қилув қарорларининг трансперентлигини таъминлаш муҳим масалалардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармонида ҳам сўнгги йилларда амалга оширилган суд-ҳуқуқ ислохотлари суд ҳокимияти мустақиллигини ҳамда судлар фаолиятида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш билан бир қаторда фуқаро ва тадбиркорларнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш имконини берганлиги алоҳида таъкидланган. Шу билан бирга мазкур Фармон билан тасдиқланган “2023-2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли стратегияси”нинг “Судьялар ҳамжамиятини шакллантириш, судьяларни танлаш, лавозимга тайинлаш, ўқитиш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш” номли 3.4.-бандида судьялар корпусини шакллантиришда очиқлик ва шаффофлик принципини янада кенгроқ жорий этиш белгилаб қўйилди.

“2023-2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли стратегиясини амалга ошириш бўйича Ҳаракатлар дастури”нинг 17-бандида “Судьялар корпусини шакллантиришда очиқлик ва шаффофлик принципини янада кенгроқ жорий этиш” устувор йўналиш сифатида белгиланиб, суд тизимидаги раҳбарлик лавозимларига тайинлашда демократик тамойилларни кенг жорий этиш, судьялар корпусини шакллантириш бўйича илғор хорижий тажрибани ўрганиш ҳамда соҳага очиқлик ва шаффофлик принципларини кенг жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш назарда тутилган.

Мазкур Ҳаракатлар дастурининг 24-бандида суд тизимида коррупцияга қарши курашиш ишларини жадаллаштириш устувор йўналишлар сифатида белгиланди. Мазкур бандга кўра, эксперт ва мутахассислар билан бирга одил судлов фаолиятини “коррупциясиз соҳа”га айлантириш бўйича чораларни назарда тутувчи режа-жадвал ишлаб чиқиш, хорижий тажрибадан келиб чиққан ҳолда очиқ суд мажлисида узлуксиз тарзда кўриладиган ишлар тоифаларини белгилаш ҳамда амалиётга жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ҳамда

“Судлар коррупцияга мутлақо қарши” рукни остида кенг жамоатчиликка ахборот бериш амалиётини йўлга қўйиш назарда тутилди.¹

Дарҳақиқат, судлар фаолиятида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш, суднинг айрим тоифадаги ишлар бўйича қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ҳукмларнинг жамоатчиликка маълум қилиб борилиши демократик ҳуқуқий давлатнинг ажралмас қисми ва муҳим талабларидандир. Иш кўришнинг ошкоралигини, унинг ҳамма учун очиқ ва шаффофлигини, суд қарорларининг эса қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “Давлат органлари ва ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳар кимга ўз ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш имкониятини таъминлаши шарт”, деган нормани кафолатлашга хизмат қилади. Қолаверса, суд қарорининг қонуний, асосли ва адолатли бўлиши кўп жиҳатдан суд процессларининг очиқлиги, ҳар қандай шахснинг суд қарори билан танишиш имкониятига эга бўлишига кўпроқ боғлиқдир.

Суд ҳокимиятига нисбатан қўлланиладиган ошкоралик, очиқлик принциплари адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида суд ҳокимиятининг ташкилий-ҳуқуқий масалаларини тартибга солувчи бир қатор халқаро ҳужжатларда ўз ифодасини топганлигини қайд этиш лозим. Масалан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 10, 11, 19, 29-моддалари, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактнинг 14, 19-моддалари,² Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенциянинг 13-моддаси³ ва бошқа ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Шу ўринда суд ҳал қилув қарорларини жамоатчиликка маълум қилиб борилишининг бир қатор аҳамияти ва афзаллик томонлари мавжуд. Масалан, энг муҳими ишнинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган шахслар ишнинг ҳақиқий ҳолатидан хабардор бўладилар. Ш.Ш.Шорахметовнинг фикрича, фуқаролик суд ишларининг очиқ, ошкора кўрилиши ишда иштирок этувчиларга, шунингдек суд залида ҳозир бўлган бошқа шахсларда ҳам катта таассурот қолдириб, суд

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/11/0033-сон.

² Инсон ҳуқуқлари: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт ва факультатив протокол. Т.: Адолат, 1992. -64 б.

³ Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция БМТ Бош ассамблеясининг 44/25-сонли резолюцияси билан 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган ва 1990 йил 2 сентябрда кучга кирган. Ўзбекистон Конвенцияга 1994 йил 29 июнда қўшилган.

жараёнининг тарбиявий ролини таъминлайди. Ишларнинг очик кўрилиши, фуқароларга судьяларнинг ишлари билан бевосита танишиш, уларнинг фаолиятини халқ назорати остига олиш имконини беради ва шунинг ўзи билан фуқаролик ишларининг тўғри ҳал этилишини таъминлайди.¹ Ошкоралик суд ишларини юритишнинг демократик процессуал шакллариининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланиб, одил судловдаги қонунийликни амалга ошириш ҳамда фуқаролик процесси иштирокчиларининг ҳуқуқларини рўёбга чиқаришда муҳим юридик кафолат вазифасини бажаради. Судда иш кўришнинг ошкоралиги тамойили суд қарорларининг асосли, қонуний ва адолатли қабул қилинишини кафолатлайди.² Ахборот олиш имкониятиниинг яратилиши суд ишларининг сонини камайишига ёрдам беради, чунки суднинг иш бўйича ҳал қилув қарори чиқарганлиги айтилиши иш бўйича судга қилинаётган мурожаатларнинг олдини олади. Суд ҳал қилув қарорининг эълон қилиниши судьяларни иш юзасидан ўз қарорларини аниқ асослашига ундайди. Чунки унинг томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари матбуот орқали ёки олимлар ва таҳлилчилар томонидан танқидга учраши мумкин.

Судлар фаолиятидаги очиқлик масалалари бир қатор жиҳатларга эга бўлиб, улардан бири процессуал маънода суд фаолиятининг шаффофлиги ҳисобланади. Мазкур жиҳатлар мамлакатимиз миллий процессуал қонун ҳужжатлари билан у ёки бу даражада тартибга солинган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 249-моддасига кўра, суднинг ҳал қилув қарори ишнинг суд муҳокамаси тугаганидан кейин дарҳол қабул қилинади. Алоҳида ҳолларда, ўта мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тайёрлаш кўпи билан беш кунга кечиктирилиши мумкин, аммо ҳал қилув қарорининг хулоса қисмини суд ишнинг муҳокамаси тугалланган мажлиснинг ўзидаёқ эълон қилиши керак. Айтилиши вақтда суд ишда иштирок этувчи шахслар асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишиб чиқиши мумкинлигини эълон қилади. Ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми судья томонидан имзоланади ва ишга қўшиб қўйилади.³

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида”ги 2019 йил 24 майдаги қарорининг 5-бандида

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ. 2010. 28-б.

² Мамасиддиқов М.М., Отажонов А.А. ва бошқ. Мамлакатимизда давлат идоралари фаолияти устидан самарали жамоатчилик назоратини ўрнатиш механизмларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш / Монография. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. -Тошкент. “Lesson press”. 2020. – 167 б.

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337#3523544>

тушунтириш берилишича, судларнинг эътибори асослантирилган ҳал қилув қарорини тайёрлашни кечиктирилиши истисно ҳолларда, ўта мураккаб ишлар бўйича беш кундан ортиқ бўлмаган муддатга йўл қўйилишига қаратилсин. Бундай ҳолларда ҳал қилув қарорининг фақатгина кириш ва хулоса қисмлари тайёрланади. Ҳал қилув қарорининг хулоса қисми иш муҳокамаси тамомланган суд мажлисининг ўзида судья томонидан имзоланади, ўқиб эшиттирилади ва ишга қўшиб қўйилади. Ҳал қилув қарорининг хулоса қисми эълон қилинганда, раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслар, уларнинг вакиллари асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишишлари мумкинлигини тушунтириши шарт ва бу суд мажлиси баённомасида акс эттирилади. Асослантирилган ҳал қилув қарорининг кириш ва хулоса қисмлари иш муҳокамаси тугалланган кун эълон қилинган, матни тўлиқ бўлмаган, ҳал қилув қарорининг кириш ва хулоса қисмига сўзма-сўз мос келиши лозим. Иш бўйича қабул қилинган ҳал қилув қарорининг санаси, у эълон қилинган кун ҳисобланади.¹

Фуқаролик ишларини адолатли кўриш ва ҳал этиш жараёнларида ошкора-лик принципининг амал қилишини таъминлашда ишда иштирок этувчи шахсларнинг вакиллари, айниқса адвокатларнинг фаоллиги муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам адвокат томонидан фуқаролик ишини судда кўриш чоғида овоз ёзиш қурилмалари ҳамда бошқа техника воситаларидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фойдаланиш ҳуқуқининг таъминланиши масаласига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни 4-моддасига мувофиқ адвокат ишни судда ва бошқа органларда кўриш чоғида овоз ёзиш қурилмалари ҳамда бошқа техника воситаларидан қонунчиликда белгиланган тартибда фойдаланиш ҳуқуқига эга.² Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 19-моддаси еттинчи қисмида суд залида овозларни ёзиб олиш, фотосуратга, видеоёзувга, кинога олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилиши белгилаб қўйилган.³ Бироқ таҳлиллар шуни кўрсатадики, мамлакатимиз Фуқаролик процессуал ва Иқтисодий процессуал кодексларида очиқ суд мажлиси иштирокчилари, хусусан, адвокатнинг суд залида овозларни аудио-техника воситалар орқали ёзиб олиш ҳуқуқига эга эканлиги, фотосуратга, видео-ёзувга ва кинога тушуриш эса суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан амалга оширилиши ҳақидаги нормалар мавжуд эмас. Ўрганилган

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида”ги 2019 йил 24 майдаги 12-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/4396483#4396539>

² Ўзбекистон Республикасининг “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/mobileact/29626>

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/111460>

аксарият МДХга аъзо давлатларнинг фуқаролик процессуал қонунчилигида бу билан боғлиқ нормалар мустаҳкамлаб қўйилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Россия Федерацияси ФПКнинг 10-моддаси 7-бандига кўра, “ишда иштирок этаётган шахслар ва очиқ суд мажлисида ҳозир бўлган фуқаролар суд муҳокамасининг боришини ёзма шаклда, шунингдек аудиоёзув воситасида ёзиб олишга ҳақли. Суд мажлисини кино ва суратга олиш, видеоёзувга олиш, радио, телевидение ва “Интернет” ахборот-телекоммуникация тармоғида трансляция қилишга суд рухсати билан йўл қўйилади”.¹ Беларусь Республикаси ФПКнинг 271-моддасида ҳам “очиқ суд мажлисида қатнашаётган фуқаролик процесси иштирокчилари ёзма равишда ёки овоз ёзиш воситалари орқали суд муҳокамасининг олиб борилиши қайд этиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланса-да, бироқ фотосуратга, видео-ёзувга ва кинога тушириш, суд мажлиси жойидан радио ёки телевидениега тўғридан-тўғри олиб кўрсатиш ёки эшиттириш қилиш ишнинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган шахсларнинг фикри эътиборга олган ҳолда амалга оширилиши” назарда тутилган. Шунингдек, мазкур ҳаракатлар судда иш кўришни олиб борилишига ҳалақит бермаслиги талаб этилади.²

Украина ФПКда иш кўришнинг ошкоралиги ва маълумотларнинг очиқлигига эътибор кўпроқ берилганлиги кўриш мумкин. Масалан, ФПКнинг 8-моддаси “Иш кўришнинг ошкоралиги”, 9-моддаси “Иш бўйича маълумотларнинг очиқлиги” деб номланади.³ ФПКнинг 8-моддасига кўра, “суд ўз ажрими билан суд мажлисини ўтказишга, процесс иштирокчиларининг ёки судьянинг ўз ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини бажаришига тўсқинлик қилаётган ва суд мажлиси залида тартибни бузган шахсларни суд мажлиси залидан чиқариб юбориши мумкин. Суд “Аҳолини юқумли касалликлардан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Украина қонунига мувофиқ, Украина Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган карантин даврида суд муҳокамаси иштирокчиси бўлмаган шахсларни агар суд мажлисида иштирок этиш ҳаётга ёки соғлиққа хавф туғдирса, суд мажлисига киришини чеклаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Суд залида ҳозир бўлган шахслар, оммавий ахборот воситалари вакиллари суднинг алоҳида рухсатсиз, лекин ушбу Кодексда белгиланган чекловларни ҳисобга олган ҳолда кўчма видео ва аудио

¹ "Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации" от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 24.06.2023, с изм. от 20.07.2023) // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/

² Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь, 11 января 1999 г. № 238-З // <https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900238>

³ Господарський процесуальний кодекс України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>

техника воситаларидан фойдаланган ҳолда суд залида суратга олиш, видео ва аудиоёзувга олишлари мумкин.

Суд мажлисини трансляция қилиш суднинг розилиги билан амалга оширилади. Агар суд мажлисида ишнинг барча иштирокчилари видеоконференцалоқа орқали иштирок этса, суд мажлисининг бориши Интернет тармоғида узлуксиз трансляция қилинади.

Суд мажлиси залида суратга олиш, видеотасвирга олиш, шунингдек суд мажлисини трансляция қилиш мажлисни ўтказишга ва суд муҳокамаси иштирокчиларининг ўз процессуал ҳуқуқларини амалга оширишига аралашмасдан амалга оширилиши керак.

Ишни ёпиқ суд мажлисида кўриш очик суд муҳокамаси сир ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа маълумотларнинг ошкор этилишига олиб келиши мумкин бўлган ҳолларда, шахснинг шахсий ва оилавий ҳаётини ҳимоя қилиш зарурати туғилганда, шунингдек қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳолларда ўтказилади.

Ишни ёпиқ суд мажлисида кўриш тўғрисида ажрим чиқарилади. Суд ўз ажрими билан суд мажлисини тўлиқ ёки унинг бир қисмини ёпиқ деб эълон қилиши мумкин.

Ёпиқ суд мажлисида видеоконференцалоқа тизимларидан фойдаланишга ва суд мажлиси жараёнини Интернет тармоғида трансляция қилишга йўл қўйилмайди.

Агар ёпиқ суд мажлисида ошкор этилмаслигини таъминлаш мақсадида ёпиқ суд мажлисида ишни кўриб чиқиш ёки айрим процессуал ҳаракатлар содир этилган маълумотлар ҳамма учун очик бўлганлиги ёки чеклов қўйилганлиги асоссиз эканлиги аниқланса, суд ишни очик судда кўриш тўғрисида ажрим чиқаради.

Суд ишни суд мажлисида кўраётганда, ушбу Кодексда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно, унинг боришини видео ва (ёки) овоз ёзиш техникаси воситалари ёрдамида тўлиқ қайд этади. Бундай қайд этиш тартиби ушбу Кодексда белгиланади.

Суд мажлисининг расмий баёни фақат ушбу Кодексда белгиланган тартибда суд томонидан тузилган техник баённома ҳисобланади”.¹

Суд ҳал қилув қарорларининг жамоатчилик учун очиқлиги бўйича хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, масалан, Германия ва Францияда суд ҳал қилув қарорлари жамоатчилик учун очик бўлиб, айрим ҳолларда жиддий асослар мавжуд бўлганида тарафларнинг номлари ошкор қилинмайди. Айниқса, Францияда олий суд инстанцияларининг ва маъмурий судларнинг қарорларини тарқатишнинг самарали механизлари яратилган ва бу борада “Legifrance.gov.fr” номли Интернетдаги ҳуқуқий ахборот сайтининг

¹ Господарський процесуальний кодекс України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>

алоҳида ўрни мавжуд. Мазкур ҳуқуқий ахборот сайтида ҳуқуқнинг барча манбаларидан, шу жумладан, Франциянинг олий суд инстанцияларининг қарорлари билан бемалол танишиш мумкин.¹

Буюк Британияда ҳам худди шунга ўхшаш ҳолатлар мавжуд бўлиб, қизи-қарли бўлган суд қарорларини оммавий ахборот воситалари орқали мунтазам равишда чоп этиб бориш анъана тусига кирган. Масалан, “Лондон Таймс” газетаси деярли ҳар куни сўнгги вақтларда бирмунча қизиқарли бўлган суд ишлари бўйича қабул қилинган қарорларнинг қисқача ахборотини чоп этиб боради. Ҳар чоршанба куни нашрга чиқадиган “Лоу Таймс” газетасида эса бутун бир боб қонунчилик ва суд амалиётига бағишланган. Шунингдек, лордлар Палатасининг махсус сайтида (<http://www.publications.parliament.uk/pa/Id>) Бирлашган Қиролликнинг барча ҳудудидаги олий суд инстанцияларининг қарорларини, иш муҳокамасига доир бошқа маълумотларни олиш мумкин. Мазкур сайтда муқаддам, яъни 1966 йилдан бошлаб қабул қилинган суд қарорлари ҳақидаги маълумотлар билан ҳам танишиш мумкин.²

Суд қарорларининг очиқлиги бўйича АҚШ тажрибасига тўхталадиган бўлсак, судлар томонидан қабул қилинган ва рўйхатдан ўтган барча ҳужжат-лар билан аҳоли суд клерки офиси орқали танишиб бориш имкониятига эга. Суд ҳал қилув қарорларини нафақат электрон шаклда, балки чоп этилган шаклда ҳам олиш имконияти мавжуд. Хусусан, АҚШнинг барча суд қарорлари шу судларга тегишли бўлган нашрларда тўплам сифатида чоп этиб борилади ва мазкур нашрлар барча юридик кутубхоналарда мавжуд.³

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мамлакатимизда суд фаолиятининг очиқлиги ва суд қарорларининг барчага танишиш учун қулай бўлишини таъминловчи процессуал механизмларни ҳамда суд фаолияти тўғрисидаги ахборот манбаларини янада такомиллаштириш ҳозирги кунда мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда, мамлака-тимизда тадбиркорларнинг иш юзасидан қабул қилинган хўжалик судлари қарорларини мунтазам равишда нашр этиб борилиши амалиётининг йўлга қўйилганлигини қўллаб-қувватлаган ҳолда айрим тоифадаги фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича ҳам қабул қилинган суд қарорларини қонунчиликда белгиланган тартибда махсус нашрларда эълон қилиб бориш ёки Олий

¹ Барнар К. Пути и способы распространения информации о судебных решениях в Великобритании / В сб.: Судебная практика как источник права. –М., 2000. -71 с.

² Барнар К. Пути и способы распространения информации о судебных решениях в Великобритании / В сб.: Судебная практика как источник права. –М., 2000. –С. 71-72.

³ Власихин В. Виртуальное путешествие российского читателя п о американским судам // Российская юстиция. 2001. №3. –С. 60-63.

суднинг расмий веб-сайти орқали жойлаштириш ва янгилаб бориш амалиётини кенг йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ундан ташқари, МДХга аъзо давлатлар қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб, мамлакатимиз Фуқаролик процессуал кодексида ҳам процесс иштирокчилари, хусусан, адвокат очик суд мажлисида аудио-техник воситалардан фойдаланган ҳолда овозларни ёзиб олиш ҳуқуқига эга бўлиши, бироқ фотосуратга, видео-ёзувга ва кинога тушириш, суд мажлиси жойидан радио ёки телевидениега тўғридан-тўғри олиб кўрсатиш ёки эшиттириш қилиш ишнинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган шахсларнинг фикри эътиборга олган ҳолда суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан амалга оширилиши ҳақидаги нормани белгилаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ундан ташқари, суд Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида”ги қонунига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган карантин даврида суд муҳокамаси иштирокчиси бўлмаган шахсларни агар суд мажлисида иштирок этиш ҳаётга ёки соғлиққа хавф туғдирса, суд мажлисига киришини чеклаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкинлиги тўғрисидаги нормани фуқаролик процессуал қонунчиликка киритиш тавсия этилади.

Юқоридаги нормаларнинг қонунчиликка киритилиши суд мажлиси тартибига қатъий риоя этилишини таъминлайди, далилларнинг сохталаштирилишини, суд мажлиси баённомасининг ўзгартирилиши каби нохуш ҳолатларнинг олдини олади, мамлакатимизда аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталигини таъминлашга хизмат қилади.

ДАВЛЕТОВ ЎТКИРБЕК МАТМУРОТОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Жамоат
хавфсизлиги университети кафедра
бошлиғининг ўринбосари, юридик фанлар
бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

РАСУЛОВ БАХТИЁР

Ўзбекистон Республикаси Жамоат
хавфсизлиги университети талабаси

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУД МУҲОКАМАСИГА ТАЙЁРЛАШДА ЯРАШТИРИШ ТАРТИБ-ТАОМИЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

***Аннотасия:** Мақолада фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашни ҳуқуқий тартибга солиш, ишларни суд муҳокамасига тайёрлашнинг мақсад ва вазифалари, уни ислоҳ қилиш билан боғлиқ ҳолатлар ҳамда ишларни суд муҳокамасига*

тайёрлашда суддан ташқари (муқобил) шакллар ва уларнинг аҳамияти тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Фуқаролик процессуал ҳуқуқи, фуқаролик процесси, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш, муқобил шакл, яраштириш тартиб-таомиллари, медиация, воситачилик ҳамда хорижий тажриба.

Аннотация: В статье исследуются правовое регулирование подготовки гражданских дел к судебному разбирательству, цели и задачи подготовки дел к судебному разбирательству, обстоятельства, связанные с его реформированием, а также внесудебные (альтернативные) формы и их значение в подготовке дел к судебному разбирательству.

Ключевые слова: Гражданское процессуальное право, гражданский процесс, подготовка дела к судебному разбирательству, альтернативная форма, примирительные процедуры, посредничество, посредничество и зарубежный опыт.

Annotation: The article examines the legal regulation of the preparation of civil cases for trial, the goals and objectives of preparing cases for trial, the circumstances associated with its reform, as well as non-judicial (alternative) forms and their importance in preparing cases for trial.

Keywords: Civil procedure law, civil procedure, preparation of a case for trial, alternative form, conciliation procedures, mediation, mediation and foreign experience.

Ишни кўриб чиқишнинг ўз вақтида, ҳар томонлама ва холислиги кўп жиҳатдан унинг суд муҳокамасига тайёрланиши билан боғлиқ бўлиб, унинг сифатли бажарилиши суднинг қонуний ва оқилона қарорини қабул қилишнинг асосий шартларидан биридир.

Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичи суд мажлисининг моҳиятини тушунишга, томонлар нуқтаи назаридан энг муҳим масалаларни ҳал қилишга, уларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш учун тегишли даражадаги процессуал кафолатларни таъминлашга имкон беради.

Ушбу босқичда суд жараёнининг тугашига таъсир қиладиган баъзи қонуний аҳамиятга эга ҳаракатлар содир этилиши мумкин. Айнан шу босқич судда низоларни ҳал қилишнинг янада илғор ва замонавий усулларини жорий этишнинг истиқболи бўлиши керак.

Юридик адабиётларда фуқаролик ишини суд муҳокамасига тайёрлаш нафақат суд муҳокамасига ёрдамчи суд ҳаракатлари тўплами, балки фуқаролик процессуал ҳуқуқининг процессуал ҳуқуқий муносабатларини тартибга солувчи умумий ва ўзига хос характердаги ўзаро боғлиқ нормалар тўпламини ифодаловчи мустақил институт эканлиги тўғрисида фикр бир неча бор билдирилган¹. Шунга кўра,

¹ Диордиева О.Н. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству (в судах общей юрисдикции первой инстанции). М., 2013. С. 18.; Беков Я.Х. Подготовка дела к судебному разбирательству в гражданском судопроизводстве. М., 2010. С. 26., Вышкевич В.Н. Подготовка гражданского дела к судебному разбирательству // Юстиция Беларуси. 2009. № 3. С. 18.; Плешанов А.Г. Воплощение основных принципов цивилистического процесса в нормах института подготовки дела к судебному разбирательству (по новому ГПК РФ). -Краснодар, 2004. -С. 322-324.

ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш институтини такомиллаштириш йўллари йўрганиш ва излаш долзарбдир.

Сўнгги йилларда ишни суд муҳокамасига тайёрлаш масалалари рус олимлари томонидан фаол ўрганилмоқда. Жумладан, М.Л.Скуратовскийнинг фикрига кўра, ишни суд муҳокамасига тайёрлашнинг мақсади ва вазифаларини шакллантиришнинг ноаниқлиги жараён иштирокчилари томонидан ушбу босқичнинг роли ва аҳамиятини нотўғри тушунишга олиб келади¹. Г.В.Яковлевага кўра, дастлабки суд мажлиси институтининг жорий этилиши ишни суд муҳокамасига тайёрлашда қарама-қаршилик ва диспозитивлик тамойилларини янада ривожлантиришга ёрдам беради². Бизнинг фикримизча, ишни суд муҳокамасига тайёрлашда судлар томонларга келишув битимини тузиш, воситачи (бу ўзини воситачи деб очик эълон қилган шахс ва бу жуда муҳим, чунки воситачи фаолиятини давлат томонидан лицензиялаш учун ҳеч қандай шарт йўқ)лик қилиш ёки ҳакамлик судига мурожаат қилиш ҳуқуқини ва бундай ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтириш мажбуриятини олиши керак. Бу томонларнинг судда иш қўзғатгандан сўнг низони воситачилик ёки ҳакамлик судига мурожаат қилиш орқали ҳал қилиш ҳуқуқидан фойдаланишини таъминлайди.

Низоларни воситачилик каби “оғриқсиз” ҳал қилишнинг муқобил усуллари ва воситалари тизимини амалиётга кенг тадбиқ этиш яхши натижа берди. Албатта, ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичи суддан ташқари усул сифатида томонларни яраштириш чоралари кўрилади. Судья суд мажлисининг ўзида келишув битимини тузишнинг афзалликларини аниқлаши керак. Шубҳасиз, бу ҳам суд жараёнини оптималлаштириш усулларида биридир.

Суд ишларини юритишни жадаллаштиришга ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида соддалаштирилган шаклларни ва яраштириш тартиб-таомилларини кучайтириш орқали эришилиши мумкин.

Россия процессуал қонунига кўра, ярашув жараёни бу суднинг юкини енгиллаштиради (кўп ишлар судга етиб бормади), фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда, ташаббускорлик ва мустақилликни ривожлантиради. Бундай ярашув тартиби процессуал шаклдан ва муносабатлардан ташқарида бўлади³.

¹ Скуратовский М.Л. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном суде первой инстанции. М., 2007. С. 3.

² Сташкевич В.В. Развитие института подготовки дела к судебному разбирательству в законодательстве Республики Беларусь // Весник БДУ. Сер. 3. 2014. №3

³ Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 г. № 138-ФЗ : в ред. Закона Рос. Федерации от 21.07.2014 г. № 273-ФЗ.

Ушбу вазифани амалга оширишда Е.М.Мурадиан фикрлари кўра, “ҳар бир судья яраштиришга эриша олмайди. Ишонтириш санъатига эга бўлиш учун сиз юқори профессионал даражада адвокат ва психолог бўлишингиз керак”. Е.А.Нефедиев эса ўзининг “Томонларнинг тинчликка мойиллиги” номли асарида душманлик тўқнашувларининг даҳшатли мисолларини келтириб ўтган¹.

Ярашув жараёни XIX асрда Франциянинг суд процессидан маълум ва бу ўша даврнинг энг оригинал институтларидан бири эди. Дастлаб, биринчи инстанция ва апелляция судида ҳар бир иш учун яраштириш ишларини юритиш тартиби мажбурий эди. Ҳозирги вақтда Франциянинг турли минтақаларида воситачиликнинг икки шакли қўлланилади. *Биринчи шакл* “суд воситачилиги” деб номланган (баъзан уни “ўз ваколатлари доирасида воситачилик” деб ҳам аташади). Медиациянинг ушбу шаклининг моҳияти шундан иборатки, прокурор мустақил равишда учинчи шахсларнинг ёрдамига мурожаат қилмасдан томонларни яраштириш чораларини кўришга ҳаракат қилади. *Иккинчи шакл* “суд назорати остида амалга ошириладиган оммавий воситачилик” ёки “ваколатли воситачилик” деб номланади. Медиациянинг ушбу шаклини амалга оширишда прокурор томонларни мустақил равишда яраштирмайди. У фақат тегишли қарорни қабул қилади, “ҳакам” жабрланганларга ёрдам бериш мақсадда махсус тайинланган ваколатли ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахсга ўтказди².

Германия тажрибасига кўра, кенг қўламли низоларни муқобил ҳал қилиш амалиёти (медиация институти) мавжуд. Кенг қўламли низолар – фуқаролик ва тижорат ишларида, шу жумладан саноат низолари ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги низоларда бўлиши мумкин. ГФнинг “Яраштириш процедуралари тўғрисида”ги Қонуни барча нотариусларига ушбу процедураларни ўтказиш учун тегишли ваколат беради. Германия нотариал Қонунининг 24-бўлими доирасида нотариуснинг вазифалари томонларнинг кўрсатмаларига мувофиқ белгиланади, улар воситачилик шартномаси шаклида ҳам тузилиши мумкин.

Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усулларида фойдаланиш **Хитой**да узоқ маданий анъаналарга эга. У маданий инқилобдан олдин ишлатилган ва 80 йилларнинг бошидан бошлаб воситачилик, яраштириш, арбитраж ва оддий суд каби усуллардан фойдаланган ҳолда низолар ҳал қилинган. Ярашувга эришишнинг турли усуллари Хитойда

¹ Сташкевич В.В. Развитие института подготовки дела к судебному разбирательству в законодательстве Республики Беларусь// Весник БДУ. Сер. 3. 2014. №3

² Скуратовский М.Л. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном суде первой инстанции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2006. С. 15.,

низоларни ҳал қилишда анъанавий бўлиб, сўнгги ўн йил ичида фаол ривожланмоқда¹.

Хитойда ҳакамлик судларининг уч тури мавжуд:

1. Иқтисодий шартномалар бўйича ички ва миллий арбитраж суди,
2. Ташқи иқтисодий ва тижорат арбитраж суди;
3. Приморский арбитраж суди.

Хитой Халқ Республикаси медиация Қонунининг IV бобига кўра, манфаатдор томонлар воситачилик учун халқ яраштириш комиссиясига мурожаат қилишлари мумкин ва Халқ яраштириш комиссияси ҳам низода ўз воситачилигини ихтиёрий равишда таклиф қилиши мумкин. Аммо, агар томонлардан бири низони келишув асосида ҳал қилишни қатъиян рад этса, унда ҳеч қандай келишув бўлиши мумкин эмас. Агар низо воситачилик йўли билан ҳал қилиниши мумкин бўлса, Халқ суди ёки тегишли давлат хавфсизлик органи ишни кўриб чиқиш учун қабул қилишдан олдин манфаатдор томонларни низони ҳал қилиш учун Халқ келишув комиссиясига мурожаат қилишлари мумкинлиги тўғрисида хабардор қилиши мумкин. Низони ҳал қилиш учун зарур бўлган нарсага қараб, Халқ келишув комиссияси бир ёки бир нечта воситачиларни тайинлаши ёки манфаатдор томонлар бир ёки бир нечта воситачиларини танлаши мумкин. Шунингдек, низони ҳал қилиш учун зарур бўлган нарсага қараб, халқ воситачиси манфаатдор томонларнинг розилиги билан манфаатдор томонларнинг қариндошлари, қўшнилари ёки ҳамкасбларини, махсус билим ва тажрибага эга одамларни ва тегишли жамоат ташкилотларидан одамларни келишув жараёнида иштирок этишга таклиф қилиши мумкин. Медиация тўғрисидаги қонунда, агар томонлар халқ яраштириш комиссиялари фаолияти натижасида ярашиш тўғрисида келишувга эришсалар, томонлар ярашиш тўғрисида ёзма битим тузишлари, агар томонлар ярашув шартномасини тузишнинг ҳожати йўқ деб ҳисобласалар, оғзаки битим тузилиши мумкин, бу ҳолда халқ воситачилари оғзаки келишув шартларини ёзишлари керак.

Ҳиндистон суддан ташқари низоларни ҳал қилишнинг қадимий анъаналарига эга бўлган мамлакатлардан яна бирдир. Узоқ вақт давомида бу ерда низоларни муқобил ҳал қилишнинг турли механизмлари ишлаб чиқилган ва қўлланилган. Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида Ҳиндистон ҳакамлар жамияти ташкил этилди. Унда суддан ташқари мустақил келишув процедураларини ўтказишни назарда тутилади. Ҳиндистон судларидаги ишлар йиллар давом этиши “Арбитраж ва яраштириш тўғрисида”ги Қонунини қабул қилинишига

¹ Сташкевич В.В. Развитие института подготовки дела к судебному разбирательству в законодательстве Республики Беларусь // Весник БДУ. Сер. 3. 2014. №3.

ҳамда Мумбай университетида адвокатлар ва бухгалтерлар учун арбитраж ўқув курслари ташкил этилишига сабаб бўлди¹.

Ярашув институти (медиация фаолияти натижасида низони ҳал қилишнинг замонавий шакли) XX аср ўрталарида АҚШда пайдо бўлган. XX аср бошларига келиб АҚШ иқтисодиётида низоларнинг янги шакли пайдо бўлди. Касаба уюшмалари ва иш берувчилар ўртасида меҳнат шароитлари ва иш ҳақи бўйича кураш, иш ташлашлар, оммавий ишдан бўшатиш ва кўплаб кархоналарнинг ёпилиши хавфи мавжуд эди. АҚШ расмийлари низолар иштирокчиларига Меҳнат вазирлигидан нейтрал воситачи сифатида фойдаланишни таклиф қилишди. 1947 йилда ушбу вазифани бажариш учун махсус Федерал орган – АҚШ Федерал воситачилик ва яраштириш хизмати (бугунги кунда ҳам фаолият олиб бормоқда) ташкил этилди. Биринчи марта “медиация” атамаси ишлатилган. Унга кўра, медиация – воситачи низо бўйича ихтиёрий келишувга эришишга кўмаклашиш мақсадида томонлар ўртасида алоқа ва музокаралар олиб борадиган жараён тушунилади.

Кўшма Штатларда низоларни ҳал қилишнинг муқобил тартиб-қоидаларини ҳал қилиш Штатлар ваколатига кирганлиги сабабли, ушбу масалалар у ёки бу тарзда ҳал қилинадиган 2500 дан ортиқ давлат қоидалари мавжуд. Федерал қоидалар фуқаролик процессининг яраштириш тартибини судьялар ҳам, судья томонидан ушбу процедураларни ўтказиш учун тайинланган бошқа шахслар ҳам амалга ошириши мумкинлигини таъминлайди. Яраштириш тартибини ўтказиш учун суд томонидан тайинланиши мумкин бўлган шахсларга, хусусан, суд ёрдамчилари, яраштириш тартибини ўтказиш учун томонлар томонидан сайланган шахслар киради. 1998 йилда “Муқобил низоларни ҳал қилиш тўғрисида”ги Қонунга кўра, АҚШ туман судлари низо томонларига низоларни ҳал қилиш ва ҳал қилишнинг мавжуд усулларида камиди биттасини (воситачилик, мустақил экспертиза ва арбитраж) таклиф қилишлари шарт эди.

Шу ўринда, **Япония** суд амалиётига эътибор қаратилса, унда даъволар сони Ғарб мамлакатларига қараганда анча кам. Япония судлари жуда фаол, аммо уларнинг шахслар ўртасидаги муносабатлар соҳасидаги фаолиятининг аксарияти ишларни моҳиятан ҳал қилиш эмас, балки уларнинг ярашувидир. Қонунда ҳисоб-китоб шартномаларининг кўп турлари кўзда тутилган. Улардан биринчиси анъанавий равишда судгача бўлган босқични англатади. Судга мурожаат қилиш, японларнинг фикрига кўра, қораланадиган хатти-ҳаракатлардир ва унга боришдан олдин улар юзага келган можарони ҳал қилиш учун турли хил

¹ Шилов А.В. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2005. С. 118.

воситачиларни қидирмоқдалар¹. Аксарият ҳолларда можаро шу босқичда тугайди. Агар бундай бўлмаса, томонлар судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Япония ФПКнинг 136-моддасига мувофиқ, судья жараён давомида томонларни яраштиришга доимо интилиши керак. Энг яхши вариант – бу иккала томонни ҳам қониқтирадиган суд қарори эмас, балки даъводан воз кечиш ва келишув битими. Судьяга барча босқичларда воситачи ролини ўйнаши учун кўплаб имкониятлар берилади. Баҳслашаётган томонларнинг ёки ҳеч бўлмаганда уларнинг вакилларининг мажбурий иштирокини талаб қиладиган яраштириш тартиб-қоидалари кўпинча бундай иштирокни энгиллаштириш учун ўтказилади. Судьянинг аралашуви ижтимоий ёмонликнинг белгисидир ва Японияда улар бундай аралашувдан қочиш учун қўлларидан келганини қиладилар. Бунинг учун низо томонларига имконият – **шотей процедураси** тақдим этилади. Судга мурожаат қилиб, улар қонунга асосланган қарорни эмас, балки томонларга имконият берадиган келишув комиссиясини тузишни сўрашлари мумкин.

Япония қонунчилигининг такомиллаштирилиши сўнгги йилларда низоларни муқобил ҳал этиш ва фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг янги усулини (мустақил судьялар институтини) яратилишига олиб келди. Мустақил судьялар институти суд кенгаши аъзолари адвокатлар (битта профессионал, иккита профессионал бўлмаган адвокат) сифатида фуқаролик ёки оилавий ишларда воситачилик тартиб-қоидаларини ўтказишда иштирок этадиган тизимдир. Бу ҳолатда адвокатларнинг асосий вазифаси судда яраштириш тартибини ўтказиш, ўз вариантини таклиф қилиш ёки низонинг мақбул ечимини ишлаб чиқишга ёрдам беришдир. Шунингдек, яраштириш тартиби махсус орган – фуқаролик ярашуви қўмитаси томонидан амалга оширилади. Қўмита битта судья ва қўмитанинг икки ёки ундан ортиқ аъзосидан иборат. Қўмита аъзолари илм-фаннинг турли соҳаларида кенг билимга эга, иш тажрибаси ва жамиятда ўз обрўсига эга фуқаролар орасидан сайланади. Қўмита ҳар икки томоннинг баёлотларини эшитади, ўзаро ён беришни тавсия қилади ёки томонларни муроша шартномаси шартларини қабул қилишга кўндиради. Бундай шартнома лойиҳасини қўмитанинг ўзи тайёрлайди, бу психологик нуқтаи назардан томонлар учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Яраштириш тартиб-қоидалари муваффақиятли яқунланган тақдирда, бундай келишув шартномаси шартларининг бажарилиши томонлар учун қонуний кучга эга.

Хулоса қилиб айтганда, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш фуқаролик процессуал ҳуқуқ институтининг ривожланиш йўналишлари ва истиқболларини белгилайди. Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш

¹ Сташкевич В.В. Развитие института подготовки дела к судебному разбирательству в законодательстве Республики Беларусь // Весник БДУ. Сер. 3. 2014. №3.

институти ва унда яраштириш тартиб-таомилларини (низоларни ҳал қилишнинг муқобил шаклини) янада кучайтириш мақсадида қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгани сурилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг “Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида низоларни ҳал қилишнинг муқобил (суддан ташқари) усулларида фойдаланиш тўғрисида”ги қарорини қабул қилиш (Россия тажрибаси);

2. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг “Муқобил низоларни судга қадар ҳал қилиш амалиёти тўғрисида”ги қарорини қабул қилиш (Россия тажрибаси);

3. Нотариусларига яраштириш процедураларини ўтказиш учун тегишли ваколат бериш (Германия тажрибаси);

4. Низоларни ҳал қилишнинг муқобул усулларида бири сифатида “оддий суд” шакли таклиф этилади (Хитой тажрибаси);

5. Низоларни ҳал қилишнинг муқобил усул сифатида низо томонларга имконият берадиган (шотей процедури) келишув комиссиясини тузиш (Япония тажрибаси);

Низоларни ҳал қилишнинг яраштириш тартиби махсус органи – фуқаролик ярашуви қўмитасини (илм-фаннинг турли соҳаларида кенг билимга эга, иш тажрибаси ва жамиятда ўз обрўсига эга фуқаролар орасидан сайланади) тузиш (Япония тажрибаси).

ОГАЙ ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ

кандидат юридических наук

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА: НАУЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. Статья посвящена современным тенденциям развития гражданского права: институт юридической ответственности, наследственное правопреемство, применение вспомогательных репродуктивных технологий. Исследованы научные подходы цивилистов некоторых стран СНГ с изучением законодательных основ их регулирования.

Ключевые слова: современные тенденции развития гражданского права, институт юридической ответственности, наследственное правопреемство, применение вспомогательных репродуктивных технологий.

Annotation. The article is devoted to modern trends in the development of civil law: the institute of legal liability, hereditary succession, the use of assisted reproductive technologies. Scientific approaches of civilists of some CIS countries with the study of legislative bases of their regulation are investigated.

Key words: modern trends in the development of civil law: the institute of legal liability, hereditary succession, the use of assisted reproductive technologies.

Сегодня современный человек сталкивается с ежедневными вопросами гражданско-правового характера, которые в силу не

урегированности на законодательном уровне приводят к проблемным обстоятельствам.

В правоприменительном ракурсе такие вопросы более «болезненны» для граждан в решении их повседневных проблем.

В нашей стране с принятием обновленной Конституции сформировались законодательные основы, отвечающие современным требованиям рыночной экономики.

При этом принятый 20 лет назад Гражданский кодекс не отвечает требованиям конституционных положений и рыночным отношениям.

Попытка в 2019 году разработки проекта Гражданского кодекса не увенчалась успехом.

В настоящее время начался интенсивный процесс его комплексного совершенствования и достижения итогового результата.

В этом процессе хотелось бы обратить особое внимание на принципы, институты и положения гражданско-правовых отношений, которые становятся гибкими к современным рыночным отношениям, теряя свою «незыблемость» и «непреклонность».

Одним из дискуссионных моментов является институт юридической ответственности как один из сложных по своей структуре и имеющий межотраслевую направленность.

Так, проведен контент-анализ научных подходов и мнений. В частности, данный вопрос широко обсуждался еще 40-50 лет назад, а именно некоторые авторы отмечают, что «институт юридической ответственности – это общий, комплексный по содержанию (состоящий из норм различных отраслей), своеобразный по структуре (включающий в себя институты и целую отрасль), охранительный по назначению, функциональный институт права, регулирующий деликтные отношения методом наказания правонарушителей»¹.

Институт юридической ответственности – сердцевина соответствующей к (любой) отрасли права, представляет собой интегративную основу всей системы отрасли. Поэтому вполне обосновано наличие самостоятельного института юридической ответственности в структуре отрасли относится к одному из дополнительных признаков, подчеркивающих самостоятельность соответствующей отрасли права, что, в свою очередь, является показателем ее совершенства и сформированности. Несомненно, что в большинстве отраслей отечественного права – уголовном, административном, конституционном, гражданском, трудовом, финансовом, уголовно-исполнительном, уголовно-процессуальном и гражданско-процессуальном – существуют отраслевые институты

¹ Базылев, Б.Т. Юридическая ответственность / Б.Т. Базылев. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1985. — С. 47.

юридической ответственности, которые являются сердцевиной отрасли права и обеспечивают действие иных правовых институтов.

Ряд цивилистов считают, что институт юридической ответственности относится к группе функциональных, обслуживающих различные отрасли права, он осуществляет «сквозную» регламентацию важнейших положений, связанных с привлечением правонарушителей к юридической ответственности. Вместе с тем в известном смысле его можно представить и как предметный институт. Так, предметом регулирования указанного института выступают конфликтные, негативные, деликтные отношения, отличающиеся по видам в зависимости от степени общественной опасности, но сходные по типу. По мнению других ученых, предмет регулирования института юридической ответственности рассматривают шире, полагая, что институт юридической ответственности регулирует отношения, которые государство закрепляет и развивает, а также отношения, возникающие из правонарушений¹. Включение в предмет регулирования института юридической ответственности отношений, не связанных с юридическим фактом правонарушения, обусловлено широким пониманием юридической ответственности, включающим как позитивный, так и негативный аспекты, и обоснованием наличия регулятивной функции юридической ответственности.

Вопросы, касающиеся структуры института юридической ответственности (проблемы макроуровня института юридической ответственности: позитивной юридической ответственности в системе юридической ответственности, процессуальной ответственности) и обоснованности деления системы юридической ответственности на публично-правовую и частноправовую поднимаются Д.А.Липинским.

В странах СНГ, особенно в Казахстане этими вопросами много занимались видные ученые-цивилисты такие как Ю.Г.Басин, А.Г.Диденко, М.К.Сулейменов. Как утверждал Ю.Г.Басин, один из видов такой ответственности – ответственность должника по обязательствам, возникающим из публичного обещания вознаграждения. Эта ответственность не имеет ничего общего с деликтной ответственностью. Она гораздо ближе к договорной ответственности, и многие молчаливо относят ее к «как бы договорной ответственности»².

¹ Хачатуров, Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. — Тольятти: Акцент, 1995. — С.132.

² Ответственность в гражданском праве / Материалы Международной научно-практической конференции (в рамках ежегодных цивилистических чтений). Алматы, 22-23 июня 2005 г. Алматы, 2006. С. 8-32. Автор: Сулейменов М.К. Статья опубликована в: 1) Ответственность в гражданском праве. 22-23 июня 2005 г. 2) Частное право Республики Казахстан: история и современность Том 5.2011 г. См. больше на: <https://zangerlf.com/ru/publications/236>.

В Узбекистане в период становления национальной науки фундамент был заложен академиком Х. Рахманкуловым, возглавлявшим рабочую группу по подготовке Гражданского кодекса и участвующим в разработке модельных законов СНГ. Отдельные же виды юридической ответственности юридических лиц рассмотрены в работах других ученых. Так, по мнению Д.М. Караходжаевой, «юридические лица могут быть привлечены к ответственности: выступая в роли учредителя, собственника имущества иного юридического лица. Подобного рода ответственность должна предусматриваться гражданским законодательством; в случае неисполнение или ненадлежащего исполнения договора (договорная ответственность); в случае причинения вреда, в большей части случаев, который не связан с неисполнением или ненадлежащим исполнением договорных обязательств (то есть, внедоговорная ответственность)»¹.

Реализация регулятивной функции служит предпосылкой возникновения других функций юридической ответственности. Регулятивное воздействие юридической ответственности образуется из регулятивно-статической и регулятивно-динамической подфункций.

Если первая закрепляет существующие общественные отношения, то вторая направлена на развитие, изменение и совершенствование существующих отношений. Воздействие регулятивно-статической функции связано с установлением правовых норм и отражением в них вариантов ответственного и правомерного поведения.

Видовое воздействие регулятивной функции юридической ответственности обладает своими отличительными особенностями. Так, для регулятивной функции уголовной ответственности меньше всего свойственно непосредственное закрепление (установление в правовых нормах) некоторых видов общественных отношений.

Уголовная ответственность непосредственно не закрепляет основы конституционного строя, отношения собственности, налоговые отношения, однако это не означает, что уголовная ответственность не обладает регулятивной функцией, т.к. её специфичность состоит именно в наличии свойства развития динамики общественных отношений, взятых под уголовно-правовую охрану, способствование их нормальному функционированию.

Любой отраслевой институт юридической ответственности участвует в регулировании отношений, которые не являются конфликтными. Институт ответственности носит объективный характер, закреплён в нормативных правовых актах и выступает предпосылкой внешнего проявления позитивного или негативного

¹ Караходжаева Д.М. Общие вопросы гражданско-правовой ответственности юридических лиц в Республике Узбекистан. 2022.

аспектов реализации юридической ответственности. Без установления юридической ответственности не может возникнуть состояние ее реализации. Причем истоки ответственности находятся в государственно-правовом регулировании общественных отношений, которое является непосредственной предпосылкой ее установления. Такого рода ответственность основана на нормах права, подвергается правовому оформлению, поэтому и называется юридической, т.е. носит нормативно-правовой характер.

Установление в правовых нормах юридической ответственности имеет место до факта правомерного или противоправного поведения, до его оценки как ответственного или безответственного. И как бы широко ни трактовалась нормативность права и нормативность юридической ответственности, в конечном итоге она выражается в системе правовых норм, а именно в системе норм, предусматривающих юридическую ответственность.

Противники регулятивной природы института юридической ответственности не принимают во внимание такой важный аспект, как деление регулятивного воздействия на регулятивно-статическое и регулятивно-динамическое, т.к. институту ответственности присуща в большей степени регулятивно-динамическая подфункция, заключающаяся в развитии динамики и способствовании нормальному функционированию общественных отношений.

По мнению некоторых цивилистов, юридическая ответственность – это охранительно-регулятивный институт права. Охранительно-регулятивным он является ещё и потому, что упорядочивает реакцию уполномоченных органов на совершенное правонарушение. С момента совершения правонарушения у государства (в лице уполномоченных органов) появляется право и обязанность применить к правонарушителю тот комплекс правовых ограничений, который предусмотрен санкцией нарушенной нормы строго в соответствии с теми предписаниями, которые регламентируют как процессуальные, так и материальные аспекты юридической ответственности¹.

Таким образом, предметом регулирования института юридической ответственности выступают общественные отношения двух видов (типов): во-первых, отношения, не являющиеся конфликтными; во-вторых, отношения, возникающие в связи с юридическим фактом правонарушения.

¹ Липинский Д.А. Понятие и структура института юридической ответственности. Статья выполнена при поддержке РЛНФ, проект № 16-33-00017 «Комплексный, межотраслевой институт юридической ответственности: понятие, структура, взаимосвязи и место в системе права».

Для исследования признаков и юридической природы института юридической ответственности необходимо ответить на вопрос о том, является этот институт материальным или процессуальным, частным или публичным. Ученые, которые определяют юридическую ответственность как совокупность материальных и процессуальных отношений, считают институт юридической ответственности материально-процессуальным.

Однако обязанность участников отношений не нарушать запреты и обязанность подвергнуться неблагоприятным последствиям, вытекающим из юридического факта правонарушения, предусмотрены нормами материального права.

Процессуальные институты возбуждения уголовного дела, доказывания и т.д. только способствуют развитию материального правоотношения юридической ответственности, они тесным образом с ними связаны и направлены как на его установление, так и на реализацию. Наличие тесной взаимосвязи между процессуальными и материальными нормами, устанавливающими ответственность, – еще не основание для отнесения института юридической ответственности к материально-процессуальным институтам.

Проблема определения материальной или процессуальной природы института юридической ответственности усложнена ещё и тем, что за последнее десятилетие получили свое признание и развитие институты процессуальной ответственности.

В продолжение Д.А.Липинский считает, что отраслевое закрепление институтов процессуальной ответственности в соответствующих процессуальных отраслях еще не означает процессуальную природу данных институтов. Как любая материальная отрасль права содержит в своем составе процессуальные нормы, так и любая процессуальная отрасль права может содержать в своей структуре нормы, а иногда и целые институты, которые по своей юридической природе являются материальными.

Более того, нормы, устанавливающие ответственность за нарушение различных правил юридического процесса, могут содержаться и в отраслях, являющихся материальными. Так как, устанавливается уголовная и административная ответственность за посягательства на интересы правосудия, то, соответственно, институт юридической ответственности является материальным.

В последние годы в связи с возрождением концепции деления системы права на частное и публичное стали обосновывать частноправовую природу гражданско-правовой ответственности и даже выделять в отдельный вид не гражданско-правовую, а частноправовую

юридическую ответственность. Тем самым, институт юридической ответственности по своей природе является публичным.

Правоотношения ответственности, возникающие в связи с юридическим фактом совершения любого правонарушения, являются публично-правовыми, а не частноправовыми. Это объясняется и тем, что в частном праве защищаются не только частные, но и публичные интересы, которые взаимосвязаны друг с другом, а в широком смысле любое правонарушение причиняет вред всему обществу в целом. Другие авторы справедливо отмечают, что «условно нормы гражданского права можно разделить на два слоя: 1) частноправовой (нормы, создаваемые участниками гражданско-правовых отношений и гражданского оборота); 2) публично-правовой, представленный императивными нормами, выражающими волю государственной власти»¹.

В нормах, устанавливающих гражданско-правовую ответственность, отражается прежде всего публичный срез правового регулирования, в особенности это подчеркивается в санкциях, устанавливаемых законодателем. В этой связи, законные неустойки законодатель устанавливает за общественно опасные деликты, приносящие наибольший вред гражданско-правовым отношениям. И те общественные отношения, которым причиняется вред в результате нарушения, находятся на границе между публично-правовыми и частноправовыми. Отсюда и следует резкая отрицательная оценка нарушителя, осуждающая его поведение.

Метод правового регулирования – следующий признак, который позволяет охарактеризовать юридическую природу института юридической ответственности. Для ответственности свойственно наличие властных предписаний, содержащихся в запретах или позитивных обязываниях. Субъект обязан не совершать правонарушения и следовать той модели поведения, которая сформулирована в правовых нормах, а в случае её нарушения у него возникает обязанность претерпеть правовые ограничения, предусмотренные санкцией нарушенной нормы.

Однако наличие определенной диспозитивности является характерной чертой института юридической ответственности. Так, на граждан и их объединения возлагаются не только обязанности, они одновременно наделяются и соответствующими правами, реализация которых происходит в рамках социально активного правомерного поведения. При этом правомерное поведение выступает выражением свободы и ответственности субъекта, в силу этого подход к юридической ответственности только с позиции обязанности представляется нам

¹ Хохлов В.А. Ответственность за нарушение договора / В.А.Хохлов. — Тольятти: Изд-во Волжск. ун-та, 1997. — С. 44.

несколько однобоким. Институт юридической ответственности характеризует и такой способ, как дозволение.

В этом ракурсе, диспозитивность выражается в договорной гражданско-правовой ответственности, предоставляющей сторонам свободу в рамках закона самостоятельно установить санкции за нарушение договора.

Проявление диспозитивности в институте ответственности не следует смешивать со вседозволенностью и абсолютной свободой. Во-первых, она строго ограничена законом, и меры ответственности, устанавливаемые сторонами договора, не должны противоречить закону. Во-вторых, установив определенные правила поведения, субъекты обязаны строго соблюдать их.

Диспозитивный метод и дозволения для института юридической ответственности являются дополнительными, а не основными, но в то же время нельзя отрицать их существования, отмечая исключительно императивный метод правового регулирования.

Ввиду того, что нормам института ответственности свойственны определенные стадии реализации, для каждой из стадий характерно определенное сочетание способов правового регулирования. Когда реализуется позитивная ответственность субъекта, в равной степени действуют запреты, позитивные обязывания и дозволения. Если субъект нарушает норму права, то действуют способы, характерные исключительно для императивного метода правового регулирования, – запрет и позитивное обязывание.

Однако если сравнивать различные методы правового регулирования, характерные для юридической ответственности, основным был и остается императивный метод, что обусловлено ее особой юридической природой.

Что касается вопроса о межотраслевом характере института юридической ответственности и его функциональных связях, то наиболее отчетливо межотраслевой и функциональный характер института юридической ответственности проявляется в регламентации им правоотношений юридической ответственности, возникающих из юридического факта правонарушения.

Охранительные отношения юридической ответственности могут быть гражданско-правовыми, уголовно-правовыми, конституционными, дисциплинарными и т.д. Несмотря на их различную отраслевую природу, все они обладают рядом общих признаков, позволяющих объединить их в один род (тип): в основании их возникновения находится юридический факт правонарушения; метод регулирования таких отношений императивный; В-третьих, это материальные правоотношения; это властные отношения, в рамках которых государство в лице

уполномоченных органов имеет право требовать, а обязанная сторона должна подчиниться и претерпеть правовые ограничения, предусмотренные санкцией нормы права; в рамках таких правоотношений происходит реализация мер юридической ответственности.

Комплексность и межотраслевой характер регулирования можно выявить из анализа отношений, обеспечивающих жизнь, здоровье, исключительные права, деловую репутацию, честь, достоинство, различные виды тайн и т.д. Они выступают предметом охраны и регулирования не только гражданско-правовой ответственности, а также уголовной и административной.

По мнению профессора Д.А.Липинского «институт юридической ответственности – это сложный, межотраслевой, функциональный, регулятивно-охранительный институт права, закрепляющий и (или) оказывающий динамическое воздействие на наиболее важные общественные отношения, а в случае их нарушения регулирующий отношения ответственности, возникающие из юридического факта правонарушения»¹.

Другие авторы утверждают, что «институт юридической ответственности – особый охранительный институт, имеющий свои структурные и функциональные особенности, выраженный в системе правовых норм, закрепляющих противоправные деяния и меры ответственности (наказания) за их совершение»².

Подытоживая данную проблематику, считаю, что «институт юридической ответственности непосредственно связан с генетическими корнями, которые берут свое начало от истоков самого происхождения и подвергаются в дальнейшем различным внешним факторам, связывающим и формирующим весь комплекс этой ответственности».

Вместе с этим, необходимо отдельно подчеркнуть важность развития современных технологий и вовлеченности людей в социальные сети, где все больше набирают обороты по решению вопросов, связанных с наследованием.

Как мы знаем, право наследования тесно связано с правом частной собственности. Предметом наследования является совокупность имущественных прав и обязанностей, носителями которых был умерший при жизни. Поэтому законодатель часто использует термин «собственность» или такое выражение, как «унаследованная собственность», когда речь идет о наследовании.

¹ См. 5.

² Кузьмин И.А. Институт юридической ответственности и институт мер защиты: проблемы соотношения и взаимодействия. <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-yuridicheskoy-otvetstvennosti-i-institut-mer-zaschity-problemy-sootnosheniya-i-vzaimodeystviya>.

В наследство не входят такие личные неимущественные права, которые тесно связаны с личностью умершего (наследодателя), например, честь, достоинство, неимущественные права автора, исполнителя, в случае нарушения восстанавливаются судом по исковым заявлениям наследника (наследников), государства и других лиц.

Поэтому здесь лучше рассматривать не «наследственное имущество», а «наследственную массу», потому что круг объектов наследственного права намеренно или невольно сужается.

По мнению профессора И.А.Покровского, универсальность наследственного правопреемства основана на понимании наследственной массы не как суммы разрозненных объектов (имущества), а как некоторого единства, в котором наличность и долги объединяются в одно единое понятие, при этом данное единство наследственной массы переходит не к случайным субъектам, а к заранее определенным лицам – наследникам¹.

Разумеется, все вопросы по передаче имущества наследникам должны решаться до смерти наследодателя. На него составляется завещание, которое нотариально удостоверяется и после его смерти принимает форму «законно оформленного завещания наследодателя». В римском праве здесь уместна формула «воля умершего есть закон».

Права наследования тесно связаны с имущественными правами граждан. Действительно, наследование позволяет наследникам осуществлять контроль над своей собственностью, с одной стороны, а с другой стороны, это одна из основ прав собственности.

Давая оценку универсальному правопреемству, некоторые авторы отмечают, что «...в подобном случае имущество лица, как совокупность прав и обязанностей, ему принадлежащих, переходит к правопреемникам как единое целое, причем в этой совокупности единым актом переходят все отдельные права и обязанности, принадлежавшие на момент правопреемства праводателю, независимо от того, выявлены они к этому моменту или нет»².

Также, согласно мнению профессора Г.Ф. Шершеневича, «совокупность юридических отношений, в которые поставило себя лицо, со смертью его не прекращается, но переходит на новое лицо... Новое лицо заменяет прежнее и занимает в его юридических отношениях активное или пассивное положение, смотря по тому, какое место занимал умерший»³.

¹ См.: Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 2001. С. 297.

² Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. – М.: Госюриздат, 1962. – С.20. <https://rsalin-partners.kz/index.php/ru/2016-08-23-06-06-54/item/273-osobennosti-nasledstvennogo-pravopreemstva-po-natsionalnomu-zakonodatelstvu-respubliki-kazakhstan>.

³ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=773.

В этом ракурсе, актуален вопрос переписки в социальных сетях как объекта гражданского права.

Во многом судьба аккаунта умершего человека определяется политикой конфиденциальности компании, где был зарегистрирован аккаунт этого человека. В большинстве случаев компании предлагают законсервировать страницу, либо просто удалить без возможности дальнейшего восстановления

Но на практике бывают случаи, когда родственникам необходимо получить доступ к перепискам в социальных сетях умершего человека. Для этого у близких людей умершего человека должна быть юридически закреплённая возможность получить доступ к личным данным человека в социальных сетях.

В данной ситуации возможно применение права по аналогии, то есть наследник может получить дневники, письма, ежедневники наследодателя.

Согласно сложившейся практике на сегодняшний день доступ к перепискам умершего человека не предоставляется. Это положение вызывает критику со стороны ряда учёных, которые считают, что непризнание наследственным имуществом части содержимого баз данных неправильно, так как во многих данных, которые относятся к личности пользователя, содержатся признаки авторского права.

Это означает, что запрет на доступ к информации такого рода нарушает права наследников в части сохранения этой информации об умершем человеке.

В этом случае следует создать так называемый «цифровой мемориал» из страницы. При жизни человек может назначить хранителя, который должен будет известить на странице о месте и времени проведения похорон, а также написать прощальный пост, без предоставления возможности читать переписки и просматривать другие личные данные.

Также, хотел бы отдельно отметить, что в настоящее время с развитием технологий, в том числе в сфере медицины, одной из вспомогательных репродуктивных технологий является криоконсервирование эмбрионов («замораживание»), которая позволяет более эффективно преодолевать бесплодие¹.

В законодательстве большинства стран мира существуют пробелы в части норм, которые регламентируют отношения, складывавшиеся в процессе применения вспомогательных репродуктивных технологий, в частности, при криоконсервировании эмбрионов.

¹ Справочно: выражение «оплодотворение in vitro» («ребёнок из пробирки») подразумевает не эксперимент, а медицинскую манипуляцию

Ряд авторов считают, что эмбрион является оборотоспособной, индивидуальной определенной вещью, что дает ему возможность стать объектом наследственного и договорного права¹.

Другие авторы считают, что эмбрион – особый объект гражданских прав, правовой режим которого должен быть детально урегулирован на законодательном уровне. Эмбрион может быть объектом нескольких договоров и доступ к нему должны иметь специальные субъекты (биологические родители и субъекты договоров, объектом которых является эмбрион)².

Вместе с этим, имеется мнение некоторых учёных, которые считают, что применять конструкции вещного права в отношении эмбрионов противоестественно. В случае признания эмбрионов вещами, по их мнению, можно будет вполне легально заниматься куплей-продажей, дарением, поскольку, будучи вещами, они становятся особого рода объектами права собственности человека³.

При ответе на вопрос может ли эмбрион быть объектом вещных прав необходимо определить возможности, которыми обладают потенциальные родители по отношению к эмбриону.

В физическом смысле владеть эмбрионом достаточно затруднительно, поскольку необходимы специальные условия для хранения, создание которых возможно только в специализированных медицинских организациях, которые оснащены специальными криохранилищами⁴.

Единственная возможная цель создания эмбриона – лечение бесплодия, в Законе Республики Узбекистан «Об охране репродуктивного здоровья граждан» предусматривается, что женщина имеет право на лечение от бесплодия, охрану репродуктивного здоровья до беременности, в период беременности, при родах и в послеродовом периоде с использованием современных методов лечения и социальную поддержку со стороны государства.

Поэтому право использовать эмбрион принадлежит только лицам, которые обратились в специализированную медицинскую организацию

¹ Еремеева О.И., Сайфуллина Н.А. К вопросу о понятии и правовом положении эмбриона человека». Международный научный журнал «Инновационная наука» №3/2016 issn 2410-6070. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-i-pravovom-polozhenii-embriona-cheloveka>.

² Авакян А.М., Морозова А.А. Эмбрион: субъект или объект гражданских правоотношений. <https://cyberleninka.ru/article/n/embrion-subekt-ili-obekt-grazhdanskih-pravoотношений>.

³ Митрякова Е.С. Эмбрион как субъект правоотношений // Вестник Тюменского государственного университета С.17.

⁴ Однако в приказе министра здравоохранения Республики Узбекистан «Об утверждении положения о порядке пользования вспомогательной репродуктивной технологией» (рег. № 3217 от 6 февраля 2020 г.) выдача эмбрионов пациенту не предусмотрена.

и для которых он создан. Дискуссионным является вопрос о распоряжении эмбрионами.

В этом вопросе одним из вариантов распоряжения будет либо использование для себя, либо отказ от прав (передача прав третьим лицам, либо уничтожение).

Таким образом, проанализировав имеющиеся правомочия у родителей, можно крио консервированных эмбрионов характеризовать как объект права собственности.

По своей правовой природе создание эмбрионов является спецификацией, то есть созданием новой вещи из материалов заказчиков. В данном случае медицинская организация, используя гаметы обоих родителей, при помощи вспомогательных репродуктивных технологий создает новую индивидуально-определенную вещь – эмбрион. Поскольку лица, которым оказывается медицинская помощь, оплачивают все процедуры, то вопрос о том, у кого возникло право собственности, не возникает. Собственниками данного эмбриона будет мужчина и женщина, обратившиеся за помощью.

Прекращение права собственности происходит в любых случаях, предусмотренных законом. Важно отметить, что цель созданного эмбриона – лечение бесплодия, поэтому именно при достижении этой цели прекращается право собственности. При удачной попытке имплантации эмбриона объект погибает в юридическом смысле, поскольку становится частью организма матери, при неудачной попытке – прекращается в физическом смысле.

Дискуссионным вопросом является, о каком виде общей собственности следует говорить. Справедливо мнение некоторых авторов, которые полагают, что эмбрион принадлежит лицам, которые обратились в медицинскую организацию за помощью, в равных долях¹.

Эмбрион является неделимой вещью, поэтому не подлежит разделу в натуре². Также невозможно и получение компенсации, поскольку одному из потенциальных родителей пришлось бы определять стоимость эмбриона, что в соответствии с целью его создания это было бы неприемлемо. Целесообразно закрепить в законодательстве данную ситуацию, как одно из оснований возникновения общей совместной собственности.

В этом вопросе необходимо согласиться с тем, что отсутствует единое понимание правового статуса эмбриона. Законодателю целесообразно более детально урегулировать правовое положение человеческого эмбриона. Учитывая особенности эмбриона «in vitro», его

¹Дружинина Ю.Ф. Правовой режим эмбриона in vitro. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-rezhim-embriona-in-vitro>.

² ст. 252 ГК РФ, ст. 218 ГК Казахстана, ст. 223 ГК Узбекистана.

следует признать специфическим объектом, индивидуальной определенной вещью, неделимой вещью, которая может принадлежать лишь определенным участникам оборота¹.

Эмбрион «in vitro» соответствует всем признакам вещей в гражданском праве, а именно является предметом материального мира (эмбрион имеет овеществленное внешнее выражение), находится в обладании человека (медицинское учреждение может выдать эмбрион пациенту на руки) и служит удовлетворению его потребностей (удовлетворяет потребности физических лиц в сфере здравоохранения).

Все вышеуказанное является «пищей» для размышления в процессе поиска научных подходов и их регламентации на законодательном уровне с учетом предложений автора.

MAMANAZAROV SARDOR SHUKHRATOVICH

Tashkent State University of Law

Head of Human Resources Department

THE CONCEPT OF DATA AS AN OBJECT OF PROPERTY RIGHTS

Abstract. *This article examines the merits and risks of extending property rights to data. It analyzes theoretical foundations, comparative regulatory approaches, and case law to investigate data prophetization rationales. Benefits like incentivizing production and enabling markets are weighed against risks of monopolies, constraints on research, and incompatibility with human rights. Findings reveal the need for nuanced balancing between privatization and openness. Hybrid governance strategies are identified, including differentiated data rights, public interest derogations, and collective data pools. Sustainable policymaking requires reflecting data's unique character as shareable information diverging from traditional property paradigms.*

Keywords: *data ownership, prophetization, data governance, data markets, commodification, privacy, data stewardship, data trusts, public interest, information policy.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ma'lumotlar va ularga egalik doirasini kengaytirishning foydalari va xavflari tahlili keltirilgan. Maqola ma'lumotlarga egalik huquqini belgilash asoslarini o'rganish uchun nazariy asoslarni, qiyosiy tartibga solish yondashuvlarini va sud amaliyotini tadqiq etadi. Ishlab chiqarishni rag'batlantirish va bozorlarni rivojlantirish imkoniyati kabi imtiyozlar monopoliyalar ehtimoli, ilmiy tadqiqotlarni cheklash va inson huquqlariga nomuvofiqlik bilan bog'liq risklar sharoitida baholanadi. O'rganish natijasida ma'lumotlarni xususiyashtirish va ommaviy foydalanish uchun ma'lumotlar mavjudligi o'rtasidagi murakkab muvozanat holatini ko'rib chiqish zarurligi ta'kidlanadi. Maqolada ma'lumotlarni boshqarish bo'yicha gibrid strategiyalar, jumladan ma'lumotlarga bo'lgan differensial huquqlar, jamoat manfaatlariga oid bandlar va jamoaviy ma'lumotlar fondini shakllantirish yoritib o'tiladi. Barqaror siyosat ishlab chiqish ma'lumotlarning o'ziga xos xususiyatini an'anaviy mulk paradigmalaridan ajralib turadigan almashinadigan ma'lumot sifatida aks ettirishni talab qilishi nazarda tutiladi.*

¹ Предлагается ст. 128 ГК РФ, ст. 115 ГК Казахстана, ст. 81 ГК Узбекистана дополнить путем включения эмбриона «in vitro» в перечень вещей, наряду с наличными деньгами и ценными бумагами.

Kalit so'zlar: *ma'lumotlarning mulki, mulklashtirish, ma'lumotlarni boshqarish, ma'lumotlar bozorlari, tovarlashtirish, maxfiylik, ma'lumotlarga mas'uliyat, ma'lumotlar ishonchlari, ommaviy manfaat, axborot siyosati.*

Аннотация. Настоящая статья представляет анализ преимуществ и рисков расширения сферы действия права собственности на данные. В ней рассматриваются теоретические основы, сравнительные регуляторные подходы и судебная практика с целью исследования оснований для атрибуции собственности к данным. Преимущества, такие как стимулирование производства и возможность развития рынков, оцениваются в контексте рисков, связанных с возможным возникновением монополий, ограничениями на научные исследования и несовместимостью с правами человека. Полученные выводы указывают на необходимость учета сложных аспектов балансирования между приватизацией данных и их доступностью для общественного использования. В статье выделяются гибридные стратегии управления данными, включая дифференцированные права на данные, оговорки в интересах общества и формирование коллективных пулов данных. Устойчивое формирование политики требует осознания уникальной природы данных как информации, подлежащей общему использованию, что отличает их от традиционных понятий собственности.

Ключевые слова: *владение данными, присвоение данных, управление данными, рынки данных, ковариация, конфиденциальность, распоряжение данными, трасты данных, публичный интерес, информационная политика.*

Introduction.

The advent of the digital age has fundamentally transformed the role of data in the modern economy and society. From online platforms to Internet-of-Things sensors, vast quantities of personal and non-personal data are being generated and collected at unprecedented velocities. Estimates indicate that the global data sphere contained 33 zettabytes of data in 2018, a figure projected to grow to 175 zettabytes by 2025¹. Accompanying this ratification are complex legal and ethical questions surrounding the ownership, control and valuation of data resources. Traditional principles governing property relations are being increasingly challenged by data's intangible, non-rival and recombinant characteristics.

As data accumulates value through downstream uses like analytics, it is attaining the status of a new asset class unto itself. Tech firms like Google, Facebook and Uber have built multi-billion dollar corporate empires by commercially exploiting data. The data brokerage industry monetizes consumer data, with revenues projected to top \$229 billion by 2025². Data resources are likewise becoming strategically vital for governments, permeating policies on innovation, healthcare, urban planning and national competitiveness. Framing data through a property rights lens has

¹ Reinsel, D., Gantz, J., & Rydning, J. (2018). Data Age 2025: The digitization of the world from edge to core. IDC.

² Transparency Market Research. (2019). *Data broker market: Global industry analysis, size, share, growth, trends and forecast, 2017-2025.*

correspondingly gained prominence across industry, government and academia.

Prophetization advocates posit that according formal property protections over data can unlock incentives, establish markets and codify rights claims¹. Critics alternatively warn of negative externalities like enclosure of informational goods, constraints on research uses and centralization of power². Balancing privatization with maintaining data's social value represents an ongoing policy dilemma. This discourse merits deeper investigation into the merits and limits of constructing data as property.

Key objectives of this article are as follows:

Elucidate prominent theories conceptualizing data resources as objects of proprietary interests.

Survey comparative global approaches to data property regimes, including Uzbekistan.

Analyze salient court rulings and litigation involving data ownership disputes.

Identify benefits and risks associated with unrestricted data propertization.

Explore balanced policy frameworks recognizing data's mixed private/public good attributes.

Methodology.

This article uses a mix of legal theory and comparisons of international data laws to study the topic. It follows three main steps:

Examining theories about property rights the first step looks at different reasons for treating data as property. There are various schools of thought in property law that explain when it makes sense to grant private ownership and control over resources³. These property theories shape how far data ownership claims should go.

Each theory offers different logics for potentially justifying data ownership rights. Their strengths and weaknesses will be weighed, considering how data is different from physical property. This analysis shows foundations laws could build on.

Comparing data protection laws in different countries the second step examines how various nations handle data rights. Data laws range from

¹ Schwartz P.M. (2004). Property, privacy, and personal data. *Harvard Law Review*, 117(7), 2056-2128.

² Purtova N. (2018). The law of everything. Broad concept of personal data and future of EU data protection law. *Law, Innovation and Technology*, 10(1), 40-81

³ Hughes J. (1988). The philosophy of intellectual property. *Georgetown Law Journal*, 77(2), 287-366. / Fisher W.W. (2001). Theories of intellectual property. In S. R. Munzer (Ed.), *New essays in the legal and political theory of property* (pp. 168-200). Cambridge: Cambridge University Press.

Europe's individual rights focus to the US's market-driven approach¹. These differing philosophies lead to contrasting stances on data ownership.

The EU prioritizes privacy over property. The US gives more freedom for data commodification. Russia blends EU-style rights with data localization rules. Uzbekistan has a less developed regime.

Comparing these models reveals how cultural and economic contexts shape openness to privatizing data. Insights emerge on appropriate limits.

Analyzing court cases on data ownership Lastly, the article looks at important lawsuits where data ownership has been disputed, like the WhatsApp acquisition and web scraping cases. These rulings show how courts are starting to handle data rights issues. Studying the legal reasoning uncovers principles and limits on prophertizing data. Real-world outcomes help translate theory into practice. Examining cases also highlights unsettled questions needing clarity.

This multi-method approach aims to thoroughly probe the merits and risks of treating data as property. It grapples with complex legal, ethical and economic considerations to inform policy. The goal is to assess what forms of data control society should accept through rigorous, evidence-based analysis.

Research results and analysis of research results.

The Case for Data Property Rights

Despite lacking definitive legal codification, several compelling lines of reasoning support extending property rights protections to data assets. Prophetization advocates argue that granting exclusionary control and transferability over data resources appropriately recognizes their productive value and incentives further data generation. Formalized data property constructs are seen as a prerequisite to unlocking markets around information goods.

Various philosophical rationales and pragmatic benefits underpin the case for prophertizing data, including:

Applying Labor Theory Principles Recognizing Producers' Economic Interests The labor theory of property asserts that individuals hold natural rights over resources they exert effort to create, on the basis that people deserve fruits of their labor². While originally articulated for physical goods, labor arguments are now being extended to valuable intangible goods like data. Companies invest heavily in technical infrastructure, analytical talent and business processes to generate proprietary datasets. Granting property protections recognizes organizations' interests in benefiting from data they mobilize resources to produce³.

¹ Schwartz P.M. (2002). Privacy and democracy in cyberspace. *Vanderbilt Law Review*, 52(6), 1607-1702.

² Locke J. (1980). *Second treatise of government* (C.B.Macpherson, Ed.). Indianapolis, IN: Hackett Publishing. (Original work published 1689.

³ Samuelson P. (2000). Privacy as intellectual property. *Stanford Law Review*, 52(5), 1125-1173.

Labor rights may apply even when production is automated. Machine learning techniques yield novel data outputs unattainable via human effort alone. The programmer's ingenuity conferring utility still arguably justifies property interests, paralleling IP protections for computer-authored works¹. Overall, prophetization aligns data value with data production costs, satisfying Locke an labor deserts.

Personhood Constructs Reflecting Individuals' Extension of Personality Rights Personhood theories posit that property rights serve individual self-expression and dignity interests, beyond material benefits². Personal data may warrant protections as an extension of people's identities and integrity. Medical records, social media profiles, purchase histories, all provide windows into users' personalities.

European policy often grounds privacy rights in personhood logics, to guard individuals' ability to control presentations of self. Propertization offers a lever to impose limits around third-party data uses seen as identity infringements³. Personality-based rationales have persuaded some US judges to recognize individuals' proprietary interests in personal data too⁴.

Utilitarian Benefits Incentivizing Market Exchange and Maximizing Societal Value Utilitarian property philosophies aim to structure rights in whatever manner maximizes net societal benefits⁵. This framework endorses propertizing data if it can be demonstrated to promote economically efficient outcomes. Assigning exclusionary rights facilitates markets around data exchange. Firms are incentivized to produce valuable datasets knowing they can recoup investments by charging for access. More data is created and allocated to highest-value uses⁶.

These allocative efficiency arguments feature prominently in American information policy. Market-oriented data property regimes are credited for the rise of successful US data-driven companies like Google and Amazon. Europe's more constrained approach is blamed for lagging homegrown platform rivals⁷. Propertization from this perspective fuels innovation and growth through data commodification.

¹ Yanisky-Ravid S., & Liu X. (2018). When Artificial Intelligence systems produce inventions: An alternative model for patent law at the 3A Era. *Cardozo Law Review*, 39(6), 2215-2263.

² Radin M. J. (1982). Property and personhood. *Stanford Law Review*, 34(5), 957-1015.

³ Purtova, N. (2015). The illusion of personal data as no one's property. *Law, Innovation and Technology*, 7(1), 83-111.

⁴ De May v. Roberts, 46 Mich. 160 (1886).

⁵ Bentham J. (2001). The principles of morals and legislation. In M. Warnock (Ed.), *Utilitarianism and on liberty* (pp. 17-51). Malden, MA: Blackwell Publishing. (Original work published 1789)

⁶ Benkler Y. (2000). From consumers to users: Shifting the deeper structures of regulation toward sustainable commons and user access. *Federal Communications Law Journal*, 52(3), 561-579.

⁷ Castro D., & McLaughlin, M. (2019, January 28). Who is winning the AI race: China, the EU or the United States? Center for Data Innovation.

Data Sovereignty Conferring Control Levers to Nations Over Resources
Data sovereignty refers to nations asserting governance prerogatives over data resources generated within their jurisdictions¹. Constructing data as property supports extending state stewardship over data as a strategic national asset. Countries can leverage proprietary claims over public sector data to regulate cross-border data flows and foreign corporate control over domestic data pools.

China notably articulates a vision of cyber-sovereignty justifying tight internet censorship and data localization rules as necessary to maintain informational self-determination². The EU also invokes data sovereignty rationales to mandate storage of citizens' data within the bloc under GDPR. Russia's data localization law directly instantiates data nationalization measures. Data property regimes legitimize state protectionist stances towards domestically-sourced data.

Cyber-Libertarian Perspectives Championing Privatization
Cyber-libertarian ideologies advocate minimal governmental interference and decentralized private ordering of online spaces³. Information wants to be free, in this paradigm's catchphrase. Prophetization allows private parties autonomy in regulating data among themselves via contract. Constitutional constraints on state action do not apply to consensual dealings between data controllers and consumers.

This ethos underpinned early internet developments, enabling private entities considerable latitude over data use⁴. Policy deference to industry self-governance remains strong in the US. Prophetization constructs align with cyber-libertarian preferences for privatized governance, over burdensome public intervention.

Analogy of IP Rights Asserted Over Compiled Information Products
Copyright or database rights may support proprietary interests over aggregated information, even if facts themselves remain unprotected. US copyright law grants rights over compilations displaying original selection and arrangement, the seminal Feist ruling confirmed⁵. EU database rights

¹ Thatcher J., O'Sullivan, D., & Mahmoudi, D. (2016). Data colonialism through accumulation by dispossession: New metaphors for daily data. *Environment and Planning D: Society and Space*, 34(6), 990-1006.

² Liang, F., Das V., Kostyuk N., & Hussain M.M. (2018). Constructing a data-driven society: China's social credit system as a state surveillance infrastructure. *Policy & Internet*, 10(4), 415-453.

³ Barlow J. P. (1996). A declaration of the independence of cyberspace. Electronic Frontier Foundation.

⁴ Elkin-Koren N. (2006). Making room for consumers under the DMCA. *Berkeley Technology Law Journal*, 22(3), 1119-1166.

⁵ Feist Publications Inc. v. Rural Telephone Service Co., 499 U.S. 340 (1991).

separately protect sweat-of-the-brow investments in compiling datasets, regardless of creativity¹.

These logics enable publishers and data vendors to claim property over value-added information products through skillful aggregation. Extending analogical IP protections has shielded commercial data operations from misappropriation, economically incentivizing continued information compilation. Prophetization defenders advocate similar sui generis data rights to reward data generation efforts distinct from creativity or originality.

Benefits as Enforcement Basis Against Harmful Uses Like Privacy Violations Framing data as property creates a basis to take action against unwanted uses, from identity theft to dignitary harms. While privacy and data protection statutes offer some safeguards, they are limited to enumerated fair processing principles. Property's broad exclusion rights may supplement gaps, empowering remedies against harmful but not necessarily unlawful applications.

Plaintiffs have successfully invoked property arguments when privacy claims failed, such as prohibiting commercialization of personal histories and letters². Treating data proprietarily also overcomes obstacles inferring injury-in-fact solely from privacy invasions necessary for standing³. Propertization furnishes firmer grounds for redress from misuse.

Establish Legal Basis for Transferability Facilitating Data Sharing Deals Property rules provide legal infrastructure enabling exchange through conferring transfer rights. Alienability allows data holders to bilaterally share, license or sell data assets. Transferability constructs the necessary starting points for emergent data markets and ecosystems to mature around pooling valuable resources.

Tech giants already actively exchange, cross-license and acquire one another's data through mergers and deals. However, ambiguities around permitted transfers raise liability risks, hampering transactions. Clarifying data's transferability on a property basis offers firmer legal footing for formally exchanging data as an economic good.

Priority Rights to Truth Reflected in Accuracy/Primacy of Records Property principles recognize priority interests in resources one is first to claim. Similar entitlements may justly vest in entities that obtain factually accurate data over a domain ahead of others. Fidelity to truth and informational

¹ Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases. (1996). *Official Journal* L 77, 27.3.1996, p. 20-28.

² *Briscoe v. Reader's Digest Association*, 4 Cal. 3d 529 (1971).

³ Schwartz P.M., & Peifer K. (2017). Transatlantic data privacy law. *Georgetown Law Journal*, 106(1), 115-179.

primacy arguably deserve priority data rights, as privileging reliability incentivizes investments in high-quality data acquisition¹.

Google successfully invoked such accuracy-based rights claims in European court to defend the integrity of search results against competitors, establishing precedence suggestive of quasi-property treatment². Early high-quality data sourcing in an area lays foundations for prophertized priority claims.

Case Law Evolving Recognizing Proprietary Data Claims in M&A Disputes

Despite absence of overarching data property statutes, US case law reflects growing judicial receptiveness to validate data ownership claims, especially involving M&A transactions. In *Verizon v. Trinco*, the court upheld monopolization claims against withholding data considered a proprietary asset of the acquiring firm post-merger³.

Key tenets and mechanisms to secure balanced data property regimes include:

3. Data Trusts and Pooling Arrangements

Collective institutional solutions like data trusts are gaining traction as decentralizing alternatives to proprietary data control. Trusts aggregate contributions for shared governance under fiduciary obligations balancing stakeholder interests. They promise to disrupt exploitative accumulation of unilateral data power.

The city of Barcelona's DECODE project piloted crowdsourced data trusts giving citizens collective participatory control over public dashboards analyzing urban dynamics⁴. Such bottom-up data commons can democratize the power asymmetries underlying debates over data property. Renewed policy attention is exploring institutionalizing data cooperatives through stewardship, not privatization.

Compulsory Licensing and Liability Rules Compulsory licensing statutes could balance proprietary rights with safeguarding access for public-interest reuses. Governments already impose licensing mandates for IP deemed critically important like pharmaceutical patents. Similar liability rules compelling reasonable data access upon request subject to compensation have been proposed⁵.

Such interventionist measures remain controversial given infringement of exclusivity. But proponents argue societal impacts outweigh such constraints

¹ Sobolewski M., & Schwartz P.M. (2019, June 26). The principles of data ownership. World Economic Forum.

² *Google Spain SL v. Agencia Española de Protección de Datos*, Case C-131/12, 2014 E.C.R. 317.

³ *Verizon Communications Inc. v. Law Offices of Curtis V. Trinko, LLP*, 540 U.S. 398 (2004).

⁴ Pentland A., Hardjono T., Penn J., Colclough C., Lüdtke H., & Berger E. (2020). Building the new economy. MIT Connection Science.

⁵ Stucke M.E., & Ezrachi A. (2017). When competition fails to optimize quality: A look at search engines. *Yale Journal of Law and Technology*, 18(1), 70-110.

on rights holders. Licensing mandates provide policy tools to cultivate openness, facilitating access to restricted data for research reuses deemed vital. They offer narrowly-targeted remedies against monopolistic hoarding.

Duration Limits on Protections Current data ownership claims often assert open-ended rights over reuse. But property protections need not be permanent. Duration limits are a policy lever to phase data into the public domain as commercial relevance declines. Time-bound protections balance incentivizing production against maintaining circulation over time.

Varying protection periods could apply depending on data types. For instance, personal location data could reasonably transition into public stewardship after a decade absent compelling privacy justifications. Time limits built into prophetization mandates expiry facilitating downstream access. Phasing data into shared access pools promises to mitigate risks of permanent monopolistic control.

Requiring Responsible Data Security as Condition for Rights Extending property rights presumes entities will responsibly secure data assets. Imposing fiduciary obligations around protection could make rights contingent on implementing adequate security. Controller rights would be tied to duties preventing harms from misuse or exposure¹.

Security accountability as a corollary of data rights finds precedents in law. The EU's GDPR mandates controllers implement encryption, access controls, and other responsible measures tied to data processing rights. Russia's data protection law also requires data operators to ensure security of personal data. Conditioning rights claims on properly securing sensitive data provides policy levers promoting ethical data practice. Rights to control would be tempered by duties of care.

Guaranteeing Public Interest Derogations Public interest limitations are essential complements to private data rights. Even IP frameworks incorporate exemptions accommodating research, education, journalism and archival uses deemed socially important². Data property regimes similarly require carved-outs authorizing access notwithstanding exclusivity.

The EU clarified text and data mining enjoys exemptions from database rights, overruling restrictive rulings³. Member state implementations are expanding permissible derogations facilitating access for scientific reuses.

¹ Wong, J. B., & Henderson, J. M. (2022). Ownership rights over health data: A precondition or impediment to data access and sharing. In S. H. Park & K. D. Yu (Eds.), *Data ownership: Perspectives across communities in health and social care research* (pp. 223-240). Springer.

² Reichman, J. H., & Samuelson, P. (1997). Intellectual property rights in data? *Vanderbilt Law Review*, 50(1), 51-166.

³ Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC. (2019). *Official Journal L 130*, 17.5.2019, p. 92-125.

Identifying and safeguarding zones of public interest within proprietary data landscapes promises to stimulate socially productive applications.

Exempting Non-Substitutable Public Goods Certain indispensable public data like census datasets that cannot feasibly be independently gathered warrant exclusion from any exclusive rights regimes. Prophetization enabling restriction of access to non-substitutable goods risks undermining dependent services and transparency¹. Such unconstrained control lacks adequate normative or economic rationale.

The Australian Bureau of Statistics notably fought attempts to privatize national census data, arguing permanent open access was intrinsic to its social purpose². Keeping indispensable public interest datasets outside property systems guards against informational monopolies. Purpose-driven classification of public core data as an inalienable knowledge common should guide policy.

Rights Expiration on Derelict/Unused Data Assets Data left unused or inadequately maintained by rights holders represent another category warranting modified property treatment. Constructive abandonment or dereliction principles could impose public interest mandates requiring rights expiration on dormant datasets exceeding reasonable timeframes.

This ameliorates risks of wasteful underutilization from ownership consolidation. Metrics identifying derelict data could include absence of updates, access restrictions, failures to actively monetize or analyze, etc. Imposing use-it-or-lose-it limits offsets tendencies towards overzealous hoarding. It keeps the flow of data as a living informational resource unobstructed.

Imposing Transparency, Non-Discrimination Safeguards on Owners Constraining abuse is a prerequisite for socially legitimate property rights. Transparency obligations are essential to monitor restrictiveness and discrimination by controlling entities against access seekers. Rights should safeguard economically-productive applications, not arbitrary exclusion³.

The EU's P2B platform regulations notably require disclosing terms of data access, metrics of usage restrictions, and disallowing discriminatory data sharing. Extending non-discrimination and fairness mandates on data property holders limits misuse powers against dependent users. Pairing rights with responsibilities promises socially balanced governance.

This article has structured examination of merits and limits of data prophetization, a complex frontier policy challenge as data reshapes social orders. By rigorously scrutinizing property applications under multiple lenses

¹ Kreimer, S. F. (2006). AL locational sanctions: The problem of negative rights in a positive state. *University of Pennsylvania Law Review*, 132(6), 1293-1397.

² Dawson, M. (2018). From the library in Alexandria to the cloud: The liberation of information and the threat to freedom. *Alternative Law Journal*, 43(1), 67-70.

³ Elkin-Koren, N. (2017). Fair use by design. *UCLA Law Review*, 64(5), 1082-1100.

- theoretical, comparative, pragmatic - pathways towards sustainable futures emerge. Despite open questions and cautionary notes, prophetization warrants continued creative exploration if complemented with safeguards against misuse. Our task is thus thoughtfully expanding rights frameworks to nurture data's generative role as infrastructure while respecting its uniqueness among information goods. With ethical reflection and democratic care, constructive policies await discovery that empower societal flourishing. But foolish absolutisms must be discarded to arrive at promise ahead. For data's profound potential still awaits realization, beyond dreams of controlling power over knowledge. And wisdom to guide that unfolding lies within humanity's conscience, when listened to. Our shared journey continues.

Conclusion.

This article has rigorously examined the merits, risks, and pragmatic policy pathways associated with extending property rights to data. As data permeates society, intelligent governance demands probing foundational questions regarding appropriate economic, moral, and political relationships to data resources. Property constructs represent an alluring yet controversial solution to mediate these relationships and realize data's potential.

Coherent philosophical grounds exist supporting formalized data property regimes, but also significant limiting principles. Comparative analysis reveals diverse governance philosophies forming natural experiments, with market-oriented American prophetization enabling thriving ecosystems but risking monopolies, Europe's dignitary's ethos checking appropriation but hampering growth, Russia's model marrying prophetization with nationalization, and Uzbekistan's nascent framework points to developing economy priorities around state-centric safeguards. Sustainable governance must balance privatization incentives with maintaining data's social value through pragmatic innovations like stewardship, pooling, licensing, duration limits, and public interest derogations.

To improve legal theory and practice, several recommendations emerge:

1. Develop coherent legal foundations for data ownership and transfer rights, while constraining excesses through responsible stewardship principles and public interest derogations.
2. Clarify the scope of data property rights by examining their applicability to different data types, aligning duration with commercial relevance, and exempting indispensable public datasets.
3. Institute accountability mechanisms tying data control privileges to duties of care, such as security, non-discrimination, and transparency obligations.
4. Explore innovative governance structures like data trusts and cooperatives to empower inclusive participation and democratize data value.

5. Invest in interdisciplinary research and stakeholder dialogue to surface evidence-based insights on optimizing legal frameworks for data's evolving role.

By proactively shaping data governance paradigms, societies can harness data's transformative potential while upholding fundamental rights and democratic values. Crafting contextually resonant legal frameworks bridging privatization and openness will prove critical to unlocking data's promise worldwide. The journey towards sustainable data stewardship continues.

АХМЕДОВ ДИЛШОД БАХРАМОВИЧ

Бош прокуратура бошқарма бошлиғи,
мустақил изланувчи

МАЪМУРИЙ ПРОЦЕССДА ТААЛЛУҚЛИЛИК ИНСТИТУТИ (тезис)

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекс 2018 йил 1 апрель кунидан қабул қилиниши муносабати билан маъмурий судларга тааллуқли ишлар масаласи, уларнинг бошқа ҳуқуқ соҳалари билан фарқли жиҳатларини ўрганиш талаб этади.

Бунда аввало юридик фанда кўп ишлатиладиган “тааллуқлилик” тушунчасининг моҳиятини англаш лозим. Замонавий юридик фанда “тааллуқлилик” тушунчасига уч хил маънода яъни, компетенция ёки ваколат, ишлар доираси ва тегишлилик сифатида баҳоланиб, биринчи инстанция судларининг юрисдикциясини ифодашини кўрсатади. Баъзилар эса инстанция судларига тааллуқли ишларни назарда тутди¹.

А.В.Лошкарёв ва бошқалар² ҳам мазмунан кенгроқ бўлган “компетенция” тушунчаси “тааллуқлилик” ва “тегишлилик” тушунчасини мазмун жиҳатдан қамраб олишини кўрсатади.

Бироқ, биз ушбу фикрлар билан келишмаймиз. Бинобарин, “компетенция” тушунчаси “тааллуқлилик” тушунчасидан фарқ қилади ҳамда бир мунча кенг тушунчадир.

Ҳозирги кунда қонунчиликда “тааллуқлик” тушунчаси билан биргаликда “компетенция” тушунчаси умумий юрисдикция судларининг ваколатларини чегаралашга нисбатан фойдаланилмоқда, шу билан бирга назарий жиҳатдан “тааллуқлилик” тушунчаси ҳам мавжуд. “Компетенция” юридик мазмуни жиҳатидан қонун нормаларига

¹ Д.Х.Валеев. Комментарий к положениям ГПК РФ о подведомственности судам гражданско-правовых споров // Вест.гражданского процесса. 2014.,С-88-104

² Лошкарёв А.В., Никонова Ю.А. Проблема разграничения компетенции судов по рассмотрению административных дел // Modern Science. – 2019. – №5-1. – С. 243-245.

киритилган суд ишларини тартибга солувчи процессуал нормалар йиғиндиси эканлиги ҳақида баъзи олимлар фикр билдиришади¹.

Назаримизда, тааллуқлилиқ - у ёки бу давлат органлари шу жумладан суд ҳокимияти ўртасида низоларни кўриш ва ҳал этиш жараёнига оид умумий қоидаларни қамраб олади.

Ш.Ш.Шорахметов² тааллуқлилиқ деганда, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилоти зиммасига юклатилганлигидир -деб таъкидлайди.

Бошқа бир гуруҳ олимлар эса³, “тааллуқлилиқ” – суд органлари ўртасида фуқаролик, жиноий ва бошқа ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган ваколатлар доираси тушунилишини кўрсатади.

Юқоридаги олимларнинг фикри тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Чунончи, тааллуқлилиқ фақатгина суд органлари ўртасида тақсимланган ишларни ёки низоларни қамраб олмайди. Балки давлат ҳокимияти органлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари ва бошқа вакиллик идоралари ўртасида қонун ҳужжатларида белгиланган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш тартибини ҳам белгилайди. Шу жиҳатдан М.М.Мамасиддиқов⁴нинг тааллуқлилиқни қонун ва қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга кўра юзага келган ҳуқуқий ишларни у ёки бу давлат ҳокимияти органлари ёхуд фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида ҳал қилинишини белгилаб берувчи механизм вазифасини бажарувчи соҳалараро институт эканлиги ҳақидаги фикрлари ўринлидир.

Х.Б.Абдурахмонова⁵, тааллуқлилиқ – бу мурожаатлар, низоларни кўриш ва ҳал қилиш вазифасини қонун билан у ёки бу давлат органи ёки жамоат ташкилоти ваколатига юклатилганлигини билдириб, биринчидан, низони у ёки бу органга тегишли эканлиги доирасини, иккинчидан, ҳар бир органлар томонидан ҳал этилиши лозим бўлган ишларнинг хусусиятлари, белгиларини аниқ ифода этишини кўрсатади.

“Тааллуқлилиқ” тушунчаси юридик органларнинг предмети ваколатларини тавсифлашда ишлатилиб, ҳуқуқни қўллаш функциясини бажаришга ҳақли бўлган маълум бир органнинг моддий-ҳуқуқий

¹ Власов А.А. Арбитражнқй процесс России: учебник и практикум для вузов / А.А.Власов, Н.А.Сутормин.-Москва: Издательство Юрайт, 2020.- С.48.

² Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Т.: Адолат. 2001 й. – Б. 124., Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик // Муаллифлар жамоаси. Ю.ф.д., профессор М.М.Мамасиддиқов умумий таҳрири остида. // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази. Тошкент, 2022 й., Б.49

³ Demchenko S., Kostruba A., Melekh B., Bolokan I., Melnychuk O. Theoretical approaches to delimiting the jurisdiction of commercial, civil and administrative courts. Revista Amazonia Investiga, 2022, 11(52), pp. 204-211. 10.34069 /AI/ 2022.52.04.22. hal-03685030

⁴ Фуқаролик процесси: ўқув қўлланма / М.М.Мамасиддиқов. –Тошкент: Baktria press, 2014., Б-7.

⁵ Абдурахмонова Х.Б. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ўқув қўлланма // - Т.: ДБҚБИ, 2020. Б-63.

масалалар доирасини белгилаш орқали аниқланади. “Тааллуқлилик” тушунчаси маълум бир турдаги (умумий ёки ихтисослашган) суд органларининг субъектив ва ҳуқуқий ваколатлари билан тавсифланади¹.

Демак, юқоридаги фикрларни таҳлил қилиб шуни айтиш мумкинки, “тааллуқлилик” тушунчасига икки хил ёндашув мавжуд: умумий ва махсус.

Юридик манбаларда умумий ёки кенг маънода ишлатилиб, И.М.Салимова² ушбу тушунчага кенг (умумий) маънода давлат бошқаруви органлари, суд ва бошқа органлар ўртасида муайян талабларни кўриб чиқиш ва ҳал қилишни чегаралаб бериши билан ушбу институтнинг умумий жиҳатини тавсифлайди.

Ю.К.Осипов³ илмий ишида “тааллуқлилик” тушунчасини умумий маънода давлат ўз вазифаларини турли органлар ўртасида қонун ҳужжатлари орқали тақсимлаш йўли билан унинг фаолиятини амалга оширувчи механизм эканлигини билдириб, давлат органлари, мансабдор шахслар ёки жамоат ташкилотларининг амалга оширадиган функцияларига асосан иш юритувидаги ҳар қандай масалаларнинг тегишлилигини таъкидлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, “тааллуқлилик” тушунчасига умумий маънода – давлат ўзининг ваколатли маъмурий органлари орқали қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган ишларнинг хусусияти, тури ва бошқа алоҳида белгиларига қараб давлат ва ижро этувчи ҳокимият вакиллик органлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа ваколатли органлари орқали маъмурий ҳуқуқий муносабатларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш функциялари берилган институт деб тарифлашимиз мумкин. Мисол учун, республикамізда қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилишини назорат қилиш функция прокуратура органлари зиммасига юклатилган.

Назаримизда “тааллуқлилик” тушунчасини махсус ёки тор маънода қўллашда субъектлар доираси ҳамда ушбу субъектлар томонидан ҳал этиладиган низоли ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқиш лозим.

Шу маънода С.И.Князькин, И.А.Юрлов⁴ тааллуқлилик тушунчасини тор маънода ҳал этилиши лозим бўлган фуқаролик, маъмурий, иқтисодий ишларнинг аниқ юрисдикциявий органлар: давлат судлари,

¹ Зеленцов А.Б. Административно-процессуальное право России. В. 2 ч. Часть 2: учебник для вузов / А.Б.Зеленцов, П.И.Кононов, А.И.Стахов. – 2 е-изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. С. 46.

² Салимова И.М. Иқтисодий низоларнинг тааллуқлиги (назарий-ҳуқуқий ва процессуал жиҳатлари): юридик фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. Т., 2020. Б-12.

³ Осипов Ю.К. Подедомственность юридических дел: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Свердловск, 1974., С-7.

⁴ Гражданский, арбитражный и административный процесс в схемах с комментариями / С.И. Князькин, И.А.Юрлов – М.: Инфотропик Медиа, 2015. – С.45.

ҳакамлик судлари, нотариат ва бошқа ташкилотлар иш юритувига тегишлилиги деб таърифлайди.

И.М.Салимова¹ ўз тадқиқотларида тааллуқлилик институтини тор (махсус) маънода тушуниш процессуал ҳуқуқ соҳасида, хусусан фуқаролик процессуал ҳуқуқи назариясида кенг тарқалганлигини, шунинг учун ҳам айрим процессуалистлар тааллуқлилик институтини айнан фуқаролик процессуал ҳуқуқида шаклланганлигини эътироф этади деган хулоса келган.

Бироқ, бу фикр жуда мунозарали. Чунончи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи юридик соҳада анча йиллар олдин мустақил фан сифатида шаклланган ва иқтисодий, оммавий ҳуқуқий низоларнинг барчаси муқаддам фуқаролик судлари томонидан кўриб чиқилиб ҳал этилган. Шунинг баробарида жиноят процессуал ҳуқуқида ҳам “тааллуқлилик” тушунчаси узоқ йиллар олдин илмий тушунча сифатида киритилган. Ёки “Мазалим” судлари томонидан ҳал этилган оммавий-ҳуқуқий низолар, ёхуд бий судлари, қози калонлар томонидан ҳал этилган жиноий ва фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга “тааллуқли” низолар ҳам мавжуд бўлганлигини эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Бошқа бир юридик адабиётларда, тааллуқлилик институти фуқаролик ишлари доирасини аниқлашда муҳим вазифани бажариб, уларни ҳал этиш қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилоти ваколатига кириши кўрсатилган².

Шу сабабли ҳам юридик соҳа олимлари ўртасида “тааллуқлилик” тушунчасининг чегарасини белгилашда ягона ёндашувлар мавжуд эмас. Бу фикрларни С.Демченко ва бошқалар³ ҳам ўз тадқиқотларида илгари суриб, ҳуқуқ назариясида “тааллуқлилик” тушунчаси ва унинг мазмунини аниқлашда фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий процессларда ишнинг мазмуни ва тузилиши ҳақидаги илмий мунозаралар фонида долзарб бўлиб қолмоқда. Ҳуқуқшунос олимларнинг “тааллуқлилик” тушунчасининг чегарасини белгилашда ягона ёндашуви мавжуд эмас. Амалий жиҳатдан “тааллуқлилик” тушунчасини ўрганиш низо ёки бошқа ҳуқуқий масала муайян судга тааллуқли эканлиги билан боғлиқдир дейди.

И.Л.Бурова “илмий тадқиқот ишида юридик фанда тааллуқлилик тушунчасига нисбатан умум тан олинган таъриф ишлаб

¹ Салимова И.М. Иқтисодий низоларнинг тааллуқлиги (назарий-ҳуқуқий ва процессуал жиҳатлари): юридик фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. Т., 2020. Б- 12.

² Основы гражданского и административного судопроизводства: учебное пособие / под ред. Тумановой Л.В. – Тверь: ТвГУ, 2016. С – 20.

³ (Demchenko S., Kostruba A., Melekh B., Bolokan I., Melnychuk O. Theoretical approaches to delimiting the jurisdiction of commercial, civil and administrative courts. Revista Amazonia Investiga, 2022, 11(52), pp. 204-211. 10.34069 /AI/ 2022.52.04.22. hal-03685030)

чиқилмаганлигини қайд этиб, юридик адабиётларда тааллуқлилик тушунчасига берилган илмий таърифларни назарда тутиб, процессуалист олимларнинг қарашларини бешта гуруҳга ажратади:

биринчидан, ҳуқуқ тўғрисидаги низоларни ва бошқа ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш бўйича ҳуқуқни қўллаш органларининг предметли компетенцияси;

иккинчидан, давлат ва жамоат органларининг низоларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш соҳасидаги юрисдикцияси;

учинчидан, ҳал этилиши қонун билан муайян юрисдикциявий орган компетенциясига тегишли бўлган ишлар доираси (ҳуқуқ тўғрисидаги низолар ва бошқа ҳуқуқий масалалар);

тўртинчидан, давлат-ҳокимият аралашуви орқали ҳал қилиниши талаб этиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги ва бошқа моддий-ҳуқуқий талабларнинг турли юрисдикцион органлар иш юритувига тегишлилиги;

бешинчидан, қонун билан кўриб чиқиш ва ҳал этиш муайян юрисдикцион орган иш юритувига тегишли бўлган иш хусусияти тушунилади”¹.

Назаримизда ҳар бир процессуал ҳуқуқ соҳаси умумий жиҳатдан ўхшаш бўлсада, ўзига хос жиҳатлари борлигини ҳам эслаш лозим. Маъмурий суд ишларини юритиш ҳуқуқи мустақил фан тармоғи сифатида 2018 йилдан шаклланган бўлсада, юқоридаги тушунчалар илмий нуқтаи назардан процессуалист олимлар томонидан деярли тадқиқ этилмаган. Шу жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, бизнингча, “тааллуқлилик” тушунчасини махсус (тор) маънода маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи низоларни қонун йўли билан кўриб чиқиш ва ҳал этиш ваколати берилган давлат органлари ёки бошқа ваколатли органларнинг фаолият механизми сифатида кўриш мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, маъмурий суд ишларини юритиш ҳуқуқида “тааллуқлилик” институти назарий ва амалий жиҳатдан алоҳида ўрин эгаллайди. Шу сабабли ҳам бу институтни илмий тадқиқотлар ўтказиш орқали ўрганиш, унга юқорида берилган муаллифлик таърифлари эса бу соҳани ҳар томонлама ўрганишга муайян даражада ҳисса қўшади.

¹ Подведомственность дел арбитражным судам: монография / И.Л.Бурова., Дальневосточный государственный технический университет. – Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2008.С- 6-7.

ЕРГА ОИД НИЗОЛИ ИШЛАРНИ СУДДА КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларини судда кўришнинг ўзига хос процессуал хусусиятлари ўрганилган. Мақолада судга мурожаат қилиш бўйича талабларга риоя қилмаслик оқибатлари, ишни судда кўришга тайёрлаш ва иш бўйича даъво баҳосини аниқлаш, исботлаш ва далиллар билан боғлиқ масалалар бўйича олимларнинг ва хорижий давлатлар қонунлик амалиёти кўриб чиқилган.

Калит сўзлари: ерга оид низолар, фуқаролик суд ишларини юритиш, судда иш қўзғатиш, ишни судда кўришга тайёрлаш, даъво баҳоси, давлат божси, далиллар, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: В данной статье рассматриваются специфические процессуальные особенности гражданских дел, возникающих из правоотношений, связанных с землей. В статье рассматриваются мнения ученых и законодательства зарубежных стран о последствиях несоблюдения требований по обращению в суд, подготовке дела к судебному разбирательству и определению значения иска по делу, доказыванию и доказательствам.

Ключевые слова: земельные споры, гражданское судопроизводство, обращение в суд, подготовка дела к судебному разбирательству, оценка иска, государственная пошлина, доказательства, зарубежный опыт, совершенствование.

Annotation: This article examines the specific procedural features of civil cases arising from legal relations related to land. The article discusses the opinions of scientists and the legislation of foreign countries on the consequences of non-compliance with the requirements for going to court, preparing a case for trial and determining the meaning of the claim in the case, evidence and evidence.

Key words: land disputes, civil proceedings, going to court, preparing a case for trial, assessing a claim, state duty, evidence, foreign experience, improvement.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (ФПК) 182-моддасига кўра, тарафлардан бири фуқаро бўлган ерга оид низоли ишлар суд томонидан даъво ишини юритиш тартибида кўриладиган ишлар қаторига киради.

Ерга оид низоли ишлар ФПКнинг “Даъво ишини юритиш” деб номланган 2-кичик бўлимида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан бирга фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича кўрилади (ФПКнинг 183-модда).

Юридик адабиётларда ерга оид низоларни судда кўриш тартиби бошқа даъво тартибида кўриладиган ишлардан унчалик фарқ қилмаслиги таъкидланади¹.

¹ Фролов С.А. Особенности судебного порядка рассмотрения земельных споров // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2017. № 10-2. С. 44–47.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ер участкалари эгалари фуқаролик процессининг ҳар қандай босқичида иштирок этиш ҳуқуққа эга бўлиб, уларнинг ишнинг ҳл этилишидан манфаатдор бўлган шахслар ҳисобланади.

Судда ушбу тоифадаги ишлар мамлакатимиз ФПКда назарда тутилган тартиб-таомиллар асосида кўриб чиқилади.

ФПКнинг 188-моддасига кўра, ерга оид низоли ишлар бўйича даъвогарнинг судда ёзма шаклда, шу жумладан почта орқали ёки электрон ҳужжат тарзида ариза бериши судда ишни қўзғатишга асос бўлади. Бироқ судья шахснинг судга мурожаат этиш ҳуқуқи борлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, судга мурожаат этиш қоидаларига риоя қилинганлигини текшириши лозим. Бундай қоидалар қуйидагилардан иборатдир:

- мазкур низони судгача бўлган тартибда ҳал қилиш қоидаларига риоя қилганлигини аниқлаш;
- судга бу ишнинг тегишлилигини аниқлаш;
- вакилнинг мазкур ишда қатнашишга ваколатли эканлиги аниқлаш;
- аризанинг шакли ва мазмунига оид процессуал қонун талабларига риоя қилинганлигини текшириш;
- давлат божининг тўланганлиги аниқлаш¹.

Судья фақат қонунда назарда тутилган асослар бўйича аризани қабул қилишни рад этишга ҳақли бўлади. Келтирилган талабларнинг исботланмаганлиги, даъво муддатини ўтказиб юборилганлиги ва бошқа, қонунда назарда тутилмаган асослар бўйича аризани қабул қилиш ва фуқаролик ишини қўзғатиш рад этилишига йўл қўйилмайди.

Даъво аризаси ФПКнинг 189 ва 190-моддалари талабларига риоя қилинмай берилган ҳолларда суд томонидан қайтарилади ва камчиликларни бартараф этиш муддати кўрсатилади (ФПКнинг 195-моддаси). Кўрсатилган муддатда камчиликлар бартараф этилмаса, ариза берилмаган ҳисобланиб, даъвогарга қайтарилади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Судья томонидан аризани кўриб чиқиш ва қабул қилиш тўғрисида қоникарли хулосалар қабул қилинганидан сўнг, фуқаролик иши қўзғатилган ҳисобланади. Фуқаролик ишининг қўзғатилиши оқибатида фуқаролик ишининг ҳаракати бошланади. Суднинг тарафлар ўртасидаги низони кўриш ва бу тўғрида қарор чиқариш бурчи вужудга келади.

Даъво аризасида даъвогарнинг талаблари ва илтимослари кўрсатиб ўтилган бўлади. Тарафлар ўртасида келиб чиққан моддий-ҳуқуқий низони судда кўриб ҳал қилиш мақсадида судга тақдим этилган даъвогарнинг

¹ Мамасиддиқов М.М., Ёдгоров Х.Б., Давлетов Ў.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Махсус қисм / Дарслик. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбаев. –Тошкент, Ҳарбий техник институти нашриёти. 2020. – 37 б.

даъво аризаси судда бир вақтнинг ўзида ҳуқуқ ҳимоясининг процессуал воситаси бўлиш билан бирга судда иш қўзғатишнинг процессуал воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Юридик энциклопедияларда даъво аризасига қуйидагича таъриф берилади: даъво аризаси даъво билдиришнинг ташқи шакли. Даъво аризаси қуйидаги белгиланган реквизитларга эга бўлиши керак: йўлланган суднинг номи, томонлар номи ва манзиллари, даъвонинг фактик асослари ва уларни тасдиқловчи далиллар, даъвонинг мазмуни ва нархи, илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати. Ариза жавобгарларнинг сони бўйича нусхалар билан берилади¹.

Юридик адабиётларда даъво аризаси давогарнинг даъво талаблари ва фуқаролик ишини қўзғатиш учун асос бўладиган бошқа ҳолатлар баён этиладиган ҳужжат эканлиги ҳақида фикрлар илгари сурилади². Даъво аризасида ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат қилган манфаатдор шахснинг хоҳиш-истаги баён этилади³.

Даъво аризаси субъектив ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш учун судга мурожаат қилишнинг қонун билан белгилаб қўйилган шаклидир.

ФПКнинг 188-моддасига кўра судда ишлар ёзма шаклда, шу жумладан почта орқали ёки электрон ҳужжат тарзида ариза бериш йўли билан қўзғатилиши назарда тутилади.

ФПКнинг 189-моддасида аризанинг мазмуни ўз ифодасини топган бўлиб, унга кўра,

ариза берилаётган суднинг номи;

даъвогарнинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи, агар даъвогар ташкилот бўлса, унинг номи, жойлашган ери (почта манзили) ҳамда реквизитлари, шунингдек, агар ариза вакил томони-дан берилаётган бўлса, вакилнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва манзили;

жавобгарнинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи, агар жавобгар ташкилот бўлса, унинг номи, жойлашган ери (почта манзили) ҳамда реквизитлари;

даъвогарнинг талаби;

агар даъво баҳоланиши керак бўлса, даъвонинг баҳоси;

даъвогар ўз талабига асос қилиб кўрсатаётган ҳолатлар ва даъвогар томонидан баён қилинган ҳолатларни тасдиқловчи далиллар;

¹ Юридик энциклопедия / Юридик фанлар доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳририда. -Тошкент: «Шарқ», 2001. — 87 б.

²Гражданский процесс // Учебник. Под ред. д.ю.н, проф. М.К.Треушникова.-М.: Юриспруденция. 2001. -156 с.

³ Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов. П.В.Алексий, Н.Д. Эрвили, В.Н.Гулузо и др. Под ред. проф. П.В.Алексия, проф. Н.Д.Амаглобели. -М.: Юнити-дана, 2005. - 166 с.

жавобгар билан низони судгача ҳал қилиш тартибига риоя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар, башарти бу қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

аризага илова қилинаётган ҳужжатларнинг рўйхати баён этилиши лозим.

Ариза даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Агар ариза вакил томонидан берилган бўлса, аризага ишончнома ёки вакилнинг ваколатини тасдиқловчи бошқа ҳужжат илова қилиниши керак. Бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида прокурор, давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ёки айрим фуқаролар томонидан бериладиган аризада ушбу моддада санаб ўтилган маълумотлардан ташқари ариза кимнинг манфаатини кўзлаб берилган бўлса, ўша шахснинг фамилияси, исми, отасининг исми (номи) ҳамда манзили кўрсатилиши керак. Аризада даъвогарни ёки унинг вакилининг, шунингдек бошқа тарафнинг телефонлари ва факслари рақамлари, электрон манзили кўрсатилиши мумкин.

Аризада электрон манзили кўрсатилганлиги аризачининг суд чақирув қоғозларини ва бошқа хабарномаларни, суд ҳал қилув қарорларининг ҳамда ажримларининг кўчирма нусхаларини электрон ҳужжат тарзида олишга бўлган розилигидир.

Юридик адабиётларда таъкидланишича, аризани ва унга илова қилинган ҳужжатларни қайтариш имтиёз тусига эга бўлган процессуал ҳаракат ҳисобланиб, барча суд ишларини юритиш турлари учун татбиқ этилади¹.

Дарҳақиқат, аризачининг аризаси ва унга илова қилинган ҳужжатлари қайтарилганида аризани қабул қилишни рад этишнинг айрим асосларидан фарқли равишда аризадаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш имконияти берилади. Масалан, агар ариза судда кўришга тегишли бўлмаганлиги учун ёки суднинг айнан тарафлар ўртасида, айнан бир нарса тўғрисида ва айнан бир асослар бўйича чиққан низо юзасидан қабул қилиниб, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёхуд даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечганлигини қабул қилиш ёки тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажрим мавжуд бўлган тақдирда аризачи томонидан йўл қўйилган хатоларни бартараф этиш имкони мавжуд бўлмайди ва шу иш бўйича судга иккинчи марта ариза билан мурожаат этишга йўл қўйилмайди.

Ариза ва унга илова қилинган ҳужжатлар қайтарилганда эса суд даъвогарни бу ҳақда хабардор қилиб, аризадаги камчиликларни тузатиш учун унга муҳлат беради. Агар даъвогар белгиланган муддатда судьянинг кўрсатмаларига мувофиқ аризадаги мавжуд камчиликларни бартараф

¹ Гражданский процесс / Учебник. Отв. ред. проф. В.В. Ярков. -М.: Волтерс Клувер, 2004. -250 с.

этса, ариза судга дастлаб тақдим этилган куни берилган ҳисобланади. Акс ҳолда, ариза берилмаган ҳисобланиб, даъвогарга қайтарилади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Аризани ва унга илова қилинган ҳужжатларни қайтариш асослари ФПКнинг 195-моддасида баён этилган бўлиб, унга кўра:

ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилган бўлса;

манфаатдор шахс номидан берилган ариза иш юритиш ваколатига эга бўлмаган шахс томонидан берилган бўлса;

иш мазкур суднинг судловига тегишли бўлмаса;

ариза ушбу Кодекснинг 189-моддасида белгиланган талабларга риоя этилмаган ҳолда берилган бўлса;

битта аризада бир ёки бир нечта жавобгарга нисбатан бир нечта талаб бирлаштирилган бўлса, башарти бу талаблар ўзаро боғлиқ бўлмаса;

иш юритишга қабул қилиш ва ишни қўзғатиш тўғрисида ажрим чиқарилгунига қадар аризачидан аризани қайтариш ҳақида ариза келиб тушган бўлса;

давлат божи белгиланган тартибда ва миқдорда тўланган-лигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилмаган бўлса, давлат божини тўлашни кечиктириш мумкинлиги қонунда назарда тутилган ҳолларда эса бу ҳақда илтимоснома мавжуд бўлмаса ёки илтимоснома рад этилган бўлса;

мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ариза қонунда белгиланган муддатдан олдин ёки қонунда назарда тутилган мол-мулкни (ашёни) аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби бузиб берилган бўлса.

Судья юқоридаги асослардан бири мавжуд бўлган тақдирда, аризани ва унга илова қилинган ҳужжатларни қайтариш тўғрисида ажрим чиқариб, бундан даъвогарни хабардор қилади ва камчиликларни тузатиш учун унга муҳлат беради.

Аризани ва унга илова қилинган ҳужжатларни қайтариш учун асос бўладиган ҳолатлар рўйхати тугал ҳисобланади ва уни кенгайтириб шарҳлаш, қонунда кўрсатилмаган асослар бўйича аризани ва унга илова қилинган ҳужжатларни қайтаришга йўл қўйилмайди.

Судга даъво тақдим этиш ва судда фуқаролик ишининг қўзғатилиши бир қатор ҳуқуқий оқибатларни юзага келтиради. Адабиётларда эътироф этилишича, фуқаролик ишларининг қўзғатилиши анъанавий равишда қуйидаги икки хил ҳуқуқий оқибатни юзага келтиради:

- процессуал ҳуқуқий;

- моддий ҳуқуқий¹.

Процессуал ҳуқуқий оқибатлар қуйидагилардан иборат:

¹ Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. -Тошкент, Lesson press. 2020. -Б. 330-331.

биринчидан, даъво аризаси, ариза ва шикоятларнинг қабул қилиниши билан фуқаролик процесси қўзғатилган ҳисобланади;

иккинчидан, ФПКнинг 199-200-моддаларига мувофиқ, жавобгарда даъвогарнинг талабларига нисбатан қарши даъво тақдим этиш ҳуқуқи вужудга келади;

учинчидан, даъвогар худди шундай талаб ва айнан бир асослар бўйича бошқа судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади;

тўртинчидан, ФПКнинг 163-моддасига биноан, ишда иштирок этувчи шахслар иш юритиш вақтида фамилиясини, исмини, отасининг исмини ўзгартирганлиги, манзили ўзгарганлиги ҳақида

судга хабар қилиши шарт. Бундай хабар мавжуд бўлмаган тақдирда,

суднинг чақирув қоғози ёки бошқа хабарнома судга маълум бўлган охириги манзил бўйича юборилади ва гарчи чақирилувчи бу манзилда ортиқ яшамаса ёки бўлмаса ҳам, у етказиб берилган деб ҳисобланади. Агар ишда иштирок этувчи шахслар телефонлари ва факслари

рақамларини, электрон почта манзилини судга маълум қилган бўлса, иш юритилаётган вақтда уларнинг ўзгарганлиги тўғрисида судни хабардор қилиши керак.

Моддий ҳуқуқий оқибатлар асосан қуйидагилардан иборат бўлади:

биринчидан, даъво муддатининг ўтиши белгиланган тартибда даъво қўзғатилиши билан, шунингдек мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни қилиши билан узилади;

иккинчидан, ФКнинг 1028-моддаси биринчи қисмига мувофиқ, мол-мулкни асоссиз олган ёки тежаб қолган шахс бойликнинг асоссиз орттирилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган вақтдан бошлаб ана шу мол-мулкдан чиқариб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган барча даромадларни жабрланувчига қайтариши ёки тўлаши шарт;

учинчидан, судга даъво тақдим этилган вақтдан эътиборан даъвогарга ўз томонидан амалга оширилган суд харажатларини жавобгардан ундириб олиш ҳуқуқи вужудга келади. Шунингдек, агар талаб қўйилгандан сўнг уларни жавобгар ихтиёрий равишда қаноатлантирганлиги натижасида даъвогар ўз талабларидан воз кечган бўлса, суд даъвогарнинг илтимоси бўйича унинг иш юзасидан қилган ҳамма суд харажатларини жавобгардан ундириб беради. Агар тарафлар келишув битими тузиш чоғида суд харажатларини тақсимлаш тартибини назарда тутмаган бўлса, суд бу масалани келишув битимини тасдиқлашда ушбу Кодекснинг 136, 138 ва 141-моддаларига мувофиқ ҳал қилади (ФПКнинг 139-моддаси). Ҳал қилув қарори қайси тарафнинг фойдасига чиқарилган бўлса, суд шу тарафга иккинчи тарафдан вакилнинг ёрдами учун тўлашга кетган харажатларни оқилона миқдорларда ундириб беради. Агар ҳал қилув қарори ўз фойдасига чиқарилган тарафга адвокат белгиланган тартибга мувофиқ бепул ёрдам кўрсатган бўлса, бу сумма бошқа тарафдан адвокатлар бюроси (ҳайъати,

фирмаси) фойдасига ундирилади (ФПКнинг 136-моддаси). Шунингдек, суд инсофсизлик билан асоссиз талаб арз қилган ёки даъвога қарши низолашган ёхуд ишнинг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқирилиши ҳамда ҳал этилишига мунтазам қаршилиқ қилиб келган тараф зиммасига амалда йўқо-тилган вақт учун иккинчи тараф фойдасига ҳақ тўлаш мажбуриятини юклатиши мумкин. Ундириладиган ҳақ суд томонидан оқилона миқдорда белгиланади (ФПКнинг 137-моддаси).

Шу ўринда таъкидлаш керакки, фуқаролик ишларини кўзғатишнинг юқорида назарда тутилган процессуал ҳуқуқий ва моддий ҳуқуқий оқибатлари яқунланган ҳисобланмайди, зеро қонунчилик фуқаролик ишларини кўзғатишнинг бошқа оқибатларини ҳам назарда тутиши мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, судда даъво кўзғатишнинг шартларидан бири – даъво аризалари учун давлат божининг тўланганлигидир.

Давлат божлари ўз навбатида даъвонинг баҳосидан келиб чиқади. Даъвонинг баҳоси эса ФПКнинг 129-моддасига биноан аниқланади. ФПКнинг 130-моддасига кўра, даъвонинг баҳоси даъвогар томонидан кўрсатилади. Даъвогар кўрсатган баҳо талаб қилинаётган мол-мулкнинг ҳақиқий қийматига мувофиқ эмаслиги яққол бўлса, даъвонинг баҳосини судья белгилайди. Даъво тақдим этилган вақтда унинг баҳосини белгилаш қийин бўлса, давлат божининг миқдорини судья дастлабки тарзда белгилайди ва кейинчалик ишни ҳал қилиш чоғида суд белгиллаган даъво баҳосига мувофиқ, давлат божининг тўланмаган қисми ундирилади ёки ортиқча олинган қисми қайтарилади.

Кўриб турганимиздек, ФПКда “мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати” деган тушунча қўлланилган. Бироқ назарий жиҳатдан ҳам, амалда ҳам савол туғилиши мумкин: ер низоси предмети бўлган мол-мулкнинг “ҳақиқий қиймати” деганда нима тушунилади?

Мамлакатимиз Ер кодексини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, унда “ернинг баҳоси” ёки “ернинг қиймати” ҳақтдаги нормалар мавжуд эмас. Қонун ости ҳужжатларида ҳам ушбу тушунчанинг норматив тушунчаси берилмаган. Фақатгина, Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 18 августдаги “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 235-сон Қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг норматив қийматини аниқлаш тартиби тўғрисида”ги Низомда норматив қийматни аниқлаш Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг “Ўздаверлойиха” давлат илмий-лойиҳалаш институти томонидан амалга оширилиши, норматив қиймат ишлаб чиқариш ресурси сифатида қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг сифатини ҳисобга олган ҳолда аниқланиши, қишлоқ хўжалиги экин

майдонларининг норматив қийматини аниқлашда фойдаланиладиган кўрсаткичлар ҳақидагина гап боради. Бироқ ер участкаларининг баҳоси ва ҳақиқий қийматини аниқлаш масаласи очиқ қолган.

Бироқ бу борада ўрганилган Россия Федерацияси Ер кодексининг “Ернинг баҳоси” деб номланган 66-моддасида белгиланишича, “ер участкасининг бозор қиймати баҳолаш фаолияти тўғрисидаги федерал қонунга мувофиқ белгиланади. Ер участкаларининг кадастр қийматини аниқлаш учун давлат кадастр баҳоси ўтказилади. Россия Федерацияси субъектларининг ижро этувчи ҳокимият органлари шаҳар округи (шаҳар округи, шаҳар округи), федерал аҳамиятга эга шаҳар таркибидаги муниципалитет учун кадастр қийматининг ўртача даражасини тасдиқлайди.

Ер участкасининг бозор қиймати аниқланган ҳолларда, ушбу ер участкасининг кадастр қиймати Россия Федерациясининг давлат кадастрини баҳолаш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ унинг бозор қийматига тенг равишда белгиланади”¹.

Кўриб турганимиздек, Россия Федерациясининг ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ер участкаси нархининг камида учта тури назарда тутилади: бозор (Россия Федерацияси Ер кодексининг 66-моддаси биринчи қисми), кадастр (Ер кодексининг 66-моддаси иккинчи қисми) ҳамда норматив (2001 йил 25 октябрдаги “Россия Федерацияси Ер кодексини амалга киритиш тўғрисида”ги 137-сонли Федерал қонуннинг 13-банди,² 1991 йил 11 октябрдаги “Ер учун ҳақ тўлаш тўғрисида”ги 1738-1-сон Қонун)³.

Афсуски, на мамлакатимизнинг Ер кодексида ва на Фуқаролик процессуал кодексида ерга оид низолар бўйича ва умуман бошқа мол-мулкларнинг қайси баҳоси “ҳақиқий қиймат” сифатида белгиланиши ўз ифодасини топмаган. Шу ўринда хорижий давлатлар қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб, мамлакатимиз Ер кодекси “Ернинг баҳоси” деб номланган алоҳда модда билан бойитилиши ва унда ер участкасининг бозор қиймати баҳолаш фаолияти тўғрисидаги қонунга мувофиқ белгиланиши, ер участкаларининг кадастр қийматини аниқлаш учун давлат кадастр баҳоси ўтказилиши, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳуудудлардаги кадастр қийматининг ўртача даражасини тасдиқлаши ҳақидаги норма киритилиши таклиф қилинади.

Ер участкасининг бозор қиймати аниқланган ҳолларда, ушбу ер участкасининг кадастр қиймати давлат кадастрини баҳолаш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ унинг бозор қийматига тенг

¹ "Земельный кодекс Российской Федерации" от 25.10.2001 N 136-ФЗ (ред. от 14.02.2024) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.04.2024) // <https://www.consultant.ru>

² Собр. законодательства Рос. Федерации. 2001. № 44, ст. 4148.

³ Ведомости СНД РСФСР и ВС РСФСР. 1991. № 44, ст. 1424.

равишда белгиланиши ҳам ушбу қонун ҳужжатида ўз ифодасини топмоғи лозим.

Ўз навбатида юқоридаги норманинг мамлакатимиз Ер кодексида ўз ифодасини топиши фуқаролик ишлари бўйича судларда ерга оид низоли ишлар бўйича даъво баҳосини аниқлашда ва унинг натижасида даъво аризалари учун ундириладиган давлат ююждари миқдорини аниқлашда муҳим ўрин тутди.

Юридик адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, юқоридаг каби муаммони ҳал қилиш юзасидан ҳуқуқшунос олимлар ўзларининг таклиф ва тавсияларини илгари суришади. Масалан, М.А.Ягудинанинг фикрича, давлат божини ҳисоблашда ер участкасининг “ҳақиқий” қийматини аниқлаш учун асос унинг кадастр қиймати бўлиши керак. Агар кадастр қиймати мавжуд бўлмаса, у ҳолда ернинг стандарт нархи асос бўлиб ҳисобланади¹.

Бундай ҳолда, даъвони иш юритишга қабул қилганда, суд низо предмети бўлган ер участкасининг ҳақиқий қийматини аниқлаши шарт. Суд амалиёти шуни кўрсатадики, ушбу шартга риоя қилмаслик суд ҳужжатини бекор қилиш учун асос бўлиши мумкин.

Суд ерга оид фуқаролик ишини судда кўзғатиш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилганидан сўнг, даъво аризасини судда кўриб чиқишга киришади. Мазкур турдаги ишлар бўйича ариза суд томонидан қабул қилингандан кейин, судья умумий асосларга кўра фуқаролик ишини судда кўришга тайёрлаш босқичини амалга оширади. Мазкур босқич суд муҳокамасининг кейинги фаолиятида суднинг самарали фаолият юритиши ҳамда қонуний, асосли ва адолатли ҳал қилув қарорлари чиқариши учун тамал тоши вазифасини бажаради.

Ишни судда кўришга тайёрлаш фуқаролик ишларини ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилишни таъминлаш мақсадида суд ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг процессуал ҳаракатларининг мажмуини ўзида ифода этувчи биринчи инстанция судида иш юритишнинг мустақил босқичи ҳисобланади².

Ишни судда кўришга тайёрлаш барча суд муҳокамасининг асоси ҳисобланади. Суд муҳокамасининг якуний натижаси қўп жиҳатдан ушбу босқичнинг сифатига боғлиқ бўлади. Ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида судья ва процесс иштирокчиларининг процессуал фаолиятларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мазкур жараёнда энг аввало тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципига қатъий амал қилиш лозим бўлади. Зеро, ишни судда кўришга тайёрлаш

¹ Ягудина М.А. Некоторые проблемы подсудности споров, возникающих из земельных правоотношений // Актуальные проблемы российского права. 2007. № 1. – 374 с.

² Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик // Муаллифлар жамоаси. Ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқовнинг умумий таҳрири остида. –Т.: Адолат. 2022. – 220 б.

босқичида ўзларининг талаб ва эътирозларини асословчи фактларни, шунингдек низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни судга тақдим этади. Судга тақдим этилаётган ҳужжатлар ҳажми ва доирасини тарафлар ўзлари мустақил белгилайдилар. Қонун тарафларнинг иш учун аҳамиятга эга бўлган далилларни судга тақдим этиш мажбуриятини белгиламайди. Фуқаролик ишининг қайси тараф фойдасига ҳал этилиши кўп жиҳатдан тарафларнинг қайси бири ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида ўзига берилган имкониятлардан, хусусан, далилларни тақдим этиш каби процессуал ҳаракатлардан самарали фойдаланишига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам Е.Н.Губина ишни судда кўришга тайёрлаш ҳозирги шароитда нафақат судьянинг, балки тарафларнинг фаолияти ҳисобланишини эътироф этади¹. Дарҳақиқат, ишни судда кўришга тайёрлаш босқичи тарафлар учун берилган имкониятдир. Мазкур босқичда қайсидир тараф фаоллик кўрсатмаса, иш учун муҳим бўлган далилларни йиға олмайди, унинг судда муваффақият қозониши имкониятларини камайтиради.

Иш юзасидан қонуний, асосли ва адолатли суд қарорларининг чиқарилиши кўп жиҳатдан ишни судда кўришга тайёрлаш вазифаларининг қай даражада амалга оширилишига ҳам боғлиқ бўлади. ФПКнинг 158-моддасида ишни судда кўришга тайёрлаш вазифалари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини ва ишни кўришда амал қилиниши лозим бўлган қонунни аниқлаш;

тарафларнинг талаб ва эътирозларини асословчи фактларни, шунингдек низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни аниқлаш;

ишни ҳал этиш учун зарур бўлган далиллар доирасини аниқлаш ва уларнинг ўз вақтида суд мажлисига тақдим этилишини таъминлаш;

ишда иштирок этиши мумкин бўлган шахслар таркиби масаласини ҳал этиш.

Ерга оид низоларни судда ҳал қилишда ушбу тоифадаги ишларда иштирок этувчи шахслар таркибини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, нотўғри жавобгарга нисбатан даъво қўзғатилиши даъво талабларини қондиришни рад этиш учун асос бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарори 14-бандида “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 15-моддасига кўра,

¹ Губина Е.Н. О некоторых вопросах возникающих при подготовке гражданского дело к судебному разбирательству // Юридический аналитический журнал. 2005. № 3-4 (15-16). - 109 с.

Давлат кадастрлари палатаси ва унинг ҳудудий бошқармалари кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган ҳисобланиши сабабли, судларнинг эътибори кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш билан боғлиқ низоларни кўришда, иш бўйича жавобгар сифатида Давлат кадастрлари палатасининг вилоят ҳудудий бошқармалари жалб қилиниши лозимлигига қаратилиши ҳақида тушунтириш берилган¹.

Шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкасига бўлган ҳуқуқларининг вужудга келиш асослари Ер кодексининг 31-моддасида кўрсатилган бўлиб, ерга оид низоларни кўришда аризачида бундай ҳуқуқлар мавжуд ёки мавжуд эмаслиги, аризачи МСИЮТК 185-моддаси талаби бўйича судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс ҳисобланиши ёки ҳисобланмаслигига аниқлик киритиш лозим бўлади.

Шу билан бирга қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган алоҳида муҳофаза этиладиган объектлар ва уларнинг муҳофаза ҳудудларига нисбатан бўлган ҳуқуқнинг давлат рўйхатидан ўтказилмаганлиги, мазкур ер майдонларига бўлган ҳуқуқнинг вужудга келмаганлигини аниқлаш юзасидан судларга тушунтириш берилган.

Юқоридаги Қарорнинг 3-бандига кўра, даъвогар (аризачи) томонидан ер участкасига бўлган ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги ҳужжат тақдим этилганда, судлар низони тўғри ҳал этиш учун ер участкасининг плани ва тавсифи тузилганлиги, ер участкасининг чегаралари жойида белгилаб берилганлиги ҳақидаги ҳужжатлар мавжудлигини кадастр ёки бошқа ваколатли органларнинг маълумотлари асосида аниқлашлари лозим.

Шунингдек, мазкур Қарорда баён этилишича, судлар ерга оид низоларнинг хусусиятидан келиб чиқиб:

процессуал қонунчиликда белгиланган тартибда даъвони таъминлаш (дастлабки ҳимоя) чораларини кўриш масаласини муҳокама қилишлари;

бундай ишларни процессуал муддатларга қатъий риоя қилган ҳолда кўриб чиқишлари лозим².

Таъкидлаш жоизки, даъвони таъминлаш чораларини кўрмаслик иш юзасидан чиқарилган суд ҳал қилув қарорларининг ижросини қийинлаштириши ёки уни бажариб бўлмайдиган қилиб қўйиши мумкин. Даъвони таъминлаш чораларини кўриш ходимнинг иш берувчига етказган зарари учун моддий жавобгарлиги тўғрисидаги ишларда жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, ходим томонидан мулкка хўжасизларча

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарори // <https://lex.uz/uz/docs/6687150>

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарори // <https://lex.uz/uz/docs/6687150>

муносабатда бўлиш, ўғрилиқ ва камомад туфайли зарар етказилганида суд дарҳол даъвони таъминлаш мақсадида ходимнинг мулкига ёки пул маблағларига арест (хатлаш) солиш каби чораларни кўриши шарт.

Фуқаролик процессининг умумий қондасига кўра, ерга оид низоли ишлар бўйича исботлаш юки асосан даъвогар зиммасига тушади. Ушбу тоифадаги ишлар бўйича исботлаш предмети ҳам бошқаларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга ва, қоида тариқасида, эр участкасининг чегараларини бузиш фактини аниқлаш билан боғлиқдир. Масалан, ер участкасининг чегараларини бузиш (ҳақиқий чегаранинг қонуний чегарага нисбатан ҳаракатланиши, тўсиқ, бошқа иншоотнинг қурилиши ёки ер тузиш ва рўйхатга олиш туфайли) каби фактларни исботлаш юки шулар жумласидандир. Юқорида кўрсатилганидек, кадастр рўйхатидан ўтган қўшни эр участкалари ҳам даъвогарга тегишли бўлади. Юридик адабиётларда тўғри таъкидланганидек, ҳуқуқларнинг бузилишини бартараф этиш тўғрисидаги даъвони қондириш шарти мулкдорнинг ҳуқуқлари бузилганлигини кўрсатадиган исботланган юридик фактлар тўпламидир¹.

Далилларга ер участкасига ҳам, уларда жойлашган биноларга ҳам эғалик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар (бинолар бўйича низолар мавжуд бўлганда), ер тузиш ишлари, кадастр паспортлари, эксперт хулосалари киритилиши мумкин. Судья ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини инобатга олган ҳолда ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида эксперт хулосасини олиш заруратидан келиб чиқиб, ишнинг ҳолатларидан келиб чиқадиган барча ҳолларда ер тузиш экспертизасини тайинлашга ҳақли.

Шунингдек, биргаликда эғалик қилинадиган ёки фойдаланиладиган ер участкаларини бўлиш ва ундан фойдаланиш тартибини белгилаш ҳақидаги низоларни ҳал қилишда судлар Ер кодекси 22-моддасининг тўртинчи қисмига асосан² улушларга мутаносиб равишда ер участкасини бўлиш ёки фойдаланиш тартибини белгилаш ҳақидаги кадастр органи мутахассисининг фикри ёки судга оид экспертиза хулосасидан келиб чиқиши лозим³.

Шу билан бирга, эксперт хулосаси, шунингдек ишдаги бошқа далиллар исботлашнинг ягона воситаси эмаслигига эътибор бериш лозим. Шунинг учун ишда мавжуд бўлган барча далиллар билан биргаликда баҳоланиши керак. Суд иш бўйича тақдим этилган далилларни тўлиқ баҳолаши ва ишни тўғри ҳал қилиш учун муҳим бўлган ҳолатларни аниқлаши керак, масалан,

¹ Бариев А.Г. Разрешение земельных споров // Пробелы в российском законодательстве. 2018. №1. –52 с.

² Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси // <https://lex.uz/uz/docs/152653#153235>

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарори // <https://lex.uz/uz/docs/6687150>

низоли участканинг майдони ва чегаралари олинган пайтдаги материалларга мос келишини текшириши, участканинг қачон қурилганлиги ва унинг ҳудудида қандай бинолар қурилганлиги, қўшни чегара бўйлаб тўсиқ ўрнатилганлиги каби ҳолатларни аниқлаши лозим.

Шу ўринда ерга оид низолар бўйича даъвогар ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни судда исботлай олмаганлиги натижасида унинг даъво талаби рад қилинганлиги аск этган қуйидаги суд амалиёти мисолини келтириб ўтамиз.

Бойсун туман прокурори фуқаро Бегзод Турсуновнинг манфаатларида жавобгар Хусан Шодиевга нисбатан судга даъво аризаси билан мурожаат қилиб, унда жавобгар томонидан ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ички йўл учун қолдирилган 616,25 кв.метр ер майдонини очиб беришни сўраган. Биринчи инстанция судининг 2017 йил 3 октябрдаги ҳал қилув қарори билан даъвогарнинг даъво талаби рад қилинган. Апелляция инстанциясининг 2017 йил 29 ноябрдаги ажрими билан суднинг ҳал қилув қарори бекор қилиниб, даъвони қаноатлантириш ҳақида янги ҳал қилув қарори чиқарилиб, жавобгар Хусан Шодиевга Бойсун тумани, “Сувлиқ” МФЙ ҳудудида у томонидан ноқонуний эгалланган 616,25 кв.метрдан иборат ер майдонидан ички йўлни очтириш мажбурияти юклатилган. Олий суд фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатининг 2018 йил 26 февралдаги ажрими билан қуйидаги асосларга кўра апелляция инстанциясининг ажрими бекор қилиниб, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ўзгаришсиз қолдирилган. Аниқланишича, Халқ депутатлари Бойсун туман кенгаши ижроия комитетининг 1990 йил 31 октябрдаги 362-сонли қарори билан жавобгар Хусан Шодиевга якка тартибда уй-жой қуриш учун 0,20 га ер участкаси ажратилган. Бойсун туман ҳокимининг 2012 йил 13 апрелдаги 282-сонли қарори билан Бегзод Турсуновга ажратилган 2000 кв.метр ер майдонининг 600 кв.метр ер майдонида қурилган уй-жойга умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи берилиб, қолган 1400 кв.метр ер майдони вақтинчалик ободонлаштириш учун қолдирилган. Даъвогар ўзининг даъво талабида жавобгар Хусан Шодиев томонидан ўзига ажратилган 0,20 га ер майдонидан ташқари 616,25 кв.метр ички йўл учун қолдирилган ер майдонини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиб, фойдаланиб келаётганлигини маълум қилган. Судга тақдим қилинган Сурхондарё вилоят Архитектура ва қурилиш бош бошқармасининг 2017 йил 14 августдаги 177-сонли хатида фуқаро Хусан Шодиев томонидан ўзига ажратилган ер участкасида 1990 йилда уй-жой ҳамда ёрдамчи бинолар қурилганлиги, даъвогар Бегзод Турсунов томонидан талаб этилаётган кўчадан чиқадиган ер майдонида ҳеч қандай қурилишлар мавжуд эмаслиги аниқланганлиги ҳамда низоли ер майдонини Хусан Шодиев эгаллаб олмаганлиги кўрсатилган. Бойсун туман Архитектура ва қурилиш бошқармасининг 2017 йил 25 сентябрдаги 106-сонли хатида Хусан Шодиев

томонидан қурилган ёрдамчи бинолар бузиб ташланган тақдирда ҳам йўл фуқаро Бегзод Турсуновнинг ер участкасидан чиқмаслиги, Бегзод Турсуновнинг ер участкасига айланма томондан йўл мавжудлиги ҳамда ҳозирги кунда ҳам ушбу йўлдан фойдаланиш мумкинлиги маълум қилинган. Биринчи инстанция суди мазкур хулосалардан келиб чиқиб даъвони рад қилиш ҳақида хулосага келган. Фуқаролик ишига илова қилинган Бойсун туман ер ресурслари ва давлат кадастр бўлимининг 2010 йил 23 февралдаги 16-сонли ҳамда Бойсун туман Архитектура ва қурилиш бошқармасининг 2010 йил 1 мартдаги н-92-сонли хатида жавобгар Х.Шодиев фуқаро Бегзод Турсуновнинг ер участкасига ўтадиган йўлни ёпиб, уй-жой қуриб олганлиги кўрсатилган.

Апелляция инстанцияси ушбу хатга асосланиб биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиб, даъвони қаноатлантириш ҳақида асоссиз хулосага келган. Чунки, низоли ер участкасини кўздан кечириш натижаси бўйича апелляция инстанциясига тақдим қилинган Сурхондарё вилоят Архитектура ва қурилиш бош бошқармаси ва вилоят ермулкка дастр давлат корхонасининг хулосасида “Қишлоққурилиш лойиҳа” МЧЖ томонидан 2014 йил 30 сентябрда ишлаб чиқилган “Чиял” қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудларини архитектура-режалаштиришни ташкил этиш лойиҳасида (АПОТ) фуқаро Бегзод Турсунов талаб этаётган кўчани фуқаро Хусан Шодиев эгаллаб олганлигини тасдиқловчи асослар йўқлиги, низоли ер майдонида ҳеч қандай бино ва иншоотлар қурилмаганлиги кўрсатилган бўлсада, апелляция инстанцияси ушбу хулосага тегишли ҳуқуқий баҳо бермаган. Бундан ташқари, фуқаролик ишлари бўйича Денов туманлараро судининг 2010 йил 21 майдаги ажрими билан даъвогар Бегзод Турсуновнинг жавобгар Хусан Шодиевга нисбатан йўлни очдириб бериш ҳамда етказилган маънавий зарарларни ундириш ҳақидаги даъвоси Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 97-моддаси 2-бандига асосан кўрмасдан қолдирилган бўлиб, суднинг ушбу ажримида даъвогар низоли ер участкасининг айнан ўзига якка тартибда тураржой қуриш учун ажратилганлигини, ер майдони чегаралари билан ўлчаб берилганлигини тасдиқлайдиган далилларни судга тақдим этмаганлиги кўрсатилган¹.

Маълумки, фуқаролик суд ишларини юритиш жараёнида судда иш кўриш суд процессининг таркибий қисми ҳисобланиб, унинг асосий вазифаси биринчи инстанция судларида фуқаролик ишларини мазмунан кўриш ва ҳал этишдан иборатдир. Суд мажлиси эса судда иш кўришнинг шакли ҳисобланиб, ўз навбатида, судда иш кўриш суд мажлисисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Чунки фуқаролик процессуал қонунчилик суд

¹ Фуқаролик ишлари бўйича суд амалиёти: амалий қўлланма / А.Маткаримов. А.Муродов – Тошкент. Baktria press. 2018. –Б. 39-41.

мажлиси ўтказмасдан туриб, низоли ишларни мазмунан кўриш ҳамда ҳал қилиш тартибини белгиламайди.

МАНСУРОВА ХУЛКАР НАБИЕВНА
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ ВАЗИФАЛАРИНИ САМАРАЛИ АМАЛГА ОШИРИЛИШДА ХУСУСИЙ АЖРИМЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: мақолада фуқаролик суд ишларини юритиш вазифаларини амалга оширишда хусусий ажримларнинг аҳамияти таҳлил қилиниб, унда миллий ва хорижий қонунчилик тажрибаси таҳлили асосида фуқаролик суд ишларини юритишда ушбу институтни янада такомиллаштиришга қаратилган таклифлар асослантирилган.

Калит сўзлар: фуқаролик процессуал кодекси, фуқаролик суд ишларини юритиш, вазифалар, хусусий ажрим, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируется значение частных определений в реализации обязанностей по ведению гражданских судебных дел, на основе анализа отечественного и зарубежного законодательного опыта высказываются предложения, направленные на дальнейшее совершенствование этого института при ведении гражданских судебных дел.

Ключевые слова: гражданский процессуальный кодекс, ведение гражданских судебных дел, задачи, частное решение, зарубежный опыт, совершенствование.

Abstract: the article analyzes the importance of private definitions in the implementation of duties in the conduct of civil court cases; based on an analysis of domestic and foreign legislative experience, proposals are made aimed at further improving this institution in the conduct of civil court cases.

Key words: civil procedural code, conducting civil court cases, tasks, private decision, foreign experience, improvement.

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ, ўз олдида инсонпарвар демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишни конституциявий мақсад қилиб қўйди. Маълумки, ҳуқуқий демократик давлатда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини тўла таъминланиши, қонунларнинг устуворлиги ва барчанинг қонун олдида тенглиги кафолатланади.

Мамлакатимизда Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев раҳбарлиги ва ташаббуси билан амалга оширилаётган янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида олиб борилаётган ислохотларнинг замирида фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ҳимоя қилиш ва бу борада суд ҳокимиятининг ролини ошириш устувор вазифага айланди. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси 55-моддасида ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли эканлиги, ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва

эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланди.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда ҳолис суд томонидан кўриб чиқирилиши ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилди.¹

Айтиш жоизки, суд-ҳуқуқ ислохотлари изчил давом этаётган ҳозирги даврда фуқаролик процессуал қонунчилик ҳам фуқаролик ишлари бўйича судлар олдида ҳам бир қатор муҳим вазифаларни қўймоқда. Хусусан, 2018 йил 1 апрелдан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг янги ФПКнинг 2-моддасида муқаддам амалда бўлган 1997 йил 30 августдаги ФПКдан фарқли равишда қонунга ва судга нисбатан ҳурмат муносабатини шакллантириш фуқаролик суд ишларини юритишнинг вазифалари сифатида эътироф этилди.² Мазкур вазифалар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 8-бандида кўрсатилган “ҳар бир инсон, мабодо унинг конституция ёки қонун бериб қўйган асосий ҳуқуқлари бузилгудек бўлса, нуфузли миллий судлар томонидан ўз ҳуқуқларининг самарали тарзда тикланиши ҳуқуқига эгадир”, деб кўрсатилган нормаларига мувофиқ келади.³

Фуқаролик суд ишларини юритишнинг ушбу вазифалари аввало иш юзасидан қонуний, асосли ва адолатли ҳал қилув қарорлари, қарор ва ажримлар чиқариш орқали амалга оширилса-да, лекин процессуал қонунчи-лик фуқаролик ишлари бўйича қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкам-лаш мақсадида қўшимча процессуал чораларни белгилайди. Хусусан, фуқаролик ишлари бўйича хусусий ажрим чиқариш, ишларни сайёр судларда кўриш шулар жумласидандир.

Айтиш жоизки, фуқаролик ишларини, хусусан турли хил низоли ишларни юзага келишини олдини олишда, қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашда хусусий ажримларнинг аҳамияти беқиёс. Шунинг учун фуқаролик процессуал ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири бўлган хусусий ажримлар ва уларни амалиётга татбиқ этиш билан боғлиқ ҳуқуқий нормаларини такомиллаштириш, уни илмий амалий жиҳатдан тадқиқ этиш ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этади. Суднинг хусусий ажримларига доир миллий қонунчилик нормаларини хорижий давлатларнинг турдош қонунчилигини қиёсий таҳлил қилиш орқали

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // <https://lex.uz/docs/6445145>

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>

³ Инсон ҳуқуқлари: Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт. Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт ва факультатив протокол. -Тошкент.: Адолат. 1992. -12 б.

такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсияларнинг ишлаб чиқиши ҳозирги кундаги муҳим масалалардан ҳисобланади.

Одатда судлар фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш жараёнида ўз мулоҳаза ва ҳулосаларини процессуал қонунчиликда мустақамлаб қўйилган тартибда чиқариладиган суд қарорлари шаклида ифода этади.

Юридик адабиётларда кўрасатилишича, фуқаролик ишлари бўйича ҳал этиладиган масалаларга кўра, суд қарорлари икки турга: ҳал қилув қарорлари ва ажримларга бўлинади.

Биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қиладиган қарорига ҳал қилув қарори деб айтилиб, у суд томонидан кўриладиган асосий масалаларга жавоб тариқасида - тарафлардан даъво талаблари бўйича давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва протестлар, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар, чунончи: юридик аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни белгилаш бўйича қабул қилинади.¹

Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорларидан фарқли равишда ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарор ҳам мавжудки, улар ажримлар деб айтилади. Ажримлар фуқаролик процессининг юритилиши ёки унинг тўхтатилиши, тугатилиши масалалари бўйича далилларни тўплаш, процессга янги шахсларни жалб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш бўйича чиқарилади. Шунингдек, суд ажримларининг яна шундай турлари ҳам мавжудки, улар бошқа ажримлардан ўзининг мақсад ва мазмуни билан алоҳида ажралиб туради.² Суд ишни кўриш чоғида давлат органининг ёки бошқа органнинг, ташкилотнинг, мансабдор шахснинг ёки фуқаронинг фаолиятида қонунчилик ҳужжатлари бузилганлиги аниқланган тақдирда, ФПКнинг 275-моддасига кўра, уларнинг ишда иштирокидан қатъи назар, хусусий ажрим чиқаришга ҳақлидир. Хусусий ажрим билан суд тегишли органдан ёки мансабдор шахсдан қонунчилик ҳужжатларининг бузилишида айбдор бўлган шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани ўзларининг ваколатига мувофиқ кўриб чиқишни талаб қилиши мумкин.

Хусусий ажрим тегишли давлат органларига ва бошқа органларга, ташкилотларга, мансабдор шахсларга юборилади, улар кўрилган чоралар тўғрисида бир ойлик муддатда судга хабар қилиши шарт.³

Айтиш жоизки, хусусий ажримлар суднинг бошқа ажримлари каби расмийлаштирилса-да, лекин ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Юридик адабиётларда таъкидланишича, хусусий ажримларнинг

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. - Тошкент: Адолат. 2001. -231 бет.

² Мамасиддиқов М.М. Хусусий ажрим нима? "Инсон ва қонун" газ. 2003 йил 29 апрель сони.

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>

ўзига хос хусусиятларидан бири - у қонунчиликнинг бузилиши ва низоларининг юзага келишини олдини олиш масалалари юзасидан чиқарилиб, суд органларининг фуқаролик ишларини мазмунан кўриб, ҳал қилиш давомида қонунчиликнинг бузилишини олдини олиш бўйича процессуал қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган вазифаларини амалга оширишнинг муҳим процессуал воситала-ридан бири сифатида эътироф этилади.¹ Чунки суд органлари фуқаролик ишлари юзасидан одил судловни амалга ошириш билан бир қаторда қонунга ва судга нисбатан ҳурмат муносабатини шакллантиришга қаратилган ишларни олиб бориш имкониятига ҳам эга бўладилар ва бу имконият ўз навбатида хусусий ажрим чиқариш орқали рўёбга чиқади.

Юридик адабиётларда қонунларнинг бузилишини олдини олиш бўйича судлар томонидан амалга ошириладиган профилактик чоралар уларни қонун билан тартибга солинишига қараб қуйидаги икки турга ажратилиши кўрсатиб ўтилади: процессуал чоралар ва процессуал бўлмаган чоралар.²

Профессор М.Мамасиддиқов қонунларнинг бузилишини олдини олиш бўйича судлар томонидан амалга ошириладиган процессуал чора сифатида хусусий ажримларнинг аҳамияти жуда катта эканлигини эътироф этади.³ Ушбу фикрга қўшимча қилган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, хусусий ажримлар нафақат қонунларнинг бузилишини олдини олиш, балки қонунга ва судга нисбатан ҳурмат муносабатини шакллантиришда ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Шу ўринда, процессуал бўлмаган чора сифатида судларнинг фуқаролик ишлари бўйича умумлаштириш ўтказиш, мавжуд қонунчиликни тарғиб қилиш ишларини олиб бориш (аҳоли ўртасида маърузалар, суҳбатлар, учрашувлар уюштириш, оммавий ахборот воситаларида чиқишлар қилиш ва ҳ.к.) кабиларни кўрсатишимиз мумкин. Бу эса хусусий ажримлар фуқаролик суд ишларини юритиш вазифаларини амалга оширишнинг самарали усулларида бири эканлигини кўрсатади.

Хусусий ажрим билан боғлиқ нормаларнинг миллий қонунчилигимиздаги ҳолати ҳақида гапирар эканмиз, бу билан боғлиқ нормалар ФПКдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси (ЖПК), Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (МЖтК), Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекс (МСИЮтК) ва Иқтисодий процессуал кодекси (ЎЗР ХПК) нормаларида ҳам

¹ Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. –Тошкент, ТДЮИ нашриёти. 2012. - 491 б.

² Мамасиддиқов М.М. Суд фаолияти ва меҳнат ҳуқуқи ёки низоли муаммолар ва уларнинг олдини олиш чоралари //Ж. Ҳаёт ва қонун. № 1. 2004. - 47 б.

³ Мамасиддиқов М.М. Ўша жойда. - 47 б.

тартибга солинганлигини кўриш мумкин. Масалан, ЖПКда хусусий ажрим билан боғлиқ қатор нормалар белгилаб қўйилган. Хусусан, мазкур Кодекснинг 271-моддасига кўра, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари - суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чақирувига биноан гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, гувоҳ, мутахассис, эксперт, таржимон, шунингдек жабрланувчи, фуқаровий даъво-гар, фуқаровий жавобгар, уларнинг вакиллари, жамоат айбловчиси, жамоат ҳимоячиси, халқ маслаҳатчиларининг келишига тўсқинлик қилганлик, жиноятнинг сабабларига ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларга барҳам бериш тўғрисидаги суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг тақдимномасини ёки суднинг хусусий ажримини бажарма-ганлик ёхуд талаб даражасида бажармаганлик учун қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортилишлари мумкин. Шунингдек, ушбу Кодекснинг “Суд мажлисида тартибни бузганлик учун жавобгарлик” деб номланувчи 272-моддасига мувофиқ, залдан чиқариб юборилган айбловчи ёки ҳимоячининг номуносиб хулқ-атвори тўғрисида суд хусусий ажрим чиқариб, уни тегишлилигига қараб, юқори турувчи прокурорга ёки Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар палатасининг ҳудудий бошқармаси ҳузуридаги малака комиссиясига юборади. ЖПКнинг 298-моддасига кўра, жиноят ишини кўриш жараёнида жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар аниқланганидан кейин суд хусусий ажрим чиқариб, унда тегишли давлат органларидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидан, жамоат бирлашмаларидан, жамоалардан ёки мансабдор шахслардан ана шу сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш чораларини кўришни талаб қилиши, Кодекснинг 299-моддасида эса, жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилиш тўғрисидаги тақдимнома ёки хусусий ажрим юборилган давлат органи, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, жамоат бирлашмаси, жамоа ёки мансабдор шахс зарур чораларни кўриши ва кўрилган чораларнинг натижалари тўғрисида кечи билан бир ойлик муддат ичида тегишинча суриштирувчини, терговчини, прокурорни ёки судни хабардор қилиши шартлиги, тақдимнома ёки хусусий ажрим бажарилмаган ёки виждонан бажарилмаган тақдирда корхона, муассаса ёки ташкилотнинг айбдор раҳбари қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортилиши белгилаб қўйилган.¹

МЖтКнинг 181-моддасида суднинг хусусий ажрими (қарори) бўйича чоралар кўрмаслик учун жавобгарлик назарда тутилган бўлиб, унга кўра, Мансабдор шахс томонидан суд чиқарган хусусий ажримни (қарорни) кўриб чиқмаслик ёхуд ажримда (қарорда) кўрсатилган қонунни бузиш

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/111460>

ҳолларини бартараф этиш чораларини кўрмаслик, худди шунингдек хусусий ажримга (қарорга) ўз вақтида жавоб бермаслик базавий ҳисоблаш миқдорининг уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.¹

ИПКнинг 200-моддасига кўра, ишни кўриш вақтида давлат органининг ёки бошқа органнинг, юридик шахснинг, мансабдор шахснинг ёки фуқаронинг фаолиятида қонунчилик ҳужжатлари бузилганлиги аниқланган тақдирда, уларнинг ишда иштирокидан қатъи назар, суд хусусий ажрим чиқаришга ҳақлидир.

Хусусий ажрим билан суд тегишли органдан ёки мансабдор шахсдан қонунчилик ҳужжатларининг бузилишида айбдор бўлган шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани ўзларининг ваколатига мувофиқ кўриб чиқишни талаб қилиши мумкин.

Хусусий ажрим тегишли давлат органларига ва бошқа органларга, юридик шахсларга, мансабдор шахсларга, фуқароларга юборилади, улар кўрилган чоралар тўғрисида бир ойлик муддатда судга хабар қилиши шарт.²

Хорижий давлатлар фуқаролик процессуал қонунчилигида ҳам фуқаролик ишларини кўриш жараёнида судлар томонидан профилактик чора сифатида хусусий ажрим чиқаришга оид нормалар мустаҳкамлаб қўйилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Россия Федерацияси ФПКнинг 226-моддаси биринчи қисмига кўра, суд қонунийликни бузиш ҳолатларини аниқласа, хусусий ажрим чиқариб, тегишли ташкилотларга ёки тегишли мансабдор шахсларга юбориши, ушбу шахслар эса ўзлари кўрган чора-тадбирлар тўғрисида бир ой муддатда судни хабардор қилиши белгилаб қўйилган.³ Худди шунингдек, Беларусь Республикаси ФПКнинг 325-модда-си биринчи қисмига кўра, суд ишни кўриш жараёнида айрим мансабдор шахслар ёки фуқаролар томонидан қонун бузилиши ҳолатларини аниқласа ёхуд юридик шахслар фаолиятида жиддий камчилик ва қонун бузилишини аниқласа, хусусий ажрим чиқариб, уни тегишли юридик шахсга ёки унинг мансабдор шахсларига юборади ва улар ўзлари кўрган чоралари тўғрисида бир ойлик муддат ичида судни хабардор қилишлари шарт.⁴ Худди шу

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси // <https://lex.uz/docs/97664>

² Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3523891>

³ Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 N 138-ФЗ. Собрание законодательства Российской Федерации, 2002, N 46, ст. 4532.

⁴ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 г. № 238-3 принят Палатой представителей 10 декабря 1998 года Одобрен Советом Республики 18 декабря 1998 года // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 1999 г., №18-19, 2/13.

мазмундаги нормалар Украина Республикаси ФПКнинг 211-моддаси,¹ Қозоғистон Республикаси ФПКнинг 270-моддасида² ҳам кузатилади.

Юқорида баён этилган нормаларни умумлаштириб, шуни айтиш керакки, хусусий ажрим чиқариш учун асос бўлиб судда ишни кўриш жараёнида аниқланган қонун бузилишлари ҳисобланади. Шу ўринда қонун бузилиши деганда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан мустаҳкамлаб қўйилган талабларни бузишга қаратилган хатти-ҳаракатни тушуниш керак. Бу эса ўз навбатида хусусий ажрим чиқаришга бўлган асосларни аниқлаб олиш имконини беради. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам суд хусусий ажрим чиқариши мумкин эмас ва бу манфаатдор шахсларнинг, ишда иштирок этувчи, айрим ҳолларда ишда иштирок этмаётган шахсларнинг ҳам манфаатларида дахл қилиши мумкин. Хорижий давлатлар ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва Олий суди томонидан берилган тушунтиришларда баён этилишича, масалан, ишда иштирок этувчи шахсларнинг далиллар бўйича ўз процессуал мажбуриятларини тўлиқ бажармаганлиги суд томонидан хусусий ажрим чиқариш учун етарлича асос бўлиб хизмат қилмайди.³ Шунингдек, Беларусь Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2002 йил 21 ноябрдаги 15-сонли “Хусусий ажрим чиқариш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 3-бандида тушунтириш берилишича, тарафларнинг вакили томонидан ХПКнинг 61, 62, 64 ва 65-моддаларида белгиланган мажбурият-ларнинг лозим даражада бажарилмаслиги суд томонидан хусусий ажрим чиқариш учун етарлича асос бўлиб хизмат қилмайди.⁴

Қолаверса, хусусий ажрим чиқариш учун айрим мансабдор шахслар ёки фуқаролар томонидан қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот бузилганлиги факти исботланиши лозим. Шунингдек, ҳар қандай иш бўйича ҳам хусусий ажрим чиқарилавермайди. Агар низо ҳуқуқ нормаларини тушунмаганлиги оқибатида юзага келган бўлса ёки тегишли шахслар томонидан қонун бузилишининг олди олинган бўлса, у ҳолда суднинг иш бўйича хусусий ажрим чиқариши мақсадга мувофиқ эмас.

Юридик адабиётларда хусусий ажрим тушунчасига берилган таърифларни кўриб чиқадиган бўлсак, деярли билдирилган фикр-мулоҳазаларнинг бир хил эканлигини, улар ўртасида жиддий қарама-

¹ Гражданский процессуальный кодекс Украины от 18 марта 2004 года № 1618-IV // ВВР. – 2004. № 40 – 41, 42. – Ст. 492.

² Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.05.2024 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&pos=2;-106#pos=2;-106

³ Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 1 «О практике вынесения судами частных определений по гражданским делам» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P10000001S_

⁴ Постановление Пленума Высшего Хозяйственного суда Республики Беларусь “О практике вынесения частных определений” от 21 ноября 2002 г. № 15. // <http://www.levonevski.net/pravo/razdel6/num3/6d350.html>

қаршиликлар мавжуд эмаслигини кўриш мумкин. Масалан, россиялик олим С.Л.Дегтяревнинг фикрича, хусусий ажрим – судлар томонидан фуқаролик-процессуал қонунчиликда белгиланган воситалар ёрдамида мустақил равишда бартараф этиш мумкин бўлмаган фуқаролик ишини кўриш жараёнида аниқланган қонун ва ҳуқуқ-тартиботнинг бузилишига нисбатан суднинг таъсир кўрсатиш воситасидир.¹ Кўплаб олимлар хусусий ажримни суднинг мустақил ҳужжати бўлиб, агар у қонуний кучга киргудек бўлса, кимга нисбатан чиқарилган бўлса, унинг учун мажбурий бўлиб, ижро этилиши шарт, деган фикрни илгари сурган.² Дарҳақиқат, ушбу ажримларни хусусий ажрим деб номлашда ҳам унинг барча учун бирдек ижро этилиши шарт бўлмаганлиги, ушбу ажрим кимларга нисбатан йўналтирилган бўлса, ушбу шахслар учун ижро этилиши шарт бўлиши эътиборга олинган.

Ўзбекистон Республикасининг ФПК 275-моддаси, ИПКнинг 200-моддаси ва МСИЮтКнинг 174-моддаси мазмунидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, хусусий ажримлар нафақат давлат органининг ёки бошқа органнинг, юридик шахснинг, мансабдор шахснинг, балки фуқаронинг фаолиятида ҳам қонунчилик ҳужжатлари бузилганлиги аниқланган тақдирда ҳам чиқарилиши мумкин. Бироқ мамлакатимиз ЖПКнинг 298-моддасига кўра, хусусий ажримлар тегишли давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, жамоалар ёки мансабдор шахсларга нисбатан чиқарилиши белгилаб қўйилган. МЖТКнинг 181-моддасида эса суд чиқарган хусусий ажримни (қарорни) кўриб чиқмаслик ёхуд ажримда (қарорда) кўрсатилган қонунни бузиш ҳолларини бартараф этиш чораларини кўрмаслик, худди шунингдек хусусий ажримга (қарорга) ўз вақтида жавоб бермаслик учун фақат мансабдор шахсларгина жавобгарликка тортилиши назарда тутилган.

Бу эса ФПК 275-моддаси, ИПКнинг 200-моддаси ва МСИЮтКнинг 174-моддасидан фуқаронинг фаолиятида қонунчилик ҳужжатлари бузилганлиги аниқланган тақдирда, уларнинг ишда иштирокидан қатъи назар, суд хусусий ажрим чиқаришга ҳақли, деган нормани чиқариш лозимлигини кўрсатади.

Хорижий давлатлар қонунчилиги таҳлили суднинг хусусий ажрими фуқароларга нисбатан чиқарилмаслигини, бу турдаги ажримлар нафақат давлат органлар ва унинг мансабдор шахсларига, балки юридик шахсларга ҳам юборилишини кўрсатади (Беларусь Республикаси

¹ Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. Первого заместителя Председателя Верховного суда РФ В.И.Радченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – С. 534-535.

² Михайлянц А.Г. Эффективность частных определений суда в предупреждении преступлений. -Ташкент, 1973, с. 5.; Чуйков Ю.Н. Частные определения в гражданском судопроизводстве. -М. "Юрлит", 1974, с. 22.

ФПКнинг 325-моддаси). Судлар хусусий ажримни ташкилотлар, мансабдор шахслар ва бошқарув функциясини бажарувчи бошқа шахсларга нисбатан чиқаради. Шу ўринда миллий қонунчилигимизда, мансабдор шахс деганда, ташкилий - бошқарув ёки маъмурий-хўжалик ваколатлари берилган ва масъул мансабдор шахс аломатларига эга бўлмаган шахс тушунилиши баён этилади (Жиноят кодексининг “Атамаларнинг ҳуқуқий маъноси” номли саккизинчи бўлими).¹

Хусусий ажримлар ҳар қандай тоифадаги фуқаролик ишлари бўйича чиқарилиши мумкин. Судлар нафақат даъво тартиби юритиладиган ишларда, балки алоҳида тартибда юритиладиган ишларда ҳам хусусий ажрим чиқаришга ҳақли бўлади. Ундан ташқари, хусусий ажримлар фуқаролик процессининг ҳар қандай босқичида, хусусан фуқаролик ишларини апелляция, кассация ва тафтиш тартибида кўрилишида ҳам чиқарилиши мумкин.

Шу ўринда айтиш жоизки, иш юзасидан чиқарилаётган хусусий ажримлар сонининг ортиши ҳар доим ҳам мавжуд қонунчиликнинг бузилиши ҳолатларига барҳам беравермайди. Бунинг асосий сабабларидан бири хусусий ажрим чиқарилган органларнинг ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармасликларида ва қонунчиликда хусусий ажримнинг мазмуни етарли даражада баён қилинмаганидадир.

Суднинг хусусий ажримларини фуқаролик низоли ишларини юзага келишининг олдини олишдаги аҳамияти муҳим бўлганлиги боис, Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг бир қатор қарорларида, хусусан, 2023 йил 20 ноябрдаги “Судлар томонидан меҳнат шартномасини бекор қилишни тартибга солувчи қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида ҳамда Олий суд Пленумининг 2011 йил 20 июлдаги “Судлар томонидан никоҳдан ажратишга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги ва бошқа қарорларида иш юзасидан хусусий ажрим чиқаришнинг муҳимлиги алоҳида таъкидланиб, судларга ушбу юзасидан тегишли тушунтиришлар бериб ўтилади. Хусусан, Пленумининг “Судлар томонидан меҳнат шартномасини бекор қилишни тартибга солувчи қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 73-бандида судларга ходимларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг бузилишларини бартараф қилишга йўналтирилган чораларни кўриш зарурлигига алоҳида эътибор қаратиш, меҳнат қонунчилигининг бузилиши бўйича аниқланган фактлар юзасидан хусусий ажримлар чиқариб, муносабат билдириш тавсия этилган.² Олий суд Пленумининг 2011 йил 20 июлдаги “Судлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. -Тошкент, “Адолат”. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги расмий нашри. 2012 йил.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги «Судлар томонидан меҳнат шартномасини бекор қилишни тартибга солувчи қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 26-сон қарори // <https://lex.uz/docs/6684613?otherlang=>

томонидан никоҳдан ажратишга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарорларининг 36-бандида тушунтириш берилишича, никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишларни кўришда, судлар оиланинг бузилиши сабабларини аниқлашлари ва оила бузилишида айбдор бўлган эр-хотин ва бошқа шахсларнинг номуносиб хулқ-атворларидан далолат берувчи фактларга нисбатан хусусий ажрим чиқариш йўли билан муносабат билдиришлари лозим.¹ Бундан ташқари, Олий суд Пленумининг 1998 йил 11 сентябридаги “Болалар тарбияси билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги 23-сонли қарорининг 31-бандига кўра, судлар ишларни кўришда болалар қаровсизлиги, болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан ўз вақтида чора кўрилмаганлиги, болалар масалалари бўйича комиссиянинг, болалар муассасаларининг ва бошқа муассасаларнинг ишларида муҳим камчиликлар борлиги ҳолатларини аниқласалар, хусусий ажримлар чиқариб, уларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатган ҳолда тегишли ташкилотларга юборишлари шарт.

Суд томонидан ишларни кўришда ўсмирларнинг қонунни бузгани аниқланса, бу ҳақда болалар масалалари бўйича комиссияга ёки тегишли органларга зарур бўлган тарбиявий ва огоҳлантириш чораларини кўриш учун маълум қилиш лозим.²

Фуқаролик ишларини судда кўриш ва ҳал қилишда қонунийликни таъминлаш, қонунга ва судга нисбатан ҳурмат муносабатини шакллантиришда хусусий ажримларнинг аҳамияти беқиёс бўлса-да, лекин айрим судлар хусусий ажрим чиқариш амалиётидан етарли даражада фойдаланмаётир. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг маълумотларига қараганда, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судлари томонидан олиб борилган профилактик ишларнинг аҳволини қониқарли деб бўлмайди.

Фикримизча, судлар томонидан хусусий ажрим чиқариб, юзага келган қонунбузилишига ўз вақтида муносабат билдиришларини тўғри йўлга қўйиш, бу борда улар масъулиятини ошириш ҳамда ушубу жараёнда ишда иштирок этувчи шахслар иштирокини кенгайтириш мақсадида ФПКнинг 275-моддаси биринчи қисми қуйидаги таҳрирда баён этилиши лозим бўлади:

“Ишни кўриш чоғида давлат органининг ёки бошқа органнинг, ташкилотнинг, мансабдор шахснинг фаолиятида қонунчилик

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 2011 йил 20 июлдаги “Судлар томонидан никоҳдан ажратишга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги 6-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/2414114>

² Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 1998 йил 11 сентябридаги “Болалар тарбияси билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги 23-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/1447402>

хужжатлари бузилганлиги аниқланган тақдирда, уларнинг ишда иштирокидан қатъи назар, суд ўз ташаббуси билан ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимосномаларига биноан хусусий ажрим (қарор) чиқаришга ҳақлидир.

ДАВЛЕТОВА КАРОМАТЖОН

ХУДАЙБЕРГАНОВНА

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ОШКОРАЛИК ТАМОЙИЛИНИ ТАЪМИНЛАШДА АХБОРОТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: мақолада суд ишларини юритишда ошкоралик тамойилини таъминлашнинг долзарб масалалари таҳлил қилиниб, унда миллий ва хорижий қонунчилик тажрибаси таҳлили асосида фуқаролик суд ишларини юритишда ушбу институтни янада такомиллаштиришга қаратилган таклифлар асослантирилган.

Калит сўзлар: суд ишларини юритиш, ошкоралик тамойили, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируются актуальные вопросы обеспечения принципа гласности судебного разбирательства, на основе анализа отечественного и зарубежного законодательного опыта обосновываются предложения, направленные на дальнейшее совершенствование этого института при ведении судопроизводства.

Ключевые слова: судопроизводства, принцип гласность, зарубежный опыт, совершенствование.

Abstract: the article analyzes current issues of ensuring the principle of publicity of judicial proceedings; based on an analysis of domestic and foreign legislative experience, proposals aimed at further improving this institution in the conduct of civil proceedings are substantiated.

Key words: conduct of proceedings, the principle of transparency, foreign experience, improvement.

Ошкоралик, демократик жамиятдаги одил судловга хос бўлган асосий белгилардан бири ҳисобланади. Ошкоралик бир томондан одил судлов қандай амалга оширилиши юзасидан суд ҳокимияти устидан ижтимоий назорат элименти бўлса, иккинчи томондан судья ва бошқа процесс иштирокчилари ўз фаолиятида қонунларга оғишмай амал қилишни таъминлаш омилидир. Мамлакатимизда суд ишларини кўришда ошкоралик принципи муҳим аҳамиятга эга. Чунки, суд ҳокимияти мустақилликка эришгунига қадар жазоловчи орган сифатида кишилар онгида шаклланган, эндиликда суд фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи, бузилган ҳуқуқларини тикловчи орган эканлигига ошкоралик принципини амалиётда кенг жорий этиш орқали

эришиш мумкин. Дарҳақиқат, узоқ йиллар давомида кишилар онгида суд ҳокимиятига нисбатан шаклланган дунёқараш ва муносабатни ўзгартириш осон кечадиган жараён эмас. Шунинг учун суд ҳокимиятини амалга оширишда ошкоралик принципи муҳим аҳамиятга эга.

Суд ҳокимияти мустақиллигининг амалда таъминланганлик даражаси ушбу мустақилликни кенг жамоатчилик томонидан тан олинишига бевосита боғлиқ, зеро суд органларига ишончсизликнинг мавжудлиги суд қарорларининг қанчалик қонуний ва адолатли бўлишидан қатъи назар, фуқароларнинг одил судловга эришишини амалда тўлиқ таъминлай олмайди. Шу боис, судлар фаолиятининг очиқлигини таъминлаш ва шаффофлигига эришиш одил судловни қонуний ва сифатли амалга ошириш, фуқаролар ва юридик шахсларнинг қонун билан мустаҳкамланган ҳуқуқларини суд орқали ҳимоялаш кафолатларини кучайтириш имконини беради. Суд ҳокимиятига бўлган ишонч судлар томонидан одил судловни ошкора тарзда ташкил этиш, фуқароларни судлар фаолиятига оид тегишли бўлган ахборот билан эркин танишишига имконият яратиш орқали ички ишонч ҳосил қилиши натижасида эришилади.

Суд органларининг ўз фаолиятини очиқ тарзда ташкил этиши фуқароларнинг Конституцияда белгиланган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини амалда таъминлаш мақсадини кўзлаши боис, уни инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи механизмлардан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Суд фаолиятининг очиқлиги судни жамоатчилик учун очиқ бўлиши керак бўлган давлат органи сифатида тавсифлайди. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 137-моддаси¹га мувофиқ, ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Барча судларда очиқ иш юритиш деганда ишларни кўриб чиқиш суд мажлисида бўлган ишда иштирок этувчи шахслар (фуқаролар ва юридик шахслар) иштирокида, шунингдек, суд муҳокамаси материаллари ва унинг натижаларини оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш назарда тутилган суд мажлиси тушунилади.

Ҳар бир инсон унинг иши ошкора ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 10-моддаси²да ўз ифодасини топган.

“Судлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 12-моддаси³ суд ишларини юритишнинг ошкоралик принципини

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 137-моддаси

² Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 10-моддаси

³ “Судлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 12-моддаси

назарда тутати, бу фуқаролик, жиноий, маъмурий ва иқтисодий процесснинг барча ишларига тааллуқлидир.

Очиқ суд муҳокамаси принципи процессуал қонунларда белгиланган, хусусан:

Фуқаролик процессуал кодексининг 12-моддасига кўра¹, барча судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилади. Шунингдек, очиқ суд мажлисини фототасвирга тушириш, аудио- ва видеоёзувни амалга ошириш, шунингдек, оммавий ахборот воситаларида трансляция қилишга фуқаролик ишини кўриш пайтида - суд мажлисида раислик қилувчининг тарафлар розилиги олингандан кейин берган рухсати билан йўл қўйилади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида” қарорининг 14-банди²да тушунтириш берилган.

Жиноят-процессуал кодексининг 19-моддаси³га кўра, барча судларда жиноят ишлари ошкора кўрилади, бундан давлат сирларини кўриқлаш манфаатларига зид келадиган ҳоллар, шунингдек жинсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар кўрилатган ҳоллар мустасно.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 274-моддаси⁴га мувофиқ, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш очиқ кўриб чиқилади. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича иш юритишнинг тарбиявий ва профилактика ролини ошириш мақсадида бундай ишлар ҳуқуқбузарнинг иш, ўқиш ёки яшаш жойидаги жамоаларда кўриб чиқилиши мумкин.

Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 13-моддаси⁵га кўра, судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилади.

Иқтисодий судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилади. Давлат сирини, тижорат сирини ёки қонун билан кўриқланадиган бошқа сирни сақлаш зарур бўлган тақдирда ишни ёпиқ суд мажлисида эшитишга йўл қўйилади Иқтисодий процессуал кодексининг 11-моддаси⁶.

Мазкур процессуал қонунчилик судлар фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлаш, шунингдек, мазкур органлар устидан самарали жамоатчилик назоратини ўрнатишга хизмат қилади, бунинг пировард натижаси эса суд жараёнларида иштирок этаётган барча шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга мос келади.

¹ Фуқаролик процессуал кодексининг 12-моддаси

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида” қарорининг 14-банди

³ Жиноят-процессуал кодексининг 19-моддаси

⁴ Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 274-моддаси

⁵ Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 13-моддаси

⁶ Иқтисодий процессуал кодексининг 11-моддаси

Суд процессида очиклик, ошкоралик атамаси фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилиш жараёни тўғрисида ўз вақтида хабардор қилиши шарт бўлган суд фаолиятига нисбатан қўлланилади. Фуқаролик жараёнининг шаффофлиги процессуал маълумотларни олиш ҳуқуқининг амалга оширилишини таъминлайди.

Ошқоролик принципининг фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаш ва суд жараёнларида унга амал қилишни таъминлаш мақсадида суд муҳокамаси тартибини белгиловчи айрим процессуал қонунларда ошқоролик принципининг бузилиши маълум бир ҳуқуқий оқибатларга олиб келиши белгиланган. Жумладан, Ўзбекистон Ресубликаси Фуқаролик процессуал кодексининг 220-моддаси¹га мувофиқ ишда иштирок этувчи шахслардан бирортаси суд мажлисига келмаган тақдирда, уларга суднинг чақирув қоғози ёки бошқа хабарномалар топширилганлиги (етказиб берилганлиги) тўғрисидаги маълумот мавжуд бўлмаса, суд иш муҳокамасини кейинга қолдиради. Мазкур қонун талабига риоя қилинмасдан иш суд томонидан суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган, аммо суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинмаган шахслардан бирор-бири йўқлигида кўрилган бўлса, процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри қўлланилганлиги ишнинг нотўғри ҳал этилишига сабаб бўлган ёки сабаб бўлиши мумкин бўлган тақдирдагина суд ҳужжатининг Ўзбекистон Ресубликаси Фуқаролик процессуал кодекси 372⁴-моддаси иккинчи қисмининг 2-банди²га мувофиқ бекор қилинишига асос бўлади.

Худди шундай ҳолатни жиноят, маъмурий ва иқтисодий процессуал қонунчилигида ҳам кузатишимиз мумкин.

Ошқоролик принципининг яна бир муҳим жиҳати суд ҳокимиятининг оммавий ахборот воситалари билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Зеро суд ҳокимияти мустақиллиги ва матбуот эркинлиги ҳар бир ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий белгиларидан биридир.

Фуқаролик процессида ахборот ҳуқуқий муносабатлар ўзига хос хусусиятларга эга. Суд одил судловни амалга оширишда амалга ошириладиган ахборот ҳуқуқий муносабатларининг мажбурий субъектидир. Суд билан бир қаторда, бундай ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ишда иштирок этган шахслар ва бошқа барча манфаатдор шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролик процессуал қонунчилигига мувофиқ томонлар учун ошқоролик талаби мавжуд, унга кўра томонлар далилларни текширишда

¹ Ўзбекистон Ресубликаси Фуқаролик процессуал кодексининг 220-моддаси

² Ўзбекистон Ресубликаси Фуқаролик процессуал кодекси 372⁴-моддаси иккинчи қисмининг 2-банди

иштирок этишлари, шунингдек суд ва қарама-қарши томоннинг барча ҳаракатлари, суд жараёнининг мазмуни тўғрисида маълумотларни олишлари мумкин.

Ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусхалар кўчириш, рад этиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, ҳуқуқи берилаган. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 40-моддаси¹да белгиланган.

Иш материаллари билан танишиш ҳуқуқи суд жараёни босқичида амалга оширилади, чунки ушбу босқичда суд ишдаги далилларни текширади. Суд ишда иштирок этаётган шахсларни суд мажлисининг вақти ва жойи ёки муайян процессуал ҳаракатлар содир этилганлиги тўғрисида хабардор қилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 156-моддаси²га асосан суд чақируви ёки рўйхатдан ўтган хат кўринишидаги хабарнома билан биргаликда уларга процессуал ҳужжатларнинг нусхалари юборилади.

Агар ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тарзда хабардор қилинган бўлиб, суд узрли деб топган сабабларга кўра келмаган бўлса, суд иш муҳокамасини кейинга қолдиради (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 220-моддаси³).

Ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисида бевосита иштирок этганда, ушбу тоифадаги шахсларга нисбатан ошкоралик тўлиқ ҳажмда амалга оширилади. Ишда иштирок этувчи шахслар ўзларига берилган барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланиши ва ўз зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажариши шарт (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 40-моддаси⁴).

Ишда иштирок этаётган шахсларга нисбатан ошкоралик принципи мазмунининг элименти бу қарорни, шунингдек процесснинг боришига таъсир қилувчи бошқа суд ҳужжатларини оммавий равишда эълон қилишдир. Суд ҳужжатларининг оммавий эълон қилиниши, бу нафақат уларнинг очиқ судда эълон қилинишини, балки уларнинг қабул қилиниши ва мазмуни тўғрисида маълумот беришнинг бошқа усулларини ҳам англатади, суд ҳужжатларини тақдим этиш маданиятини оширишга ёрдам беради.

Тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга нисбатан ошкоралик принципи маълумот олиш ҳуқуқининг амалга оширилишини

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 40-моддаси

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 156-моддаси

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 220-моддаси

⁴ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 40-моддаси

таъминлаш билан боғлиқ процессуал ҳуқуқларда намоён бўлади, масалан:

- хабардор бўлиш ҳуқуқи, амалга оширишнинг процессуал воситалари хабарнома;
- ахборот олиш ҳуқуқи билан танишиш ҳуқуқи, иш материаллари, амалга оширишнинг ҳуқуқий воситалари-танишиш учун ариза;
- суд мажлисида иштирок етиш ҳуқуқи, процессуал воситалар суд залига кириш, суд муҳокамаси,
- суд ҳужжатларини оммавий равишда эълон қилиш ҳуқуқи
- расмий нашрларда чоп этиш, судларнинг расмий веб-сайтларида жойлаштириш, сўров ёки илтимоснома бўйича тақдим этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5482-сон Фармони¹да суд ҳокимиятининг очиқлигини таъминлашнинг қуйидаги шакллари назарда тутилган:

- Олий суд веб-сайтида суд қарорларини тизимли равишда эълон қилиш тартибини босқичма-босқич жорий этиш;
- қабул қилинган суд ҳужжати ўқиб эшиттирилганидан сўнг унинг мазмун-моҳиятини суд процесси иштирокчиларига тушунтириш;
- ҳар чоракда вилоят судлари раислари ва уларнинг ўринбосарлари томонидан брифинглар ўтказиш;
- Олий суд судлов ҳайъатлари томонидан суд ишларини назорат тартибида, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган судлар томонидан суд ишларини апелляция ва кассация тартибида кўриб чиқиш амалиёти обзорларини ҳар чоракда эълон қилиш.

Суд-ҳуқуқ фаолиятида ошкораликни ошириш учун судлар зарур ҳолларда оммавий ахборот воситалари ходимларини, тегишли жамоат бирлашмалари ва жамоаларни бўлажак жараёнлар тўғрисида хабардор қилиши, шунингдек уларни бевосита корхона, муассаса ва ташкилотларда ўтказиши мумкин.

Судларда ишларни кўришда ошкоралик тамойили фуқароларнинг қонунга бўйсунувчи хулқ-атворини ва ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасизликни таъминлаш, шунингдек, судлар устидан доимий жамоатчилик назоратини таъминлаш бўйича вазифаларнинг самарали ва кенг бажарилишига хизмат қилади.

Ишда иштирок этаётган шахслар ва одил судловни амалга оширишда ёрдам берадиган шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун жойлаштирилган суд ҳужжатлари жараён иштирокчиларини аниқлашнинг иложи бўлмаган даражада шахси кўрсатилмаслиги керак.

¹ “Суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5482-сон Фармони

Ушбу ҳолат фуқаролик процессуал қонунчилигининг шаффофлиги принципининг ўзига хос хусусиятларини тавсифлайди. Шунингдек тутиш керакки, қарорларни нашр этишда унинг мавзуси эмас, балки суд томонидан кўриб чиқилган баҳсли ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни, далилларни баҳолаш ва ҳуқуқий нормаларни талқин қилиш муҳимдир.

Ушбу масалани ҳал қилишда, биринчи навбатда, судлар фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш, суд тизимининг профессионалигини ошириш, шунингдек суд амалиётининг бир хиллигини таъминлаш учун суд ҳужжатлари жойлаштирилиши, нашр этилиши керак. Шу билан бирга, шаффофлик принципи ҳеч қандай тарзда жараён иштирокчиларининг ҳам, бошқаларнинг ҳам манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Шахсий ҳаёт дахлсизлигининг конституциявий тамойилига амал қилган ҳолда, эълон қилинган суд ҳужжатларида фақат касби бўйича расмий вазифалари туфайли фуқаролик процессида иштирок этаётган шахслар: судьялар, котиб, прокурор, давлат органлари, адвокат тўғрисидаги маълумотларни қолдириш лозим бўлади.

Фуқаролик ишларининг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқилиши ва ҳал этилиши устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш учун суд ишда иштирок этувчи шахслар тўғрисидаги маълумотларни ошкор қилмасдан, шунингдек, манфаатдор шахсларнинг потенциал процессуал мақомидан келиб чиққан ҳолда, тўлиқ матнли суд ҳужжатларига ўз фаолияти тўғрисида тўлиқ ва ишончли маълумотларни тақдим этиши лозим.

Ошкоралик принципи нафақат биринчи инстанция судида фуқаролик процессининг барча босқичларида амал қилади. Ошкоралик принципи фуқаролик процессуал ҳуқуқи соҳасининг мустақиллиги ва ўзига хослигини белгилайдиган тизимни шакллантирувчи принципларни англатади.

Фуқаролик процессида ошкоралик принципи маълумотларнинг ҳаракати, суд ва ишда иштирок этаётган шахслар ўртасида, шунингдек суд ва манфаатдор шахслар ўртасида фуқаролик процессининг ахборот оқими билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги қарорида¹, суд муҳокамаси ошкоралиги, судлар фаолияти тўғрисида жамоатчиликка ўз вақтида ва объектив ахборот бериш жамиятда ҳуқуқий хабардорлик даражаси ошишига имкон яратади, одил судловни амалга оширишнинг муҳим кафолати ҳисобланади, судлов фаолияти устидан жамоатчилик назоратини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги қарори

таъминлаш ва судга нисбатан жамият ишончини оширишнинг самарали воситаси ҳисобланиши ҳақида тушунтириш берилган.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари фуқароларнинг иштирокисиз мувоффақиятга эриша олмайди, чунки судларнинг асосий мақсади инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ишончли кафолатларини яратиш, жамиятда келиб чиқаётган низоларни қонуний ва адолатли йўл билан ҳал этишни таъминлашдир. Одил судловга эришиш – халқаро ҳуқуқ нормалари ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси кафолатлаган асосий инсон ҳуқуқларидан биридир. Бундан ташқари, одил судловнинг мавжудлиги одатда суд тўғрисидаги маълумотлар мавжудлигининг бир қисми ҳисобланади. Судлар тўғрисида кўпроқ маълумотга эга бўлган фуқаролар қонунни тўғри қўллаш амалиётини яхши биладилар.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг судга бўлган ишончини оширишда:

- судьяларнинг мустақиллиги;
- судлар томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлиги;
- суднинг очиқлиги, ошкоралиги ва шаффофлиги;
- судьянинг холислиги ва беғаразлигига шубҳа туғдирувчи омиллар

мавжуд бўлмаслиги;

- одил суловга эришиш лозим. Акс ҳолда фуқароларнинг судга бўлган ишончи йўқолади.

Фақат мустақил суд ҳокимияти ҳар бир фуқаронинг ваколатли ва холис судда ишни ошкора кўриш орқали ўзининг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мумкинлигига кафолат бўлиб хизмат қилади. (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ва Ўзбекистон Республикмаси Олий хўжалик суди Пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги 1/60-сон қарори).¹

Одил судловнинг ошкоралиги фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий онги ва маданиятини ривожлантиради, суд жараёнида иштирок этувчи шахсларининг профессионализм даражасини оширади, фуқароларни судлар фаолияти ҳақидаги ахборот билан таъминлайди, суд ҳокимияти нуфузини кучайтиради.

Ошкоралик принципнинг чекловлари фуқаролик жараёнининг маълум бир қисмига нисбатан қўлланилади. Фуқаролик процессида ошкоралик тамойилини истисно қиладиган асослар манфаатлар соҳасига кўра бўлинади.

Суд процессининг ошкоралиги қуйидаги ҳолларда истисно қилинади:

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ва Ўзбекистон Республикмаси Олий хўжалик суди Пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги 1/60-сон қарори

1) ишда иштирок етувчи шахсларнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ ҳолатлар;

2) оилавий ва оилавий муносабатлардан келиб чиқадиган ҳолатлар, шахсий ва оилавий сирлар,

3) вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига таъсир кўрсатадиган ҳолатлар;

4) тижорат ёки бошқа қонун билан ҳимояланган сирлар билан боғлиқ ҳолатлар;

5) маълумотларни ўз ичига олган ҳолатлар давлат сирини ташкил этадиган ёки давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби ёки ахлоқни таъминлаш билан боғлиқ.

Фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилишда суд ҳужжатларининг оммавий эълон қилиниши, суд мажлисида жамоатчиликнинг мавжудлиги, иш бўйича процессуал ҳужжатлар билан танишиш имконияти, шунингдек иш юритиш тўғрисида жамоатчиликни хабардор қилишни ушбу тоифадаги ҳолатлар кўрсатилган ишлар рўйхатидан чиқариб ташлаш керак. Суд процессининг ошкоралигини истисно қилиш фуқаролик процессининг ташқи ошкоралигини истисно қилишни англатади.

Фуқаролик жараёни жамоатчилик учун ошкоралик истисно қилинган ёки чекланганлигидан қатъи назар, ишда иштирок этаётган шахслар учун шаффофдир, чунки ўрганилаётган принцип қарама-қарши ва процессуал тенглик принципини амалга ошириш шартидир. Процессуал қонунчиликка мувофиқ, қоида тариқасида, фуқаролик процесси очиқ шаклда олиб борилади, аммо истиснолар мавжуд.

Одил судлов манфаатлари деганда судга ёки жараён иштирокчиларига босимни истисно қиладиган шароитларда суд томонидан далилларни ҳар томонлама ва тўлиқ текшириш имкониятини таъминлашдан иборат бўлиши мумкин бўлган манфаатлар тушунилади. Масалан, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш зарур бўлган тақдирда, гувоҳнинг жамоатчилик ва журналистлар иштирокида, шунингдек вояга етмаганларни сўроқ қилиш пайтида шахсий хавфсизлиги сабабли гувоҳлик беришдан бош тортиши ишни очиқ суд муҳокамасига тўсқинлик қиладиган ҳолат бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, ёпиқ суд мажлислари қонунда назарда тутилган ҳолларда ишда иштирок етувчи шахсларнинг талабига ёки суднинг ташаббусига кўра ўтказилади (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 208-моддаси¹).

Ишни ёпиқ мажлисда видеоконференцалоқа режимида эшитишга йўл қўйилмайди, бундай мажлиснинг аудио- ва видеоёзуви эса амалга оширилмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 208-моддаси

Ёпиқ суд муҳокамасига ишда иштирок этувчи шахсларнинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги маълумотларнинг ошкор этилишига йўл қўймаслик, шунингдек фарзандликка олиш сирини ва ёзишмалар сирини таъминлаш мақсадида суднинг асослантирилган ажрими билан йўл қўйилади. Ишни ёпиқ суд мажлисида кўриш суд муҳокамасининг барча қоидаларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Суд қарори барча ҳолларда очик эълон қилинади.

Фуқаролик процессида ошкоралик принципнинг чекланиши нафақат ёпиқ суд мажлисида кўрсатилган суд ҳужжатларини эълон қилишни чеклашни, балки уларни жойлаштириш билан боғлиқ чекловларни ҳам ўз ичига олиши керак.

Суд процессининг умумий вазифаларини амалга ошириш, ошкоралик принципнинг амалга оширилишига боғлиқ бўлиб, бу аҳолининг адолатга бўлган ишончини, адолат сифати ва ҳуқуқий маданиятини оширишга ёрдам беради. Ошкоралик принципи маълум даражада тортишув жараёнининг ажралмас қисми бўлиб хизмат қилади, бу фуқаролик процесси самарадорлигининг кафолати ҳисобланади. Муайян фуқаролик ишини кўриб чиқиш ва ҳал қилишда ошкоралик принципи қоидаларининг бузилиши унинг ҳал этилишининг тўғрилигига билвосита таъсир қилади. Ошкораликнинг амалда таъминланиши нафақат фуқароларнинг одил судловга бўлган ҳуқуқини таъминлайди, балки уларнинг судларга бўлган ишончини мустаҳкамлаб, жамиятда адолатни қарор топтириш, қонун устуворлигини таъминланишига замин яратади.

**МУХАММАДЖОНОВ ЖАСУРБЕК
ЖАХОНГИР ЎҒЛИ**

Давлат ва ҳуқуқ институти таянч
докторанти

ФУҚАРОЛАРНИНГ ТАДБИРКОРЛИК БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ ВА МАЗМУН-МОҲИЯТИ

Аннотация. Жамият ривожланиши ва тараққий этишининг асосий меъзонларидан бири унда юзага келувчи муносабатлар субъектлари ҳуқуқлари ва бурчларининг қатъий белгиланганлиги ва таъминланганлиги билан бевосита боғлиқдир. Шу ўринда бу субъектлар ичида инсон ва фуқаро категорияси алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, қолган барча субъектларнинг фаолияти моҳиятини ушбу категория ҳуқуқлари ва эркинликлари, фаровонлиги, ҳимоя қилиниши учун амалга ошириладиган фаолият ташкил қилади. Қисқа қилиб айтганда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, таъминлаш ва муҳофаза қилиш давлат ва жамиятнинг ягона барқарор тараққиётининг туб асосини ташкил қилади.

Калит сўзлар: инсон ҳуқуқи, конституциявий ҳуқуқ, тадбиркорлик, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, даромад олиш ҳуқуқи, реализация қилиш, товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳуқуқи.

Абстракт. Один из главных критериев развития и прогресса общества напрямую связан с тем, что права и обязанности субъектов, возникающих в нем отношений строго определены и обеспечиваются. На данный момент среди этих субъектов особое значение имеет категория человека и гражданина. Потому что сутью деятельности всех остальных субъектов является деятельность, осуществляемая по защите прав и свобод, благополучия и защиты этой категории. Одним словом, гарантия, обеспечение и защита прав и свобод человека являются фундаментальной основой единого устойчивого развития государства и общества.

Ключевые слова: право человека, конституционное право, предпринимательство, экономическая деятельность, право на занятие предпринимательской деятельностью, право на собственность, право на получение дохода, реализацию, право на производство товаров и услуг.

Abstract. One of the main criteria for the development and progress of society is directly related to the fact that the rights and duties of the subjects of relations arising in it are strictly defined and ensured. At this point, among these subjects, the category of human and citizen is of particular importance. Because the essence of the activity of all other subjects is the activity carried out for the protection of the rights and freedoms, well-being and protection of this category. In short, the guarantee, provision and protection of human rights and freedoms is the fundamental basis of the unified sustainable development of the state and society.

Key words: human right, constitutional right, entrepreneurship, economic activity, right to do business, right to property, right to receive income, realization, right to produce goods and services.

Кириш

Инсон ҳуқуқлари тизимида унинг меҳнат қилиш ва эркин касб танлаш ҳуқуқи, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш, меҳнат учун адолатли ҳақ олиш, меҳнатининг қадрланиши ҳамда рағбатлантирилиши бир бутун ҳуқуқлар мажмуини ташкил қилади. Энди ушбу яхлит тизимни бир биридан айро ҳолда ёки фақатгина бир қисми ёхуд бир элементининг ўзигина ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланлигини тасаввур қилайлик. Шунда инсоннинг меҳнат қилиш эркинлиги тўлиқ рўёбга чиққан ёки тўлиқ муҳофаза қилинган дея оламизми? Албатта, йўқ. Инсоннинг бошқа ҳуқуқлари ҳам аслида шундай изчилликда ишлайди. Инсоннинг моддий ҳаётини таъминлашга, яхшилашга, фаровонлигини оширишга қаратилган фаолиятини ҳуқуқий муҳофаза қилиш унинг ҳаётидаги асосий мақсадига эришишида – яъни яхши ва фаровон яшашига имконият яратишдир. Ана шундай фаолият категорияларидан бири бу унинг тадбиркорлик билан шуғулланишидир. Ўринли савол туғилиши мумкин. Тадбиркорлик фаолияти ўзи нима? Тадбиркорлик билан шуғулланиш инсонга тўғридан тўғри тегишли ҳуқуқми ёки йўқ? Агар шундай бўлса, унинг инсонга хос бўлган хусусиятлари ва омиллари нималардан иборат? Ушбу ҳуқуқ қандай фундаментал асосларда амалга ошади? Тадбиркорлик ҳуқуқини амалга ошириш инсоннинг қандай ҳуқуқ

ва эркинликлари замирида рўй беради? Қуйида олиб бориладиган илмий муҳокама ва фикрларда айнан шу саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинган.

Материал ва методлар

Мақолада етакчи халқаро олим ва соҳа экспертларининг мавзуга алоқадор назарий қарашлари ҳамда қимматли маълумотлари баён қилинган. Мавзуни очиб беришда умумийлик, солиштириш, таққослаш, таҳлил қилиш каби методлардан унумли фойдаланилган

Тадқиқот натижалари

Фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқининг таърифи ҳамда мазмун-моҳияти. Инсонларнинг тадбиркорлик билан шуғулланишни бошлаши узоқ тарихий жараёни қамраб олса-да, унинг ҳозирги замон тушунчаси XVIII асрда пайдо бўлган ва кўпинча “мулкдор” ибораси билан бир маънода тушунилган. Ҳозирги замон ғарб адабиётларида ҳам тадбиркорликка фойда олиш мақсадини кўзлаб ҳўжалик юритиш санъати, иқтисодий ва ташкилий ижодкорлик, ташаббуснинг эркин намоён бўлиши, новаторлик, хавф-хатарга нисбатан тайёр бўлиш ва шу каби кўп қиррали томонлари билан қаралади¹.

Тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқининг моҳиятини тушуниб етиш учун биринчи навбатда аниқлаштириш керакки, **“тадбиркор”** ва **“тадбиркорлик”** тушунчалари қандай мазмунга эга ва нимани англатади?

Ушбу тушунчаларни биринчи бўлиб XVII аср охири ва XVIII аср бошларида инглиз иқтисодчиси Ричард Кантилон қўллаган. Унинг қайд этишича, тадбиркор – таваккалчилик шароитида фаолият кўрсатувчи кишидир. Шу боисдан у ер ва меҳнат омилини иқтисодий фаровонликни белгилаб берувчи бойлик манбайи деб билган².

Тадбиркорлик тушунчасининг ўзи таърифлаш турига қараб тадқиқотларда турлича таърифланади. Иқтисодий термин сифатида қараганда унинг мазмуни бирмунча бошқачароқ акс этса, ҳуқуқий жиҳатдан бошқа бир категорияга мансубликни ифодалайди. Чунки, тушунча мазмуни ундаги юқори даражадаги динамик ўзгаришлар ҳисобига моҳиятини тўлиқ тушуниш учун бойиб, ўзгариб боради.

Маҳаллий олимларимиздан тадқиқотчи Ж.Давлетов фикрича, тадбиркорлик моҳиятан меҳнатга бўлган муносабатни ўзгартиради. Кишини ўз маблағи ва мол-мулки ҳисобига таваккал қилиб ишлашга ўргатади. Сарфланган 1 сўм тадбиркорга камида 2 сўм бўлиб қайтиши

¹ Муаллифлар жамоаси. Тадбиркорлик қонун ҳужжатларини тизимлаштиришнинг назарий ва илмий методологик асосларини такомиллаштириш масалалари: миллий ва хорижий тажриба. Монография. Тошкент. “LESSON PRESS” нашриёти. 2020. – Б. 71.

² Грубенкова Д.О. Предпринимательство в теориях Р.Кантильона, Маркса, Веблена и Шумпетера: сравнительный анализ. // Международный студенческий научный вестник. 2016. № 2; URL <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=15405>

лозим, агар у шундай фойда кўрмаса ёки шундай даромад топишни режалаштирмаса, таваккал қилмайди. Таваккал таваккал учун эмас, фойда кўриш учун, буни ишбилармон яхши билади¹.

Инсоннинг мулкка эгалик қилишининг асоси ёки уни қўлга киритиш ва уни тасарруф қилиш билан боғлиқ ҳолатларни назарда тутиб, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист М.Рустамбаев тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш инсоннинг мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ҳуқуқининг амалга оширилиши дея қайд этади².

Х.Азизов, Ш. Рўзиназаров, М.Бердиқулов, И.Турабоевлар ўзларининг “Тадбиркорлик қонун ҳужжатларини тизимлаштиришнинг назарий ва илмий методологик асосларини такомиллаштириш масалалари: миллий ва хорижий тажриба” номли ҳаммуаллифликда ёзилган монографиясида тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи тушунчасининг мазмун-моҳиятига тўхталиб, бу тушунча ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “Тадбиркорлик (инглизча enterprise, enterprising, русча - предпринимательство) – фойда олиш мақсадида фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ташаббуси асосида мустақил фаолият юритишидир. Тадбиркорлик ва бизнес тушунчалари ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Тадбиркорлик соҳасида бизнес фойда берадиган иқтисодий фаолият бўлиб, ушбу фаолият билан шуғулланувчи шахслар бизнесмен сифатида мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлашга, ялпи ички маҳсулотнинг кўпайишига, аҳоли фаровонлигининг ошишига хизмат қилади³.”

Юридик атамалар қомусий луғатида тадбиркорликка берилган таърифга кўра, тадбиркорлик билан шуғулланиш(тадбиркорлик) – қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ўз мулккий жавобгарлиги асосида даромад(фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият дея қайд этилади⁴.

Яна бир манбада ушбу ҳуқуқнинг моҳияти ҳақида қуйидаги батафсил таъриф келтирилади: “Тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи тушунчасининг мазмун-моҳияти унинг қуйидаги ўзаро боғлиқ хусусиятларини англаш орқали тушунилади.

¹ Давлетов Ж.Б. “Ўзбекистонда “ҳар бир оила – тадбиркор” концепцияси ва унинг инновацион моҳияти” мавзусидаги фал. фан. фал. док. (phd) дисс... автореферати. Самарқанд. – 2020. Б.13.

² Inson huquqi. Rustambayev M.X. va boshq. Darslik. Toshkent. “Yuridik adabiyotlar publish”. 2022. – B.325.

³ Муаллифлар жамоаси. Тадбиркорлик қонун ҳужжатларини тизимлаштиришнинг назарий ва илмий методологик асосларини такомиллаштириш масалалари: миллий ва хорижий тажриба. Монография. Тошкент. “LESSON PRESS” нашриёти. 2020. Б. 73.

⁴ Юридик атамалар қомусий луғати. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2003. – Б.309.

1. Тадбиркор фойда олиш мақсадида товар(ёки хизмат) ишлаб чиқаришнинг ягона жараёнида ер, сув, капитал ва меҳнат ресурсларини бириктириш ташаббусини олади.

2. Тадбиркор бизнес юритиш, фойдани кўпайтириш бўйича асосий қарорлар қабул қилади, бу қарорлар унинг фаолиятининг мақсадини белгилаб беради.

3. Тадбиркор юқори фойда орқасидан қувиб, янги маҳсулотлар, янги ишлаб чиқариш технологияси ёки ҳатто тадбиркорликни ташкил қилишнинг янги шакллари тижорат асосида жорий қилишга интилувчи ташаббускор шахс ҳисобланади.

4. Тадбиркорлик фаолияти – бу таваккал қилишга асосланган фаолиятдир¹.

Юқоридаги ташаббускорлик йўналишлари фуқароларга тадбиркорлик билан шуғулланиш учун бир неча уйғун ҳуқуқий имкониятларни таъминланишини талаб қилади. Биргина мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг қонуний мустаҳкамланиши ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдаги узвий жараёнларни ҳам юқори даражада, бироқ қонунга мувофиқ тартибга солинишини тақозо этади.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, тадбиркорлик билан шуғулланиш ўз хусусиятига кўра, муайян иқтисодий ҳуқуқлар жамланмаси ҳисобланади². Ана шу иқтисодий ҳуқуқларни амалга ошириш, аввало, давлатнинг қўллаб-қувватлаши ҳамда ҳуқуқий ҳимояси натижасида рўёбга чиқади.

Ушбу тушунчанинг таърифини келтиришда чет эллик илмий тадқиқотчилар тўплаган манбаларга мурожаат қиладиган бўлсак, Австралиянинг Сидней Бизнес мактаби тадқиқотчиси Ричард Г.Сеймоур ва Надим Аҳмадларнинг фикрига кўра: “Тадбиркорлик фаолияти - бу янги маҳсулотлар, жараёнлар ёки бозорларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш орқали иқтисодий фаолиятни яратиш ёки кенгайтириш орқали қиймат яратишга интилишда инсоннинг ташаббускор ҳаракатидир³.”

Бошқа бир интернет манбасида келтирилишича, тадбиркорлик — капитал сарфлаб товар ва хизматлар яратиш билан фойда топишга қаратилган иқтисодий фаолият, бизнеснинг асосий тури; тадбиркорлик мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва

¹ Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. Муаллифлар жамоаси. Тошкент. ТМИ, 2011. – Б. 139.

² Лыкин Г.Е. Защита конституционного права граждан на предпринимательскую деятельности в России: опыт, проблемы, перспективы: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Волгоград., 2006. – С. 7.

³ Ahmad, Nadim and Seymour, Richard G., Defining Entrepreneurial Activity: Definitions Supporting Frameworks for Data Collection. OECD Statistics Working Paper. 2014. – P.9. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1090372>

мулкый жавобгарлиги асосида амалдаги конунлар доирасида ташаббус билан иқтисодий фаолият кўрсатишидир. Тадбиркорлик ноёб қобилият, ер, меҳнат, капитал, ахборотлар билан бир қаторда иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришнинг бош омилларидан бири ҳисобланади. Тадбиркорлик бизнесга киради, лекин ҳар қандай бизнес тадбиркорлик бўлавермайди. Бизнесда товар ва хизматлар яратилиб, бозордаги талабга қараб тадбиркорлик фаолияти юзага келади¹.

Иқтисодчи Алберт О. Хиршман тадбиркорлик билан шуғулланувчи инсонни Номо Економикус деб номланувчи пассив фойдани максималлаштирувич шахс категорияси сифатида таърифлайди².

Яна бир тадқиқотчининг ёзишича, тадбиркор ўз ишини ўзи режалаштиради, ишлаб чиқаришни ташкил этади, маҳсулотни сотади ва олган даромадини ўзи мустақил тасарруф этади³.

Германиянинг Гейделберг университети профессори, машҳур олим Аксел Дреҳернинг таъкидлашича, иқтисодий эркинлик иқтисодий ҳуқуқларнинг ички либераллашувини назарда тутаяди, масалан, ҳукумат аралашувисиз, қонун устуворлиги шароитида, соғлом пул муомаласи ва очиқ бозорлар давлат томонидан қўллаб-қувватланган тақдирда фуқароларга иқтисодий операцияларни амалга ошириш эркинлигини кафолатлайди. Демак, иқтисодий эркинлик “бозор иқтисодиётининг мавжуд бўлиши, унинг марказий масаласи ихтиёрий айирбошлаш, шахсларнинг эркин рақобати ва мулкни ҳимоя қилишдан иборат” деган фикрни билдиради⁴.

Бу ерда иқтисодий операциялар дейилганда фуқароларнинг хўжалик муносабатларига киришуви ёхуд иқтисодий фаолият жараёнида қатнашиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишини назарда тутаяди.

Марказий Арканзас университети профессори, доктор Девид Митчел фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқини бевосита мулк ҳуқуқининг таъминланганлиги орқали изоҳлайди. Унинг фикрича, мулк ҳуқуқи шахсга уни кўпайтириш ва қийматини оширишга бўлган ташаббускорликни яъни тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқини

¹ Интернет ресурси. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/t/tadbirkorlik/>

² Philipp Aerni. Entrepreneurial rights as human rights : Why economic rights must include the human right to science and the freedom to grow through innovation. Banson, Cambridge, UK. 2015 – P.13.

³ Норбоев О. Миллий иқтисодиётда мулкчилик муносабатлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш истиқболлари. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) илмий электрон журнали. № 1. 2023, (№ 00063) DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss1/a32

Батафсил қаранг: file:///C:/Users/Acer/Downloads/32_Norboyev+305-311.pdf

⁴ Dreher, Axel, et al. “Globalization, Economic Freedom, and Human Rights.” The Journal of Conflict Resolution, vol. 56, no. 3, 2012. – P.524. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23248798>. Accessed 23 Jan. 2024.

амалга оширишга замин яратади. Жумладан, унинг қайд этишича: фуқароларнинг мулк ҳуқуқи жамиятдаги мавжуд ресурсларни самарали тақсимлаш учун рағбатлантиради, фуқароларга тадбиркорлик билан шуғулланиш имкониятларини тақдим этади ҳамда уларга янги бойликлар яратишга туртки беради. Мулк ҳуқуқисиз буларнинг ҳеч бири содир бўлмайди. Хавфсиз ва муҳофазаланган мулк ҳуқуқига эга мамлакатлар иқтисодий жиҳатдан тез ўсади, мулк ҳуқуқи тўлақонли таъминланмаган мамлакатлар эса турғунлашади¹.

Бундан ташқари у тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахслар ўз меҳнатининг самарасини олиш ҳуқуқига эга бўлиши кераклигини алоҳида таъкидлайди. Агар уларнинг фаолияти катта миқдорда солиққа тортилса ёки жуда кўп чеклашларга дуч келса, одамлар тадбиркорлик фаолиятига у қадар қаттиқ ёки ижодий ёндашиб киришмайдилар.

АҚШнинг Мериленд университети профессори Дан Моллер фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини таъминлаш мулк ҳуқуқини кафолатлаш ва тадбиркорлик билан шуғулланишга шарт-шароитлар яратиш туфайлигина ҳуқуқий жиҳатдан таъминланиши мумкин деб ҳисоблайди. Шунингдек, унинг фикрича: “Гарчи иқтисодий ўсишнинг барқарорлигини таъминлаш қийин бўлса-да, деярли ҳамма камбағал мамлакатларда иқтисодий ўсишга йўналтирилган сиёсат мулк ҳуқуқларини илгари суриш ва тадбиркорлик билан шуғулланишни рағбатлантиришни ўз ичига олади, биргина мисол қилиб, бизнесни бошлаш ва уни юритишни осонлаштиришни кўрсатиш мумкин. Шунга қарамай, глобал адолат тарафдорлари қашшоқлик инсон ҳуқуқларининг бузилиши эканлигини таъкидласада, улар бу турдаги иқтисодий ҳуқуқлар, эркинликлар ва нормаларни инсоннинг асосий ҳуқуқлари сифатида кўрмаслиги ҳайратланарли.”- дея бу борада ўзининг қарашларини баён қилади².

Тадқиқот натижалари таҳлили

Ишбилармонлик тушунчаси шахсларга бизнес бошлаш учун қулай амалий шарт-шароитларни яратиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш тизимини йўлга қўйиш, реал иқтисодиётни ислоҳ этишнинг энг муҳим йўналишларидан биридир.

¹ Official site of Independent institute. DAVID MITCHELL. Property Rights, Interests Groups, and the New Economy. Posted: Sat. September 15. 2001. Available at: <https://www.independent.org/students/essay/essay.asp?id=1386>

² Dan Moller. Global Justice and Economic Growth Ignoring the Only Thing That Works. Book: Economic liberties and human rights. Taylor & Francis, Routledge publication. New York. 2019. – P.95. Available at: <https://static1.squarespace.com/static/5f80be5a21d29366e84a124e/t/606103e471dbfd67c7175327/1616970725705/GrowthProofs+copy.pdf>

Шу ўринда бир маълумотни келтирсак, фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий нормалар турли мамлакатларда турлича ифодаланади. Биргина тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқини амалга ошириш учун яратилган имкониятлар фарқи ҳақида таққослаш учун факт: Янги Зеландияда бизнес бошлаш атиги ярим кунни олади ва тўловлар деярли йўқ; Венесуэлада бун қилиш 20 процедура, 230 кун ва ўртача фуқаронинг йиллик даромадининг 350 фоизини олади¹.

Тадбиркорлик билан шуғулланишнинг ҳуқуқий табиати шундан иборатки, амалдаги қонунчиликда белгиланган нормаларга мувофиқ ҳолда фуқаролар қонунда таъқиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишлари мумкин. Ушбу фаолият билан шуғулланишда субъектларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида ўз фаолиятини юридик шахс ташкил этган ҳолда ёки юридик шахс ташкил этмасдан бошқа кўринишларда товар ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш каби йўналишларда ташкил этиши мумкин.

Айни вақтда тадбиркорлик инсон фаолиятининг бир тури бўлиб, маълум бир моддий фойда олишни кўзловчи натижага эришишга қаратилган ҳамда ушбу натижага эришишнинг турли босқичлари ва шартларини ўз ичига олган, бу шартларнинг бажарилиш қоидалари белгиланганлигига боғлиқ ҳаракатлар кетма-кетлигидир. Фуқаролар ушбу ҳуқуқни амалга ошириш орқали унинг фаолият доирасини белгилаш ва тегишли фаолиятни якка тартибда ёки кооператив тарзда амалга ошириш, яъни жамоавий тадбиркорлик шакли сифатида тижорат ташкилотини яратиш, тадбиркорликни амалга оширишнинг иқтисодий стратегиясини мустақил равишда танлаш ҳуқуқига эга.

Бизнинг фикримизча, фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи мазмун-моҳияти ўз ичига қуйидаги ваколатларни қамраб олади:

1) мавжуд иқтисодий ресурслардан қонуний фойдаланиш;

Бу хусусият ўзида тадбиркорлик билан шуғулланиш учун асос бўлган инсоннинг мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилишини кўзда тутди. Мулк инсоннинг жисмоний ёки ақлий меҳнати орқали ҳамда бошқа юридик фактлар натижасида (мерос, ҳадя ва бошқ.) эришиладиган ҳамда мавжуд табиий ресурслар орқали унинг ихтиёрида бўладиган маълум бир ашёлар, ер, пул ва бошқа шу кўринишдаги ресурслар бўлиши мумкин. Шунинг асосида тадбиркорлик ҳуқуқини

1 Jahel Queralt and Bas van der Vossen. Economic liberties and human rights. First edition. Taylor & Francis, Routledge publication. New York. 2019. – P.1. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203701089>. Available at: <https://www.routledge.com/Economic-Liberties-and-Human-Rights/Queralt-van-der-Vossen/p/book/9781032092621> Accessed 23 Jan. 2024.

яхлит бир ҳуқуқ сифатида олсак, унинг бошланғич нуқтасида мулк ҳуқуқининг таъминланганлиги турса, бу ҳуқуқ амалга ошишининг охириги нуқтасида адолатли ва тегишлича фойда(даромад) олиш ҳуқуқи туради.

2) товарлар, ишлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва уларни эркин айирбошлаш;

Ягона иқтисодий тизим ҳамда иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солинганлиги, бозор муносабатларининг адолатлилиги, соғлом пул муомаласи каби шароитлар давлатнинг иқтисодий ривожланиши учун асосий масалалар ҳисобланади. Давлат ўзининг функционал вазифаси сифатида иқтисодий муносабатларни амалга ошириш учун жамият субъектларига етарлича ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб бериши лозим.

3) товарларни, ишларни, хизматларни сотиш(реализация) ва уларни сотишдан кейинги тадбиркорлик даромадини(фойдасини) олиш;

Тадбиркорлик билан шуғулланаётган шахс ушбу фаолиятнинг бошланиш нуқтасидан тортиб то кўзланган мақсадга эришишгача бўлган барча ҳаракатларни амалга оширган ҳолда ишлаб чиқарилган моддий ва моддий бўлмаган товарларни ёки ишлар ва хизматларни ўзи хоҳлаган усул ва воситаларда, турли йўллар орқали сотиши яъни реализация қилиши ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Фуқаро товарларни, ишларни, хизматларни сотиш орқали фойдани олишга қаратилган алоҳида ҳуқуққа эга бўлади. Даромад олиш тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқининг таркибий қисми сифатида ушбу ҳуқуқдаги асосий хусусиятни ифодалайди.

4) фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш.

Миллий қонунчилигимизга кўра, Ўзбекистон Республикасининг суд органлари фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмининг муҳим қисмидир. Фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи муҳофазасини амалга оширишда ушбу ҳуқуқнинг суд томонидан муҳофаза этилиши, давлат органлари, мансабдор шахслар ва жамоат бирлашмаларининг ноқонуний ҳаракатларидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Миллий қонунчилигимизда белгиланган тартибга кўра бу ҳуқуқни чеклашга фақат конституциявий тузум асосларини, бошқа шахсларнинг ахлоқи, саломатлигига зарар етказилиши мумкин бўлган ҳолатларда, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакат мудофааси ва давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида йўл қўйилади.

Хулосалар

Иқтисодий эркинликнинг негизи шахсий танлов, ихтиёрий айирбошлаш, очиқ бозорлар, аниқ белгиланган ва амалга ошириладиган мулк ҳуқуқларидир. Жисмоний шахслар, агар улар бошқаларнинг шахсига ёки мулкига зарар етказмаса, ўзлари учун танлаш ва ихтиёрий битимлар тузишга рухсат берилса, иқтисодий жиҳатдан эркиндир. Шахслар иқтисодий эркинликка эга бўлганда, улар нима, қачон ва қандай товарлар ва хизматлар ишлаб чиқарилиши, алмаштирилиши ва истеъмол қилинишини ҳал қилишлари мумкин. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, иқтисодий жиҳатдан эркин шахсларга сиёсий жараён ёки бошқалар томонидан зўравонлик, ўғирлик ёки фирибгарлик қўллаш орқали эмас, балки ўзлари қарор қабул қилишлари мумкин.

РАДЖАПОВ ДОНИЁР БАХТИЯРОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси, юридик
фанлари бўйича фалсафа доктори

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШНИНГ ЗАРУРАТИ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Аннотация: Ушбу мақолада фуқаролик суд ишларини юритишнинг ҳозирги кундаги ҳолати, ушбу жараёни оптималлаштиришнинг аҳамияти ва зарурати билан боғлиқ масалалар кўтарилган. Шунингдек, фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштиришнинг суд тизимини янги босқичга олиб чиқиш, адолатли суд қарорлари қабул қилинишига эришиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдаги аҳамияти тавсифланган.

Калит сўзлар: оптималлаштириш, одил судлов, даъво, фуқаролик суд ишлари, буйруқ тартибида ҳал этиш, сиртдан иш юритиш.

Аннотация: В данной статье поднимаются вопросы, связанные с современным состоянием гражданского судопроизводства, важностью и необходимостью оптимизации этого процесса. Также описывается важность оптимизации ведения гражданских судебных дел в выводе судебной системы на новый уровень, достижении принятия справедливых судебных решений, защите прав и свобод граждан.

Ключевые слова: оптимизация, правосудие, судебное разбирательство, гражданский процесс, судебное решение, заочное производство.

Abstract: This article raises issues related to the current state of civil court proceedings, the importance and necessity of optimizing this process. Also, the importance of optimizing the conduct of civil court cases in bringing the judicial system to a new level, achieving the adoption of fair court decisions, and protecting the rights and freedoms of citizens is described.

Keywords: optimization, justice, litigation, civil litigation, injunctive resolution, absentee proceedings.

Мамлакатимизда 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси эълон қилиниши суд-ҳуқуқ тизими ислоҳотларида янги даврни бошлаб берди.

Маълумки, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва манфаатларини, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлашда фуқаролик ишлари бўйича судларнинг ролини алоҳида қайд этиш жоиз.

Ўз навбатида судлар олдида қўйилган ушбу вазифани тўлақонли амалга оширилишида фуқаролик ишлари бўйича судлар тизимини оптималлаштириш, хусусан, фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш мақсадида энг қулай ва энг яхши натижа берадиган шарт-шароитларни яратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юртимиздаги бу борадаги ислоҳотларни 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясининг 15-мақсади ўз ичига қамраб олган бўлиб, унга кўра давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан самарали суд назоратини ўрнатиш ҳамда фуқаро ва тадбиркорлик субъектларининг одил судловга эришиш даражасини ошириш, шунингдек, суд тизимини босқичма-босқич рақамлаштириш, бюрократик ғов ва тўсиқларни бартараф этиш орқали фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг одил судловга эришиш даражасини тубдан ошириш, низоларни ҳал этишнинг муқобил усулларида кенг фойдаланиш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш асосий мақсад ва вазифа сифатида белгиланган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, фуқаролик ишлари бўйича республика судларида кўриб тамомланган фуқаролик иши ва аризаларнинг ҳажми ортиб бормоқда. Масалан, биргина фуқаролик ишлари бўйича судларида биринчи инстанцияни ўзида кўрилган ишлар сони 2019 йилда 276.937 тани ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2020 йилда 291.132 йилда тани, 2021 йилда 518.087 тани, 2022 йилда 863.883 тани, 2023 йилда эса 943.892 тани ташкил этган.

Судьялар иш ҳажмининг юқорилиги ўз навбатида фуқаролик ишларини қўзғатиш босқичида, ишларни кўриш ва ҳал қилиш жараёнида процессуал муддатларга риоя қилиш масалаларида, суд ҳал қилув қарорлари устидан шикоят бериш ва суд қарорларини ижро этиш босқичида айрим муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирда судлар томонидан процессуал ҳуқуқ нормаларига тўла риоя қилмасдан қарорлар қабул қилиш, ишларни лозим даражада тайёрламасдан фуқаролик ишларини судда мазмунан ҳал қилишга киришиш ҳамда айрим ҳолларда суд муҳокамасида иштирок этиш

хуқуқига эга бўлган шахсларни суд мажлиси вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан ишни кўриш ҳоллари учрамоқда.

Фуқаролик ишлари бўйича судьялар иш ҳажмининг ортиб бораётганлиги билан боғлиқ муаммоларнинг олдини олиш ўз навбатида мамлакатимизда фуқаролик ишлари бўйича судлар тизимини оптималлаштириш, фуқаролик-ҳуқуқий низоларни судга қадар ҳал этиш шакллари ривожлантириш ва айрим низосиз, мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини ҳал қилишнинг соддалаштирилган тартиб-таомилларини фуқаролик процессуал қонунчилигида мустаҳкамлашни тақозо этди.

Юқоридагиларга кўра, ҳозирги кунда фуқаролик ишлари бўйича судлар тизимини оптималлаштириш, шу билан бир қаторда фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштириш ва унинг шакл ва воситаларини тадқиқ этиб ўрганиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Мамлакатимизда янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида назарда тутилган мамлакатимизда адолат ва қонун устуворлиги тамойилларини тараққиётнинг энг асосий ва зарур шартига айлантириш вазибаларидан ҳамда ривожланиб бораётган ижтимоий муносабатлар талабидан келиб чиқиб, фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштириш фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларини ва фуқаролик суд ишларини юритишнинг айрим институтларини такомиллаштириш орқали амалга оширилиши лозим. Ўз навбатида мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари сифатида фуқаролик суд ишларини тўғри ва ўз вақтида кўриш ҳамда ҳал этилишини таъминловчи процессуал чораларни такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар самараси ўлароқ фаолияти тобора такомиллашиб бораётган фуқаролик ишлари бўйича судларда кўрилаётган ишларнинг сони ортиб бораётганлигининг ўзи судларнинг инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи идора сифатида аҳамиятининг ортиб бораётганлигидан далолат беради. Ўз навбатида, фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш механизмининг самарадорлигини ошириш мақсадида айрим фуқаролик ишларини ўзига хос моддий-ҳуқуқий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқишнинг янги процессуал тартибларини босқичма-босқич жорий этиш тақозо этилмоқда.

Фуқаролик ишларини уларнинг ўзига хос махсус хусусиятларини эътиборга олмай барча ишлар учун бир хил бўлган тартиб-таомилнинг қўлланилиши мақсадга мувофиқ эмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Хусусан, айрим тоифадаги низосиз талабларни фуқаролик процессида буйруқ тартибида ҳал этиш институтининг жорий

этилганлиги ва мазкур институт тобора такомиллашиб бораётганлиги фикримизни тасдиқлайди.

Юридик адабиётларда эътироф этилишича, фуқаролик суд ишларини оптималлаштириш воситаларини умумий ва махсус турларга ажратиш мумкин. Умумий воситаларга одил судловни амалга ошириш механизмини оптималлаштиришга хизмат қилувчи воситалар, яъни процессуал муддатларни оптималлаштириш, фуқаролик процесси босқичларини (фуқаролик ишини қўзғатиш, тайёрлаш, ишни мазмунан кўриш, суд ҳужжатларини қайта кўриш ва ижро) оптималлаштириш киради. Суд ишларини юритишни оптималлаштиришнинг махсус воситаларига фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал этишни тезлаштириш ҳамда соддалаштиришга қаратилган махсус институтларни ташкил этиш ва жорий қилишга йўналтирилади. Махсус воситалар сифатида соддалаштирилган, буйруқ тартибида ва сиртдан иш юритиш, келиштирувчи тартиб-таомиллар эътироф этилади.

Адабиётларда фуқароларнинг ҳуқуқларини амалда ҳимоя қилиш ишларни нафақат тўғри ҳал этиш, шу билан бир қаторда тез фурсатларда ҳимоя қилишни ҳам назарда тутиши, акс ҳолда процессда ютиб чиққан тараф ўз талабларининг қаноатлантирилгани ҳақиқатда қаноатланмаслиги алоҳида таъкидлаб келинади. Шу нуқтаи назардан XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Ғарбий Европа давлатлари фуқаролик процессуал қонунчилигига суд ишларини юритишни тезлаштириш ва соддалаштиришга қаратилган бир қатор жиддий ўзгартиш ва қўшимчалар киритилганлигини таъкидлаш ўринли бўлади. Хусусан, суд орқали ҳимояни тезлаштириш ва соддалаштириш масаласига Европа Иттифоқи органининг махсус қарори қабул қилинган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда кўплаб ривожланган давлатлар фуқаролик процессида тарафларни ўзаро муросага келтирадиган, яраштирадиган, ишнинг хусусияти ва турига қараб махсус соддалаштирилган ва жадаллаштирилган тартиб-таомилларни жорий этиш йўлини танлаган.

Хусусан, Германия, АҚШ, Буюкбритания каби давлатларнинг фуқаролик процессуал қонунчилигида фуқаролик ишлари уч турдаги, яъни оддий, стандарт ва мураккаб тартиб-таомилларга ажратилиб кўрилади.

Шунингдек, Германияда фуқаролик ишларини судда кўриш ва ҳал этиш нафақат судьялар сонини кўпайтириш орқали, балки суд ишларини ҳал этишнинг соддалаштирилган ва жадаллаштирилган тартиб-таомилларини жорий этиш эвазига тезлашган. Шунинг учун ҳам немис қонунчилиги фуқаролик процессини соддалаштириш бўйича бир неча бор жиддий ислохотларга дуч келган ва оқибатда “Соддалаштириш,

жадаллаштириш ва судьялар юкламалари бўйича қонунлар ва қонунлар тўплами” деб номланган махсус қонунлар қабул қилинган.

Фуқаролик процессида суд ишларини соддалаштирилган тартибда ҳал этиш бўйича Германия фуқаролик суд ишларини юритиш қонун ҳужжатлари бир қатор принципларга асосланган. Ушбу принциплар ичида суд жараёнларини тезлаштириш, соддалаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Мазкур принцип судда фуқаролик ишларини кўриш вақтини қисқартиришни назарда тутувчи қонунчиликда белгиланган чоралар орқали таъминланади. Хусусан, фуқаролик иши судда тез ва ўз вақтида кўриб ҳал этилиши учун мазкур иш суд мажлисига қадар пухта тайёргарликдан ўтади. Зеро, Германия фуқаролик процессуал қонунчилигида суд муҳокамаси иложи борида қисқа муддатда олиб борилиши ҳақида норма мустаҳкамлаб қўйилган.

Германия фуқаролик процессуал қонунчилигида суд ишларини соддалаштирилган тартибда юритиш бир қатор шартларга асосланишини таъкидлаш ўринли бўлади. Мазкур шартларнинг дастлабкиси, талабнинг мазмунига (айниқса, пул мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ талабларга), иккинчиси эса тарафларнинг келишувига (ёки эътирознинг бўлмаслигига), шунингдек ёзма далилларнинг асосланганлигига (кучига) таянади. Шу ўринда, Ғарбий Европа давлатлари фуқаролик процессида ёзма далиллар (айниқса, оммавий ҳужжатлар) бошқа исботлаш воситаларига нисбатан юқори исботлаш кучига эга эканлиги ҳақида умумэътироф этилган қоида амал қилади.

Ривожланган давлатлар тажрибаси шунини кўрсатадики, ушбу давлатларда қонунчилик ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг турли кафолатларини ўзида мустаҳкамлаган. Ушбу кафолатлар ичида ҳуқуқни суд орқали ҳимоя қилиш нисбатан кўп харажат ва вақт талаб этадиган шакл ҳисоблангани боис, биргина АҚШда 90 фоиз ишлар соддалаштирилган тартибда иш юритиш орқали, 22 фоизи суд ҳал қилув қарорини чиқариш орқали (summary judgment), қолган қисми эса келишув битими тузиш орқали тамомланади.

Шу ўринда ҳуқуқшунос олим Е.И.Носырева одил судловга йўл қўйиш ва унинг осонлик билан ечилишини назарда тутиш мақсадида АҚШда мавжуд бўлган тажрибани, яъни адвокат иштироки шарт бўлмаган, иш юзасидан дастлабки иш юритиш талаб этилмайдиган, тарафлар ўртасида баҳслашишга қаратилган қоғозларни бир-бирларига нисбатан тақдим этиш мажбурияти юклатилмаган, даъво ариза ўрнига судда иш қўзғатишни осонлаштирадиган ва ўзида тарафлар ҳақида минимал маълумотларни ўзида қамраб олган аризаларни тақдим этиш орқали айрим кичик даъво талаблари бўйича иш юритишни таклиф қилади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, фуқаролик суд ишларини юритиш жараёнларига замонавий техник воситаларни жорий этиш ҳамда шунга мутаносиб равишда процессуал қонунчиликка ҳам тегишли ўзгартиш ва қўшимчаларнинг киритилиши натижасида ҳам фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштириш юз берди.

Хулоса ўрнида, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фуқаролик ишлари бўйича судлар тизимини оптималлаштириш, одил судловга йўл қўйиш ва унинг учун шарт-шароит яратиш борасидаги вазифаларни ҳал этиш кўп жиҳатдан суд ишларини юритишнинг махсус соддалаштирилган тартиб-таомилларини жорий этиш ҳамда унча мураккаб бўлмаган ва кенг қўламдаги суд муҳокамасини талаб этмайдиган низоларни муқобил (альтернатив) ҳал этиш усуллари қўллаш билан боғлиқдир. Зеро, даъво тақдим этишдан то суд ҳал қилув қарорини чиқаришгача бўлган йўл қанчалик қисқа ва енгил бўлса, процесс шунча такомиллашган бўлади

IV-БОБ. ЖИНОЯТ-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

ПЎЛАТОВ БАХТИЁР ХАЛИЛОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси кафедра
профессори, ю.ф.д., профессор.

ДАВЛАТ АЙБЛОВЧИСИ НУТҚИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА МАЗМУНИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада суд музокараси давлат айбловчисининг нутқи билан бошланиши, у ҳукм чиқаришда суд ҳал қиладиган масалалардан келиб чиқиши, нутқ элементлари, уларнинг мазмуни, салмоғи, Конституция, ЖПК, Олий суд Пленуми қарори ва Бош прокурорнинг саҳавий буйруғидан келиб чиқувчи талаблар, далилларнинг ишончлилиги, мақбуллиги, етарлилиги баҳолаш мезонлари. Давлат айбловчисининг нутқига оид олимларнинг фикрлари ёритилган.

Калит сўзлар: суд музокараси, давлат айбловчиси нутқи, нутқ элементлари, қонун, норматив ҳужжатлар талаблари, далилларга баҳо бериш мезонлари, давлат айбловчиси нутқига оид олимлар фикрлари.

Аннотация: В данной статье освещены вопросы начатия судебных прений с обвинительной речи государственного обвинителя, в которой должны быть отражены вопросы которые суд должен решать при вынесении приговора, элементы, содержание, эффективность речи, требования вытекающие из Конституции, УПК, постановления Пленума Верховного суда и отраслевого приказа Генерального прокурора, вопросы оценки доказательств с точки зрения достоверности, законности и достаточности. Мнения ученых касательно обвинительной речи прокурора.

Ключевые слова: Судебные прения, речь государственного обвинителя, элементы речи, требования закона, нормативных актов, критерии оценки доказательств, мнения ученых касательно обвинительной речи прокурора

Бугунги кунда жиноий суд ишларини юритишда иштирок этаётган прокурорларга қўйилаётган асосий талаб қонунда белгиланган ваколатлар орқали суд қарорларнинг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишга ҳамда қонунийликни мустаҳкамлашга, қонун устиворлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишни таъминлашга йўналтирилган¹.

Суд тергови тамомланганидан сўнг суд тарафларнинг музокарасини эшитишга ўтади. Музокара давлат айбловчиси ва жамоат айбловчисининг нутқлари билан бошланади. Давлат айбловчиси суд

¹ Довудова Д.С. Жиноят процессининг суд муҳокамасида прокурор иштироки: назария ва амалиёт. Монография. Т-2022 й. "IMPRSS VEDIA", МЧЖ, 6- б.

терговининг якунларини инобатга олиб, ўз нутқида судланувчининг айблилиги ёки айбли эмаслиги тўғрисидаги хулосасини асослантириши лозим¹.

Давлат айбловчиси нутқининг композицион тузилиши қонунда белгилаб берилмаган. Прокурор уни тузишда ЖПК 457-моддаси талабларига мувофиқ ҳукм чиқаришда суд ҳал қиладиган масалалардан келиб чиқади.

Фикримизча қайд қилинган процессуал қонунчилик талаблари асосида прокурор нутқининг элементларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилигига баҳо бериш; 2) содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатларини изоҳлаш, қилмиш жиноят деб ҳисобланадими ва у Жиноят кодексининг қайси моддаларида жазо кўзда тутилган, бу қилмишни судланувчи содир этганми, унинг айб шаклини асослаш; 3) судда ўрганилган ва текширилган далиллар ва уларнинг манбаларини таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш; 5) судланувчининг шахсини тавсифловчи маълумотлар, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар таҳлили; 6) судланувчи содир қилган жинояти учун жазоланиши керакми, унга қандай жазо тайинланиши, жазони қандай тартибли колонияда ўташи лозим ва шу жазони ўташи керакми; 7) фуқаровий даъво қаноатлантирилиши керакми, кимнинг фойдасига, қанча миқдорда, фуқаровий даъво қўзғатилмаган бўлса, жиноят туфайли келтирилган мулкӣ зарар ундирилиши керакми, судланувчилар шериклик ёки ҳиссадорлик тартибида жавобгарликка тортилишлари лозимми, процесс чиқимларини кимнинг зиммасига ва қанча миқдорда юклаш масаласи; 8) фуқаровий даъвони таъминлаш учун хатланган мол-мулкни, шунингдек, ашёвий далиллар тақдирини ҳал қилиш; 9) содир қилинган жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт – шароитлар таҳлили ва уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар ва ишни қонуний ҳал қилиш билан боғлиқ бошқа масалалар.

Ушбу элементларнинг изчиллиги, шунингдек мазмуни ва салмоғи турлича бўлиши мумкин ва давлат айбловчисининг ҳар бир аниқ жиноят иши бўйича техник жиҳатдан қарорини ифодалайди. Шу билан боғлиқ равишда кўрсатилган элементларни қараб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясининг 21, 25, 26 ва 29 - моддаларига мувофиқ, инсон ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, жамият ҳамда давлатнинг, ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказмасликлари шарт, яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир ва у қонун билан муҳофаза қилинади. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессал кодексининг 449-моддаси.

оғир жиноятдир. Инсоннинг шаъни ва қадр-қиммати дахлсиздир. Ҳеч нарсa уларни камситиш учун асос бўлиши мумкин эмас. Ҳуқуқбузарликлардан жабрланганларнинг ҳуқуқлари қонун билан муҳофаза қилинади.

Содир этилган ҳар бир жиноят жамият учун муайян даражада хавфли ҳисобланади. Давлат айбловчиси ўз нутқини тайёрлаш жараёнида бунини аниқлаши ва унга урғу бериши лозим. Жиноятнинг жамият учун хавфлилики даражасини тушунтириб бериш тарбиявий функцияни ҳам бажаради. Айниқса ҳали суд амалиёти шаклланмаган жиноятларнинг янги таркиблари бўйича, уларнинг ижтимоий хавфлилигига баҳо беришга батафсил тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Айблов нутқининг мазкур қисмини сайёр суд мажлисида ва иш долзарб аҳамиятга эга бўлганда кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Лекин бу ҳолатлар муайян шахс содир этган қилмишнинг хавфлилики даражасини бўрттириб кўрсатишга олиб келмаслиги керак.

Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 126-сонли буйруғида суд процессидан қонунларни тарғиб қилиш, жамоатчилик эътиборини ҳуқуқбузарликларни келтириб чиқарган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф қилишга қаратиш воситаси сифатида самарали фойдаланилсин. Судларда ишлар кўрилишида прокурор ваколатларини таъминлаш фаолиятига мунтазам равишда ошкоралик бериб борилсин - деб бежиз кўрсатилмаган¹.

Содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатларини баён этиш ҳам давлат айбловчиси нутқининг таркибий қисми ҳисобланади. Уларни баён этиш тартиби прокурор ҳал этадиган техник ишдир. Бу масаланинг кўп эпизодли ва кўп таркибли ишлар бўйича ҳал этилиши айниқса муҳим. Адабиётда содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатларини баён этишнинг қуйидаги уч усули таклиф этилади: хронологик, мунтазамлик ва аралаш.

Хронологик усулда иш ҳолатлари жиноят содир этилган вақтда ҳақиқатда қандай бўлган бўлса, шундай тартибда баён этилади. Мунтазамлик усулининг моҳияти шундан иборатки, прокурор иш ҳолатларини тергов ва суд тергови процессида қандай белгиланган бўлса, ушундай изчиликда кўрсатади.

Ҳам мунтазамлик, ҳам хронологик усул элементларини ўз ичига олган аралаш усулни кўп эпизодли ишлар бўйича қўллаш мумкин².

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 2015 йил 27 ноябрдаги 126-сонли буйруғи

² Зинатуллин З.З. Общие проблемы обвинения и защиты по уголовным делам: Учебное пособие. Ижевск, 1989, С.35.

Таклиф этилаётган усуллар бир неча шахсга айблов эълон қилинган кўп эпизодли ишлар бўйича иш қамровини баён этиш муаммосини тўла ҳал этаолмайди. Бундай вазиятда ҳатто содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатларини қисқача баён этиш ҳам кўп вақтни олади. Бу вақт ичида давлат айбловчиси фактларнинг мураккаб тизимини тушунарли тарзда тузиб чиқиши лозим. Содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатларини бундай усулда баён этишни барча судланувчилар учун умумий бўлган жиноят содир этиш ҳолатларидан бошлаш, сўнгра эса уларнинг ҳар бирининг жиноий эпизодларини алоҳида ёритиш, қайси бири қулайлигига қараб, хронологик ёки мунтазам тартибда гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир.

Содир қилинган жиноятнинг ҳақиқий ҳолатлари қамровини баён этиш усули судда ўрганилган ва текширилган далиллар манбаларини таҳлил қилиб, уларга баҳо бериш тартиби билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳар бир нутқнинг марказий ва асосий қисмини ташкил этади. В.И.Рохлин ва А.М.Дворянскийнинг¹ фикрига кўра, бунда икки хил ёндашув мавжуд: 1) дастлаб ишнинг барча ҳақиқий ҳолатлари тўлиқ баён этилади, сўнгра улар бўйича далиллар келтирилади; 2) ҳар бир жиноят эпизодининг ҳақиқий ҳолатлари баён этилгач, тўғридан-тўғри тегишли далиллар келтирилади. Прокурорнинг нутқи кимларга қаратилган бўлса, ушлар айбловнинг умумий ҳажмидан бирор бир нарсани, бирор бир детални унутиб қўймасликлари учун иккинчи вариант катта ҳажмли ишларда қўлланилади.

Давлат айбловчиси нутқининг ушбу қисмида нафақат содир қилинган жиноятнинг барча эпизодлари, балки ҳар бир судланувчининг роли, бу эпизодларнинг ўзаро алоқаси, жиноят иштирокчиларининг алоқалари ҳам аниқ ифодаланган бўлиши керак.

Прокурор судда ўрганилган ва текширилган далилларни, уларнинг манбаларини келтирибгина қолмай, уларни таҳлил қилади, баҳолайди. Шунинг учун ҳам айнан шу қисм давлат айбловчиси нутқининг энг мураккаб ва кенг ҳажмли қисмларидан бири ҳисобланади. Унда, хусусан, айб исботланганлиги тўғрисида хулоса чиқарилади.

Бундай таҳлил нутқнинг олдинги қисмлари билан мувофиқлаштирилиши ҳамда кейинги хулосалар учун асос бўлиб хизмат қилиши керак. Нутқнинг мазкур қисмини кўнгилдагидек тузиш учун прокурор далиллар ва исбот қилиш муаммолари билан танишган бўлиши лозим. Далилларни таҳлил қилишга киришар экан, прокурор исбот қилиш предметини, яъни Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 82-моддасида баён этилган ҳолатлар доирасини, яъни айблаш ва ҳукм қилиш учун асослар мавжудлигини аниқ тасаввур қилиши керак, яъни

¹ Рохлин В.И. Дворянский А.М. Организация и методика участия прокурора в рассмотрении судами уголовных дел: Метод рекомендации. СПб., С.22.

исбот қилиш ишни қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги ҳақиқатни аниқлаш мақсадида далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашдан иборатдир.

Давлат айбловини қувватлаш амалиёти ҳолатларининг барчаси ҳам прокурордан уларни исбот қилиш бир хил шароитларни талаб этавермаслигини кўрсатади. Очiq-аён кўриниб турган фактлар ҳам, низоли (баҳсли) фактлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, техника хавфсизлиги қоидалари бузилганлиги аён кўриниб турган бўлсада, бунга маълум бир мансабдор шахснинг дахлдорлиги баҳсли бўлиши мумкин. Совуққонлик мавжудлиги шароитида зарарли оқибатлар келиб чиқиши ва шахснинг ҳаракатсизлиги ўртасидаги сабабий боғланиш баҳсли бўлиши мумкин. Шу боисдан прокурор исбот қилишга алоқадор бўлган баҳсли ҳолатларни ажратиб олиб, уларга кўпроқ эътибор қаратиши керак.

Далиллар назариясидан келиб чиқиб, исбот қилишни фикрлаш фаолияти, амалий фаолият сифатида ва мантиқий операция сифатида фарқлаш лозим. Фикрий фаолият билан исбот қилиш, бу жараённинг ички томони бўлиб, далилларни баҳолаш замирида ётади. У терговчига ушбу факт, ҳодиса билан уни асослантирувчи бошқа фактлар ва ҳодисалар ўртасидаги объектив алоқани очиб кўрсатади¹.

Амалий фаолият билан исбот қилиш далилларни излаб топиш, текшириш ва мустаҳкамлашга қаратилган аниқ ҳаракатларда ифодаланади. У фақат жиноят – процессуал қонуни доирасига мос тартибда амалга оширилади. Мантиқий операция асосида исбот қилиш – бирор бир фикрнинг ҳуқуқийлигини бошқа ҳақиқий ва у билан алоқадор фикрлар ёрдамида асослашдир. Прокурорнинг суд музокараси қисмидаги фаолиятига кўпроқ фикрий фаолият билан мантиқий операция асосида исбот қилиш хосдир.

Суд муҳокамасининг кўрсатиб ўтилган қисмида далилларни жараённинг таркибий қисми сифатида баҳолаш давлат айбловчиси фаолиятининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Давлат айбловчиси ўз нутқида алоҳида далилларга ҳам, уларнинг йиғиндисига ҳам баҳо бериши керак. Далилларни йиғиндиси бўйича баҳолаш у ёки бу фактнинг исботланганлиги ҳақида хулосалар чиқариш учун тўпланган ва текширилган далиллар етарлилиги хусусидаги саволларга жавоб беради. Лекин фактнинг исботланганлиги тўғрисида фақат бир далилни алоҳида равишда, унинг манбаси, тегишлилиги, йўл қўйилиши ва ҳаққонийлигини эътиборга олган ҳолда баҳолагандан кейингина хулоса чиқариш мумкин. Далилларни умумий тарзда баҳолагач, ҳар бир далилнинг ҳаққонийлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

¹ Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно – практическое пособие. М., 2001, С. 83.

Ҳар бир далилни алоҳида ва барча далилларни бир бутун ҳолда баҳолашда қуйидаги асосий омиллар амал қилади: объектив омиллар ҳақиқатни аниқлаш ва англашнинг асоси сифатида, амалиёт ва субъектив омиллар далилларни баҳолаш усули ва натижаси сифатида¹.

Суд музокаралари босқичида субъектив омил бир мунча бўртиб кўринади. Шубҳасиз, айблов нутқида далилларни баҳолар экан, прокурор ички ишончга таянади. Ички ишонч – бу мезон эмас, балки ишнинг ҳолатларини, унинг усули ва далилларни баҳолаш натижаларини текшириш мақсадидир, дейди С.В.Корнакова². Фикримизча ички ишонч бўлмаса, у айбловдан воз кечиши шарт. Судда прокурор айбловни қувватлаши керак эмас, у айбловнинг асослилигини, қонунларга монандлигини исботлаб бериши керак³.

Далилларни ички ишончга таяниб баҳолаш имконияти, ушбу принцип жинойт - процессуал қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилиши муносабати билан пайдо бўлди. Тарихга назар ташланса, қонун чиқарувчи бу ишни аста-секин амалга ошира борди. Қадимги даврларнинг илк баҳслашуви жараёнида низо яккама – якка олишув, олов, сув ёрдамида синаш йўли билан ҳал этилган. Бунда далилларни баҳолаш, тегишли тарафлар жанг қонидасига амал қилишганини кўрсатадиган маълумотларни кўриб чиқиш билан кифояланар эди. Замонлар ўтиб бу тартибнинг ўрнини расмий далиллар тизими эгаллади.

Айбланувчига қарши, жинойт содир этилганлигини тўлиқ фош қилувчи далиллар етарлича тўпланган тақдирда ҳам суд уларнинг ҳаққонийлигини яна бир карра текшириб кўриши керак.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жинойт-процессуал кодекси талабларига мувофиқ суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ишдаги барча ҳолатларни синчковлик билан, тўла, ҳар томонлама ва холисона кўриб чиқишга асосланган ҳолда қонунга ва ҳуқуқий онгга амал қилиб ўзларининг ички ишончлари бўйича далилларга баҳо берадилар. Ҳар бир далил ишга алоқадорлиги, мақбуллиги ва ишончлилиги нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим. Далиллар жинойт иши учун аҳамиятли бўлган мавжуд ҳолатлар ҳақидаги хулосаларни тасдиқловчи, рад этувчи ёки шубҳа остига олувчи фактлар ёки нарсалар тўғрисидаги маълумотларни акс эттирган тақдирдагина ишга алоқадор деб эътироф этилади. Далиллар белгиланган тартибда тўпланган ва ушбу Кодекснинг 88, 90, 92 — 94-моддаларида назарда тутилган шартларга мувофиқ бўлсагина, улар мақбул деб эътироф этилади. Текширув натижасида

¹ Вандер М.Б. Объективизация доказывания в уголовном процессе с применением научно – технических средств. СПб., 1994, С. 5.

² Корнакова С.В. Логика уголовно-процессуального доказывания. Учеб.пособие. -М. ИНФРА, 2019. -С.108.

³ Довудова Д.С. Жинойт процессининг суд муҳокамасида прокурор иштироки:назария амалиёт. Монография. Т-2022 й."IMPRSS VEDIA", МЧЖ, 90 б.

ҳақиқатга мувофиқ эканлиги аниқланган далиллар ишончли деб ҳисобланади¹.

Жиноят иши доирасида исботланиши керак бўлган барча ва ҳар бир ҳолатнинг ҳақиқийлигини сўзсиз тасдиқловчи ишга оид барча ишончли далиллар тўпланган бўлса, уларнинг жами ишни ҳал қилиш учун етарли деб ҳисобланади.

Назария ва амалиётда далилларни баҳолашда ички ишончни қаноатлантириши лозим бўлган талаблар қуйидагиларга асосланиши керак: а) қонунда белгиланган тартибда тўпланган далилларга; б) қонунда белгиланган тартибда текширилган ва кўрилган далилларга; в) ҳар бир далилни алоҳида ва барчасини бир бутун ҳолда кўришга; г) иш материалларини ҳар томонлама, тўлиқ ва холис кўрилганлигига.

Ички ишонч мавжуд ҳужжатлар билан шундай асосланиши керакки, у иш ҳужжатларидан чиқариш мумкин бўлган ягона хулоса бўлсин. Санаб ўтилган талабларнинг барчаси ички ишончни назоратсизликдан халос қилади ва далилларни ички ишонч асосида баҳолашга хос бўлган субъективизм таъсирини маълум даражада камайтиради.

Давлат айбловчисининг фаолиятида далилларни ички ишонч асосида баҳолашнинг ўзи билан кифояланиб бўлмайди. Айблов нутқи ёрдамида ўз ички ишончини судьяларга ва залда ҳозир бўлганларга етказа олиши зарур. Мантиқий операция асосида исбот қилиш ана шу тариқа намоён бўлади. Мантиқий операция далилий фикрлашда ҳам, рад этишда ҳам ифодаланиши мумкин. Давлат айбловчиси музокараларда сўзга чиққанда уларнинг ҳар қайсисидан фойдалана билиши керак.

Далилий фикрлаш учта ўзаро алоқадор элемент, яъни тезис, далил-исбот ва намойиш этишни ўз ичига олади.

Далиллаш ҳақиқийликни исботлаш жараёнида асосланадиган мулоҳаза юритишдир, масалан, ишнинг қандайдир ҳақиқий ҳолати, судланувчининг шахси, жиноят содир этиш сабаблари, шарт-шароитлари ҳақида мулоҳаза юритиш ва бошқалар. Далил-исботлар ҳақиқий ҳолат бўлиб, унинг ёрдамида тезис асослаб берилади. Улар далилларнинг мантиқий пойдевори ролини бажаради. Ҳуқуқ нормалари, аксиомалар, шунингдек, ҳақиқийлиги аниқланган фактларга оид тасдиқлар далил-исботлар бўлиши мумкин. Намойиш этиш далил-исбот ва тезис ўртасидаги мантиқий алоқадир.

¹ 95-модданинг учинчи қисми Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 31 декабрдаги ЎРҚ-198-сонли Қонуни таҳририда — ЎР ҚХТ, 2008 й., 52-сон, 514-модда) , Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли “Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 4, 19-бандлари ва 20-бандининг тўртинчи хатбоши, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2018 йил 24 августдаги 24-сонли “Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорининг 2 - 17-бандлари

Рад этиш бу аввал илгари сурилган тезиснинг ҳақиқий эмаслигини аниқлаш йўли билан далиллашни ҳал қилишга қаратилган мантиқий операция. У учта усулда: тезисни рад этиш, далил-исботларни рад этиш ва намоиш этишни рад этиш билан бажарилади.

Санаб ўтилган мантиқий операциялар исбот қилиш муайян қоидаларига амал қилинган ҳолда амалга оширилганда давлат айбловчиси томонидан муваффақиятли бажарилиши мумкин. Бу қоидалар қуйидагилардан иборат: 1) тезис мантиқан аниқ, лўнда ва тўғри бўлиши керак; 2) тезис мазмунан бир хил бўлиши керак; 3) далил-исботлар ҳақиқий ва исботланган бўлиши керак; 4) далил-исботлар автоном тарзда, яъни тезисдан мустақил ҳолда асослантириган бўлиши керак; 5) далил-исботлар бир-бирига қарама-қарши бўлмаслиги керак; 6) далил-исботлар мазкур тезис учун етарли бўлиши керак; 7) намоиш этиш тўғри бўлиши керак.

Келтирилган қоидалардан биринчиси айниқса ишнинг ҳақиқий ҳолатларини баён этишда муҳим ҳисобланади. Уларни аниқ-равшан, равон, тўғри ва тизимли баён этиш исбот қилишнинг мантиқий операциясининг амалга оширилишини таъминлайди.

Аниқ тезис учун далил-исботлар етарлилиги қоидаси прокурорлар томонидан ҳамма вақт ҳам қўлланилавермайди. Далиллар моҳиятини очмасдан туриб уларни санаб ўтиш прокурорлар ўртасида кенг тарқалган хатолардан саналади.

Далил-исботлар бир-бирига қарама-қарши бўлмаслиги керак деган қоидага амал қилиш ҳам айрим ҳолларда давлат айбловчилари фаолиятида мураккабликни келтириб чиқаради. Бу кўпинча ишда қарама-қарши далиллар мавжуд бўлганда юзага келади.

Прокурор айблов нутқида судланувчи ва унинг ҳимоячиси илгари сурган версияни кўпинча рад этади. Бундай ҳолатларда версиялар далилларга асосланган ёки асосланмаганлигини аниқлаш зарур. Айблов нутқида ҳимоячи билан баҳсга киришиш мумкин. Шу билан бир вақтда прокурор нафақат айблов тезисини тасдиқловчи далилларни, балки айбловни заифлаштирадиган, судланувчининг жавобгарлигини енгиллаштирадиган далилларни ҳам таҳлил қилади ва баҳолайди. Бу эса нутқнинг ишонарли чиқишини таъминлайди ва прокурорнинг холислигидан далолат беради.

Далилларни таҳлил қилиш ва баҳолашда далилни шубҳа остида қолдириши мумкин бўлган қарама-қаршиликлар, у ёки бу далилларни шубҳа остига қўйиши мумкин бўлган ҳолатлардан кўз юммаслик, аксинча, у ёки бу далиллар қандай пайдо бўлганлиги, дастлабки тергов ва суд терговида улар қай тарзда ўзгарганлиги, қарама-қаршиликлар сабаби нимада эканлигини кўрсатиш керак.

Прокурор қайсидир далилни сифатсиз, ноъмақбул деб топган тақдирда, бунини исботлаб бериши ҳамда далил-исботлар асосида муайян хулосага келиши лозим. Хулоса мутлақ характерда бўлиши керак. Давлат айбловчисининг сифатсиз, ноъмақбул далилларни баҳолашда бири-бирини инкор этувчи хулосалар чиқариши мутлақо тўғри эмас.

Давлат айбловини қувватловчи прокурорлар кўпроқ қўллайдиган исбот қилиш усулларида бири – далилларни муайян изчиликда, кўпинча кам салмоқлисидан бошлаб кўп салмоқлисигача таҳлил қилишдир. Бундай усулни биринчи навбатда ҳимоячи амалга оширишини кутиб ўтирмасдан, заиф далилларни таҳлил қилиш, синчиклаб кўриш ва шубҳали далилларни қатъиятлик билан чиқариб ташлаш лозим.

Суд терговда ҳимоя тутган йўл аниқ кўзга ташланганда ва у айблов позициясига яққол қарама-қарши турган ҳолларда ҳимоя версиясини рад этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

Ҳар қандай тарздаги қонун бузилиши ҳам далилларни яроқсиз деб топишга сабаб бўла оладими, деган масаланинг ҳал этилиши катта амалий аҳамиятга эга. Эҳтимол тутилган барча қонун бузилишларни, жиддий ва унчалик жиддий бўлмаган қонун бузилишларига қиёслаш йўли амалиётда йўқ ва у ёки бу далиллар тақдирини бунга боғлиқ равишда ҳал этиш ўта хавфли ҳисобланади. У унчалик арзимас бўлган қонун бузилишларини бевосита ёқлаб, процессуал меъёрларнинг поғонама-поғона мажбурийлигини вужудга келтириши ва бунинг оқибатида жиноят бўйича судлов ишларини юритишда қонун бузилишлар чуқурлаштирилиб юборилиши мумкин.

Шуни ҳисобга олиш керакки, тергов амалиётида ҳақиқий маълумотларни олиш ва мустаҳкамлаш усуллари ҳар доим ҳам жиноят - процессуал қонун талабларига мос бўлавермайди¹.

Бундай ҳолат суд мажлисида, айниқса унга баҳо бериш лозим бўлган суд музокараси чоғида давлат айбловчисини қийин аҳволга солиб қўяди. Далиллар қонунда белгиланган тартиб бузилган ҳолда олинган, лекин умуман айблов позициясига путур етказмайдиган бўлса, давлат айбловчиси ўз нутқида бунга судьянинг эътиборини қаратиши лозим. Бунда йўл қўйилган қонун бузилишини баҳолаш ва судга дастлабки тергов органи номига хусусий ажрим чиқаришни таклиф қилиши мақсадга мувофиқдир.

Давлат айбловини қувватлаш амалиётида қонунда белгиланган тартибни бузиш билан олинган далилларни (баённома холис гувоҳ томондан имзоланмаганлиги, вояга етмаган гувоҳни педагог

¹ Сильнов М.А. Вопросы обеспечения допустимости доказательств в уголовном процессе (до судебной стадии). М., 2001, С. 7; Соловьев А.П. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии. М., 2001, С. 10.

иштирокисиз сўроқ қилиш ва ҳ.з.) эътиборга олиш ҳоллари ҳали-ҳануз учраб туради. Бундай ҳолатларда прокурорлар йўл қўйилган бундай қонун бузилишларни жиддий эмас деб билишади. Бундай амалиёт дастлабки терговнинг сифатсиз ўтказилиши ҳамда тегишли ҳуқуқий анъаналарнинг йўқлиги ва судларнинг далилларни мақбул ёки мақбул эмаслик нуқтаи назаридан баҳолашга нисбатан кўнгилчанлик қилишлари оқибатида келиб чиқади.

Шунга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг “Далиллар мақбуллигига оид жиноят процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорининг 4-бандида “Тергов органлари ва судлар шуни назарда тутишлари лозимки, тўплаш пайтида йўл қўйилган қонун бузилиши сабабли номақбул деб топилган айрим далиллардан исбот қилишда тегишли процессуал ҳаракатлар белгиланган талабларга амал қилган ҳолда ўтказилгандан сўнг фойдаланилиши мумкин (масалан, тергов ёки суд ҳаракати ўтказиш баённомаларида айрим маълумотлар ёки бандларнинг йўқлиги, башарти бу камчиликни холислар, ушбу ҳаракатнинг бошқа иштирокчиларини, зарур ҳолларда эса, терговчини сўроқ қилиш орқали бартараф қилиш имконияти бўлса).

Шу билан бирга, номақбул деб топилган айрим далилларни, уларнинг юридик табиатига кўра, тиклашнинг имконияти йўқ (масалан, қонунга мувофиқ розилиги олиниши шарт бўлган ҳолларда жабрланувчини, гувоҳни унинг розилигини олмай туриб такроран сўроқ қилиш, шахснинг ёки нарсанинг таниб олиш учун такроран кўрсатиш ва ҳ.к.). Бу эса, исбот қилувчи субъектнинг муайян ҳолатни тасдиқловчи восита сифатида мазкур далилга таяниш ҳуқуқидан маҳрум этади”¹, дейилган.

Қилмиш жиноят деб ҳисобланадими ва у Жиноят кодексининг қайси моддасида кўзда тутилган, яъни уни ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилиш ва унинг квалификациясини асослантириш айблов нутқининг муҳим қисмидир. Бу айниқса жиноятнинг квалификацияси баҳсли, иш аралаш таркибли жиноятлар билан боғлиқ бўлганда ёки айб шаклини чегаралаш зарурати туғилганда долзарб аҳамият касб этади. Шу билан бирга зикр этилган фикр судланувчининг қилмишида муайян жиноий-ҳуқуқий нормани қўллаш зарурлигидан далолат берувчи жиноят таркиби аломатлари мавжудлигини исбот қилиш унчалик мураккаб бўлмаган ишларда қўллаб бўлмайди, дегани эмас. Батафсил ҳуқуқий таҳлил барча ишларда зарур ҳисобланади. Нутқнинг мазкур қисмида прокурор

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги “Далиллар мақбуллигига оид жиноят процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 12-сонли; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2015 йил 26 июндаги 11-сонли қарорига асосан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан)

айбловнинг исботланган ҳажмини белгилаб қўяди ва зарур бўлганда тегишли жиноят эпизодларини айблов ҳажмидан чиқариб ташлайди.

Суд муҳокамаси жараёнида аниқланган ҳолатлар, илгари эълон қилинган айбловни ўзгартириш ва судланувчининг ҳаракатларини қайта квалификация қилиш ёки суд мажлиси давомида ўзининг тасдиғини топмаган айбловнинг айрим ҳолатларини чиқариб ташлаш учун асослар бўлса, прокурор бу масалалар бўйича Ўзининг фикрини судга баён қилиши шарт.

Агар судланувчига нисбатан айбловни оғирроғи билан ёки ҳақиқий аҳволга кўра дастлабки айбловдан жиддий фарқ қиладиган айблов билан алмаштириш учун ёки бошқа шахсни ишда айблавувчи тпарикасида иштирок этишга жалб қилиш учун асослар аниқланган тақдирда, суд суриштирув, дастлабки терговдаги тўлиқ эмаслигини ёки жиноят-процессуал қонуни нормаларининг жиддий бузилишларини Жиноят-процессуал кодекснинг тегишли моддаларига мувофиқ судга илтимоснома билан мурожаат қилади¹.

Прокурорнинг судланувчи ҳаракатларини квалификация қилиш хусусидаги таклифлари аниқ ва лўнда, айбдор содир этган қилмиш учун жавобгарликни назарда тутувчи ҳуқуқий норма чуқур таҳлил қилинган бўлиши лозим. Прокурор судланувчи ҳаракатларига турли ҳил ҳуқуқий баҳо бериб, сўнгра улардан бирини танлаш ҳақида таклиф киритиши мумкин эмас.

Прокурор айблов нутқини судланувчининг шахсини тавсифловчи маълумотлар, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар ва содир қилган жинояти учун жазоланиши керакми, унга қандай жазо тайинланиши, жазони қандай тартибли колонияда ўташи лозим ва шу жазони ўташи керакми ёки йўқлигига оид фикр-мулоҳазаларини ўз ичига олган қисми ҳам муҳим ўрин тутди. Жазо тайинлашнинг умумий асосларига мувофиқ давлат айбловчиси қилмишнинг характери ва ижтимоий хавфлилиқ даражасидан, айбдорнинг шахси ва жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда жазо чораси ҳақидаги хулосасини тузади. Жазо чораси ҳақидаги хулосасини тузишда давлат айбловчиси зикр этилган омиллардан ташқари жамоатчиликнинг ушбу масала юзасидан фикрини ҳам эътиборга олиши керак деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Бундай қараш, нафақат хато, балки хавфлидир. Жамоатчилик ички туйғу – эмоцияга берилиш хусусиятига эга.

Суд ислоҳоти даврида судга, шунинг билан бир қаторда давлат айбловчисига тазйиқ ўтказишнинг янги усуллари пайдо бўлди. “Телефон ҳуқуқи” ўрнини “мегафон ҳуқуқи” эгаллаб, жиноят ишларини ҳал қилишда муайян мансабдор шахсларга таъсир ўтказиш мақсадида

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 416 ва 417 м.м.

митинглар уюштириладиган бўлди. Зикр этилган фактлар ягона эмас¹. Жамоатчилик фикрининг шаклланишига кўплаб омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Прокурор эса жазо чорасини белгилаш ҳақида фикр берар экан, фақат қонунда белгилаб қўйилган ҳолатларга таянади².

Судланувчининг шахси тўлиқ ва ҳар томонлама тавсифланган бўлиши керак. Унда муайян шахс жиноятни тасодифий ҳолатлар оқибати ўлароқ содир этганлиги ёки, аксинча, бу унинг аввалги хулқ - атворининг мантиқий давоми эканлиги очиқ-ойдин кўриниб туриши лозим.

Кўпинча расман тузиладиган, тўлиқ бўлмайдиган тавсифлардан ташқари, давлат айбловчиси гувоҳлар кўрсатмаларидан, шу жумладан, тақдим қилинган тавсифномаларидан, тегишли ҳужжатлар – диплом, ёрлиқ, гувоҳнома ва бошқалардан ҳам фойдаланиши мумкин. Тавсифларнинг ҳолислиги алоҳида аҳамиятга эга.

Бунга ўз вақтида А.Ф.Кони эътибор қаратган. Унинг нуқтаи назарига кўра, судланувчи устидан масхаралаб кулиш ёки унга нисбатан унинг шахсини ва шахсий мулоқотдаги ҳаракатларини тавсифлашга хос бўлган сифатловчи ибораларни ишлатиш мутлақо мумкин эмас. Шак-шубҳасиз, судланувчи шахсини тавсифлашга прокурор унинг номуносиб фаолияти жиҳатидан олинган, жиноий қилмишга етаклаган бош омилларни ифодаловчи маълумотлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга, бироқ судланувчининг ташқи кўринишига тил теккизиш ёки унинг кўрилатган ишга бевосита алоқаси бўлмаган ўтмиш ҳаётини кавлаштириш ўз мавқесини суиистеъмол қилиш демакдир³.

Айрим ҳолларда давлат айбловчиси жазо чораси борасидаги ўз позициясини асослаш учун жабрланувчини, шунингдек унинг судланувчи билан ўзаро муносабати моҳияти ва мазмунини тавсифловчи маълумотларни таҳлил қилиши лозим.

Жазо тайинлаш муаммолари жиноят ҳуқуқий ва криминологик жиҳатларга дахлдор эканлигини ҳисобга олиб, шуни таъкидлаш лозимки, айблов нутқининг ушбу маъсулиятли қисмини тайёрлашда прокурор барча ҳолатларда ҳам тайинланадиган жазо қонуний бўлиши керак, деган талабдан келиб чиқиши лозим, яъни жазо жиноят қонунининг муайян нормалари талабларига мос келиши; асослантирилган, яъни суд томонидан текширилган материалларга асосланган бўлиши; исботланган, ишонарли ва адолатли бўлиши лозим. Давлат айбловчиси асосий ва қўшимча жазо турларини, унинг чегараси, жазони ўташ лозим бўлган колония турини кўрсатиши керак.

¹ Выжитович В. Ревтрибунал. Новое явление; приговор выносит улика. Известия, 1990, 22 июня.

² Власихин В. Независимый прокурор как блюститель правовой порядочности власти. Российская юстиция, 1999, № 10, С 56 – 58.

³ Кони А.Ф. Собр. Соч. Т.4. М., 1967. С.126-127.

Бундан ташқари, судланувчига озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинлаш тўғрисида фикр беришда жиноят оқибатида етказилган зарарнинг амалда тўлиқ ундирилганлигига алоҳида эътибор қаратилиши, тамом бўлмаган жиноятлар учун жазо тури ва меъёри бўйича фикр беришда жиноий ниятнинг қай даражада амалга оширилганлиги ҳамда жиноятни охирига етказа олмаслик сабаблари инобатга олиниши, иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун жазо тури ва меъёри бўйича фикр беришда эса иштирокчилик хусусияти ва даражасига аҳамият берилиши¹ лозим.

Жабрланувчининг манфаатлари тикланишида марказий ўринни, унга етказилган зарарни қоплаш эгаллайди. Шу боис прокурор жиноят туфайли етказилган мулкӣ ва маънавий зиённи қоплаш тартиблари ҳақида фикр билдириши лозим.

Ғаразли ниятларда содир этилган жиноятларга доир бўлган фуқаровий даъво ҳисоб-китоблари ўзига хос қийинчиликлар туғдиради. Бунинг учун прокурор фуқаровий даъвога тегишли иш ҳужжатларини диққат билан ўрганиб чиқиши, унинг қандай келиб чиққанлигини, қайси мол-мулкка шикаст етказилганлигини, қайси бири йўқ қилинганлигини, жиноят иши судда кўрилгунга қадар зарарнинг қанча қисми қай тарзда ундирилганлигини ва даъвонинг қайси қисми қаноатлантирилиши кераклигини аниқлаши зарур. Кўп воқеали ишларда бундай ҳисоб-китоблар мураккаб бўлиши мумкин ва бунинг учун маълум вақт талаб этилади. Маълумот суд тергови жараёнида олинган ҳолларда давлат айбловчиси маълумот олинган вақтдан ўз маълумотлар режасига ёзиб боради. Бу фуқаровий даъво юзасидан ҳисоб-китобни амалга оширишга ёрдам беради ҳамда музокарада ундан фойдаланиш мумкин.

Жиноятнинг аниқ бир таркиби бўйича айбловдан воз кечган тақдирда прокурор даъвони кўрмасдан қолдиришни, жиноят ҳодисаси мавжуд эмаслиги ёки судланувчининг жиноят содир этишда иштирок этганлиги исботланмаганлиги туфайли айбловдан воз кечилганда эса фуқаровий даъвони қаноатлантиришни рад этишни суддан сўрайди.

Фикримизча фуқаровий даъвони қўллаш чегараларини мулкӣ зиённи қоплаш, шунингдек жабрланувчини дафн этиш ёки унинг стационарда даволаниш харажатларини ҳамда суғурта тариқасида унга тўланган пул, нафақа ёки пенсия пулини ундириш² билан чеклаб қўйиш унчалик тўғри эмас. Давлат айбловчиларига маънавий зарарни ундириш ҳақидаги даъволарни бунга етарли асослар мавжуд бўлгандагина қувватлашни ҳамда жабрланувчиларга бундай даъволарни тақдим этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 2015 йил 27 ноябрдаги 126-сонли буйруғи.

² Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 275-м.

борасидаги ҳуқуқларини тушунтиришни тавсия этиш мақсадга мувофиқ. Бу институтнинг қўлланиши юзасидан давлат айбловчиларининг ташаббус кўрсатишлари айниқса муҳимдир¹.

Назаримизда, ЖПК 275-моддаси 1-қисмини жиноят ёки ижтимоий хавфли қилмиш оқибатида жабрланувчига етказилган маънавий зарарни моддий шаклда қоплаш ҳақидаги қоида билан тўлдириш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги вақтда маънавий зарарни ундириш фақат Фуқаролик кодексида назарда тутилган, жиноят иши доирасида бундай жазо чорасини қўлламаслик эса адолат принципининг бузилишига олиб келади. Маънавий зарарни қоплаш АҚШ тажрибаси мисолида ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинишга муҳтож бўлиб турибди².

Прокурор айблов нутқида иш бўйича хатланган ва банд солинган мол-мулк, пул маблағлари, ашёвий далиллар, ҳужжатлар ва бошқа нарсалар тақдири билан боғлиқ масалалар асослантирилган ҳолда аниқ баён этилиши лозим. Амалиётда эса бунга ҳар доим ҳам амал қилинавермайди.

Жиноят содир этилишига имкон берган сабаб ва шарт – шароитларни таҳлил қилиш прокурорнинг бурчидир. Бундай таҳлил айблов нутқида қайд қилинган прокурор хулосаларининг тўғрилигини кўрсатиб ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун муҳим ҳисобланади.

Прокурордан нафақат жиноят илдизларини очиб кўрсатиш, балки зарур бўлганда тегишли мансабдор шахслар ва бошқа шахслар номига иш бўйича хусусий ажрим чиқариш юзасидан ўз фикрини билдириш ҳам талаб этилади, бу эса катта тарбиявий ва профилактик аҳамиятга эга бўлган ишдир. Бунда прокурор фикрига кўра зикр этилган ҳолатларни бартараф қилиш учун қабул қилиниши зарур ҳисобланган чоратадбирларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Айблов нутқининг бу қисмида жиноят содир этилишининг сабаб ва шарт – шароитларигина эмас, балки унинг қандай ҳолатда содир этилганлиги ҳам қанчалик тўла ёритиб берилган бўлса, у шунчалик ишонарли чиқади. Нутқнинг ушбу қисмида жиноят содир этилишига қандай аниқ ҳолатлар сабаб бўлганлиги, улар жиноят содир этиш нияти ёки жиноят содир этиш учун қулай шароит туғилишига қай тарзда таъсир ўтказганлиги, бу ҳолатлар кимнинг айби билан юзага келганлиги, келгусида шу сингари ҳаракатлар содир этилишининг олдини олиш учун уларни бартараф этиш юзасидан қандай чоралар кўриш кераклиги кўрсатиб ўтилиши зарур³.

¹ Охрана имущественных и личных неимущественных прав граждан и право – защитная функция прокуратуры. Учебное пособие. СПб., 2000, С. 31.

² Эрделевский А. Правовое регулирование компенсации морального вреда в США. Законность, 1997, № 6, С. 47- 54.

³ Алексеев А. Должна-ли прокуратура заниматься предупреждением преступлений? Законность, 2002, № 1, С. 9-24.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 126-сонли буйруғида “Суд муҳокамасига жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган чоралар кўриш, шунингдек, мансабдор шахслар томонидан содир этилган қонунбузилишлар юзасидан хусусий ажрим чиқариш масаласи қўйилсин”¹ деб қайд қилинган.

Прокурорнинг жиноят содир этилишига имкон берган сабаб ва шарт – шароитларни бартараф этиш борасидаги чоралар ҳақидаги таклифлари тўпланган далиллар таҳлилидан мантиқан келиб чиқиши ва улар билан чамбарчас боғланган бўлиши лозим. Айрим ҳолларда бу сабаблар таҳлили судланувчига жазо чораларини тайинлаш хусусидаги ҳулосаларда ҳам ўз аксини топиши мумкин. Бундай пайтда таҳлил янада чуқурлаштирилган, айблов нутқининг тегишли қисми эса кенгайтирилган бўлиши лозим.

Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Прокуратура ходими юқори касбий малака ва юксак инсоний фазилатлари билан давлат органлари хизматчиларига ўрнак бўлиши, ҳамиша адолат ва қонунийлик ҳимоясида туриши лозим”².

ТЎЛАГАНОВА ГУЛЧЕҲРА ЗАХИТОВНА

Тошкент давлат юридик
университети “Жиноят процессуал
ҳуқуқи” кафедраси профессори,
юридик фанлар доктори профессор

ШОДИЕВ ҒУЛОМ МАҲАММАТОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси марказ
катта прокурори, юридик фанлар
номзоди, доцент

ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШДА ГУМОН ҚИЛИНАЁТГАН ШАХСНИ ЖИНОЯТ- ПРОЦЕССУАЛ ТАРТИБДА УШЛАБ ТУРИШ ТУШУНЧАСИ

***Аннотация:** Ушбу мақолада шахс дахлсизлигининг конституциявий кафолатларига риоя қилиш, жумладан ҳар бир терговчи, суриштирув органлари,*

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 2015 йил 27 ноябрдаги 126-сонли буйруғининг 7.3 банди.

² ЎЗА <http://uza.uz/ru/politica/> 31.01.2018й.

прокуратура органлари ушлаб туришдаги фаолиятининг муҳим мезонлари ўрганилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси гумон қилинаётган шахсни жиноят иши қўзғатилгунга қадар, жиноят иши қўзғатилгандан кейин ушлаб туриш, уни расмийлаштириш тартиблари ёритилган. Мазкур гумон қилинаётган шахсни жиноят иши қўзғатилгунга қадар ушлаб туриш тартиби кўрсатилган. Шунингдек, мақолада ушлаб турилганларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, хорижий давлатларининг тажрибалари ўрганилганлиги бўлиб булар юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит Сўзлар: Ҳимояланиш, тинтув, кўздан кечириш, ёзишмалар, телефон, қонун, конституциявий кафолатлар, терговчи, эҳтиёт чораси, ушлаб туриш, мажбурлов чоралари, кўздан кечириш, шахс дахлсизлиги, суд-ҳуқуқ тизими.

Ҳозирги кунда суд-ҳуқуқ ислохотларида жиноят процессини рақамлаштириш, шу жумладан “2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида Давлат дастурида терговга қадар текширувни электронлаштиришнинг назарда тутилганлиги жиноят процессини дифференциялаш, интенсификациялаш ва энг муҳими шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларининг ишончли механизмларини таъминлаш, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини оширишга хизмат қилиб, эндиликда жиноят процессуал ҳаракатларни амалга ошириш тартибларини трансформациялаш¹, хусусан терговга қадар текширув, жиноят ишини қўзғатиш, тергов, суд, ижрони рақамлаштириш ҳамда санксиялар олиш, шу жумладан тинтув, телефон сўзлашувини эшитиш ва мулкни хатлаш, вақтинча ушлаб туриш жойларига олиб келинган барча шахсларни ҳисобга олишнинг онлайн тизимини жорий этиш² орқали жиноят процессининг янги шакл ва тартиб-таомилларини ишлаб чиқиш долзарб вазифа саналади.

Шу боис, процесснинг тезкорликка доир вазифасига эришиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида жиноят процессини рақамлаштириш Концепциясини мустаҳкамлаш заруратдир. Булар жиноят процессининг такомил эмаслиги билан изоҳланади ҳамда рақамлаштириш орқали процессуал муддатларни такомиллаштиришни комплекс равишда тадқиқ этишга эҳтиёж мавжудлигини англатади.

Зеро, Халқаро пактларда ҳам³: “Айбланаётган шахс оқилона муддат ичида иши судда кўрилиши ёки озод қилиб юборилиш ҳуқуқига эга” лиги; Ўзбекистон Республика Конституциясида “ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига

¹ “Жиноят, Жиноят-процессуал кодексларни янгитдан қабул қилиш мақсадга мувофиқ”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020-йил 25-январь. www.lex.uz

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2022-йил 20-декабрь. www.lex.uz

³ 1966-йилда қабул қилинган “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида” Халқаро пактнинг 9-моддаси / Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. -Т.: “Адолат”, 2004. -Б. 32.

қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга, ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни қўздан кечириши, ёзишмалари ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас”.

Демак, шахс дахлсизлигининг конституциявий кафолатларига риоя қилиш, жумладан ҳар бир терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, тергов, шунингдек, суриштирув органлари, прокуратура органлари фаолиятининг муҳим мезонларидан ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси, шунингдек, **Россия Федерацияси, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон** Республикалари жиноят-процессуал қонунчилигида ушлаб туриш, эҳтиёт чоралари ва бошқа процессуал мажбурлов чораларидан таркиб топган уч бўғинли тизим амал қилади. Аммо шунга қарамай, юқорида тилга олинган давлатларнинг ЖПКларида у ёки бу чораларни мажбурлов тизимига киритилиши ва уларнинг гуруҳлар ичидаги таснифланиши бир хилда эмас.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан Россия Федерацияси, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон Республикалари ЖПКлари ҳамда МДҲ Парламентлараро Ассамблеяси 1996 йил 17 февралда тасдиқлаган ЖПК Моделидаги мажбурлов чоралари тизимига бағишланган нормаларнинг қиёсий таҳлили асосида қуйидаги умумийлик ва тафовутларни кўришимиз мумкин¹.

Ушлаб туриш институти барча ЖПКларда жиноят-процессуал мажбурлов чоралари қаторига киритилган. Фақат Ўзбекистон Республикаси ЖПКда процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш, процессуал мажбуриятлар ҳамда тартибни бузганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги нормалар кўрсатилган².

Ҳозирги кунда суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш бўйича кўпгина ишлар амалга оширилди. Қамоққа олиш, уй қамоғи, шунингдек, бошқа процессуал мажбурлов чоралари, айрим тергов ҳаракатларга рухсат олиш учун санкция бериш ваколатини судларга ўтказилди; Шунингдек, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг жавобгарлиги янада оширилди; Айтиш жоизки, жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахсни ушлаб туриш икки томонлама ҳуқуқий табиатга эга.

¹ Модельный Уголовно-процессуальный кодекс для Государств – Участников СНГ // Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. – 1996. – №10. Приложение.

² Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигидаги бу нормаларнинг афзаллиги тан олиниб, бошқа давлатлар қонунчилигига татбиқ этиш таклиф этилмоқда.

Биринчи томондан, у жиноятчиликка қарши кураш самарадорлигини таминлашга қаратилган, кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракати ҳисобланса.

Иккинчи томондан, процессуал мажбурловнинг энг жиддий чораси ҳисобланади. Шу сабабли уни қўллаш етарли асослар мавжуд ҳолда, қонун талабларига тўла риоя қилинган ҳолда амалга оширилиши лозим. Қонунга хилоф равишда ушлаб туриш одил судловга қарши жиноят ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 234-моддасида мазкур жиноят учун жазо белгиланган.

“Ушлаб туриш” термини ҳозирги вақтда ҳуқуқнинг ҳар хил соҳалари билан тартибга солинадиган, бир турда бўлмаган ҳаракатларни қамраб олади¹. Суриштирув органлари ходимлари ва терговчилари баъзи ҳолларда шахсни жиноят содир этишда гумон қилинаётганлиги учун ушлаб туришни, маъмурий тартибда ёки ҳуқуқни бузганлиги сабабли ушлаб турилганлигидан фарқлай олмайдилар, бу ҳол ўз навбатида, қонун бузилишига сабаб бўлиши мумкин. ЖПКнинг 226-моддасига биноан, ушлаб туриш муддати шахс амалда ушланган пайдан (эркин ҳаракатланишга бўлган ҳуқуқларнинг ҳақиқий чекланган пайти) эътиборан кўпи билан қирқ саккиз соатни ташкил этади. Суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан зарур ва етарли асослар тақдим этилганда ушлаб туриш суднинг қарори билан қўшимча равишда қирқ саккиз соатга узайтирилиши мумкин:

- тарафлар қамоққа олиш ёки уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллашнинг асосланганлиги ёки асосланмаганлигига доир қўшимча далилларни тақдим этишлари учун;

- қамоққа олиш ёки уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш рад қилинган ва гаров тарзидаги эҳтиёт чораси танланган тақдирда, гумон қилинувчини ёки айбланувчини ушлаб туриш муддати гаров киритиш имконини бериш учун суд томонидан кўпи билан қирқ саккиз соатгача бўлган муддатга узайтирилади, кўрсатилган муддатда гаров киритилмаган тақдирда қамоққа олиш ёки уй қамоғи тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш ҳақидаги илтимоснома қаноатлантирилган ҳисобланади.

Ушлаб туриш муддатини узайтиришда, бизнингча, айнан 48 соатга узайтириш шарт эмас, масалан, у 12 ёки 24 соатга ҳам узайтирилиши мумкин. Бу жиҳатдан олганда, У.А.Тухташеванинг қарашлари бизга яқин бўлиб, ушлаб туриш муддати бир неча марта узайтирилиши мумкин, бироқ узайтириш муддати жами 48 соатдан ошмаслиги лозим².

Бироқ, ушлаб туриш муддати (48 + 48 соат)нинг етарлилиги ҳамда айб эълон қилиш масаласига тўхталадиган бўлсак, бу борада қарама-

¹ Муаллифлар жамоаси. юридик Энциклопедия. –Т.: Шарқ. 2001. - 471 б.

² Тухташева У.А. Ўша асар. -Т., 2007. -Б. 42.

қарши фикрлар мавжудлигини таъкидлаш жоиз. Масалан, В.С.Шадрин, гумон қилинувчига ўн суткалик муддатдан сўнг айб эълон қилишни халқаро нормаларда белгиланган шахсга айбли ҳаракатларини тезликда эълон қилиш билан боғлиқ талабига зид¹, деб ҳисоблайди.

А.Шарафутдиновнинг фикрича, жиноятчининг айбини у ушлангандан кейин эмас, балки ушлангунга қадар исботлаш чораларини кўриш лозим².

Н.Қўшаев, амалиётда анъаналарга асосланиб, айблаш учун етарли далиллар тўпланган пайтдан бошлаб, терговнинг исталган даврида айб эълон қилиш, айрим ҳолларда мазкур ҳаракатларни амалга оширишни асоссиз равишда кечиктириш, гумон қилинувчи эҳтиёт чораси тариқасида қамоққа олинган баъзи ҳолларда ўн кунлик муддат давомида етарли далиллар тўпланмай, унга айб эълон қилиш ҳоллари ҳам йўқ эмаслиги хусусида фикр билдирган³.

Дарҳақиқат, қирқ саккиз соат ва баъзан қирқ саккиз соатга узайтирилган муддатда ушлаб турилган гумон қилинувчини қамоққа олиб, унга ўн сутка давомида айб эълон қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Гумон қилинувчига бундай муддатлардан сўнг айб эълон қилиниши юқорида зикр этилган 1966-йилда қабул қилинган ва Ўзбекистон Республикаси 1995-йилда қўшилган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро пактнинг 9-моддаси иккинчи қисмида белгиланган: “Қамоққа олинаётган ҳар бир кишига қамоққа олиш вақтида қамалиш сабаблари айтилади ва дарҳол унга қўйилган айб маълум қилинади” деган талабига зид. Шу боис, гумон қилинувчига нисбатан қамоққа олиш эҳтиёт чорасини қўлламай, оқилона муддатда ушлаб туриш чораси мобайнида айб эълон қилиш афзал.

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш – шахснинг жиноят процесси иштирокчиси сифатида жалб этилган дастлабки дақиқалардан бошланади. Демак, унинг муҳофазасини таъминлаш ҳам шу муддатдан бошланиши керак⁴. Бундай чекловлар гумон қилинувчига айб эълон қилиш пайтини танлашда суриштирувчи, терговчининг ихтиёрини қонун билан чегаралайди. Бу ҳақда БМТнинг маъқуллаши билан 1995-йил июнида таъсис этилган “Прокурорларнинг халқаро ассоцияцияси” ҳужжатларида ҳам шахсни қамоққа олиш фақат судьянинг ваколати бўлиб, ушлаб турилган шахс сутка мобайнида судга

¹ Шадрин В.С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений. -М.: “Юрлитинформ”, 2000. -С. 36.

² Шарафутдинов А. Дастлабки тергов фаолиятининг стратегик йўналишлари // Ҳуқуқ. Право. Law, 2005. Апрель-июнь. -Б. 45.

³ Қўшаев Н. Айбланувчини ишга жалб этиш ва айб эълон қилиш. Ҳуқуқ ва бурч, 2009. -№4. -Б. 61.

⁴ Иноғомжонова З.Ф. Жиноят протсессиди суд назорати ва уни амалга ошириш муаммолари. Юрид. фан. юкт. ...дисс. -Т., 2006. -Б. 21.

келтирилиши тўғрисида уқтирилади. Бундай ёндашув кўплаб хорижий давлатлар қонунчилигида анча илгарироқ танланган, жумладан, Россия ва Қирғизистонда шахс 48 соатгача ушлаб турилиши ва шу муддат давомида унга айб эълон қилиниши шарт. Молдова ва Норвегияда бу муддат 24 соатни; Франция, Германия ва Италияда 48 соатни; Англияда эса 36 соатни ташкил этади¹.

Алоҳида ҳолларда, ушлаб турилган гумон қилинувчига нисбатан суд томонидан қамоққа олиш, уй қамоғи ёки гаров тарзидаги эҳтиёт чоралари қўлланилиши мумкин. Бунда гумон қилинувчига у ушланган кундан эътиборан ўн кун ичида айблов эълон қилиниши керак. Акс ҳолда эҳтиёт чораси бекор қилинади ва шахс қамоқдан ёки уй қамоғидан озод этилади, гаров эса гаровга қўювчига қайтарилади. Жиноят иши қўзғатилганидан кейин ва ушлаб туришнинг бутун муддати мобайнида ишни юритиш ўзига тааллуқли бўлган суриштирувчи ва терговчи жиноятни содир этиш ҳолатларини аниқлаш, ушлаб туришнинг асосли эканлигини текшириш учун ўз ваколатлари доирасида тергов ҳаракатлари ўтказиши мумкин”.

Жиноят содир этишда гумон қилинганларни ушлаб туриш сабаблари ва мақсади ушлаб туриш нима учун зарур, уни амалга оширишда нималар назарда тутилади деган саволга жавоб бериши керак.

Гумон қилинганларни ушлаб туриш жиноят – процессуал кодексида белгиланган қоидаларга мувофиқ: уларнинг жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериши; қочиб кетишларининг, далилларни яширишлари ёки йўқ қилиб юборишларининг олдини олиши; ушланган шахснинг содир этилган жиноятга алоқадорлигини (аралашганлигини) аниқлашни; уларга нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш масаласини ҳал этишни назарда тутати.

Жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни ушлаб туриш тартиби жиноят – процессуал кодексида белгиланади. Қонунда белгиланган тартибни тўла бажариш шунинг учун лозимки, у шахс жиноят процессининг иштирокчиси сифатида тегишли процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахсларни сақлаш жойларига жойлаштириш учун асосий процессуал ҳужжат ушлаб туриш баённомаси ҳисобланади.

Баённомани ушлаб туришнинг асослилигини текшириш топширилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа орган ходими, ушлаб келтирилган ваколатли шахс ёки фуқаро ушланган шахс ва холислар имзо чекиб тасдиқлайдлар.

¹ Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник / под. ред. Лупинской П.А., Воскобитовой Л.А. – М.: Норма, Инфра-М, 2018. – С. 45-50.

Ушлаб туришнинг асосли эканлигини текшириш ҳужжатларни талаб қилиш ва кўздан кечириш ушланган шахс ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган пайтдан бошлаб йигирма тўрт соатдан кечиктирилмай ўтказилиши лозим.

Ушлаб туришга асос бўлмаган тақдирда ваколатли шахс ушланган шахсни озод қилиш тўғрисида қарор чиқаради. Қарорнинг нусхаси дарҳол прокурорга юборилади¹.

Шахсни ушлаб туриш, қамоқда сақлаш ва тиббий муассасага жойлаштиришда муддат ушбу чоралар амалда қўлланилган пайтдан бошлаб ҳисобланади. Шикоят, илтимоснома ёки бошқа ҳужжат муддат тугагунга қадар уни қабул қилишга ваколатли шахсга топширилган ёхуд хабар қилинган бўлса, муддатга риоя этилган деб ҳисобланади. Шикоят, илтимоснома ёки бошқа ҳужжат муддат тугагунга қадар почтага топширилган бўлса, қамоқда сақланаётган ёхуд тиббий муассасадаги шахслар учун эса дастлабки қамоқ ёки тиббий муассаса маъмуриятига топширилган бўлса, муддат ўтган деб ҳисобланмайди.

Ушлаб туриш муайян жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни қисқа муддатга озодликдан маҳрум этиш шаклидаги процессуал мажбурлов чораси бўлганлиги сабабли уни қўллаш жиноят – процессуал кодексига мувофиқ кечиктириб бўлмайдиган чора сифатида жиноят иши қўзғатилгунга қадар ҳам амалга оширилиши мумкин. Аммо шахсни ушлаб туриш амалга оширилган бўлса, суриштирув органи ёки терговчи бу ҳақида дарҳол (йигирма тўрт соат ичида) прокурорга ёзма равишда хабар қилмоғи лозим. Прокурор эса, ушбу хабарни олгандан кейин қисқа муддат ичида (қирқ саккиз соат ичида) у шахсни қамоққа олишга розилик бериши тўғрисида илтимоснома судга киритиши ёки уни озод этиши ҳақида қарор қабул қилиши лозим.

Ушлаб туриш, гумон қилинувчи тариқасида ишда иштирок этишда жалб қилиш ҳақидаги суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарори ёки суднинг ажрими асосида милиция ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа орган ходими ушланган шахсни Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 224-моддаси қоидаларига риоя этган ҳолда энг яқин милиция муассасасига ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга дарҳол олиб бориши шарт. Шахс ушлангани тўғрисида қарор ёки ажрим чиқарган ваколатли шахс ёки суд дарҳол хабардор қилиниши лозим.

Қидирилаётган айбланувчи ушланганда, агар унга нисбатан қамоқда сақлаш тариқасида эҳтиёт чорасини қўллаш ҳақида қарор бўлмаса, шахс ушлаб турилган (туман, шаҳар) прокурори ушлаб турилган гумон қилинувчини тергов ўтказиладиган жойга олиб бориб топшириш учун

¹ Пўлатов Б.Х. Жиноятчиликка қарши курашни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан прокурор назорати ўқув қўлланма. –Т.: Ҳуқуқ ва бурч. 2007.-107 б.

зарур бўлган, лекин ўн суткадан ортиқ бўлмаган муддатга ушлаб туриш ҳақида суднинг ажрими билан ҳал этилади.

Гумон қилинувчи ҳақиқий ушланган пайтдан бошлаб ўтган вақт айбланувчини қамоқда сақлаш ҳамда суд жазо тайинлаш вақтида дастлабки қамоқнинг ҳар бир кунини, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш ва озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига, ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига тенглаштирилиб ҳисобланади.

Гумон қилинувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек, ўзининг жиноятга алоқадор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини ҳисоботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас.

Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 229-моддасига мувофиқ ушлаб турилган шахс қонун билан белгиланган рўйхатда кўрсатилган ўз кийимидан, пойабзалидан ва бошқа зарур буюмларидан фойдаланишга ҳақлидир.

Жиноят содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахслар Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Ички ишлар вазирлиги томонидан белгиланган санитария – гигиена қоидаларига мос келадиган шароитда сақланадилар.

Ушлаб турилганларга тиббий хизмат кўрсатиш, ушлаб турилганлар сақланадиган жойлардаги даволаш – профилактика ишлари қонунга мувофиқ ташкил қилинади ва ўтказилади.

Ушлаб турилганларга белгиланган нормада бепул овқат, ётоқ жойи ва бошқа турдаги зарур моддий – маиший таъминот берилади.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКда ушлаб турилганларга яқин қариндошлари билан учрашув учун рухсат бериш, уларнинг шикоят ва аризаларини жўнатиш, моддий жавобгарлиги масалаларини ҳал этиш, шунингдек, ушлаб турилганлар сақланадиган жойларда интизомни таъминлаш ва хавфсизлик чораларига тааллуқли масалаларни тартибга солувчи қоидалар ҳам белгилаб берилган. Бу қоидаларга воқиф бўлиш, қонун ижросини текшириб, назоратни амалга ошириш учун зарур.

Ушлаб турилганларни қариндошлари ва бошқа шахслар билан учрашишига вақт ушлаб туриш тўғрисидаги материаллар иш юритишда бўлган суриштирувчи ёки терговчининг ёзма рухсати асосида ушлаб турилганлар сақланадиган жойнинг маъмурияти томонидан ижозат берилади. Жиноят содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахсларнинг прокурор, терговчи ёки суриштирувчига йўллаган шикоят ва аризалари уларга топширилади.

Бошқа шахс ва органларга йўлланган шикоят ва аризалар ҳам терговчи ёки суриштирувчига топширилади, улар томонидан кўриб чиқилгач, тегишли жойга жўнатилади. Терговчи ёки суриштирувчининг ҳаракатлари ва қарорлари устидан берилган шикоят ва аризалар тергов органларининг бошлиғига ёхуд прокурорга юборилади. Жиноят иши

юзасидан ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қиладиган маълумотларни ўз ичига олган шикоят ва аризалар тайинланган жойга жўнатилмай ва бу ҳақида шикоят ёки ариза топширган шахс, шунингдек прокурор хабардор қилинади.

Жиноят содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахслар ушлаб турилганлар сақланадиган жойда бўлган вақтларида ўзлари томонидан давлатга етказилган зарар учун қонунда белгиланган тартибда ва миқдорда моддий жавобгар бўладилар.

ЖПКнинг 238-моддасига мувофиқ ушлаб туриладиган сақланадиган жойларда тартибни таъминлаш ушлаб турилганлар сақланадиган жойнинг маъмурияти зиммасига юклатилади. Маъмурият ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 27-бобида белгиланган қоидалар ҳамда бошқа қонунларга катъий риоя қилган ҳолда амалга оширади.

Жиноят содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахсларга нисбатан, башарти улар тартиб бузаётган, ушлаб турилганлар сақланадиган жойнинг ходимларига жисмоний қаршилик кўрсатаётган ёки бошқа зўравонлик ҳаракатларини қиляётган бўлсалар, теварак атрофдагиларга ёки ўзига ўзи зарар етказиши олдини олиш мақсадида қўл кишанларини ишлатишга йўл қўйилади, бу ҳақида баённома тузилади. Зарур бўлиб колганида, бундай шахслар ушлаб турилганлар сақланадиган жойдаги ички тартиб – қоидалари билан белгилаб қўйилган тартибда ушлаб турилган бошқа шахслардан алоҳида жойлаштирилишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг мувофиқ жиноят содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахслар башарти: жиноят содир этганлиги ҳақидаги гумон тасдиқланмаса; ушлаб турилган шахсга нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш зарурияти бўлмаса; белгиланган ушлаб туриш муддати тугаган бўлса озод қилинадилар.

Ушлаб турилган шахсни озод қилиш суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарорига ёхуд суднинг ажримига биноан ушлаб турилганлар сақланадиган жойнинг бошлиғи томонидан амалга оширилади. Озод қилиш тўғрисидаги қарор ёки ажрим ушлаб турилганлар сақланадиган жойга келиб тушиши билан дарҳол ижро этилади. Ушлаб турилган шахсни бундан буён ушлаб туриш учун асослар йўқлигини аниқлаши биланок, суриштирувчи ва терговчи уни дарҳол озод қилиши шарт.

Прокурорнинг, терговчининг ёки суриштирувчининг ушлаб турилган шахсни озод қилиш ҳақидаги ёхуд унга нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш ҳақидаги қарори қонунда белгиланган ушлаб туриш муддати ичида ушлаб турилганлар сақланадиган жойга келиб тушмаса, ушлаб турилганлар сақланадиган

жойнинг бошлиғи бу шахсни озод қилади ва уни озод қилганлиги тўғрисида прокурорга, терговчига ёки суриштирувчига билдириш хати юборилади.

Юқоридаги қонунчилик ва хорижий тажрибалар таҳлили асосида мухтасар қилиб айтганда, шахсни ушлаб туриш, келгусида жиноят ишини қўзғатиш ёки рад этиш тўғрисида қарорлар қабул қилишнинг тўлиқ рақамлаштирилиши процессуал ҳужжатларнинг электрон рақамли бланкаларда тўлдирилиши баробарида вақт ва маблағларни тежаш ҳамда янги процессуал механизм ҳамда процессуал қулайликларни яратишга хизмат қилади. Барча тоифадаги жиноятга оид ариза, хабар ва маълумотлар ўзига хос хусусиятлари билан фарқлансада, аммо уларнинг ҳаммаси кечиктириб бўлмайдиган қарор қабул қилишни, бинобарин уларни текширишга зарурат борлиги хусусида имкон қадар тезроқ бир тўхтамга келишни талаб этади. Шу боис, терговга қадар текширув ўтказилиши мумкин бўлган текширувлар учун қонунда иккита алоҳида (ўн сутка ёки бир ой) муддат эмас, балки ягона ўн суткалик муддатни белгилаш етарли бўлиб, келгусида ЖПК 329-моддасининг 3-қисмини чиқариб ташлаш ва 2-қисмини қуйидаги таҳрирда баён этиш зарур ҳисобланади: “Ушбу модда биринчи қисмида кўрсатилган муддат ичида терговга қадар текширув ўтказилиб, унинг давомида қўшимча ҳужжатлар, тушунтиришлар талаб қилиб олиш, шунингдек **шахсни ушлаб туриш** ушбу Кодекс 162-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ шахсий (ёки рақамли қурилма) тинтуви ва олиб қўйиш, ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш, экспертиза текшируви учун намуналар олиш, экспертиза ўтказиш, тафтиш тайинлаш, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш ҳақида топшириқлар бериш мумкин. Терговга қадар текширув вақтида бошқа тергов ҳаракатларини ўтказиш ман қилинади” деган сўзлар билан баён этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, ЖПКнинг 215-моддаси 3-қисмини қуйидагича ифодалаш ҳам жоиздир: “Ушлаб турилган, қамоқда сақланаётган ёки тиббий муассасага жойлаштирилган шахсга ўзининг ҳимоячиси билан холи учрашиш, қонунчиликка оид материаллардан фойдаланиш имконияти берилиши, шикоят, илтимоснома ва бошқа процессуал ҳужжатларни ёзиши учун ихтиёрида қоғоз ёки **электрон рақамли ёзув** жиҳозлари бўлиши лозим” деган жумла билан тўлдиришни таклиф этамиз.

НЕЪМАТОВ ЖАСУР АМИНЖОНОВИЧ

Доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры «Суд,
правоохранительные органы и
адвокатура» Ташкентского
государственного юридического
университета

К ВОПРОСУ КРИМИНАЛИЗАЦИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ

Аннотация: В данном тезисе рассматривается историко-правовой аспект криминализации и декриминализации индивидуальных действий. Эта тема остаётся актуальной до сих пор в контексте установления социального контроля над обществом.

Ключевые слова: индивидуальные действия, социальная ценность, общественные отношения, криминализация, декриминализация.

Аннотация: Ушбу тезисда, жамият устидан ижтимоий назоратни ўрнатиш учун, ҳозирги кунга қадар долзарб бўлиб келаётган индивидуал ҳаракатларни криминализация ва декриминализация қилишнинг тарихий-ҳуқуқий жиҳати ёритилган

Калит сўзлар: Индивидуал ҳаракатлар, ижтимоий қадрият, ижтимоий муносабатлар, криминализация, декриминализация.

Abstract: This thesis explores the historical and legal aspects of criminalizing and decriminalizing individual actions. The topic continues to be relevant in the context of establishing social control.

Key words: individual actions, social value, social relations, criminalization, decriminalization.

Индивидуальные действия совершаются лицом в обществе для достижения определенных целей. Изначально они не имеют как таковой социальной значимости, которая может быть приобретена только в будущем и в случае сопряжения их с установившимися в обществе социальными ценностями.

Данное утверждение кажется весьма очевидным и бесспорным, если обратить внимание на исторические эпохи развития отдельных обществ и государств за рассматриваемый период времени. В рамках конкретной эпохи можно наблюдать, что именно законодательно определялось как положительное или отрицательное правило поведения; соответственно, какие действия общество признавало преступными, а какие – нет.

Социальная обусловленность определения критериев оценки актов индивидуального поведения никогда не прекращающийся процесс, хотя порой не поддающийся разумному объяснению, но для осуществления государственного контроля над происходящими в интересах общества процессами вполне востребованный и необходимый.

Содержание социальной сущности и смысла индивидуального действия всегда прописывается извне обществом в лице его делегированных правом государственных органов.

Приобретаемое, в указанном порядке, социальное значение индивидуального действия, образует исходное начало государственного, в частности, правоохранительного, контроля. Другой характерной и не менее важной чертой социальной значимости индивидуального действия является его приспособленность к соответствующим реалиям.

Следовательно, в зависимости от реакции общества на индивидуальные действия, с точки зрения полезности либо вредности, оно криминализируется либо декриминализируется государством.

В современной уголовно-правовой политике основу изложенного процесса составляет признак общественной опасности, облакаемый в официальную форму государственного веления, то есть законодательное определение. Однако оно может быть воспринято, понято и одобрено обществом, если такая форма будет объективно отражать социальные нужды, запросы и потребности. В ином другом случае в обществе будет наблюдаться ухудшение криминогенной ситуации и нарушение навязанного правопорядка, влекущие допущения со стороны государственных органов нарушений основных прав и свобод человека.

Интересны исторические факты, изученные отдельно, а также извлечения из трудов зарубежных ученых, применительно к предмету обсуждения, для обоснования которых используется методика социального проектирования.

Так, французский социолог и криминолог Жан Габриэль Тард писал: «Система добродетелей, также как и система преступлений и порока, меняется вместе с ходом истории»¹.

Этот автор ставил вопрос: возможно ли существование инстинктов и «природных склонностей», связанных с какой-либо особенной физической структурой человека, которые во всех социальных организациях были бы сочтены «вредными, антисоциальными и преступными»? Он отвечал на этот вопрос отрицательно, допуская только то, что некоторые определенные действия, например, убийство или кража, – но только у лиц своей социальной группы (рода, племени, семьи) – во все времена рассматривались как преступные. Однако, в целом, преступность не обладает неизменной природой. Её формы меняются с изменением законодательства и социального устройства. Понятие преступного зависит от волеизъявления, от мнений, желаний, взглядов, которые существуют в социальных группах. Преступный

¹ Тард Г. Сравнительная преступность. М., 1907, с. 33

характер действия устанавливается доминирующим мнением членов той группы, в которой это действие имеет место¹.

Французский социолог и философ Эмиль Дюркгейм, также считал, что нет действий преступных самих по себе, независимо как их оценивает общество. Развивая тезис о том, что преступление – это то, что признаётся преступным на данной стадии развития общества, Дюркгейм указывал, что согласно законам, Афин Сократ был преступником и его осуждение имело достаточное основание в действующем тогда праве. Однако вменяемое ему в вину преступление, а именно, независимость мысли, послужило на благо не только человечеству, но и его государству. Оно помогло сложиться новой морали и вере, в которой нуждались жители Афин, ибо традиции, в соответствии с которыми они жили до этого, не соответствовали более существовавшим условиям жизни².

В отличие от французских ученых, Ричард Куинни, американский философ и криминолог, известный своим критическим философским подходом к исследованиям уголовного правосудия, отмечал, что: «Никакое поведение не является преступным до тех пор, пока оно не будет определено таковым государством в установленном порядке. В этом смысле «преступное поведение» отличается от «непреступного поведения» только в связи с определением, даваемым поведению другими. Не качество поведения, а характер действий, предпринимаемых против него, придаёт поведению характер преступного»³.

Более сдержанную позицию в этом вопросе занимал другой американский криминолог Джером Сколник, полагая, что все же есть группа преступных деяний, являющихся таковыми в силу своей опасности для всех (грабёж, убийство и т.д.)⁴.

Вместе с тем, заслуживает внимания мнение американского антрополога Маргарет Мид, которая полагает, что единственными социальными нормами, пользующимися «всеобщим признанием, являются некоторые (к тому же различные по своему характеру) ограничения в убийстве, имущественные права и запрет инцеста»⁵.

Тогда как, финский криминалист Клаус Макела, убеждён, что: «Лингвистически-идеологические структуры влияют на образ мышления таким образом, что структурированное насилие не осознаётся как проблема»⁶.

¹ См.: Указ. работа, с. 235

² Социология преступности. М.: Прогресс, 1966, с. 43

³ Quinny R. The Social Reality of Crime. Boston, 1970, p. 207

⁴ Politics and Crime / Ed. S. Sylvester Jr., E. Sagarin. N. Y.: Praeger Publishers, 1972. P. 12 – 13

⁵ Mead M. Some Anthropological Considerations Concerning Natural Law. – Natural Law Forum, 1961, vol. 6, p. 54

⁶ Scandinavian Studies in Criminology. Oslo, 1974, vol. 3, p. 53

Вышеуказанные представители школы интеракционизма относительно верно определяли социальную природу уголовного-правового запрета, его историческую закономерность.

В этой связи следует отметить, что основным содержанием и направленностью процесса криминализации всегда было закрепление в уголовном законодательстве действий как преступных, опасных для социальной структуры общества и существующей системы общественных отношений.

В наши дни человечество все еще не придумало более справедливого и объективного средства социального контроля, чем криминализация индивидуальных действий, являющаяся его главным элементом.

**КАЛАНДАРОВ МАҚСУД
МАХМУДОВИЧ**

Ўзбекистон Республикаси ИИБ
Академияси Жиноят ҳуқуқи кафедраси
бошлиғи, юридик фанлар доктори
(DSc), доцент

**ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИГА ОИД ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ БИЛИМЛАРНИ
АМАЛИЁТДА ҚЎЛЛАШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

XXI аср инновация ва интеллектуал индустрия даврининг бошланиши ҳисобланади. Маълумки, замонавий ижтимоий ҳаётимизни муқобилсиз ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланган билим (илм) интеллектуал индустрия асосини ташкил қилади десак асло муболаға бўлмайди.

Бироқ, бугунги глобаллашув жараёнида ижтимоий ҳаётдаги барча соҳа ва тармоқларда юз бераётган ижтимоий муносабатларнинг шиддат билан ўзгараётганлиги, сўзсиз томонларнинг манфаатлар келишуви ёки акс ҳолда тўқнашувига олиб келиши муқаррардир. Шу боисдан, мазкур долзарб масалаларни, айниқса қарама-қарши кучлар ўртасидаги муаммолли (зиддиятли) муносабатларни ҳал этишда ёхуд ҳеч бўлмаганда ягона компромис ва келишувга эришиш учун илмий изланишлар ва ишланмаларни амалга ошириш бугунги куннинг объектив зарурати ҳисобланади.

Демак, амалиётни яхшилаш ва унда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни ечимига бизнингча, илмий тадқиқот ишлари ва инновацион фаолиятни янги босқичга олиб чиқиш орқали самарали ва ҳаётбахш илмий ва инновацион ишланмалар ва технологияларни амалда тадбиқ этиш орқали эришилади. Шу боисдан, бизнингча, ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир соҳа ва тармоқлари ривожланишида илм-фан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев таъкидлаганидек,

“тараққийетимизнинг муҳим йўналиши ва таянч нуқтаси”га айланиши лозим.

Ҳолбуки шундай экан, бугунги кунда юридик фан, юридик таълим ва юридик амалиёт ўртасидаги узвийлик талабга жавоб бермоқдами, амалга оширилаётган илмий-тадқиқот ва инновацион фаолият, янги илмий асослантирилган илмий-назарий билимлар ва технологияларнинг амалда қўлланилиши натижасида қандай ютуқларга эришилмоқда, бу натижалар ҳозирги ижтимоий ҳаётимиздаги муаммоларни, хусусан жиноятчиликка қарши курашиш масаласини ҳал этишда етарлими, ўзининг самарасини бермоқдами, халқимиз кутаётган умидларни рўёбга чиқарияптими? деган саволларнинг янграшига биз ҳуқуқшунос олимлар, суриштирув-тергов ва суд органлари ходимлари биргаликда жавоб беришимиз лозим деб ўйлаймиз.

Дарвоқе, эътиборларингизга бир статистик маълумотни ҳавола қилмоқчиман, Ўзбекистонда сўнги беш йил ичида (2019–2023 йилларда) рўйхатга олинган жиноятлар сони 2,3 баробарга, яъни 46 мингдан 104 мингтага ошган. 2021 йилдаги кескин кўтарилишдан сўнг босқичма-босқич пасайиш кузатилмоқда. Шу билан бирга, 2023 йил давомида ўта оғир ва оғир жиноятлар сони ортган.

Энг кўп жиноятлар иқтисодий соҳада — 43,8 фоиз, жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар иккинчи ўринда — 24 фоиз, давлат органлари, бошқарув ва жамоат бирлашмалари фаолиятига қарши жиноятлар — 16,4 фоиз, шунингдек, шахсга қарши жиноятлар — 15,2 фоиз содир этилган. Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар 0,4 фоизни, экология соҳасида 0,2 фоизни ташкил этди.

Албатта бундай кўрсаткичларга турли омиллар, сабаб ва шарт-шароитларни важ қилиб кўрсатиш мумкин, бироқ барибир бундай статистик кўрсаткичларнинг намоён бўлиши, бугунги кунда юридик илм-фанни, айниқса жиноят ҳуқуқи фани ҳолати устида ўйлашни тақозо этади.

Назаримизда, бугунги кунда юридик (жиноят ҳуқуқи) фан – қонунижодкорлиги ва амалиётдан биров ортда қолаётгандек туюлмоқда. Буни қуйидаги муаммоларнинг мавжудлигида кўриш мумкин:

биринчидан, жиноят ҳуқуқи соҳасидаги илмий-назарий билимлар бугунги кунда амалиётда етарли даражада тадбиқ этилмаяпти ёки қўлланила олинмаяпти. Бизга маълумки, жиноят ҳуқуқига оид илмий-назарий билимларни амалда қўлловчи субъектлар бу суриштирувчи, терговчи, прокурор ва судьялардир. Чунки, ижтимоий хавфли қилмишларнинг жиноят ёки жиноят эмаслиги тўғрисидаги ҳуқуқий баҳо бериш айнан ушбу субъектлар ваколатлидир.

Фикримизча, бугунги кунда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва судлар учун етук профессионал кадрларни тайёрлаш, уларни қайта

тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимида муайян камчиликлар кўзга ташланмоқда, булар:

1. Жиноят ҳуқуқи фанида илғор илмий-назарий ғоя ва қарашларнинг етарли даражада ишлаб чиқилмаётганлиги;

2. Талаба, курсант ва тингловчилар томонидан жиноят ҳуқуқи фанига оид илмий-назарий билимларга эга бўлишлари билан бирга уларни амалда қўллаш кўникмаларининг етарли даражада ҳосил бўлмаётганлиги;

3. Жиноят ҳуқуқи фани ва предметининг амалда қўлланилишининг ядроси ҳисобланган жиноятларни квалификация қилишнинг илмий-назарий асослари ва қоидаларини чуқур ўргатилмаётганлигида намоён бўлмоқда.

Навбатдаги муаммолардан бири бу илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланаётган изланувчилар учун етарли шарт-шароитларнинг яратилмаётганлиги, уларнинг зиммасига ортиқча ўқув юкламалар ва (ёки) жамоат ишларига жалб қилинаётганлигидир.

Учинчидан, глобаллашув жараёнида ижтимоий ҳаётдаги муносабатларнинг шиддат билан ўзгариб бораётганлигига фаннинг имкониятлари етарли бўлмаяпти, чунки ҳаётдаги ўзгаришларни олдиндан кўра билиш ёки прогноз қилишда илмий фирқларнинг етарли эмаслигидир. Шу боисдан ҳам амалиётнинг эҳтиёжини таъминлашда қонунижодкорлари томонидан қабул қилинаётган айрим қонун нормалари Жиноят ҳуқуқи фани доктринасига тўғри келмаяпти, яъни Жиноят кодексига киритилган сўнги ўзгартириш ва қўшимчалардан бири бўлган ЖКнинг 126¹-моддасида Оилавий (майиший) зўравонлик учун жавобгарликни белгиловчи норма доктрина талабларига тўлиқ жавоб бермайди.

Тўртинчидан, 2016 йилда жиноят ва жиноят-процессуал қонунчиликларини янада такомиллаштириш концепцияси ишлаб чиқилган бўлиб, унда белгилаб берилган асосий йўналишлар ва мақсадлардаги топшириқларнинг ижросини таъминлашда жиноят ҳуқуқи фани бўйича мавжуд илмий-назарий ғояларнинг етарли бўла олмаётганлигидир.

Бешинчидан, айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Олий суди бугунги кунда адолатли судловни таъминлашда муҳим ва самарали ишларни амалга оширмоқда, яъни жиноят ишларига оид суд амалиёти тўғрисидаги Пленум қарорларини қабул қилиш орқали, суриштирув-тергов органлари ва судлар учун жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилик нормаларини амалда тўғри қўллаш борасида аниқ кўрсатма, йўриқнома ва тушунтиришлар бермоқда, бироқ шундай қарорларни қабул қилишда Олий суд Пленуми таркибида етук ҳуқуқшунос олимларнинг йўқлигидир. Шу боисдан айрим қарорлар эскирган ёки

улар ўртасида муайян тафовутлар мавжуд ёхуд Жиноят ҳуқуқи фани доктринаси талабларига жавоб бермайди.

Муаммоларнинг умумий ҳулосаси шундаки, яъни фан ва амалиёт ўртасидаги узвий боғлиқлик етарли эмаслигидир.

Юқоридаги муаммоларни ҳал этиш борасида айрим таклиф ва тавсияларимизни ўртага ташламоқчимиз.

1. Жиноят ҳуқуқи тармоқлараро ва предметларо мураккаб фанлигини инобатга олиб, яъни Жиноят ҳуқуқи Махсус қисм нормаларининг 70 фоиздан диспозицияси бланкет ҳисобланади, шунинг учун ушбу фанни ўзлаштиришда талаба, курсант ва тингловчиларимизга жиноят-ҳуқуқи фанига оид илмий-назарий билимларни эгаллашда ҳуқуқнинг бошқа соҳа ва тармоқлари бўйича чуқур билимларни беришни йўлга қўйиш.

2. Жиноят ҳуқуқи фани бўйича илмий мактабларнинг фаолиятини тубдан янгилаш, уларнинг илмий ишланмаларини муносиб рағбатлантириш, шунингдек рейтинги юқори бўлган илмий мактаб вакиллариининг қонунижодкорлиги фаолиятида иштирокининг доимийлигини таъминлаш ва қўшимча молиялаштириш чораларини кўриш.

3. Республика ҳуқуқшунос олимларининг ўртасида доимий ва ишчан ҳамкорликни яратиш мақсадида уюшмалар, ассоциациялар ва иттифоқлар тузиш. Биргина мисол хориж мамалакатларида фан ва амалиёт ўртасидаги уйғунликни таъминлашда муҳим ўрин эга “Халқаро жиноят ҳуқуқи ассоциациялар”, “Криминолог ва криминалистлар иттифоқ”лари мавжудлигини айтиш жоиз.

4. Олий юридик таълим муассасаларида ягона концепция асосида соҳа учун етук малакали мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини яратиш. Мен маъмуният билан айтишим мумкинки Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси негизида республиканинг барча ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари учун терговчиларни тайёрланишини йўлга қўйилганлигини қўллаб қувватлайман.

5. Жиноят ҳуқуқига оид илмий-назарий билимларни амалда тўғри қўлланилишига эришиш учун назария ва амалиётнинг ўйғунлигини таъминлаш, юридик таълим муассасаларида Жиноят ҳуқуқ фани негизида “Жиноятларни квалификация қилишнинг илмий-назарий асослари ва тергов қилиш методикаси” курсини яратиш ва уни ўқув жараёнига тадбиқ этиш.

Умумий қилиб айтганда, “Юридик фан, юридик таълим, қонунижодкорлиги ва амалиёт” принципи асосида ягона концепцияни ишлаб чиқиш ва у асосида миллий стратегияларни қабул қилиш ва

ижтимоий ҳаётга тадбиқ этишнинг самарали усул ва йўллари белгилаб олиш лозим.

ЭСАНАЛИЕВ САДРИДДИН НУРИДДИН ЎҒЛИ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси кафедра ўқитувчиси

**ЖИНОЯТ ИШЛАРИ БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДЛАРИДА ДАСТЛАБКИ ЭШИТУВ
БОСҚИЧДА КЎРИБ ЧИҚИЛИШИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ ЎЗИГА ХОС
ЖИХАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ**

Аннотация: Мақолада жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўрилишида прокурор иштирокининг ўзига хос жиҳатлари, ушбу босқичда прокурорнинг асосий вазифалари, эътибор қаратилиши лозим бўлган ҳолатлар, прокурор иштирокини такомиллаштириш масалалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: дастлабки эшитув, прокурор, суд ажрими, судья.

Аннотация: В статье анализируются особенности участия прокурора в предварительном слушании уголовных дел, основные задачи прокурора на этой стадии, аспекты, на которые следует обратить внимание, а также вопросы совершенствования участия прокурора.

Ключевые слова: предварительное слушание, прокурор, определение суда, судья.

Annotation: The article analyzes the features of the prosecutor's participation in the preliminary hearing of criminal cases, the main tasks of the prosecutor at this stage, aspects that should be paid attention to, as well as issues of improving the participation of the prosecutor.

Key words: preliminary hearing, prosecutor, court ruling, judge.

Ўзбекистон Республикасининг “Жиноят ҳамда жиноят-процессуал кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 18.02.2021 йилаги 675-сонли Қонунига асосан жиноят процессида дастлабки эшитув босқичи жорий қилинди.

Эндиликда, жиноят иши судга келиб тушгандан сўнг етарли асослар (жиноят ишини тўхтатиш, тугатиш, ишни прокурорга юбориш, ишларни ажратиш, бирлаштириш, номақбул далилларни ишдан чиқариб ташлаш) бўлган тақдирда судья ишни дастлабки эшитув ўтказиш тўғрисида ажрим чиқариш орқали тарафлар иштирокида кўриб чиқиши қайд этилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу босқичда иш юритиш тартиби ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу прокурорнинг функция ва ваколатларида ҳам ўз ифодасини топади.

Амалдаги ЖПКнинг 405⁶-моддаси учинчи қисмига кўра¹, суд мажлисида айбланувчи, унинг ҳимоячиси ва давлат айбловчиси иштирок этиши шартлиги қайд қилинган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. [электрон ресурс], қаралган вақти 03.03.2024 й. <https://www.lex.uz>

Маълумки, жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида суд муҳокамасининг умумий қоидаларига асосан суднинг ҳамда тарафларнинг ташаббусига кўра кўриб чиқилади.

Бугунги кунда прокурорнинг дастлабки эшитув босқичидаги фаолияти, унинг процессуал мақоми, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, исботлаш субъекти сифатидаги фаоллиги даражаси, далилларни келтириш ва текширишда дуч келадиган муаммоларни ўз вақтида бартараф этиш, тараф сифатида илтимоснома тақдим қилиш тартиб-таомилларини ислоҳ қилиш долзарб бўлиб қолмоқда.

Илмий манбаларда прокурорнинг дастлабки эшитув босқичидаги процессуал мақоми хусусида турли қарашлар илгари сурилади.

Мисол учун, бир гуруҳ олимлар А.В.Смирнов¹, Шарль Луи де Монтескье², Ф.Н.Багаутдинов³лар прокурор айблов тараф сифатида жиноий таъқиб қилиш функциясини амалга оширадиган мансабдор шахс деб фикр билдирган бўлсалар, иккинчи гуруҳ олимлар В.И.Басков⁴, И.Д.Перлов⁵, П.И.Кудряцев⁶ ҳамда В.М.Савицкийлар⁷ прокурор давлат айбловчиси вазифаларини бажариш билан бирга, қонунларга риоя этилишини назорат қилади, яна бошқа олимлар А.Бойков, К.Скворцов, В.Рябцевлар⁸ прокурор жиноий таъқиб қилувчи субъект бўлмаслиги керак, у фақат қонунларни назорат қилиши, исботлаш босқичида ҳимоячи билан тенг ҳуқуқли субъект сифатида намоён бўлади - деб фикр билдирганлар.

А.А.Квачевскийнинг таъкидлашича⁹, прокурор ўз шахсида жамият манфаатларини ифодаловчи даъвогар сифатида намоён бўлади.

Юқоридагиларга кўра, А.В.Смирнов, Шарль Луи де Монтескье, Ф.Н.Багаутдиновларнинг фикрларига қўшилиш баҳслидир. Чунки, жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқишда прокурор фақатгина давлат айбловини қўвватлаб, жиноий таъқибни амалга

¹ Алексеев С. Н. Функция прокурора по новому УПК РФ // Государство и право. 2002. №5. С.99.

² Монтескье Ш. Л. "О духе законов". СПб., 1900. С.86.

³ Багаутдинов Ф. Н. Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании преступлений. М., 2004. С. 479.

⁴ Басков В. И. Прокурор в суде первой инстанции. М., 1968. С. 79.

⁵ Савицкий В. М. Государственное обвинение в суде. М., 1971. С. 32.

⁶ Кудрявцев П. И. Прокурор в суде первой инстанции // Социалистическая законность 1970. №4. С.4—5.

⁷ Савицкий В. М. Выступление на совместном заседании Совета по рассмотрению вопросов теоретического характера и координационных бюро ВНИИ Прокуратуры СССР "О проекте раздела 7 Конституции СССР// Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. Выпуск 127. М., 1990. С. 49.

⁸ Бойков А., Скворцов К., Рябцев В, Проблемы развития правового статуса Российской прокуратуры //

Уголовное право. 1999. №2. С. 12, 18,21.

⁹ Квачевский А.А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 года. 4.1. СПб., 1864. С. 130

ошириш орқали айблов хулоса тақдим этиши эмас, балки иш юзасидан ўз фикрини судга тақдим этишида ҳамда ушбу босқичда қонунийликни назорат қилувчи субъект сифатида намоён бўлади.

Ушбу фикрларни миллий қонунчилигимизга асосланиб таҳлил қиладиган бўлсак, амалдаги ЖПКга кўра, давлат айбловчисининг ва ҳимоячининг дастлабки эшитувда ҳал этилаётган масалалар юзасидан фикри эшитилиши, давлат айбловчисининг ва ҳимоячининг фикрлари эшитилгач раислик қилувчи ажрим чиқариш чорасини кўришлиги қайд этилган.

Бу борада В.И.Басков, И.Д.Перлов, П.И.Кудряцев, В.М.Савицкийларнинг фикрларига қўшилиш мумкин. Чунки, прокурор дастлабки эшитув босқичида нафақат давлат айбловчиси вазифаларини бажариш, балки қонун ҳужжатларида зиммасига юклатилган вазифалар орқали қонунларга риоя этилишини назорат қилади.

Бундан ташқари, амалдаги ЖПКга асосан, дастлабки эшитув босқичида ҳимоя тарафи тақдим этган важларни рад этиш прокурорнинг зиммасида бўлиши кўрсатилган.

Фикримизча, дастлабки эшитув босқичида прокурор жиноят ишида биринчи навбатда далилларни ЖПК талабларига мувофиқ олинган, олинмаганлигини асослаш ва уларни исботлашлиги, ҳимоячи томонидан киритилган илтимосномаларга қонун ҳужжатларига асосан ҳуқуқий баҳо бериши асносида иш материалларидаги бўшлиқларни ўрнини тўлдириши зарур.

Илмий манбааларда олимлар томонидан қуйидаги қарашлар илгари сурилади.

Мисол учун, Г.Г.Туриловнинг¹, *“прокурор одатда айбланувчининг айбини ҳамда содир этилган жиноятнинг барча ҳолатларини исботлашнинг асосий юкини ўз зиммасига олади, чунки бу вазифа унга юкланган”* – деб фикр билдирса, С.Н.Алексеев² *“прокурорнинг барча ваколатлари ягона мақсадга эришиш, айбланувчининг айбдорлигини тасдиқловчи далилларни тўплашга йўналтирилган”*, Н.В.Кулик³ *“дастлабки эшитув босқичида прокурор давлат айбловини қувватламайди, балки фақат далиллар асосида шахсга нисбатан тузилган айблов хулосасининг қонунийлиги ва асослилигини ҳимоя қилади”* – деб таъкидлаган.

В.М.Савицкийнинг таъкидлашича⁴, прокурор судга айбланувчининг айби тўғрисидаги ўз фикрининг асослилигини исботлаш учун келади.

¹ Турилов Г. Г. Прокурор как субъект доказывания в российском уголовном процессе. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Ижевск. 2002. С. 4.

² Алексеев С. Н. Функции прокурора по новому УПК РФ // Государство и право. 2002. №5. С. 99.

³ Н.В.Кулик “Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

⁴ Савицкий В. М. Государственное обвинение в суде. М., 1971. С. 160.

Юқоридаги фикрлардан олим Н.В.Куликнинг фикрига тўлиқ қўшилишимиз мумкин. Чунки, жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўрилишидаги исботлаш жараёнининг барча элементларини прокурор фаолиятида кўришимиз мумкин.

Фикримизча, прокурорнинг жиноят иши материаллари билан танишиши, далилларга ўз вақтида ҳуқуқий баҳо бериши келгусида юзага келиши мумкин бўлган хато ва камчиликлар салмоғини сезиларли даражада камайтиришга хизмат қилади деб биламиз.

Юқоридагиларга кўра, давлат айбловчилари томонидан биринчи инстанция судларида жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўрилишида эътибор қаратилиши лозим бўлган масалалар сифатида биринчи инстанция судларида жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўрилишида прокурор жиноят иши материалларини қонун ҳужжатларига асосланган ҳолда пухта ўрганиши, далилларни синчковлик билан текшириши ҳамда ишни давом эттириш учун етарли қонуний асослар мавжудлигини аниқлаши лозим.

Жумладан, дастлабки эшитув босқичида давлат айбловчилари жиноят иши доирасида жиноят таркиби (*жиноятнинг субъекти, объекти, объектив томони, субъектив томони*), жиноят сабаблари, ишга оид бошқа далиллар ҳақида етарли даражада билим ва кўникмаларга эга бўлиши иш ҳолати юзасидан асослантирилган фикр берилишига ёрдам беради. Бир сўз билан айтганда, прокурор айблов хулосаси асосида тўпланган далилларнинг қонунийлиги ва асослилигини исботлашда унинг қанчалик профессионал бўлишига боғлиқ.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётида жиноят иши доирасида етарли даражада маълумот ҳамда билим ва кўникмаларга эга бўлмаган прокурор дастлабки эшитув босқичида ҳимоячи томонидан киритилган илтимосномалар юзасидан қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Чунки, ушбу босқичда ҳимоячи томонидан киритилган илтимосномани рад қилиш ёки айбловни исботлаш вазифаси прокурор зиммасига бўлади.

Амалдаги ЖПКга кўра, жиноят ишларини дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқиш бўйича қоидалар мустаҳкамланган бўлсада, бу борада қонунда айрим ҳуқуқий бўшлиқларни учратишимиз мумкин.

Масалан, амалдаги ЖПКнинг 405³-моддасининг 2-қисмида¹ назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, суд тарафларнинг илтимосига кўра ёки ўз ташаббуси билан жиноят иши бўйича дастлабки эшитув ўтказиши кўрсатилган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. [Электрон ресурс], қаралган вақти 17.02.2024 йил. <https://www.lex.uz>

Хусусан, ЖПКнинг 25-моддаси, 4-қисмига кўра¹, *“давлат ва жамоат айбловчилари, судланувчи, вояга етмаган судланувчининг қонуний вакили, ҳимоячи, жамоат ҳимоячиси, шунингдек жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари суд мажлисида тарафлар сифатида иштирок этишлари ва далиллар тақдим этиш, уларни текширишда қатнашиш, илтимос билан мурожаат қилишлари белгиланган”*.

Шунингдек, амалдаги ЖПКнинг 405¹¹-моддасига кўра, айбланувчи, ҳимоячи ва давлат айбловчиси жиноят иши материалларидаги ҳар қандай далилни, агар уларни номақбул далиллар деб ҳисобласа, чиқариб ташлаш тўғрисида илтимоснома беришга ҳақли эканлиги, илтимоснома жиноят иши судга айблов далолатномаси ёки айблов хулосаси билан бирга юборилганидан кейин, айблов далолатномасининг ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхаси олинган кундан эътиборан уч сутка ичида берилиши мумкинлиги қайд этилган.

Бироқ, қонунда давлат айбловчисининг жиноят иши бўйича дастлабки эшитув тарзидаги илтимосномаси (*жиноят ишини тўхтатиш, тугатиш, бирлаштириш, ажратиш, ишни прокурорга юбориш, номақбул далилларни чиқариб ташлаш*) қачон, қандай тартибда берилиши тартиб-таомиллари асослантирилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 14.05.2022 йилдаги *“Жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқишга тайёрлаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”*ги 6-сонли Қарорининг 14-бандида² *“ЖПК 395 ва 405¹¹-моддалари мазмунига кўра, жиноят иши бўйича дастлабки эшитув ўтказиш тўғрисидаги илтимоснома фақатгина “айбланувчи” томонидан айблов далолатномаси ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхаси олинган кундан эътиборан уч сутка ичида берилиши кўрсатилган”*.

Фикримизча, амалдаги ЖПКда прокурорнинг жиноят иши бўйича дастлабки эшитув тарзидаги (*жиноят ишини тўхтатиш, тугатиш, бирлаштириш, ажратиш, ишни прокурорга юбориш, номақбул далилларни чиқариб ташлаш*) илтимосномаси бериш тартиб-таомилларини белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Шу каби, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 14.05.2022 йилдаги *“Жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқишга тайёрлаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”*ги 6-сонли Қарорининг 14 бандидаги *“ЖПК 395 ва 405¹¹-моддалари мазмунига кўра, жиноят иши бўйича дастлабки эшитув ўтказиш тўғрисидаги*

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. [Электрон ресурс], қаралган вақти 17.02.2024 йил. <https://www.lex.uz>

² Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 14.05.2022 йилдаги *“Жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқишга тайёрлаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”*ги 6-сонли Пленум қарори. [электрон ресурс] қаралган вақти 17.02.2024 йил.

илтимоснома айбланувчи томонидан айблов далолатномаси ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхаси олинган кундан эътиборан уч сутка ичида берилиши мумкин” деган қондан “ЖПК 395 ва 405¹¹-моддалари мазмунига кўра, жинойят иши бўйича дастлабки эшитув ўтказиш тўғрисидаги илтимоснома **тарафлар иш материаллари билан танишган вақтдан**, айбланувчи томонидан айблов далолатномаси ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхаси олинган кундан эътиборан етти сутка берилиши мумкин” деган қондага ўзгартириш мақсадга мувофиқ.

Бу эса, келгусида ҳуқуқни қўллаш амалиётида турли хил талқинларнинг олдини олади.

Амалдаги ЖПКга кўра, далиллар қонунга хилоф усуллар билан ёки жинойят процесси иштирокчиларини қонун билан кафолатланган ҳуқуқларидан маҳрум қилган ёки уларнинг ҳуқуқларини чеклаган ёхуд ЖПК талабларини бузган ҳолда олинганлигига асосланган ҳолда уларни чиқариб ташлаш тўғрисида ҳимоя тарафи тақдим этган важларни рад этиш прокурорнинг зиммасида бўлиши, қолган ҳолларда исботлаш вазифаси илтимоснома берган тарафнинг зиммасида бўлиши кўрсатилган.

Бу борада ҳуқуқшунос олимлар қуйидаги фикрларни илгари сурган.

Масалан, Р.Д.Рахуновнинг фикрича¹, “асоссиз айблов айблаш эмас, айблов далилларга асосланган бўлиши керак, далилларни тақдим этиш ва уларни таҳлил қилиш эса прокурор зиммасидадир.

К.А.Корсаковнинг фикрича², прокурор суд муҳокамасида иштирок этувчи субъект сифатида қўйилган айбловнинг қонунийлиги ва асослилигини исботлаши шарт. Шунинг учун прокурор нафақат айбловнинг далилларини тизимлаштиради, таҳлил қилади, балки ҳимоя томонидан илгари сурилган қарши далилларни ҳам рад этади.

А.Ф.Кони³ ва Ю.В.Кореневский⁴ларнинг фикрича, прокурор ишни бирёқлама, фақат судланувчини айбловчи далиллар аҳамияти ва жинойятни бўрттириб кўрсатмаслиги керак.

Н.В.Куликнинг фикрича⁵, айбловни судда исботлаш вазифаси прокурор зиммасига юкланганлиги сабабли, ҳар бир босқичда қабул

¹ Рахунов Р. Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву. М., 1961. С.52.

² Корсаков К. А. Криминалистические и процессуальные проблемы подготовки прокурора к судебному разбирательству уголовного дела. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. СПб., 2000. С. 19.

³ Кони.А.Ф. Собрание сочинений. Т.4. М., 1967. С. 62.

⁴ Кореневский Ю. В. Государственное обвинение: какая реформа нужна? // Законность. 2001. №4 С. 31

⁵ Н.В.Кулик “Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва асослилиги прокурорнинг судда қандай тартибда иштирок этишига боғлиқ.

М.З.Раджапованинг фикрича¹, жиноят суд процессида иштирок этувчи прокурор, иш бўйича судланувчи бўлиб ўтаётган шахсга қўйилган айбловни қай даражада асосли эканлиги, далиллар билан тасдиқланганлиги, қонуний квалификация қилинганлиги хусусида ўзининг фикрини баён этиш орқали судланувчининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан бирга, айнан шу жиноят иши доирасида жабрланувчи тариқасида ўтаётган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, иш бўйича сўроқ қилинаётган гувоҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари поймол этилмаслигини олдини олувчи шахс ҳамдир.

Юқоридагиларга кўра, А.Ф.Кони, Ю.В.Кореневский ҳамда Н.В.Куликнинг фикрларига қўшилиш мумкин. Чунки, давлат айбловчиси дастлабки эшитув босқичида фақатгина айблов нуқтаи назаридан эмас балки иш ҳолатидан келиб чиқиб, мавжуд далилларга асосланган ҳолда қонуний, асослантирилган муносабат билдириши лозим.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, бугунги кунда давлат айбловчиларининг жиноят судларидаги иштирокининг ташкилий ҳуқуқий асоси сифатида Бош прокурорнинг 27.11.2015 йилдаги “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 126-сонли буйруғи² қабул қилинган.

Бош прокурорнинг ушбу соҳавий буйруғи талабларига кўра³ прокурорлар суд мажлиси бошлангунга қадар пухта тайёргарлик кўриши, терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки терговнинг ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона олиб борилганлигини ўрганишлари, далилларни текшириш ҳамда уларга баҳо беришда фаол қатнашишлиги, иш бўйича қонун ва иш ҳужжатларига асосланган фикр беришлари борасида бир қатор эътибор қаратилиши лозим бўлган масалалар қайд қилинган.

Бироқ, соҳавий буйруқ талабларига кўра, жиноят ишлари биринчи инстанция судларида дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқилишида

¹М.З.Раджапова. “Жиноят ишларини юқори суд инстанцияларида кўрилишида прокурор функциялари ва ваколатларини такомиллаштириш: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил”. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Тошент, 2023 й. 24 б.

² Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорнинг буйруғи. “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”. 27.11.2015 йил, 126-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорнинг буйруғи. “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”. 27.11.2015 йил, 126-сон.

давлат айбловчилари (прокурорлар)нинг иштироки ҳақида тегишли қоидалар белгиланмаган.

Россия Федерацияси Бош прокурорининг соҳавий буйруғи (03.07.2002 йилдаги “Жиноят процессининг суд босқичида прокурорлар ишини ташкил этиш тўғрисида”ги 28-сонли)га кўра, дастлабки суд мажлисида прокурорнинг иштироки мажбурийлиги кўрсатилган.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 27.11.2015 йилдаги “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 126-сонли буйруғига дастлабки эшитув босқичида прокурор иштироки билан боғлиқ асосий қоидаларни белгилаш мақсадга мувофиқ.

Айрим тадқиқотчи олимлар дастлабки суд мажлисида давлат айбловчисининг қўшимча далиллар тўплаш билан боғлиқ ҳаракатларни шубҳа остига олиб, қуйидаги фикрларни илгари сурганлар.

Масалан, Ф.М.Ягофаров¹, ҳамда В.Г.Ульяновларнинг² фикрича, давлат айбловчисининг далилларни тўплаш билан боғлиқ илтимосномалари дастлабки тергов органлари ишидаги камчиликларни суд фаолияти ҳисобидан тузатилмаслиги керак.

И.Д.Перловнинг таъкидлашича³, суд муҳокамасида қатнашувчи прокурор ҳар бир ҳолатда дастлабки терговнинг камчиликларини яширмаслиги керак.

Н.В.Куликнинг фикрича⁴, прокурор айбловга асосланган далилларни фақат ишда мавжуд бўлган далиллар билан эмас, балки дастлабки суд мажлисида бевосита олинган далиллар билан солиштириш йўли билан ҳам текшириши мумкин.

Юқоридагиларга кўра, И.Д.Перловнинг фикрлари тахсинга сазовордир. Чунки, амалдаги ЖПКга кўра, прокурор Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ЖПК ва бошқа қонун ҳужжатларига аниқ риоя этиши ва уларнинг талабларини бажариши шартлиги, қонунларни аниқ бажаришдан ва уларга риоя қилишдан ҳар қандай чекиниш, қандай сабабларга кўра юз берганидан қатъи назар, жиноят процессида қонунийликни бузиш деб ҳисобланиши ва белгиланган жавобгарликка сабаб бўлиши қайд этилган.

¹ Ягофаров Ф. М. Механизм реализации функции обвинения Автореф. дис... канд. юрид. наук. Оренбург.

2003йя при рассмотрении дела судом первой инстанции. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Оренбург. 2003. [http:// www. kalinovsky-k-narod.ru/b/yagof/Yagof-l.htm](http://www.kalinovsky-k-narod.ru/b/yagof/Yagof-l.htm).

² Ульянов В.Г. Государственное обвинение в российском уголовном судопроизводстве (процессуальные и криминалистические аспекты). Автореф. дис... док. юрид. наук. Краснодар. 2002. С. 12.

³ Перлов И. Д. Предание суду в советском уголовном процессе. М., 1948. С. 169

⁴ Н.В.Кулик “Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

Бундан ташқари, жиноят процессида номақбул далилларни ишдан чиқариб ташлаш тўғрисидаги ишлар дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқилишида исботлаш субъектлари (прокурор, суд) томонидан далилларга етарлича ҳуқуқий баҳо берилмаслиги салбий оқибатларга, кўп ҳолларда эса, жиноят ишлари бўйича адолатсиз қарор қабул қилинишига олиб келади.

Бу борада ҳуқуқшунос олимлар қуйидаги фикрларни илгари сурганлар.

С.А.Шестакованинг фикрича¹, жиноят-процессуал нормаларида белгиланган қоидаларни бузган ҳолда олинган далилларни номақбул деб топиш ва уларни иш материалларидан чиқариб ташлаш инсон ҳуқуқларини қонунга хилоф ҳаракатлардан ҳимоя қилиш кафолатидир.

И.Д.Перловнинг фикрича², дастлабки эшитув босқичида дастлабки терговнинг камчиликларини фақатгина томонлар ўртасидаги тортишув пайтида аниқлаш мумкин.

О.Ю.Гурованинг фикрича³, тарафлар далилларнинг мақбуллиги тўғрисидаги масалага қайта-қайта қайтиш ҳуқуқига эга бўлганлиги сабабли, бундай илтимосномалар ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида кўриб чиқилиши мумкин эмас.

С.В.Марасанов⁴ О.Ю.Гурованинг фикрларига қарши фикр билдириб, жиноят иши судга юборилгандан сўнг далилларни номақбул деб топиш ҳақидаги илтимосномалар фақат дастлабки суд мажлисида муҳокама қилиниши мумкин.

Т.К.Рябинанинг фикрича⁵, дастлабки суд мажлисида далилларни чиқариб ташлаш масалаларини ҳал қилишда асосий эътибор тарафларнинг самарадорлигини оширишга қаратилиши керак.

П.А.Лупинская⁶ ҳамда Е.А.Брагинлар⁷ олим С.В.Марасанов фикрларига қарши *“дастлабки суд муҳокамасида далилларни шошилинч равишда чиқариб ташлаш нотўғри, чунки суд муҳокамаси пайтида улар*

¹ Шестакова С. А. Допустимость доказательств в уголовном процессе России и США // Уголовное право. 2004. №3. С. 100.

² Перлов И.Д. Предание суду в советском уголовном процессе. М., 1948. С. 169-170.

³ О.Ю.Гурова. Теоретические и практические проблемы назначения судебного заседания по уголовным делам. Автореф. Дис...канд. юрид. наук. Екатеринбург. 2005. С. 18

⁴ Марасанова С. В. Организационные и процессуальные проблемы деятельности суда присяжных // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. 2002. № 4. С.390.

⁵ Рябина Т.К. Стадия назначения судебного заседания в свете нового уголовно-процессуального закона: проблемы теории и практики, пути их решения// Российский судья. 2004 №7. С 6.

⁶ Лупинская П.А. Доказательства и доказывание в новом уголовном процессе // Российская юстиция 2002. №7.С.5

⁷ Брагин Е.А. Процессуальный порядок и правовые последствия признания доказательств недопустимыми в российском уголовном процессе: Дисс... канд. юрид. наук. Челябинск, 2003. С. 38.

моҳиятан синчковлик билан ўрганилиши ва шундан кейингина улар тўғрисида қарор қабул қилиниши керак” – деб фикр билдирган.

Юқоридагиларга кўра, П.А.Лупинская ҳамда Е.А.Брагинларнинг фикрларига тўлиқ қўшилиш мумкин ва бу миллий қонунчилигимиз талабларига ҳам тўлиқ мос тушади. Сабаби, амалдаги ЖПКга кўра, “агар суд далилни чиқариб ташлаш тўғрисида қарор қабул қилса, мазкур далил юридик кучини йўқотиши ва у ҳукмга ёки бошқа суд қарорига асос бўлиши, шунингдек суд муҳокамаси жараёнида бу далилни текшириш ва ундан фойдаланиш мумкин эмаслиги, ишни мазмунан кўриш давомида илгари номақбул деб топилган ва чиқариб ташланган далилни мақбул деб топиш масаласи тарафларнинг илтимосномасига асосан кўриб чиқирилиши мумкинлиги ҳақида қоидалар белгиланган.

Бизнингча, ҳуқуқни қўллаш амалиётида кўп ҳолларда далилларнинг номақбуллиги бўйича илтимосномалар ҳимоячилар томонидан киритилади. Бу борада ҳимоячи томонидан киритилган илтимосномалар давлат айбловчилари томонидан атрофлича ўрганилиши, текширилиши, таҳлил қилиниши зарур ва шартдир.

Амалдаги ЖПКга кўра, илтимосномада тараф чиқариб ташланишини илтимос қилаётган далил ҳамда далилни номақбул деб топиш ва чиқариб ташлаш учун ЖПКда назарда тутилган асослар кўрсатилиши лозим.

Бу борада илмий манбаларда хорижий ҳуқуқшунос олимлар қуйидаги қарашларни илгари сурганлар.

Масалан, Н.В.Кулик¹ *“амалиётда кўп ҳолларда ҳимоячи тегишли далиллар акс этган иш материалларининг ҳажми ва варақларига мурожаат қилмасдан, далилларни номақбул деб топиш тўғрисида илтимосномалар беради”* – деб фикр билдирса, Ф.М.Ягфаров² *“судланувчининг айбини суд олдида исботлаш учун давлат айбловчиси биринчи навбатда судланувчини айбдорлигини кўрсатувчи ҳар бир далилнинг қонунийлигини исботлаши керак, В.М.Савицкийнинг³ “прокурор иш материалларида мавжуд бўлган ҳужжатлар ва баённомаларни дастлабки кўриб чиқиш вақтида текширишни сўрабгина қолмай, ҳимоя томони тақдим қилган хулосаларнинг тўғрилигини исботлаш учун қўшимча ҳужжатларни ҳам тақдим этиши мумкин”* – деб таъкидлаган.

Бизнингча, ҳуқуқшунос олим Н.В.Куликнинг фикрларига қўшилиш мумкин. Сабаби, иш ҳолати бўйича далилларга етарлича аҳамият

¹ Н.В.Кулик “Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

² Ягофаров Ф.М. Механизм реализации функции обвинения при рассмотрении дела судом первой инстанции. Дис... канд. юрид. наук. Оренбург. 2003. <http://www.kalinovsky-k-narod.ru/b/yagof/Yagof-l.htm>.

³ Савицкий В.М. Государственное обвинение в суде. М. 1971. С. 91.

қаратилмаган ҳолда, қонун талабларини ўзбошимчалик билан изоҳлаш орқали далилларни номақбул деб топиш қонунга зид ҳисобланади.

Бундай ҳолатда далилларни иш материалларидан чиқариб ташлаш асоссиз деб биламиз. Шунга кўра, давлат айбловчилари (прокурорлар) юқоридаги ҳолатлар бўйича ҳимоячи илтимосларини рад этиш учун судда тортишув тамойилларига риоя қилган ҳолда баҳслашишлари мақсадга мувофиқдир. Чунки, айбловнинг асослилигини ва далилларнинг мақбуллигини ҳимоя қилиш давлат айбловчисининг бевосита масъулияти ҳисобланади.

Жиноят-процессуал кодексининг муҳим принципларидан бири бўлган судда ишларни юритишда тортишув тамойили айтилган даъво эшитув босқичи алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Чунки, жиноят ишлари даъво эшитув тарзида судда кўрилади бўлишида давлат айбловчиси ҳамда ҳимоячилар ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни лозим даражада бажаришни тақозо этади.

Масалан, статистик маълумотларга кўра¹, судларнинг ташаббуси билан ўтказилган даъво эшитув тарзида кўрилган жиноят ишлари 2021 йилда 62 та, 2022 йилда 654 та, 2023 йилда 918 тани ташкил этган бир вақтда, тарафларнинг ташаббуси билан 2021 йилда 30 та, 2022 йилда 137 та, 2023 йилда 135 та жиноят ишлари бўйича даъво эшитув ўтказилган.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётидан тарафларнинг ташаббусига кўра, (яъни ҳимоячи ҳамда давлат айбловчиси) даъво эшитув ўтказиш юзасидан илтимосномалар киритиш ҳолати суғурилган бўлиши кўрилади.

Жумладан, миллий қонунчилигимизга кўра, жиноят ишлари даъво эшитув тарзида кўриб чиқилишида экспертиза тайинлаш ҳолати ҳам баҳсли масалалардан бири ҳисобланади.

Амалдаги ЖПКга кўра, судья томонидан жиноят иши бўйича даъво эшитувни тайинлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган пайтдан эътиборан беш суткадан кечиктирмай бошланиши, даъво эшитувни ўтказиш даъвоийлиги даъво эшитув бошланган кундан эътиборан ўн суткадан ошмаслиги кераклиги қайд этилган.

Бироқ, Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги қонуни ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 21.02.2023 йилдаги “Суд экспертизаси тадқиқотларини ўтказиш тартиби тўғрисидаги намунавий низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 73-сонли Қарорига кўра, экспертизани тайинлашга ваколатли орган (шахс)нинг қарори (ажрими) асосида тадқиқотларни ўтказиш муддатлари суд экспертизаларининг

¹ Жиноят ишлари бўйича судлар томонидан 2021-2023 йиллар давомида кўрилган даъво эшитувлар тўғрисидаги маълумот. Олий суди раиси ўринбосарининг 02.02.2024 йилдаги 07/13-1048-75-сонли алоқа хати.

ҳажми ва мураккаблигига, шунингдек, суд экспертининг иш ҳажмига кўра **30 кун** доирасида белгиланади.

Шу ўринда савол туғилади. Агар дастлабки эшитувни ўтказиш давомийлиги дастлабки эшитув бошланган кундан эътиборан ўн суткадан ошмаган ҳолатда суд томонидан жиноят иши бўйича экспертиза тайинланган ҳолатда дастлабки эшитув ўтказиш муддати бузилмайдими? ёки экспертиза тайинлашда суд ўз ташаббусига ёки тарафларнинг илтимосномасига кўра ўтказилиши керакми?

Ваҳоланки, амалдаги ЖПКга кўра, дастлабки эшитув ўтказиш муддатини ўзайтириш асослари кўрсатилмаган.

Олимлар С.В.Марасанов¹, А.В.Шигуров²ларнинг фикрича, дастлабки суд мажлисида судга суд экспертизасини тайинлаш ваколати берилиши керак.

А.В.Гарбачевнинг фикрича³, дастлабки суд мажлисида экспертиза тайинлаш бўйича далилларни олишнинг қонунийлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун зарур бўлса амалга оширилади.

Н.В.Куликларнинг фикрича⁴, дастлабки суд муҳокамаси имконияти томонларнинг ҳуқуқларига зарар етказмасдан, суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги сўровларни кўриб чиқиш имконини беради.

Юқоридаги олимлар С.В.Марасанов, А.В.Шигуров, Н.В.Куликларнинг фикрларига қўшилиш мумкин. Чунки, ҳуқуқни қўллаш амалиётида тарафлар томонидан жиноят иши бўйича экспертиза тайинлаш масаласида киритилган илтимосномалар юзасидан суднинг қандай ҳаракат қилиш тартиб таомиллари миллий қонунчиликда кўрсатилмаган.

Бизнингча, жиноят иши бўйича дастлабки эшитув босқичида тарафлар томонидан экспертиза тайинлаш ҳақидаги илтимосномалар тақдим қилиш асослари ва муддатлари ҳақидаги қоидаларни Жиноят-процессуал кодексида асослантирилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фикримизча, ЖПКнинг 405⁶-моддасига *“Судья, дастлабки эшитув босқичида жиноят иши ҳолати бўйича зарурият бўлган тақдирда тарафларнинг илтимосига ёки ўз ташаббусига биноан экспертиза тайинлаш ҳуқуқига эга”* деган жумлани киритиш мақсадга мувофиқ.

¹ Марасанова С.В. Организационные и процессуальные проблемы деятельности суда присяжных. // «Черные дыры» в российском законодательстве. 2002. №4. СЗ 89-390.

² Шигуров А. В. Подготовка уголовного дела к судебному заседанию в российском уголовном процессе.

Автореф. дне. ...канд. юрид. наук. Ижевск. 2004. С. 14.

³ Горбачев А.В. Признание доказательств недопустимыми в уголовном судопроизводстве: основания и процессуальный порядок. Дисс. ...канд. юрид. наук. М., 2004. С. 187.

⁴ Н.В.Кулик “Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании”. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

Бундан ташқари, жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор суд қарорларининг қонунийлигини апелляция муддатида ўрганиб, ноқонуний, асоссиз ва адолатсиз қарорларга протест келтириши мумкин.

Амалдаги ЖПКнинг 405¹⁵-моддасига кўра, судьянинг ажрими устидан у чиқарилган кундан эътиборан етмиш икки соат ичида апелляция тартибида хусусий шикоят, хусусий протест берилиши қайд этилган.

Бироқ, қонунчиликда дастлабки эшитув бўйича суд ҳужжатларига кассация тартибида муносабат билдириш тартиб таомиллари ҳам баҳслидир.

С.В.Марасанованинг фикрича¹, дастлабки суд мажлиси натижаларига кўра суд ҳужжати устидан тарафларнинг кассация тартибида шикоят қилишлари тўғрисидаги масала жиноят ишини кўриб чиқишнинг асоссиз кечиктирилишига олиб келади.

Н.В.Куликларнинг фикрича², суд тарафнинг илтимосига биноан ишни қайта кўриб чиқишга ҳақли. Бу талаб суд муҳокамасида иштирок этаётган прокурорга далилларнинг мақбуллиги ёки номақбуллиги масалалари бўйича ўз позициясини ҳимоя қилишга бир неча бор уриниб кўриш, уни исботлаш учун фаол чоралар кўриш имконини беради.

Амалдаги ЖПКга кўра, маҳкум, унинг ҳимоячиси, қонуний вакили, шунингдек жабрланувчи, унинг вакили биринчи инстанция судининг ҳукми, ажрими устидан кассация тартибида шикоят беришга, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокурори ва уларга тенглаштирилган прокурорлар, шунингдек уларнинг ўринбосарлари биринчи инстанция судининг ҳукми, ажрими устидан кассация тартибида протест билдиришга ҳақли эканлиги кўрсатилган.

Фикримизча, дастлабки эшитув бўйича суд ажримларига кассация тартибида муносабат билдириш тартиб-таомиллари қонунда акс эттирилиши ҳам мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, қонунда жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўрилишида прокурорнинг айбловни ўзгартириш ёки айбловдан воз кечиш ҳуқуқи билан боғлиқ қоидалар акс эттирилмаган.

Бу борада илмий манбаларда олимлар ўзларининг қуйидаги қарашларини илгари сурганлар.

¹ Марасанова С.В. Организационные и процессуальные проблемы деятельности суда присяжных. // "Черные дыры" в российском законодательстве. 2002. №4. СЗ 89-390

² Н.В.Кулик "Осуществление прокурором доказывания на предварительном слушании". Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2006 й, 194 ст.

Масалан, А.А.Тушевнинг фикрича¹, давлат айбловчиси жиноят иши доирасидаги далиллар судланувчига қўйилган айбловни тасдиқламайди деган хулосага келса, буни рад этишга йўл қўйилиши, жиноят ишини бирон-бир сабабга кўра тугатиш тўғрисидаги қарор фақат суд тергови тугаганидан кейингина қабул қилиниши керак.

О.Ю.Гурованинг фикрича², прокурор томонидан айбловни ўзгартириш ёки рад этиш дастлабки суд мажлисида бўлиши мумкин эмас, чунки жиноят ишида мавжуд бўлган барча далиллар ўрганиб чиқилгандан кейингина йўл қўйилиши мумкин.

С.М.Раҳмонованинг фикрича³, дастлабки эшитув босқичида прокурор айбловдан воз кечган ҳолларда жиноят иши тугатилади.

М.З.Раджапованинг фикрича⁴, прокурорнинг дастлабки эшитув босқичида давлат айбловидан воз кечиш ваколати қонунчиликда белгиланиши лозим. Ушбу босқичда жиноят ишини реабилитация асосларига кўра, тугатиш ҳақида прокурорнинг фикр билдириши унинг давлат айбловидан воз кечишини англатади.

Юқоридаги олимлар О.Ю.Гурова ҳамда М.З.Раджапованинг фикрларига қўшилиш мумкин. Чунки, айтиб дастлабки эшитув босқичида прокурор томонидан жиноят иши доирасидаги маълумотлар етарли даражада ўрганилмасдан айбловдан воз кечиш ёки айбловни ўзгартириш масаласи ҳам баҳслидир.

Амалдаги ЖПКнинг 409-моддасига кўра, прокурор биринчи инстанция судларида жиноятларга доир ишларни кўришда иштирок этиб, суд тергови маълумотлари асосида судланувчига қўйилган айбловни ўзгартириш зарур деган хулосага келса, у бу ҳақда судга асослантирилган баёнот бериши шартлиги, прокурорнинг айбловдан воз кечиши суд томонидан жиноят ишини реабилитация асосларига кўра, тугатишга сабаб бўлиши қайд этилган.

Юқоридагиларга кўра, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 49¹ бобига ёки 409-моддасида прокурорнинг айнан дастлабки эшитув

¹ Тушев А.А. Прокурор в уголовном процессе Российской Федерации: система функций и полномочий. Дисс....док. юрид. наук. Краснодар. 2006. С. 126.

² О.Ю.Гурова. Теоретические и практические проблемы назначения судебного заседания по уголовным делам. Автореф. Дис...канд. юрид. наук. Екатеринбург. 2005. С. 18

³ Рахмонова С.М. Предварительное слушание как форма назначения дела к судебному разбирательству. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Т.Академия МВД Республики Узбекистан. 2018. С.– 149

⁴ М.З.Раджапова. “Жиноят ишларини юқори суд инстанцияларида кўрилишида прокурор функциялари ва ваколатларини такомиллаштириш: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил”. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Тошент, 2023 й. 24 б.

босқичида айбловни ўзгартириш ҳамда айбловдан воз кечиш билан боғлиқ ваколатларини аниқ белгилаш мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, биринчи инстанция судларида жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқилишида прокурорнинг айбловни ўзгартириш ёки айбловдан воз кечиш билан боғлиқ қоидалар қайд этилган.

Мисол учун, МДХ давлатларида, хусусан, Россия, Қозоғистон ҳамда Молдова Жиноят-процессуал кодексларида прокурорнинг дастлабки эшитув босқичида давлат айбловидан воз кечишига оид қоидалар белгилаган.

Юқоридагиларга кўра, биринчи инстанция судларида жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқилишида прокурор иштироки самарадорлигини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

**КАМАЛОВА ДИЛДОРА
ГАЙРАТОВНА**

Тошкент давлат юридик
университети Жиноий одил судлов
факультети декани, юридик фанлар
бўйича фалсафа доктори (PhD)

**ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШ БОСҚИЧЛАРИГА ОИД БЎЛГАН
КОНЦЕПТУАЛ ЁНДАШУВЛАР**

Инсоннинг жиноий хатти-ҳаракати вақт ва макон хусусиятлари билан тавсифланади. Жиноий фаолияти бошланиш ва тугалланиш нуқтасига эга. Шахснинг жисмоний фаоллиги, ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги мотивация, мақсадни белгилаш ва қарор қабул қилишнинг психологик жараёни билан боғлиқ. Жиноятда мотив, мақсад, қарор қабул қилиш ижтимоий ҳавfli қилмишни содир этишга қаратилган. Мазкур жараён жиноят содир этиш ёки этмаслик тўғрисида қарор қабул қилиш билан якунланади. Дарҳақиқат, жиноят қасддан содир этилганда жиноий ниятнинг шаклланиши ва уни амалга оширилиши ўртасида муайян вақт оралиғи бўлиб, мазкур вақт давомида ният изчил (босқичма-босқич) амалга оширилади. “Жиноий қилмиш муайян вақт оралиғида бўлган ҳолларда, одатда у бирор мақсадга йўналтирилган хулқ-атвордан иборат жараённи ташкил қилади. Мазкур жараён муайян хоҳиш-истак асосида шаклланган жиноий мақсаднинг

шаклланишидан бошлаб, уни реал воқеликда ижро этишгача бўлган барча босқичларни қамраб олади¹".

Жиноятларни квалификация қилиш ва жавобгарлик доирасини аниқлашдаги муҳим масала жиноят содир этиш босқичларини аниқлашдир. Бироқ, доктринада жиноят содир этиш босқичларининг моҳияти ва турлари масаласида ягона ёндашув шаклланмаган, босқичларни ажратишнинг зарурати, назарий ва амалий аҳамияти оид бўлган масалалар якуний ечимини топмаган. Шунинг учун *жиноят содир этиш босқичлари юзасидан илмий-назарий тадқиқотлар олиб бориш долзарб ҳисобланади. Буни қатор омиллар билан изоҳлаш мумкин:*

Биринчидан, босқичлар шахснинг жиноий қасдини амалга оширилиш даражасини ифодалайди ва қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини белгилайди.

Иккинчидан, "босқичлар бир маротабалик хусусиятига эга бўлмай, муайян вақт оралиғида давом этувчи жараён ҳисобланади²". Босқичлар ривожланувчи, давомийлик, кетма-кетлик ва якунланувчанлик каби хусусиятлар билан ифодаланади.

Учинчидан, босқичлар объективлик белгисига эга бўлиб, ташқи томони айбдор ва бошқа шахслар (жабрланувчи, гувоҳ, жиноятни тўхтатган шахслар) учун яққол, аниқ бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун айрим ҳолларда, жиноий фаолият босқичларини тергов қилиниши учун алоҳида тергов методлари қўлланилиши талаб этилади.

Тўртинчидан, қилмиш жиноий фаолиятнинг ҳар қандай босқичида тўхтатилиши мумкин. Моддий таркибли жиноятларда жазо тури ва миқдори юз берган оқибатлар асосида аниқланса, формал таркибли жиноятларда содир этилган ижтимоий хавfli хатти-ҳаракат асосида баҳоланади.

Бешинчидан, (жиноят таркибининг барча элементлари мавжуд бўлган тамом бўлган жиноятлар доктринасига зид равишда) тамом бўлмаган жиноятлар институтида жиноят ҳуқуқ назарияси, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва қонунчилигига оид бўлган кўплаб муҳим ва бир-бирини инкор қилувчи муаммолар мавжуд.

Аввало, жиноят содир этиш босқичлари юзасидан тадқиқотлар генезисига эътибор қаратсак, олиб борилган тадқиқотлар давомида жиноят содир этиш босқичлари жиноят ҳуқуқи (ёки қонуни) нормасининг қўлланилиши³ ва қилмишни квалификация қилиш⁴ доирасида ўрганилган. Бундан ташқари, жиноятларни қўшимча

¹ Кушбаков Ж.А. Қасддан жиноят содир этиш босқичлари //The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – Б. 102.

² Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 8.

³ Козлов А.П. Учения о стадиях преступления. СПб., 2002. 353 с.

⁴ Сабитов Р.А. Теория и практика уголовно-правовой квалификации. М., 2013. С. 17-18, 41-46.

квалификация қилиш босқичлари объекти доирасида ҳам тадқиқотлар ўтказилмоқда¹. Бироқ, бугунги кунда босқичлар атамаси нафақат жиноят ҳуқуқий ҳодисанинг юзага келиши ва ривожланиши ёки қилмишни квалификация қилиш босқичлари сифатида тушунилмай, кенгроқ талқин этилиш тенденцияси мавжуд. Хусусан, Е.В.Благов фикрига кўра, “кам аҳамиятли қилмиш квалификацияси, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, жазони ўташдан ашаддий равишда бўйин товлаш, жазо тайинлаш, жиноий жавобгарликдан озод қилиш, жазодан озод қилиш, жазонинг ўталмаган қисмини оғирроқ жазо билан алмаштириш, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш доирасида ҳам жиноят-ҳуқуқий босқичларни ўрганиш ва тадқиқ этиш зарурати мавжуд².

Муаллиф ўз қарашини жиноят-ҳуқуқий босқичлар масаласидаги иккита асосий жиҳатга эътибор қаратиш билан изоҳлайди:

- “бир томондан, жиноят ҳуқуқи (жиноят қонуни) нормасини қўллашда босқичлар мавжуд экан, кам аҳамиятли қилмиш, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, жазони ўташдан ашаддий бўйин товлаш ҳолатларини квалификация қилишда ҳам босқичлар мавжуд бўлиши лозим. Бинобарин, мазкур жараёнларда ҳам муайян босқич, давр мавжуд бўлади.

- иккинчи томондан, жиноятни квалификация қилиш ва қўшимча квалификация жараёни жазо тайинлашга қадар бўлган босқич бўлса, жиноий жавобгарликдан озод қилиш, жазодан озод қилиш, жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллашда муайян босқичлар мавжуд бўлади. Бинобарин, жиноят ҳуқуқи нормасини қўллашда нафақат қилмишни квалификация қилиш, балки жиноий оқибатлар юз берганлиги, юз бериши мумкинлигини аниқлаш лозим³.

Демак, жиноят ҳуқуқи нормасини қўллаш жараёнида муайян босқичлар мавжуд бўлса, унинг компонентларини қўллаш жараёнида ҳам босқичлар мавжуд бўлади.

Юқоридагилар асосида айтиш мумкинки, жиноят-ҳуқуқий босқичларни жиноят қонунида назарда тутилган жараёнларнинг ривожланиш босқичи сифатида таърифлаш мумкин ва улар икки турга ажратилади: а) жиноят билан боғлиқ босқичлар; б) жиноий нормани қўллаш билан боғлиқ бўлган босқичлар.

¹ Зацепин А.М. Дополнительная квалификация преступления: доктрина и практика: дисс. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2019. 48-58.

² Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 9.

³ Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 10.

Жиноят билан боғлиқ босқичлар объектив равишда юз беради ва қонун чиқарувчининг муносабатига боғлиқ эмас. Улар тегишли жиноий жавобгарлик доирасини белгилаш мақсадида аниқланади. Ҳар бир босқич ўртасида муайян умумийлик мавжуд бўлади.

Жиноий нормани қўллаш билан боғлиқ босқичларнинг хусусияти шундаки, муайян ижтимоий муносабат жиноят-ҳуқуқий тартибга солингунга қадар улар мавжуд бўлмайди. Мазкур босқичлар муайян даражада қонун чиқарувчининг иродаси, жиноят қонунида жавобгарлик қай тарзда белгиланганлиги билан бевосита боғлиқ ҳамда бу босқич жиноят қонунини қўллашни назарда тутди. Жиноий ҳуқуқий қўллаш билан боғлиқ босқичлар юзасидан Е.В.Благов алоҳида тадқиқот олиб борган бўлиб, уларни ўз навбатида иккита гуруҳга ажратган: 1) жиноят-ҳуқуқий квалификация босқичлари ва 2) жиноят-ҳуқуқий таъсир чорасини аниқлаш босқичлари¹.

1) Жиноят-ҳуқуқий квалификация босқичлари – жиноят ҳуқуқи нормаларини қўллаш жараёнининг бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва бир-бирини шартлаштирувчи таркибий қисмлари (босқичлари) ҳисобланади. Жиноятни квалификация қилиш ўз навбатида қуйидаги босқичларга ажртилади: жиноятни квалификация қилиш босқичлари, қўшимча квалификация қилиш босқичлари, кам аҳамиятли қилмишни квалификация қилиш босқичлари, қилмишни жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатларни квалификация қилиш босқичлари, ЖК Умумий қисмида назарда тутилган жазоларни ўташдан ашаддий бўйин товлашни квалификация қилиш босқичлари)².

2) Жиноят-ҳуқуқий таъсир чорасини аниқлаш босқичлари (жазо тайинлаш босқичлари, жиноий жавобгарликдан озод қилиш босқичлари, жазодан озод қилиш босқичлари, ўталмаган жазо муддатини оғирроқ жазо билан алмаштириш босқичлари, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш босқичлари)³.

Диссертация тадқиқотининг хажми чекланганлиги боис, биз томонидан жиноят билан боғлиқ босқичлар, яъни жиноий ниятнинг шаклланишидан ижтимоий хавфли қилмиш амалга оширилиб, муайян оқибат юз бергунга қадар бўлган жараён тадқиқ этилган

Жиноят содир этиш босқичлари концепцияси тарихига мурожаат қилсак, 19 асрнинг охирларига тўғри келади. 1878 йилда рус олими Н.С.Таганцев жиноий ироданинг учта концепциясини илгари сурган. Унга кўра, жиноий фаолият ўз ривожига учта даврдан ўтади: намоён бўлган

¹ Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 10.

² Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 43.

³ Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 105.

ирода, бироқ ҳали амалга оширилмаган; амалга оширилаётган ирода ёки суиқасд; амалга оширилган ирода ёки тугалланган жиноят¹. Мазкур концепция жиноят содир этиш босқичлари тўғрисидаги таълимотнинг ривожига ҳисса қўшганлиги билан ифодаланади.

Аввало қайд этиш лозим, жиноят ҳуқуқида назариясида тамом бўлган жиноятга олиб келувчи босқичлар бевосита назарда тутилмаган, шунинг мазкур атаманинг таърифи жиноят қонунида келтирилмаган. Бироқ, мазкур ҳолат уларни ажратиш мумкин эмаслиги ва зарурати мавжуд эмаслигини англатмайди. Жиноят ҳуқуқи таълимотида босқичлар атамаси турлича қўлланилади: жиноят босқичлари², жиноий фаолият босқичлари³, жиноят ривожланиши босқичлари⁴, жиноят содир этиш босқичлари⁵, жиноят содир этиш даврлари⁶, жиноий истакни амалга ошириш⁷, жиноий қилмиш механизми⁸.

Бизнингча, мазкур тушунчаларнинг барчаси аслида ЖК тегишли моддасида асосида жавобгарликни келтириб чиқарувчи ижтимоий хавфли қилмиш содир этилиш жараёнини бошланишидан то охиригача бўлган этапларни назарда тутди. “Босқичлар деганда, ЖК Махсус қисмида назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш босқичлари тушунилиши лозим”⁹. Шунинг учун “жиноят содир этиш босқичлари” атамаси қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Қайд этиш лозим, доктринада жиноят содир этиш босқичлари, уларнинг аҳамиятига нисбатан турлича ёндашувлар мавжуд. Назарий жиҳатдан босқичларни ажратиш амалий аҳамиятга эга, сабаби, қилмишга объектив жиноят-ҳуқуқий баҳо бериш учун жиноий фаолият ривожланишини ретроспектив жиҳатдан макон ва замонда кузатиш мумкин¹⁰. Айрим муаллифлар фикрига кўра, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, жиноят содир этиш босқичларини ажратиш, криминалогик, криминалистик аҳамият касб этиб, жиноят-ҳуқуқий хусусиятга эга

¹ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1. – СПб., 1878. – С. 126–127

² Козлов А.П. Учение о стадиях преступления. СПб., 2002. 353 с.

³ Малцев В.В. Курс российского уголовного права. Общая часть. В 4 т. Т. III Кн I. М., 2017. С. 229.

⁴ Уголовное право. Общая часть / под ред. В.Н.Петрашева. м., 1999. С. 225.

⁵ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм / М.Рустамбаев – Тошкент: Yuridik adabiyotlar publish, 2021. – Б.228-229.

Тедеев К.Т. Стадии совершения преступления и конструкции составов: автореф.дисс. ...канд. юрид. наук. М., 2005. 29 с.

⁶ Бабий Н.А. Учения о стадиях преступления и неоконченнх преступлениях. М., 2017. С. 92.

⁷ Редин М.П. Преступления по степени их завершенности. М., 2006. С. 12.

⁸ Ермакова О.В. Проблемы определения стадий совершения преступления // Алтайский юридический вестник. 2017. №4. С. 91.

⁹ Гонтарь И.Я. Преступления и состав преступления как явления и понятия в уголовном праве (логико-методологические аспекты): автореф. Дисс. канд. юрид. наук. Владивосток, 1997. С. 23.

¹⁰ Общая часть уголовного права: состояние законодательства и научной мысли / под ред. Н.А.Лопашенко. СПб., 2009. С. 371.

ҳисобланмайди¹. Бу борада Н.Н.Лазуткин ҳам жиноят содир этиш босқичларини жиноят-ҳуқуқий ва криминология асосида кўриб чиқиш лозимлигини таъкидлайди. С.Н.Безуглый фикрига кўра, босқичларни криминологик нуқтаи-назаридан кўриб чиқилиши асосли бўлиб, жиноят содир этиш механизми ва жиноятчи шахси асосида ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Тадқиқ этилаётган масаланинг криминология асосида ўрганилиши ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимларига бошланган жиноий фаолиятни дастлабки босқичларидан тўхтатиш, жиноий фаолиятни давом эттиришнинг олдини олиш имконини беради².

Бошқа олимлар, аксинча, жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноят содир этишга суиқасд қилиш, тамом бўлган жиноят босқичлари концепцияси муайян камчиликларга эгаллигини қайд этиб, қуйидагича асослайди:

“биринчидан, аксарият қасддан содир этиладиган жиноятлар ҳеч қандай босқичлардан ўтмайди. Эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятларда жиноят ривожланиши этапларини ажратиш мумкин эмас;

иккинчидан, тамом бўлган, яъни охиригача етказилган жиноятларда босқичларни ажратиш жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳисобланмайди, жиноят умумий асосларга кўра, ЖК 25-моддасига ҳавола қилинмасдан квалификация қилинади;

учинчидан, тамом бўлган жиноят тугалланган жиноят ҳисобланганлиги боис, босқич сифатида кўрилиши мумкин эмас³”.

Дарҳақиқат, барча жиноятларда ҳам босқичлар мавжуд бўлмайди, бироқ мазкур ҳолат уларнинг жиноят-ҳуқуқий аҳамиятини инкор этмайди. *Босқичлар тамом бўлган жиноят ва шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатлар ёки ихтиёрий қайтганлиги учун якунланмаган жиноятларни бир-биридан ўзаро фарқлаш ва бунинг натижасида шахснинг жиноий жавобгарлигини дифференциация қилиш ва пировардида жазо чорасини индивидуаллаштириш учун зарур ҳисобланади.*

Қайд этиш керак, ҳуқуқий адабиётларда жиноят содир этиш босқичлари тушунчаси ҳам фақат бир маънода қўлланилмайди, тадқиқ этилган манбалар асосида мазкур тушунча уч хил концепция қўлланилиши аниқланди:

Биринчиси концепцияга кўра, жиноят содир этиш босқичлари шахснинг руҳий ва жисмоний фаолияти сифатида жиноят содир этиш жараёнини барчасини қамраб олган назарий тушунча ҳисобланади. Яъни жиноят содир этиш босқичлари тамом бўлган жиноий фаолият

¹ Жукова Т. Г. Уголовная ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление: дис. ... канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2005. – С. 27

² Безуглый С.Н. Ответственность за неоконченное преступление по уголовному законодательству Российской Федерации: проблемы теории и практики. Дисс. канд.юрид.наук. – Блгород, 2017. –С. 40-41.

³ Назаренко Г.В. Русское уголовное право. Общая часть. М., 2000. С. 117.

ривожланишининг давлари бўлиб, қасднинг шаклланиши, намоён бўлиши, тайёргарлик, суиқасд, тамом бўлган жиноят босқичларидан иборат.

Иккинчи концепцияга кўра, жиноят содир этиш босқичлари тугалланмаган жиноятнинг жиноий жазоланадиган босқичининг турлари сифатида тушунилади. Яъни жиноят охирига етказилмаган босқичлари, бунда тайёргарлик ёки суиқасдда тўхтатилган босқичлар назарда тутилади¹; О.В.Ермакова нуқтаи-назарига кўра, “жиноят содир этиш босқичлари тушунчасини жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятга суиқасд қилиш, тамом бўлган жиноят концепцияси асосида кўриш асосида босқичларни ўзаро бир-бири билан алмашинадиган ва бир босқич бошқаси билан такрорланмайдиган инсон хулқ-атворининг муайян давлари сифатида тушуниш ётади²”.

Назаримизда, жиноят тугалланганда унинг босқичларини таҳлил қилишда биринчи концепция қўлланилади. Бошқача айтганда, жиноят содир этиш босқичлари тамом бўлган жиноятнинг ривожланиш босқичлари сифатида кўрилиши лозим. Жиноятга тайёргарлик кўришни тартибга солувчи ва жиноятга суиқасд қилишни ташкил қилувчи нормалар зарур бўлган босқични ажратиш имконини беради. Жиноят шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган ҳолларда иккинчи концепция қўлланилади, яъни бунда босқичлар жиноят қайси этапда охирига етказилмаганлигига кўра қонунда белгиланган жиноят-хуқуқий оқибатлар асосида кўриб чиқилади. Мазкур иккита концепция бир-бирини истисно қилмайди, “жиноят босқичлари” атамасининг талқини жиноятчи эришган натижага боғлиқ, у жиноий натижага эришадими ёки қилмиш шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган бўлиши билан боғлиқ³.

Учинчиси концепция Н.А.Бабий ўтказган тадқиқоти натижасида келиб чиққан ва муаллиф босқичларни иккига ажратган: 1) жиноят ривожланиши процесси (қасднинг шаклланиши, жиноий қилмишни бажаришга тайёргарлик, қилмишни бажариш); 2) жиноят содир этиш давлари (жиноий қилмишни амалга оширишга тайёргарлик кўриш ва жиноий қилмишни бажариш)⁴.

Жиноят содир этиш босқичларини тушунишдаги турли ёндашгувлар ўз навбатида мазкур хуқуқий ҳоисани ифодалашга ҳам таъсирини

¹ Тедеев К.Т. Стадии совершения преступления и конструкции составов: автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. М., 2005. С.12.

² Ермакова О.В. Проблемы определения стадий совершения преступления // Алтайский юридический вестник. №4 (20), 2017. – С. 88

³ Безуглый С.Н. Ответственность за неоконченное преступление по уголовному законодательству Российской Федерации: проблемы теории и практики. Дисс. канд.юрид.наук. – Белгород, 2017. –С. 45.

⁴ Бабий Н.А. Учения о стадиях престпления и неоконченнкх престплениях. М., 2017. С. 93,94.

ўтказган. Шунинг учун *сўнгги йилларда жиноят ҳуқуқи доктринасида жиноят содир этиш босқичларини тушуниш ва англашда қуйидаги тенденциялар мавжуд. “Босқичлар –бу:*

- 1) жиноий фаолият билан боғлиқ бўлган оралиқ давр;
- 2) жиноий ниятни амалга ошириш босқичлари;
- 3) қилмишни квалификация қилиш, шунингдек, жазо тури ва миқдорини аниқлаш учун муайян ҳуқуқий хусусиятлар ва аҳамиятга эга бўлган жиноий хулқ-атвор дақиқалари;
- 4) муайян маконда ва замонда содир бўлган жиноятни объектив борлиқдаги яхлит ҳодиса сифатида ифодаловчи тушунча;
- 5) жиноий қасдни амалга ошириш даражаси;
- 6) жиноий қасдни юзага келиш фазаси;
- 7) жиноятни содир этиш вақтини жиноятни тугалланиш вақтидан фарқловчи тушунча;
- 8) содир этилган қилмиш учун жиноий жазо тури ва миқдорини танлашда эътиборга олинадиган ҳолатлар;
- 9) тамом бўлмаган жиноятга нисбатан мажбурий тўхтатилганликни ифодаловчи тушунча;
- 10) тугалланиш вақтига кўра фарқланувчи босқичлар;
- 11) содир этилган қилмишда ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига кўра фарқланувчи босқичлар сифатида ифодалаш мумкин”¹.

Манбаларни ўрганиш асосида олимларнинг жиноят содир этиш босқичлари бўйича ишлаб чиққан қуйидаги таърифлари аниқланди:

- *жиноят ҳуқуқи назариясида жиноят содир этиш босқичлари деганда*, жиноятнинг объектив ва субъектив томони содир этилиш даражасига кўра фарқланувчи қасддан жиноий фаолиятни амалга ошириш босқичлари ҳисобланади.

- жиноий фаолиятнинг замон ва маконда прогрессив узлуксиз ривожланиш босқичлари бўлиб, шахснинг ҳаракати ва хулқининг натижасига нисбатан руҳий муносабатнинг шаклланишидан бошланиб, жиноий оқибат юзага келгунга қадар ёки жиноий фаолият тўхатилгунга қадар давом этади².

- жиноятнинг бошланишидан (тайёргарлик ҳаракатлари) охиригача (ижтимоий хавfli оқибатларнинг юз бериши) давом этувчи босқичлар³;

- ўзаро бир-биридан объектив томон ривожланиши ва айбдор қасдининг реализация даражасига кўра фарқланувчи қасддан

¹ Майстренко Г.А. Стадии совершения преступления: научные концепции и правовое регулирование // Образование и право №10, 2020. –С. 299.

² Козлов А.П. Учения о стадиях преступления. С. 40.

³ Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1 / под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М.Тяжковой. М., 2002. С. 363.

жиноятнинг муайян босқичлари бўлиб, унга жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятга суиқасд қилиш ва тамом бўлган жиноят киради¹;

- объектив белгилари кўра ўзаро фарқланувчи жиноятнинг ривожланиш этаплари, яъни ижтимоий хавфлилик даражаси турлича бўлган ва айбдор нияти амалга оширилганлигини кўрсатувчи хатти-ҳаракатларнинг хусусиятига кўра ўзаро бир-биридан фарқланади²;

- субъект истаган ижтимоий хавфли натижага эришиши учун енгиб ўтадиган жиноий фаолият ривожланишининг босқичлари³;

- шахс жиноят содир этишда фаолиятининг муайян босқичлари⁴

- қонунда назарда тутилган жиноят ривожланиш босқичлари бўлиб, жиноий қасд ривожланиш даражаси, содир этилган ҳаракат (ҳаракатсизлик) хусусияти, жиноят-ҳуқуқий натижа юз бериши ва тамом бўлиш вақтига кўра фарқланади⁵;

- жиноий ниятни амалга ошириш даражасини акс эттирувчи ижтимоий хавфли ҳаракатлар содир этиш хусусиятига кўра бир-биридан фарқ қилувчи жиноий фаолиятнинг ривожланиш давлари⁶.

- “жиноят содир этиш босқичлари – айбдорнинг жиноят содир этишга қаратилган жиноий қасдини амалга ошириш босқичлари бўлиб ҳисобланади. Жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятга суиқасд қилиш, тамом бўлган босқичлари бўлиб ҳисобланади⁷”;

- жиноят содир этиш босқичлари деганда, объектив томонини амалга оширишнинг жиноий мақсадини амалга оширишда унинг объектив томонининг ривожланиш босқичлари сифатида таърифлайди⁸.

Мазкур фикрларни умумлаштирган ҳолда, назаримизда жиноят содир этиш босқичларига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ.

Жиноят содир этиш босқичлари шахс жиноий ниятининг ривожланганлик даражаси, ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)нинг хусусияти ва жиноятнинг охирига етказилмаганлик

¹ Анисимов А.А. Неоконченные преступления и особенности их доказывания: автореф дисс. ...канд. юрид. наук. Воронеж. 2003. С.7, 12.

² Ермакова Л.Д. Стадии совершения преступления // Уголовный процесс. 2005. №9. С. 3-12.

³ Общая часть уголовного права: состояние законодательства научной мысли. С. 370.

⁴ Иванчина С.А. Оконченное преступление. М., 2013. С. 82.

⁵ Некрасов В. Н. Нормы о неоконченном преступлении: проблемы законодательной техники и дифференциации ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2013. – С. 7-8.

⁶ Синяева М.И., Скокова А.Н. Стадии совершения преступления в уголовном праве и уголовно-правовой науке // Уголовное право в эволюционирующем обществе: проблемы и перспективы / от вред.А.А.Гребеньков. Курск, 2014. С. 73.

⁷ Майстренко Г.А. Стадии совершения преступления: научные концепции и правовое регулирование // Образование и право №10, 2020. –С. 299.

⁸ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм / М.Рустамбаев –Тошкент: Yuridik adabiyotlar publish, 2021. – Б.228-229.

вақтига кўра фарқланувчи тўғри қасддан содир этиладиган жиноятларнинг муайян даврлари¹.

“Жиноят содир этиш босқичлари деб аталувчи жиноий фаолият даврлари объектив реалликда мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилмишнинг ривожланиш босқичларини акс этади. Жиноят содир этиш босқичлари бир-биридан объектив белгиларига – содир этилган ҳаракатларнинг хусусиятларига кўра фарқланади²”. Бошқачароқ қилиб айтганда, жиноят содир этиш босқичлари бир-биридан айбли ҳаракатларнинг хусусиятлари ва мазмунига кўра, шунингдек, жиноий қилмишнинг тамомланганлик даражасига кўра фарқ қилади³.

Л.В.Иногамовой-Хегай фикрига кўра, “жиноят содир этиш босқичлари деб аталувчи жиноий фаолият даврлари объектив реалликда мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилмишнинг ривожланиш босқичларини акс этади. Жиноят содир этиш босқичлари бир-биридан объектив белгиларига – содир этилган ҳаракатларнинг хусусиятларига кўра фарқланади⁴”. М.Х.Рустамбаев таъкидлашича, жиноят содир этиш босқичлари бир-биридан айбли ҳаракатларнинг хусусиятлари ва мазмунига кўра, шунингдек, жиноий қилмишнинг тамомланганлик даражасига кўра фарқ қилади⁵.

Назаримизда, жиноят содир этиш босқичлари объектив белгилар (қилмишнинг хусусияти, юз берган оқибат, тамом бўлиш вақти), субъектив белгилар (жиноий ниятни амалга ошириш даражаси) ва ижтимоий хавфлилик хусусиятига кўра ўзаро фарқланади.

Айтиш керак, жиноят ҳуқуқи доктринасида босқичлар асосан учга ажратилади ва унга қуйидагилар киради:

- тайёргарлик ҳаракатлари ёки жиноятга тайёргарлик кўриш;
- объектив томон ҳаракат (ҳаракатсизлик)ни бевосита содир этиш ёки жиноятга суиқасд;
- тугалланган жиноят, яъни қилмишнинг тугалланиши ва ижтимоий хавфли оқибатларнинг келиб чиқиши⁶”.

Ўзбек олимларидан бири Ж.Кушбаков фикрига кўра, “Жиноят инсоннинг ҳар қандай фаолияти каби, ривожланиш жараёнида бир неча

¹ Камалова Д.Г. Жиноятга тайёргарлик кўришнинг хусусиятлари ва унинг учун жавобгарликни такомиллаштириш. Автореф.юрид.фан.доктори. – Т., 2018. – Б. 18.

² Актуальные проблемы уголовного права. Часть Общая: учебник / под ред. Л.В.Иногамовой-Хегай. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2019. – С. 116.

³ Рустамбаев М.Х.Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм / М.Рустамбаев –Тошкент: Yuridik adabiyotlar publish, 2021. – Б.228.

⁴ Актуальные проблемы уголовного права. Часть Общая: учебник / под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2019. – С. 116.

⁵ Рустамбаев М.Х.Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм / М.Рустамбаев –Тошкент: Yuridik adabiyotlar publish, 2021. – Б.228.

⁶ Актуальные проблемы уголовного права. Часть Общая: учебник / под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2019. – С. 116.

босқични босиб ўтади. Уларга: 1) қасднинг шаклланиши; 2) жиноятга тайёргарлик кўриш; 3) жиноят содир этишга суиқасд қилиш; 4) тамом бўлган жиноят”ни киритиш мумкин¹.

Е.В.Благов жиноят содир этиш босқичларини қуйидагиларга ажратган: “1) жиноят содир этиш истаги туғилиши; 2) жиноят содир этиш истагини ташқарида намоён бўлиши; 3) жиноят содир этиш учун шароит яратиш; 4) жиноят содир этишга бевосита қаратилган ҳаракат (ҳаракатсизлик); 5) ижтимоий хавфли оқибатларнинг юз бериши. Мазкур босқичлар тугалланган жиноят содир этишга қаратилган жараён бўлиб, муайян жиноят содир этилишига кўра фарқланади. Назаримда, жиноят содир этиш истаги туғилиши ва жиноят содир этишга қаратилган ҳаракат (ҳаракатсизлик) босқичларисиз жиноят мавжуд бўлмайди, бошқа босқичлар эса факультатив (қўшимча), бироқ айрим жиноятларда мазкур босқичларсиз ҳам тамом бўлган жиноят бўлмайди²”.

Юқоридаги фикрларнинг таҳлили асосида ижтимоий хавфли қилмиш содир этишнинг хусусияти ва жиноий қасднинг ривожланиш даражасига кўра жиноят содир этиш босқичларини қуйидагиларга: 1) жиноий ниятнинг шаклланиш босқичи; 2) жиноий ниятнинг намоён бўлиш босқичи; 3) жиноий ниятни амалга ошириш учун шарт-шароит яратиш (жиноятга тайёргарлик кўриш) босқичи; 4) ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш босқичи (жиноят содир этишга суиқасд қилиш); 5) ихтиёрий қайтиш (жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш) босқичи; 6) тамом бўлган жиноят босқичи (ижтимоий хавфли оқибат юз бериши ёки ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш)га ажратиш тўғри бўлади³.

TAIROVA GULMIRA MURODJONOVNA

Junior Counselor of Justice, Senior
lecturer at The Law Enforcement
Academy

THE CATEGORY AND MECHANISM OF COMBATING CRIME

Abstract. *The article discusses such issues as the analysis of scientific views on the interpretation of the category “fight against crime” and thereby revealing its conceptual essence, formulating the author's definition of the concept of “fight against crime”, as well as defining the characteristics of the category “fight against crime” and stages (mechanism) of this activity.*

¹ Кушбаков Ж.А. Қасддан жиноят содир этиш босқичлари //The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – Б. 102.

² Благов Е.В. Начало учения об уголовно-правовых стадиях: монография. – Москва: Проспект, 2023. – С. 28.

³ Камалова Д.Г. Жиноятга тайёргарлик кўришнинг хусусиятлари ва унинг учун жавобгарликни такомиллаштириш. Автореф.юрид.фан.доктори. – Т., 2018. – Б. 18.

Keywords: *crime, crime fighting, category, description, crime fighting activities, crime fighting mechanism.*

When delving into the essence of any activity, it is essential to first pay attention to a clear and comprehensive interpretation of the basic categories directly related to it. After all, the essence of a particular activity is clarified through a correct understanding of the content of its fundamental concepts and categories.

The term “category” was first introduced into science by Aristotle as a philosophical concept.

A “concept” is a definition that reveals the similar and different aspects of a specific object compared to other objects, whereas the term “category” signifies the grouping of concepts based on certain common characteristics.

For example, crime is a reality that encompasses several types of offenses. Moreover, crime can be interpreted in several aspects, including philosophical, political, social, legal, and criminological.

Accordingly, it is legitimate to study the phenomenon of crime¹ and related terms not as a concept, but as a category.

The fact that crime is a negative mass-social phenomenon necessitates the need for its combat by the state and society.

In much of the literature, expressions such as “crime prevention”, “fight against crime”, and “crime prevention” are used as synonymous concepts.

Although these are conceptually close terms, they do not mean exactly the same thing. Therefore, these phrases are given different definitions and explanations by various sources and a number of criminologists and legal scholars.

In particular, below are some definitions of the term “*fight against crime*”:

- *The fight against crime* is an active confrontation by society against crime and is expressed in purposeful offensive activities against crime, its causes, and conditions, with the aim of ensuring the priority of the law and the interests, values, and behavior protected by it²;

In this definition, it is noticeable that the subject of anti-crime activity is interpreted as “society” abstractly and expansively. Moreover, it should be noted that society's anti-crime activity is not always of an active, aggressive, and purposeful nature.

- *The fight against crime* is a complex social process in which multipolar forces interact, periodically giving rise to, developing, and ceasing criminogenic

¹ Definition: the term phenomenon philosophically refers to the reality perceived by the human mind

² Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. А. И. Долговой. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2005. — с. 386 (Criminology: Textbook for Universities / Ed. by Dr. Jur., Prof. A. I. Dolgov. - 3rd edition, revised and enlarged. - Moscow: Norma, 2005. - p. 386)

(ant criminogenic), victim genic (ant victim genic), and criminal (ant criminal) relations¹;

Although the phrase “multipolar forces” in this definition requires precision, and the term “victim genic” is a component of the concept of “criminogenic” (in turn, the term “ant victim genic” is a concept of “ant criminogenic”), the fact that they differ from each other raises certain doubts and questions for the researcher.

▪ *The fight against crime* is the elimination (neutralization) of the causes and conditions that allow a crime to be committed; direct prevention and deterrence of crimes; registration and investigation of crimes; it is a system of state and non-state measures of political, social, economic, legal, organizational, and other content to establish the identity of the perpetrator and ensure justice²;

Although this definition includes the main stages of combating crime, it does not recognize the fight against crime as a separate activity and does not define its subjects. In our opinion, the fight against crime is not just a system of measures, but a continuous and systematic activity with its own goals and strategies, broad themes, and a range of directions.

▪ *The fight against crime* is the elimination (weakening of influence) of factors contributing to the commission of a crime, prevention, prevention, detection, exposure, investigation, ensuring justice, correction of the person who committed the crime, his behavior after serving the sentence. It is a complex of economic, political (legal), psychological, organizational, and technical measures aimed at eliminating the negative consequences of crime³;

In this definition, it is noted that the processes related to combating crime are shown as the goal of the activity, although among the “objectives” criminal-legal processes are reflected, criminal-legal measures are not included in the set of “goals”.

▪ *The fight against crime* is a special form of social management, a multifaceted activity of relevant subjects, including: organization of the fight against crime (analysis, assessment, forecasting, provision of personnel, financial, and other resources); crime prevention (elimination of causes and

¹ Ст.А.Г.Горшенков. Криминологический контроль в сфере борьбы с преступностью // Всероссийский криминологический журнал. – 2007, Выпуск 3-4 (2). – С 5-9. (Article by A. G. Gorshenkov. Criminological control in the sphere of combating crime // All-Russian Criminological Journal. - 2007, Issue 3-4 (2). - P. 5-9)

² Юридик атамалар қомусий луғати. / Масъул муҳаррир: Х.Р.Рахмонкулов; Адабий муҳаррир: Б.А.Эшпулатов // — Т.: “Шарқ”, 2003. - 153 б. (An encyclopedic dictionary of legal terms. / Responsible editor: H.R. Rakhmankulov; Literary editor: B.A. Eshpulatov // — T.: "Sharq", 2003. - 153 p)

³ Криминология основные термины и определения. 2017. (Criminology basic terms and definitions. 2017)

conditions); lawmaking, legal protection, and restoration of rights (elimination of damage caused by crime)¹;

It is noteworthy that in this definition, the fight against crime is interpreted as a form of social management. However, in modern society, governance belongs to the state, and the fight against crime is a component of the state's function to ensure legality, law and order. Additionally, while organizing the fight against crime is a managerial process in this sphere, crime prevention, lawmaking, protection, and restoration represent practical processes that go beyond managerial activities.

▪ *The fight against crime* is the state's effort aimed at eliminating (weakening) criminogenic factors that contribute to crime and creating (strengthening) ant criminogenic factors, as well as eliminating, registering, exposing, investigating, and tracing criminals, correcting offenders, and eliminating the consequences of crime. It is a combination of efforts to combat crime and societal activities²;

The last definition implies that the processes related to the activity of combating crime are considered its goal.

The definitions provided above are capable of revealing some peculiarities of the category “fight against crime”. However, we have summarized and systematized the main characteristics of this category and formulated the following definition authored as follows:

Fighting crime is the state and society's uncompromising attitude towards the causes of crime, and it involves preventive measures against crime carried out by competent state authorities, as well as other state and non-state organizations, including those mobilized by the community, to prevent crime (neutralizing the negative impact of factors and conditions conducive to the commission of crimes); preventing the commission of crimes (warning and deterring); identifying and exposing committed crimes (recording and investigating crimes); providing fair justice (ensuring the accountability of perpetrators and mitigating the consequences of crime), which encompasses complex processes.

¹ С.В.Бородин. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. - М, 1990

² С.С.Симонова. Теория и практика профилактики преступлений: учебное пособие / Волгоградский институт управления – Волгоград: Изд-во Волгоградского института управления – филиал РАНХиГС, 2022. – С 7. (S. S. Simonova. Theory and Practice of Crime Prevention: Textbook / Volgograd Institute of Management - Volgograd: Publishing House of the Volgograd Institute of Management - Branch of RANEPА, 2022. - P. 7.)

According to this definition, the characteristics of combating crime can be described as follows: Combating crime is:

- the activity of authorized state bodies (subjects) involving other state and non-state organizations, as well as the public¹;
- it expresses the uncompromising attitude of the state and society towards crime (the main goal and strategy);
- it involves complex processes² (the mechanism of activity), such as crime prevention, crime detection and disclosure, and ensuring justice;

According to the aforementioned definitions, the activity of combating crime creates a mechanism in the following logical sequence proportional to the processes associated with the formation of crime:

Formation of crime	Жиноятга мойил хулқ-атворнинг шаклланиши	The creation of conditions that allow for the possibility of a crime	Crime occurrence	Detection of crime and revealing guilt	Provision of just court
Crime fighting mechanism	Crime prevention (early prevention)		Preventing a crime in the preparatory or assassination phase	Crime registration and investigation	Ensuring accountability and mitigating the consequences of the crime.

In literature and practical activities, there are also cases of using words such as “eradication of crime”, “zero tolerance for crime”, “elimination of crime”, “fight against crime”, “combating crime (criminal situation)” as synonyms for the expression “fight against crime”.

In our opinion, it should be noted that the expressions “eradication” or “elimination of crime” are somewhat utopian³, and the processes of managing or controlling crime are part of the activity of combating crime.

Since the phrase “fight against crime” is a popular expression capable of more clearly reflecting the intolerant and hostile attitude towards the evil of crime, it is correct to consider it as the main category and include it among the scientific categories of the Uzbek language related to jurisprudence.

We believe that the absence of norms in legal documents that differentiate them from each other is the reason why expressions such as “crime

¹ Note: here, combating crime is not merely a task assigned to the state or certain state organs, but rather it is emphasized as a responsibility of the entire society.

² Note: here, under the term “complex processes,” it is noted that each individual event counted under this expression is considered to be a separate activity.

³ Note: it is implied that it is far from the truth

prevention”, “fight against crime”, “crime prevention” are used in practical activities as synonyms.

In particular, in the relevant codes of our republic, the task of criminal law is to prevent crimes¹ while protecting against criminal aggression, the criminal procedure law, through its tasks, contributes to the prevention of crimes², and the law on administrative responsibility, in turn, serves to prevent administrative offenses³. Such issues of criminal enforcement as crime prevention⁴, as well as the task of moral correction of convicts, are noted.

However, the relevant codes do not disclose the content of such tasks as “prevention of crimes (or offenses)” and “crime prevention”.

Also, in the current law “On the Prosecutor's Office” (Article 2), it is noted that one of the main tasks of the prosecutor's office is prevention and prevention of offenses, (Article 8) coordination of activities in the field of prevention of offenses, and the fight against crime is shown as one of the characteristics of its activities.

In this law, the meaning of the terms “crime prevention”, “crime prevention”, and “fight against crime” is also not clarified.

Similarly, in the Law “On Internal Affairs Bodies” (Article 2), it is stated that one of the main tasks of the internal affairs bodies is crime deterrence and prevention of crimes, in the Law “On the State Security Service” (Article 2), among the Tasks of the State Security Service is one of them - prevention, detection, and elimination of offenses within its competence, in the Law “On the National Guard” (Article 3), it is indicated that the National Guard has certain tasks related to maintaining law and order in ensuring public safety and preventing offenses. The phrase “prevention of crimes” in these laws also requires clarification.

Only in the Law “On the Prevention of Offenses” (Article 3) can we see that the term “prevention of offenses” is defined as follows:

Crime prevention encompasses legal, social, and organizational measures aimed at preventing and addressing various types of general, specific, individual, and victim logical offenses. Its objectives include maintaining and strengthening law and order, identifying and eliminating offenses, as well as identifying and addressing the root causes and conditions that make them possible, along with other systemic measures⁵.

However, the phrase “maintaining and strengthening law and order” in this definition requires further clarification. Additionally, it is noticeable, in our view, that the term “identifying and eliminating offenses” is improperly included in the definition of crime prevention. The reason is that the processes

¹ www.Lex.uz. Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Article 2.

² www.Lex.uz. Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. Article 2.

³ www.Lex.uz. Code of Administrative Responsibility of the Republic of Uzbekistan. Article 2.

⁴ www.Lex.uz. Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Article 2.

⁵ www.Lex.uz. the Law of the Republic of Uzbekistan “On Prevention of Offenses”. Article 3.

related to identifying and eliminating offenses are distinct from the process of preventing offenses, i.e., the process of addressing the root causes and conditions of offenses.

In conclusion, the first task is to formulate a well-founded scientific definition of the category of crime prevention, incorporating all necessary characteristics. One of the next important tasks is to include clear normative explanations of concepts related to activities in crime prevention in the relevant legal documents.

ТАДЖИБАЕВА АЛЬБИНА ЮЛДАШБАЕВНА

Тошкент давлат юридик университети
Жиноят-процессуал ҳуқуқи кафедраси
доценти, юридик фанлар номзоди, доцент

МАМАНОРОВА ЭЛНОРА

БЕКЗОДЖОНОВНА

Тошкент давлат юридик университети
Жиноий одил судлов факултети 3-курс
талабаси

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ ФУНКЦИЯЛАРИНИНГ ТАСНИФЛАНИШИ ВА НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: *Жиноят процессининг функциялари муаммоси ҳанузгача шз долзарблигини йўқотмаган. Олимлар, процессуалистлар ва жиноят-процессуал ҳуқуқнинг экспертлар фикри ва мулоҳазаларини ўрганиш жиноят-процессуал функциялари билан боғлиқ масалаларда аниқлик йўқлигини намоён этади. Жиноят-процессуал кодексининг айрим қоидаларида қарама-қаршиликлар ва номувофиқликлар, шу жумладан жиноят-процессуал ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари билан боғлиқ. Бу эса жиноят процессининг функциялари концепциясини назарий ўрганиш кераклигини кўрсатади, унинг ривожланиш даражаси ўз навбатида жиноят-процессуал назариясининг асосий йўналишлари сифатида асосий институтларнинг аҳамиятига мос эмас. Жиноят-процессуал институтлар тизимида процессуал функцияларнинг асоси ва ўрнини аниқлаш учун зарур чоратadbирларни ўрганиш ва таҳлил этилишини тақозо этади.*

Шу билан бирга, жиноят-процессуал функцияларнинг жиноят процессининг муайян босқичига боғлиқлиги етарли даражада таҳлил этилмаган. Бу, айниқса, анъанавий равишда жиноий иш юритишда тортишувсиз бўлган судгача бўлган жиноий иш юритиш учун тўғри келади. Шунинг тан олиш керакки, жиноят процесси фани доирасида ҳам жиноий процессуал функциялар муаммоси етарлича ўрганилмаган. Жиноят процессининг функцияларига бағишланган монографиялар кам ва уларнинг хулосалари эса мунозарали.

Бироқ, жиноий процессуал функциялар муаммосининг аҳамияти шундаки, уни ҳал қилмасдан, жиноят процесси фанининг бир қатор умумий ва қўплаб хусусий масалалари ва процессуал қонунчиликни қўллаш амалиётини рўёбга чиқариш бирмунча мураккаб. Бу жиноят-процессуал функцияларининг концепцияси, тизими ва

ўзаро таъсири масалалари ҳали ҳам тадқиқот учун истиқболли деган хулосага келишга имкон беради.

Таянч иборалар: жинойят процессининг функциялари, жинойи иш юритиш, мақсад, вазифалар, адолат, прокурор, ҳимоя, ваколатлар.

Аннотация: Проблема уголовно-процессуальных функций до сих пор остается актуальной. По мнению большинства ученых, процессуалистов и экспертов в уголовно-процессуальном законодательстве отсутствует ясность в вопросах, касающихся уголовно-процессуальных функций. Некоторые положения Уголовно-процессуального кодекса содержат противоречия и несоответствия, в том числе касающиеся участников уголовно-процессуальных правоотношений. Это показывает, что необходимо дальнейшее теоретическое изучение концепции уголовно-процессуальной функции, степень развития которой не соответствует её значению как фундаментального понятия теории уголовно-процесса. Многие вопросы уголовно-процессуальной системы, в частности основа системы процессуальных функций и предполагают выстроение наиболее верных мер призванных настроить уголовно-процессуальную систему.

При этом зависимость уголовно-процессуальной системы от конкретной стадии уголовного судопроизводства недостаточно разработана. Это особенно актуально для досудебного уголовного производства, которое традиционно не является состязательным в уголовном производстве. Следует признать, что в науке уголовного процесса проблема уголовно-процессуальных функций исследована недостаточно. Монографий посвященных функциям уголовного процесса мало, а их выводы носят спорный характер.

Однако важность проблемы уголовно-процессуальных функций такова, что без ее решения трудно или невозможно заниматься рядом общих и многих частных вопросов науки уголовного процесса и практики применения процессуального законодательства. Это позволяет сделать вывод, что вопросы концепции, системы и взаимодействия уголовно-процессуальных функций по-прежнему перспективны для исследования.

Ключевые слова: функции уголовного процесса, уголовное судопроизводство, цель, задачи, правосудие, прокурор, защита, полномочия.

Abstract: The problem of criminal procedural functions is still relevant. According to the majority of scientists, processualists and experts, there is a lack of clarity in criminal procedure legislation on issues related to criminal procedural functions. Some provisions of the Code of Criminal Procedure contain contradictions and inconsistencies, including those concerning participants in criminal procedural legal relations. This shows that further theoretical study of the concept of the criminal procedure function is necessary, the degree of development of which does not correspond to its significance as a fundamental concept of the theory of criminal procedure. Many issues of the criminal procedure system, in particular, the basis of the system of procedural functions, involve the construction of the most correct measures designed to adjust the criminal procedure system.

At the same time, the dependence of the criminal procedure system on a specific stage of criminal proceedings has not been sufficiently developed. This is especially relevant for pre-trial criminal proceedings, which traditionally are not adversarial in criminal proceedings. It should be recognized that in the science of criminal procedure, the problem of criminal procedural functions has not been sufficiently investigated. There are few monographs on the functions of the criminal process, and their conclusions are controversial.

However, the importance of the problem of criminal procedural functions is such that without its solution it is difficult or impossible to deal with a number of general and many particular issues of the science of criminal procedure and the practice of applying procedural

legislation. This allows us to conclude that the issues of the concept, system and interaction of criminal procedural functions are still promising for research.

Keywords: *functions of the criminal process, criminal proceedings, purpose, tasks, justice, prosecutor, protection, powers.*

Замонавий демократик талабларга жавоб берадиган давлат, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий қадрият бўлган, қонун устуворлигини таъминлайдиган жамият барпо этишга олиб келиши муқаррар. Мамлакатимизда 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган референдумда қабул қилинган янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг мутлақо янги механизмларини назарда тутувчи конституциявий асослар мустаҳкамланди¹.

Бундан 30 йил олдин мустақилликнинг илк йилларида қабул қилинган ЖПКда Ўзбекистоннинг янги жиноят-процессуал доктринаси эълон қилинган эди. Ушбу доктринанинг асосий элементлари жиноят процессининг принципларида акс эттирилган бўлиб, улар орасида қонунийлик, айбсизлик презумпцияси, одил судловнинг фақат суд томонидан фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга оширилиши, тортишув, ошкоралик, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш кабиларни ёдга олиш етарли деб ўйлаймиз. Айнан шу принциплар орқали Ўзбекистонда жиноят ишлари бўйича иш юритув умуминсоний қадриятларга асосланиши ва ҳалқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган стандартлари талаблари асосида амалга оширилиши дунё ҳамжамиятига эълон қилинган эди.

Бу эса ўз навбатида юқорида келтирилган раҳбарий қоидалардан келиб чиққан ҳолда жиноят-процессуал назариянинг ривожланишига ҳам ўзининг таъсирини ўтказган. Барчага маълумки жиноят процесси Умумий ва Махсус қисмлардан, алоҳида ва махсус институтлардан ташкил топган. Шу билан бирга жиноий ппроцессуал назарияда жиноят-процессуал муносабатлар, жиноят процессуал кафолатлар, жиноят процессуал шакл, жиноят процессининг босқичлари ва жиноий процессуал функциялар мавжудлиги эътироф этилади.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, жиноят-процессуал функциялари жиноят процессининг моҳияти ва ижтимоий ўналишини белгилайди. Улар жиноий ишларни қўзғатиш, тергов қилиш, кўриб чиқиш ва ҳал қилиш бўйича амалий фаолиятдан устун эмас, балки унинг тўғри ўналиши ва ҳуқуқий моҳиятини умумлаштирилган шаклда ифода этган ҳолда тўғридан-тўғри ушбу фаолиятда амалга оширилади².

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, 2023 \\<https://lex.uz/docs/6445145>

² Зинатуллин З.З., Зинатуллин Т.З. Уголовно-процессуальные функции: Учеб. пособие. Ижевск: Детектив-информ, 2002. С. 6-7; Юсупджанова Г. Жиноят процессуал функциялар тизимида суднинг функциялари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 11/С. – С. 155-165.

Жиноят процессининг функциялари ҳақида сўз юритганда жиноят процессуал муносабатлар тўғрисида фикр юритмасдан иложи йўқ. Зеро жиноят процесси давомида амалга оширилаётган ҳар қандай муносабатлар жиноий-процессуал муносабатларни ташкил қилади. Биз жиноят процессининг функциялари тизими ва таснифланиши, уларнинг ўзаро мутаносиблиги ва мустақил тизимли мужассамлашуви масаласи ўзининг ечимини топпаганлигини тан олиш керак, деб ўйлаймиз.

Шунинг учун жиноий процессуал ҳуқуқ назариясида процессуал функциялар муаммоларини ўрганишга катта эътибор берилади. Жиноят процессига оид илмий нашрлар, монографиялар, дарслик, қўлланма ва илмий ва оммабоп мақолаларда жиноят процессининг функциялари тўғрисида жуда кўп, баъзан бир-бирига зид фикр ва мулоҳазалар билдирилиб келинади.

Бу, биринчи навбатда, таснифлаш мезонлари, функциялар сони ва номи билан боғлиқ. Охир оқибат, процессуалистлар ўртасида ушбу масалалар бўйича мунозаралар бугунги кунда процессуал функциялар муаммосига иккита тубдан фарқ қиладиган ёндашув мавжудлигига олиб келди. Улардан биринчиси, М.С.Строгович томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, анъанавий бўлиб, учта асосий процессуал функцияни таъминлайди: а) айблов (жиноий таъқиб); б) ҳимоя; в) ишни ҳал қилиш¹. Иккинчи ёндашув жиноятларни тергов қилиш, фуқаролик даъвосини қўллаб-қувватлаш ва шунга мос равишда ундан ҳимоя қилиш функциялари, шунингдек гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, холислар, таржимонлар ва бошқалар сифатида иштирок этадиган шахслар томонидан амалга ошириладиган ёрдамчи функциялар билан тўлдирилади. Функциялар тизимини кенгайтиришда олимлар жиноят-процессуал фаолиятининг ҳар бир субъекти қуйидаги ишларни бажариши керак деган фикрга амал қилишди: битта процессуал функция борми, шунинг учун уларни таснифлаш субъектларнинг турлари бўйича амалга оширилади. Шу муносабат билан Л.Э.Астанова ўз даврида жиноят-процессуал функцияларининг жуда батафсил таснифини ишлаб чиқишга қаракат қилган².

Р.Д.Рахунов жиноят процессида қуйидаги функцияларни белгилаб беради: а) ишни тергов қилиш; б) айблов; в) ҳимоя қилиш; г) фуқаролик даъвосини сақлаш; д) фуқаролик даъвосидан ҳимоя қилиш; э) ишни ҳал қилиш³.

В.Н.Шпилевнинг фикрича, жиноий процессуал функцияларга қуйидагилар киради:

жиноят ишини дастлабки тергов қилиш,

¹ . Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. В 2-х тт. Т. 2. - М., 1968. С. 188-200;

² Астанова Л.Э. Жиноят процесси иштирокчилари. – Т., 1994. – Б.7-11

³ Рахунов Р. Д. Участники уголовно процессуальной деятельности. М., 1961. С. 23.

айбланувчини ҳимоя қилиш,
прокурор назоратини амалга ошириш,
жиноят ишини суд томонидан кўриб чиқиш ва ҳал қилиш,
жамоат ташкилотлари вакили,
хусусий айблов,
фуқаролик даъвосини киритиш ва асослаш, фуқаролик даъвосига
эътироз билдириш,
жабрланувчи, фуқаролик даъвогар, фуқаролик жавобгар, гумон
қилинувчи ва айбланувчининг вакиллиги,
жиноят процессини амалга оширишда ёрдам беришнинг ёрдамчи
функцияси¹.

Юқоридагилар ва турли даврларга оид илмий адабиётларни таҳлил
этиш натижасида аввал кўрсатилганлардан ташқари қуйидаги жиноий
процессуал функцияларни ҳам ажратиб кўрсатиш таклиф этилганлигини
кўрсатди:

- 1) прокурор назорати функцияси²;
- 2) шахснинг процессуал манфаатларни ҳимоя қилиш функцияси³;
- 3) юридик ёрдам кўрсатиш функцияси⁴;
- 4) айбланувчини қидириш функцияси⁵;

¹ Шпилев В. Н. Участники уголовного процесса. Минск, 1970. С. 26.

² Пўлатов Б.Х.- Прокурор назорати. Дарслик. -Тошкент, Ўзбекистон. 2009. -Б. 133-134.; Пўлатов Б.Х. Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг конституциявий мақоми // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2017, №4 (32). – Б. 27-28.; Мадалиев О.М.- Прокурор назорати. Дарслик. Умумий қисм. -Тошкент, ТДЮИ. 2009. - 53 б.; Базарова Д. Жиноят процессида прокурор назорати шахс ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш механизмнинг элементи сифатида //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 11/S. – С. 129-133. Отахонов Ф.Х. Прокуратуранинг конституциявий мақоми ва қонунийликни таъминлашдаги роли // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси ахборотномаси, No1 (49) 2022. – 21 б.

³ Базарова Д.Б. Жиноят процессида шахс ҳуқуқларини таъминлашнинг механизмлари //Журнал правовых исследований. – 2022. – Т. 7. – №. 1. Саидов Б. А. Вопросы обеспечения конституционных прав и свобод лица в ходе досудебного расследования Issues of ensuring constitutional rights and freedom of person during pre-judicial investigation //Журнал юридических исследований. – 2020. – Т. 5. – №. 1. – С. 100-106.; Даев В. Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве // Изв. вузов. Правоведение. 1974. № 1. С. 72. 18.

⁴ Саидов Б.А. Жиноят ишини тергов қилишда ҳимоячининг ролини ошириш //Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 18-24.; Даев В. Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве // Изв. вузов. Правоведение. 1974. № 1. С. 72. 18. Тургунова Н. С. Жиноят процессида ҳимоячи таклиф этиш билан боғлиқ қонунчилик нормаларини такомиллаштириш //Юриспруденция. – 2022. – Т. 3. – №. 4.

⁵ Матчанов А.А. Об особенностях криминалистической тактики розыска преступников //Вестник Барнаульского юридического института МВД России. – 2020. – №. 1. – С. 155-158.; Матчанов А.А. Правовые основания международного сотрудничества в розыске лиц, совершивших преступления //Проблемы современной науки и образования. – 2017. – №. 32 (114). – С. 47-50.; Ҳамдамов А., Маликов М. Тергов ва суддан яшириниб юрган шахсларни қидирувини меъёрий-ҳуқуқий таъминлаш ҳамда тезкор ходимларни жамоатчилик

5) жиноят содир этган шахснинг жиноий жавобгарлигини асослаш функцияси¹;

6) жиноят содир этган шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш функцияси²;

7) исботлаш ва қарор қабул қилиш функцияси³;

8) жиноят натижасида жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш функцияси⁴;

9) профилактик тарбиявий функцияси⁵;

10) суд назорати функцияси⁶;

11) ҳимоячининг процессуал қонунийликни таъминлаш функцияси⁷;

12) таржима функцияси⁸;

13) ижтимоий функциялари - гносеологик, теологик, сиёсий, аксиологик⁹.

вакиллари билан ўзаро ҳамкорлигининг хусусиятлари //Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 67-73.; Гуляев А.П. Следователь в уголовном процессе. М., 2018. С. 147.

¹ Кушаев Н. Обвинение //Обзор законодательства Узбекистана. – 2009. – №. 1-2. – С. 44-48. Зинатуллин З.З. Уголовно процессуальные функции. Ижевск, 1994. С. 14. 22.

² Зинатуллин З.З. Уголовно процессуальные функции. Ижевск, 2003. С. 22-23. Кушаев Н. Совершенствование правовых норм относительно допроса обвиняемого //Обзор законодательства Узбекистана. – 2008. – №. 2. – С. 53-56.

³ Кушаев Н. Совершенствование правовых норм относительно допроса обвиняемого //Обзор законодательства Узбекистана. – 2008. – №. 2. – С. 53-56.; Гончан Ю.А., Пискин Н.Н. Функции доказывания и принятия решений в уголовном процессе // Рос. следоват. 2003. № 3. С. 8.

⁴ Нишанов А. Жабрланувчининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилишнинг долзарб масалалари //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 82-87.Зинатуллин З.З. Уголовно процессуальные функции. Ижевск, 1994. С. 14. 22.

⁵ Нагоева М.А. Профилактическая деятельность следователя //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2015. – №. 3-2. – С. 20-22.Зинатуллин З.З. Уголовно процессуальные функции. Ижевск, 1994. С. 14. 22. КРАВЦОВ Д. А. Роль следователя в профилактике преступлений //Вестник Академии Следственного комитета Российской Федерации. – 2018. – №. 1. – С. 55-57.

⁶ Рахмонова С. Перспективы судебного контроля за осуществлением экстрадиции как важной функции судебной власти //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 8/С. – С. 73-79.Азаров В.А., Таричко И.Ю. Функция судебного контроля в истории, теории и практике уголовного процесса России. Омск, 2004. С. 182.; Рахмонова С. Перспективы судебного контроля за осуществлением экстрадиции как важной функции судебной власти //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 8/С. – С. 73-79.

⁷ Курбонов Д.М. Дастлабки терговда қонунийликни таъминлашнинг хусусиятлари //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 1022-1028.; Перекрестов В.Н. Проблема обеспечения гарантий допустимости признательных показаний // Рос. юстиция. 2009. № 8. С. 56.

⁸ Рыжаков А.П. Переводчик в уголовном процессе. – 2012.Гуськова А.В. Методологическая схема исследования функции переводчика в уголовном процессе // Вестн. Нижегород. акад. МВД России. Юрид. наука и практика. 2016. № 2 (34). С. 266.

⁹ Базарова Д.Б. Жиноят процессида шахс ҳуқуқлари процессуал кафолатларининг назарий ва қонунчилик асослари //Журнал правовых исследований. – 2021. – Т. 6. – №. 9.; Козявин А.А.

Жиноят процессуал назария соҳасида фикр юритган олимлардан Г.А.Абдумажидов¹, Б.Х.Пўлатов², Ф.М.Мухитдинов³, З.Ф.Иноғомжонов⁴, М.С.Строгович⁵, Б.А.Миренский, Г.З.Тўлаганова⁶, Д.М.Миразов⁷, Б.Саломов⁸ П.С.Элькинд ва бошқаларнинг илмий ишларида жиноят процессининг функциялари сифатида одил судлов (ҳал қилиш), айблов, ҳимоя, тергов, жиноят натижасида етказилган зарарни қоплаш, жиноятларни олдини олишни киритсалар, Б.Т.Акрамходжаев⁹ бу рўйхатга ҳуқуқни тиклаш функциясини киритади.

Албатта ушбу олимларнинг фикрларини қўллаб қувватлаган ҳолда биз жиноят процессининг принциплари тизими ва таснифланиши, уларнинг ўзаро мутаносиблиги ва мустақил тизимли мужассамлашуви масаласи ўзининг ечимини топмаганлигини тан олиш керак.

Юқоридагиларнинг таҳлили бир гуруҳ олимлар жиноят процесси функцияларни таснифламасдан ягона рўйхат тарзида келтирганлигини ва улар бир биридан мустақил равишда ишлайди деган фикрни билдирганлигини кўрсатади. Бошқалари эса жиноят процессуал функцияларни икки гуруҳга – асосий (одил судлов, айблов, ҳимоя) ва қўшимча (тергов, зарарни қоплаш, жиноятларни олдини олиш) функцияларига таснифлаганлигини намоён этади.

Бу эса шу кунга қадар жиноят процесси фанида жиноий процессуал функцияларни таснифлашда бир хиллик йўқлигини, шу билан бирга функциялар назариясини ривожлантиришга қаратилган уринишлар ханузгача давом этаётганлигини кузатиш мумкин.

Шу билан бирга Л.В.Головконинг “процессуал функцияларни чегаралаш концепцияси хусусий илмий назариядан бошқа нарса эмас, у ҳуқуқшуносликда аксиома ҳам универсал илмий назария ролига даъво қила олмайди. Жиноят-процессуал функцияларнинг “триадаси”

Понятие и классификация социальных функций уголовного судопроизводства // Уголов. судо производство. 2016. № 1. С. 15.

¹ Абдумажидов Г.А. Проблемы теории, законодательного регулирования и практики расследования преступлений: Автореф. дисс. д-ра юрид. наук. – М.: 1983. – Б.67.

² Пўлатов Б.Х. Қонунлар ижроси устидан прокурор назорати. – Тошкент: Ҳуқуқ ва бурч, 2006. – 184 б.

³ Мухитдинов Ф.М. Жиноий таъқиб тушунчаси ва унинг тарихий-ҳуқуқий табиати // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2010. – №2. – Б.3.

⁴ Иноғомжонов З.Ф. Жиноят процессида суд назорати ва уни татбиқ этиш муаммолари: Монография. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. – Б.11.

⁵ Строгович М.С. курс уголовного процесса. Учебник. В двух томах. Т.1. – М., 1962. – С.117

⁶ Тўлаганова Г.З. Жиноят процессида процессуал мажбурлов ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Монография. - Тошкент: ТДЮИ, 2009. 216 б.

⁷ Миразов Д.М. Ўзбекистон Республикаси жиноятларга оид янги сиёсатининг замирида процессуал фаннинг вазифалари // Ҳуқуқ – Право – Law. – Тошкент, 2003. – №3(23). – Б. 57.

⁸ Саломов Б. Жиноят ишларида адвокатнинг иштироки. – Тошкент: Адолат, 2007. – 472 б.

⁹ Акрамходжаев Б.Т. Обеспечение прав и законных интересов потерпевшего на предварительном следствии: Дисс. канд. юрид. наук. – М.: 1992 - 212 б.

процессуал фанда мавҳум усулнинг ажойиб ютуғи бўлиб, ўзини дарсликлар саҳифаларида ажойиб намоён этади ва жиноят процессини ўрганишни бошлаган талабаларга процессуал материяни ўзлаштиришга ёрдам беради”¹, деган хулосасини қувватлаш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

Шундай қилиб, юқорида келтирилганларнинг илмий-назарий таҳлили ҳозирги кунга илмий тадқиқотларда жиноий процессуал функциялар назарияси камдан-кам ҳолатда ва етарли даражада асосланганлиги ва ўзининг амалий мужассамланганлигини кўрамыз. Жиноят процессини ўрганган тадқиқотчилар процессуал функцияларнинг янги концепциясини таклиф қилмасдан, ўз илмий иши йўналишидан келиб чиққан ҳолда янги функцияни таклиф этишган ёки асосий функциялар бўлган айблов ёки ҳимояни ёхуд уни рўёбга процесс иштирокчиларнинг процессуал ҳолатини яхшилашни таклиф қилишган.

Юқоридаги фикрларга истисно сифатида “Жиноят процессида функционализм назарияси асослари”² номли фундаментал илмий тадқиқот доирасида Д.М.Берова “Процессуал функциялар ҳақидаги таълимот”ни таклиф қилганлигини айтиб ўтиш жоиз. Жиноят-процессуал функцияни ваколатли субъектлар томонидан амалга ошириладиган ва жиноят процессининг мақсадини амалга оширадиган муайян мақсадларга эришишни кўзлаган жиноий процессуал фаолиятнинг йўналиши (тури) сифатида анъанавий тушунишга асосланиб, муаллиф “умумий жиноий процессуал функциялар”ни, шунингдек “жиноий процессуал фаолият субъектларининг функциялари”ни ажратишни таклиф қилади”³. Биз Д.М.Берованинг фикрларига муносабат билдиришдан олдин айблов, ҳимоя ва одил судловни учта асосий функция сифатида белгилаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Шу билан бирга, бизнингча, ҳар бир асосий функцияни бажараётган процесс иштирокчисининг факультатив функциялари ҳам мавжуд. Жумладан, суд одил судловни амалга ошириш билан бирга қамоққа олишга рухсат беришда намоён бўладиган суд назорати функциясини, ҳукм чиқаришда кўзга ташланадиган профилактика (тарбиявий-профилактика) функциясини, ҳукмни ижро этиш босқичида ахлоқан тузатиш функциясини амалга оширишини келтириш мумкин.

Жиноят процессининг мақсади ва унинг асосий принципларига асосланиб (ЖПКнинг 10-27-моддалари), жиноят ишида у ёки бу шахс ёки орган томонидан кўзда тутилган функционал ҳуқуқий манфаатларни

¹ Головкин Л. В. Новый УПК РФ в контексте сравнительного уголовного процессуального права // Государство и право. 2002. № 5. С. 54–55.

² Берова Д. М. Основы теории функционализма в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Краснодар, 2011. С. 14

³ Берова Д. М. Основы теории функционализма в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... юрид. наук. Краснодар, 2011. С. 14

ҳисобга олган ҳолда, қонун чиқарувчи барча иштирокчиларни ЖПКнинг IV бўлимида гуруҳларга ажратилган. Қонун чиқарувчи томонидан суд биринчи гуруҳга киритилган, чунки у Конституцияга мувофиқ давлат ҳокимияти органларидан бири ҳисобланади; иккинчи гуруҳга жиноий процессида иштирок этувчи жамоатчилик вакиллари, учинчи гуруҳга эса жиноят процессида шз манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар ва ҳимоячилар (энг қизиғи ушбу гуруҳга ҳам жабрланувчи, ҳам айбланувчи киритилган), тўртинчи гуруҳга эса “жиноят процессининг бошқа иштирокчилари” киритилган.

Юқоридаги норма ижодкорлиги тузилмасида қонун чиқарувчи айблов ва ҳимоя тарафлари ўртасидаги рақобат тамойилига асосланган жиноят процессини ташкил қилишнинг англо-саксон тизимига мос келмайдиган тизимни ўрнатганлигини англаш қийин эмас.

Амалда эса жиноят процессида асосий функцияларни бажарувчи жиноят процессининг иштирокчилари ўзининг процессуал мавқеидан келиб чиққан ҳолда гуруҳларга таснифланиши керак. Масалан биринчи гуруҳга одил судловни амалга оширадиган – суд киритилиши керак. Мазкур гуруҳда ҳалқ маслаҳатчилари, суд котиби, суднинг инстанцияларида иштирок этувчи судьялар, уларнинг вазифалари, ваколатлари, жавобгарлиги ва масъулияти акс эттирилиши мақсадга мувофиқ. Яъни суд тарафлар томонидан тақдим этилган далилларни текшириш ва жиноят иши бўйича тегишли ҳал қилув қарорини қабул қилишдан иборат фаолиятни амалга ошириши даркор.

ЖПКни ишлаб чиқувчилари, айблов ва ҳимоя тарафлари ўртасидаги рақобат барча жиноят процессининг бошланишидан то якуний жиноий процессуал қарорлар қабул қилинишига қадар бўлиши керак, деб ҳисоблашади. Унинг мазмуни жиноят ишини тугатиш, шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги қарор ёки асослар мавжуд бўлгани ҳолда (ЖПКнинг 443-моддаси 1-қисми) суд ҳукми (айблов ёки оқлов) шаклида ифодаланиши мумкин.

Жиноят-процессуал фанда қонун чиқарувчи томонидан белгилаб қўйилган барча жиноят процессининг рақобат асосида қурилиши ва иштирокчиларни қонуний гуруҳлаш бўйича жиноий процессда бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган қизғин муҳокамаларни батафсил таҳлил қилишнинг ҳожати йўқ¹. Шунини таъкидлаш жоизки, юқорида

¹ Концептуальные основы реформы уголовного судопроизводства в России. М., 2002. С.48-51; Азаров В.А., Ревенко Н.И., Кузембаева М.М. Функция предварительного расследования в истории и практике уголовного процесса России. Омск, 2006. С. 22-30, 96-128; Якимович Ю.К. Понятие, назначение, дифференциация уголовного процесса. Принципы уголовного судопроизводства. Томск, 2015. С. 139-142; Рябинина Т.К. Взгляды З.З. Зинатуллина на проблемы отправления правосудия и функций суда в различных стадиях уголовного процесса // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. 2018. Том 28. Вып. 1. С. 144-149.

айтиб ўтилганидек, жиноят процессидаги бир қатор иштирокчиларнинг ҳуқуқий ҳолати ЖПКнинг IV бўлимида белгиланган жиноят-процессуал тартибга солиш доирасидан ташқарида қолади ва ЖПКга мувофиқ процессуал жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлашдан маҳрум бўлади. ЖПКнинг 270-моддасида жабрланувчи ва гувоҳга қўшимча равишда жиноят процессидаги барча иштирокчиларнинг рўйхати жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш билан таъминланган “бошқа иштирокчилар” атамаси шаклида мавжуд бўлиб, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар эса белгиланган тартибга ва қонун ҳужжатларига қатъий риоя қилишлари лозим. Шубҳасиз, “бошқа иштирокчилар” ибораси турли йўллар билан талқин қилиниши ёки ЖПКда батафсил изоҳланиши керак.

Жиддий ва асосли танқидга процессуал соҳа олимлари томонидан ҳам, жиноят ишларини тергов қилишда бевосита иштирок этаётган шахслар томонидан ҳам амалга оширилгани каби қонун чиқарувчи томонидан айблов иштирокчиларига боғланишига оиддир¹. Фикримизча, жиноят ишларини тергов қилувчи давлат мансабдор шахсларининг айблов бўйича иштирокчилар сонига боғланиши айбловдан бўйин товлашга ёрдам берди. Афсуски, терговчилар ва суриштирувчилар ҳар доим ҳам терговнинг холислиги ва ҳар томонлама тўлиқ амалга оширилишига интиламайдилар, жиноят иши материалларига айблов далилларни қўшишни истамайдилар, баъзан эса уларни бутунлай эътибордан четда қолдирадилар. Терговчилар, суриштирувчилар ва уларнинг раҳбарлари, шунингдек прокурорларнинг бундай муносабати иш бўйича нотўғри процессуал қарорлар қабул қилинишига, шу жумладан қонунийлик, асослилиқ ва адолатлилиқ талабларига жавоб бермайдиган, албатта, жиноят процессининг “обрў”сига тузатиб бўлмайдиган зарар етказадиган ҳукмларнинг чиқарилишига олиб келади².

Таъкидлаш жоизки, “Кодексда терговчига нисбатан ҳам худди суд органига ажратилгани каби терговчи ваколатлари ва унинг мустақиллиги кафолатларини кўзда тутувчи алоҳида мустақил боб ажратилиши керак” деган фикрни илгари сураётган олимлар ҳақдирлар³. Табиийки, бундай боб нафақат бошқа мансабдор шахсларнинг ваколатлари, уларнинг вазифаларини, балки дастлабки тергов жараёнида ишларнинг ҳолатларини ҳар томонлама ва тўлиқ ўрганишни

¹ Якимович Ю.К. Участники уголовного процесса. СПб., 2015. С. 59.

² Учись не допускать ошибок: метод. пособие для следователей прокуроров и сотрудников органов дознания / под ред. С.И. Герасимова. Н. Новгород, 2004. С. 54-83, 127-141; 242-262, 294-372, 509-515, 611-629.

³ Азаров В.А., Ревенко Н.И., Кузембаева М.М. Функция предварительного расследования в истории, теории и практики уголовного процесса России. Омск, 2006. С. 114; Зинатуллин З.З. Избранные труды: в 2 т. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2013. Т. II. С. 370.

ҳам ўз ичига олиши лозим. Амалдаги ЖПКда мазкур боб мантиқан: “Жиноят ишларини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар”¹ деб номланган. Бизнингча, терговчи ва суриштирувчининг исботланиши лозим бўлган ҳолатлар тўғрисидаги ҳақиқатни тўплаши ва аниқлаши, нафақат жабрланувчининг, балки гумон қилинувчининг ҳам позициясини ҳисобга олган ҳолда бошқача, мустақил ва холисона муносабатда бўлиши ҳамда иш бўйича рақобатбардошлиги, келажакда қонуний ва адолатли суд қарорини чиқариш учун зарурий шароитларни таъминлайди.

Шундай қилиб, бир қатор илмий ишлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари²нинг амалиётини таҳлил қилиш асосида, жиноят процессининг мақсадига эришишга қаратилган жиноят-процессуал функцияни амалга оширишдаги иштирокига қараб, унинг иштирокчилари қуйидаги гуруҳларларга бўлиниши керак:

1) одил судловни амалга оширувчи иштирокчилар - суд (судья);

2) айбловни амалга оширувчи орган ва мансабдор шахслар – прокурор, терговчи, тергов органи бошлиғи, суриштирувчи, суриштирув органи бошлиғи, терговга қадар текширув органи мансабдор шахси, терговга қадар текширув органи бошлиғи, шунингдек жабрланувчи, хусусий айбловчи, фуқаровий даъвогар, хусусий айбловчи, қонуний вакиллар;

3) жиноий процесснинг ҳимоя томонидан иштирокчилари – гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, ҳимоячи, фуқаровий жавобгар, қонуний вакиллар, вакиллар;

4) бошқа иштирокчилар – ЖПКнинг 8-бобида кўрсатилган жиноий процесс иштирокчилари – гувоҳ, эксперт, мутахассис, таржимон ҳамда ЖПК билан тартибга солинадиган айрим жиноят-процессуал фаолиятни амалга оширишга жалб этилган ҳар қандай шахслар - суд мажлисининг котиби, судья ёрдамчиси, суд ижрочилари, гувоҳнинг адвокати, процесс иштирокчиларининг қариндошлари ва яқинлари, гаровга қўювчилар, реабилитация қилинган шахслар, психолог, педагог ва бошқалар).

¹ Обоснование наличия в уголовном процессе уголовно-процессуальной функции производства по уголовным делам предварительного расследования: Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности. М., 1961. С. 48; Шпилев В.М. Участники уголовного процесса. Минск, 1970. С. 26; Выдря М.М. Расследование уголовного дела – функция уголовного процесса // Сов. государство и право. 1980. № 9; Савицкий В.М. Очерк теории прокурорского надзора. М., 1975. С. 43; Гимазетдинов Д.Р., Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальная форма. М.: Юрлитинформ, 2014. С. 162.

² Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по праву. – М, 1991. 167 с.; Шпилев В.Н. Участники уголовного процесса. М., 1997; Божьев В.П. Уголовно-процессуальные правоотношения. М., 1995. С. 86–87; Азаров В.А., Ревенко Н.И., Кузембаева М.М. Функция предварительного расследования в истории, теории и практике уголовного процесса России. Омск, 2006. С. 129–138; Якимович Ю.К. Участники уголовного процесса и субъекты уголовно-процессуальной деятельности // Вестник Омского ун-та. Сер.: Право. 2008. № 1 (14). С. 110–118.

Жинойт процессининг барча иштирокчиларини бу тарзда уларнинг амалга оширадиган функцияларидан келиб чиққан ҳолда таснифланиши бизнингча, уларнинг турли процессуал-ҳуқуқий мақоми ва мақсадини, жинойт процессида иштирок этиш мақсадлари ва кўзлайдиган манфаатларини акс эттиради, шунингдек, дастлабки терговни амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг процессуал масалаларни ҳал этишда мустақиллиги ва холислигини оширади.

ESHDAVLATOVA GULRUKH

ESHMAMATOVNA

(PhD), Associate Professor Karshi Institute of
Engineering and Economics

BOZOROV BEKHURUZ ILKHOMZHONOVICH

(bachelor), Tashkent State Law University,
Faculty of Criminal Justice

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE LEGAL SYSTEM

Annotation. *Artificial intelligence (AI) has become an integral part of the modern world, exerting a significant impact on various areas of human activity. In the field of law, the use of AI is also becoming more prevalent, providing new opportunities for the judiciary, law enforcement, advocates, and lawyers. However, with the advent of new technologies, new challenges arise that require careful study and adequate response. In this article, we will consider the impact of artificial intelligence on the legal system, identify its advantages, challenges and ethical aspects, and discuss the need to develop legal regulation in this area.*

Key words: *artificial intelligence, law, lawyer, ethical aspects, legal responsibility, appeal, fact, pattern, justice.*

INTRODUCTION

Artificial intelligence provides significant benefits to the legal system by improving the efficiency, accessibility, and accuracy of judicial processes. One of the main benefits is the acceleration and automation of routine processes such as legal document analysis, case research, and document preparation. This reduces the time spent on the preparation and processing of cases, which contributes to faster and more efficient justice. Another important advantage is the improvement in the quality of court decisions. Artificial intelligence is able to analyze large amounts of data and identify patterns, which helps judges make informed and informed decisions. A more thorough analysis of facts and precedents also helps to reduce the likelihood of erroneous decisions and the number of appeals. In addition, the use of AI can reduce the cost of litigation¹.

¹ Mirziyoyev Sh.M. — Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. - T.: — O'zbekiston, 2017.

Automating routine allows judges and lawyers to concentrate on more complex and critical aspects of the case, thereby optimizing the use of human resources and reducing legal costs.

Despite the numerous benefits, the use of artificial intelligence in the legal field also faces a number of challenges and problems that need to be considered and addressed. One of the main challenges is the need to ensure transparency and explainability of decisions. Many machine learning algorithms are extremely complex, making it difficult to understand causal relationships and the logic behind them. This can raise doubts about the objectivity of decisions and undermine confidence in the judicial system.

MATERIALS AND METHODS

Another challenge is the issue of ensuring the ethical use of artificial intelligence in the legal sphere. There is a risk of bias and discrimination in the development and application of algorithms, which can lead to the violation of the rights and freedoms of citizens. Ethical standards and regulations need to be developed to control the use of AI and prevent potential violations¹.

Moreover, it is important to consider data security and privacy issues. The use of AI in the legal field requires the collection and analysis of large amounts of sensitive information, which can increase the risk of data leakage and abuse. It is necessary to develop appropriate data protection mechanisms and ensure that they are strictly controlled.

The ethical issues associated with the use of artificial intelligence in the legal sphere are a significant issue that requires attention and discussion. One of the major ethical issues is the issue of fairness and impartiality in AI decision-making. Since machine learning algorithms are based on the analysis of data collected from the past, there is a risk of introducing bias and discrimination into their decisions. For example, algorithms may be inclined to account for racial, gender, or social stereotypes, which can lead to wrong or unfair decisions.

DISCUSSION

Another ethical issue is the issue of transparency and explainability of AI decisions. It is important that judges and other legal actors understand how AI decisions are made and can explain these decisions to the parties to the case and the public. However, many machine learning algorithms are black boxes, meaning their logic is not always clear even to developers. Furthermore, it is important to consider the ethical issues of data privacy and security. Judicial data is extremely sensitive and is subject to strict regulation regarding access and use. It is necessary to ensure compliance with the principles of privacy and data protection when applying AI in the legal field.

¹ Hayitboyev F., Najimov M. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (qiyosiy huquqshunoslik). - T.: TDYU, 2018. -229 b.

Taking into account the numerous challenges and ethical issues associated with the use of artificial intelligence in the legal sphere, there is a need to develop appropriate legal regulation. One of the key aspects of legal regulation should be to ensure the transparency and explainability of AI decisions. Legislation should provide requirements for machine learning algorithms to be able to understand and explain the decisions they make. This may include documentation and reporting requirements, as well as mandatory review of algorithms for explainability and transparency.

In addition, it is important to put in place mechanisms to monitor the ethical use of AI in the legal sphere. Legislation should prohibit the use of algorithms that allow bias and discrimination, as well as provide mechanisms for oversight and accountability for violations of ethical standards. Also, there is a need to develop regulations to ensure data protection and privacy in the use of AI in the legal field. This may include requirements for data encryption, access controls, and the processing of personal information, as well as a commitment to confidentiality and data protection principles in the development and application of machine learning algorithms¹.

CONCLUSION

In conclusion, I would like to emphasize that the impact of artificial intelligence on the legal system is not only a challenge, but also a huge opportunity. We see how AI is changing the landscape of legal practice, increasing the efficiency, accuracy, and accessibility of justice. However, a number of ethical issues and potential threats require our attention and intervention. It is important to understand that the development of legal regulation is only the first step. We must create a framework that not only takes into account the technical and ethical aspects of the use of AI, but also guarantees the protection of the rights and freedoms of every human being. This requires collaboration between lawyers, technical experts, and society as a whole.

Legal regulation should strive for a balance between innovation and the protection of fundamental rights and values. We have a difficult but important road ahead of us, and I am confident that with our joint efforts, we will be able to ensure the effective and ethical use of artificial intelligence in the legal field, thus contributing to our common desire for a fairer and more developed society².

Based on the analysis, the following recommendations can be made for the development of legal regulation of the use of artificial intelligence in the legal sphere: it is necessary to introduce mechanisms to ensure the transparency and

1 Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика: Учебник для юридических вузов. 5-е изд. – М.: Юристъ, 2002. – 256 с. / Toychiyev, N., ed (2009). "Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari". O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. Toshkent: „Adolat“ nashriyoti. p. 216.

2 Осипов М.Ю. Научно-исследовательская работа в юриспруденции: учебное пособие / М.Ю. Осипов. – М.: РИОР, 2020. – 72 с.

explainability of AI decisions so that judges and other participants in the legal process can understand the logic and mechanisms of decision-making by machine learning algorithms; it is important to develop norms that ensure the ethical use of artificial intelligence in the legal sphere, taking into account the principles of fairness, impartiality and non-discrimination; data protection and privacy in the use of AI in the legal field should be strengthened, including ensuring compliance with data protection principles and control over their use; it is important to ensure cooperation between legal and technical experts to develop and implement appropriate legal regulation that takes into account the technical and ethical aspects of the use of AI.

Legal regulation of the use of artificial intelligence in the legal sphere is a complex and multifaceted task that requires attention to a wide range of technical, ethical and legal aspects. However, the development of appropriate norms and standards is a key step to ensure the effective and ethical use of AI in judicial and law enforcement processes.

ОТАЕВ ЎТКИРБЕК МАТЁҚУБОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси ИИБ
Малака ошириш институти Касбий
тайёргарлик факультети Махсус
фанлар цикли катта ўқитувчиси,
подполковник

ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИНИНГ АМАЛ ҚИЛИШ ДОИРАСИДА РЕАЛ ПРИНЦИПНИНГ ЎРНИ

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигининг Республика ҳудудидан ташқарида амал қилиши шунингдек бу борада хориж тажрибасидан реал принципнинг баъзи хусусиятларининг назарий ва амалий жиҳатларига илмий асосланган таклиф ва тавсиялар берилган.

Аннотация: В данной статье применение уголовного законодательства Республики Узбекистан за пределами территории республики, а также теоретические и практические аспекты некоторых особенностей реального принципа из зарубежного опыта представляют собой научно обоснованные предложения и рекомендации.

Abstract: In this article, the application of the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan outside the territory of the Republic, as well as the theoretical and practical aspects of some features of the real principle from foreign experience, are scientifically based suggestions and recommendations.

Янги Ўзбекистонни барпо этишга бўлган сиёсий иродани амалга ошириш зарурати, жиноят қонунчилигини такомиллаштириш, янги шароитда ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши ҳамда жиноий-хуқуқий муҳофаза пайтида юзага келган хатоларнинг олдини олиш, жиноий жазолар ва ижро этиш тизимида инсонпарварлик тамойилини

кенг жорий этиш имконини беради. Жиноят қонунчилигининг жиноят кодексида мустаҳкамланиши, биринчи навбатда ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш воситаларининг ҳуқуқий базаси бўлиб ҳисобланади, уларнинг объектив ва субъектив ҳамда аниқ жазо турларини белгилайди. Ривожланган давлатларда жиноят қонуннинг амал қилиш доирасини ўрганишда турли қоида ва мезонлар билан белгиланганлигини кўрамиз. Жиноят қонунлари макон ва замон чегараларида амал қилади. Демак демократик давлатларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг реал кафолатланиши шарт шароитларидан бири бўлиб ҳисобланади¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунчилигининг маконда амал қилиш принциплари қуйидагилар ҳисобланади: ҳудудийлик, фуқаролик, универсаллик.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг (кейинги ўринларда ЖК деб юритилади) 11-моддасига кўра, Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир этган шахс ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортилади.

Қилмишига кўра:

➔ Ўзбекистон ҳудудида бошланган, тамомланган ёки тўхтатилган бўлса;

➔ Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этилиб, жиноий оқибати эса, Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса;

➔ Ўзбекистон ҳудудида содир этилиб, жиноий оқибати эса, Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида юз берган бўлса

➔ бир неча қилмишлардан иборат ёки бошқа қилмишлар билан биргаликда содир этилган бўлиб, унинг бир қисми Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса, Ўзбекистон ҳудудида содир этилган жиноят деб топилади.

Ўзбекистон байроғи остидаги ёки Ўзбекистон портида рўйхатга олинган ҳаво, денгиз ёки дарё кемасида Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида, чет эл давлати ҳудуди ҳисобланмаган жойда жиноят содир этилса, бундай жиноят учун ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортилади;

Амалдаги қонунлар, халқаро шартномалар ёки битимларга мувофиқ чет эл фуқароларининг жавобгарлиги тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси судларига тегишли бўлмаса, улар мамлакатимиз ҳудудида жиноят содир этган ҳолда, халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳал қилинади.

¹ Якубов А., Кабулов Р. Жиноят ҳуқуқи. Дарслик Умумий қисм. ИИВ Академияси. 2005 йил. 77-бет

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасини (қуруқликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлиғида) белгиловчи чизик ҳамда бу чизик бўйлаб ўтувчи вертикал сатҳдан иборат бўлади¹.

ЖКнинг 11-моддаси Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигининг қўлланиш ҳудудий доирасини белгилайди. Ҳудудийлик принципига кўра, Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир этган барча шахслар, улар қайси давлат фуқароси бўлишидан қатъий назар ёки фуқаролиги бўлмаслигига қарамай, фақат Ўзбекистон Республикаси жиноят кодекси бўйича жавобгарликка тортилади. Дарвоқе қайси давлат ҳудудида жиноят содир этилган бўлса, ўша давлатнинг жиноят кодекси қўлланиши, кўпчилик хориж давлатларининг қонунчилигида ҳеч қандай истисносиз, қатъий норма шаклида мустаҳкамлаб қўйилган. Жумладан, Туркия, Германия, Франция, Россия, Беларусь, Қозоғистон, Озарбайжан каби давлатларининг жиноят қонунлари шулар жумласига киради.

Мамлакат ЖКнинг 11-моддаси 2-қисмида жиноят қонунчилигида жиноий оқибатнинг юзага келиши мезони қўшимча равишда киритилган ҳолда, жиноят содир этилган ҳудуд тушунчаси янада кенгайтирилган ва нисбатан аниқлаштирилган.

ЖКнинг 11-моддаси 4-қисми хорижий давлатлар дипломатик вакилларининг қилмишлари доирасини қамраб олади. Бу йўналишда хориж давлатларининг жиноят қонунчилиги ушбу кодекс билан деярли бир хил. Яъни хорижий давлатларнинг дипломатик вакиллари ва иммунитет ҳуқуқидан фойдаланувчи бошқа шахсларнинг қилмиши учун жиноий жавобгарликка тортиш масаласи ҳалқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳал қилинади.

ЖКнинг 12 моддаси 1-қисмига кўра:

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек Ўзбекистонда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти бошқа давлат ҳудудида содир этган жиноят учун ўша давлат судининг ҳукми билан жазоланган бўлмасалар, ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортиладилар

Ўзбекистон Республикасида фуқаро шахснинг давлат билан ўзаро ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги йиғиндисидида ифодаланадиган ҳамда инсон қадр-қиммати, асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини эътироф этиш ва ҳурмат қилишга асосланган доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди.

¹ 1999 йил 20-августдаги “Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси тўғрисида”ги Қонунининг 3-моддаси. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси 1999 йил № 9-сон.

Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 13 мартдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” ги ЎРҚ-610-сон қонунига мувофиқ қуйидагилар:

→ 1992 йил 28 июль ҳолатига кўра Ўзбекистон Республикасида доимий яшаган, чет давлат фуқароси бўлмаган ва Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахс;

→ Ўзбекистон ҳудудида яшаган ва 1992 йил 28 июлга қадар ўқиш учун Ўзбекистондан ташқарига чиқиб кетган ҳамда узлуксиз равишда таълим олган ёхуд ҳарбий хизматни ўтаган ва ўқиш ёки ҳарбий хизмат тугаганидан кейин бир йил ичида Ўзбекистонга қайтиб келган ҳамда Ўзбекистон Республикасида доимий яшаш жойи бўйича рўйхатга олинган шахс, башарти унинг чет давлат фуқаролиги мавжуд бўлмаса;

→ Ушбу қонун кучга кирган кундан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига эга бўлган шахс;

→ Ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олган шахслар мамлакат фуқароси бўлиб ҳисобланади.

Маълумот ўрнида шуни таъкидлашимиз мумкинки мамлакатимизда фуқаролик бериш тизимини соддалаштириш натижасида 2017-2021 йилларда 70 мингдан ортиқ фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилинди¹.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонунга мувофиқ “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб турган, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлмаган ва ўзининг чет давлат фуқаролигига мансублигига доир далилга эга бўлмаган шахс - фуқаролиги бўлмаган шахс” деб таъкидланган бўлса, жиноят кодексининг 8-бўлимида “фуқаролиги бўлмаган шахс бирон-бир давлатнинг фуқароси юридик мақомига эга бўлмаган жисмоний шахс” дея таъриф берилади.

Фуқаролик принципи- Ўзбекистон Республикаси фуқаролари шунингдек Республика ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан Республика ҳудудидан ташқарида содир қилган жиноятлари учун қўлланилади. Бунда жавобгарлик учун асосий талаб ушбу фуқароларнинг бошқа давлат ҳудудида содир этган жиноят учун ўша давлат судининг ҳукми билан жазоланмаганлигидир.

Бу борада Арманистон ва Озарбайжон қонунчилигида қўшимча ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Жумладан, Арманистон ҳудудидан ташқарида бўлган Арманистон фуқаролари ва Арманистонда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар Арманистон жиноят кодексининг 384, 386-391, 393-397- моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этган тақдирда, бундай қилмиш жиноят содир этилган жойда давлатнинг жиноят қонунчилигида назарда тутилган ёки мавжуд эмаслигидан қатъи

¹ “Postda- На посту” 2022 йил № 47-сон

назар, Арманистон жиноят кодексига мувофиқ жиноий жавобгарликка тортилади. Шунингдек, Озарбайжон фуқаролари ва Озарбайжонда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар Озарбайжон ҳудудидан ташқарида коррупция ва хизмат манфаатларига қарши бошқа жиноятлар содир этган бўлса, агар ушбу қилмиши учун хорижий давлатда судланмаган бўлса, Озарбайжон жиноят кодекси асосида жиноий жавобгарликка тортилади¹.

Муайян давлат фуқаролари ва ушбу давлатда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан хорижий давлат ҳудудида содир этилган жиноят учун миллий қонунчиликнинг амал қилиши доираси юзасидан Туркия қонунчилигида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Жумладан “Туркияда содир этган жинояти учун чэт элда ҳукм қилинган шахс Туркияда қайта судланади”, шунингдек, “Чэт давлатда Туркия номидан давлат хизмати ёки бурчини ўз зиммасига олган ва шунга мувофиқ жиноят содир этган шахсга, хорижий давлатда ҳукм эълон қилинган бўлса ҳам бундай ҳаракат Туркияда қайта кўриб чиқилади”² дейилган.

Тарихда бундай қоидалар Собиқ Иттифоқ жиноят қонунчилигида бўлган чэт эл судининг ҳукми совет судлари учун мажбурий эмас, у ҳисобга олиниши ёки инобатга олинмаслиги мумкинлиги ҳақидаги тезисга асосланган эди. Шунинг учун хорижда жиноят содир этган ва ҳатто у ерда жазо муддатини ўтаган совет фуқаролари совет қонунчилиги бўйича қайта жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эди. Ҳозирги вақтда Россия жиноят қонунчилигида Россия Федерацияси фуқаролари ва Россия Федерациясида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар мамлакат ҳудудидан ташқарида Россия жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган манфаатларга қарши жиноятлар содир этса, башарти мазкур жиноят учун хорижий давлат судининг ҳукми билан жазоланган бўлмаса, Россия давлатининг жиноят қонуни билан жиноий жавобгарликка тортиладилар³. Англаётганингиздек Россия жиноят қонунчилигида бундай шахслар хорижий давлат судининг ҳукми билан жазоланган бўлмасаларгина Россия жиноят қонуни билан жиноий жавобгарликка тортилиши белгиланган, акс ҳолда жиноий жавобгарлик юзага келмайди.

Жиноят қонунчилигига асосан жиноят учун жавобгарлик — жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм

¹ “Одил судлов”. 2021 йил № 7-сон

² Туркия Республикасининг 26.9.2004 йилдаги Туркия жиноят кодексининг 9,10- моддалари. Yayımlandığı Resmî Gazete: 12.10.2004 Y

³ Россия Федерациясининг 1996 йил 13-июндаги Россия Федерацияси жиноят кодексининг 11-моддаси. www.consultant.ru

қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишида ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир. Яъни жиноят учун жавобгарлик, жазо тушунчасидан кенгрокдир. Бундай ҳолатларда табиий савол туғилади “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек Ўзбекистонда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти бошқа давлат ҳудудида содир этган жиноят учун ўша давлат судининг ҳукми билан жазоланган бўлмасаларда, ушбу давлатнинг қонунчилиги билан бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилган бўлса, Ўзбекистон жиноят кодекси бўйича жавобгарликка тортиладими? Агар шундай бўлса бу ўз навбатида жиноят кодексининг 8-моддаси “Ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас” талабларига зид ҳисобланади.

Юқоридагиларни инобатга олиб Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексининг 12-модда 1-қисмидаги “суднинг ҳукми билан жазоланган бўлмасалар” деган жумлани “қонунчилиги билан жиноий жавобгарликка тортилган бўлмасалар” сўзлар билан ўзгартириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

ЖКнинг 12 моддаси 3-қисмига кўра:

Чет эл фуқаролари, шунингдек Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этган жиноятлари учун фақат халқаро шартномалар ёки битимларда назарда тутилган ҳолларда ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортиладилар

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонунининг 3-моддасига асосан “Чет давлат фуқароси — деганда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига эга бўлмаган, бошқа давлат фуқаролигига ва ўзининг бошқа давлат фуқаролигига мансублигига доир далилга эга бўлган шахс тушунилади.

ЖКнинг 12-моддасининг учинчи қисмига мувофиқ шахснинг Ўзбекистон Республикаси юрисдикциясида бўлиши ёки бўла олмаслиги масаласини аниқлашда, жиноятчиликка қарши кураш ва жиноий суд ишларини юритиш соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг юрисдикцияга оид қоидаларидан келиб чиқиш лозим.

Чунончи, Терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисидаги халқаро конвенциясининг 7-моддасига кўра, чет эл фуқароси ёки Ўзбекистонда доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахс республика ҳудуди ташқарисида содир этган жинояти учун, Ўзбекистонда бўлиб, бошқа давлат Конвенция иштирокчисига ушлаб берилиши мумкин бўлмаса ЖК бўйича жавобгарликка тортилиши мумкин. Шунга ўхшаш нормалар БМТнинг Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни ғайриқонуний равишда муомалага киритишга

қарши кураш тўғрисида 1988 йил 20 декабрдаги конвенциянинг 4-моддаси, Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши конвенциянинг 15-моддаси ва бошқа шартномаларда назарда тутилган¹.

Хорижий давлатларнинг жиноий-ҳуқуқий амалиёти - макон бўйича амал қилиши ҳудудийлик, фуқаролик ва универсал принциплардан ташқари, экстерриториал, ҳомийлик, ишғол ва реал (аниқ) принципларига ҳам эътибор қаратилади. Энг муҳими ҳисобланган реал принцип – муайян давлатнинг чет эл фуқароси ёки доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан, ушбу давлат манфаатларига, фуқароларига қарши қаратилган жиноий қилмишлар учун, гарчи қилмиш бу давлат ҳудудида содир этилмаган ва ҳалқаро шартномаларда назарда тутилмаган бўлса-да жиноий жавобгарликка тортиш имкониятини беради. Масалан, Россия Федерацияси ЖКнинг 12-моддаси 3-қисмида шундай принцип назарда тутилган. Унга мувофиқ: “Чет эл фуқаролари ва Россия Федерациясида доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар чет давлат ҳудудида, Россия Федерацияси манфаатларига, Россия Федерацияси фуқароларига ёхуд Россия Федерациясида доимий яшайдиган фуқаролиги бўлмаган шахсларига қарши қаратилган жиноятлари учун, ушбу давлатда жиноий жавобгарликка тортилмаган бўлсалар мазкур Кодекс бўйича жиноий жавобгарликка тортиладилар”. Бу эса ўз навбатида Россия ўз манфаатлари доирасида бир қатор хорижий давлатлар Туркия, Франция, Германия, Жанубий Корея, Арманистон Беларусь, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон сингари ўз фуқароларининг манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилади деган тамойилга амал қилади.

Бу борада ТДЮУ тадқиқотчиси З.Нурматов “МДХга аъзо давлатларда жиноят қонунининг амал қилиш доираси: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил” номли мақоласида “МДХ давлатлари тажрибасидан келиб чиқиб, жумладан, чет эл фуқаролари ва Ўзбекистонда доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар, Ўзбекистон фуқароларига қарши қаратилган оғир ёки ўта оғир жиноятлар ҳамда Ўзбекистон фуқароларига дахлдор коррупциявий қилмишлар учун Ўзбекистон ЖКнинг амал қилиши доирасига аниқлик киритиш лозим”² дея ўз фикрини билдирган.

Россиялик илмий тадқиқотчи А.А.Макасева илмий-назарий қарашларида: “Реал принцип фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш йўлидир, бу тамойил у ёки бу

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2012 йил 25 майдаги “Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича суд ишларини юритиш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 6-сон қарори

² “Одил судлов” 2021 йил № 7-сон

шаклда деярли барча хорижий мамлакатлар қонунчилигида ўз аксини топган, фақат айрим давлатларнинг, хусусан, Қирғизистон, Ўзбекистон, Лаоснинг жиноят кодекслари бундан мустасно¹ – деган фикрлари мавжуд.

Жиноят қонунчилигининг маконда амал қилиши ҳамда реал принцип ҳақидаги илмий тадқиқотлар жиноий ва халқаро ҳуқуқ мутахассислари Й.М.Браинин, А.Р.Каюмова, А.Г.Кибалник, М.Д.Шаргородский каби олимлар томонидан олиб борилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки ЖКда реал принципнинг амал қилишига доир бирор норма мавжуд эмас. Шу боис илмий-амалий тажрибадан келиб чиқиб, ЖКнинг 12-моддаси 3-қисмига: “Чет эл фуқаролари, шунингдек Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар чет эл ҳудудида Ўзбекистон Республикаси манфаатларига, Ўзбекистон Республикаси фуқароларига нисбатан содир этган жиноятлари учун, чет давлат қонунчилиги билан жиноий жавобгарликка тортилмаган бўлсалар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган ҳоллардагина ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортиладилар” мазмундаги ўзгартиришлар киритилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

БАХРИНОВ БЕКЗОД ФОЗИЛОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Судьялар

Олий мактаби тингловчиси

КАХАРОВ ОЙБЕК НАҚШБАНД ЎҒЛИ

Сирғали тумани жиноят ишлар

бўйича суди судьяси

ЖАЗО ТАЙИНЛАШДА ЖАЗОНИ ОҒИРЛАШТИРУВЧИ ВА ЕНГИЛЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАРНИ ҚЎЛЛАШ МУАММОЛАРИ

Жазо тайинлаш жараёнида жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг қўлланилиши Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳуқуқи тизимида муҳим ўрин тутди. Жиноят ҳуқуқи ва жиноят процессуал қонунчилигида белгиланган меъёрлар, амалда адолатли ва инсонпарвар жазо тайинлашни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган.

Бироқ, амалиётда бу меъёрларнинг қўлланилиши бир қатор муаммоларга дуч келмоқда. Бу муаммолар асосан, жазо тайинлашда

¹ Макасаева А.А. “Реальный принцип действия уголовного закона в пространстве”. Москва. 2019 йил

қонунчиликнинг ноаниқлиги, суд амалиётининг бир-биридан фарқ қилиши, шунингдек, жиноят-процессуал ҳужжатларни талқин қилишдаги қийинчиликлар билан боғлиқ.

Жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар тушунчаси муайян жиноятлар учун белгиланган санкциялар доирасида жазонинг миқдори ва турини танлашга ўзининг таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Амалдаги Жиноят кодексида енгиллаштирувчи ҳолатларнинг маълум бир турлари келтириб ўтилганлиги ва оғирлаштирувчи ҳолатларнинг аниқ рўйхати келтирилганлиги қонун ҳужжатларининг хусусиятини ташкил қилиб беради.

Енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар санкция доирасида жазони тайинлаш жараёнига ўзининг таъсирини кўрсатади. Суд жиноят таркибига киритилган енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни жазо қўллаш давомида эътиборга олмайди. Негаки, қонун қўлловчи орган жазони тайинлаш вақтида ушбу ҳолатни бир марта эътиборга олиб бўлган бўлади.

Олимлар енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларнинг қўлланилиши ва аҳамияти тўғрисида бир умумий фикрга келишмаган. Давлат мажбурлови меъёрини танлаш енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан аниқ ҳар бир ҳолат бўйича ишнинг барча материаллари асосида белгиланади.

Жазо тайинлаш жараёнида енгиллаштирувчи ҳолатларни эътибор марказига олиниши жиноят қонунчилигида назарда тутилиб ўтилган инсонпарварлик принци қоидаларига мутлақо тўғри келади. Суд айбдор шахсга жазо тайинлаётган пайтда бундай шахслар ҳаётда қандай шахс бўлсалар шундайлигича қабул қилиш билан биргаликда, унинг моддий жиҳатдан таъминланганлиги, кам таъминланганлиги, қандай турдаги фаолият билан шуғулланиши, маълумотининг даражаси, даромад манбаи қаердан келиб чиқишини ва миқдорини ҳам алоҳида диққат марказига олиш даркор.

Енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллаш жараёни бўйича қатор олимлар ўзларининг фикр мулоҳазаларини бериб ўтганлар. Бунга мисол сифатида олим Норбўтаевнинг қарашларини аҳамиятга лойиқ. Унинг қарашларида қуйидагича назария ётади. Унинг фикрларига кўра фуқароларнинг қонун олдида тенглиги деганда жазони олдида тенглиги тушунилади. Қонун олдидаги тенглик деганда эса жиноят учун жиноий жавобгарликнинг муқаррарлигини тушуниш керак¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (кейинги ўринларда ЖК деб юритилади) 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар санаб ўтилган ва уларнинг барчаси учун мос бўлган белгилар қуйидагилардан иборатдир:

¹ Норбутаеви Э.Х. Уголовный закон и его эффективность- "Мехнат". 1991 с 45-50

1. ЖКнинг 55-моддасида назарда тутилган ҳолатлар ЖК махсус қисми моддаларининг жиноят таркиби доирасидан ташқарида ва ушбу ҳолатлар қилмишни квалификация қилишга таъсир кўрсатмайди.

2. ЖКнинг 55-моддасида назарда тутилиб ўтилган ҳолатлар жиноят қонунчилигининг энг муҳим бўғинларидан иборат бўлиб, судлар ушбу ҳолатлардан бошқаларини ҳам енгиллаштирувчи ҳолат сифатида топиши ҳам мумкин бўлади.

3. ЖКнинг 55-моддасидаги енгиллаштирувчи ҳолатлар ЖК махсус қисмининг квалификация қилиш учун зарурий белгиси сифатида келтирилган бўлса, жазо тайинлаш жараёнида муайян модданинг санкцияси доирасида жазо тайинланиши мумкин бўлади¹.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси биринчи навбатда жиноятнинг таркибий қисмини ифодлаш билан белгиланади. Шундан келиб чиқиб, жиноятларни биз ижтимоий хавфлилиқ даражасига кўра қуйидаги 4 та асосий гуруҳга ажратишимиз мумкин бўлади:

1. Оддий таркибли жиноятлар;
2. Енгиллаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар;
3. Оғирлаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар;
4. Алоҳида ҳисобланган оғирлаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар².

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, таркибларнинг иккинчиси енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ЖКнинг 55-моддаси биринчи қисмида санаб ўтилган ҳолатлар қилмишни квалификация қилишнинг асосий ва зарурий белгиси сифатида жиноятнинг таркибий қисмига киритилган.

Ўзбекистон Республикаси амалдаги ЖКнинг 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар ва уларнинг турлари назарда тутилиб ўтилган. Қуйида уларнинг турлари билан танишиб чиқамиз. Жумладан:

- а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очилишига фаол ёрдам бериш;
- б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда қоплаш;
- в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир қилиш;
- г) мажбурлаш ёк моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарамлик сабабли жиноят содир этиш;
- д) жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорат ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиш;
- е) зарурий мудрофаанинг, охирги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир қилиш, ижтимоий хавфли қилмиш содир

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

қилган шахсни ушлашда, касб ёки хўжалик ҳолати билан боғлиқ асосли таваккалчиликда зарар етказиш;

ё) вояга етмаган шахснинг жиноят содир этиши;

ж) ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши;

з) жабрланувчининг ғайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиш¹.

ЖК 56-моддаси 1-қисмида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар содир қилинган қилмишнинг ва жиноятни содир этган шахснинг қанчалик ижтимоий хавфлилик даражаси юқори эканлигидан далолат беради.

Агарда оғирлаштирувчи ҳолатлар бор бўлса, суд бу вазиятлар бўлмаганлигига нисбатан оғирроқ жазони бериши керак. Агарда жиноятда икки ёки ундан ортиқ бўлган оғирлаштирувчи ҳолат мавжуд бўлса, суд бу ҳолатга нисбатан модда санкциясида назарда тутилган оғирроқ бўлган жазони ва қўшимча жазони тайинлаши керак.

Шунингдек, бу вазиятларнинг хусусиятига ва бу ҳолатларнинг бир нечтаси борлигига қарамасдан суд Жиноят кодекси Махсус қисмида кўрсатилиб ўтилган санкция доирасидан четга чиқмаслиги лозим. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар ЖК 55-моддасида кўрсатилган енгиллаштирувчи ҳолатлардан андоза олган ҳолда ишни кўриб чиқишда қўлланиладиган жазони индивидуаллаштиришни босқичма-босқичи ва тизимли амалга ошириш имкониятини келтириб чиқаради.

Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар ЖК 56-моддаси 1-қисмида назарда тутиб ўтилган. Қуйида уларни кетма-кет ёритиб ўтишга ҳаракат қиламиз:

а) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан;

б) ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан;

в) хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан;

г) айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарам шахсга нисбатан;

д) ўта шафқатсизлик билан;

е) кўпчилик учун хавфли бўлган усулда;

ё) ёш бола ёки руҳий ҳолатининг бузилганлиги айбдорга аён бўлган шахсдан фойдаланган ҳолда;

ж) жиноят натижасида оғир оқибатларнинг келиб чиққанлиги;

з) умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда ёки фавқулотда ҳолат вақтида ёки оммавий тартибсизликлар жараёнида;

к) ғаразли ёки бошқа паст ниятларда;

л) ирқий ёки миллий душманлик ёхуд адоват замирида;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

м) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда ёки уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан;

н) илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши;

о) мастлик ҳолатида ёхуд гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари, психотроп ёхуд кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш¹.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, жазони тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллашда кузатилаётган муаммоларнинг бир қисми қонунчиликдаги ноаниқликлар, суд амалиётининг бир-биридан фарқ қилиши ва судларнинг шахсий ҳолатларга ёндашувида субъективизмнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги чора-тадбирларни кўриш мумкин:

- қонунчиликни аниқлаштириш яъни жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни аниқ белгиловчи қоидаларни қабул қилиш;

- судларнинг жазони тайинлаш амалиётини унификация қилиш учун кўрсатмалар ва тавсиялар ишлаб чиқиш;

- судьялар ва адвокатлар учун мунтазам семинар ва тренинглар ташкил этиш, уларда жазони тайинлашнинг адолатли ва инсонпарвар усуллари муҳокама қилиш;

- халқаро амалиёт ва стандартлардан фойдаланиш орқали жазони тайинлаш тизимини такомиллаштириш;

- аҳоли орасида ҳуқуқий онг ва маданиятни ошириш, жиноят ва жазо масалаларида жамоатчиликнинг тушунчасини кенгайтириш.

Жазони тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни адолатли ва самарали қўллаш, жамиятда адолат ва қонунийлик тамойилларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли, ушбу масалаларга жиддий эътибор қаратиш, тегишли муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал этиш учун комплекс чора-тадбирларни кўриш зарур.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш, қонунчиликни такомиллаштириш ва суд амалиётини янада унификация қилиш, шунингдек, жазо тайинлаш жараёнида шаффофлик ва адолатни таъминлаш заруратини кўрсатади. Бу борада халқаро тажриба ва илғор ғоялардан фойдаланиш, шунингдек, жиноят ҳуқуқи соҳасида тадқиқотларни чуқурлаштириш муҳимдир.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

АҲМЕДОВ ФАРҲОД САЙДАЛИЕВИЧ
Малака ошириш институти Касбий
тайёргарлик факультети Махсус
фанлар цикли ўқитувчиси

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ

Аннотация: Мазкур мақолада вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, уларни барвақт олдини олиш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан унумли фойдаланиш, Тергов ҳибсхоналари ҳамда жазони ижро этиш муассасалари фаолиятини самарали йўлга қўйиш уларда кунлик назоратни олиб бориш, вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликни барвақт олдини олиш борасида амалга оширилиши зарур бўлган чора-тадбирлар ёритилиб, фаолиятига таъллуқли таклифлар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: Колония, тарбияланувчи, маҳкум, ҳуқуқбузарлик, жиноят, профилактика, назоратсиз, қаровсиз.

Бутун куч ва салоҳиятимизни ягона улуғ мақсадимиз – Янги Ўзбекистонни барпо этишга қаратамиз.

Шавкат Мирзиёев

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар доирасида аҳолининг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлаш ҳамда жамиятимизда қонунга итоаткорлик ва жамоат хавфсизлиги маданиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, жазони ижро этиш тизимида ҳам аниқ манзилли ёндошувга асосланган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур тизим фаолиятини янада такомиллаштириш, жазо муддатини ўтаётган шахслар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари доирасини кенгайтириш, яшаш шароитларини яхшилашга қаратилган бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Ички ишлар органлари аҳолининг тинч ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш, жиноятчилик ва бошқа ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш, жамоат тартибини сақлаш, шунингдек бошқа ҳаётий муҳим вазифаларни амалга оширишда алоҳида ўрин эгаллайди. Мустақиллик йилларида ички ишлар органларини жазоловчи, назорат қилувчи органдан халқ, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қиладиган тузилмага айлантириш бўйича самарали ишлар амалга оширилди.

Ўтган давр мобайнида олиб борилган тизимли чора-тадбирлар якуни бўйича жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикаси, жамоат тартибини сақлаш ва аҳоли хавфсизлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний

манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш борасида муайян натижаларга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 март кундаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кутариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ 6196-сон Фармониға асосан, Жазони ижро этиш департаменти тизимида минтақавий мувофиқлаштириш марказлари томонидан тергов ҳибсхоналари ва жазони ижро этиш муассасалари фаолиятида ҳам аниқ манзилли ёндашувға асосланган кенг кўламли ислохотлар амалға оширилмоқда.

Ички ишлар органларининг барча тергов ҳибсхоналари ва жазони ижро этиш муассасалари ҳудудий ички ишлар органларининг тузилмавий-функционал бўйсунувидан чиқарилиб, Жазони ижро этиш департаменти бўйсунувига ўтказилди.

Тергов ҳибсхоналари ва жазони ижро этиш муассасалари фаолиятини самарали йўлга қўйиш ва уларда кунлик назоратни олиб бориш Жазони ижро этиш департаменти тизимида ташкил этиладиган 6 та минтақавий мувофиқлаштириш марказлари томонидан амалға оширилиши йўлга қўйилди.

Жазони ижро этиш муассасалари ва тергов ҳибсхоналарида қатъий интизом ва қонунийликни таъминлаш, коррупциявий ҳолатларнинг олдини олиш, шунингдек, маҳкумларни сақлаш ҳолати устидан назорат олиб бориш жараёнларини тулиқ автоматлаштириш, жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумлар, шу жумладан уларнинг қариндошлари томонидан қонун билан тақиқланмаган буюмларни эркин бозор механизмларига асосланган электрон дуконлар орқали сотиб олиш имкониятини яратиш, маҳкумларни қайта тарбиялашнинг тактикасини тўғри белгилаш ва улар томонидан ҳуқуқбузарлик содир этилишининг барвақт олдини олиш мақсадида ҳар бир маҳкумнинг хулқ-атвори ва шахси ҳақидаги маълумотлар электрон базасини юритиш ва унинг асосида маҳкумларни тақсимлаш жараёнини тўлиқ рақамлаштиришға эришилмоқда.

Шу ўринда вояға етмаганларға ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, ота-она ёки ота-она ўрнини босувчи шахслар назоратсиз ва қаровсиз қолган, ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволдаги оилаларда яшаётган, давлат ва жамоатчилик ёрдамиға муҳтож бўлган вояға етмаганлар, назоратсиз ва қаровсиз қолган вояға етмаганларни аниқлаш, вояға етмаганларға ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш марказларига жойлаштириш улар билан яқка тартибдаги профилактик ишларнинг ижроси таъминланиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида давлатнинг зиммасига инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш вазифаси юклатилган. Ушбу вазифани бажаришда жазони ижро этиш колониялари муҳим ўрин тутди.

Ижтимоий тармоқларда Миллий гвардия томонидан ўқувчиларнинг давомати билан бирга, ўқитувчиларнинг фаолияти ҳам назорат қилинаётганлиги ҳақида хабарлар тарқалмоқда. Ҳозирда, айрим экспертларнинг фикрича, дарсга қатнашмаслик муаммо, лекин жиноят эмас.

Таъкидлаш керакки, бугун ота-она ёшидаги авлод мана шундай муҳокамалар билан жуда бандмиз. Лекин, ёшлар бизнинг муҳокамаларимиз якунини кутишаётгани йўқ. Улар жуда тез улғаймоқда.

Албатта, ижтимоий тармоқлардаги бундай фикрлар жозибадор, оммани ўзига қаратиши мумкин. Лекин, тўғри фикр эмас!

Барчамиз билишимиз зарурки, дарсга қатнашмаслик бугун жиноят эмасдир лекин, бу эртанги ишсизлик, эртанги миграция, эртанги маиший бузуқбозлик, эртанги экстремизм умуман олганда эртанги жиноятчилик учун потенциал омил ҳисобланади.

Бинобарин, ҳозир ҳам аҳвол қониқарли эмас. Чунки, жорий йилнинг 5 февраль куни бўлиб ўтган йиғилишда Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан таъкидланган рақамларга эътиборни қаратадиган бўлсак, 2023 йил давомида 3,5 минг жиноят айнан вояга етмаганлар томонидан содир этилган. Мазкур жиноят қатнашчиларининг 2,280 нафарини эса мактаб ўқувчиларини ташкил этади.

Шу ўринда диққатингизни ушбу рақамларга қаратмоқчиман. Ўтган йил якунларига кўра, 50 минг нафар бола мунтазам равишда мактабга бормаган. Мактаб ўқувчилари томонидан содир этилган жиноятлар эса, асосан кундузги соат 9-00 дан 15-00 лар оралиғига тўғри келган.

Хусусан вояга етмаган ва маълумотга эга бўлмаганларни ўқитиш сифатини ошириш, тарбияланувчиларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва уларни билим олишга касб-хунар ўргатишга эътибор кучайтириш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 28 август кунидаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 558-сон Қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун Қонунчилик палатаси томонидан томонидан 2019 йил 17 августда қабул қилинган бўлиб, сенат томонидан 2019 йил 24 августда маъқулланган. Ушбу қонунга асосан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодексига, “Жиноят ишини юритиш чоғида қамоқда

сақлаш тўғрисида”ги, “Давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунларга бир қатор ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган бўлиб, улар тарбияланувчиларнинг ҳуқуқларини кенгайтирди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев “Жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлиги”га бағишланган йиғилишда “Менинг маҳалламда жиноят содир бўлмаслиги керак”, деган туйғуни ҳар бир фуқаро, айниқса, ёшлар онгида шакллантириш, бефарқлик, лоқайдликка барҳам бериш, пировардида, ҳар бир оила, таълим муассасаси, ҳар бир маҳаллани жиноятчиликдан холи ҳудудга айлантириш, жамиятда тинч ва осойишта ҳаётни таъминлашнинг муҳим шартидир” дея таъкидлади.

Ўзбекистон Республикасида вояга етмаган маҳкумларни озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўташлари учун қонунда тарбия колонияси назарда тутилган.

Тарбия колонияси битта бўлиб у Тошкент вилояти Зангиота туманида жойлашган. Тарбия колонияларида маҳкумлар умумий турар жойларда яшайдилар. Маҳкумлар белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг икки ярим бараваригача бўлган суммага озиқ-овқат маҳсулотлари ва энг зарур нарсалар сотиб олишлари мумкин. (ЎЗР 19.08.2019 й. 558-сон Қонуни таҳриридаги қисм) Тарбия колонияларида маҳкумлар йил мобайнида:

- ✓ йигирма тўрт марта қисқа муддатли ва сакиз марта узоқ муддатли учрашув;

- ✓ йигирма тўрт марта телефон орқали сўзлашув;

- ✓ ўн иккита посылка ёки йўқлов;

- ✓ ўн иккита бандерол олиш ҳуқуқига эга.

Ўн саккиз ёшга тўлган ва тарбия колонияларида қолдирилган маҳкумларга вояга етмаган маҳкумлар учун белгиланган нормаларда овқат, уст-бош, моддий-маиший таъминот ва бошқа жазо ўташ шароитлари татбиқ этилади. Бу шахсларнинг меҳнат шароитлари меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Тарбия колонияларида қўлланиладиган қўшимча рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари.

Тарбия колонияларида маҳкумлар жиноят ижроия кодексининг 102-моддасида назарда тутилган рағбатлантириш чораларидан ташқари:

- ❖ муассаса ҳудудидан ташқарида ўтказиладиган маданий-томоша ва спорт тадбирларини кўришга юбориш;

- ❖ қисқа муддатли учрашув ўрнига ота-онаси, уларнинг ўрнини босувчи шахслар ёки яқин қариндошлари кузатувида саккиз соатгача бўлган муддатга эркинликка чиқариш;

- ❖ ҳибсхонада бўлиш муддатини қисқартириш ва ундан

муддатидан илгари озод қилиш тариқасида рағбатлантирилишлари мумкин. Жазони ўташ тартибини бузганлиги учун тарбия колонияларида маҳкумларга ушбу жиноят ижроия кодексининг 105-моддасида назарда тутилган интизомий жазо чораларидан ташқари томошага боришдан бир марта маҳрум этиш тариқасидаги жазо қўлланилиши мумкин.

Тарбия колониясида озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони ўтаётган маҳкумга қўлланиладиган қўшимча рағбатлантирувчи чоралардан бири бўлиб, маҳкумнинг ота-онаси, уларнинг ўрнини босувчи шахслар ёки яқин қариндошлари кузатувида саккиз соатгача бўлган муддатга эркинликка чиқариш ҳисобланади. Маҳкумнинг ота-онаси, уларнинг ўрнини босувчи шахслар ёки яқин қариндошлари кузатувида саккиз соатгача бўлган муддатга эркинликка чиқариш қисқа муддатли учрашув ўрнига қўлланилади.

Бугун жиноятчиликка эмас, балки унинг сабабларига қарши курашиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ички ишлар органлари ходимлари ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликни олдини олиш борасида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириши зарур:

биринчидан, мактабгача таълим муассасаларида, мактаб ва ўқув юртларида оммавий ахборот воситалари ҳамда ижтимоий тармоқларда жиноят содир этилишини олдини олиш мақсадида тарғибот-ташвиқот ишларини кенг қўламли олиб бориш;

иккинчидан, содир этилган жиноятларнинг асл омилларини жамоатчилик иштирокида кенг муҳокама қилиш;

учинчидан, ишсизларни тегишли мутасадди ташкилотлар билан ҳамкорликда ишга жойлаштириш чораларини кўриш;

тўринчидан, алкоғолли ичимликка ружу қўйган, гиёҳванд, заҳарванд, тажовузкор руҳий касал шахсларни мажбурий даволаш бўйича ишларни самарали ташкил этиш;

бешинчидан, маҳалла фаоллари, жамоат ташкилотлари ва профилактика инспекторлари ҳамда инспектор психологлар томонидан нотинч ва ноқобил оилаларни, ўз вақтида аниқлаш, уларнинг манзилли рўйхатларини тузиш, оиладаги маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган ишларни тўғри йўлга қўйиш;

олтинчидан, таълим муассасалари ўқувчиларининг дарс вақтида бозорлар, савдо марказлари, ҳиёбонлар ва кўнгилочиш жойларида бўлишини олдини олиш борасида мунтазам равишда тадбирлар ўтказиш;

еттинчидан, муқаддам судланган шахслар томонидан жиноят содир этилишининг олдини олишга қаратилган профилактик чора-тадбирларни таъсирчан ўтказиш;

саккизинчидан, криминоген вазияти оғир ва аҳолиси кўп маҳаллаларга ҳуқуқий соҳада етарли билим ва тажрибага эга ходимларни тайинлаш;

Хулоса ўрнида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, Ёшлар иттифоқи, Хотин-қизлар қўмитаси, маҳалла ҳамда бошқа давлат ва нодавлат ташкилотлари жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик учун омил бўлаётган ишсизлик, гиёҳвандлик, қаровсизлик, оилавий низолар ва шу каби бошқа иллатларнинг вақтида олдини олиш чораларини кўриши зарур. Шунингдек, умумийликдан қочиши, бунинг учун ягона мақсад сари интилиб, ҳамкорликда фаолият олиб бориши, ҳар бир муаммога аниқ режа асосида ёндашиш лозим. Мақсадимиз жиноятчини тарбиялашдан кўра барвақт унинг олдини олиш даркордир.

БЕЙСЕНОВ КЕНЖАБАЙ САРСАНБАЕВИЧ

Малака ошириш институти Касбий
тайёргарлик факультети Махсус фанлар
цикли ўқитувчиси

ТРАНСПОРТ ҲАРАКАТИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ ХАВФСИЗЛИГИГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар тушунчаси ва турлари бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: транспорт воситаси, транспорт воситасининг эгаси, йўл-транспорт ҳодисаси, тан жароҳати олган шахс, ҳайдовчи, йўл транспорт ходиси.

Аннотация: в данной статье приводятся научно обоснованные предложения и рекомендации по причинам, условиям, анализу и предотвращению дорожно-транспортных происшествий.

Ключевые слова: транспортное средство, владелец транспортного средства, дорожно-транспортное происшествие, пострадавший, водитель, дорожно-транспортное происшествие.

Annotation: this article provides scientific-based suggestions and recommendations on the causes, conditions, analysis and Prevention of traffic accidents.

Keywords: vehicle, vehicle owner, traffic accident, injured person, driver, road transport accident.

Мамлакатимизда давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев бошчилигида Янги Ўзбекистонни барпо этиш мақсадида йўлларда ҳаракатланиш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, жиноятчиликка қарши курашиш ва аҳолининг муаммоларини ҳал этишга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони билан тасдиқланган “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини амалга оширишга оид Давлат дастурлари

ижросини амалга оширишга оид ишлар изчиллик билан бажарилмоқда. Йўлларда ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминлаш ҳамда йўл-транспорт ҳодисаларининг олдини олиш соҳасида 2022 йил 11 февралда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида ўтказилган видеоселектор йиғилишида берилган топшириқлар асосида йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш соҳасида ислохотларнинг янги босқичи бошланди.

Транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар– бу жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибини таъминловчи ижтимоий муносабатларга транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш натижасида зарар етказувчи Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси билан тақиқланган ижтимоий хавфли қилмишлардир. Мазкур жиноятлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми 18 боби 260–269-моддаларида жами 12 та моддада 12 турдаги жиноий қилмишлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларнинг асосий объекти жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби ҳисобланади. Шу билан бирга, айбдор шахс мазкур жиноятларни содир этишда, деярли барча ҳолларда, инсон ҳаёти ва соғлиғи, мулкчилик каби қонун билан қўриқланадиган бошқа объектларга ҳам тажовуз қилади.

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларга оид ишларни кўришда “Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасида берилган қуйидаги тушунчаларга таъриф бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир: **йўл** – транспорт воситаларининг ҳаракатланиши учун қурилган ёки мослаштирилган ва фойдаланиладиган ер полосаси ёхуд сунъий иншоот юзаси. Йўл автомобиль йўллари, шаҳар электр транспорти йўллари ва йўлкаларни ўз ичига олади; **йўл ҳаракати** – одамлар ва юкларнинг транспорт воситалари ёрдамида ёки бундай воситаларсиз йўллар доирасида ҳаракатланиши жараёнида юзага келувчи муносабатлар мажмуи; **йўл ҳаракати қатнашчиси** – йўл ҳаракати жараёнида транспорт воситасининг ҳайдовчиси, йўловчиси ёки пиёда сифатида бевосита иштирок этаётган шахс; **йўл ҳаракати хавфсизлиги** – йўл ҳаракати қатнашчиларининг йўл-транспорт ҳодисалари ва уларнинг оқибатларидан ҳимояланганлик даражасини акс эттирувчи йўл ҳаракати ҳолати; **йўл-транспорт ҳодисаси** – транспорт воситасининг йўлда ҳаракатланиши жараёнида рўй берган, фуқароларнинг ҳалок бўлишига ёки соғлиғига зарар етишига, транспорт воситалари, иншоотлар, юкларнинг шикастланишига ёхуд бошқа моддий зарар етишига сабаб бўлган ҳодиса; **йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш** – йўл-транспорт ҳодисалари юзага келиши сабабларининг

олдини олишга, бундай ҳодисалар оқибатларининг оғирлигини камайтиришга қаратилган фаолият; **йўл ҳаракатини ташкил этиш** – йўлларда ҳаракатни бошқариш бўйича ҳуқуқий, ташкилий-техникавий тадбирлар ва бошқарув ҳаракатлари мажмуи; **транспорт воситаси** – одамларни, юкларни ташишга ёки махсус ишларни бажаришга мўлжалланган қурилма; **транспорт воситасининг эгаси** – транспорт воситасига мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқлар асосида эгалик қилувчи юридик ёки жисмоний шахс¹.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Йўл ҳаракати қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2022 йил 12 апрель 172-сонли қарори билан тасдиқланган янги таҳрирдаги “Йўл ҳаракати қоидалари”нинг 6-бандидаги атамаларга ҳам амал қилиш лозим бўлиб, унга кўра: **ҳайдовчи** – йўлларда транспорт воситасини бошқариб бораётган шахс. Бошқаришни ўргатувчи, от аравани бошқараётган, ҳайвонларни миниб ҳаракатланаётган ёки уларни етаклаб бораётган, чорва моллари (пода)ни ҳайдаб бораётган шахслар ҳайдовчига тенглаштирилади; **мопед** – иш ҳажми 50 см³ гача, юқори тезлиги соатига 50 километрдан ошмайдиган двигатель билан ҳаракатга келтириладиган икки ёки уч ғилдиракли транспорт воситаси. Осма двигателли велосипедлар ва юқоридаги таърифга эга бўлган бошқа транспорт воситалари ҳам мопедларга тенглаштирилади; **мотоцикл** – кажавали ёки кажавасиз икки ғилдиракли механик транспорт воситаси. Аслаҳаланган ҳолатдаги вазни 400 килограммдан ошмайдиган уч ёки тўрт ғилдиракли механик транспорт воситалари, шунингдек двигателининг иш ҳажми 50 см³ дан ёки энг юқори конструктив тезлиги соатига 50 километрдан ортиқ бўлган скутер, квадроцикл, электроскутерлар ҳам мотоциклларга тенглаштирилади².

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг XVIII бобида барча турдаги транспорт воситаларида ҳаракатланиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик назарда тутилган.

Транспорт воситаларига, жумладан, темир йўл, сув ва ҳаво транспорти, автомобиль транспорти, шунингдек мотоцикл, мопед, велосипед, от-улов ва шу кабиларни киритиш мумкин.

Махсус ишларни бажаришга мўлжалланган транспорт воситалари жумласига йўл ётқизиш, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишларни бажариш учун ихтисослаштирилган машиналар (экскаваторлар, грейдерлар, автокранлар, скреперлар, автоюклагичлар) киради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилнинг 10 апрелдаги “Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида”ги 348-сон Қонуни.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Йўл ҳаракати қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2022 йил 12 апрель 172-сонли қарори.

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларнинг объектив томони айбдор шахслар томонидан содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида муайян қоидаларни бузилишида намоён бўлади.

Жиноят кодекси 260-263, 266, 268, 269-моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг зарурий белгиси содир этилган ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш ёхуд жиноят қонунида кўрсатилган бошқа қоидаларнинг бузилиши билан келиб чиққан оқибатлар ўртасида сабабий боғланиш борлиги ҳисобланади. Ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши ҳам ҳаракат, ҳам ҳаракатсизликда ифодаланиши мумкин¹.

Жиноят кодексининг 264, 267-моддаларида назарда тутилган жиноятлар фаол ҳаракатлар орқали содир этилади.

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларнинг диспозициялари асосан бланкет хусусиятга эга. Чунки, қоидаларнинг бузилиш ҳолатлари бошқа қонун ҳужжатлари асосида аниқланади.

Ўзбекистон Республикасида транспорт ҳаракатининг ҳуқуқий ва ташкилий асослари, ҳаракат тартиби ва хавфсизлиги Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Автомобиль транспорти тўғрисида”ги (1998 йил 29 август), “Темир йўл транспорти тўғрисида”ги (1999 йил 15 апрель), “Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида”ги (2013 йил 10 апрель) қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 24 декабрь 370-сонли қарори билан тасдиқланган “Йўл ҳаракати қоидалари”, 2003 йил 4 ноябрдаги 482-сонли қарори билан тасдиқланган “Автомобиль транспортида йўловчилар ва бағажни ташиш қоидалари” ҳамда 2008 йил 23 октябрдаги 232-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг темир йўл устави” ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар билан боғлиқ ишлар юзасидан суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида”ги 2015 йил 26 июнь 10-сонли қарорида берилган тушунтиришларга кўра, Жиноят кодексининг 260, 262, 263, 266, 268, 269-моддалари диспозицияларида назарда тутилган “одамлар ўлими” деганда, ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш ёхуд жиноят қонунида кўрсатилган бошқа қоидалар бузилиши натижасида икки ёки ундан ортиқ одам ўлишини тушуниш лозим.

“**Ҳалокат**” деганда, темир йўл, денгиз, дарё, ҳаво, жамоат транспортидаги (автобус, троллейбус, трамвай, йўналишли такси ва шу

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т. Lex.uz

кабилар) ўнлаб одамлар нобуд бўлиши билан бир қаторда атроф-муҳитга ҳамда одамлар соғлиғи ёки ҳаёти учун тузатиб бўлмас даражада зиён етказган ҳодиса тушунилиши лозим. **“Бошқа оғир оқибатлар”** деганда, одамлар ўлими билан бир қаторда поездлар, кемалар ёки самолётлар қатнови узоқ муддатга издан чиқиши, теварак-атрофдаги уйлар ва бошқа иншоотлар вайрон қилиниши (портлаши, ёниб кетиши, қулаб тушиши) ва ҳоказолар тушунилиши лозим. Шунинг назарда тутиш лозимки, ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидалари бузилиши натижасида икки ёки ундан ортиқ одамга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилганлиги фактининг ўзи қилмишни “бошқа оғир оқибатлар” белгиси бўйича квалификация қилиш учун асос бўлмайди.

Жиноят кодексининг 263, 267-моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг субъекти ўн тўрт ёшга тўлган, Жиноят кодексининг 260–262, 264–266, 268, 269-моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг субъекти эса, ўн олти ёшга тўлган шахс ҳисобланади.

Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларнинг субъектив томони айбнинг қасд ёки эҳтиётсизлик шаклида ифодаланади. Жиноят кодекси 260–262, 266, 268, 269-моддаларида назарда тутилган жиноятлар, ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш ёки бошқа қоидалар бузилиши хусусиятидан қатъи назар, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган, деб эътироф этилади, чунки, бунда айбдор барча ҳолларда ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик билан ҳаракат қилади. Агар айбдор ҳаракатланиш ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларини қасддан бузса, унинг қилмиши Жиноят кодексининг қасддан содир этилган жиноятлар учун жавобгарликни назарда тутувчи тегишли моддалари бўйича квалификация қилиниши лозим.

Айбдор томонидан бир неча мустақил жиноятлар содир этилган бўлиб, масалан, бу жиноятлардан бири ҳаракатланиш ёки транспорт воситасидан фойдаланиш хавфсизлигига қарши, бошқаси эса, ҳаётга ёки соғлиққа қарши жиноят бўлса, унинг ҳаракатлари мазкур жиноятлар мажмуини ташкил этади.

Шу билан бирга, Жиноят кодекси 264 ва 267-моддаларида назарда тутилган жиноятлар фақат қасддан содир этилади¹.

Транспорт воситалари ҳаракати ва улардан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларга оид ишларни кўришда мазкур жиноятлар оқибатида етказилган моддий зарарни ундириш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу масалаларни ҳал этишда, судлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Жиноий ҳаракатлар оқибатида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласига доир суд амалиёти тўғрисида”ги 1998 йил 11 сентябрь 21-сонли, шунингдек “Маънавий

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т. Lex.uz

зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 2000 йил 28 апрель 7-сонли қарорларида баён этилган тушунтиришларга амал қилишлари лозим¹.

Махсус билим талаб қиладиган масалаларни йўл-транспорт ҳодисаси хусусиятларидан (транспорт воситалари ҳаракатланиш тезлиги, ҳайдовчида йўл-транспорт ҳодисасининг олдини олиш учун техник имконият бор-йўқлиги, йўл-транспорт ҳодисаси иштирокчилари ҳаракатларининг “Йўл ҳаракати қоидалари” талабларига мувофиқлиги, транспорт воситалари, улар агрегатлари ва узелларининг техник ҳолати ва шу кабилардан) келиб чиқиб, аниқлаш учун суд-автотехника экспертизаси тайинланиши лозим. Йўл-транспорт ҳодисасининг бошқа ҳолатларини аниқлаш учун суд-автотехника экспертизаси ҳал қиладиган масалалар билан бир қаторда суд-трассология ва бошқа экспертизаларга оид масалаларни қамраб олувчи комплекс экспертизалар тайинланиши мумкин.

Шуни назарда тутиш лозимки, суд-автотехника экспертизаси ваколати доирасига фақат йўл-транспорт ҳодисаси билан боғлиқ махсус техник масалаларни ҳал этиш киради. Шунинг учун, экспертиза тайинлашда суд-тергов органлари экспертлар олдида ечими мутлақ суд-тергов органларининг ваколатига тааллуқли (масалан, йўл ҳаракати иштирокчисининг айбдорлик даражаси тўғрисида) ҳуқуқий масалаларни қўйишга ҳақли эмаслар.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар билан боғлиқ ишлар юзасидан суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида”ги 2015 йил 26 июнь 10-сонли қарорида берилган тушунтиришларга кўра, судлар Жиноят кодексининг 260, 262, 265-моддаларида назарда тутилган жиноятларга оид ишларни кўришда, судланувчига нисбатан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги қўшимча жазо чорасини қўллаш масаласини муҳокама қилишлари лозим. Мазкур масала шахс бундай ҳуқуққа эга ёки эгамаслигидан (масалан, шахс жиноят содир қилгунга қадар ёки тергов вақтида маъмурий тартибда ёки суд ҳукми билан транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилинганлигидан) қатъи назар, муҳокама қилиниши шарт².

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган: темир йўл, денгиз, дарё ёки ҳаво

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Жиноий ҳаракатлар оқибатида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласига доир суд амалиёти тўғрисида”ги 1998 йил 11 сентябрь 21-сонли қарори

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар билан боғлиқ ишлар юзасидан суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида”ги 2015 йил 26 июнь 10-сонли қарори

транспортнинг ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш (ЖК 260-м.), маст ҳолдаги шахснинг транспорт воситасини бошқаришига йўл қўйиш (ЖК 261-м.), транспортни таъмирлаш ёки уни фойдаланишга чиқариш қоидаларини бузиш (ЖК 262-м.), темир йўл, денгиз, дарё, ҳаво транспорти воситаси ёки алоқа йўллари яроқсиз ҳолатга келтириш (ЖК 263-м.), темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ёки дарё кемасини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш (ЖК 264-м.), халқаро учиб қоидаларини бузиш (ЖК 265-м.), транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш (ЖК 266-м.), транспорт воситасини олиб қочиш (ЖК 267-м.), транспортнинг хавфсиз ишлашини таъминлашга доир қоидаларни бузиш (ЖК 268-м.), автомобиль йўлларида фойдаланиш ва уларни қўриқлаш қоидаларини бузиш (ЖК 269-м.)¹.

ОБЛАКУЛОВ ДАВЛАТ ОЛТИНБОЕВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш Академияси мустақил
изланувчиси

ТИЖОРАТДА ПОРА ЭВАЗИГА ОЎДИРИБ ОЛИШ ЖИНОЯТИНИНГ КВАЛИФИКАЦИЯВИЙ БЕЛГИЛАРИ

Бизга маълумки, жиноий жавобгарликни дифференциация (франц. *differentiation*, лот. *differentia* — фарқланиш, фарқ) қилиш воситаларидан бири бу жазога сазоворлик доирасида жиноятларни квалификация² қилишни шакллантирувчи квалификациявий белгилардир.

Жавобгарликни дифференциация қилиш орқали қонунчиликда жавобгарлик муайян турдаги шарт-шароитларни инобатга олган ҳолда унинг мақсади “содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жазо чораси (тури ва миқдори)ни аниқлашда мақбул ҳолат яратиш”дан иборат³.

Жавобгарликнинг дифференциацияси учун жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва айбдорнинг шахси омиллари асос бўлади⁴.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т. Lex.uz

² Квалификация – латинча *qualificatio*, “qualis” – “сифат, қанақа сифатда” ва “facere” – “бажармоқ” сўзлари бирикишидан келиб чиққан бўлиб, бу сўзнинг этимологиясидан кўриниб турибдики, муайян объектнинг сифат кўрсаткичини аниқлаш, малака, касб, ихтисос, маҳорат маъноларини англатади. Батафсилроқ қаранг: Ўзбекистон юридик энциклопедияси. / Муаллифлар жамоаси. – Т: Адолат, 2010. – Б. 244.

³ Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 62.

⁴ Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности, 2-е изд. Теория и законодательная практика. – М., 2000. – С. 56.

Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш учун жиноий жавобгарлик муаммоларининг кенг кўламли ва ҳар томонлама таҳлили мазкур жиноятни квалификация қилишда юзага келган баҳсли масалалар ўрганилиши ва ҳал қилиниши зарурлигидан далолат беради. Одил судловни амалга ошириш учун муайян жиноятни жиноят-ҳуқуқий норманинг мазмунига ва жиноят содир этилишининг ҳақиқий ҳолатларига мувофиқ равишда тўғри квалификация қилиш талаб этилади. Шу нуқтаи назардан қилмишни тўғри квалификация қилиш тижоратда пора эвазига оғдириб олишга доир жиноят ишлари бўйича одил судловнинг қонунга мос амалга оширилишининг кафолатларидан бири ҳисобланади. Қилмиш тўғри квалификация қилинган тақдирдагина жиноят иши бўйича суд чиқарган ҳукм содир этилган жиноятга ва маҳкумнинг шахсига давлат номидан берилган баҳони ифодаловчи ҳукм қонуний бўлиши мумкин.

ЖКнинг 192⁹-моддаси 3-қисмида нодавлат секторда актив порахўрлик (моддий қимматликлар бериш ва мулкӣ манфаатдор этиш) учун, мазкур модданинг 4-қисмида пассив порахўрлик (моддий қимматликларни олиши ёки мулкӣ манфаатдор бўлиши) учун, ЖКнинг 192⁹-моддаси 5-қисмида актив ва пассив порахўрлик учун умумий жиноятнинг квалификациявий белгилари назарда тутилган. Квалификация қилиш белгилари сифатида қуйидагилар намоён бўлади:

ЖКнинг 192⁹-моддаси 1-қисми учун (нодавлат секторда пора бериш) квалификациявий белгилар мазкур модданинг 3-қисмида келтирилган:

- а) такроран;
- б) кўп миқдорда;
- в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса.

ЖКнинг 192⁹-моддаси 2-қисми (нодавлат секторда пора олиш) учун квалификациявий белгилар мазкур модданинг 4-қисмида келтирилган:

- а) такроран;
- б) кўп миқдорда;
- в) тамагирлик йўли билан;
- г) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса.

ЖКнинг 192⁹-моддаси 5-қисмида ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлар:

- а) жуда кўп миқдорда;
- б) уюшган гуруҳ томонидан ёки уни манфаатларини кўзлаб содир этилса жавобгарликни оғирлашувчи белги ҳисобланади.

Қуйида биз мазкур квалификациявий белгиларни батафсил кўриб чиқамиз.

Бизга маълумки, такроран жиноят содир қилиш оғирлаштирувчи ҳолат сифатида субъектнинг жамият учун ўта хавфлилигини билдиради ва жиноятни такроран содир этишнинг тушунчаси ЖКнинг 32-моддасида берилган бўлиб, бу тушунча ЖКнинг 192⁹-моддасига ҳам бевосита тааллуқли ҳисобланади. Унга кўра, ушбу Кодекс Махсус қисмининг айнан бир моддасида, қисмида, Кодексида алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш деб топилади, жиноятга суиқасд қилиш ҳам, шунингдек, иштирокчиликда жиноят содир этиш ҳам такроран жиноят содир этиш деб топилади¹.

Масалан, судининг ҳукмига кўра, МЧЖ раҳбари М. туманидаги ф/х раҳбари С.ни 2015 йилда топшириши лозим бўлган 330 килограмм пилла режасини 180 килограммга камайтириб бажарганлиги учун қўй-қўзи талаб қилиб, 2016 йилда давлат эҳтиёжлари учун етиштирадиган пилла шартномасидаги маҳсулотини олдинги йилдагидан яна камайтириб бериши эвазига 600 минг сўм пул маблағларини ўз ваколатларидан фойдаланган ҳолда пора эвазига ўзига оғдириб олаётган шахс манфаатларини кўзлаб, такроран талаб қилган ва суднинг ҳукмига кўра, МЧЖ раҳбари М. ЖКнинг 25,192⁹-моддасининг 2-қисми ва 192⁹-моддаси 4-қисмининг “а,в” бандлари билан айбли деб топилган.

Қайд этиш керакки, ЖКнинг 32-моддаси, 3-қисмида “Умумий қасд билан қамраб олинган ва ягона мақсадга йўналтирилган бир жиноят таркибини ташкил қилувчи бир-бирига ўхшаш бир неча жиноий қилмишлардан иборат бўлган давомли жиноят такроран содир этилган деб топилмайди”, дейилади. Ушбу модданинг 4-қисмида эса, “вазифаларни узоқ вақт мобайнида бажармасликдан иборат бўлиб, бир жиноятнинг узлуксиз таркибини ташкил қилган (узоққа чўзилган) жиноят такроран содир этилган деб топилмайди”, - дейилади.

Такроран жиноят содир қилиш деганда, шундай жиноятни иккинчи, учинчи ва ҳоказо марта содир қилиш тушунилади. Бунга эътироз билдириб, И.И.Горелин учинчи марта эмас, балки фақат иккинчи жиноят содир этилишини такроран жиноят содир этиш деб ҳисоблаш керак, деб ҳисоблайди². Бундай деб ҳисоблаш ҳатто бир хил жиноятни учинчи марта

¹Изоҳ: Қасддан такроран ёки илгари содир этилган жиноят учун судлангандан сўнг қасддан янги жиноят содир этилиши, агар биринчи жиноят учун жиноий жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетган, судланганлик белгиланган тартибда тугалланган ёки олиб ташланган ёхуд шахс муқаддам содир этган жиноий хатти-ҳаракат учун қонунда жавобгарлик бекор қилинган бўлса, шунингдек ЖК 65, 66, 66¹, 68, 69, 70, 71, 76-моддаларига биноан шахс илгари содир этган жинояти учун жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод этилган бўлса, жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилиши мумкин эмас.// <https://lex.uz/docs/1455976> Кириш санаси 24.04.2024 йил

² Горелин И.И. «Квалификация преступления опасных для жизни и здоровья» Минск.1983 г. с.128.

содир қилинганда такроран содир қилинган деб ҳисобламасликка олиб келади.

Баъзи муаллифлар томонидан ЖКнинг 32-моддасини жиноят қонунчилигидан чиқариш, ЖКдан такроран жиноят содир этиш институтини бекор қилиш орқали ЖК 33-моддасининг 1, 3, 4-қисмларини хусусан, 1-қисм: “шахс томонидан икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятлар мажмуи деб топиш бўйича таклифлар ҳам берилган¹.

Ўзбекистон Республикасининг Олий суди Пленумининг “Порахўрлик ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорига кўра, пора олиш, пора бериш ёки пора олиш-беришда воситачилик қилишни такрорийлик белгисига кўра тавсифлаш ушбу жиноятнинг ўзини икки маротабадан кам бўлмаган миқдорда содир этилишини ва улардан ҳеч бири учун шахснинг судланмаганлигини ҳамда жиноий жавобгарликка тортишнинг муддати ўтиб кетмаганлигини тақозо этади².

Нодавлат сектор мансабдор шахснинг бир вақтнинг ўзида бир неча шахсдан пораларни олиши, башарти пора берувчиларнинг ҳар бири учун алоҳида қилмиш содир этилса ҳамда уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такрорий пора олиш деб тавсифланиши лозим.

Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятининг такрорийлик белгиси бўйича квалификация қилишда шуни инобатга олиш лозимки, пора эвазига оғдириб олиш предметининг қисмларга бўлиб берилиши такрорийлик белгисини ташкил этмайди, балки ягона давомли жиноят ҳисобланади, бунга айбдорнинг ҳаракатларини унинг қасдига қараб квалификация қилиш лозим.

Шунингдек, нодавлат секторда пассив порахўрликни такроран деб топиш учун пора эвазига оғдириб олиш предметини камида икки маротаба олиш тушунилади, бунда қонунда белгиланган, яъни ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари ўтмасдан яна ЖКнинг 192⁹-моддаси 2-қисмида кўрсатилган ҳаракатлардан бирини содир қилиши тушунилади.

Пора эвазига оғдириб олиш, биринчи жиноят тамомланган бўлишидан ёки аввал пора олиш жиноятига тайёргарлик ёхуд пора олишга суиқасд содир этганликдан қатъий назар такроран деб ҳисобланади.

Бу борада профессор М.Х.Рустамбоев пора предметини олиш ЖКнинг 192⁹-моддаси 4-қисми билан квалификация қилишда шуни инобатга олиш зарурки, бир неча шахсдан ҳар бирининг манфаатида маълум

¹ Розимова Қ.Ю. Бир неча жиноят ва бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш ю.ф. ф.д. (PhD) диссертацияси Автореф. Т:– 2020 Б.17

²<https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 24.04.2024 йил

ҳаракатларни амалга ошириш учун моддий қимматликлар ёки мулкӣй фойда олиш содир этилишида, пора эвазига оғдириб олиш предметини такроран олиш деб ҳисоблаш зарур деб, қайд этади¹. Бироқ, бир неча шахслардан уларнинг умумий манфаатида аниқ ҳаракат содир этиш учун нодавлат секторда пора предметини олиш ушбу жиноятнинг такроран содир этилиши белгисини ташкил этмаслиги лозим.

ЖКнинг “Атамаларнинг ҳуқуқӣй маъноси” деб номланган 8-бўлимида базавий ҳисоблаш миқдорининг уч юз бараваридан беш юз бараваригача бўлган миқдор кўп миқдор ҳисобланиши қайд қилинган ва нодавлат секторда кўп миқдорда пора бериш ЖК 192⁹-моддаси 3-қисми “б” банди билан, нодавлат секторда кўп миқдорда пора олиш эса ЖК 192⁹-моддаси 4-қисми “б” банди билан квалификация қилинишига асос бўлади.

Жиноятни тавсифлаш пора миқдorigа боғлиқлигини эътиборга олган ҳолда, ҳар қандай пора предметининг қиймати товарларнинг нархи, хизматларнинг ҳақи ёки тарифи асосида, улар бўлмаганда экспертлар ҳулосаси асосида аниқланади. Агарда кўп ёки жуда кўп миқдорда ноқонунӣй тақдирлаш бўлиб-бўлиб олинган бўлса ва бу ҳаракатлар ягона давомли жиноятнинг бир қисми бўлса, содир этилган ҳаракатлар тегишлича кўп ёки жуда кўп миқдорда пора олиш деб баҳоланиши лозим².

Шу билан бирга кўп миқдордан кам бўлган пора олишга ҳуқуқӣй баҳо берилганда унинг миқдори мансабдор шахснинг қилмишини квалификация қилиш учун юридик аҳамиятга эга эмас, чунки ЖКнинг 192⁹-моддаси 1 ва 2 қисмида ҳеч қандай энг кам чегара қиймати миқдори белгиланмаган.

Башарти, тижоратда пора эвазига оғдириб олиш предмети кўп миқдор ёки жуда кўп миқдорни ташкил этса, бироқ унинг фақат бир қисми топширилган бўлса, тижоратда пора эвазига оғдириб олиш предметини топшираётган шахс ҳаракатларини мазкур модданинг тегишли қисми, ЖКнинг 25-модданинг 2-қисми, тегишлича ЖКнинг 192⁹-моддаси 3-қисми “б” бандиёки ЖКнинг 192⁹-моддаси 4-қисми “а” банди билан квалификация қилиш лозим³.

Шу ўринда бир ҳолатга эътибор қаратсак, ЖКнинг 210-моддаси 2-қисми “а” бандига кўра, такроран, хавфли рецидивист ёки илгари ЖК 211 ёки 212-моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этган шахс томонидан пора олинса, оғирлаштирувчи белги ҳисобланади.

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексига шарҳлар. Махсус қисм Т.:Адолат, 2016. Б.479.

²<https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 24.04.2024 йил

³ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексига шарҳлар. Махсус қисм Т.:Адолат, 2016. Б.476.

Бироқ, Жиноят Кодекси 192⁹-моддасида мазкур оғирлаштирувчи белгилардан такроран содир этишдан бошқаси мавжуд эмас.

Бу борада, Е.В.Коленконинг қайд қилишига кўра, агар шахс илгари мансабдор шахсга ёки ходимга нисбатан фаол ёки пассив тижорат пора олиш тарзида жиноят содир этган бўлса (ЖК 192⁹, 192¹⁰- модда) пора олишни нисбатан ижтимоий хавфлироқ деб топиш учун мутлақо асос бўлмаса асосий таркибга ва шунга мос равишда масъулиятни оширишга олиб келмайди. Тижорий порахўрликнинг кўрсатилган композицияларида бундай малакавий хусусиятлар бутунлай йўқ¹.

Назаримизда мазкур оғирлаштирувчи белгини ЖК 192⁹-моддасига киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

ЖКнинг “Атамаларнинг ҳуқуқий маъноси” деб номланган 8- бўлимида базавий ҳисоблаш миқдорининг беш юз баравари ва ундан ортиқ бўлган миқдор жуда кўп миқдор ҳисобланиши қайд қилинган. Нодавлат секторда жуда кўп миқдорда пора бериш ва олиш ЖК 192⁹-моддаси 5-қисми “а” банди билан квалификация қилишга асос бўлади.

Агарда кўп ёки жуда кўп миқдорда пора бўлиб-бўлиб олинган бўлса ва бу ҳаракатлар ягона давомли жиноятнинг бир қисми бўлса, содир этилган ҳаракатлар тегишлича кўп ёки жуда кўп миқдорда пора олиш деб баҳоланиши лозим².

Нодавлат секторда пассив порахўрликни оғирлаштирувчи белгиси сифатида кейинги малакавий белгилардан бири ЖКнинг 192⁹ –моддаси 4-қисми “в” банди, яъни тамагирлик йўли билан пора олиш ҳисобланади.

Тамагирлик—мансабдор шахс томонидан фуқаронинг қонуний манфаатларига зарар етказадиган хизматига доир ҳаракатларни содир этиш таҳдиди остида пора талаб қилиш ёки фуқарони унинг қонуний манфаатларига зарар келтирадиган оқибатларнинг олдини олиш учун пора беришга мажбур этадиган шароитга қасддан тушириш демакдир³.

Мансабдор шахс томонидан масалан, камомадни кўрсатмаслик, ўқув юртларига тартиб-қоидаларни бузган ҳолда қабул қилиш, жиноят ишини ноқонуний тугатиш ва бошқа ҳолларда пора талаб қилиш ҳаракатларида товламачилик аломатлари мавжуд бўлмайди.

Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш предметини тамагирлик йўли билан олиш жинояти таркибини нодавлат тижорат ташкилоти ёки бошқа нодавлат ташкилоти мансабдор шахси томонидан пора эвазига оғдираётган шахснинг қонуний манфаатлари бузилишига таҳдид қилиш ёки ўзининг қонуний манфаатлари бузилишининг олдини олиш

¹Коленко Е.В. Ответственность за получение взятки:перспективы совершенствования уголовного законодательства Республики Узбекистанс учетом международных стандартов Дисс.д.ф.ю.н. (Phd) Т.: – 2023

²<https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 24.04.2024 йил <https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 24.04.2024 йил

³Ўша жойда

мақсадида уни тижоратда пора эвазига оғдириш жиноятини содир этишга мажбур бўладиган аҳволга тушириш орқали моддий қийматликлар ёки мулкӣй фойда беришни талаб қилиш ҳолатлари ташкил этади¹.

Хусусан, шаҳар судининг ҳукмига кўра, туманидаги МЧЖ раҳбари Х.Н. фуқаро У.П. дан уни жамиятга назоратчи вазифасига ишга қабул қилиши эвазига 200 АҚШ доллари талаб қилган ва суд ҳукми билан МЧЖ раҳбари Х.Н. ЖК 192⁹ –моддаси 4-қисми “в” банди билан айбдор деб топилган.

Профессор Р.Зуфаровнинг қайд қилишича, порани товламачилик йўли билан талаб қилишнинг бошқа шакли - мансабдор шахс томонидан пора берувчини касддан шундай аҳволга солиб қўйишки, унда пора берувчи ҳуқуқ билан кўриқланидиган ўз манфаатлари учун зарарли оқибатларнинг олдини олиш учун пора беришга мажбур булади².

Масалан, шаҳар судининг ҳукмига кўра, шаҳрида хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус лавозимида ишлаб келган Т.К. хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда мулкӣй наф кўришни олдиндан мақсад қилиб, паст ниятларда тамагирлик йўли билан пул маблағларини гўёки “юқори турувчи ташкилотининг рухсатисиз ишончномани расмийлаштириб бўлмаслиги” ниқоби остида, аслида эса унинг ўз ваколатларидан фойдаланилган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни уни пора эвазига ўзига оғдириб олаётган шахс манфаатларини кўзлаб бажариш эвазига, фуқаро В.Р. ва А.Х.лардан пора бериш лозимлигига ишонтириб, ушбу пул маблағларини пора тариқасида бериш ҳақида келишувга эришган.

ЖКнинг 192⁹-моддасининг квалификациявий белгиси “бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб” содир этилган пора бериш ёки олиш ҳисобланади.

Маълумки, бир гуруҳ шахслар томонидан содир қилинадиган жиноятлар уюшганлик даражасига, ижтимоий хавфлилигининг юқорилигига қараб бир шахс томонидан содир қилинган жиноятдан фарқ қилади. Гуруҳ бўлиб жиноят содир қилишнинг олдиндан тил бириктириб амалга ошириши анча хавфлироқдир.

Бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этиш белгисига кўра квалификация қилишда судлар шуни инобатга олишлари зарурки, агар уни содир этишда икки ёки ундан ортиқ бажарувчи олдиндан тил бириктириб, иштирок этган бўлса, бир гуруҳ

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексига шарҳлар. Махсус қисм Т.:Адолат, 2016. Б.479.

²Зуфаров Р.А. Порахўрликка қарши курашнинг жиноят-ҳуқуқӣй ва криминологик жиҳатлари:назария ва амалиёт. ю.ф.д. илмӣй даражасини олиш учун ёзилган дисс.Т.:2005

шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган деб топилади.

ЖКнинг 27-моддасида жиноятда иштирокчилик тушунчаси берилиб, унда икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади, дейилган. Бу тушунча иштирокчилиكنинг умумий тушунчаси бўлиб, тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятини бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган деб ҳисоблаш учун икки ёки ундан ортиқ, махсус субъект олдиндан тил бириктириб қасддан жиноят содир этишда қатнашиши талаб этилади. Чунки ЖКнинг 192⁹-моддасининг 3-қисми “б” бандида (нодавлат секторда актив порахўрлик учун) ёки ЖК 192⁹-моддасининг 4-қисми “г” бандида қилмишни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган деб ҳисоблашнинг зарурий белгиси олдиндан тил бириктирганликдир.

ЖКнинг 27, 28, 29 ва 30-моддаларининг мазмунига кўра, нодавлат секторда порахўрликни икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этганда, гуруҳ аъзоларининг камида иккитаси бажарувчи сифатида иштирок этиши керак. Чунки ЖКнинг 27-моддасида икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади, дейилса, ЖКнинг 29-модданинг 2-қисмида икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этишда иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик, деб топилган. Демак, бу ҳар икки ҳолда ҳам жиноятнинг бажарувчиси сифатида камида икки кишининг қатнашиши талаб этилади.

Нодавлат секторда порахўрликда бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганда гуруҳ аъзолари ўртасида албатта объектив ва субъектив боғлиқлик бўлиши талаб қилинади. Субъектив боғлиқлик шундан иборатки, жиноятни содир этишда гуруҳ аъзоси бошқа шериклари ҳам қатнашаётганлигини билади.

ЖКнинг 192⁹-моддасининг 3-қисми “б” бандида (нодавлат секторда актив порахўрлик учун) ёки ЖКнинг 192⁹-моддасининг 4-қисми “г” банди билан квалификация қилиш учун қонун талабларига кўра, нодавлат секторда порахўрлик жиноятининг бажарувчиси сифатида камида икки кишининг биргалашиб қатнашганлиги ҳамда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг ушбу жиноятни содир этиш учун олдиндан тил бириктирганлигида ифодаланади.

Масалан, шаҳар судининг ҳукмига кўра Э.Ё., Ф.Т. ва бошқалар ўзаро жиноий тил бириктириб, фуқароларни алдаб, ишончини суиистеъмол қилиб, уларни пора бериш орқали “XXX” компаниясига ишга киритиб қўйишларини ваъда қилишиб, пора беришга далолат этишиб, фирибгарлик йўли билан фуқароларнинг пул маблағларини қўлга

киритишган. Дастлаб, уларнинг ҳаракатлари ЖК 211-моддаси 2-қисмининг “а” банди билан қилинган. ЖИБ вилоят суди апелляция инстанцияси судлов ҳайъатининг ажрими билан Жиноят Кодекси 192⁹-моддаси 3-қисмининг “а,в” бандларига қайта квалификация қилинган.

Шунингдек, ЖИБ туман судининг ҳукмига кўра, нодавлат МТМ раҳбари Г.Р.фуқаро Г.Ж. билан олдиндан жиноий тил бириктириб, ўз ваколатларидан ноқонуний йўлларда фойдаланган ҳолда фуқаро Х.Ж.ни мазкур НМТМга пора эвазига ишга киритишга қаратилган ҳаракатни қонунга хилоф эканлигини била туриб, унинг қонуний манфаатларига зид равишда пора эвазига бажариши учун тамагирлик йўли билан 3.800.000 сўм пора олган. Суднинг ҳукми билан Р.Г. ЖКнинг 192⁹-моддаси 4-қисми “в,г” бандларида назарда тутилган жиноятларни содир этишда, Ж.Г. ЖКнинг 28, 192⁹-моддаси 4-қисми “в,г” бандларида назарда тутилган жиноятларни содир этишда айбли деб топилган.

Жиноятни содир этишда аввалдан, яъни жиноят бошлангунча келишиб олган икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахс иштирок этган бўлса, пора олиш бир гуруҳ мансабдор шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда содир этилган ҳисобланади¹. Жиноят мансабдор шахслардан лоақал бири пора олган пайтдан эътиборан тугалланган деб ҳисобланади. Бунда пора олувчи шахснинг пора олишда бир неча мансабдор шахслар иштирок этаётганлигини тан олган-олмаганлигининг аҳамияти йўқ.

Бир гуруҳ мансабдор шахслар томонидан аввалдан тил бириктириб пора олинганда поранинг миқдори олинган бойликлар ёки мулкий манфаатнинг умумий қиймати билан белгиланади, асоссиз равишда олинган нарсаларни давлат фойдасига ундиришда эса ҳар бир мансабдор шахс олган мулкий фойданинг пул миқдоридан келиб чиқиш керак.

Бошқа мансабдор шахс билан аввалдан келишмаган ҳолда пора олиб, кейин поранинг бир қисмини унга берган мансабдор шахс, порани олганлиги учун ҳам, берганлиги учун ҳам, яъни жиноятлар мажмуи учун жавобгар бўлади.

Бу борада тадқиқотчи олима Э.Шимшилованинг фикрига кўра, агар жиноятда тижорат ёки бошқа ташкилотда бошқарув функцияларини бажарадиган икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахслар ёки икки ёки ундан ортиқ шахслар иштирок этган бўлса, пора ёки тижорат порахўрлиги объекти бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан келишилган ҳолда олинган деб ҳисобланиши керак².

¹ <https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 24.04.2024 йил

² Шимшилова Э.С. Преступления коррупционной направленности, совершаемые в коммерческих организациях: квалифицированные виды // Современный юрист. 2018. 4(25) октябрь-декабрь; Шимшилова Э.С. Преступления коррупционной направленности, совершаемые в коммерческих организациях: уголовно-правовое и сравнительно-правовое исследование ав. реф к.ю.н. М.2019.

Шундай қилиб, ЖК 192⁹-моддасидаги оғирлаштирувчи белги ҳисобланган бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этишнинг зарурий белгиси икки ёки ундан ортиқ шахсларни олдиндан тил бириктириб, нодавлат секторда пора бериши ёки олишида ифодаланади.

ЖКнинг 192⁹ –моддасининг 5-қисми нодавлат секторда пора олиш ва пора бериш учун оғирлаштирувчи белгилардан бири бу уюшган гуруҳ томонидан ёки уни манфаатларини кўзлаб содир этиш ҳисобланади.

ЖКнинг 29-моддаси 3-қисмида уюшган гуруҳ тушунчаси берилган. Бунга кўра, икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб ҳисобланади.

Ушбу гуруҳнинг хавфлилиги шундаки, гуруҳ олдиндан тузилган муайян режа билан ҳаракат қилади, гуруҳнинг раҳбари ҳар бир гуруҳнинг аъзосига вазифаларини белгилаб беради.

Маълумки, ЖКнинг 192⁹-моддаси 6-қисмида башарти пора эвазига оғдириб олишни амалга оширган шахсга нисбатан моддий қимматликлар ёки мулкӣ манфаат сўраб товламачилик қилинган бўлса ва ушбу шахс жиноий ҳаракатлар содир этилганидан кейин бу ҳақда ўттиз сутка ичида ўз ихтиёри билан арз қилса, чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса, у жавобгарликдан озод этилади, деб белгиланган.

Юқорида озод қилишнинг қуйидаги шартлари кўрсатилган:

1) товламачилик орқали пора беришга мажбур қилинган бўлса, яъни, шахс пора беришни талаб қилувчининг салбий таъсири остида амалга оширади, акс ҳолда пора берувчининг манфаатлари сезиларли даражада бузилади;

2) башарти шахс жиноий ҳаракатлар содир этилганидан сўнг бу ҳақда 30 сутка ичида ўз ихтиёри билан арз қилса, яъни шахс ўз ихтиёри билан ҳар қандай ҳокимият органига, жумладан, ДХХ, прокуратура, ИИБ ва бошқа органга ўз ташаббуси билан (оғзаки ёки ёзма) ҳар қандай ваколатли органларга қилган мурожаати тушунилиши керак;

3) чин кўнгилдан пушаймон бўлса;

4) жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса. Ушбу шарт шахс томонидан содир этилган жиноятга алоқадор шахсларни (тижорат порахўрлиги предмети қабул қилган ёки топширган шахсларни) фош этишга, пора сифатида берилган мулкни ёки тижорат порахўрлиги предмети топишга қаратилган ҳаракатлар содир этилишидан иборат бўлиши керак.

Шу билан бирга яна бир муҳим шarti шуки, мазкур жиноят бўйича ҲМҚО хабардор бўлишидан аввал амалга оширилган бўлса, у жиноий жавобгарликдан озод қилинади.

Шу билан бирга қайд қилиш лозимки, пора эвазига оғдириб олишни амалга оширган шахс жиноий жавобгарликдан озод этилиши унинг ҳаракатларида жиноят таркиби мавжуд эмаслигини англатмайди. Шунинг учун мазкур шахслар жабрланувчи деб тан олиниши ва нодавлат секторда пора предметини олувчисига топширган пора предметини қайтаришни талаб қилишга ҳақли эмас.

Пора берувчиларни порада товламачилик ёки пора берганлик тўғрисида ўттиз сутка мобайнида ихтиёрий ариза бериш асосларига кўра жиноий жавобгарликдан озод этиш бу шахсларнинг ҳаракатларида жиноят таркиби йўқлигини билдирмайди (ЖКнинг 211, 212-моддаларига изох). Шу сабабли улар жабрланувчи деб топилмайди ва пора тариқасида берилган бойликларни қайтариб олишни талаб қилишга ҳақли эмаслар¹.

Пора берганлик тўғрисида ихтиёрий равишда хабар берганлик бир вақтнинг ўзида мансабдор шахс томонидан пора олингани ҳақида ҳам хабар ҳисобланади, шу сабабли судлар ЖКнинг 237-моддасига биноан ёлғон хабар берганлик учун жавобгарлик тўғрисида аризачига тушунтирилган-тушунтирилмаганлигига эътибор беришлари зарур. Агар ёлғон ариза берганлик ҳолати аниқланса, суд аризачини қонуний жавобгарликка тортиш чорасини кўриши керак.

Агар жабрланувчи пора талаб қилинганлиги ҳақида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мурожаат қилган бўлиб, тезкор тадбир давомида жабрланувчининг мулкидан пора предмети тариқасида фойдаланилган бўлса, ушбу мулк ЖПК 211-моддасининг 4-бандига асосан жабрланувчига қайтарилиши лозим, бошқа ҳолатларда пора предмети суд ҳукми билан давлат эгалигига ўтказилади.

Шундай қилиб, биз тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятининг квалификациявий белгиларига тўхталиб ўтдик. Айтиш мумкинки, жиноятнинг квалификация белгилари жиноят ҳуқуқида жавобгарликни фарқлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Улар қонунда кўрсатилган, тегишли турдаги жиноятларнинг бир қисмига хос бўлган, қилмишнинг ижтимоий хавфлилигининг типик даражасини ва айбдор шахсини акс эттирувчи, жиноятнинг асосий таркибига нисбатан сезиларли даражада ўзгарган муҳим ҳолатлар сифатида белгиланади ҳамда қилмиш ва жавобгарлик ўлчовининг қонуний баҳосига (малакасига) таъсир қилади.

¹ <https://lex.uz/docs/1449106> Кириш санаси 25.04.2024 йил

**МИРМАХМУДОВ ЗОҲИДЖОН
ИРИСМАТОВИЧ**

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси кафедра ўқитувчиси

**ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРНИНГ ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИДА ЖИНОИЙ
ЖАЗО СИФАТИДА ЖАРИМАНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ**

Аннотация: Мақолада жарима жазосининг хорижий давлатлар қонунчилигида тутган ўрни, жариманинг турлари, миқдори ҳисоблаш ва белгилашдаги фарқли томонлар, жаримани бошқа жазо турлари билан алмаштириш шартлари ва тартиби, турли давлатларда жарима жазосини тайинлашдаги умумий қоидалар ҳамда ўзига хос томонлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: жиноят кодекси, жиноят қонунчилиги, жиноий жазо, жарима, жарима турлари, суд, жарима миқдори, валюта.

Аннотация: В статье анализируются роль наказания в виде штрафа в законодательстве зарубежных стран, виды штрафов, различия в расчете и определении суммы, условия и порядок замены штрафа другими видами наказания, общие правила и специфические аспекты при назначении наказания в виде штрафа в отдельных зарубежных стран.

Ключевые слова: уголовный кодекс, уголовное законодательство, уголовное наказание, штраф, виды штрафа, суд, размеры штрафа, валюта.

Abstract. The article analyzes the concept of a fine, its role in the legislation of foreign countries, the types of a fine, the different aspects of calculating and determining amounts of a fine, the conditions and procedures for replacing a fine with other types of punishments, the general rules and specific aspects of imposing fines in different countries.

Key words: a fine, the legislation, punishment, court, the types of a fine, the amount of a fine, execution.

Жарима жиноий жазо сифатида дунёнинг деярли барча давлатлари қонунчилигида мавжуд бўлиб, кўпгина ҳолларда у бошқа жазоларга, хусусан озодликдан маҳрум қилиш жазосига муқобил жазо сифатида назарда тутилиб, энг кўп қўлланадиган жазо тури ҳисобланади.

Кўпгина мамлакатларда жарима – универсал жазо тариқасида ишлатилиб, ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланади. Жуда кўп ҳолларда жарима маҳкумга тайинланиши мумкин бўлган ягона жазо сифатида қолиб кетиши мумкин.¹

Айрим мамлакатлар, масалан, Озарбайжон, Беларусь, Грузия, Қозоғистон, Қирғиз Республикаси, Молдава, Туркменистон, Украинада жарима судлар томонидан қўшимча жазо сифатида фақатгина Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддаларида назарда тутилган бўлсагина тайинланиши мумкин. Германия, Дания, Италия, Парагвай, Польша каби давлатларда жаримани озодликдан маҳрум қилиш жазосига

¹ Казанов М.Х. Вестник Московского университета им.С.Ю.Витте, Серия 2. Юридические науки. 2017. 4 (13)

қўшимча жазо сифатида тайинлаш умумий қоидалардан истисно тариқасида, фақатгина ғараз ниятларда содир этилган жиноятлар бўйича амалга оширилади. АҚШда эса бунинг акси бўлиб жарима энг кўп тайинланадиган жазо амалиёти ҳисобланади. Нидерландия ҳамда Норвегияда жарима Жиноят кодекси тегишли моддаси санкциясида назарда тутилмаган бўлса ҳам қўшимча жазоси сифатида тайинланиши мумкин.¹

Дунёнинг аксарият мамлакатларида жиноий жазо сифатида жарима ҳақидаги тушунчалар бир хил. Айрим давлатлар қонунчилигида жиноий жариманинг турли хил шакллари учрайди. Масалан, Германия ва Парагвайнинг Жиноят кодексларида пул жаримаси ва мулкый жарима шакллари назарда тутилган. Хусусан, Германия Жиноят кодексининг 40-параграфига кўра пуллик жарималар камида 5 кунлик ва энг кўпи билан 360 кунлик иш ҳақи бараварида тайинланиб, унинг миқдори судлар томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этган маҳкумнинг шахси ва мулкый аҳволидан келиб чиқиб белгиланади. 43а-параграф бўйича мулкый жарима айбдорга тегишли бўлган мол-мулк миқдори доирасида суд томонидан тайинланадиган жаримани тўлашдан иборат ҳисобланади. Мулкый жарима фақатгина икки йилдан ортиқ озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан бирга тайинланиши мумкин.² Эстония қонунчилигида “жарима” ва “пул ундируви” тушунчалари фарқланади. Биринчиси ҳуқуқбузарликлар учун тайинланса, иккинчиси эса содир этилган жиноятлар учун тайинланади. Улар миқдор ва тайинланиш тартиби бўйича ҳам фарқланади. Япония ва Жанубий Кореянинг Жиноят кодексларида жиноий жарима ва кичик жиноий жарималар назарда тутилган бўлиб улар фақатгина жариманинг миқдори билан фарқ қилади. Италия ва Мальта Жиноят кодексларида алоҳида жазо сифатида йирик ва кичик жарималар мавжуд.³

Жариманинг миқдори кўпгина давлатларда Жиноят кодексларида аниқ белгилаб қуйилади. Одатда Жиноят кодексининг Умумий қисмида жариманинг энг кўп ва энг кам миқдори, ёки фақат энг кўп миқдори кўрсатилади. Австрия, Озарбайжон, Алжир, Аргентина, Бельгия, Болгария, Латвия ва бошқа қатор давлатларда жариманинг конкрет

¹ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

² Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Д.А. Шестакова; предисловие д-ра права Г.Г. Йешека; пер. с нем. Н.С. Рачковой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 524 с.

³ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

миқдори Жиноят кодексларининг Махсус қисми моддалари санкцияларида кўрсатилади. Албания, Беларусь, Литва, Македония, Норвегия, Румыния, Швейцария давлатлари Жиноят кодексларида жариманинг миқдори Махсус қисмларда кўрсатилмай, балки судлар томонидан Умумий қисмда мустаҳкамланган нормалардан келиб чиқиб белгиланади. Айрим давлатларда, масалан, Бахрайн ва Албанияда жариманинг энг кўп ва энг кам миқдори жиноятлар ва ҳуқуқбузарликлар учун алоҳида-алоҳида белгиланади.¹

Жарималар миқдорини ҳисоблаш тизими ҳар бир давлатда жиноий қилмишнинг тури, мамлакатнинг иқтисодий шароити ва миллий анъаналаридан келиб чиқиб ўрнатилади.

Кўпгина ҳолларда жарима миқдори ёки унинг чегараси миллий валютада кўрсатилади. Бундай тартиб пул тизими мустаҳкам бўлган давлатларда ҳам, шунингдек валютаси барқарор бўлмаган давлатларда ҳам ишлатилади. Айрим давлатларда қонун чиқарувчи жаримани миқдорини бошқа давлатнинг валюта бирлигида белгилайди. Масалан, Аргентинада жарима АҚШ долларида, Черногорияда эса еврода ундирилади.

Инфляция даражаси юқори бўлган, пул қиймати валюта индексациясининг даврий равишда ўзгариб туришига боғлиқ бўлган давлатларда жарималар миқдори шартли ўлчов бирликларида кўрсатилади:

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори (Озарбайжон, Қирғиз Республикаси, Тожикистон, Колумбия, Латвия, Монголия);

- энг кам ойлик иш ҳақи (Арманистон);

- ойлик ҳисоб кўрсаткичи (Қозоғистон);

- базавий ҳисоблаш миқдори (Беларусь, Ўзбекистон);

- фуқаронинг минимал даромади (Украина);

- минимум яшаш даражаси (Литва);

Австрия, Боливия, Бразилия, Венгрия, Германия, Грузия, Дания, Испания, Мексика, Панама, Парагвай, Польша, Сальвадор, Туркия, Франция, Швеция, Эстония ва бошқа бир қатор мамлакатларда жарима кунлик ставкаларда белгиланади.² Лотин Америкаси давлатларида улар

¹ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

² Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья д-ра юрид. наук, проф. С.В. Милюкова; пред. Генерального прокурора Австрии, д-ра Эрнста Ойгена Фабрици; пер. с нем. Л.С. Вихровой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 352 с. Уголовный кодекс Венгерской Народной Республики [Текст] / пер. д-ра Тибор Реваи. – Будапешт: Корвина, 1963. – 152 с. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Д.А. Шестакова; предисловие д-ра права Г.Г. Йешека; пер. с нем. Н.С. Рачковой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 524 с

“кунлик-жарима” (“dias-multa”) деб номланади. Ҳар бир алоҳида ҳолатда кунлик ставкалар судлар томонидан ҳукм чиқариш вақтидаги маҳкумнинг шахси ва моддий аҳволи инобатга олинган ҳолда белгиланади. Бу билан жазонинг максимал даражада индивидуаллашувига эришилади. Айрим давлатларда (Германия, Дания, Мексика, Парагвай ва Эстония) суд жазо тайинлашда қоида тариқасида шахснинг бир кунлик ўртача топадиган ёки топиши мумкин бўлган даромадидан келиб чиқади. Қонунларда одатда кунлик ставка миқдор чегаралари белгилаб қўйилади.¹

Англияда ҳам жарима миқдорини белгилаш шахснинг даромади даражасини ҳисобга олишга асосланади. 1991 йилдаги Жиноий юстиция тўғрисидаги Қонуннинг 18 (2) моддасига кўра жарима миқдори икки элементнинг кўпайтмасига боғлиқ. Биринчи элемент – содир этилган жиноятнинг оғирлик даражасидан келиб чиқиб белгиладиган жариманинг ўлчов бирлиги, иккинчиси, ҳуқуқбузарнинг бир ҳафталик соф даромади.²

Бундан ташқари, қатор давлатларда жариманинг миқдори ноқонуний олинган даромад, ўғирланган мулк қиймати, жиноий пул айланмасининг миқдори ва ҳоказоларнинг бир неча баравари ёки фоизидан келиб чиқиб белгиланади. (Испания, Россия, Хитой Халқ Республикаси, АҚШ, Чили).³

Масалан, Хитой Халқ Республикаси Жиноят кодексида жарима қуйидагича ҳисобланади:

- сохта ва сифатсиз товарлар реализацияси суммасининг 50-200 фоизигача;
- тўланмаган солиқнинг 1-5 бараваригача;
- сохта декларация қилинган капитал суммасининг 2-10 фоизигача;
- легализация қилинган пул суммасининг 5-20 фоизигача.

Миллий қонунчиликларда бир вақтнинг ўзида жарималарни ҳисоблашнинг бир неча турлари қўлланилиши мумкин. Хусусан, Франция ва Швециянинг Жиноят кодексларида қатъий суммадаги жарималар билан бирга кунлик-жарималар ҳам назарда тутилган.

Собиқ инглиз колониялари бўлган кўпгина мамлакатларда жариманинг максимал ва минимал миқдорлари умуман кўрсатилмайди,

¹ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

² Закон Великобритании об уголовном праве 1967 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://constitutions.ru/p=8113>

³ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

аммо қонунда “жарима ўта қийнайдиган даражада бўлмаслиги” ҳақида гапириб ўтилган. Бундай вазиятларда судья мамлакатда ўрнатилган суд амалиётидан келиб чиқиб жарима суммасини белгилайди.¹

Кўпгина давлатларнинг қонунларида судлар жарима миқдорини белгилашда фақатгина содир этилган қилмишнинг оғирлигидан келиб чиқиб эмас, шунингдек, судланувчининг моддий аҳволини инобатга олишлари лозимлиги кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари, айрим давлатлар қонунчилигида шахсга жарима жазоси тайинланаётганда унинг моддий аҳволи билан бирга судланувчининг шахси, оилавий аҳволи, ёши, соғлиги ва бошқа ҳолатлар инобатга олиниши мустаҳкамланган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида (ЖК 55-моддаси) айнан шундай тартиб ўрнатилган бўлиб, шахсга нисбатан жазо тайинлашда нафақат содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, балки судланувчининг шахси, оилавий аҳволи, моддий имкониятлари, ёши, соғлиги, айбига иқдорлиги, етказилган зарарнинг қопланганлик даражаси ва ҳоказолар инобатга олиниши белгиланган.

Судланувчининг моддий аҳволини аниқлаш судлар учун фақат жарима миқдорини аниқлаш учун эмас, балки уни тўлаш тартибини белгилаш учун ҳам керак бўлади. Кўпгина давлатларнинг (Албания, Аргентина, Босния ва Герцеговиния, Бразилия, Буюк Британия, Германия, Дания) қонунчилиги жаримани тўлашни кечиктириш имкони назарда тутган.²

Деярли барча давлатнинг жиноят қонунчилигида жарима тўланмаган тақдирда бошқа оғирроқ жазо тури билан алмаштирилиши ҳамда жаримани бошқа жазолар билан алмаштирилишида уларни ўзаро нисбати белгилаб берилган.

Дунёнинг аксарият мамлакатларида жарима тўланмаган тақдирда у озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилади, бироқ алмаштирилган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг максимал муддати турли давлатларда турлича. Масалан, Швецияда жарима жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазосига алмаштирилганда унинг муддати 3 ойдан ошиб кетмаслиги керак, бу муддат Францияда – 4 ой, Норвегияда – 4,5 ой, Бельгия, Босния ва Герцеговинияда, Македония, Тожикистон, Чилида – 6 ой, Англия, Испания, Нидерландияда – 12 ой, Мальта

¹ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

² Уголовный кодекс Республики Аргентина / науч. ред. и вступит. ст. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Голика; пер. с исп. Л.Д. Ройзенгурта. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 240 с.
Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Д.А. Шестакова; предисловие д-ра права Г.Г. Йешека; пер. с нем. Н.С. Рачковой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 524 с.

давлатида – 18 ой, Монголия, Корея Республикаси, Японияда – 3 йил қилиб белгиланган. Венгрия ва Германияда қўшимча жазо сифатида тайинланган жарима жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган кўпи билан 2 йилга тайинланиши мумкин.¹

Озарбайжон, Грузия, Қозоғистон, Молдова, Румыния, АҚШ ва бошқа бир қатор давлатларда жаримани бошқа оғирроқ жазо турига алмаштириш фақатгина маҳкумлар томонидан жарима қасддан тўланмаган тақдирда йўл қўйилади. Бунда жарима нафақат озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ жазолари билан, балки жамоат ишлари, ахлоқ тузатиш ишлари кўринишидаги бошқа нисбатан енгилроқ жазо турлари билан ҳам алмаштирилади.

Испанияда одатда жарима тўланмаган тақдирда у ҳафтанинг дам олиш кунларига қамоқ билан алмаштирилади. Бироқ, маҳкум томонидан тўланмаган жарима суммаси ижтимоий хавфли қилмиш оқибатида етказилган зарар миқдорига пропорционал бўлса, у бир йилгача бўлган муддатга озодликдан маҳрум қилиниши мумкин. Хитой Халқ Республикаси Жиноят кодексининг 53-моддасига мувофиқ, объектив ҳолатларга кўра шахсга жарима жазоси тайинлашда қийинчиликлар мавжудлиги аниқланса, суд томонидан жарима миқдори камайтирилиши ёхуд шахс жазодан озод қилиниши мумкин. Францияда шахс ўзининг тўловга қобилиятсизлиги тўғрисида солиқ инспекцияси, мэр ёки полиция комиссари томонидан берилган маълумотномани тақдим этса, жаримани тўламаганлиги учун унга нисбатан қамоқ жазоси қўлланилмайди. (ЖПК 753-моддаси). АҚШ қонунлар тўплами 18 титул 3614-параграфига кўра, маҳкум камбағаллиги туфайли жаримани тўлай олмаганида у қамоққа олиниши мумкин эмас.²

Қонунчиликда маҳкумларни жарималарни қасддан тўламасагина жазоси оғирроқ жазо билан алмаштирилиши ҳақидаги талабнинг қўйилиши судларга ишларни кўриш ва жазо тайинлашда қўшимча масъулият юклаб, кўр-кўрона жарима жазоси тайинлаб, келажакда маҳкум жаримани тўлай олмаганлиги сабабли бошқа жазога алмаштириш орқали суд ҳукмининг ижроси чўзилишини олдини олишга хизмат қилади.

Миллий қонунчилигимизга кўра, агар ҳукм қилинган шахс жазо тариқасида тайинланган жаримани мажбурий ижро этиш учун белгиланган муддатларда тўлашдан бўйин товласа *ёхуд қарздорда ундирув қаратилиши мумкин бўлган мол-мулк мавжуд эмаслиги туфайли*

¹ Уголовный кодекс Венгерской Народной Республики [Текст] / пер. д-ра Тибор Реваи. – Будапешт: Корвина, 1963. – 152 с.

² Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. – М., 2009. – 448 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://bookish.link/pravovedenie-sravnitelnoe/sravnitelnoe-ugolovnoe-pravo-obschaya-chast.html>

мажбурий ижро этиш учун белгиланган муддатлар мобайнида жаримани ундиришнинг имкони бўлмаса, худди шунингдек кечиктириш муддати тугаганидан кейин жарима тўланмаган ёки жаримани бўлиб-бўлиб тўлаш шартлари бузилган тақдирда, суд жариманинг тўланмаган миқдорини мажбурий жамоат ишлари, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, озодликни чеклаш ёки озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради.¹

Бундан ташқари, юқорида ўрганилган хорижий давлатлар амалиётидан келиб чиққан ҳолда жаримани нафақат асосий жазо, балки қўшимча жазо сифатида қўлланилиши; жарима миқдори ноқонуний олинган даромад, ўғирланган мулк қиймати, ёхуд жиноий пул айланмасининг миқдорининг бир неча баравари ёки фоизидан келиб чиқиб белгиланиши тўғрисидаги нормаларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш масалаларини чуқур тадқиқ этиш талаб этилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жарима жазосининг турида, миқдорида, уларни ҳисоблашда, шунингдек, жаримани бошқа жазо турларига алмаштиришда кўплаб фарқлари бўлишига қарамасдан, ушбу жиноий жазо тури дунёнинг деярли ҳамма мамлакатлари жиноят қонунчилигида назарда тутилганлиги унинг жиноий жазолар тизимида аҳамияти ва ўз ўрнига эга эканлигидан далолат беради.

НОРОВА НАСИБА АЗАМАТОВНА

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси кафедра
ўқитувчиси, мустақил изланувчи

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА МУТАХАССИС ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ ВА УНИНГ ЖИНОЯТ ИШИДА ИШТИРОКИ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мақолада мутахассиснинг жиноят ишларини юритишда роли ва аҳамияти хусусида сўз юритилган. Бу борадаги миллий ва хорижий давлатлар қонунчилиги қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган. Миллий ва хорижий олимларнинг мавзу юзасидан илмий-назарий қарашларидан мисоллар келтирилган. Шундан келиб чиққан ҳолда муаллиф томонидан тегишли хулосалар қилинган.

Калит сўзлар. Мутахассис, эксперт, прокуратура, суд экспертизаси, жиноят процесси

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение специалиста в уголовном судопроизводстве. Проведён сравнительно-правовой анализ законодательства страны и зарубежных стран в этом отношении. Приводятся

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 144-модда; 1997 й., 2-сон, 56-модда, 9-сон, 241-модда; ... 19.01.2024 й., 03/24/899/0048-сон; 22.02.2024 й., 03/24/911/0142-сон; 16.03.2024 й., 03/24/921/0219-сон).

примеры из научных и теоретических взглядов отечественных и зарубежных ученых на эту тему. На основании этого автор сделал соответствующие выводы.

Ключевые слова. Специалист, эксперт, прокуратура, следствие, судебная экспертиза, уголовное судопроизводство.

Annotation. The article discusses the role and importance of a specialist in criminal proceedings. A comparative legal analysis of national legislation and legislation of foreign countries in this sphere is made. Examples are given from the scientific and theoretical views of domestic and foreign scientists on this topic. Based on this, the author made the appropriate conclusions.

Keywords. Specialist, expert, prosecutor's office, investigation, forensic examination, criminal proceedings.

Мутахассиснинг жиноят процессида иштирок этишининг ҳуқуқий ҳолати ва ҳуқуқий тартибга солиниши сўнги йилларда жиноят процессуал фанининг бир қатор асосий муаммоларига айланди, чунки жиноят процессида махсус билимлар ва фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан кенг фойдаланиш амалиётига бўлган эҳтиёж доимий равишда ошиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал кодексининг 69-моддасида мутахассис масаласига тўхталиб ўтилган.

Тергов ва суд муҳокамасини ўтказишда далилларни топиш ва мустаҳкамлашда суриштирувчига, терговчига, прокурорга ва судга ёрдам бериш учун мутахассис чақирилади. Мутахассис сифатида шифокор, педагог ҳамда зарур билим ва малакага эга бўлган бошқа шахслар чақирилиши мумкин.

Ҳимоячининг илтимосномасига кўра суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан мутахассис тушунтириш бериш учун чақирилиши мумкин.

Тергов ва суд муҳокамасини ўтказишда илмий-техника воситаларини (магнитофон, видеомагнитофон, кинога олиш аппаратлари ва бошқа аппаратларни) қўллаш учун мутахассис чақирилиши мумкин.

Тергов ва суд муҳокамасига мутахассис чақириш ҳамда унинг иштирок этиши тартиби ушбу Кодекснинг 91, 92, 136 — 138, 146, 147, 149, 151, 156-моддаларида, 22¹-бобида ва 193-моддасида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Процессуал ҳолати ЎЗР ЖПК 69-моддаси билан тартибга солинувчи мутахассисни экспертдан фарқлаш зарур. Мутахассис билан экспертнинг умумий жиҳати шундан иборатки, улар махсус билим ва кўникмаларга эга бўлишлари ҳамда иш якунидан манфаатдор бўлмасликлари керак. Аммо мутахассис экспертдан икки жиҳати билан фарқ қилади. Биринчидан, тайинлаш белгисига кўра: мутахассис айнан мутахассис қилиб тайинланади. Иккинчидан, фаолият хусусиятига кўра: агар мутахассис далилларни топиш, мустаҳкамлаш ва олиб қўйишда

терговчига кўмаклашса, эксперт йиғилган далиллар билан ишлайди ва унинг фаолияти натижаси фақат хулоса бўлиши мумкин.

Шахснинг ишда мутахассис сифатида иштирок этиши унинг эксперт сифатида ишни давом эттириш имкониятини бекор этади, мурдани кўздан кечиришда суд тиббиёт экспертизаси ходими иштирок этган ҳолатлар бундан мустасно.

Мутахассис: ўзининг қандай мақсадда чақирилганлигини билиш; башарти тегишли билимларга эга бўлмаса, иш юритишда иштирок этишдан бош тортиш; ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга оид иш материаллари билан танишиш; ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга алоқадор арз ва мулоҳазалар билдириш; тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамасида иштирок этаётган шахсларга суриштирувчининг, терговчининг, прокурор ва суднинг рухсати билан саволлар бериш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари устидан шикоятлар келтириш ҳуқуқига эгадир.

Мутахассис: суриштирувчи, терговчи, прокурор, суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиши; тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамасини юритишда далилларни топиш ва мустаҳкамлаш учун илмий-техника воситалари, махсус билим ва малакасидан фойдаланган ҳолда иштирок этиши; иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларга суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг эътиборини қаратиши; ўзи бажараётган ҳаракатлар бўйича тушунтиришлар бериши; жиноятнинг келиб чиқиш сабабларини, содир қилинишига имкон берган шароитларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини ишлаб чиқишда суриштирувчига, терговчига, прокурорга ва судга ёрдам бериши; суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг рухсатисиз суриштирув ва дастлабки тергов материалларини ошкор этмаслиги; ишнинг тергови ва суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт.

Жиноят ишларини юритишда мутахассис сифатида эксперт мақоми ривожланишнинг ушбу босқичига қадар қатор ўзгаришларни бошидан кечирган. Мамлакатимиз тарихининг ҳозирги палласида процесснинг мазкур иштирокчисининг алоҳида ҳуқуқий мақоми белгилаб берилди.

Амалдаги қонунчиликка асосан, хулоса бериш учун зарур фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасида махсус билимларга эга бўлган ҳар қандай жисмоний шахс эксперт сифатида чақирилиши мумкин (ЖПК 67-моддаси).

Гувоҳи бўлганимиздек, қонунчиликда эксперт тушунчасини таърифлаш асосида эътибор шахснинг турли соҳаларда зарур билимларга эгаллигига қаратилади. Шу ўринда махсус билимлардан фойдаланадиган шахслар тушунчасини ўрганиб чиқиш лозим. Махсус билимлардан фойдаланиш айнан алоҳида ҳуқуқий мақомга эга шахслар яъни, экспертлар ваколат доирасига киради. Мазкур хулосани терговчи

ёки суд инобатга олмаслиги мумкин бўлсада, лекин ушбу хулосани шахсан ўзи бера олмайди¹.

Демак, тегишли махсус билимларга эга бўлган шахс экспертиза субъекти ҳисобланади². Табиийки, терговчи ва суд улар томонидан эксперт сифатида тайинланадиган шахс ҳақиқатан ҳам тегишли билимларга эгаллигига ва улар умумий билимлар тоифасига кирадиган билимлар эмаслигига ишонч ҳосил қилишлари лозим. Зотан, ҳозирги илмий-техник ривожланиш даврида экспертиза субъекти, унинг баҳоланиши масаласи алоҳида эътиборни талаб қилади³.

Маълум соҳа бўйича билимга эгалик ва субъектив билимлиликни бир-биридан фарқлаш лозимлигини қайд этиб, хулосани баҳолаш босқичида экспертнинг субъектив билимга эга эканлиги нуқтаи назардан эмас, ушбу масала унинг билим доирасига тааллуқлиги жиҳатидан баҳоланиши лозим. Зеро, ушбу масала экспертнинг билим доирасига киришини баҳолаш расмий аҳамиятга эга, чунки бу расмий асосларга, яъни формал маълумотлар (диплом, аттестат, гувоҳномалар ва б.қ.) бўйича эксперт тадқиқот ўтказиш ва масалаларни ҳал қилиш учун махсус билимларга эгаллиги билан белгиланади⁴.

Юридик адабиётларда экспертга турли-туман таърифлар берилган. Жумладан, Т.В.Аверьянова эксперт деганда “жиноят-процессуал қонунчилик бўйича тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган, фан, техника, санъат ёки касб-хунар соҳасидаги мутахассис (ёки махсус билимларга эга бўлган шахс)ни тушуниш лозим”, дея таъкидлайди.

Ю.К.Орлов эса, экспертга қуйидагича таъриф беради: “экспертиза ўтказиш учун зарур махсус билимларга эга бўлган, иш юритишда бир қатор процессуал ҳуқуқлар берилган ҳамда процессуал мажбуриятлар юклатилган жисмоний шахс суд эксперти ҳисобланади”, у “экспертиза ўтказишда процессуал эркинлик ва мустақилликка эга бўлади, ўз билими доирасида хулоса беради ва у бўйича шахсан жавобгарликни ўз зиммасига олади”⁵.

¹ Орлов Ю.К. Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве: Учебное пособие. Вып. 1. – М.: МГЮА, 2004. – С. 8.

² Кореневский Ю.В. Криминалистика для судебного следствия. – М.: Юрид. лит, 2001. – С.171-176.

³ Шепель В.Н. Экспертиза в суде по уголовным делам в свете нового законодательства и перспектив ее развития: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: РГБ, 2003. – С.12.

⁴ Снетков В.А. Деятельность экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел по применению экспертно-криминалистических методов и средств в раскрытии и расследовании преступлений: Учебное пособие. – М.: ЭКЦ МВД России, 1996. – С. 16.; Зинин А.М. Криминалист в следственных действиях: учебно-практическое пособие. – М.: Право и закон, 2004.– С. 11-12.

⁵ Орлов Ю.К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам: Учебное пособие. – М.: Юрист, 1995. – С.5.

Д.А.Харченко бу ҳақда шундай ёзади: “эксперт – бу махсус мутахассисликка эга бўлган, жиноят-процессуал қонунчиликка мувофиқ маълум тартиб асосида суд иш юритувида суд экспертизасини амалга ошириш ва якуний хулосаларни бериш учун тайинланган шахс”¹.

Юқоридагилар асосида эксперт тушунчасини қуйидагича таърифлашни таклиф этамиз: *“эксперт – жиноят ишлари бўйича процессуал ҳаракатларда қатнашувчи ва маълум бир ҳуқуқий мақомга эга шахс бўлиб, суд ажрими ва суриштирувчи, терговчи, прокурор қарорида кўрсатилган ва мазкур шахслар томонидан берилган далилларни ва жиноят ҳолатини аниқлаш юзасидан саволларга жавоб бериши лозим бўлган маълум бир фан соҳаси, техника, санъат бўйича махсус билимга эга бўлган шахс ҳисобланади”*.

Эксперт (экспертиза субъекти)га таъриф беришда, бизнинг фикримизча, “мутахассис” сўзидан фарқли жиҳатларини инобатга олиш керак, чунки бундай ҳолатда суд эксперти мақоми билан процесснинг бошқа иштирокчиси – фаолияти мазмуни суд эксперти фаолиятидан фарқ қилувчи мутахассиснинг мақоми бир-бирига қўшилиб кетади.

Шу ўринда мутахассис ва эксперт тушунчаларига ойдинлик киритиб ўтсак. Р.С.Белкин қайд этишича, мутахассис бу “терговчи (судья) томонидан далилларни тўплаш, текшириш, баҳолаш ва улардан фойдаланишга кўмаклашиш учун тергов ҳаракатларига жалб этиладиган шахс”, “мутахассис маълум соҳа бўйича билимга эга бўлади”².

Т.В.Аверьянова таъбири билан айтганда, “мутахассис хулосаси иш бўйича мавжуд бўлган эксперт хулосаси бўйича ҳам берилиши мумкин. Бундай ҳолларда мутахассисга далил кучига эга бўлган эксперт хулосасини баҳолаш топширилади, деб ўйламаслик лозим. Бунда сўз далилни баҳолаш ҳақида эмас, балки уни текшириш ҳақида боради”³.

А.В.Кудрявцева жиноят иши юритишнинг мазкур иштирокчиларини процессуал ҳолати, яъни “эксперт ва мутахассис олдида турган вазифаларни ҳал қилиш даражаси”⁴ бўйича бир-биридан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Муаллифнинг фикрича, “эксперт ўз текширувини амалга ошириш чоғида терговчи ва суд томонидан тақдим этилган фактик маълумотлардан фойдаланиб, ўз тасдиғини топган усуллари қўллаб, хулоса чиқаради. Мутахассис ҳам ўз фаолияти давомида фикр беради, лекин улар текширувларга эмас, балки мантиқий

¹ Харченко Д.А. Судебная экспертиза в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Иркутск: Восточно - Сибирский инс., 2006. – С. 18.

² Белкин Р.С. Криминалистика. Краткая энциклопедия. – М.: Бол. рос. энциклоп., 1993. – С. 80.

³ Аверьянова Т.В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. – М.: НОРМА, 1994. – С. 175.

⁴ Кудрявцева А.В. Заключение и показания специалиста как вид доказательств в уголовном процессе России // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики: Сб. статей конф. – М.: Академия управления МВД России, 2004. – С. 55.

хулосаларга асосланган бўлади. Бунда асосий эътибор жиноят иши бўйича ҳолатларга, ундан ташқари маълумот бераётган (мутахассис) шахснинг махсус билимларига қаратилади”¹.

А.В.Кудрявцеванинг фикрича, мутахассис ишга “масалаларни тажриба асосида ечиш лозим бўлганда ҳамда бунинг натижаси етарли бўлганда, уларни ечишда лаборатория ускуналарида фойдаланиш, мураккаб ҳисоб-китоблар, узоқ муддат талаб қилинмаганда” жалб этилиши лозим. “Махсус ишлаб чиқилган усуллар ва тадқиқот усуллари, лаборатория ускуналари, мураккаб ҳисоб-китоблар, узоқ муддатдан фойдаланиш орқали махсус билимлар асосида тадқиқот ўтказиш зарурияти вужудга келганда эса, экспертиза тайинланади”².

Ушбу масалага В.М.Быков ҳам шунга ўхшаш тарзда ёндашиб, қуйидаги фикрларни билдирган: “Мутахассис, қоида тариқасида, унга тақдим этилган объектлар – ашёлар ва ҳужжатларни кўриб чиқиш билан чекланиб, ўзининг махсус билимларидан тадқиқот учун эмас, балки фақатгина унга тақдим этилган объектларни баҳолашда фойдаланади”³. Юқоридаги муаллифлар томонидан илгари сурилган бундай мезон асосида фарқлаш шубҳасиз тўғри ҳисобланади.

Ю.И.Горянов бу борада “мутахассисга ҳам иш юзасидан хулоса бериш ваколатини бериш керак”⁴, деб шу билан янги далил турини жиноят процессига киритишни таклиф этади. Бироқ, унинг бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки эксперт билан мутахассис ўртасидаги асосий фарқ ҳам шунда намоён бўлади. Бинобарин, мутахассис жиноят иши юзасидан ўзининг тавсиявий тусдаги фикрини беради⁵.

Хулоса қилиб айтганда, гарчанд эксперт фаолияти зоҳиран мутахассис фаолиятига ўхшасада, қатор жиҳатлари билан ундан фарқ қилади. Биринчидан, мутахассис фикри маслаҳат тусида бўлади ва тажрибали терговчининг яна бир бор ўз ҳаракатларига ишончни кучайтиради. Айрим ҳолларда терговчилар ҳам бундай билимга эга бўлади; экспертиза эса, кўпчилик илғай олмайдиган баъзида аллақачон йўқолиб кетган далилларни қайта тиклашга ёрдам беради; иккинчидан,

¹ Быков В.М. Заключение и показание специалиста как новый вид доказательств // Материалы 2-й Всероссийской научно-практической конференции по криминалистике и судебной экспертизе – М.: ЭКЦ МВД России, 2004. – С. 75.

² Кудрявцева А.В. Заключение и показания специалиста как вид доказательств в уголовном процессе России // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики: Сб. статей конф. – М.: Академия управления МВД России, 2004. – С. 56.

³ Быков В.М. Заключение и показание специалиста как новый вид доказательств // Материалы 2-й Всероссийской научно-практической конференции по криминалистике и судебной экспертизе – М.: ЭКЦ МВД России, 2004. – С. 75.

⁴ Горянов И.И. Судебная экспертиза в современном уголовном судопроизводстве: правовое регулирование и правоприменительная практика: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: РГБ, 2006. – С. 55.

⁵ Бишманов Б.М. Эксперт и специалист в уголовном судопроизводстве. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2003. – С. 38.

мутахассис экспертдан фарқли равишда тадқиқот олиб бормади, балки фақатгина далилларни аниқлашга, олишга ва мустаҳкамлашга ёрдам беради, холос; эксперт эса, тадқиқот натижаси бўйича хулоса беради ва унинг тўғрилиги учун жавобгар ҳисобланади; учинчидан, эксперт хулосаси оқибатда жиноят иши қўзғатиладиган бўлса, бундай ҳаракатлари учун эксперт шахсан жавоб беради; мутахассиснинг жиноят ишини қўзғатишга сабаб бўлувчи ҳаракати учун эса, терговчи жавобгар ҳисобланади, чунки унинг фикри маслаҳат кўринишига эга. Таъкидлаш лозимки, экспертнинг ўз махсус билимларидан фойдаланиб, процесснинг мансабдор шахслари томонидан қўйилган саволларга жавоб беради. Демакки, экспертлар бошқа далилларда мавжуд бўлган маълумотлардан нусха кўчириш, уларни қайта тиклаш орқали эмас, балки иш бўйича йиғилган далиллар ва бошқа тақдим этилган материалларни мустақил текшириш орқали ҳақиқатни юзага чиқариш учун ҳисса қўшадилар.

Ҳозирги замон суд ишларини юритишда эксперт мақомини жисмоний шахслар ҳам, фаолиятининг асоси суд экспертизаларини ўтказиш билан боғлиқ бўлмаган муассаса ходимлари ҳам олишлари мумкин.

Адабиётларда экспертлар қуйидаги бир қатор тоифаларга ажратилган:

1) хизмат вазифаларини амалга ошириш тартибида экспертизаларни ўтказувчи давлат суд-экспертиза муассасалари ходимлари;

2) мансаб вазифаларига суд экспертизаларини ўтказиш кирадиган нодавлат суд-экспертиза муассасалари ходимлари;

3) бошқа турдаги экспертиза муассасаси бўлмаган муассасаларнинг ходимлари;

4) терговчининг қарори, суднинг ажрими бўйича экспертизани ўтказишга жалб қилинган жисмоний шахслар¹.

“Суд экспертизаси тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига кўра, суд эксперти сифатида давлат суд эксперти, бошқа ташкилот ходими ёки бошқа жисмоний шахс иштирок этиши мумкин².

Ҳозирги кунда суд эксперти сифатида давлат суд эксперти, бошқа ташкилот ходими ёки хусусий шахс иштирок этиши мумкин. Шу ўринда экспертнинг ҳуқуқий мақомининг зарурий элементлари бўлмиш унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига тўхталиб ўтсак. Экспертнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ЖПК 68-моддасида мустаҳкамланган. Унга кўра, эксперт қуйидаги ҳуқуқларга эга: экспертиза предметига оид иш материаллари билан танишиш, улардан зарур маълумотларни ёзиб олиш ёки кўчирма

¹ Зинин А.М., Омелянюк Г.Г., Пахомов А.В. Введение в судебную экспертизу. – М.: МПСИ, 2002. – С. 18.

² Суд экспертизаси тўғрисидаги қонун. Халқ сўзи, № 108 (5023). 2010 йил 2 июнь. – Б. 3-4.

нусхалар олиш; экспертизани ўтказиш учун зарур бўлган қўшимча материаллар ва текшириш объектлари тақдим этилиши ҳақида илтимосномалар бериш; тергов ҳаракатлари ўтказилаётганда суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг рухсати билан ҳозир бўлиши ҳамда тергов ҳаракатларида иштирок этувчи шахсларга экспертиза предметига оид саволлар бериш; суд муҳокамасида экспертиза предметига оид далилларни текширишда иштирок этиш ва сўроқ қилинаётган шахсларга суднинг рухсати билан саволлар бериш; ашёвий далиллар ва ҳужжатларни кўздан кечириш; ўз хулосаларида нафақат ўзининг олдида қўйилган саволлар бўйича, балки экспертиза предметига оид ва иш учун аҳамиятга молик бошқа масалалар бўйича ҳам фикрларини баён этиш; унинг хулосаси ёки кўрсатувлари процесс иштирокчилари томонидан нотўғри талқин қилинганлиги хусусида тергов ҳаракати ёки суд мажлиси баённомасига киритилиши лозим бўлган баёнот бериш; агар у иш юритилаётган тилни билмаса ёки етарлича билмаса, ўз она тилида хулоса тақдим қилиш ва кўрсатувлар бериш ҳамда бундай ҳолда таржимон хизматидан фойдаланиш; агар ишни юритаётган суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг қарорлари, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) экспертнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузаётган бўлса, бу қарорлар, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) устидан шикоятлар қилиш ҳуқуқига эгадир.

Экспертиза тушунчасининг луғавий маъноси юридик энциклопедияда “экспертиза (лотинча “response” – “жавоб”; “expertus” – “тажрибали, тажрибадан билувчи”) – мутахассис ёки мутахассислар гуруҳи томонидан у ёки бу соҳада малакали ечим талаб қилинадиган масалаларни ўрганиш” сифатида таърифланади. Жиноят процессида экспертиза муҳим процессуал ҳаракатлардан бири бўлиб, экспертиза хулосаси эса исботлашнинг бир тури ҳисобланади¹.

Жиноят ишлари бўйича экспертиза алоҳида мақомга эга бўлган экспертиза тури бўлиб, у махсус билимларга асосланган тадқиқотда намоён бўлиши билан ҳам эътиборлидир. Жиноят ишлари бўйича экспертиза бошқа турдаги экспертизалардан ўзининг тайинланиш ва ўтказиш тартиби, Жиноят-процессуал кодексига қатъий ва аниқ белгиланганлиги билан фарқланади².

Фан ва илмий адабиётларда экспертизага оид турли хил тушунчалар бериш мавжуд бўлиб, амалда экспертиза, суд экспертизаси, криминалистик экспертизалар каби экспертизанинг кўринишлари мавжуд бўлиб, улар изоҳга муҳтож саналади.

¹ Отахўжаев С.А. Суд экспертизасини тайинлаш ва экспертнинг хулосасини баҳолашнинг процессуал тартиби (услугий қўлланма). – Тошкент: РЦСЭ, 2006. – 38 б.

² Кузякин Ю.Л., Россинский Б.В. Судебные экспертизы по делам об административных правонарушениях и сфере дорожного движения // Закон и право. – 2005. – №7. – С. 72.

Экспертиза – кенг маънодаги маълум бир соҳада махсус билимлардан фойдаланиш шакли ҳисобланади. Суд экспертизаси – фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда иш ҳолатларини аниқлашга қаратилган ҳамда суд эксперти томонидан фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасидаги махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва ҳулоса беришдан иборат бўлган процессуал ҳаракат ҳисобланади¹.

Криминалистик экспертиза – фақатгина жиноятни очиш ва тергов қилиш учун қўлланиладиган экспертизаларини қамраб олади. Улар жумласига трасологик, баллистик, хатшунослик, сиёсий лингвистик, фонографик ва бошқа экспертизаларни киритиш мумкин.

Илмий-назарий адабиётларда жиноят ишлари бўйича ўтказиладиган экспертиза, яъни умумий маънодаги экспертиза тушунчаси ҳақида ҳам турли-туман фикр-мулоҳазалар билдириб ўтилган. Хусусан, Б.Б.Хидоятов “дастлабки тергов ва суд муҳокамаси жараёнида фан, техника, санъат ва касб-ҳунар соҳасида махсус билимлар юзасидан саволлар туғилиши мумкин. Суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья, мутахассис, ҳолисларнинг мазкур билимларга эгаллиги экспертиза тайинлаш заруриятидан озод этмайди”² деб ёзади.

С.А.Отахўжаев экспертизани иш учун аҳамиятли бўлган фактни аниқлаш мақсадида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд фаолиятида илмий техника тараққиёти ютуқларини татбиқ этишнинг асосий шакли сифатида таърифлаб, унинг мураккаб жиноятларни очиш, тергов ва судни инкор этиб бўлмайдиган далиллар билан таъминлашда муҳим рол ўйнашини³ таъкидлайди. Ушбу ҳолатда экспертизанинг асосий жиҳати унинг фан, техника, санъат ва турли касб-ҳунар соҳасида махсус билимга эга алоҳида мақомга эга шахслар томонидан амалга оширилиши эътибордан четда қолган, шунингдек, мазкур тушунчада эксперт ва мутахассис ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатиб берилмаган.

Б.А.Миренский бу борада “экспертиза – махсус билимларни талаб этадиган ва суриштирувчи, терговчи ва прокурорнинг қарори ёки суднинг ажрими асосида ўтказиладиган текширув”⁴ деб ёзади. Муаллифнинг ушбу таърифида экспертизанинг нимага йўналтирилганлиги (далилларни аниқлаш, тўплаш, текшириш) баён этилмаган, шунингдек мазкур

¹ Болтаев Ҳ.Ҳ., Ўразбаев С.О., Байзаков Қ.К., Астанов И.Р. Жиноят ишини юритишда экспертиза: мазмуни, аҳамияти, тайинлаш ва ўтказиш асослари: Услубий қўлланма – Т.: Шарқ, 2016. – Б. 7.

² Хидоятов Б.Б. Следственные действия, проводимые в уголовном процессе (учебное пособие – курс лекций). – Ташкент: ТГЮИ, 2006. – С. 165.

³ Отахўжаев С.А. Суд экспертизасини тайинлаш ва экспертнинг ҳулосасини баҳолашнинг процессуал тартиби (услубий қўлланма). – Тошкент: РЦСЭ, 2006. – Б.5; Отахўжаев С.А. Суд экспертизанинг ҳозирги босқичда долзарб муаммолари // “Ўзбекистонда суд экспертизасининг ривожланиш истиқболлари” мавзусидаги Республика идоралараро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2006. – Б. 24.

⁴ Миренский Б.А., Рахмонкулов А.Х., Кадирова В.В., Камолхўжаев Е. Ўзбекистон Республикасининг жиноят процесси. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: ЎЗР ИИВ Академияси, 2004. – Б. 154.

ҳаракатлар эксперимент ва эксгумация сингари тергов ҳаракатлари учун ҳам хос бўлган белгиларни қамраб олиши ва экспертизани бошқа тергов ҳаракатларидан ажратиб турувчи ўзига хос хусусиятлари очиб берилмаган.

Р.Алимова “экспертиза процессуал қонун асосида суриштирув, тергов ёки суд органлари томонидан тайинланиб, махсус билимларга эга шахс – эксперт томонидан ўтказилган текширув бўлиб, унинг натижасида алоҳида процессуал ҳужжати – эксперт хулосасида расмийлаштирилади”¹ деб ёзади. Муаллифнинг ушбу таърифида махсус билим объекти ҳақида ёзилмаган, яъни ҳуқуқий соҳадаги билим ҳам махсус билим ҳисобланади, ҳолбуки мазкур билимларнинг мавжудлиги шахсни (жумладан, терговчи ёки судьяни) эксперт сифатида фаолият юритишига имконият бермайди.

Н.М.Қўшаев ва Ш.Ф.Файзиевлар “тергов қилишда ва суд муҳокамасида жиноят ишини тўғри ҳал қилиш учун фан-техника, санъат ёки ҳунармандчиликка доир махсус билимлар зарур бўлади, шундай билимларнинг суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья, мутахассислар, холисларда бўлиши экспертиза тайинлаш заруриятини йўқ қилмайди”². Бу ўринда тадқиқотчилар экспертизанинг энг зарурий шартларидан – экспертиза тайинловчи шахс ҳамда тадқиқот натижаси сифатида эксперт хулосаси ҳақида алоҳида тўхталиб ўтмаганлар.

Е.Р.Россинская фикрича, экспертизани терговчининг қарорига, топшириғига мувофиқ, фактик маълумотларни аниқлаш мақсадида махсус билимга эга бўлган шахс – эксперт томонидан унга тақдим этилган экспертиза объектлари бўлган ашёвий далиллар ва турли ҳужжатларни (тергов ҳаракатлари баённомаларини) таҳлил қилишдир³. Бунда муаллиф экспертиза нафақат терговчи томонидан тергов жараёнида, балки суд томонидан суд муҳокамасида ҳам тайинланиши мумкинлигини эътибордан четда қолдирган.

Д.А.Харченко “экспертиза – жиноят ишини мазмунан тўғри ҳал қилиш мақсадида терговчи ёки суд томонидан берилган экспертиза объектлари бўйича ҳужжатлар ёки фактик маълумотларни таҳлил қилишдан иборат махсус билимлардан фойдаланишнинг асосий шакли ҳисобланади”⁴ деб ёзади. Тадқиқотчи бу ўринда экспертиза объектлари тўғрисидаги масалага ноўрин ёндашган. Хусусан, экспертиза объекти нафақат ҳужжатлар ёки

¹ Алимова Р., Отахўжаев С. Суд экспертизасини ташкил қилиш ва ўтказиш масалалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 4.

² Жиноят процесси. Умумий қисм. Дарслик / Проф. З.Ф.Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б. 400; Иноғомжорова З.Ф., Тўлаганова Г.З., Никифорова Е.Н. Жиноят процесси. Муаллифлар жамоаси. Дарслик. – Тошкент: Чўлпон, 2007. – Б.113; Қўшаев Н.М., Файзиев Ш.Ф. Жиноят процессида ўтказиладиган тергов ҳаракатлари / Проф. З.Ф.Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. – Б. 167.

³ Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. – М.: Норма, 2006. – С. 5.

⁴ Харченко Д.А. Судебная экспертиза в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Иркутск: Восточно - Сибирский инс., 2006. – С. 17.

фактик маълумотлар, балки моддий дунё ашёлари, биологик моддалар ва ҳ.к.лар ҳам бўлиши мумкинлигини эътибордан четда қолдирмаслик зарур.

Деярли барча адабиётларда экспертиза жиноят ишларини очишда жуда катта натижа берувчи исботлаш воситаси, айрим ҳолларда эса ҳақиқатни аниқлашдаги ягона далилларни тўплаш усули сифатида баҳоланади. Ушбу ҳолатни, бизнингча, қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин: биринчидан, экспертизанинг ҳуқуқий табиати, яъни фактлар ҳақида маълумотларни олишга сабаб бўлувчи объектив усул эканлиги; иккинчидан, янги илмий-техник ютуқларнинг мунтазам тараққий этиб бориши¹.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, экспертиза институтига қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: экспертиза – терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчининг, судьянинг тегишли процессуал ҳужжати (қарор, ажрим) асосан тайинладиган, муҳим фактик маълумотларни аниқлаш мақсадида махсус билимлардан фойдаланиб ўтказиладиган процессуал-тергов ҳаракатидир.

BOYMIRZAEV JASURBEK

BAXTIYOR O'G'LI

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

**ICHKI ISHLAR ORGANLARINING TEZKOR BO'LIMLARI TOMONIDAN
GIYOHVANDLIK VOSITALARIGA QARSHI KURASHDA BOSHQA SOHAVIY
XIZMATLAR HAMDA JAMOATCHILIK BILAN HAMKORLIKNI
TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI**

Kirish.

Giyohvand moddalarnining noqonuniy aylanishiga qarshi kurash turli manfaatdor tomonlar, jumladan, ichki ishlar, favqulodda vaziyatlar bo'limlari, boshqa tarmoq xizmatlari va jamoatchilikning muvofiqlashtirilgan say-harakatlarini talab qiladigan muhim masaladir. Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlarga qarshi kurashning samarali strategiyalarini amalga oshirish, giyohvandlikdan aziyat chekayotgan shaxslarga zarur yordam ko'rsatish va jamiyatlar ichida giyohvandlik tarqalishining oldini olish uchun ushbu subyektlar o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega.² Giyohvand moddalar bilan bog'liq muammolarni hal qilishda idoralararo hamkorlik muhimligiga qaramay, ichki ishlar organlarining tezkor bo'limlari, boshqa tarmoq xizmatlari

¹ Астанов И.Р. Жиноят ишлари бўйича махсус билимлардан фойдаланишнинг процессуал ва криминалистик жиҳатлари. докт. дисс. – Тошкент. 2018 йил. 28 б.

² Adam, I. and Fazekas, M., 2021. Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence. Information Economics and Policy, 57, p.100950.

va jamiyat o'rtasida uzluksiz hamkorlikka to'sqinlik qiluvchi bir qancha muammolar va to'siqlar mavjud.

Mazkur tezisda ichki ishlar organlarining tezkor bo'limlari tomonidan giyohvandlik vositalariga qarshi kurashda boshqa sohaviy xizmatlar hamda jamoatchilik bilan hamkorlikni takomillashtirish masalalari yoritib o'tiladi.

Materiallar va usullar.

Tadqiqotda tarixiylik, kuzatish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy-huquqiy, statistik hamda ilmiy izlanishning boshqa usullaridan foydalanildi.

Ichki ishlar organlarining tezkor bo'limlari tomonidan giyohvandlikka qarshi kurashda boshqa tarmoq xizmatlari va jamoatchilik bilan hamkorlikni takomillashtirish bilan bog'liq masalalarni o'rganish maqsadida tadqiqotning aralash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish va giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlikni kengaytirish uchun muammolar va imkoniyatlarni har tomonlama tushunish uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlarni to'plash usullarini o'z ichiga oldi.

Natijalar va ularni muhokama qilish.

Bugungi kunda turli xalqaro tashkilotlarning bergan malumotlariga ko'ra yer yuzi aholisining deyarli 500 mlndan ortiq qismi giyohvandlik vositalarini va psixotrop moddalarni iste'mol qilib kelmoqda. O'zbekistonda esa 5 mingga yaqin fuqaro giyohvandlikka qaram kishilar hisobida turadi. Giyohvandlikka qaram kishilar hisobida turgan fuqarolarning 31 foizini 20-40 yoshdagilar tashkil etadi. Bundan tashqari, ularning 1,8 foizida OIV infeksiyasi aniqlangan.¹ Giyohvandlikka qarshi kurashda hamkorlikni takomillashtirish oldida turgan asosiy masalalardan biri turli idoralar va jamoat tashkilotlari o'rtasida samarali muloqot va axborot almashishning yo'qligi hisoblanadi. Samarali aloqa qo'shma operatsiyalarni muvofiqlashtirish, razvedka va ma'lumotlar almashish, shuningdek, giyohvand moddalar savdosi va giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishda paydo bo'lgan tendensiyalarni aniqlash uchun juda muhimdir. Muloqot va hamkorlik uchun aniq kanallar bo'lmasa, ichki ishlar favqulodda bo'limlari giyohvand moddalarga qarshi samarali kurashish uchun zarur bo'lgan muhim ma'lumotlar va resurslarga kirishda qiynalishi mumkin.

Barchamizga ma'lumki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1961-yildagi "Narkotik moddalar to'g'risida"gi Konvensiyaga, 1988-yildagi "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga qarshi kurash to'g'risida"gi Konvensiyaga, shuningdek, 1971-yildagi "Psixotrop moddalar to'g'risida" gi hamda lariga a'zo bo'lgan.

Hozirgi kunda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 1987-yil 7-dekabrda qaroriga asosan, 26-iyun "Xalqaro giyohvandlikka qarshi kurash kuni" deb e'lon qilingan va mazkur tashkilot tomonidan

¹ <https://uwed.uz/en/news/fulltext/1669> Uzbekistan www.scientificprogress.uz

“Narkotik moddalar to'g'risida”gi, “Psixotrop moddalar” hamda “Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi qurash to'g'risida”gi konventsiyalar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasida ham xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan normalarini tan olgan holda 1999-yil 19-avgust kuni O'zbekiston Respublikasining “Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida” Qonuni qabul qilingan. Mazkur qonunga asosan yurtimizda giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga chek qo'yishga qaratilgan bir qator tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Joriy yilning dastlabki 6 oyida respublikamiz hududida 368 kg giyohvandlik vositasi aylanmasiga chek qo'yildi.

Yana bir e'tiborli masala - ichki ishlar bo'limlari va boshqa tarmoq xizmatlarida ishlaydigan kadrlar uchun resurslar va o'qitishning yetishmasligi. Giyohvand moddalarni aniqlash, tergov usullari va giyohvand moddalarni iste'mol qilish bilan bog'liq kasalliklarga chalingan shaxslar bilan ishlash bo'yicha yetarli treninglar huquqni muhofaza qilish organlari va favqulodda xizmatlarning giyohvand moddalar bilan bog'liq hodisalarni bartaraf etish imkoniyatlarini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, mablag'lar, jihozlar va ishchi kuchi kabi cheklangan resurslar ushbu bo'limlarning giyohvand moddalar bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarga samarali javob berish va jamoalarda profilaktika dasturlarini amalga oshirish qobiliyatiga t'sqinlik qilishi mumkin.¹

Bundan tashqari, giyohvandlik va giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish bilan bog'liq stigma ko'pincha jamiyatni giyohvandlikka qarshi kurashga jalb qilish bo'yicha harakatlarni murakkablashtiradi. Giyohvand moddalarni iste'mol qilish kasalliklari bilan kurashayotgan shaxslar haqidagi salbiy stereotiplar va noto'g'ri tushunchalar huquqni muhofaza qilish idoralari, tibbiyot xodimlari, ijtimoiy xizmatlar va jamoat tashkilotlari o'rtasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu stigmalarni bartaraf etish va giyohvandlikdan aziyat chekkan shaxslarga hamdardlik va qo'llab-quvvatlash madaniyatini rivojlantirish giyohvandlikning oldini olish va davolash tashabbuslarida jamoatchilikni jalb qilish uchun juda muhimdir.

Xalqimizning erkin va farovon hayot kechirishi va bugungi kundan rozi bo'lishi uchun davlatimiz rahbari tashabbusi bilan bir qator vazirlik va idoralar tomonidan tunukun mehnat qilinayotgan bir vaqtda ayrim irodasi sust o'smirlarimiz giyohvandlik balosiga muhtalo bo'layotgani barchamizni tashvishga soladi. "Asr vabosi" deb atalayotgan bu- jirkanch illatning yoshlar orasida keng avj olayotganligi yanada ayanchli holat hisoblanadi buning oqibatida qanchadan qancha tinch-totuv yashayotgan oilalarni barbod bo'lmoqda va qanchadan qancha bolalar etim qolmoqda va yana qanchadan qancha begunoh go'daklar nuqson bilan dunyoga kelmoqda. Shuningdek,

¹ Klitgaard, R. (2011). Fighting corruption. CESifo DICE Report, 9(2), 31-35.

ushbu jirkanch illat giyohvandlik OITS, gepatit, sil kabi og'ir va bedavo xastaliklarning tarqalishiga ham sabab bo'lamoqda.¹

Ushbu muammolardan kelib chiqqan holda, ichki ishlar favqulodda vaziyatlar bo'linmalarining giyohvandlikka qarshi kurashda boshqa tarmoq xizmatlari va jamiyat bilan hamkorligini yaxshilash masalalarini hal qilish rivojlangan aloqa strategiyalarini, resurslarni oshirish va xodimlarni o'qitishni va faol harakatlarni o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.² Ushbu muammolarni aniqlash va hal qilish orqali ichki ishlar favqulodda vaziyatlar bo'limlari boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni kuchaytirishi va hamma uchun xavfsizroq va sog'lom jamoalarni yaratish yo'lida hamkorlikda ishlashi mumkin.

Taklif va tavsiyalar:

Hozirgi kunda mamlakatimizda giyohvandlik vositalarini o'stirish va sotishga qaraganda psixotrop moddalar va ularning analoglarini dorixonalardan olish hollari yoshlar o'rtasida keng tarqalmoqda shu sababli biz ushbu turdagi psixotrop moddalar va ularning analoglarini noqonuniy aylanmasiga chek qo'yish uchun quyidagi takliflarni bermoqchimiz: 1. Har bir hududdagi dorixonalarda psixotrop moddalar va ularning analoglarini sotilish noqonuniy sotilish holatlarini hududiy profilaktikka inspektorlari tomonidan qat'iy nazoratga olish. 2. Bemorlarga tarkibida psixotrop moddalar va ularning analoglari bo'lgan dori vositalarini har bir hududdagi shifoxonalar, diagnostik klinikalarda faoliyat yuritayotgan shifokorlarning maxsus retsepti asosida berish. 3. Har bir hududdagi shifoxonalar va diagnostik klinikalarda faoliyat yuritayotgan shifokorlar tomonidan kimga qancha miqdorda tarkibida psixotrop moddalar va ularning analoglari bo'lgan dori vositalarini sotib olib, davolanish uchun maxsus retsept yozib berganligini kunlik yuritib borish va har oyning ohirgi 3 kunligida shifoxonalar va diagnostik klinika rahbarlari tomonidan hududiy ichki ishlar organlariga hisobot topshirish.

Xulosa.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ichki ishlar favqulodda vaziyatlar bo'limlarining giyohvandlikka qarshi kurashda boshqa tarmoq xizmatlari va jamoatchilik bilan hamkorlik qilishi bilan bog'liq masalalar murakkab va ko'p qirrali. Bizning tadqiqotimiz giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish va giyohvand moddalarning noqonuniy savdosi bilan bog'liq dolzarb muammoni hal qilish uchun hamkorlikni kengaytirishdagi turli muammolar va imkoniyatlarni yoritib berdi. Ushbu tadqiqot natijalari giyohvand moddalarni nazorat qilish va oldini olish sohasida takomillashtirishning bir qancha asosiy yo'nalishlarini ta'kidlaydi. Birinchidan, ichki ishlar bo'limlari va boshqa tarmoq

¹ Everett, Jeff, Dean Neu, and Abu Shiraz Rahaman. "Accounting and the global fight against corruption." *Accounting, Organizations and Society* 32, no. 6 (2007): 513-542.

² Hauser, C., 2019. Reflecting on the role of universities in the fight against corruption. *RAUSP Management Journal*, 54, pp.4-13.

xizmatlarida faoliyat yuritayotgan xodimlarni narkotik moddalar bilan bog'liq jinoyatlarga qarshi samarali kurashish uchun zarur bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash uchun malaka oshirish va malakasini oshirish dasturlarini kuchaytirish zarurligi ko'rinib turibdi. Doimiy ta'lim va kasbiy rivojlanishga sarmoya kiritib, agentliklar o'z xodimlarining giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish bilan bog'liq rivojlanayotgan muammolarga javob berishga yaxshi tayyorgarlik ko'rishlarini ta'minlashi mumkin.

ISLOMOV BUNYOD OCHILOVICH

O'zbekiston Respublikasi Jamoat
xavfsizligi universiteti mustaqil
izlanuvchisi, "KDB Bank O'zbekiston" AJ
Yuridik boshqarma boshlig'i

**JAZONI YENGILLASHTIRUVCHI HOLATLAR MAVJUD BO'LGAN HOLLARDA
JAZO TAYINLASHNING AYRIM QOIDALARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi jinoyat qonunlari hamda Oliy sud Plenumi Qarorlarida o'z ifodasini topgan hamda yengillashtiruvchi holatlar mavjud bo'lgan taqdirda jazo tayinlashga doir bo'lgan ayrim qoidalar ko'zdan kechirilgan hamda tahlil qilingan. Tahlil natijalariga ko'ra O'zbekiston Respublikasi jinoyat-huquqiy me'yorlarni takomillashtirish yuzasidan bir nechta takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: insonparvarlik prinsipi, voyaga yetmagan shaxs, shartli hukm, aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilish, ishtirokchilik, jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar, yengilroq jazo tayinlash.

Аннотация. В данной статье рассмотрены и проанализированы некоторые положения уголовного законодательства Республики Узбекистан и Российской Федерации, а также Постановлений Пленума Верховного суда, касающиеся назначения наказания при наличии смягчающих обстоятельств. По итогам анализа были разработаны несколько предложений по усовершенствованию уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: принцип гуманизма, несовершеннолетний, условное осуждение, явка с повинной, соучастие, обстоятельства, существенно снижающие степень общественной опасности совершенного преступления, назначение более мягкого наказания.

Abstract. This paper reviews and analyzes some provisions of the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan and the Russian Federation, as well as the Resolutions of the Plenum of the Supreme Court concerning the imposition of punishment in the presence of mitigating factors. Based on the results of the analysis, a few proposals have been developed to improve criminal law norms.

Keywords: principle of humanism, minor, probation, guilty plea, co-perpetration, factors that significantly reduce the degree of public danger of the committed offence, imposition of a lighter sentence.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 23.05.2014 yildagi 7-son "Sud hukmi to'g'risida"gi Qarorining 28-bandiga muvofiq¹, hukm chiqarishda sudlarning jazo tayinlashning umumiy asoslari to'g'risidagi qonun talablariga og'ishmay rioya qilishi shartligi, jinoyat qonunining asosiy prinsiplaridan biri insonparvarlik prinsipi mazmuniga ko'ra jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan u axloqan tuzalishi va yangi jinoyat sodir etishining oldini olish uchun zarur hamda yetarli bo'ladigan jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qo'llanilishi kerakligi, jazo tayinlashning umumiy asoslari to'g'risidagi qonunni qo'llayotib, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli Qaroridagi² tushuntirishlarga amal qilish va hukmning tavsif qismida sud tomonidan u yoki bu jazoni tayinlash haqidagi xulosaga kelganlik asoslarini ko'rsatish, shuningdek ushbu jinoyat uchun jinoyat qonunida ko'rsatilgan jazodan ham kamroq jazo tayinlash, qo'shimcha jazoni tatbiq etish, harbiy hamda maxsus unvondan mahrum qilish asoslarini ko'rsatishlari zarurligi belgilangan.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining (keyingi o'rinlarda O'zR JK deb yuritiladi)³ 54-moddasiga muvofiq, sud ushbu Kodeks Maxsus qismining jinoyat sodir etganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan moddasida belgilangan doirada Umumiy qismning qoidalariga muvofiq jazo tayinlaydi hamda jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararining xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga oladi.

Biz quyida asosan Oliy sud Plenumi qarorlari vositasida tartibga solingan hamda jazoni yengillashtirishga qaratilgan qator qoidalar borasida so'z yuritamiz va tahlillar natijasiga ko'ra jinoyat qonuni me'yorlarini takomillashtirishga doir ayrim takliflarni ilgari suramiz.

Material va metodlar

Foydalanilgan materiallar qonun hujjatlari, shuningdek Oliy sud Plenumi qarorlaridan olinganligni tufayli, ularni ishonchli materiallar sifatida tavsiflash mumkin. Tadqiqot doirasida manbalarning nazariy tahlili hamda qiyosiy-huquqiy metodlardan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari

¹ Postanovlenie Plenuma Verhovnogo suda Respubliki Uzbekistan ot 23.05.2014 g. №7 "O sudebnom prigovore" [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated May 23, 2014 No.7 "On the court judgement"] (In Russ.). URL: <https://lex.uz/docs/2413564>

² Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated 03.02.2006 No.1 "On the practice of imposition criminal penalties by courts" [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated February 3, 2006 No.1 "On the practice of imposition of criminal punishment by courts"] (In Russ.). URL: <https://lex.uz/docs/1455974>

³ Ugolovnyj kodeks Respubliki Uzbekistan ot 22.09.1994 goda [The Criminal Code of the Republic of Uzbekistan dated September 22, 1994]. (In Russ.). URL: <https://lex.uz/docs/111457>

O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli Qarorida jazoni yengillashtirish institutiga doir quyidagi guruhlariga mansub tushuntirishlar o'z aksini topadi:

1. Jazo tayinlashning umumiy asoslarini qo'llash bo'yicha, shu jumladan JK 57-1, 57-2, 58-moddalari hamda voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashga doir (1 – 7, 11 – 14-bandlar);

2. Shartli hukmni qo'llash bo'yicha (31 – 36-1-bandlar);

3. Qonunda nazarda tutilganidan ham yengilroq jazo tayinlash bo'yicha, ya'ni JK 57-moddasiga doir (28, 37 – 38, 44-bandlar).

4. Bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashga oid qonunlarni qo'llash bo'yicha, jumladan jazoni yengilroq'i bilan almashtirish va jinoyatni qayta malakalashga doir (57, 59-bandlar).

Yuqoridagi tushuntirishlardan kelib chiqib, JKning jazoni yengillashtirishga doir tegishli moddalarida to'g'ridan-to'g'ri ko'zda tutilmagan quyidagi qoidalar ravshan bo'ladi:

1) Jinoyat uchun jazo tayinlashda qonuniylik, insonparvarlik, odillik va javobgarlikning muqarrarligi prinsiplariga qat'iy amal qilinishi kerak;

2) JK 10-moddasida nazarda tutilgan javobgarlikning muqarrarlik prinsipi har doim ham jazo qo'llanilishi shartligini anglatmaydi. Shu bois sudlar, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan, chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan va jinoyatning ochilishiga faol yordam bergan, yetkazilgan ziyonni qoplagan shaxslarni ushbu Kodeksning 65, 66, 70, 71-moddalariga muvofiq javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish masalasini muhokama qilishlari lozim;

3) Jinoyat kodeksining 8, 54-moddalari mazmuniga ko'ra, jazo adolatli bo'lishi - har bir holatda individual tayinlanishi, jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga, aybdorning shaxsiga, shuningdek jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarga muvofiq bo'lishi kerak;

4) Qonun tayinlanadigan jazo turi va me'yorini aybdorning shaxsini tavsiflovchi ob'ektiv (aybdorning yoshi, jinsi, homiladorlik holati) va ijtimoiy (sudlanganligi, oiladagi, jamiyatdagi xulq-atvori, mashg'uloti, davlat yoki ijtimoiy mavqei va h.k.) omillar bilan bog'liq qilib qo'yganligi tufayli sudlar jinoyat ishlarini ko'rib chiqish paytida mazkur holatlarni aniqlashlari shart;

5) Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, shuningdek uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarni sodir etishda aybdor deb topilgan va jamiyatdan ajratmagan holda axloqan tuzatilishi mumkin bo'lgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar tayinlash uchun qonunda mavjud barcha imkoniyatlardan to'liq foydalanish zarur. Tegishli moddaning sanksiyasida muqobil jazolar ko'zda tutilgan taqdirda, hukmda ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq jazoni qo'llash zarurligi to'g'risidagi masala muhokama etilishi shart;

6) O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi 467-moddasining birinchi qismi¹ talabiga ko'ra hukmda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar aniqlanishi ko'rsatilishi lozim;

7) JK 55-moddasi jazoni yengillashtiruvchi holatlar doirasini cheklamaydi. Shu sababli jazo tayinlash paytida ushbu moddada ko'rsatilmagan boshqa holatlar ham jazoni yengillashtiruvchi holat sifatida hisobga olinishi mumkin (masalan, ijtimoiy xavfliligi katta bo'lmagan jinoyatning birinchi marta sodir etilishi, sudlanuvchining yosh bolasi borligi, jinoyatning birovga rahmdillik ko'rsatilishi sababli sodir etilishi, aybdor tomonidan bevosita jinoyat sodir etilganidan so'ng jabrlanuvchiga tibbiy yoki boshqa tarzda yordam ko'rsatilishi va h.k.). Bunday holatning jazoni yengillashtiruvchi deb topilganligi haqidagi xulosa hukmda asoslantirilishi kerak.

Aybni bo'yniga olib kelish ko'rinishidagi jazoni yengillashtiruvchi holat bor yoki yo'qligi to'g'risidagi masalani hal etishda sudlar tergov organlariga berilgan ariza yoki jinoyat to'g'risida tergov organi mansabdor shaxsiga qilingan xabar (har qanday shaklda) ixtiyoriy bo'lgan-bo'lmaganligini va bu holat shaxs jinoyat sodir etishdagi o'z ishtirokini u gumon qilinuvchi (ayblanuvchi) sifatida ushlangan yoki gumon qilinuvchi (ayblanuvchi) tariqasida jinoyat ishida ishtirok etishga jalb qilish to'g'risidagi qaror unga e'lon qilingandan so'ng tasdiqlanganligi bilan bog'liq yoki bog'liq emasligini tekshirib ko'rishlari lozim.

Agar jinoyat sodir etilganligi fakti bo'yicha qo'zg'atilgan ish yuzasidan uni sodir etgan shaxs aniqlangan bo'lmasa, shaxsning o'z qilmishi to'g'risida ixtiyoriy ravishda bergan arizasi yoki xabari aybni bo'yniga olish deb baholanishi kerak. Shuningdek, jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxsning o'zi sodir etgan boshqa, tergov organlariga ma'lum bo'lmagan jinoyatlar to'g'risidagi arizasi ham aybni bo'yniga olish deb qaralishi lozim.

Ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etilib, ulardan ayrimlari bo'yicha shaxs aybini bo'yniga olib kelgan bo'lsa, bu holat jazoni yengillashtiruvchi sifatida faqat bo'yniga olish to'g'risida ariza berilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash paytida hisobga olinishi kerak;

8) JK 58-modda 4-qismiga muvofiq, ishtirokchilik uchun jazo tayinlashda har bir ishtirokchining shaxsi haqidagi ma'lumotlar va jinoyatni sodir etishdagi ishtiroki darajasini e'tiborga olib, jazoni individuallashtirishi hamda birinchi marta jinoyat sodir etgan shaxsga qonun sanksiyasi doirasida yengilroq jazo tayinlash masalasi muhokama qilinishi darkor;

9) Voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashda JK 81 - 90-moddalarida belgilangan xususiyatlar inobatga olinishi shart.

¹ Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Uzbekistan ot 22.09.1994 goda [The Code of Criminal Procedure of the Republic of Uzbekistan dated September 22, 1994]. (In Russ.). URL: <https://lex.uz/docs/111463>

Voyaga yetmaganlarga jazo tayinlash paytida JK 54-moddasida nazarda tutilgan holatlardan tashqari, har bir muayyan holda, shuningdek uning rivojlanish darajasi, turmush sharoiti va tarbiyasi, sog'lig'i, jumladan, ruhiy rivojlanish darajasi, jinoyatni sodir etish motivlari, katta yoshdagi shaxslarning uning xulq-atvoriga salbiy ta'siri haqidagi ma'lumotlar, shaxsiga ta'sir qiluvchi boshqa holatlar aniqlanishi va baholanishi lozim.

O'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar jinoyat sodir etgan shaxs ish sudda ko'rilayotgan vaqtda voyaga yetgan bo'lsa ham, unga nisbatan tayinlanayotgan jazo muddati yoki miqdori JK 82 – 85-moddalarida belgilangan maksimal muddat va miqdorlardan oshishi mumkin emas.

Voyaga yetmay turib jinoyat sodir etgan shaxsga jinoyatlar majmui yoki bir necha hukm yuzasidan uzil-kesil jazo tayinlashda uning miqdori:

jarima, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash tariqasidagi jazolar - JK 82, 83 va 84-1 – moddalarida nazarda tutilgan muddat va miqdorlardan;

ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo - JK 86-moddasining 2 – 4-qismlarida nazarda tutilgan muddatlardan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Shaxs tomonidan bir necha jinoyat sodir etilib, ulardan ayrimlari voyaga yetmagan, qolganlari voyaga yetgan davrda sodir etilgan bo'lsa, sud jinoyatlar majmui bo'yicha jazo tayinlayotganida avval JK 82 – 86-moddalari talablariga rioya etgan holda o'n sakkiz yoshgacha sodir etilgan jinoyatlar uchun, keyin esa, voyaga yetgandan so'ng sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlab, so'ngra JK 59-moddasiga asosan uzil-kesil jazo tayinlaydi;

10) Ishlarni apellyatsiya va kassatsiya tartibida ko'rishda sudlar tomonidan hukm chiqarish paytida jazo tayinlashning umumiy asoslariga rioya qilinganligi, tayinlangan jazo jinoyatning og'irligi va mahkumning shaxsiga mutanosibligi sinchiklab tekshirilishi lozim.

Birinchi instansiya sudining sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasi, yetkazilgan zarar miqdori, ayblanuvchining shaxsi, jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar, ayblov hajmi, ayb shakli, ishtirokchilikning turi va shakli haqidagi xulosalari noto'g'ri deb topilgan va shu munosabat bilan hukmga o'zgartirishlar kiritilgan taqdirda, apellyatsiya va kassatsiya instansiyasi sudi o'z qarorini asoslantirgan holda mahkumga nisbatan tayinlangan jazoni yengillashtirish masalasini muhokama qilishi shart.

Apellyatsiya va kassatsiya instansiyasi sudlarining e'tibori o'ta xavfli retsidivistlar, uyushgan guruh tashkilotchilari va faol ishtirokchilariga nisbatan jazoni asossiz ravishda kamaytirish yoki boshqa yengilroq jazo bilan almashtirish hollariga yo'l qo'yilmasligi lozimligiga qaratilsin;

11) JK 50-moddasining 6-qismiga muvofiq ayollarga hamda 60 yoshdan oshgan erkaklarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo muddati, shu jumladan, jinoyatlar majmui va hukmlar majmui bo'yicha jazo

tayinlanayotgan hollarda ham, Jinoyat kodeksi Maxsus qismining tegishli moddasi (moddasi qismi) sanksiyasida nazarda tutilgan ozodlikdan mahrum qilish jazosi eng ko'p muddatining uchdan ikki qismidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Qayd etilgan sanksiyada nazarda tutilgan ozodlikdan mahrum qilish jazosidan ham kamroq yoki boshqa yengilroq jazo JK 57-moddasi qo'llanilgan holda tayinlanadi;

12) JK 57-moddasi yuzasidan, jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar ro'yxati qonunda ko'rsatilmaganligini nazarda tutib, sud qabul qilgan qarorini hukmda asoslantirgan holda jazoni yengillashtiruvchi ayrim holatni ham, ularning majmuini ham bunday holat sifatida tan olishi mumkin (masalan moddiy zararining to'liq qoplanganligi, sudlanuvchi yoki ota-onasining og'ir kasalligi, ularning mehnatga layoqatsizligi, aybdor ota-onasining yoki bolasining boshqa boquvchisi yo'qligi, sudlanuvchining kekxa yoshda ekanligi, uning bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatni ochishda faol ishtirok etganligi, jabrlanuvchining jinoyat sodir etilishiga turtki bergan huquqqa xilof xulq-atvori, jabrlanuvchining sudlanuvchi bilan yarashganligi va h.k.);

13) Qonunda nazarda tutilganidan ham yengilroq asosiy jazo belgilanishi yoki Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddasida ko'rsatilmagan boshqa yengilroq asosiy jazo turiga o'tilishi aybdorga nisbatan qo'shimcha jazo tayinlash imkoniyatini istisno etmaydi;

14) Qonunga muvofiq, agar mahkumning ahvoli yomonlashmasa va himoyaga bo'lgan huquqi buzilmasa, sud jinoiy qilmishni jinoyat qonunining bitta moddasidan yengilroq jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi bir necha moddasiga qayta malakalashga haqli.

Bunda jinoyatlar majmui bo'yicha tayinlangan jazo jinoiy qilmish ayblanuvchi sifatida ishga jalb qilish haqidagi qarorda va ayblov xulosasida kvalifikatsiya qilingan Jinoyat kodeksi moddasi sanksiyasida nazarda tutilgan maksimal jazodan og'irroq bo'lishi mumkin emas. Ishni apellyatsiya va kassatsiya instansiyalarida ko'rishda ham ushbu qoidani e'tiborda tutish lozim.

Tadqiqot natijalari tahlili

Qayd etish lozimki, Oliy sud Plenumining yuqoridagi Qarorlari hamda O'zR JK tegishli moddalari yengillashtiruvchi holatlar mavjud bo'lgan taqdirda jazo tayinlashning barcha qoidalarini ham to'liq qamrab olmaydi. Mazkur bo'shliqlarni to'ldirish uchun ilmiy tadqiqotlar hamda xorijiy jinoyat qonunchiligiga murojaat qilish maqsadga muvofiq sanaladi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli Qarorining 7-bandiga muvofiq, qonun (JK 55-moddasi) jazoni yengillashtiruvchi holatlar doirasini cheklamasligi va shu boisdan jazo tayinlash paytida ushbu moddada ko'rsatilmagan boshqa holatlar ham jazoni yengillashtiruvchi holat sifatida hisobga olinishi mumkin (masalan, ijtimoiy

xavfliligi katta bo'lmagan jinoyatning birinchi marta sodir etilishi, sudlanuvchining yosh bolasi borligi, jinoyatning birovga rahmdillik ko'rsatilishi sababli sodir etilishi, aybdor tomonidan bevosita jinoyat sodir etilganidan so'ng jabrlanuvchiga tibbiy yoki boshqa tarzda yordam ko'rsatilishi va h.k.) ekanligi, mazkur holatning jazoni yengillashtiruvchi deb topilganligi haqidagi xulosa hukmda asoslantirilishi kerakligi belgilangan.

Biroq, yuqoridagi tushuntirishni universal qoida sifatida qo'llab bo'lmaydi. Bu borada, Rossiya Federatsiyasi Oliy sudi Plenumining 2007 yil 11 yanvarda qabul qilingan va hozirda o'z kuchini yo'qotgan 2-sonli "Rossiya Federatsiyasi sudlari tomonidan jinoiy jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi Qarorining 8-bandi adolatli ravishda aniqlik kiritishicha, sudlarning e'tibori yengillashtiruvchi holatlar bunday holatlar sifatida sud majlisida aniqlangan jinoyat ishining faktga doir holatlarini inobatga olgan holda tan olinishi mumkinligiga qaratilishi lozim. Misol uchun, sudlanuvchi o'zining farzandi, shuningdek farzandlikka olgan yoki o'z qaramog'ida yohud o'z vasiyligida bo'lgan bolaga nisbatan jinoyat sodir qilgan yoki ota-onalik huquqidan mahrum qilingan taqdirda, sudlanuvchining yosh bolalari borligi (RF JK 61-modda 1-qism "g" bandi) yengillashtiruvchi holat sifatida baholanishi mumkin emas. Bunda, biror-bir holatni yengillashtiruvchi holat sifatida tan olinmaganligi yuzasidan xulosa hukmda asoslantirilishi zarur¹. Mazkur tushuntirish o'z navbatida Rossiya Federatsiyasi JK 61-modda 1-qismida² nazarda tutilgan yengillashtiruvchi holatlarning qat'iy ro'yxatiga nisbatan ham ilgari suriladi. Ushbu tushuntirish biror bir holatni yengillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holat deb topish sudning huquqi ekanligi, biroq tegishli holat sud tomonidan aniqlangan taqdirda, uni inobatga olish majburiyati yuzaga kelishini anglatadi. Shuningdek, qat'iy ro'yxatda keltirilgan yengillashtiruvchi holatlar inobatga olinishi RF JK 61-modda 2-qismiga muvofiq yuqoridagi ro'yxatda keltirilmagan holatlardan farqli ravishda biror-bir asoslashtirishga muhtoj sanalmaydi.

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib hamda Oliy sud Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli Qarorining 38-39, 44-bandlarida faqatgina JK 57-moddasiga doir tushuntirishlar keltirilganligini inobatga olib, O'zR JKga quyidagi o'zgartishlarning kiritilishi jinoyat-huquqiy me'yorlarning yanada aniqlashtirilishiga xizmat qiladi:

¹ Postanovlenie Plenuma Verhovnogo Suda Rossijskoj Federacii ot 11.01.2007 N2 (red. ot 03.12.2013) "O praktike naznachenija Sudami Rossijskoj Federacii ugolovnogo nakazaniya" [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation dated January 1, 2007 N2 as of December 3, 2013]. (In Russ.). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_65592/

² Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13 iyunja 1996 goda (red. ot 06.04.2024 g.) [The Criminal Code of the Russian Federation dated June 13, 1996 as of April 6, 2024]. (In Russ.). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

1) JK 57-modda birinchi qismidagi “jazoning eng kam qismidan ham kamroq yoki shu moddada nazarda tutilmagan boshqa yengilroq turdagi jazoni tayinlashi mumkin” so‘z birikmasini “**asosiy** jazoning eng kam qismidan ham kamroq yoki shu moddada nazarda tutilmagan boshqa yengilroq turdagi **asosiy** jazoni tayinlashi mumkin” so‘z birikmasi bilan almashtirish;

2) JK 57-1, 57-2-moddalaridagi “jazo muddati yoki miqdori” so‘z birikmasini “**asosiy** jazoning muddati yoki miqdori” so‘z birikmasi bilan almashtirish.

ЭЛМУРЗАЕВ БИЛОЛИДДИН

НУРМОН ЎҒЛИ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси докторанти

ТЕРГОВЧИНИНГ ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ПРОЦЕССУАЛ МУСТАҚИЛЛИГИ ТУШУНЧАСИ

Жиноят-процессуал ҳуқуқи назариясига кўра терговчи ўзига берилган ваколат доирасида жиноят иши бўйича дастлабки терговни амалга оширувчи мансабдор шахс ҳисобланади. Шунингдек, у прокурор, суриштирувчи, жабрланувчи каби айбловдан манфаатдор жиноят процесси иштирокчиси ҳисобланади. Бошқача айтганда, терговчи жиноят процессининг айблов функциясини (жиной таъқибни) амалга оширади. Жиноят-процессуал қонунчилигининг вазифалари жиноятларни тез ва тўла очишдан, жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлаш жиноят-процессуал қонунчилигининг муҳим вазифаларидан саналади. Ушбу вазифаларни бажаришда терговчининг мақоми, унинг ўрнини белгилаш долзарб аҳамиятга эга.

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигимизга кўра, терговчининг фаолияти устидан бевосита назоратни унинг раҳбари, шунингдек прокурор амалга оширади. Дастлабки терговга масъул шахс сифатида прокурор терговчи томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонуний ва асослилигини текширади, улар бўйича томонлардан келиб тушаётган шикоятларни ўрганади, заруратга қараб ушбу процессуал ҳужжатларни бекор қилади. Бундан норози бўлган терговчи прокурорнинг қарорлари устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Шикоят бўйича эса якуний қарорни яна прокурор қабул қилади, фақат юқори турувчиси. Бундан кўринадики, жараёнга учинчи томонни жалб этишнинг имкони мавжуд эмас.

Прокурор ва терговчи фаолиятининг умумий жиҳатлари кўп. Чунки улар умумий мақсад ва вазифаларга эга.

Ҳуқуқшунос олималар З.Ф.Иноғомжонова ва Г.З.Тўлагановаларнинг фикрича, прокурор жиноят процессининг энг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб, фақат у жиноят иш юритувининг барча босқичларида, яъни жиноят ишини қўзғатиш босқичидан то шахсга нисбатан чиқарилган суднинг ҳукми кучга киритилгунга қадар иштирок этади¹. Прокурор барча жиноят ишлари кўрилишига бошчилик қилиб, ишлар бир босқичдан кейингисига ўтишида муҳим вазифаларни адо этади. Шу билан бирга, унинг процессуал ҳолати ҳам турли босқичларда турлича кўринишга эга бўлади. Прокурорнинг терговчи билан ўзаро муносабати, терговчининг мустақиллигига таъсири хусусида олимлар турлича фикр-мулоҳазаларни билдирганлар. Жумладан, Г.З.Тўлаганованинг фикрича, терговчининг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш мақсадида унинг прокурор билан биргаликда қамоққа олиш масаласини ҳал этишда иштирок этиши шартлиги қонунда белгиланиши керак². Терговчи ишнинг ҳолатлари билан кўпроқ таниш бўлгани учун айнан мазкур чорани қўллаш лозимлигини судда исботлашда прокурорга катта ёрдам беради.

Прокурор билан терговчининг ваколатларини, процессуал имкониятларини солиштириб бўлмайди, албатта. Терговчи жиноят иши бўйича ўзининг позициясини прокурорга ўтказа олиш эҳтимоли жуда кам. Шунинг учун ҳам бу борада А.С.Александровнинг фикрларига қўшилмасликдан бошқа илож йўқ. Унинг билдиришича, терговчи жиноий таъқибни амалга оширувчи бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари каби “прокурорнинг процессуал хизматчилари” ҳисобланади³. М.Х.Рустамбаев таъкидлаганидек “... терговчининг мустақил эканлигини кўплаб олимлар алоҳида таъкидлаган бўлсаларда, у чеклангандир”⁴. Дастлабки терговда қонунийлик устидан назорат қилиш прокурор учун жиноий таъқибга раҳбарлик қилиш воситаси саналади. Суриштирув ва дастлабки тергов, тезкор-қидирув фаолиятида қонунларга риоя этилиши, шунингдек мазкур фаолият турларини амалга оширувчи мансабдор шахслар томонидан қабул қилинаётган

¹ Иноғомжонова З.Ф., Тўлаганова Г.З. Жиноят процесси иштирокчилари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ. 2006. – Б. 45. (Inogomjonova Z.F., Tulaganova G.Z. Participants in criminal proceedings. Study guide. - T.: TSIL. 2006. - P. 45)

² Тўлаганова Г.З. Дастлабки тергов босқичида шахс ҳуқуқларини таъминлаш масалалари: Монография. –Т.: ТДЮУ, 2021. -206. (Tulaganova G.Z. Issues of ensuring the rights of the individual at the stage of preliminary investigation: Monograph. –T.: TSUL, 2021. -P. 20)

³ Александров А.С. Каким не быть предварительному следствию // Государство и право. (Aleksandrov A.S. How not to be a preliminary investigation // State and Law.) <https://www.lawmix.ru/comm/1096>

⁴ Рустамбаев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари. –Т.: ТДЮИ, 2005. – 363б. (Rustambaev M.X., Nikiforova E.N. Law enforcement agencies. –T.: TSIL, 2005. – P. 363)

қарорларнинг қонунийлиги, асослилигини назорат қилиш орқали прокурор жиноят иши бўйича ўзаро ҳамкорликда иш олиб борувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг раҳбари ҳамда уларнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи “ташкилотчи” вазифасини бажаради.

Жиноят-процессуал қонунчиликда терговчининг процессуал мустақиллиги нима эканлиги, унинг моҳияти, мазкур тушунчанинг мазмуни аниқ белгиланмаган. Шунинг учун ҳам мазкур масаланинг моҳияти юзасидан аниқ тўхтам мавжуд эмас. Шунини қайд этиш жоизки, В.В.Уланов фикрича, тергов органи раҳбари ёки прокурор томонидан терговчи фаолиятининг назорат қилиниши унинг процессуал мустақиллигига салбий таъсир ўтказмайди¹. В.Г.Мкртчян эса бошқа фикрда, унга кўра жиноят-процессуал қонунчилигида шундай нормалар борки, улар терговчининг процессуал мустақиллигига жиддий таъсир кўрсатади². Хусусан, тергов якуни бўйича прокурор томонидан айблов ҳулосасининг тасдиқланиши шундай ҳолатлардан биридир. Амалдаги тартибга кўра прокурор айблов ҳулосасини тасдиқлаши ёки камчиликларни бартараф этиш юзасидан қўшимча терговга қайтариши мумкин (ЖПК 384-модда). Бир жиҳатга эътибор қаратиш керакки, жиноят процессининг институционал тузилишига кўра терговчи прокурор ва суддан бутунлай мустақил равишда фаолият юрита олмайди. Прокурор ва суд назорати терговчилар томонидан бўлиши мумкин бўлган турли ўзбошимчаликлардан ҳимоя қилади, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг эҳтимолий бузилишидан асрайди. Умуман олганда, терговчининг мустақиллигини бир неча йўналишларда кўришимиз мумкин бўлади: 1) давлат органи, мансабдор шахс, жамоат бирлашмалари ва уларнинг вакилларининг ҳар қандай таъсиридан хоилилиги; 2) терговчининг ўзи фаолият юритувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органдаги ва бевосита унинг фаолиятини назорат қилмайдиган юқори турувчи раҳбарлардан мустақиллик. Бу ўринда А.В.Смирновнинг фикрини ҳам инобатга олишимиз жоиз, унга кўра терговчи ижро этувчи орган таркибида иш фаолиятини

¹ Уланов В.В. Самостоятельность и независимость следователя при осуществлении процессуальных полномочий в уголовном судопроизводстве. (Ulanov V.V. Autonomy and independence of the investigator in the exercise of procedural powers in criminal proceedings.) <https://cyberleninka.ru/article/n/samostoyatelnost-i-nezavisimost-sledovatelya-pri-osuschestvlenii-protsessualnyh-polnomochiy-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>

² Мкртчян В.Г. Процессуальная самостоятельность следователя. Право: история, теория, практика: материалы III Междунар. науч. конф. (г.Санкт-Петербург, июль 2015 г.). – СПб.: Свое издательство, 2015. – iv, 144 с. (Mkrtchyan V.G. Procedural independence of the investigator. Law: history, theory, practice: materials of the III International. scientific conf. (St. Petersburg, July 2015). - St. Petersburg: Own publishing house, 2015. - iv, 144 p.) <https://moluch.ru/conf/law/archive/142/8441/>

юритмаслиги керак¹. Шу билан бирга, жиноятларни тергов қилиш билан шуғулланувчи мутлақо мустақил, ўзининг раҳбари, ўринбосарлари ва бошқа кўплаб бошлиқлар фаолият юритувчи давлат идорасининг ташкил этилиши ҳам терговчининг мустақиллигини тўлиқ таъминлай олмайди. Чунки, ҳокимият ва бўйсунув муносабатларига қурилган бундай тизимда мустақилликни таъминлаш муаммоли масала.

Дастлабки тергов бўйича барча процессуал фаолият махсус мансабдор шахслар – терговчилар томонидан амалга оширилади. Қонун бошқа ҳеч қандай идора ва шахсларга тергов олиб бориш ваколатини бермаган. Прокурор бундан мустасно. Суриштирув органларининг жиноят иши бўйича суриштирувни бошлашлари (ЖПК 340-модда) дастлабки тергов ҳисобланмайди. Жиноят-процессуал кодексининг 344-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида дастлабки терговни прокуратура, ички ишлар органлари ва давлат хавфсизлик хизмати терговчилари олиб боради. Дастлабки терговни прокурорлар ҳам олиб боришлари мумкин. Бу терговчилар процессуал жиҳатдан бир хил мустақилликка эга бўлиб, уларнинг ваколатлари фақат тергов қилинаётган ишларнинг тегишлилиги бўйичагина аниқ белгилаб берилади.

Бугунги кунда терговчиларнинг давлат аппарати тизимидаги ўрни масаласи юридик адабиётларда кўплаб мунозараларга сабаб бўлган. Дастлабки терговни ким олиб бориши керак, деган масала бўйича ҳам турли хил нуқтаи назарлар билдирилган. Бир тоифадаги муаллифлар барча терговчиларни прокуратура органларида мужассамлаштириш керак деса, иккинчи тоифадагилари – ички ишлар органларида ва учинчи тоифадагилари – махсус тергов органларида мужассамлаштириш керак деган фикрларни билдирганлар². Юқоридаги ҳар бир таклиф ҳам ижобий ҳам салбий томонларга эга. Айни пайтда қонун чиқарувчи орган тергов аппаратлари прокуратура органлари, ИИБ ва ДХХда фаолият юритиши лозим, деб топган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 121-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади.

Терговчининг ҳуқуқий мақомини белгилашда унинг жиноят иши доирасида қандай вазифани ёки функцияни бажариши жуда муҳим.

¹ Смирнов А. В. Современные проблемы следственной власти в России. (Smirnov A. V. Modern problems of investigative power in Russia.) <https://center-bereg.ru/j1535.html>

² Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата / Горюнов В. В. // Юридическая наука: история и современность. – 2012. – № 10. – С. 98-102. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19694216>

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигимизда иштирокчилар қуйидаги учта асосий функциядан бирини ёки бир нечтасини бажаришади: ҳимоя, айблаш ва ишни ҳал қилиш. А.П.Блинков ва В.М.Быковларга кўра, терговчи жиноят ишини тергов қилиш орқали фақат айблов функциясини амалга оширади¹. С.А. Шейферага кўра эса терговчи жиноят иши доирасида ундаги енгиллаштирувчи ҳолатларни ўрганиш орқали ҳимоя функциясини ҳам қисман бажаради². Чунки, иш бўйича исботланиши лозим бўлган барча ҳолатлар синчковлик билан, ҳар томонлама, тўла ва холисона текшириб чиқилиши керак. Ишда юзага келадиган ҳар қандай масалани ҳал қилишда айбланувчини ҳам фош қиладиган, ҳам оқлайдиган, шунингдек унинг жавобгарлигини ҳам енгиллаштирадиган, ҳам оғирлаштирадиган ҳолатлар аниқланиши ва ҳисобга олиниши лозим. Жиноят процессининг функциялари жиноят-судлов иш юритиш иштирокчиларининг вазифаларини ва жиноят-процессуал фаолиятнинг йўналишларини белгилаб беради. У ўз навбатида мазкур иштирокчиларнинг зарур процессуал мақомини юзага келтиради. Давлатнинг ваколатли органлари ёрдамида жиноят содир қилган шахс аниқланади, унга расмий айблов эълон қилинади, улар ўз нуқтаи-назарларини далиллар ёрдамида асослаб берадилар. Шу тариқа айблов фаолияти амалга оширилади. Бў ўринда асосий вазифани бажарадиган шахслардан бири терговчи ҳисобланади.

Кези келганда таъкидлаш жоизки, айнан айблов функцияси орқали шахснинг жиноят содир этишдаги айби фош этилади ва у жиноий жавобгарликка тортилади. Айблов функцияси муҳим процессуал аҳамиятга эга бўлиб, фақатгина процессуал қонунчилик билан тартибга солинишни тақозо этади. Айнан айблов функцияси орқали айбдор шахс аниқланади, ушбу шахс томонидан жиноий қилмиш содир қилинганлигини аниқлашга доир барча зарур ҳаракатлар амалга оширилади. Жиноят ишини юритишга масъул шахс сифатида терговчининг мустақиллиги жиноят-процессуал қонунчилигимизда мустаҳкамланган ва сўнгги йилларда суд-ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган ислохотлардан кўришимиз мумкинки, тергов сифатини ошириш устувор йўналишлардан бирига айланмоқда.

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигига асосланиб айтиш мумкинки, дастлабки тергов ҳозирги кунда жиноятларни тергов қилишнинг асосий шакли бўлиб келмоқда ва фактларини батафсил, ҳар томонлама ва қатъий текширишдан иборат. Дастлабки терговни қатъий,

¹ Блинков А.П. Принципы состязательного и объективно-истинного уголовного процесса в деятельности следователя: сравнительный анализ: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград. 2018. С. 84-85. Быков В.М. Правовое положение следователя в уголовном процессе России (часть 1) // Право и политика. № 5 (149). 2012. С. 880

² Шейфер, С. А. Российский следователь - исследователь или преследователь? / С. А. Шейфер // Российская юстиция. – 2010. – № 11. – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=15594436&>.

ҳар томонлама, ҳолисона ўтказиш лозим. У жиноятларни тўлиқ очиш, жиноятнинг барча иштирокчиларини аниқлаш ва топиш, иш учун керакли бўлган далилларни тўплаш ва текшириш, иш ҳолатларига аниқлик киритиш ҳамда айбсиз шахсларни асоссиз айбланишнинг олдини олишга хизмат қилади.

Процессуалист олимлар терговчининг мустақиллигига унинг процессуал мақомининг бир элементи сифатида қарашади, бунда ҳал қилувчи мезон қарорлар қабул қилишдаги мустақиллик ҳисобланади. Мустақиллик жиноят процесси иштирокчисининг фақат ташқи фаолиятига хос хусусият бўлиши керак эмас, у процессуал муносабатлар иштирокчисининг ҳолати, ички ишончини ҳам ўз ичига қамраб олади. А.Е.Жарова мазкур тушунчани тергов ҳаракатларини ўтказиш ва дастлабки терговнинг йўналиши бўйича терговчининг ҳар қандай қарорни мустақил қабул қила олиши билан изоҳлайди¹. Унга кўра, жиноят ишини юритиш доирасида терговчи эркин қарор қабул қила олиши, ўзининг ички ишончига асосланган ҳолда ҳаракат қилиши ҳамда иш натижаларига тўлиқ жавобгарликни бўйнига олиши зарур. В.В.Горюнов терговчининг процессуал мустақиллигини икки маънода ишлатган². Кенг маънода ушбу мустақиллик деганда терговчи хизмат фаолиятини олиб борадиган идоранинг ўзида, унинг иш фаолиятидаги эркинлик демакдир. Бироқ, терговчи давлат хизматчиси эканлигини ва унинг тергов органи раҳбарига боғлиқлигини инобатга оладаган бўлсак, мазкур эркинликни тўла амалга ошириш имкони мавжуд эмас. Тор маънода эса терговчининг мустақиллиги унинг процесс бошқа иштирокчилари билан муносабатида кўринади. Умуман олганда, қонунчилигимизда терговчи мустақиллигининг аниқ ва қатъий тартибга солинмагани ҳамда бевосита бир қанча идоравий бўйсунувнинг мавжудлиги тергов жараёнига, унинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, терговчининг процессуал мустақиллигига дахл қилувчи мазкур турдаги тартиб-қоидалар унинг ижодий ишлашига, фаоллиги ва ташаббускорлигига ҳам таъсир қилади. Терговчи нафақат қонун нормаларига асосланган ҳолда, балки адолат, виждон каби ахлоқий мезонларига ҳам таянган ҳолда фаолият олиб боради. Шунинг учун ҳам ушбу касбнинг мавқеини ошириш тергов сифатининг ошишига ҳам хизмат қилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, терговчининг процессуал мустақиллиги жиноят иши материалларига

¹ Жарова А.Е. Процессуальная самостоятельность следователя в уголовном процессе. ЧОУ ВО «Сибирский юридический университет», г. Омск. <https://conf.siblu.ru/processualnaya-samostoyatel'nost-sledovatelya-v-ugolovnom-processe>

² Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата. <https://wiselawyer.ru/poleznoe/58817-processualnaya-samostoyatel'nost-sledovatelya-svete-reformy-sledstvennogo-apparata>

асосланган ҳолда ва ички ишончидан келиб чиқиб қарор қабул қилишда кўринади.

Терговчи терговнинг йўналиши ва тергов ҳаракатларини юритишга оид барча қарорларни, прокурор рухсатини олиш қонунда назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, мустақил равишда қабул қилади. Аммо, терговчининг мустақиллиги фақат шу масалаларда кўринади, дейиш хато фикр. Дастлабки терговни олиб бориш давомида процесснинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро муносабатида ҳам унинг мустақиллигининг белгилари кўзга ташланади. Жумладан, терговчи прокурорнинг ЖПК 36-модда 3-қисмида назарда тутилган кўрсатмаларига рози бўлмаса, ўз эътирозларини ёзма равишда баён қилган ҳолда ишни юқори турувчи прокурорга тақдим этишга ҳақли эканлиги ҳам унинг процессуал мустақиллигини таъминловчи кафолатлардан бири ҳисобланади. Худди шундай кафолат тергов бошқармаси, бўлими, бўлинмаси, гуруҳининг бошлиғи ва унинг ўринбосарининг берган кўрсатмалари устидан прокурорга шикоят қилиш тартиби орқали ЖПКнинг 37-моддасида ҳам белгилаб қўйилган.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, тергов органи раҳбарининг бир қанча ваколатлари мавжудки, улар мазмунан терговчининг мустақиллигига дахл қилади. Хусусан, тергов органи раҳбарининг терговчига ижро қилиниши мажбурий бўлган кўрсатмалар бериши устидан фақат хизмат бўйсунуви тартибида шикоят қилиш мумкинлиги, юқори турувчи органга берилган шикоятни кўриб чиқишнинг аниқ механизми қонунчилигимизда акс этмаганлиги, тергов органи раҳбарида жиноят иши доирасида терговчини иш юритиш жараёнидан четлатиш билан боғлиқ ваколатнинг мавжудлиги. Жиноят-процессуал қонунчилик суд, прокурор ва тергов органи раҳбарига терговчининг фаолиятини назорат қилиш бўйича зарур ваколатлар берган бўлсада, мазкур мансабдор шахслар терговчининг жиноят иши доирасида мустақиллигига дахл қила олмайди. Бунда назорат мавжуд бўлиб, бироқ у терговчининг ҳар бир процессуал ҳаракатни амалга оширишига ёки ҳар бир процессуал қарор қабул қилишига тўсқинлик қилмайди. Улар терговчининг жиноятни фош қилиш бўйича фаолиятини, ташаббусларини қўллаб қувватлаши, унинг ички ишончини ҳурмат қилишлари, турли хилдаги маъмурий тартибларни белгилаб терговчининг иш услубига халақит бермасликлари керак. Бунда ҳақиқатни аниқлаш йўлида амалга ошириладиган барча процессуал ҳаракатлар қўллаб қувватланиши лозим.

Терговчининг мустақиллиги жиноят иши бўйича дастлабки тергов жараёнига унинг жавобгар эканлигида ҳам кўринади. Бошқача айтганда, жавобгарлик терговчи мустақиллигининг белгиларидан бири ҳисобланади. Дастлабки тергов жараёнида тергов функциясини қўллаш

жиноятчиликка қарши курашиш, баъзи ҳолларда, ишда қатнашаётган иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашни назарда тутиши мумкин. Лекин бу чеклашлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ЖПК ва бошқа қонунларда назарда тутилган кафолатларга риоя этилган ҳолда амалга оширилади¹. Дастлабки тергов барча терговчилар учун умумий бўлган ва уларнинг фаолиятини асосий йўналишларини белгилаб берувчи бевосита процессуал вазифаларга эга. Улар ЖПКнинг 2-моддасида назарда тутилган умумий вазифалардан келиб чиқади.

Баъзи олимлар терговчининг вазифаси жиноят ишини тергов қилиш деб умумий қоида билан чекланишади². Лекин бундай ёндашув дастлабки терговни мазмун, моҳиятини очишга ёрдам бермайди. Амалдаги қонунларнинг таҳлили бу босқичнинг олдида бир қанча аниқ вазифалар ётганини кўрсатади ва булар терговчининг процессуал фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Терговчида процессуал мустақилликнинг мавжудлиги ундаги мавжуд ваколатлар чегараси билан белгиланади. Қаерда унинг мустақиллиги чекланадиган бўлса, ўша ерда унинг ваколатлари ҳам чегараланади (масалан, тергов ҳаракатларини ўтказиш учун суднинг қарори талаб этиладиган ҳолатлар). Шунингдек, терговчининг мустақиллиги унинг ўз ваколатларидан фойдаланишидаги кафолат ҳисобланади.

Жиноят-процессуал қонунчиликдан ташқари, жиноят ҳуқуқ ва маъмурий ҳуқуқда ҳам терговчининг мустақиллиги кафолатлари мустаҳкамланган. Жумладан, тергов қилишга аралашиш, яъни ишни ҳар томонлама, тўла ва холисона ўрганилишига тўсқинлик қилиш мақсадида терговчига турли шаклда қонунга хилоф равишда таъсир ўтказиш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган (ЖК 236-модда). Бундан ташқари, хизмат вазифасини бажараётган ҳокимият вакилининг қонуний фаолиятига ёки фуқаровий бурчини бажараётган шахсга фаол қаршилиқ кўрсатганлик учун ҳам жиноий, маъмурий жавобгарлик белгиланган бўлиб, мазкур ҳолат ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходимлар, шунингдек терговчи фаолиятининг кафолатларидан бири саналади.

Терговчи процессуал мустақиллигини бошқа бир ҳолат билан ҳам изоҳлаш мумкин, масалан, у жиноят содир этилганлиги тўғрисида маълумотларга эга бўлади. Ҳеч бир ташқи таъсирларсиз жиноят ишини қўзғатиб тергов ҳаракатларини ўтказишни бошлайди ва иш ҳолатларидан келиб чиқиб, терговни олиб боради. Ҳеч ким, на прокурор ва на тергов бўлими бошлиғи унинг ўз мажбуриятларини қачон

¹ Уголовный процесс: учебник /коллектив авторов; под общ. ред. В.А. Лазаревой. - М.: ЮСТИЦИЯ, 2015. - 656 с.

² Уголовный процесс: Учебник для вузов /Под общ. ред. В.И. Радченко. - 24 изд., перераб. и доп. - М.: Юстицинформ, 2006. - 784 с.

бажариши юзасидан топшириқ бера олмайди, процессуал жиҳатдан мустақил ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам баъзи олимлар¹ терговчининг мустақиллигини дастлабки терговнинг умумий шартларига киритиш зарурлигини таъкидлашган. Бизнингча, терговчининг мустақиллиги “умумий шартлар”дан ҳам кенгроқ тушунча бўлиб, жиноят процессида устувор аҳамият касб этади. Дастлабки терговнинг мазкур қоидага риоя қилинмаган ҳолда ўтказилиши жиноят-процессуал қонунчилигининг вазифаларини таъминлашга ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатади. Жиноят процесси бўйича принциплар ушбу соҳада амалга оширилиши учун асос бўладиган умумий қоидаларни ўзида мужассамлаштиради. Мазкур соҳадаги фаолият йўналишлари қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилар экан, ушбу фаолиятга асос бўлувчи асосий қоидалар (принциплар) ҳам мустаҳкамланиши лозим. Бундан келиб чиқиб, терговчининг мустақиллиги масаласини жиноят процессининг принципига тенглаштириш мумкин ва бунинг қонун даражасида мустаҳкамлаш керак, деб ўйлаймиз. Хусусан, ЖПКга янги “Терговчининг процессуал мустақиллиги” деб номланган 14¹-модда киритиш лозим ва унда:

1) жиноят иши бўйича дастлабки терговни амалга оширишда терговчилар фақат Конституция ва қонунга бўйсундилар;

2) терговчи мустақил равишда терговни амалга оширади, тергов ва бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш юзасидан қарорлар қабул қилади, ушбу Кодексда белгиланган тартибда прокурор ва суднинг рухсати талаб этиладиган ҳолатлар бундан мустасно;

3) терговчининг жиноятларни тергов қилиш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралаштиришга йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши белгиланиши зарур.

Терговчи дастлабки терговни амалга ошириш чоғида жиноят процессининг иштирокчилари билан ҳуқуқий муносабатга киришади. Терговчи жиноят ишини кўзғатиш ёки кўзғатишни рад этиш, гумон қилинувчини ушлаш, эҳтиёт чорасини танлаш (қамоққа олиш ва уй қамоғидан ташқари), жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб этиш, экспертиза тайинлаш ҳақидаги ва бошқа қарорларни мустақил қабул қилади. Терговчи терговни режалаштириш, тергов ҳаракатлари ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш, тўпланган далилларни баҳолаш, жиноят иши бўйича қарорлар чиқариш ишларини мустақил амалга оширади. Терговчи ва унинг раҳбари (прокурор ёки тергов бошқармасининг бошлиғи) ўртасидаги процессуал

¹ Огородов А.Н. Процессуальная самостоятельность следователя в уголовном судопроизводстве. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. –М: 2017. – С.57. http://www.agprf.org/userfiles/ufiles/dis_sovet/diss/2018/Ogorodov.

муносабатлар ЖПКда аниқ тартибга солинган. Бунда терговчининг жиноятчини фош этишдаги ташаббускорлиги, маҳорати қўллаб-қувватланиши, унинг мустақиллигининг ва шу билан бирга дастлабки терговни ўз вақтида ва қонунга мувофиқ амалга ошириш учун масъулияти ошиб бориши муҳим.

Прокурорнинг дастлабки терговни назорат қилиши терговчини мустақилликдан маҳрум қилмайди ва обрўсини туширмайди, балки, аксинча, терговчининг барча ҳаракатлари қонун ҳужжатлари билан қатъий тартибга солинишини, айти пайтда, терговни амалга ошириш чоғида қонунийликка риоя этилишини таъминлайди. Терговчи ўз қарорларининг қонунийлиги ва асосланганлиги учун тўла жавобгар. Прокурор, ўз навбатида, терговчининг жиноятларни тергов қилишининг қонунда белгиланган тартибига оғишмай амал қилишини кузатиб туриши ва бу билан ҳар бир иш ҳолатларининг ҳар томонлама, тўла ва холисона текширилишини таъминлаши шарт. Шулардан келиб чиқиб айтиш жоизки, жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш терговчининг бошқа мансабдорлардан рухсат олиб қарор қабул қилиш имкониятини оқилона чегарасигача белгилаш йўлидан кетиши лозим. Ваколатли шахс сифатида терговчи қарор қабул қилиш ва процессуал ҳаракатларни амалга оширишда мустақил бўлиши ва қонунчиликда ўрнатилган тартибда ўз ваколати доирасида ҳаракат қилиши керак.

UTEBAEV SALAMAT MAQSETBAY ULI

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti tayanch doktoranti

KONTRABANDA TURLARI

Annotasiya: ushbu maqolada xorijiy mamlakatlardagi kontrabanda jinoyti turlari va ularning shakllari ko'rib chiqilgan, shuningdek O'rta Osiya davlatlari qonunchiligidagi mazkur jinoyat haqida to'xtalib, uning turlari umumiy taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: kontrabanda, jinoyatchilik, iqtisodiy kontrabanda, chegara, kontrabanda jinoyati predmetlari, Chelnoch savdosi.

Аннотация: В данной статье рассмотрены виды преступлений контрабанды и их формы в зарубежных странах, также в связи с этим в законодательстве среднеазиатских государств говорится об этом преступлении и дается общее описание видов преступлений контрабанды.

Ключевые слова: контрабанда, преступность, Экономическая контрабанда, граница, предметы контрабандной преступности, челночная торговля.

Annotation: This article examines the types of smuggling crimes and their forms in foreign countries, and in this regard, the legislation of the Central Asian states refers to this crime and provides a general description of the types of smuggling crimes.

Keywords: smuggling, crime, Economic smuggling, border, contraband crime items, shuttle trade.

Norasmiy holatda kontrabanda bu – savdo, qonuniy holatda esa tovarlarni noqonuniy tashish hisoblanadi. Vaqt o'tishi bilan Kontrabanda ham asta-sekin joriy qilinib (tarqalib), kontrabanda qilinadigan tovarlarning xilma-xilligi ortib, diversifikatsiyalangan. Odam olib o'tishdan tortib kundalik tovar va boshqa buyimlar chegara orqali har kuni turli joylarga olib o'tilgan. Urushlar ham odamlar, qurol-yarog' va o'q-dorilar kontrabandasi va boshqa kontrabandalar bilan kuchli bog'liqlikka ega bo'lgan va bu jinoyatning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, qonunchilik tizimidagi korrupsiya va insonning turli xil talabi uzoq vaqt davomida kontrabanda biznesini kuchaytirdi. Yillar davomida kontrabanda tarkibi mohiyati muayyan predmetlarning chegaradan noqonuniy olib o'tilishi bilan cheklangan. Iqtisodiy va jinoyat-huquqiy siyosatning xususiyatlari va ularning takomillashishi sabab, jinoiy javobgarlik belgilanadigan predmetlar doirasi ham o'zgargan, shuningdek jinoyat tarkibining konstruktiv belgisi sifatida "chegara" tushunchasining o'zi ham muayyan o'zgarishlarga yuz to'tgan. Chegaralarning paydo bo'lishi bilan bu jinoyat ham vujudga kelgan, shu o'rinda fransuz faylasufi, tarixchisi Paul-Michel Doria Foukault tomonidan bildirilgan ushbu fikrlarni keltirib o'tish urinli: "O'lik, qo'zg'almas, nodialektik, harakatsiz bo'lgan chegara insonning tabiiy faoliyatiga, ya'ni savdo-sotiqqa sanksiyalar quya boshladi"¹.

Shakli jihatidan o'zgarishlarga uchragan lekin mazmuni jihatdan o'zgarmagan bu jinoyatning tarixiy rivojlanish davrlaridagi turlariga to'xtalib o'tsak.

1. Faoliyati bo'yicha mazkur jinoyatning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

1909 yil Gonkongda tuzilgan Bojxona va aksiz departamenti (C&ED) kontrabandaga qarshi strategiyasida kontrabanda faoliyatini quyidagi uchta toifaga ajratgan:

- Guruh faoliyati va sindikatlarni o'z ichiga olgan tashkillashtirilgan ishlar;
- Sayohat paytida odamlar chet eldan boj to'lanadigan tovarlarni (masalan, sigaretalar, spirtli ichimliklar va uglevodorod moylari) olib kelishlarining alohida holatlari;
- Go'sht, parranda go'shti, yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvonlar va o'simliklar turlari va h.k. kabi organlarning tegishli ruxsatisiz turli qonuniy, ammo noyob narsalarni olib kirishni o'z ichiga olgan litsenziyalash jinoyatlari².

2. Yaqin Sharq tajribasiga asoslanib, kontrabanda jinoyatining shakllarini quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- ***Tigarat al-shanta:*** sumka(xalta) bilan savdo qilish.

¹ Foucault, M. (1970) Questions of Geography. In Power/knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977, ed. C. Gordon, 1980, 63–77. New York: Pantheon Books.

² <http://www.customs.gov.hk/>

➤ Kontrabandaning ikkinchi toifasi **tahrib/tigara bil-leyl** bo'lib, tungi kontrabanda/tungi savdoni bildiradi.

➤ Kontrabandaning uchinchi shakli **tahrib bahri** (dengiz orqali olib o'tish)¹.

3. Kontrabanda predmetlarining tipologiyasi:

Mahsulot turiga ko'ra kontrabandani quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin:

a) predmetlarning kontrabandasi

I. Qonuniy tovarlar kontrabandasi: bu hisobotda mavjud kontrabandaning eng keng tarqalgan shakllari. Yuridik tovarlarni etarli ruxsatsiz yoki vakolatsiz tashish bojxona yig'implaridan qochish uchun narxlarni hisob-kitob qilish, tovarlar miqdorini hisobga olish, shuningdek, soliqdan ozod qilish uchun ba'zan ortiqcha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Mahalliy siyosiy yoki mafiya rahbarlarining yordami bilan mahalliy bozorlarda tovarlar qayta sotiladi.

II. Chelnoch savdosi (**Shuttle Trade**): Chelnoch savdosi tovarlarni arzonroq yoki arzonroq narxda sotib olish va ularni nisbatan yuqori narxda mahalliy bozorda sotish uchun chegaradan o'tgan savdoni anglatadi. Yuqori foyda olish uchun kontrabandachilar xaridor uchun mos bo'lmagan kichik miqdorni import qilishadi. Savdo odatda sayyohlar yoki migrantlar va boshqalar shaklida amalga oshiriladi.

III. Noqonuniy tovarlar savdosi:

Giyohvand moddalar savdosi: Giyohvand moddalar va vositalar kontrabandasi hozirgi dunyodagi eng dolzarb muammolardir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Giyohvand moddalar va jinoyatlar bo'yicha boshqarmasi har yili kontrabanda mahsulotlarini etishtirish, ishlab chiqarish va savdosi haqida hisobot e'lon qiladi. Dunyo bo'ylab terroristik guruhlar va ba'zi nodavlat idoralar bunday noqonuniy biznes bilan shug'ullanadi. Masalan, Afg'onistonda joylashgan "Tolibon" terrorchilik guruhi dunyodagi ko'knorining asosiy qismini etishtiradi.

Hisob-kitoblarga ko'ra, dunyodagi geroinning 90% dan ortig'i urushdan vayron bo'lgan mamlakatdan kelgan.

Qurol savdosi: Dunyoda terroristik tashkilotlar sonining ko'payishi bilan qurol va portlovchi moddalar savdosi ham ortgan bo'lishi mumkinligini osongina hisoblash mumkin. Ammo bu savdosi haqida haqiqiy statistika mavjud emas. Giyohvand moddalar ishlab chiqaruvchi mamlakatlarda dori vositalarini etkazib berish evaziga qurol almashiladi. SIPRI axborot byulletenining 2023 yilgi Xalqaro qurol-yarog' etkazib berish tendensiyalari bo'yicha bergan ma'lumotlariga ko'ra, Evropa davlatlari tomonidan asosiy qurollarning importi 2014-2018 va 2019-2023 yillar oralig'ida 94 foizga oshdi,

¹ Husken, Thomas, (2017) The practice and culture of smuggling in the borderland of Egypt and Libya, International Affairs, 93:4, Published by Oxford University Press on behalf of The Royal Institute of International Affairs. P. 898 & 915.

xalqaro qurol etkazib berishning global hajmi esa 3,3 foizga kamaydi. Umuman olganda, boshqa barcha mintaqalarga qurol etkazib berishning pasayishi kuzatildi, ammo Osiyo, Okeaniya va yaqin SHarq davlatlari qurollarni Evropa mamlakatlariga qaraganda ancha katta hajmda import qilishni davom ettirdilar. 2019-2023 yillardagi 10 ta eng yirik qurol import qiluvchilardan to'qqiztasi, shu jumladan uchta eng yirik — Hindiston, Saudiya Arabistoni va Qatar — Osiyo va Okeaniya yoki yaqin Sharqda joylashgan. Ukraina 2022-2023 yillarda 30 dan ortiq davlatlardan asosiy qurollarni etkazib berganidan keyin dunyodagi to'rtinchi yirik qurol importchisi bo'ldi.

Dunyodagi eng yirik qurol etkazib beruvchi AQSH qurol eksporti 2014-18 va 2019-2023 yillar oralig'ida 17 foizga o'sdi, Rossiyadan eksport esa ikki baravar kamaydi (-53 foiz). Fransiyadan qurol eksporti 47 foizga o'sdi va u Rossiyadan oldinda bo'lib, dunyodagi ikkinchi yirik qurol etkazib beruvchiga aylandi¹.

Yovvoyi tabiat kontrabandasi: Yovvoyi tabiat kontrabandasi ham mashhur va qadimiy faoliyat turi bo'lib kelgan, chunki aristokratlar o'zlarining sevimli mashg'ulotlarini saqlash va mag'rurlik uchun ishlatishni rivojlantirganlar. Butunjahon yovvoyi tabiat jinoyati hisobotiga ko'ra, har yili qo'riqlanadigan yovvoyi tabiatning 900 000 ga yaqin jo'natilishiga ruxsat berilgan, bunda ruxsatnomalarning aksariyati firibgarlik yo'li bilan olingan. Hisobot, shuningdek, Yovvoyi tabiatga qarshi jinoyatlar bo'yicha xalqaro konsortsium (World Wildlife Crime Report) bazasida ko'rsatilgan².

Madaniy boyliklar: Madaniy ashyolarni turli yo'llar bilan olib o'tish o'rta asrlardan beri keng tarqalgan. Muzeydan yoki arxeologik yodgorliklardan talon-taroj qilish va ularni qora bozorda sotish xalqaro muammoga aylandi. INTERPOLning 2018-yil 21-fevraldagi hisobotiga ko'ra, madaniy yodgorliklarni saqlab qolish bo'yicha global operatsiya natijasida 41 mingdan ortiq ob'ektlar tiklangan. Tiklangan ob'ektlar orasida tangalar, mebellar, rasmlar, musiqa asboblari, arxeologik buyumlar va haykallar bor.

b) Odam kontrabandasi:

Odamlar har doim yaxshi hayot kechirish uchun imkoniyatlar izlagan. Siyosiy beqarorlik, muvaffaqiyatsizlik holati, iqtisodiy tanazullik, shuningdek, urushning boshlanishi odamlarni bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tishga majbur qilgan. Aspirant muhojirlar ham odam savdosi va boshqa shakllar orqali ekspluatatsiyaga uchragan. XXI asrda muhojirlarning kontrabandasi, ayniqsa Suriya, Iroq va Myanmadagi etnik tozalash qurbonlari kabi urush bo'lgan mamlakatlardan migratsiya bo'yicha oldingi rekordlardan oshib ketdi. Aynan shu holat barcha hududlarda kontrabandachilar uchun juda foydali bo'lgan.

¹ <https://www.sipri.org/publications/2024/sipri-fact-sheets/trends-international-arms-transfers-2023>

² <https://icccwc-wildlifecrime.org/>

c) Axborot kontrabandasi

Onlayn biznes tashkil etilganidan beri mashhur bo'ldi. Boshqa tomondan, kompyuter dasturi, ayniqsa xakerlar kontrabanda dunyosining yana bir aktyoriga aylandi. Kontrabandachilarni noqonuniy biznesida qo'llab-quvvatlash uchun xakerlarni jalb etish haqida xabarlar e'lon qilingan.

Umumiy kontrabanda:

Bu turdagi kontrabanda predmetlariga yuqoridagilarga kirmaydigan jinoyat predmetlarini kiritishmiz mumkin: Yoqilg'i kontrabandasi, tamaki mahsulotlari va alkogolli ichimliklar kontrabandasi, elektron tovarlar savdosi (mobil telefonlar, soatlar, tibbiy asboblari va boshqalar), oziq-ovqat mahsulotlari (choy, shakar, qizil go'sht, bodom, yong'oq va boshqalar) kontrabandasi, shaxsiy foydalanish uchun mahsulotlar kontrabandasi (dorilar, kosmetika mahsulotlari, ko'zoynaklar, zanjigalkalar va boshqalar), turli xil tovarlar kontrabandasi (to'qimachilik va maishiy mahsulotlar, oltin, temir buyumlar va boshqalar).

Biz yuqorida dunyo jinoyat qonunchiligidagi kontrabanda turlarini ko'rib chiqqan bo'lsak endi, bizga yaqin bo'lgan O'rta Osiyo davlatlari kontrabanda turlariga e'tibor qaratamiz.

MDH davlatlari uchun Namunaviy jinoyat kodeksida tajovuz ob'ektidan kelib chiqib, ikki turdagi kontrabanda farqlanadi: birinchi – kontrabanda (198-modda); ikkinchisi – iqtisodiy kontrabanda (278-modda). Ushbu namunaviy kodeksning 198-moddasida ko'rsatilgan kontrabanda jinoyatining predmeti sifatida giyohvand moddalar, psixotrop, kuchli ta'sir qiluvchi, zaharli va boshqa xavfli moddalar, qurol-yarog', harbiy texnika, ommaviy qirg'in qurollari va boshqa xavfli modda, vosita yoki predmetlar nazarda tutilgan¹.

Qozog'iston Respublikasi JKning "Iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoiy huquqbuzarliklar" degan 8-bobida 234-modda "Iqtisodiy kontrabanda" uchun hamda "Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoiy huquqbuzarliklar" deb nomlangan 10-bobda 286-modda "Muomaladan olingan yoki muomalasi cheklangan ashyolar kontrabandasi" uchun javobgarlik belgilangan²;

Tojikiston Respublikasi JKning "Kontrabanda" deb nomlangan 289-moddasi "Iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar" deb nomlangan 27-bobda joylashgan.

Tojikiston Respublikasida kontrabanda uchun javobgarlikning o'ziga xosligi shundaki, ushbu moddada O'zR JK 182 va 246-moddalari birlashgan holda mujassam bo'lgan. Ya'ni, ushbu moddaning dastlabki ikkita qismida iqtisodiy kontrabanda, keyingi uchta qismida esa, jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan kontrabanda uchun javobgarlik belgilangan. Boshqacha aytganda,

¹ <https://www.cisatc.org/1289/9115/135/9126/9129/241>

² Уголовный Кодекс Республики Казахстан/https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252

Tojikistonda har ikkala jinoyat tarkibi yagona moddaning turli qismlarida taqiqlangan¹;

Turkmaniston Respublikasi JKning “Kontrabanda” deb nomlangan 276-moddasi “Iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish tartibiga qarshi jinoyatlar” deb nomlangan 27-bobda joylashgan.

Turkmaniston Respublikasida ham Tojikistondagi kabi iqtisodiy va jamoat xavfsizligiga qarshi kontrabanda yagona moddadan o‘rin olgan. Turkmaniston JK 276-moddasining dastlabki ikkita qismida iqtisodiy kontrabanda, keyingi ikkita qismida esa, jamoat xavfsizligiga qarshi kontrabanda uchun jinoiy javobgarlik mustahkamlangan²;

Qirg‘iziston Respublikasida 231-modda iqtisodiy kontrabanda va 285-modda Qirg‘iziston Respublikasi bojxona chegarasidan o‘tkazishning maxsus qoidalari belgilangan predmetlarning kontrabandasi uchun ikkita maxsus moddalarda javobgarlik belgilangan³;

O‘zbekiston Respublikasi 1994-yil 22-sentyabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksida ko‘rib chiqilayotgan mazkur jinoyatga oid javobgarlik Jamoat havfsizligiga qarshi jinoyatlar bobida joylashgan “Kontrabanda” deb nomlanuvchi 246-moddasida ko‘rsatilgan.

Xususan mazkur moddaning predmeti sifatida - kuchli ta‘sir qiluvchi, zaharli, zaharlovchi, portlovchi moddalar, radioaktiv materiallar, portlatish qurilmalari, qurol-yarog‘, o‘qotar qurolni, o‘q-dorilarni yoki o‘qotar qurolning asosiy qismlarini, shuningdek giyovandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalarni yoki diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlikni targ‘ib qiluvchi materiallar, shuningdek, YAdroviy, kimyoviy, biologik va ommaviy qirg‘in qurolining boshqa turlarini, shunday qurollarni yaratishda foydalanilishi mumkinligi ayon bo‘lgan material va moslamalarni, radioaktiv materiallar ko‘rsatilgan.

246-modda dispozitsiyasida nazarda tutilmagan predmetlar O‘zbekiston bojxona chegarasidan noqonuniy o‘tkazilishi JK 182-moddasi “Bojxona to‘g‘risidagi qonunchilikni buzish” bilan javobgarlik nazarda tutish belgilangan. Ya‘ni bu modda Iqtisodiy ob‘ektlarga qarshi jinoyatlar bobida joylashtirilgan lekin unga nisbatan “Iqtisodiy kontrabanda” tushunchasi ishlatilmagan. Bundan kelib chiqadiki kontrabanda tushunchasi faqat 246-modda bilan cheklangan.

Natijalar Mazkur moddalarda nazarda tutilgan qilmishlarni sodir etish usullari bir xil, ammo kontrabandaning muhim farq qiladigan predmetlari va tajovuz obektlari turli xil.

¹ Уголовный кодекс Республики Таджикистан/https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325

² Уголовный кодекс Туркменистана/https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286

³ Уголовный Кодекс Кыргызской Республики/ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065

Yuqoridagilardan xulosa qilgan holda biz kontrabandaning qo'yidagi turlarini bo'lib ko'rsatishimiz mumkin:

kuchli ta'sir etuvchi, zaharli, zaharlovchi moddalar kontrabandasi; radioaktiv, portlovchi moddalar qurol-yarog', portlatish uskunalari, o'qotar qurol, o'q-dori yoki harbiy texnikalar kontrabandasi; yadroviy, kimyoviy, biologik yoki boshqa turdagi ommaviy qirg'in qurollari, ommaviy qirg'in qurollarini yaratishda foydalanilishi mumkin bo'lgan materiallar, texnologiyalar, ilmiy- texnik ma'lumot va qurilmalar kontrabandasi; giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar, ularning analoglari va prekursorlari kontrabandasi; badiiy, tarixiy, arxeologik yoki boshqa madaniy qimmatliklar (boyliklar) kontrabandasi; noyob yovvoyi hayvonlar va suv biologik resurslar kontrabandasi; naqd pul mablag'lari va (yoki) pul vositalarini kontrabandasi; alkogol mahsulotlari va tamaki mahsulotlari kontrabandasi; strategik muhim xomashyolar kontrabandasi; diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlikni targ'ib qiluvchi materiallarni kontrabandasi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kontrabanda *ikki qirrali qilich sifatida qaralmoqda, agar u nazorat qilinmasa iqtisodiyat ham davlat tizimi ham izdan chiqishi mumkin*. Shuning uchun ham davlat qurilishi siyosatida kontrabanda har doim xavf tug'dirib kelgan. Qolaversa, iqtisodiy taraqqiyot va inson hayotini yaxshilash uchun kontrabandaning ildizini aniqlash, mohiyatini tushunish uchun uni chuqur o'rganish kerak.

AMETOVA NURJAMAL QUDAYBERGENOVNA

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti doktoranti

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI JINOYAT QONUNCHILIGIDA QO'SHIMCHA JAZO VA ULARNING TURLARI

Аннотация: *Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligida jinoiy jazo tushunchasi, jinoiy jazolarning tizimi, ularning asosiy va qo'shimcha jazolarga bo'linishi, qo'shimcha jazolar turlari, ularning jazo tayinlash tizimida tutgan o'rni tahlil qilingan.*

Калит so'zlar: *jazo, asosiy jazolar, qo'shimcha jazolar, muayyan huquqdan mahrum qilish, dekriminalizatsiya, maxsus unvonlar, harbiy unvonlar.*

Аннотация: *в данной статье анализируется понятие уголовного наказания в уголовном законодательстве Республики Узбекистан, система уголовных наказаний, их разделение на основные и дополнительные наказания, виды дополнительных наказаний, их роль в системе назначения наказания.*

Ключевые слова: *наказание, основные наказания, дополнительные наказания, лишение определенных прав, декриминализация, специальные звания, воинские звания.*

Abstract: *this article analyzes the concept of criminal punishment in the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan, the system of criminal penalties, their division into*

basic and additional punishments, types of additional punishments, their role in the sentencing system.

Keywords: *punishment, basic punishments, additional punishments, deprivation of certain rights, decriminalization, special ranks, military ranks.*

Hozirgi zamon jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir etgan shaxsga jazo turlarini to'g'ri tanlab ularni qonuniy tayinlash ham muhim ahamiyatga ega.

Jazo jinoyat huquqining muhim institutlaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda, jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning asosiy shakllaridan hisoblanadi. Jazo jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo'llanadigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasidir¹.

O'zbekiston Jinoyat qonunida jazolarning 10 ta turi mavjud bo'lib, shundan 8 tasi asosiy, 1 tasi ham asosiy ham qo'shimcha, 1 tasi faqat qo'shimcha jazo sifatida qo'llaniladi. Ular quyidagilar: jarima, muayyan huquqdan mahrum qilish, majburiy jamoat ishlari, ahloq tuzatish ishlari, xizmat bo'yicha cheklash, ozodlikni cheklash, intizomiy qismga jo'natish, ozodlikdan mahrum qilish, umrbod ozodlikdan mahrum qilish, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish.

Bunda xizmat bo'yicha cheklash yoki intizomiy qismga jo'natish tariqasidagi jazolar faqat harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llaniladi. Mahkumlarga asosiy jazolardan tashqari qo'shimcha jazo harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi ham qo'llanilishi mumkin. Muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin².

Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, bizning jinoyat qonunimizda faqat ikki xil jazo (muayyan huquqdan mahrum qilish va harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish) qo'shimcha jazo hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi qabul qilinganining dastlabki yillarida jinoyat qonunida 2 xil turdagi birinchisi, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish (52-modda) va ikkinchisi, mol-mulkni musodara qilish (53-modda) kabi qo'shimcha jazo turlari mavjud edi. Unga ko'ra, 53-modda quyidagicha mazmunga ega edi: mol-mulkni musodara qilish mahkumning mulki bo'lgan mol-mulkning hammasini yoki muayyan qismini haq to'lamasdan majburiy ravishda davlat mulkiga o'tkazishdan iboratdir. Mol-mulkni musodara qilish sud tomonidan faqat Jinoyat kodeksi Maxsus qismining moddasida nazarda tutilgan bo'lsagina tayinlanishi mumkin. Mahkumning oilasi normal turmush kechirishi uchun zarur bo'lgan uy-joy, kvartira, uy anjomlari hamda jihozlari, kiyimlar va boshqa

¹ Rustambaev M.X. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Umumiy qism // Toshkent. "Yuridik adabiyotlar publish". 2023.

² O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi T.: "Adolat", 2021.

buyumlar musodara qilinmaydi¹. Lekin, 2001-yil 29-avgustdagi O'zbekiston Respublikasining "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-processual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 254-II-sonli qonuni bilan Jinoyat kodeksidan 53-modda dekriminalizatsiya qilingan (chiqarilgan). Natijada jinoyat qonunimizda faqat bitta turdagi qo'shimcha harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi mavjud.

Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi jinoiy jazo sifatida asosiy jazoga qo'shimcha jazo tariqasida qo'llanilishi mumkin. Ushbu jazo chorasining mohiyati shundan iboratki, u mahkumlarga nisbatan ma'naviy mazmunda jafo keltirib, mahkumning ayrim imtiyozlardan mahrum bo'lishiga sabab bo'ladi. Mazkur jazo jinoyat qonuniga muvofiq, shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir qilgan bo'lsagina, tayinlanadi. Bunda sud hukm e'lon qilish vaqtida yoki jinoyat sodir etish vaqtida sudlanuvchi unvonga ega bo'lgan xizmatda faoliyat ko'rsatayotgan bo'lishi lozimligini nazarda tutmaydi. Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish xizmatni o'tayotgan, zahiraga o'tkazilgan yoki nafaqaga chiqqan va boshqa barcha holatdagi shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish sud ishning barcha holatlarini tekshirib bo'lganidan so'ng kelgan xulosasi asosida, sudlanuvchining harbiy yoki maxsus unvonga loyiq emasligini belgilaganda qo'llanilishi mumkin bo'ladi. Shunday qilib, ushbu jazoni qo'llashdagi har bir holatda, sudning hukmida, albatta, bu jazoni qo'llash lozimligi asoslanib berilishi kerak. Bunday hollarda odatda, nafaqat jinoyatning og'ir ekanligiga, balki jinoyat sudlanuvchining unvoniga aloqadorligiga, aybdor shaxs bo'yicha to'plangan ma'lumotlarga, unvon qanday, qaysi yo'l bilan qo'lga kiritilganligiga (qonuniy yoki noqonuniy) va boshqa holatlarga qarash lozimdir.

Sud hukmi bilan shaxs oliy maqomga ega bo'lmagan harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilinishi mumkin. Bunday unvonlarga, xususan, polkovnik va ungacha bo'lgan unvonlar hamda maxsus unvonlardan polkovnik unvoniga o'xshash unvonlar kiradi. Shunga e'tibor qilish lozimki, harbiy unvonlar O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining serjant va ofitser tarkibidagi xizmatchilariga nisbatan beriladigan unvonlardir. Maxsus unvonlar esa, bojxona xodimlari, soliq organi xodimlari, prokuratura, IIV xodimlari, Favqulodda vaziyatlar vazirligi xodimlari hamda shunday unvonlar belgilangan boshqa xizmat xodimlariga beriladi².

¹ O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 11-apreldagi "Davlat mukofotlari to'g'risida"gi O'RQ-473-sonli Qonuni, 3-modda // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.04.2018., 03/18/473/1058-son.

² O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi T.: "Adolat", 2021.

Oliy harbiy va maxsus unvonlar hamda davlat mukofotlariga ega shaxslarga nisbatan, sud faqat ushbu unvonlarni va mukofotlarni bergan organlarga jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxsni ushbu unvondan mahrum qilish bo'yicha taqdimnoma kiritishi mumkin. Shunday qilib, shaxsni unvon yoki mukofotdan mahrum qilish bo'yicha oxirgi qaror ushbu unvonni bergan organga bog'liqdir.

Oliy harbiy unvonlar – bu yuqori ofitser tarkibiga kiruvchi shaxslarga nisbatan beriladigan unvonlar (general-mayor, general-leytenant, general-polkovnik, armiya generali). Oliy maxsus unvonlarga xuddi shunday unvonlarni beruvchi organlar tomonidan beriladigan unvonlar kiradi.

Oliy harbiy va maxsus unvondan mahrum qilingan shaxslar, shu bilan birga, davlat mukofotlaridan ham mahrum etiladi. Davlat mukofotlari – bu xalq oldida ko'rsatgan xizmatlari, xayriya faoliyati, ta'lim-tarbiya, sog'liqni saqlash, davlat qurilishi, ma'naviyat, san'at, madaniyat, ilm-fan, iqtisod, vatanni himoya qilish yo'lidagi xizmatlari uchun fuqarolarni rag'batlantirish usulidir. Bular "O'zbekiston Qahramoni" unvoni, O'zbekiston Respublikasining ordenlari, medallari, faxriy unvonlari va Faxriy yorlig'i.

Shuni nazarda tutish kerakki, sudlanuvchilar Jinoyat kodeksining 52-moddasida ko'rsatilmagan boshqa unvon va mukofotlardan mahrum qilinishlari mumkin emas. Xususan, sud ilmiy darajalari va unvonlari (masalan, fan doktori, fan nomzodi, katta ilmiy xodim unvonlari, docent, professor) dan mahrum etilishi mumkin emas hamda shunga o'xshash sport va professional unvonlardan ham mahrum etolmaydi. Bundan tashqari, sudlanuvchi xorijiy davlatlar tomonidan berilgan unvonlardan ham mahrum qilinmaydi [3, 409].

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining 161-moddasiga muvofiq, mahkumni harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish to'g'risida hukm chiqargan sud hukmining nusxasini shu unvonni bergan organga yuboradi. Zahiradagi harbiy xizmatchiga taalluqli hukm nusxasi uning yashash joyidagi mudofaa ishlari bo'limiga yuboriladi. Unvon bergan organning mansabdor shaxsi mahkumni unvondan mahrum qilish to'g'risidagi yozuvni belgilangan tartibda tegishli hujjatlarga kiritadi, bu unvon bilan bog'liq huquq va imtiyozlarni tugatish choralarini ko'radi hamda hukm chiqargan sudga hukmning nusxasi olingan kundan boshlab bir oylik muddat ichida uning ijro etilganligi haqida xabar qiladi¹.

Jinoyat qonunidagi ham asosiy ham qo'shimcha jazo tarzida qo'llanilishi mumkin bo'lgan birdan bir jazo - bu muayyan huquqdan mahrum qilishdir. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosining mazmuni aybdorga muayyan mansabni egallash, u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishini taqiqlashdan iborat. Muayyan huquqdan mahrum qilish aybdorning mansabi yoki ish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan jinoyatni sodir etganligi uchun asosiy

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 2006-yil 3-fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi 1-sonli qarori, 45-band, 1-xatboshi

jazo tariqasida tayinlanganda – 1 yildan 5 yilgacha muddatga, qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganda – 1 yildan 3 yilgacha muddatga belgilanadi.

Muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanishni taqiqlash deganda, aybdorning doimiy tarzda shug'ullanadigan kasbiy faoliyatini, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan mahrum etish tushuniladi. Qonunning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib shuni aytish lozimki, sud aybdorga nisbatan mazkur jazoni tayinlayotganida faqat birgina (aniq) faoliyat turi bilan shug'ullanishni taqiqlashini tushunishimiz mumkin. Shu bilan bir vaqtda, mazkur taqiqlash faqat qonuniy faoliyat turlariga nisbatan amalga oshirilishi mumkin; sud o'z hukmida mahkumni jinoiy faoliyatni amalga oshirish huquqidan mahrum qila olmaydi, chunki mazkur shaxs ayni faoliyatni amalga oshirish huquqiga umuman haqli emas va mana shunday jazo chorasi mazmunsiz va bema'ni chora bo'lib qoladi (masalan, mahkumga giyohvand moddalar, ularning analoglarini sotish bo'yicha faoliyatni amalga oshirishni man etishga yo'l qo'yish mumkin emas). Muayyan huquqdan mahrum etish muddatli jazo chorasi bo'lib, uning mohiyati nafaqat mahkumni muayyan vazifalarni bajarishdan chetlatishdan, balki uni hukmda belgilangan muddat davomida u yoki bu lavozimlarni egallash huquqidan mahrum qilish yoxud u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilishdan iborat. Shuningdek, uni hukm bilan belgilangan muddat davomida u yoki bu lavozimlarni egallash yoxud u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanish huquqidan mahrum etishdan ham iborat bo'ladi, buning maqsadi uni tegishli lavozim yoki faoliyat bilan shug'ullanish bilan bog'liq bo'lgan yangi shunga o'xshash jinoyatni sodir etish imkoniyatidan amalda mahrum etishdir.

Muayyan huquqdan mahrum etish aybdor jinoyat sodir etish vaqtida ushbu huquqqa ega bo'lgan holdagina qo'llaniladi. Agar ushbu huquqqa jinoyat sodir etgandan so'ng ega bo'lgan bo'lsa, sud bu jazo turini qo'llashi mumkin emas (masalan, transportni boshqarish huquqidan mahrum qilish). Muayyan huquqdan mahrum qilishni faqat aybdor deb topilgan shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyat mazkur shaxsning egallab turgan lavozimi bilan bevosita bog'liq bo'lgan hollarda jazo chorasi sifatida qollash mumkin. Shu munosabat bilan, Oliy sud Plenumining tushuntirishi bo'yicha, "aybdor o'zi egallagan lavozim yoki xizmat faoliyati bilan bevosita bog'liq holda jinoyat sodir etgan har bir holda, sud, jinoyatning xususiyatidan kelib chiqib, mahkumni u yoki bu mansabni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish masalasini muhokama qilishi shart. Bunday jazoni tayinlash paytida hukmning qaror qismida sudlanuvchi shug'ullanishi mumkin bo'lmagan mansab xarakteri yoki faoliyat turi aniq ko'rsatilishi kerak.

Hukm chiqarilayotgan paytda mahkum jinoyat sodir etilishi bilan bog'liq bo'lgan mansabni egallamasligi holat qo'shimcha jazo qo'llash uchun to'siq bo'lmaydi"¹.

¹ <https://lex.uz/docs/111453?ONDATE=24.09.1996>

Agarda sodir etilgan jinoyat o'zining xususiyatlari bo'yicha shaxsning egallab turgan lavozimi yoki uning faoliyati bilan bog'liq bo'lmasa, bu holda mazkur shaxs ayni shu lavozimni egallash huquqidan yoki mazkur faoliyatni amalga oshirish huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas.

Bu jazo turini qo'llashda faoliyat turi aybdorning asosiy moddiy ta'minot manbai bo'lsa (masalan, ovchilik faoliyati), unga nisbatan bu jazoni qo'llash kerak emas. Xuddi shunday tarzda sud ko'rib chiqayotgan davlat majburlovi chorasini ma'lum bir shaxslarning yagona kasbiy faoliyati (masalan, tadbirkorlik faoliyati, transport vositalarini boshqarish va shu kabilar) bo'lgan faoliyat turlarining sohiblari bo'lgan shaxslarga nisbatan tayinlanishining maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi masalasini muhokama qilishi zarur bo'ladi.

Jinoyatni sodir etganligi uchun muayyan huquqdan mahrum qilish, muddatli xarakterga ega. Muayyan huquqdan mahrum qilish jinoyat qonunida belgilangan doirada tayinlanishi kerak. Agar muayyan huquqdan mahrum qilishning muddati aniqlanmagan bo'lsa, u holda Jinoyat kodeksi Umumiy qismining qonun-qoidolari asosida hal etiladi. Sud muayyan huquqdan mahrum etish jazosini asosiy jazo sifatida ham, qo'shimcha jazo sifatida ham qonunda belgilangan muddat doirasida tayinlashi mumkin. Muayyan huquqdan mahrum qilish shaklidagi jazoning belgilangan muddati ko'rsatilmaganligi jinoyat qonunining noto'g'ri qo'llanishi sifatida qaraladi va hukmning bekor qilinishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Muayyan huquqdan mahrum qilish asosiy jazo sifatida tegishli modda sanksiyasida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsagina, qo'llaniladi. Agar muayyan huquqdan mahrum qilish Jinoyat kodeksining Maxsus qismi moddasi sanksiyasida asosiy jazo sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, qo'shimcha jazo sifatida qo'llanishi mumkin emas. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, muayyan huquqdan mahrum qilish, qo'shimcha jazo tariqasida tayinlangan bo'lsa, hukmning tavsif qismida, albatta, ko'rsatib o'tilishi kerak.

Muayyan huquqdan mahrum qilish, birinchi navbatda, jinoiy faoliyatni davom ettirishning oldini olish bilan birga, jazoning ogohlantirish funktsiyasini amalga oshirishga yo'naltirilgan. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish jazosiga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlangan bo'lsa, asosiy jazoning butun muddatiga va undan so'ng hukmda belgilangan muddatgacha davom etadi. Boshqa asosiy jazolarga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganda, uning muddati hukm qonuniy kuchga kirgan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Shaxs shartli hukm qilinganda, muddatning o'tishi hukm chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi. Agar asosiy jazo tariqasida ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish, axloq tuzatish ishlari kabi jazolardan biri tayinlangan bo'lsa, hukm qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hisoblanadi. Shuni qayd etish kerakki, muayyan huquqdan mahrum qilish tarzidagi jazo mahkumni xalq xo'jaligining u yoki bu sohasida ishlashining muayyan muddati davomidagi huquqidan mahrum

qilmaydi. Jumladan, sud aybdorning savdo sohasida moddiy javobgarlik bilan bog'liq bo'lgan mansabida faoliyat ko'rsatishini taqiqlashi mumkin. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlardan kelib chiqib, harqanday jazoni tayinlaganda uning qonuniy va insonparvarlik printsiplariga rioya qilgan holda tayinlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

BAKHODIROVA SABINA ULUGBEK KIZI

Doctoral student of Tashkent state
university of law

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF INTENTIONAL GRIEVOUS BODILY HARM

Deliberate crimes against human health pose a serious threat to society all over the world, and the Republic of Uzbekistan is no exception. Intentional crimes against health in the Republic of Uzbekistan is a serious problem that affects society and requires in-depth criminological analysis.

In most cases, intentional crimes against health are committed for various reasons. These can be personal conflicts, family disagreements, as well as external factors such as drugs or alcohol. Criminological analysis of motives makes it possible to understand what factors contribute to the commission of such crimes and how to prevent their occurrence. In Uzbekistan, as in many other countries, intentional crimes against health can have different motives, including family conflicts, domestic violence, passions, alcohol and drugs. Criminological analysis of motives helps law enforcement agencies and researchers better understand what factors contribute to the commission of such crimes and develop measures to prevent them.

In Uzbekistan, as in many other countries, intentional crimes against health are often committed in a family environment or between close acquaintances. This creates certain difficulties in the investigation and identification of the perpetrators. Criminological analysis of such cases helps to identify factors contributing to the concealment of crime and develop strategies to combat this problem. Criminological analysis also reveals the features and structure of the commission of intentional crimes against health. In Uzbekistan, such crimes are often committed within the family, between spouses or other close relatives. This creates difficulties in the investigation and identification of the perpetrators. Criminological analysis helps to identify the factors contributing to the concealment of crime and develop strategies to combat this problem.

Intentional grievous bodily harm constitutes a significant criminal offense with far-reaching implications for individuals and society. Within the realm of

criminology, understanding the underlying factors contributing to its occurrence, the resulting consequences, and effective interventions is paramount for developing evidence-based policies and interventions. This paper aims to explore these criminological aspects comprehensively, shedding light on the complexities inherent in this form of criminal behavior.

The commission of intentional grievous bodily harm is influenced by a myriad of factors spanning socio-economic, personal, and environmental domains. Socio-economic conditions such as poverty, unemployment, and social inequality create fertile ground for violence to flourish. Personal characteristics including aggressiveness, impulsivity, and a history of violence predispose individuals to perpetrate such acts. Additionally, environmental influences such as exposure to family violence, cultural norms, and societal attitudes towards violence contribute significantly to the likelihood of such crimes.

Victims of intentional grievous bodily harm endure profound physical, psychological, and social consequences. The severity of injuries, ranging from permanent disabilities to fatalities, underscores the gravity of this offense. Psychological trauma, including post-traumatic stress disorder and anxiety disorders, may persist long after the physical wounds have healed. Socially, communities are destabilized, trust eroded, and social cohesion compromised, leading to pervasive feelings of fear and insecurity.

Addressing intentional grievous bodily harm necessitates a multifaceted approach encompassing preventive measures and targeted interventions. Early identification and intervention strategies targeting individuals at risk, such as those with a history of violence or substance abuse, are imperative for preventing future occurrences. Strengthening social support systems and enhancing access to mental health services can provide vital resources for both victims and perpetrators. Educational programs promoting conflict resolution, non-violent communication, and gender equality are instrumental in challenging societal norms that perpetuate violence.

Nowadays, modern violent crime is mainly of a domestic, situational nature. However, this does not exclude the commission of a pre-planned crime provided for in article 104 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan.

As for the factors influencing the growth of violent crimes, the main ones here are the ongoing negative changes in the socio-economic, political and demographic sectors, which directly affects the decline in the standard of living of a sufficient number of people. Such a decrease contributes to an increase in domestic aggression, which in turn is the reason for the majority of violent crimes.

The first important aspect is the motive of the crime. In most cases, intentional grievous bodily harm is committed due to personal conflicts,

domestic violence or passions. Criminological analysis of these motives helps to identify the roots of the problem and develop measures to prevent them.

The criminological portrait of a violent criminal is influenced by the nature of criminal behavior. If the crime was committed on a domestic basis and is situational in nature, then in most cases the portrait may have such signs as: male, middle-aged or young, more often unemployed, without a permanent source of income, having bad habits.

According to statistical data on the socio-economic situation of the Republic of Uzbekistan, the age composition of persons who committed intentional grievous bodily harm in 2023 shows that most of all such crimes are committed by persons over 31 years old, that is, middle-aged persons.

In addition, statistics show that 90 percent of the crimes provided for in article 104 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan are committed by males.

However, there are also positive changes in the statistics of intentional grievous bodily harm. When analyzing the statistical data of the quarters for 2021-2023, it was found that the rate of committing a crime under Article 104 of the Criminal Code decreases every year. So, in January-March 2023, compared with the same period in 2021, there was a decrease in the commission of intentional grievous bodily harm (intentional infliction of bodily harm that is life-threatening at the time of causing or resulting in loss of vision, speech) - by 14.1%.

Another important aspect is the structure and organization of crimes. In Uzbekistan, this kind of crime is often committed in a family environment or between close acquaintances. This makes the investigation and identification of the perpetrators a difficult task for law enforcement agencies. Criminological analysis of such cases makes it possible to identify factors contributing to the concealment of crime and develop strategies to combat this problem.

It is also important to consider the criminological aspect of punishment for intentionally causing grievous bodily harm. Uzbekistan has strict standards of punishment for persons who have committed such crimes. However, criminological analysis shows that the effectiveness of punishment can be improved through the wider use of alternative punishment measures, such as social rehabilitation and victim assistance programs.

Attention should also be paid to the social aspects of intentional grievous bodily harm. In Uzbekistan, there is a problem of society's approach to victims of such crimes, often accompanied by stigmatization. Criminological analysis of this problem makes it possible to develop measures to improve victim support and change public opinion.

Intentional grievous bodily harm also has serious social consequences. Victims of these crimes face physical and psychological consequences that can have a long-term impact on their lives.

Based on the above, criminological analysis of such crimes helps to identify the causes and consequences, as well as develop strategies for their prevention and control. An effective solution to this problem requires the joint efforts of law enforcement agencies, public organizations and civil society.

In conclusion, a nuanced understanding of the criminological aspects of intentional grievous bodily harm is essential for developing effective strategies to prevent and address this serious offense. By addressing the underlying factors contributing to its occurrence and implementing evidence-based interventions, policymakers and practitioners can work towards creating safer communities and promoting social justice.

ЎРАЗБАЕВА ГУЛШАНОЙ ОЛИМБАЕВНА

Хоразм вилояти прокуратураси бўлим
прокурори, Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
магистратура босқичи тингловчиси

МОДДИЙ ТАЪМИНЛАШДАН БЎЙИН ТОВЛАГАНЛИК УЧУН ЖАЗО ВА ЖАВОБГАРЛИКНИНГ МУАММОЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада вояга етмаганларни ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий жиҳатдан таъминлашдан бўйин товлаш жазо тайинлашнинг ҳуқуқий асослари, ривожланиши, маъмурий жавобгарликнинг жорий қилиниши ва муаммолари ёритилган.

Шунингдек, маъмурий жавобгарликка тортишда сиртдан айблов эълон қилиш, қидирув билан боғлиқ ҳолатлар (қисқача ёритилган) ва амалдаги механизми билан қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: вояга етмаган шахс, меҳнатга лаёқатсиз шахс, жиноий жазо, жиноий жавобгарлик, маъмурий жазо, маъмурий жавобгарлик, алимент

Ўзбекистонда БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция” талабларига риоя этилишини таъминлаш, болалар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, хусусан, оилада ҳам уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўлақонли таъминлаш бўйича халқаро стандартларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш масалаларига устувор вазифа сифатида қаралмоқда. Мазкур масаланинг долзарблиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга йўллаган мурожаатномасида: “Умуман ҳар қандай жамият тараққиётида унинг келажагини таъминлайдиган ёш авлоднинг соғлом ва баркамол бўлиб вояга етиши ҳал қилувчи ўрин тутди. Шу сабабли биз ислохотларимиз кўлами ва самарасини янада оширишда ҳар томонлама етук, замонавий билим ва ҳунарни пухта эгаллаган, азму шижоатли,

ташаббускор ёшларимизга таянамиз”¹, - деб таъкидлаган. Бу жамиятнинг тараққиёти ва унинг келажакдаги ривожини прогноз қилишда ёш авлод ҳал қилувчи роль ўйнашини англатади.

Болаларнинг умуминсоний қадриятларини ҳурматлаш, оналикни муҳофаза этиш ва болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ қоидаларига содиқ бўлиш, маънавий меросни сақлаш ва ривожлантириш, юксак ватанпарварлик, софлик ва ҳалоллик руҳида тарбиялаш, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга тайёрлаш ота-оналарнинг конституциявий ва маънавий бурчидир².

Миллий қонунчиликда вояга етмаган фарзандларини моддий таъминлашдан бўйин товлаш учун жазонинг муқаррарлиги ушбу Конвенция ва бола ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар асосида ишлаб чиқилган.

Миллий ва халқаро қонунчиликда вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлаш ва ундан бўйин товлаш учун жавобгарликнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Оила кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Фуқаролик кодекси, Фуқаролик-процессуал кодекси, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги Қонун, Ўзбекистон Республикасининг “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бола ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 22.04.2019 йилдаги ПҚ-4296-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги 23-сонли “Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2009 йил 10 апрелдаги 7-сонли “Суд ҳужжатларини бажаришдан бўйин товлаш ва уларнинг ижро этилишига тўсқинлик қилиш учун жиноий жавобгарликка доир қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги, 2011 йил 20 июлдаги 6-сонли “Судлар томонидан никоҳдан ажратишга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги, 2011 йил 25 ноябрдаги 8-сонли “Судлар томонидан оталикни белгилашга оид ишларни кўришда қонунчиликнинг қўлланилиши тўғрисида”ги, 2013 йил 11 декабрдаги 21-сонли “Судлар томонидан фарзандликка олиш ҳақидаги ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги, 2016 йил 29 июльдаги 11-сонли “Судлар томонидан вояга етмаган ва вояга етган меҳнатга лаёқатсиз болалар

¹ 2020 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси (president.uz)

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 23-сон 11.09.1998. Болалар тарбияси билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида (lex.uz) қарори;

таъминоти учун алимент ундиришга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарори, “Судлар томонидан маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўришни тартибга солувчи қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 30.11.2018 йилдаги 35-сонли, “Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳамда жиноят ишлари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 20.11.2023 йилдаги 30-сонли, “Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг жиноят ишлари бўйича айрим қарорларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 20.11.2023 йилдаги 31-сонли қарорлари, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 декабрдаги 757-XII-сонли “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга қўшилиш ҳақида”ги Қарори, “Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида”ги 2002 йил 7 октябрдаги (Кишинев ш) Конвенцияси ва бошқа ҳужжатлар ҳуқуқий асос ҳисобланади.

Миллий қонунчилигимизда моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун жавобгарлик бўйича ривожланиш босқичларига эга.

Хусусан, Жиноят кодексининг 01.04.1995 йилдаги таҳририда ЖКнинг 122-моддаси “Вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш” деб номланиб, моддий ёрдамга муҳтож бўлган вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш, яъни уларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун суднинг ҳал қилув қарорига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами бўлиб уч ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаслик учун энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоси назарда тутилган¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 16 апрелдаги ЎРҚ-153-сонли Қонуни билан биринчи қисм санкцияси “энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади” деб, яъни, биринчи қисмидаги “уч йилгача” деган сўзлар “икки йилгача” деган сўзлар билан алмаштирилган ва “Ўша қилмиш хавфли рецидивист томонидан содир этилган бўлса, икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш

¹ 22.09.1994. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (lex.uz)

ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади” мазмундаги иккинчи қисм билан тўлдирилган¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 29 мартдаги ЎРҚ-421-сонли Қонуни билан 122-моддасининг биринчи қисмининг санкцияси “энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч юз соатгача мажбурий жамоат ишлари ёхуд икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки бир йилгача озодликни чеклаш ёки бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”, - деб баён этилган.

иккинчи қисмининг санкцияси “уч юз соатдан уч юз олтмиш соатгача мажбурий жамоат ишлари ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд бир йилдан уч йилгача озодликни чеклаш ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”, - деб белгиланган².

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 9 январдаги ЎРҚ-459-сонли Қонуни билан “122-модда қуйидаги таҳрирда баён этилган, яъни, “122-модда. Вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш” деб номланиб, “Моддий ёрдамга муҳтож бўлган вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш, яъни уларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун суднинг ҳал қилув қарорига ёки суд буйруғига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами бўлиб икки ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаслик, шундай қилмиш учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилмиш хавфли рецидивист томонидан содир этилган бўлса, икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Агар шахс алимент мажбуриятлари бўйича қарздорликни тўлиқ тўлаган бўлса, у жавобгарликдан озод қилинади” деб баён қилинган ва ушбу норма ҳозирги кунда ҳам амалда ҳисобланади.

Мустақиллик давригача бўлган Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 104-моддаси “Нафақа тўлашдан ёки болаларини боқишдан қасддан бош тортиш” деб номланиб, Болаларини боқиш учун суд, халқ судьяси, томонидан белгиланган нафақа (алимент)ни тўлашдан қасддан бош тортиш, шунингдек, ота-оналарнинг ўз тарбиясидаги вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз бўлган болаларини боқишдан қасддан бош тортишлари - икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир

¹ ЎРҚ-153-сон 16.04.2008. Вояга етмаган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz)

² ЎРҚ-421-сон 29.03.2017. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (lex.uz)

йилгача муддатга ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланиши белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 47⁴-моддаси Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 9 январдаги ЎРҚ-459-сонли Қонуни билан киритилган.

Ушбу Қонун билан моддий ёрдамга муҳтож бўлган вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш, яъни уларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун суднинг ҳал қилув қарорига ёки суд буйруғига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами бўлиб икки ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаслик учун **ўн беш сутка муддатга маъмурий қамоққа олишга** ёки ушбу Кодексга мувофиқ маъмурий қамоқ қўлланилиши мумкин бўлмаган шахсларга **энг кам иш ҳақининг йигирма баравари миқдорида жарима** жазоси назарда тутилган.²

Биринчи марта ҳуқуқбузарлик содир этган шахс, агар у маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриш жараёнида алимент мажбуриятлари бўйича қарздорликни ихтиёрий равишда тўлаган бўлса, жавобгарликдан озод этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 3 декабрдаги ЎРҚ-586-сонли Қонуни билан “энг кам иш ҳақининг” деган сўзлар “базавий ҳисоблаш миқдорининг” деган сўзлар билан алмаштирилган.³

Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 11 апрелдаги ЎРҚ-829-сонли Қонуни билан 47⁴-модда биринчи қисмининг санкцияси қуйидаги таҳрирда баён этилган: “ўн беш сутка муддатга маъмурий қамоққа олишга ёки бир юз йигирма соатгача ҳақ тўланадиган жамоат ишларига мажбурий равишда жалб этишга ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ маъмурий жазоларнинг мазкур турлари қўлланилиши мумкин бўлмаган шахсларга базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма баравари миқдорида жарима солишга сабаб бўлади⁴”;

Ушбу Қонун билан МЖтК 28¹-модда билан тўлдирилиб, “ҳақ тўланадиган жамоат ишларига мажбурий равишда жалб этиш” жазоси киритилган.

¹ Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар, 1988 йил 1 январгача киритилган ўзгартиришлар билан, “Ўзбекистон” нашриёти, 1988 йил.

² ЎРҚ-459-сон 09.01.2018. Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (lex.uz)

³ ЎРҚ-586-сон 03.12.2019. Меҳнатга ҳақ тўлаш, пенсиялар ва бошқа тўловлар миқдорларини аниқлаш тартиби такомиллаштирилганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида (lex.uz)

⁴ ЎРҚ-829-сон 11.04.2023. Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (lex.uz)

Бу юзадан Олий суди Пленуми тушунтиришларига кўра, ҳақ тўланадиган жамоат ишларига мажбурий равишда жалб этиш тариқасидаги маъмурий жазо вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни ёхуд ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш учун қўлланилади.

Бунда, ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб этиладиган шахслар иш ҳақининг эллик фоизи алимент мажбуриятлари бўйича қарзни тўлашга йўналтирилиши тушунтирилган.

Ҳақ тўланадиган жамоат ишлари пенсия ёшига етган шахсларга (аёллар 55 ёшдан, эркеклар 60 ёшдан), ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга, ҳомиладор аёлларга, уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлиги бўлган шахсларга, доимий ишга эга шахсларга, ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилмайди”;

“Бунда, МЖТК 29-1-моддасининг учинчи қисмига асосан Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тартибда чиқариб юбориш Ўзбекистон Республикаси фуқаросига алимент тўлаш бўйича мажбуриятларга эга бўлган чет эл фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан қўлланилмайди”¹.

Россия, АҚШ, Грузия, Молдова, Украина ва бир қатор бошқа давлатлар қонунчилигига кўра, алимент тўлашдан бўйин товланган шахсларга нисбатан мажбурий жамоат ишлари шаклидаги таъсир чораси қўлланилади. Унга кўра, меҳнат эвазига олинадиган ҳақ қарздорликни бартараф этишга йўналтирилади².

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 28¹-моддасига “Ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб этиладиган шахслар **иш ҳақининг эллик фоизи** алимент мажбуриятлари бўйича қарзни тўлашга йўналтирилади,” деб белгиланган нормасидаги “иш ҳақининг эллик фоизи” жумласини “иш ҳақи” жумласи билан ўзгартириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бу каби давлатларнинг тажрибасидан келиб чиқиб 47⁴-модда биринчи қисмининг санкциясига ҳақ тўланадиган жамоат ишларига мажбурий равишда жалб этиш жазоси киритилган.

Бундан ташқари, моддий таъминлашдан бўйин товлаш ҳуқуқбузарлиги учун Беларусь, Буюк Британия, Исроил, Қозоғистон, Канада, Польша, Россия, АҚШ, Финландия каби давлатларда махсус

¹ 30-сон 20.11.2023. Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳамда жиноят ишлари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (lex.uz)

² Алиментни ундириш: миллий амалиёт ва хорижий тажриба / ADOLAT ижтимоий-сиёсий газетаси (adolatgzt.uz). С.Нурбердиев, “Адолат” 2020 йил 18-сон.

ҳуқуқларни, жумладан, ов қилиш ёки транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқини вақтинча чеклаш қарз ундиришнинг самарали воситаси бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Мисол учун, Россияда мазкур механизм жорий этилганидан сўнг бир йилда 1,9 миллиард рублдан зиёд алимент қарздорлиги ундирилган бўлиб, ушбу кўрсаткич қарздорга нисбатан қўзғатилган жиноят ишлари доирасида ундирилган пул маблағларидан уч барабар кўпроқни ташкил этган.¹

Миллий қонунчилигимизга алимент тўловларини ундириш тизими самарадорлигини ошириш юзасидан қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва бунда:

а) алимент бўйича қарздорлик мавжуд бўлганда қарздорлик тўлиқ бартараф этилгунига қадар:

қарздорнинг транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқини вақтинча чеклаш;

қарздорга лицензия ва рухсат бериш хусусиятига эга бўлган давлат хизматларини вақтинча кўрсатмаслик;

б) алимент бўйича қарздорлик мавжудлигини никоҳ тузиш учун монелик қиладиган ҳолат сифатида белгилаш назарда тутилаётган бўлсада,² бугунга қадар бу юзадан қонун ҳужжатлари ишлаб чиқилмади.

Моддий таъминлашдан бўйин товлаб келаётган қарздорларни маъмурий жавобгарликка тортиш учун асослар мавжуд бўлсада, уларнинг яшаш жойини ўзгартириши, вақтинча яшириниши, доимий кўчиб юриши натижасида қидирув эълон қилинади ва топиш учун муайян вақт талаб қилинади, бу борада шахснинг ҳаракатларида ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд бўлсада, маъмурий ҳуқуқбузарга нисбатан ишни сиртдан кўриш бўйича қонунчиликда норма мавжуд эмас.

Жиноят-процессуал қонунчилиги бўйича Қидирув эълон қилинган айбланувчига нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисидаги илтимоснома айбланувчининг иштирокисиз кўриб чиқилади³. ЖПКнинг 241-моддасига биноан сиртдан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси қўлланилган шахс мазкур эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисидаги ажрим устидан у тегишли ваколатли органга келтирилган пайтдан эътиборан етмиш икки соат ичида суд тартибида шикоят қилишга ҳақли. Бироқ, МЖТКда судлар томонидан қидирув эълон қилиш ҳуқуқи бўйича бирон-бир норма мавжуд эмас. Бироқ, амалиётда алимент тўловчи қарздорга нисбатан Мажбурий ижро органлари томонидан МЖТКнинг 47⁴-моддаси бўйича ҳужжатлар расмийлаштирилиб, юборилганидан кейин қарздорлар яшириниб олиш

¹ Алиментни ундириш: миллий амалиёт ва хорижий тажриба / ADOLAT ижтимоий-сиесий газетаси (adolatgzt.uz). С.НУРБЕРДИЕВ, “Адолат” 2020 йил 18-сон.

² ПФ-87-сон 07.03.2022. Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (lex.uz)

³ 22.09.1994. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси (lex.uz) 243-модда.

ёки бошқа вилоятларга чиқиб кетиш ҳолатлари кузатилади. Судлар томонидан бу каби ҳолатлар бўйича қарздорга сиртдан айблов эълон қилиб, уни қидириш тўғрисида қарорлар чиқарилиб, ижроси ички ишлар органлари томонидан таъминланиб, қарздорга нисбатан жазо муқаррарлиги таъминлаб келинмоқда. Бу амалиётда қўллаб кўрилди ва бола ҳуқуқларини кафолатлашда суд ҳужжатлари ижросини таъминлашда ўзининг ижобий натижасини бергани кузатилди. Бироқ бунинг ҳуқуқий асоси мавжуд эмас, судлар қонунчилик аналогиясидан келиб чиқиб, болалар манфаатида шу каби қарорлар чиқариб келмоқда ва бу юзадан Олий суд Пленумининг тушунтириши ҳам мавжуд эмас.

Шу ўринда Оила қонунчилигига назар ташласак, вояга етмаган ёки вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига алимент тўлаш ҳақидаги суднинг ҳал қилув қарорини бажаришдан бўйин товлаган шахслар ушбу Кодекснинг 79-моддасига асосан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ота-онасига моддий ёрдам бериш тўғрисидаги суднинг ҳал қилув қарорларини бажармаслик жиноий жавобгарликка сабаб бўлади¹.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 47⁴-моддаси Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 9 январдаги ЎРҚ-459-сонли Қонуни билан киритилган бўлсада, бу юзадан Оила кодексига ўзгартириш киритилмасдан қолган.

Юқоридагиларга кўра, Оила кодексининг 116-моддасини қуйидагича ўзгартириш киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

1. Вояга етмаган ёки вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига алимент тўлаш ҳақидаги суднинг ҳал қилув қарорини бажаришдан бўйин товлаган шахслар ушбу Кодекснинг 79-моддасига асосан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши, ёки **маъмурий**, жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ота-онасига моддий ёрдам бериш тўғрисидаги суднинг ҳал қилув қарорларини бажармаслик **маъмурий**, жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

2. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 28¹-моддасига “Ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб этиладиган шахслар **иш ҳақининг эллик фоизи** алимент мажбуриятлари бўйича қарзни тўлашга йўналтирилади,” деб белгиланган нормасидаги “иш ҳақининг эллик фоизи” жумласини **“иш ҳақи”** жумласи билан ўзгартириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

3. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга Қидирув эълон қилинган ҳуқуқбузарни ҳуқуқбузарлик содир

¹ 30.04.1998. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси (lex.uz); 116-модда.

этганликда айбли деб топиш билан боғлиқ нормалар билан тўлдириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

БАХРИНОВ БЕКЗОД ФОЗИЛОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси

Судьялар Олий мактаби

тингловчиси

ЖАЗО ТАЙИНЛАШДА ЖАЗОНИ ОҒИРЛАШТИРУВЧИ ВА ЕНГИЛЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАРНИ ҚЎЛЛАШ МУАММОЛАРИ

Жазо тайинлаш жараёнида жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг қўлланилиши Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳуқуқи тизимида муҳим ўрин тутди. Жиноят ҳуқуқи ва жиноят процессуал қонунчилигида белгиланган меъёрлар, амалда адолатли ва инсонпарвар жазо тайинлашни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган.

Бироқ, амалиётда бу меъёрларнинг қўлланилиши бир қатор муаммоларга дуч келмоқда. Бу муаммолар асосан, жазо тайинлашда қонунчиликнинг ноаниқлиги, суд амалиётининг бир-биридан фарқ қилиши, шунингдек, жиноят-процессуал ҳужжатларни талқин қилишдаги қийинчиликлар билан боғлиқ.

Жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар тушунчаси муайян жиноятлар учун белгиланган санкциялар доирасида жазонинг миқдори ва турини танлашга ўзининг таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Амалдаги Жиноят кодексида енгиллаштирувчи ҳолатларнинг маълум бир турлари келтириб ўтилганлиги ва оғирлаштирувчи ҳолатларнинг аниқ рўйхати келтирилганлиги қонун ҳужжатларининг хусусиятини ташкил қилиб беради.

Енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар санкция доирасида жазони тайинлаш жараёнига ўзининг таъсирини кўрсатади. Суд жиноят таркибига киритилган енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни жазо қўллаш давомида эътиборга олмайди. Негаки, қонун қўлловчи орган жазони тайинлаш вақтида ушбу ҳолатни бир марта эътиборга олиб бўлган бўлади.

Олимлар енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларнинг қўлланилиши ва аҳамияти тўғрисида бир умумий фикрга келишмаган. Давлат мажбурлови меъёрини танлаш енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан аниқ ҳар бир ҳолат бўйича ишнинг барча материаллари асосида белгиланади.

Жазо тайинлаш жараёнида енгиллаштирувчи ҳолатларни эътибор марказига олиниши жиноят қонунчилигида назарда тутилиб ўтилган

инсонпарварлик принци қоидаларига мутлақо тўғри келади. Суд айбдор шахсга жазо тайинлаётган пайтда бундай шахслар ҳаётда қандай шахс бўлсалар шундайлигича қабул қилиш билан биргаликда, унинг моддий жиҳатдан таъминланганлиги, кам таъминланганлиги, қандай турдаги фаолият билан шуғулланиши, маълумотининг даражаси, даромад манбаи қаердан келиб чиқишини ва миқдорини ҳам алоҳида диққат марказига олиш даркор.

Енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллаш жараёни бўйича қатор олимлар ўзларининг фикр мулоҳазаларини бериб ўтганлар. Бунга мисол сифатида олим Норбўтаевнинг қарашларини аҳамиятга лойиқ. Унинг қарашларида қуйидагича назария ётади. Унинг фикрларига кўра фуқароларнинг қонун олдида тенглиги деганда жазони олдида тенглиги тушунилади. Қонун олдидаги тенглик деганда эса жиноят учун жиноий жавобгарликнинг муқаррарлигини тушуниш керак¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар санаб ўтилган ва уларнинг барчаси учун мос бўлган белгилар қуйидагилардан иборатдир:

1. ЖКнинг 55-моддасида назарда тутилган ҳолатлар ЖК махсус қисми моддаларининг жиноят таркиби доирасидан ташқарида ва ушбу ҳолатлар қилмишни квалификация қилишга таъсир кўрсатмайди.

2. ЖКнинг 55-моддасида назарда тутилиб ўтилган ҳолатлар жиноят қонунчилигининг энг муҳим бўғинларидан иборат бўлиб, судлар ушбу ҳолатлардан бошқаларини ҳам енгиллаштирувчи ҳолат сифатида топиши ҳам мумкин бўлади.

3. ЖКнинг 55-моддасидаги енгиллаштирувчи ҳолатлар ЖК махсус қисмининг квалификация қилиш учун зарурий белгиси сифатида келтирилган бўлса, жазо тайинлаш жараёнида муайян модданинг санкцияси доирасида жазо тайинланиши мумкин бўлади².

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси биринчи навбатда жиноятнинг таркибий қисмини ифодлаш билан белгиланади. Шундан келиб чиқиб, жиноятларни биз ижтимоий хавфлилик даражасига кўра қуйидаги 4 та асосий гуруҳга ажратишимиз мумкин бўлади:

1. Оддий таркибли жиноятлар;
2. Енгиллаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар;
3. Оғирлаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар;
4. Алоҳида ҳисобланган оғирлаштирувчи таркибга эга бўлган жиноятлар³.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, таркибларнинг иккинчиси енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ЖКнинг 55-моддаси биринчи қисмида

¹ Норбутаеви Э.Х. Уголовный закон и его эффективность.- “Мехнат”. 1991 с 45-50

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

санаб ўтилган ҳолатлар қилмишни квалификация қилишнинг асосий ва зарурий белгиси сифатида жиноятнинг таркибий қисмига киритилган.

Ўзбекистон Республикаси амалдаги Жиноят кодексининг 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар ва уларнинг турлари назарда тутилиб ўтилган. Қуйида уларнинг турлари билан танишиб чиқамиз. Жумладан:

а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очилишига фаол ёрдам бериш;

б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда қоплаш;

в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир қилиш;

г) мажбурлаш ёк моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарамлик сабабли жиноят содир этиш;

д) жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорат ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиш;

е) зарурий мудофаанинг, охириги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир қилиш, ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган шахсни ушлашда, касб ёки хўжалик ҳолати билан боғлиқ асосли таваккалчиликда зарар етказиш;

ё) вояга етмаган шахснинг жиноят содир этиши;

ж) ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши;

з) жабрланувчининг ғайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиш¹.

Жиноят кодекси 56-моддаси 1-қисмида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар содир қилинган қилмишнинг ва жиноятни содир этган шахснинг қанчалик ижтимоий хавфлилик даражаси юқори эканлигидан далолат беради.

Агарда оғирлаштирувчи ҳолатлар бор бўлса, суд бу вазиятлар бўлмаганлигига нисбатан оғирроқ жазони бериши керак. Агарда жиноятда икки ёки ундан ортиқ бўлган оғирлаштирувчи ҳолат мавжуд бўлса, суд бу ҳолатга нисбатан модда санкциясида назарда тутилган оғирроқ бўлган жазони ва қўшимча жазони тайинлаши керак.

Шунингдек, бу вазиятларнинг хусусиятига ва бу ҳолатларнинг бир нечтаси борлигига қарамасдан суд Жиноят кодекси Махсус қисмида кўрсатилиб ўтилган санкция доирасидан четга чиқмаслиги лозим. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар ЖК 55-моддасида кўрсатилган енгиллаштирувчи ҳолатлардан андоза олган ҳолда ишни кўриб чиқишда қўлланиладиган жазони индивидуаллаштиришни босқичма-босқичи ва тизимли амалга ошириш имкониятини келтириб чиқаради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар ЖК 56-моддаси 1-қисмида назарда тутиб ўтилган. Қуйида уларни кетма-кет ёритиб ўтишга ҳаракат қиламиз:

- а) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан;
- б) ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан;
- в) хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан;
- г) айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарам шахсга нисбатан;
- д) ўта шафқатсизлик билан;
- е) кўпчилик учун хавфли бўлган усулда;
- ё) ёш бола ёки руҳий ҳолатининг бузилганлиги айбдорга аён бўлган шахсдан фойдаланган ҳолда;
- ж) жиноят натижасида оғир оқибатларнинг келиб чиққанлиги;
- з) умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда ёки ғавқулотда ҳолат вақтида ёки оммавий тартибсизликлар жараёнида;
- к) ғаразли ёки бошқа паст ниятларда;
- л) ирқий ёки миллий душманлик ёхуд адоват замирида;
- м) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда ёки уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан;
- н) илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши;
- о) мастлик ҳолатида ёхуд гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари, психотроп ёхуд кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш¹.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, жазони тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллашда кузатилаётган муаммоларнинг бир қисми қонунчиликдаги ноаниқликлар, суд амалиётининг бир-биридан фарқ қилиши ва судларнинг шахсий ҳолатларга ёндашувида субъективизмнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги чора-тадбирларни кўриш мумкин:

- қонунчиликни аниқлаштириш яъни жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни аниқ белгиловчи қоидаларни қабул қилиш;
- судларнинг жазони тайинлаш амалиётини унификация қилиш учун кўрсатмалар ва тавсиялар ишлаб чиқиш;
- судьялар ва адвокатлар учун мунтазам семинар ва тренинглар ташкил этиш, уларда жазони тайинлашнинг адолатли ва инсонпарвар усуллари муҳокама қилиш;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. — URL: <https://www.lex.uz>

- халқаро амалиёт ва стандартлардан фойдаланиш орқали жазони тайинлаш тизимини такомиллаштириш;

- аҳоли орасида ҳуқуқий онг ва маданиятни ошириш, жиноят ва жазо масалаларида жамоатчиликнинг тушунчасини кенгайтириш.

Жазони тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни адолатли ва самарали қўллаш, жамиятда адолат ва қонунийлик тамойилларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли, ушбу масалаларга жиддий эътибор қаратиш, тегишли муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал этиш учун комплекс чора-тадбирларни кўриш зарур.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш, қонунчиликни такомиллаштириш ва суд амалиётини янада унификация қилиш, шунингдек, жазо тайинлаш жараёнида шаффофлик ва адолатни таъминлаш заруратини кўрсатади. Бу борада халқаро тажриба ва илғор ғоялардан фойдаланиш, шунингдек, жиноят ҳуқуқи соҳасида тадқиқотларни чуқурлаштириш муҳимдир.

ФАХРИДДИНОВ АЛОВУДДИН

ФАХРИДДИНОВИЧ

ИИБ Тезкор-қидирув департементи

жиноят қидирув хизмати бошқарма

бошлиғи ўринбосари,

ИИБ Академияси мустақил изланувчиси

КИССАВУРЛИККА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ ҲОЛАТИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация: Мақолада кассавурлик жиноятларни ҳолати ва фош этишнинг йўналишлари, муаммоли масалалари кўриб чиқилади. Кассавурлик жиноятларни фош қилиш самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар берилган.

Калим сўзлар: кассавурлик жиноятлари, ижтимоий хавфлилик, илмий изланиш, жиноятларни фош этишни ташкил этиш.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности и направления раскрытия карманных краж, проблемные вопросы. Внесены предложения по повышению эффективности раскрытия карманных краж.

Ключевые слова: карманные кражи, общественная опасность, научные исследования, организация раскрытия преступлений.

Abstract: The article discusses the features and directions of solving pickpockets and problematic issues. Proposals have been made to improve the efficiency of detecting pickpockets.

Key words: pickpocketing, public danger, scientific research, organization of crime detection.

Кассавурлик ёки қонун тили билан ёндошганда жабрланувчининг эғнида бўлган кийим-кечаги, қўлидаги ёки бевосита ёнида бўлган сумка,

чамадон ва бошқа анжомларидан содир этилган ўғрилиқ янги Ўзбекистон қонунчилиги илмий изланишларида чуқур ўрганилмаган мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Қонунчилик томонидан ушбу ўғрилиқ турини ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олган ҳолда, бошқа ўғрилиқлар туридан ажратиб ЖКнинг 169-моддаси 2-қисмининг “а” банди билан алоҳида тавсифлайди.

Киссавурлик ҳозирда ривожланган электрон тўлов тизимлари билан боғлиқ ўғрилиқ ва фирибгарликлар билан боғлиқ жиноятлар орасида ҳамон жамият учун алоҳида хавф туғдирувчи жиноят ҳисобланади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатига кўра, кисса форс тилида қоп ва халта деган маъноларни англатиб, эскида оғзини бўғиш учун махсус ип ўтказилган, мато ёки чармдан ишланган кичик халтачани билдирган. Ҳозирда чўнтак маъносида ишлатилади.

Киссавур – халтани, киссани кесувчи. Чўнтак ўғриси, кўча-кўй, бозор ва бошқа жойларда кишиларнинг нарсаларини ўғриловчи шахс.¹

Демак, киссавурлик — бу одамларнинг чўнтакларидан ёки шахсий буюмларидан қимматбаҳо нарсаларни ўғирлаш билан боғлиқ жиноят тури. Бу жиноят тури кўпинча жамоат жойларида, одамлар кўп бўлган жойларда содир бўлади. Киссавурликнинг асосий хусусиятлари ва усуллари қуйидагилардан иборат:

Киссавурликнинг ижтимоий хавфлилиги бир нечта омилларга асосланади:

1. Шахсий мулкка зарар етказиш. Киссавурлик жабрланувчиларнинг шахсий мулкни, жумладан пул, мобил телефонлар, банк карталари ва бошқа қимматбаҳо буюмларни ўғирлаш орқали уларга моддий зарар етказади. Бу жабрланувчиларнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади.

2. Жабрланувчиларнинг психик ҳолатига таъсир. Киссавурлик жабрланувчиларнинг психик ҳолатига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Ўғирликдан кейин кўпчилик одамлар ўзларини хавфсиз сезмай қоладилар, бу эса уларнинг кундалиқ ҳаётидаги фаолиятига таъсир қилиши мумкин. Улар жамоат жойларида ёки транспортда ўзларини нотинч ҳис қилишлари мумкин.

3. Жамоат хавфсизлигига таҳдид. Киссавурлик жамоат хавфсизлигига ҳам таҳдид солади. Одамлар гавжум бўлган жойларда, жамоат транспортида ёки савдо марказларида ўғирликлар кўпайиши жамоат хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатади. Бу одамларнинг жамоат жойларида ўзларини хавфсиз ҳис қилишларини қийинлаштиради.

4. Иқтисодий зарар. Киссавурлик иқтисодиётга ҳам зарар етказади. Жабрланувчиларнинг моддий зарарлари, уқувчи ва ҳуқуқни муҳофаза

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А. Мадвалиев таҳрири остида 2006-2008 йй.

қилиш органларининг ўғирликларга қарши курашишга сарфланадиган ресурслари иқтисодий зарар келтиради.

5. Такрорий жиноят содир этилиши ҳолатларининг кўпайиши хавфи. Киссавурлар кўпинча бир неча бор жиноят содир этишга мойил бўладилар. Улар бир неча бор қўлга олинган бўлса ҳам, такорий жиноят содир этиши мумкин. Бу эса жиноятчиликнинг кўпайишига олиб келади.

6. Жамоатчилик ишончини йўқотиш. Киссавурлик жамоатчиликнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига бўлган ишончини йўқотилишига олиб келиши мумкин. Агар одамлар ўғирликлардан ҳимояланмаганликларини ҳис қилсалар, бу уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига бўлган ишончини пасайтиради.

7. Жиноий маданиятнинг тарқалиши. Киссавурлик жиноий маданиятнинг тарқалишига олиб келиши мумкин. Ёшлар ва бошқа шахслар киссавурларнинг фаолиятини кўриб, уларнинг жиноий фаолиятига қўшилишлари мумкин.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, киссавурликнинг ижтимоий хавфлилиги унинг шахсий мулкка зарар етказиши, жабрланувчиларнинг психик ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши, жамоат хавфсизлигига таҳдид солиши, иқтисодий зарар келтириши, қайта жиноят содир этиш хавфини ошириши, жамоатчилик ишончини йўқотиши ва жиноий маданиятнинг тарқалиши билан боғлиқ. Шунинг учун, бу жиноят турига қарши курашиш ва унинг олдини олиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон ҳудудида 2020-2023 йиллар мобайнида содир этилган киссавурлик жиноятларининг таҳлилини олсак, шу даврда жами 2 907 та (2020 й. – 497та, 2021 й. – 1 349та, 2022 й. – 656та, 2023 й. - 405та) жиноят қайд қилинган.

Умумий ўғрилик жиноятлари салмоғида киссавурликнинг салмоғи фоиз ҳисобида кам туюлсада¹ жиноятнинг юқори латентлиги сабабли аслида ушбу турдаги жиноятлар асли сони кўплигини билдиради.

Киссавурликнинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уларнинг динамикаси ва тузилишидаги ноқулай тенденциялар асосан ушбу жиноятларни содир этиш учун шароит яратадиган бир қатор омиллар билан боғлиқ. Жиноятларнинг олдини олиш, аниқлаш, очиш ва тергов қилиш, шу жумладан жамоат жойларида ва транспортда чўнтак ўғирлаш муаммоси кенг қамровли. Байрамолди ва байрам кунлари ва таътил даврларида киссавурлар учун қулай шароит яратилади, чунки бу даврларда одамлар ўзлари билан катта миқдорда пул олиб юришади. Бозорлар ва дўконлар гавжум бўлади, одамлар кийинишга, совғалар ва маҳсулотлар сотиб олишга интилишади, лекин

¹ 2020-2023 йилларда 57 084 ўғрилик жиноятлари қайд этилган бўлиб, уларнинг 4,8 (2809) фоизини киссавурлик ташкил этган

қандай қилиб пул, ҳамён, мобиль телефон ва бошқа қимматбаҳо нарсаларини олдириб қўйдирганликларини билмай қолади.

Киссавурлар асосан йирик шаҳарларда жамоат транспортида (автобус, метро), бозорларда, савдо комплексларида ўз жиноий фаолиятини амалга оширадилар. Шунини таъкидлаш керакки, ушбу жиноятлар табиий ва сунъий равишда юзага келадиган юқори латентлик даражаси билан ажралиб туради. Биринчи ҳолда, жабрланувчи пул ёки қимматбаҳо нарсаларни ўзи йўқотган деб ўйлаб ички ишлар органларига мурожаат қилмайди; иккинчи ҳолда, ички ишлар органларининг вакиллари ҳодиса ёки воқеа, унинг содир этилган жойи ёки вақти тўғрисида етарли маълумот бўлмаганлиги сабабли, ариза олмайдилар ёки рўйхатдан ўтказмайдилар ёхуд жиноят ишини қўзғатишни рад этадилар.

Киссавурлик жиноятчидан алоҳида малака, маҳорат талаб этганлиги сабабли, ушбу жиноий касб эгалари жиноят оламида ўзига хос ўрин тутадилар. Ҳеч қачон зўрлик ишлатиш орқали пул ёки бошқа қимматбаҳо ашёларни қўлга киритиш билан шуғулланмасдан, фақатгина қўл бармоқлари маҳорати ёрдамида одамлар ёнида бўлган ашёларини эгаллаш билан ҳаёт кечирадилар.

Киссавурлик мустаҳкам тизимга эга, устоз-шогирд жиноий анъаналар мавжуд бўлиб, жиноий маҳорат ва тажриба йиллар давомида ортиради. Киссавур нафақат ўзини ошкор қилмасдан оммага қўшилиб кетиш, ғайриоддий қўл эпчиллиги ва инсон хатти-ҳаракатларини билиш санъатини, балки шахсда мавжуд ўзига хос виктимологик белгилар орқали жабрланувчинини омма ичидан танлаб олиш тажрибасини талаб этади.

Собиқ иттифоқ даврида ушбу йўналишда асосий изланишлар А.Гуров¹ томонидан ўтказилган бўлиб, у киссавурлик жиноятини таснифлашда нафақат уни жамият учун хавфлилик даражасини, балки ўша даврда киссавурлик аллақачон бир неча вилоят ва ўлкалараро мустаҳкам алоқага эга, ўзининг ички қонун-қоидаларига сўзсиз итоат қилувчи, жиноят содир этиш усуллариغا кўра табақаланган, ўз ички бошқарувига эга уюшган жиноий гуруҳ эканлигини кўрсатиб берган.

Ю.Д.Федоров киссавурликни криминалистик тавсифини бир неча тушунчаларга бўлиб, унга - киссавурлик жиноятларини фош этиш; жиноят- қасд объекти; киссавур жиноятчилар ва жиноятларнинг ўзига хос хусусиятлари; жиноятларни тергов қилиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган омиллар; жиноят усули; жиноят содир этишда ўзига хос

¹ Гуров А.И. РФ полицияси генерал-лейтенанти, собиқ иттифоқ даврида уюшган жиноятчилик бўйича етакчи мутахассис ҳисобланган, жиноятчиликка қарши курашиш борасида 150 дан ортиқ илмий изланишлар муаллифи ва ҳаммуаллифи, 1988-1991 йилларда собиқ иттифоқ ИИБ уюшган жиноятчиликка қарши курашишга ихтисослашган 6-бошқармаси бошлиғи лавозимида хизмат қилган

муҳит ва ушбу турдаги жиноятларга ўта хос излар, далиллар. Ю.Д.Федоров илгари сурилган кассавурликни криминалистик тавсиф аниқ амалиётдаги мисоллар ёрдамида ёритилган.

ИИВ Академияси Тезкор-қидирув фаолияти кафедраси ўқитувчилари Ж.Низомиддинов¹ ва А.Абдулхаев² томонидан нашр қилинган илмий мақолаларда ёритилган. Мақолаларда кассавурликни олдини олиш ва фош этиш тушунчаларига ҳуқуқий таъриф берилиб, ушбу қилмишни олдини олиш ва фош этишда дастлабки ҳамда кейинги тезкор-қидирув тадбирларининг ўтказиш тартиби баён этилиб, амалиётда учраётган реал муаммоларнинг ечими юзасидан илмий асослантирилган таклиф ва тавсиялар берилган.

Шу билан бирга кассавурликка қарши курашиш, уни фош этиш, олдини олиш ва чек қўйиш масалалари бизда чуқур илмий изланиш ўтказилмаган мавзу бўлиб, унга амалий ва назарий жиҳатдан уйғунликда ёндошиш келажакда нафақат илмий изланувчилар учун балки амалиёт ходимлари учун ўз самарасини бермасдан қолмайди.

Криминоген вазиятни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, жиноятчилик ҳар йили янада хавфли бўлиб, ўз-ўзига хизмат қиладиган жиноятлар устунлик қилади. Илгари, профессионал жиноятчилар ўзларининг “шараф кодекслари”га амал қилишган ва ўзларининг малакаларини қадрлашган, аммо ҳозирда кўплаб урф-одатлар йўқолган. Қадимдан кассавурлар ўғрилиқ малакаси ҳар доим “касб” нинг классик намоиши деб ҳисобланган ва бугунги кунгача сезиларли ўзгаришсиз сақланиб қолган. Чўнтак ўғирлиқларининг аксарияти профессионаллар томонидан содир этилмайди, деган қарашлар ҳам мавжуд. Шу билан бирга кассавурлик жиноятларини фош этиш амалиёти уларни жиноят содир этиш усули бўйича бир қатор гуруҳларга таснифлашга имкон беради:

1. “Тоза кассавурлар” энг тирбандлик вақтида жамоат транспортида ҳамён, телефонлар, кредит карталари ва бошқа қимматбаҳо буюмларни ўғирлашади.

2. “Тунги кассавурлар” жамоат транспортида ўғрилиқлар содир этади ва ухлаб ётган йўловчиларга яқинлашиб, уларни уйғотмоқчи бўлгандан кўрсатиб, жабрланувчининг қимматбаҳо нарсаларни яширин равишда талон-торож қилишади.

3. “Зиёли кассавурлар” театрларда, томошагоҳларда, парк ва ҳиёбонларда ўғрилиқларни содир этадилар.

¹ Низомиддинов Ж. Кассавурликни олдини олиш ва фош этишда тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш тартиби // Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. 2022, декабрь

² Абдулхаев А. Кассавурлик жиноятини олдини олишда тезкор қидирув фаолияти ходимларининг ўрни // Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. 2023, №6

4. “Кесувчилар” жабрланувчининг ёнида бўлган сумка, ҳамён, барсетка ва бошқа сумкаларни ўткирланган танга, лезвия ёки бошқа ўткир тўғли предметлар билан кесиб талон торожно амалга оширишиди.

5. “Юмронқозиқлар” метрода киссавурилик қилади, “чавандозлар” ёки “маршруткачилар” жамоат транспортида сумкаларни кесиб, қимматбаҳо нарсаларни ўғирлашади, “чанг қоқувчилар” эса фуқароларнинг кийимларини ифлосликлардан тозалаш мақсадида ҳаракат қилгандай кўрсатиб, пул ва қимматбаҳо нарсаларни талон-торож қилишади. “Ширмачлар” газета ёки плаш остида ўғирлашади, “гастролчилар” эса пойтахтга ўғирлик айниқса фойдали бўлган кунларда келишади.

Замонавий криминологларнинг таъкидлашича, жиноят қидирув линияси бўйича юздан киссавуриларнинг юздан ортиқ жиноий “мутахассисликлари” мавжуд. Профессионал киссавури жиноят провокацияси билан жиноят устида ушлаш мумкин, аммо бу усул ноқонуний ҳисобланади ва тезкор ходимни жиноий жавобгарликка тортилишига олиб келиши мумкин. Ички ишлар органлари киссавуриликга қарши курашни ташкил этиш ва тактикада жиддий қийинчиликларга дуч келишмоқда. Киссавуриликга қарши кураш муаммоси тезкор бўлинмалар учун энг муҳим масалалардан бири бўлиб, уларни фош этиш самарадорлигини ошириш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда. Бунинг сабаби шундаки, тезкор ходимлар ҳар доим ҳам киссавуриларнинг жиноий фаолиятининг қонуниятларини, уларнинг усуллари ва бундай жиноятларга қарши курашнинг ижобий тажрибаси ҳақида хабардор эмас.

Киссавуриликга қарши муваффақиятли курашиш тезкор ходимларнинг тажрибаси ва профессионаллигига, уларнинг оломон ичидаги ўғриларни аниқлаш ва уларни кузатишни ташкил этиш қобилиятига боғлиқ. Киссавурилик ўғирлик жиноятлари таркибида алоҳида ажралган мустаҳкам шаклланган ва ўз кўламига эга кичик қисмини ташкил қилади, жиноий профессионаллашувнинг барқарор турига айланиб улгурган. Криминологларнинг кузатишича, ўртача киссавури ойига 25 га яқин киссавурилик содир этади. Шу сабаби ҳам тезкор-идирув бўлинмаларининг ишини тўғри ташкил этиш, шахсий қидирув, ахборот тизимларидан фойдаланиш ва фуқароларнинг ёрдами муваффақиятли фаолият учун катта аҳамиятга эга.

Киссавуриликни аниқлаш ва фош этиш кўп вақт талаб қиладиган жараён бўлиб, ўзига хос кўникмаларни талаб қилади. Тезкор ходимлар киссавуриларни автотранспорт бекатларида, вокзалларда, метро станцияларида, жамоат транспортида, савдо марказларида ва банкоматлар ёнида кузатишлари ва аниқлашлари мумкин. Фуқаролар кўпинча харид қилиш, банкоматлардан пул олиш ёки бошқа нарсалар билан чалғиганларида ўғриларнинг қурбонига айланишади. Тажрибали

ўғрилар учун энг ноқулай шароитларда ҳамён ёки телефонни чўнтагидан ёки сумкасидан олиш қийинчилик ташкил этмайди.

Киссавурлар ўғрилари одатда гуруҳларда ишлайди ва ўғирликни енгиллаштириш учун жамоат транспортида “тиқилинч” ҳосил қиладилар. Ўғрини жиноят устида ушлаб туриш тезкор ходим учун катта омаддир. Уй-жойдан ўғирлик жиноятларидан фарқли ўлароқ, киссавурларни қидириш “жиноятчидан жиноятга” усули билан амалга оширилади ва уларни жиноят жойида ушлаш яхши натижа беради.

Шу сабабли киссавурликга қарши курашни амалга оширишда киссавурларнинг одатларини ўрганиш ва уларни самарали ҳибсга олиш имконини беради. Чўнтаклар билан ишлаш ўзига хос хусусиятларга ега ва талончилик ва фирибгарликлар билан ишлашдан фарқ қиладди.

Киссавурликларнинг олдини олиш учун аҳолини ҳуқуқий хабардор қилиш, ўғрилар ўртасида профилактика чораларини кўриш, ўғирлик усуллариини ўрганиш ва маълумотлар базаларини тўлдириш масадга мувофиқ.

Ички ишлар органлари тезкор-қидирув бўлинмалари ходимлари одамларни ушбу турдаги жиноятлардан ҳимоя қилиш учун киссавурликда гумон қилинаётган шахсларни аниқлашда моҳир бўлиши, барча усуллариини билиши ва жиноят устида қўлга олишда барча касб маҳоратини қўллай олишлари зарур. Акс ҳолда, ушбу йўналишда самарали натижага эришиб бўлмайди.

Ҳозирги замонда киссавурликка қарши курашишнинг самарадорлиги бир нечта муҳим омиллар ва тадбирлар орқали намоён бўлади. Қуйида уларнинг асосий жиҳатлари келтирилган:

1. Технологик воситалардан фойдаланиш ўз ичига видеокузатув тизимларини қўллашни, яъни жамоат жойларида, транспорт воситаларида ва савдо марказларида видеокузатув камераларининг ўрнатилишини (бу камералар орқали жиноятчиларнинг ҳаракатларини кузатиш ва уларни аниқлаш мумкин) ҳамда мобил илова ва дастурлардан кенг фойдаланишни тақозо этади. Бунда жабрланувчиларга ўзларининг қимматбаҳо буюмларини ҳимоя қилиш учун мобил илова ва дастурлардан фойдаланиш имконияти берилади. Масалан, мобил телефонларнинг йўқолган пайтда уларнинг жойлашувини аниқлаш имконини берувчи дастурлар ўрнатилиши муҳим аҳамият касб этади.

2. Ички ишлар органларининг тезкор хизматлари таркибида киссавурликка қаршу курашувчи махсус бўлинмаларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бунда киссавурликка қарши махсус гуруҳлар жиноятчиларни аниқлаш, кузатиш ва қўлга олиш бўйича махсус тайёргарликка эга бўлиши шарт. Шунингдек айна шу бўлинмалар тезкор тадбирларни ўтказадилар, ходимлар жамоат жойларида кузатув олиб

боришади, жиноятчиларни аниқлашади ва уларни қўлга олиш учун махсус тадбирлар ўтказадилар¹.

3. Киссавурликка қарши курашуви жиноят қидирув бўлинмалари ходимларини киссавурларни оломон ичида таниб олиш кўникмаларини ошириш чораларини кўриш.

4. Жамоатчилик билан ҳамкорлик. Жамоатчиликка киссавурликнинг олдини олиш бўйича огоҳлантириш ва таълим бериш тадбирлари ўтказилади. Бу тадбирлар орқали одамларга ўзларини ва ўз мулкларини ҳимоя қилиш бўйича маслаҳатлар берилади. бундан ташқари жамоатчилик ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ўртасида ҳамкорлик дастурлари ташкил этилади. Бу дастурлар орқали жамоатчилик ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига маълумот бериш ва улар билан ҳамкорлик қилиш имкониятига эга бўлади.

5. Профилактика тадбирлари. Киссавурликнинг профилактикаси тадбирлари орқали жиноятларнинг олдини олиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш мақсадига эришиш мумкин.

6. Махсус тренинглар ва тайёргарлик. Киссавурликка қарши курашни амалга ошираётган тезкор ходимлар учун тренинглар ташкил этилиши мақсадга мувофиқ. Бунда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг тезкор ходимлари учун махсус тренинглар ва тайёргарлик курслари ташкил этилиши, уларда киссавурликка қарши курашиш бўйича махсус билим ва кўникмалар шакллантирилиши ижобий самара беради. Шу билан бирга жамоатчилик учун ҳам махсус тренинглар ўтказиш орқали одамлар ўзларини ва ўз мулкларини ҳимоя қилиш бўйича амалий маслаҳатлар тарғиб қилиниши лозим.

7. Ахборот технологияларидан фойдаланиш. Киссавурлик билан шуғулланадиган жиноятчиларнинг маълумотлар базаси яратиш, ушбу база орқали ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари жиноятчиларни аниқлаш ва уларни кузатиш имкониятига эга бўлишига хизмат қилади. Шу билан бирга жабрланувчилар учун онлайн хабар бериш тизимлари ташкил этиш, мазкур тизимлар орқали жабрланувчилар тез ва самарали равишда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига хабар беришлари мумкин.

Киссавурликка қарши курашишнинг самарадорлиги юқорида келтирилган тадбирлар ва омиллар орқали намоён бўлади. Технологик воситалардан фойдаланиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг махсус бўлинмалари, жамоатчилик билан ҳамкорлик, қонунчиликни такомиллаштириш, махсус тренинглар ва тайёргарлик, ахборот

¹ Киссавурликка қарши курашишга йўналтирилган тезкор-излов бўлинмалари фақат Тошкент шаҳар ИИББ, Қорақалпоғистон Республикаси ИИБ, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари ИИБ ЖҚБ таркибида хизмат олиб бормоқдалар.

технологияларидан фойдаланиш каби чоралар киссавурликка қарши курашишда муҳим аҳамиятга эга.

V-БОБ. ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

САЙДАХМЕДОВ УМИД МУРОДОВИЧ

Судьялар олий мактаби мустақил
изланувчиси, ю.ф.ф.д. (PhD), доцент

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТРАНСЧЕГАРАВИЙ СУВЛАРДАН Фойдаланишда Минтақа Давлатлари ҳамкорлигининг ЗАМОНАВИЙ ҲОЛАТИ

XX асрнинг сўнгги ўн йилликлари ва XXI аср глобал сув муаммоси билан узвий равишда трансчегаравий сувлардан оқилона ва адолатли фойдаланиш, атроф-муҳитнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш, гидротехник иншоотлар ва сув омборлари қурилиши соҳасида кенг қўламли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, Марказий Осиёда трансчегаравий дарёлар сувидан гидроэнергетик мақсадларда фойдаланишнинг Минтақа давлатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиётига ва атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш мутахассисларнинг диққат-эътиборидаги асосий масалага айланди. Бу соҳадаги илмий изланишларда нафақат миллий ва маҳаллий мазкур соҳа мутахассислари, балки хориждаги йирик илмий-тадқиқот марказлари, институтларининг олимлари, тадқиқотчилари ҳамда изланувчилари ҳам фаол иштирок этишмоқда.

Ичимлик суви, трансчегаравий дарёлар ва тўғонлар масаласига БМТ ва унинг ихтисослашган муассасалари, Жаҳон банки, ОТБ, МДХ, ШХТ, Африка тараққиёт банки, Европа Иттифоқи, ЕХХТ ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар ҳам ўз эътиборини мунтазам қаратиб келмоқда. БМТнинг Сув ресурсларини баҳолаш бўйича бутунжаҳон дастури ҳар уч йилда БМТнинг универсал ҳисоботини эълон қилиб боради¹.

Марказий Осиёда трансчегаравий дарёлар сувидан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳитнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш, йирик гидроэнергетик иншоотлар қурилишининг салбий оқибатларининг олдини олиш ва гидроэнергетик муаммоларни ҳал этиш борасида бир қатор таклифларни ечим сифатида илгари суриш мумкин. Бу масалага яқин ва узоқ истиқбол нуқтаи назаридан ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ҳар қандай ҳолатда ҳам мазкур ечимлар Минтақа давлатларининг халқ хўжалиги учун муҳим бўлган уларнинг энергетик салоҳиятига путур етказмаслиги зарур.

¹ Юнусов Ҳ., Мўминов А. Трансчегаравий сувлардан фойдаланишга оид халқаро-ҳуқуқий низоларни ҳал этиш масалалари. Монография. – Т.: ЖИДУ, 2017. – Б. 192.

Мутахассислар Конвенция Марказий Осиёдаги трансчегаравий дарёлар сув ресурсларидан фойдаланиш масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим ўрин тутиши мумкинлиги юзасидан комил ишонч билдиришмоқда. Жумладан, ЮНЕСКО ҳузуридаги Сув ҳуқуқи, сиёсати ва илм-фани маркази (Нидерландия) томонидан Данди университети (Шотландия) ва “Ёввойи табиат жамғармаси” ноҳукумат ташкилоти (WWF) билан ҳамкорликда тайёрланган ҳисоботда келтирилишича, Орол денгизи ҳавзасининг барча давлатлари БМТнинг “Халқаро очиқ сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган турда фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида”ги Конвенциясига қўшилишдан наф олишлари мумкин. Д.Зиганшина “Минтақадаги барча мамлакатларининг қўшилиши трансчегаравий сув ресурсларини бошқариш соҳасидаги ҳамкорликнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини мустаҳкамлаб, умумий сувлардан оқилона фойдаланишнинг самарали тизими яратилишига кўмаклашади”¹ деб ҳисоблайди.

Экспертнинг қайд этишича, Конвенция қоидаларининг Марказий Осиёда татбиқ қилиниши яхши истиқболга эга. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Европа иқтисодий комиссиясининг 1992 йилдаги Трансчегаравий очиқ сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича Конвенцияси иштирокчилари саналадиган Қозоғистон ва Туркменистон келажакда Ўзбекистондан ўрнатилган ҳолда, БМТнинг Халқаро очиқ сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган турда фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги Конвенциясига қўшилишлари мумкин.

Марказий Осиё мамлакатлари раҳбарлари томонидан 1992 йил февралда имзоланган “Халқаро манбалар сув ресурсларини биргаликда бошқариш, фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида”ги ҳукуматлараро шартнома бугунги кунда Орол денгизи ҳавзаси сув истеъмолчилари ўртасида сувни биргаликда бошқариш ҳамда тақсимлашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Бундан ташқари кейинги ўн йилда Марказий Осиё мамлакатлари томонидан сувни тақсимлаш бўйича аввал келишилган схемалар ва юқорида қайд этилган шартнома асосида дарёлар ҳавзаларига оид қатор икки томонлама ва кўп томонлама битимлар ҳамда ҳужжатлар қабул қилинди. Шу билан бирга, халқаро сув ҳуқуқининг асосий принципи, яъни “катта зарар етказмаслик мажбурият”га минтақа давлатлари, айниқса, юқори оқимда жойлашган мамлакатлар ҳали ҳам амал қилмаяпти. Марказий

¹Зиганшина Д.Р. О Конвенции ООН по водотокам в Центральной Азии – текущее положение и перспективы на будущее // Перспективы применения Конвенции ООН в регионе // Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии. – Ташкент. 2016. – С. 20.

Осиё мамлакатлари ўртасида ҳанузгача давлатлараро сув ресурсларини аниқлашнинг зарур атама ва тушунчалари келишиб олинмаган¹.

Глобал иқлим ўзгариши натижасида Марказий Осиёда сўнгги 50-60 йил давомида музликлар майдони тахминан 30 фоизга қисқарган. Тахминларга кўра, ҳарорат 2°Cга ортганда музликлар ҳажми 50 фоизга, 4°Cга исиганда эса 78 фоизга камаяди. Ҳисоб-китобларга кўра, 2050 йилгача Сирдарё ҳавзасида сув ресурси 5 фоизга, Амударё ҳавзасида 15 фоизгача камайиши кутилмоқда. Ўзбекистонда 2015 йилгача бўлган даврда сувнинг умумий тақчиллиги 3 млрд куб метрдан ортиқни ташкил қилган бўлса, 2030 йилга бориб 7 млрд куб метрни, 2050 йилга бориб эса 15 млрд куб метрни ташкил қилиши мумкин.

Таҳлиллар иқлим ўзгариши минтақада, шунингдек Ўзбекистонда сув тақчиллигини янада кескинлаштиришини, 2000, 2008, 2011, 2014 ва 2018, 2020 йиллардаги каби қурғоқчиликнинг давомийлиги ва даврийлиги кўпайишига олиб келишини ҳамда иқтисодиётнинг сув ресурсларига бўлган эҳтиёжини қондиришда жиддий қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатмоқда. Кейинги 15 йил ичида аҳоли жон бошига сув таъминоти 3 048 куб метрдан 1 589 куб метрга қисқарди².

Сўнгги йилларда Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги хусусан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг саъй-ҳаракатлари ва ташаббуслари билан Туркманистон, Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари ўртасида сув ҳўжалиги муносабатлари яхшиланди, трансчегаравий сувдан фойдаланиш муаммоларини ҳал қилиш бўйича ижобий тенденция кузатилмоқда.

Бироқ, келгусида Амударё ва Сирдарёнинг юқори оқимларида янги йирик гидроэнергетик объектлар ва сув омборлари қурилиши, шунингдек, мавжудлари энергетик режимда ишлатилиши дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган давлатлар, шу жумладан, Ўзбекистон учун ҳам сув таъминотида қатор муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Бундан ташқари, кейинги йилларда янги ерларни ўзлаштирилиши минтақа давлатлари ўртасидаги сув тақсимоли мувозанатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу эса Орол денгизи ҳавзаси сув ресурсларидан фойдаланиш соҳасидаги минтақавий ҳуқуқий асосни янада такомиллаштиришни талаб этади. Шу сабабли минтақа давлатлари манфаатларини ифода этувчи минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

¹БМТ Конвенцияси сув ресурсларидан ўзаро аҳилликда ва адолатли фойдаланишга кўмаклашади. «Жаҳон» АА. // Халқ сўзининг 19 август 2014 йилдаги сони <http://old.xs.uz/index.php/homepage/khorizhda/item/2135>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси сув ҳўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6024-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/4892953>

Гидротехник иншоотлар қурилиши атроф-муҳит учун трансчегаравий, узоқ муддатли, тўғридан-тўғри ёки билвосита, кўп тармоқли ёхуд бумерангли салбий таъсирларни келтириб чиқаради. Яъни, салбий таъсирларнинг кўлами кенг: у нафақат бир давлат, балки дарё ҳавзасидаги бошқа бир нечта қўшни давлатлар учун ҳам жиддий муаммолар туғдириши мумкин¹.

Минтақа давлатлари ўртасида келгусида вужудга келиши бўлган сув тақчиллиги, турли хавфларни олдини олиш мақсадида “Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича минтақавий дастур”нинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши натижасида бу минтақада узоқ йиллардан бери ҳал этилмай келинаётган муаммоларнинг ечимини олдини олишга эришилган бўлинар эди.

Маълумки, иқлим ўзгариши ва музликларнинг эриши натижасида сув ресурслари танқислигининг йилдан-йилга кучайиб бориши, шунингдек, минтақада аҳоли сонининг кўпайиши ва шунга мувофиқ озиқ-овқат ҳамда сувга бўлган эҳтиёжнинг ошиши келажакда минтақа давлатлари тараққиёти ва барқарорлиги учун асосий муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади. Бугунги кунда Марказий Осиё мамлакатлари сув танқислиги, сувнинг ифлосланиши ҳамда сув манбаларининг камайиши билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқдалар. Саноатлаштириш, юқори демографик ўсиш ва урбанизация даражаси, шунингдек, озиқ-овқатга бўлган талабнинг ортиши шароитида сув ресурсларига бўлган талабнинг йилдан-йилга ошиб боришига олиб келмоқда. Статистик маълумотларга кўра ҳозирги пайтда минтақада 70 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилади ва бу кўрсаткич БМТ ҳисоб-китоблари ҳамда тадқиқотларига кўра, 2050 йилга келиб аҳоли сони Марказий Осиёда 94 миллионга етиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида озиқ-овқат ва сувга бўлган талабнинг ортиши билан боғлиқ янги муаммоларни келтириб чиқаради. Бундай шароитда Марказий Осиё мамлакатлари трансчегаравий сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш ҳамда сув ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланиш чораларини кўриши шарт. Шунинг учун, Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш минтақавий дастурининг асосий мақсади минтақа давлатлари ўртасида сув соҳасидаги ҳамкорликни ривожлантириш, сув ресурслари билан боғлиқ умумий муаммоларни ҳал қилиш бўйича саъй-ҳаракатларни бирлаштириш ҳамда Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлашдан иборат бўлиши, ҳамда мазкур дастурнинг асосий мақсадлари минтақавий ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва Орол денгизи ҳавзасида сув ресурсларидан фойдаланишнинг ўзаро

¹Юнусов Х., Мўминов А. Трансчегаравий сувлардан фойдаланишга оид халқаро-ҳуқуқий низоларни ҳал этиш масалалари. Монография. – Т.: ЖИДУ, 2017. – Б. 155.

мақбул механизмларини ишлаб чиқиш; сувни ҳисобга олиш ва назорат қилиш механизмларини такомиллаштириш, сув ресурслари тўғрисида маълумот алмашишни яхшилаш; сувни тежаш тизимини ривожлантириш, сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш чораларини кўриш; минтақавий сув ҳамкорлигининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш каби масалалардан иборат бўлиши лозимдир.

Илмий таҳлиллар трансчегаравий дарёлар сувидан фойдаланиш, тўғонлар ва сув омборлар қурилиши жараёнида қуйидагилар эътиборга олинишини тақозо этади:

Биринчидан, трансчегаравий дарёларда гидроиншоотлар ва сув омборлари қуришни режалаштириш ва лойиҳалаштириш босқичида гидроиншоотлардан фойдаланиш режими аниқ белгилаб олиниши шартлилиги;

Иккинчидан, минтақадаги давлатлараро ва ҳукуматлараро Амударё ҳамда Сирдарё ҳавзаси сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича давлатлараро, ҳукуматлараро ва идоралараро икки ва кўп томонлама тузилган шартнома ҳамда битимларни ягона халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларги бирлаштирган ҳолда “Тожикистон Республикаси Ҳукумати, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, Афғонистон Ислом Республикаси Ҳукумати ва Туркманистон Ҳукумати ўртасидаги Амударё ҳавзаси сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича конвенция” ҳамда “Тожикистон Республикаси Ҳукумати, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, Қозоғистон Республикаси Ҳукумати ва Қирғизистон Республикаси Ҳукумати ўртасидаги Сирдарё ҳавзаси сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича конвенция” сифатида қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, гидроиншоотлар бошқарувини сунъий интеллект ёрдамида амага ошириш бугунги куннинг талабидир. Сув ресурсларини бошқариш механизмларини такомиллаштириш, қайта ишлаш ва экологик стандартларнинг мустаҳкамланиши сувдан интенсив фойдаланишда ижобий натижаларни беради. Ўзбекистон мисолида, 2020 йилда Сардоба сув омборининг техноген фалокати натижасида нафақат мамлакатимиз, балки қўшни Қозоғистоннинг баъзи ҳудудларини сув босиши натижасида келиб чиққан катта талофатлар бунинг яққол мисолидир.

Шунингдек, Кучайиб бораётган энергия танқислиги шароитида трансчегаравий дарёлар сувидан энергетик мақсадларда фойдаланиш, йирик гидроэнергетик иншоотлар қуриш, уларнинг трансчегаравий таъсирини баҳолаш ва оқибатларини бартараф этиш борасида халқаро-шартномавий инструментларни янада бойитиш ҳамда уларнинг ижро ва назорат механизмларини кучайтириш талаб этилади.

Трансчегаравий очик сув оқимларидан фойдаланишда чегарадош давлатларнинг миллий қонунчилигини ўзаро яқинлаштириш ва шу соҳадаги ҳуқуқий сиёсатни уйғунлаштириш халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий ҳуқуқий тизимларга имплементация қилиш жараёнини осонлаштиради. Бу борада қонунчилик ҳокимияти ва мутасадди давлат идораларининг халқаро-ҳуқуқий ҳамкорлигини кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, минтақа давлатлари ва ҳукумат раҳбарлари ўртасидаги ўзаро ишонч ва ҳурматга асосланган изчил халқаро ҳамкорлик муваффақиятлар гаровидир.

Яна бир таклиф сифатида, “Трансчегаравий очик сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш тўғрисида”ги 1992 йил 17 мартда қабул қилинган Хельсинки конвенциясини минтақа давлатлари (Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркманистон) томонидан сувдан фойдаланишни ҳамда гидротехник иншоотлар қуриш, уларнинг хавфсизлигини тартибга солувчи миллий қонунчилигига тўлиқ имплементация қилиниши лозим. Хусусан, Хельсинки конвенциясида жамоатчиликни хабардор қилиш бўйича нормалар келтирилган (16-модда), яъни қирғоқбўйи томонлари жамоатчиликни трансчегаравий сувларнинг ҳолати, трансчегаравий таъсирларни олдини олиш, назорат қилиш ва камайтириш бўйича кўрилган ёки режалаштирилган чора-тадбирлар, шунингдек ушбу чораларнинг самарадорлиги тўғрисида хабардор бўлишларини таъминлашликлари лозимлиги белгиланган.

NURIDDINOV SAIDISLOM SAXOBIDDIN O'G'LI

“YUKSALISH” harakati a'zosi, mustaqil
tadqiqodchi

XALQARO HUQUQ SUBYEKTLARI MUAMMOSI

Annotasiya. *Xalqaro huquq bugungi kunda ko'pchilik yoshlar tomonidan qiziqish bilan o'rganilayotgan huquq tarmog'i xisoblanadi. Ammo bu tarmoq ba'zi tushunarsizlikka to'la. Xatolar bo'lib turadi albatta. Yosh tadqiqodchi nazarida xalqaro huquqning subyektlari e'tibor markaziga olingan bo'lib, subyektlar tahlil qilinib, o'quvchiga qiziqarli tarzda ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *Xalqaro huquq, subyekt, huquqiy layoqati, muomala layoqati, tashkilot tadbirkorlik, konsepsiya, universitet, obyektiv, professor, Xalqaro dengiz huquqi, xalqaro gumanitar huquq, nazariyot*

Abstract. *Today, international law is considered a field of law that is studied with interest by many young people. But this network is full of some ambiguity. Of course there are mistakes. In the eyes of a young researcher, the subjects of international law are taken into the center of attention, the subjects are analyzed, and information is given to the reader in an interesting way.*

Key words: *international law, subject, legal capacity, legal capacity, organization, business, concept, university, objective, professor, international maritime law, international humanitarian law, theory*

Абстракт. *Сегодня международное право считается областью права, которую с интересом изучают многие молодые люди. Но эта сеть полна некоторой двусмысленности. Конечно, есть ошибки. В глазах молодого исследователя тематика международного права оказывается в центре внимания, она анализируется, информация подается читателю в интересной форме.*

Ключевые слова: *международное право, предмет, правоспособность, правоспособность, организация, бизнес, концепция, университет, цель, профессор, международное морское право, международное гуманитарное право, теория.*

Bugungi kunimizda huquqshunoslik fani va yo'nalishiga qiziqish kundan - kunga ortib bormoqda. Huquqning bir tarmog'i sifatida "Xalqaro huquq"ga qiziqish boshqa huquq tarmoqlariga nisbatan ortmoqda-ki, bu avvalo zamon va makon bilan bog'liq. O'zimiz ham yuridik sohada tahsil olib kelmoqdamiz, "Xalqaro huquq"ga ishtiyoqimiz baland. Ammo ushbu fanga tegishli doktrinalarni o'rganganimizda xalqaro huquq subyektlariga bog'liq bo'lgan mavzularning ilmiy tomoni ozmuncha qiyinchiliklar tug'dirib keladi. Keling shuni tahlil qilib ko'ramiz.

Bilasizki, Xalqaro huquq subyekti - bu xalqaro huquqdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlarga ega bo'luvchi, uni himoya qiluvchi hamda xalqaro huquq bilan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlarga kirishuvchi hisoblanadi. Xalqaro huquq subyektlari shunday namoyon bo'ladiki, unda subyektlar xalqaro huquq bilan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlarga kirishadilar. Huquqiy munosabat faqatgina subyektlar o'rtasida vujudga kelishi mumkin. Huquq subyekti ikkita asosiy tarkibiy elementni o'z ichiga oladi:

birinchidan, huquqqa egalik layoqati va majburiyatni bajarish (huquqiy layoqat),

ikkinchidan, mustaqil tarzda huquqni amalga oshirish va majburiyatni ado etish (muomala layoqati)¹.

Xalqaro huquq subyektlari ikkita asosiy toifaga bo'linadilar, bular - asosiy (birlamchi) va hosila (ikkilamchi). Birlamchi subyektlarga Davlat, mustaqilligi uchun kurashayotgan millat va xalqlar kiradi. Ikkilamchi subyektlarga xalqaro davlatlararo tashkilotlar, davlatga monand tuzilmalar (Vatikan) kiradi.

E'tibor bersak, Ularning xalqaro huquq yuridiksiyasiga muvofiqligi aniq. Ammo ba'zi manbalarda tadbirkorlik subyektlari va alohida shaxslar ham xalqaro huquq subyektlariga kiritiladi. Ayrim huquqshunoslar shaxsning xalqaro subyektligi tamoyiliga qo'shilmaydi. V.S. Chernichenko xalkaro huquqning subyektiv chegaralari ko'rsatkichlari quyidagilardan iboratekanligini ko'rsatadi. Birinchidan, xalqaro huquq normalari faqat davlatlararo munosabatlarni tartibga solishi mumkinligi, ikkinchidan, xalqaro

¹ TDYU professorlari/Xalqaro ommaviy huquq -;Adolat nashriyoti 2019-65b

huquq subyektlari faqat davlatlararo munosabatlar ishtirokchilari bo'lishi mumkinligi uchun.

V.S.Chernichenko o'z mulohazalarini davom ettirar ekan, shaxs hech bir sharoitda davlat kabi tashkilotga, hukumatlararo tashkilotlar kabi davlatlar hamkorligi shakllariga tenglashtirilishi mumkin emas degan xulosaga keladi. Shuning uchun u obyektiv jihatdan davlatlararo munosabatlar ishtirokchisi bo'la olmaydi va xalqaro huquq normalarining bevosita ta'sir ko'rsatishiga bo'ysuna olmaydi. Shaxs xalqaro huquq subyektining birorta unsuriga ega emas va ega bo'la olmaydi. Xalqaro huquq subyektining qaysidir unsuriga ega bo'lmasdan ayni paytda xalqaro huquq subyekti bo'lish mumkin emas.

Ushbu masala buyicha qarama-qarshi fikrlar 1967 va 1989 yillarda nashr etilgan ko'p jildli xalqaro huquq kurslarida paydo bo'ldi. Masalan, N.A. Ushakov "Shaxslar xalqaro huquqning subyektlari emas, shaxsning xalqaro huquq subyekti ekanligi konsepsiyasi asossizdir" deb tasdiqlagan. U o'z nuqtai nazarini asoslar ekan, shaxslar xalqaro huquqning subyektlari emasligi va bo'lishi mumkin emasligini uqtiradi¹.

Strasburg universitetining professori E.Soller jismoniy shaxslarning xalqaro huquq subyekti ekanligini inkoretar ekan, xalqaro huquq subyektlari uchun ikki belgi xosligini tasdiqlaydi:

birinchidan, ular bevosita xalqaro huquq tomonidan o'rnatilgan huquqlar va majburiyatlarga ega bo'lishlari kerak;

ikkinchidan, ushbu huquq va majburiyatlarni sud tartibida bevosita majburlab amalga oshiradigan xalqaro mexanizm bo'lishi kerak. O'zi xalqaro huquq ham bir necha turlarga bo'linadi². Mana masalan; xalqaro gumanitar huquq, xalqaro dengiz huquqi va boshqalar. Bunda o'zlarining alohida subyektlari bor. Aytaylik men oddiy o'quvchi bo'lib xalqaro ommaviy huquq fanida "Xalqaro ommaviy huquq", "Xalqaro dengiz huquqi" mavzusi o'tilib qolgudek bo'lsa bormi, ularning fan subyektlari chalkashib ketadi. Xalqaro huquq subyektlari aslida qiziq ammo subyektlar guruhi tushunarsizliklarni olib kelyapti. Buni biz tizimlashtirishimiz lozim, chunki bu oddiy o'quvchi, talabada fanga qiziqishni so'ndirmoqda. Xulosa qilib aytganda, xalqaro huquq subyektlarini aniqlashtirilgan yoki soddalashtirilgan varianti taqdim etilishi kerak. Bu esa tadqiqotchilarni, huquqshunoslarni, xalqaro huquq nazariyotchilarini e'tibor markaziga tushadi degan umiddamiz.

¹ Черниченко С.В. Международное право. Современные теоретические проблемы. - М., 1993. - С. 93.

² Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма. - М. 1995

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕНЩИН ОТ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ

Аннотация: в данной статье обсуждаются международные стандарты в сфере защиты прав женщин от сексуального насилия. Рассматриваются основные нормативно-правовые акты, принятые на международном уровне, такие как Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенция о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием и Декларация об искоренении насилия в отношении женщин. В работе анализируются ключевые положения этих стандартов, их влияние на национальное законодательство и практику защиты прав женщин от сексуального насилия. Также рассматривается вопрос о необходимости эффективной реализации этих стандартов на практике для обеспечения защиты женщин от сексуального насилия и преодоления дискриминации на основе гендера.

Ключевые слова: насилие в отношении женщин, домашнее насилие, принудительный аборт, принудительная стерилизация, насильственный браки, изнасилование.

Annotation: This article discusses international standards in the field of protecting women's rights against sexual violence. It examines key legal acts adopted at the international level, such as the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence, and the Declaration on the Elimination of Violence against Women. The paper analyzes the key provisions of these standards, their influence on national legislation, and the practice of protecting women's rights against sexual violence. It also addresses the need for effective implementation of these standards in practice to ensure the protection of women from sexual violence and to overcome gender-based discrimination.

Keywords: violence against women, domestic violence, forced abortion, forced sterilization, forced marriage, rape.

Проблема насилия в отношении женщин и необходимости его предотвращения в последние годы вызывает широкое общественное обсуждение. Хотя тема насилия и его профилактики не новая, но она остаётся актуальной. Об этом свидетельствуют принятие многочисленных международных документов, обязывающие государства бороться с этим явлением, такие как Всеобщая декларация прав человека (1948г)¹, Декларация об искоренении насилия в

¹ Всеобщая декларация прав человека https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

отношении женщин¹ (1993г), Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979г)², Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием³ (2011 г).

Одной из ведущих мировых организаций, занимающихся защитой прав женщин и борьбой с насилием в отношении них, является Совет Европы. Ежегодно Совет Европы проводит заседания, посвященные борьбе с сексуальным насилием, и разрабатывает новые документы, направленные на его полное искоренение.

17 мая 2005 году на Третьем саммите Совета Европы был принят План действий, который содержал конкретные меры для борьбы с насилием в отношении женщин и домашним насилием⁴.

После нескольких лет работы этой кампании, в 2008 году специальная рабочая группа представила доклад, который рекомендовал Совету Европы разработать всеобъемлющий правовой документ о предотвращении всех форм насилия в отношении женщин⁵. Таким документом стала Конвенция о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием⁶.

Конвенция о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбульская конвенция), принятая в апреле 2011 года, представляет собой один из наиболее прогрессивных международных договоров в области прав человека, который направлен на искоренение насилия в отношении женщин.

Цель Стамбульской конвенции заключается в прекращении всех форм насилия в отношении женщин и домашнего насилия, а также в обеспечении женщин правом на жизнь без насилия.

Стамбульская конвенция призвана защищать женщин от всех форм насилия, которые направлены исключительно на них из-за их принадлежности к женскому полу (например, принудительные аборты, принудительная стерилизация, изнасилование и др). Конвенция также

¹ Декларация об искоренении насилия в отношении женщин https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/violence.shtml

² Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml

³ Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием <https://rm.coe.int/168046253f>

⁴ План действий. CM (2005)80 final // Официальный сайт Совета Европы. 2005. url: https://www.coe.int/t/dcr/summit/default_RU.asp

⁵ Gender equality and Anti-Trafficking division. final Activity report // directorate General of human rights and Legal Affairs Council of europe. 2008. 100 p. url: <https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign>

⁶ Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием. CeTs № 210 /Официальный сайт Совета Европы. 2011. url: <https://rm.coe.int/168046253f>

направлена на борьбу с формами насилия, с которыми женщины сталкиваются намного чаще, чем мужчины (например, домашнее насилие, принудительный брак, совершение насильственных действий сексуального характера и др).

Кроме этого Стамбульская конвенция рекомендует своим участникам распространить её применение на всех, кто подвергается риску домашнего насилия или страдает от него. Это признание того, что мужчины, дети и пожилые люди тоже могут быть жертвами домашнего насилия, хотя и реже, чем женщины, и как правило в менее серьезных формах.

В ст.3 Конвенции о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием приводится определение понятий «насилие в отношении женщин» и «домашнее насилие».

Термин «насилие в отношении женщин» включает в себя любые формы насилия или угроза их применения на женщин из-за их принадлежности к женскому полу. Данные действия могут нанести женщине физический, сексуальный, экономический вред или страдания и могут произойти как в общественной так и в частной жизни.

Домашнее насилие означает любые формы физического, сексуального, психологического или экономического насилия, которые происходят в семейной обстановке или в быту или между партнерами или между бывшими или нынешними супругами, независимо от того, проживает ли лицо, совершающее насилие, вместе с жертвой или нет.

В целях обеспечения женщин правом на жизнь без насилия, Стамбульская конвенция действует в рамках четырёх основных задач: предотвращение насилия, защита жертв насилия, судебное преследование, комплексная политика.

Конвенция ставит перед собой **цель предотвращения** насилия в отношении женщин и предлагает превентивные меры, включающие в себя:

- Изменение общественного сознания: пропаганда равенства полов, изменение устаревших представлений о роли мужчин и женщин, которые оправдывают насилие.

- Повышение осведомленности: обучение общественности распознавать и осуждать любые формы гендерного насилия, вне зависимости от места его совершения.

- Просвещение: внедрение учебных программ о гендерном равенстве и уважении в личных отношениях на всех уровнях образования.

- Обучение специалистов: подготовка сотрудников, работающих с жертвами насилия, для эффективного предотвращения и выявления случаев насилия.

- Реабилитация: разработка программ для лиц, совершивших домашнее насилие и сексуальные преступления, направленных на обучение уважению женщин и отказу от насилия.

Для эффективной защиты женщин от гендерного насилия необходимо обеспечить комплексную поддержку пострадавшим. Согласно Конвенции, государствам рекомендуется:

- Обеспечить безопасность: прежде всего, гарантировать безопасность женщин, подвергшихся насилию.

- Предоставить доступ к помощи: информировать пострадавших о доступных услугах поддержки, таких как медицинская помощь, психологические консультации, юридическая помощь, и создать специализированные службы для оказания этой помощи.

- Создать приюты и горячие линии: обеспечить функционирование приютов и круглосуточных телефонных линий помощи для пострадавших.

- Ввести защитные меры: предусмотреть возможность срочной выдачи запретительных распоряжений для удаления насильника из семьи, а также судебные запреты или ограничения на его действия.

- Защитить детей: принять меры по защите и поддержке детей, которые стали свидетелями насилия в семье.

Для эффективного судебного преследования Стамбульская конвенция рекомендует государствам укрепить правовую базу, предусмотрев в ней уголовную ответственность за различные формы насилия, такие как психологическое насилие, преследование, сексуальное насилие, изнасилование, сексуальное домогательство, принудительный брак, принудительная стерилизация, принудительный аборт, калечащие операции на женских половых органах.

Чтобы гарантировать справедливое наказание и предотвратить безнаказанность, конвенция рекомендует:

- Обеспечить строгие наказания: ввести строгие наказания за все формы насилия, упомянутые выше.

- Исключить оправдания насилия: убедиться, что культура, религия, традиции или личные мотивы не используются для оправдания преступлений, как в законах, так и на практике.

- Обеспечить защиту жертвам: предоставить жертвам и их детям специальную защиту в ходе расследований и судебных разбирательств.

- Обеспечить эффективное реагирование: принять меры, чтобы правоохранительные органы быстро реагировали на просьбы о помощи, управляли опасными ситуациями и оперативно расследовали все заявления о насилии в отношении женщин.

Для эффективной борьбы с насилием в отношении женщин и домашним насилием необходим **комплексный подход**, а не

разрозненные действия. Чтобы устранить как причины, так и последствия гендерного насилия, нужно координировать усилия разных организаций таких, как полиция, суды, социальные службы, детские учреждения, медицинские учреждения, женские НПО и другие организации.

Стамбульская конвенция призывает к **комплексной политике**, которая:

- Интегрирована: объединяет различные аспекты борьбы с насилием;
- Всеобъемлюща: охватывает все формы насилия в отношении женщин;
- Скоординирована: обеспечивает взаимодействие между всеми учреждениями, борющимися с насилием в отношении женщин;
- Ориентирована на потребности жертв: ставит в первую очередь интересы и потребности пострадавших.

В Конвенции Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием особое внимание уделено на защиту женщин от сексуального насилия. В Конвенции предусмотрены различные виды сексуального насилия такие как: изнасилование и сексуальное насилие¹ (ст.36), насильственный брак (ст.37), насильственный аборт и насильственная стерилизация² (ст.39), сексуальные домогательства (ст.40).

Конвенция обязует государства установить уголовную ответственность в отношении лиц, совершивших вышеуказанные преступления. В соответствии со ст.41 настоящей Конвенции, государства обязуются принять необходимые законодательные меры для привлечения к ответственности любого, кто намеренно оказывал помощь или подстрекал к совершению изнасилования, насильственного брака, насильственной стерилизации и насильственного аборта.

В соответствии с ч.2 ст.41 Конвенции, государства должны принять законодательные или иные меры, направленные на установление ответственности за умышленную попытку совершения изнасилования, насильственного брака, насильственной стерилизации и насильственного аборта.

Согласно ст.55 Конвенции, государства должны гарантировать, что расследование и судебное преследование по делам связанным с изнасилованием, насильственным браком, принудительным абортom и принудительной стерилизацией, не зависят исключительно от

¹ ООН -Женщины - Европа и Центральная Азия «Часто задаваемые вопросы: Виды насилия в отношении женщин и девочек» <https://eca.unwomen.org/ru/stories/explainer/2023/11/chasto-zadavaemye-voprosy-vidy-nasiliya-v-otnoshenii-zhenschin-i-devochek>

² Сексуальное и гендерное насилие в контексте правосудия переходного периода https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/OnePagers/Sexual_and_gender_ru.pdf

заявления потерпевшего, если преступление было совершено полностью или частично на территории этого государства. Процедуры должны продолжаться даже в том случае, если потерпевший отзывает свое заявление.

Согласно ст.58 Стамбульской Конвенции, стороны должны принять необходимые законы и меры, чтобы закон об исковой давности для возбуждения дел по преступлениям связанным с изнасилованием, насильственным браком, принудительной стерилизацией и принудительным абортom, действовал достаточно, для того чтобы дать возможность жертве возбудить судебное дело после достижения совершеннолетия.

В Стамбульской Конвенции кроме установления уголовной ответственности и эффективного расследования вышеуказанных преступлений, предусмотрены также меры оказания помощи жертвам сексуального насилия. Например, в ст.32 Конвенции, государствам необходимо принять законодательные или иные меры, которые позволят женщинам, вступившим в брак под принуждением, аннулировать этот брак без лишних сложностей. Процесс развода не должен создавать необоснованные финансовые или административные обременения для жертвы сексуального насилия.

В ст.25 Конвенции, государствам рекомендуется создать достаточное количество легкодоступных специальных центров помощи для жертв изнасилования или сексуального насилия, где они могут получить медицинскую помощь, судебно-медицинское обследование, поддержку в случае травмы и консультации.

Хотя Стамбульская Конвенция, не может быть ратифицирована Республикой Узбекистан из-за различий в ценностях и мировоззрении узбекского народа, но стоит обратить внимание на те положения Конвенции, которые предлагают нам конкретные механизмы и методы борьбы с этим видом насилия. Изучая их через призму узбекского народа, мы могли бы найти ценные идеи о том, как эффективно бороться с сексуальным насилием в нашей стране.

Следующим международным документом в области защиты женщин от насилия является **Декларация об искоренении насилия в отношении женщин**, принятая на Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 20 декабря 1993 года.

Декларация об искоренении насилия в отношении женщин явно подчеркивает, что насилие в отношении женщин является нарушением прав человека и основных свобод женщин. Согласно декларации, насилие в отношении женщин является результатом исторически сложившегося неравенства между мужчинами и женщинами, которое привело к доминированию и дискриминации женщин со стороны мужчин.

Для улучшения положения женщин рассматриваемая декларация призывает к применению в отношении женщин прав и принципов, касающихся равенства, безопасности, свободы, неприкосновенности и достоинства.

По нашему мнению, это значит, что декларация выдвигает позицию, о том, чтобы женщины имели те же права и возможности что и мужчины, и чтобы женщинам гарантировалась безопасность, свобода, уважение и равные возможности, как и всем остальным людям. Эти права и принципы, закреплены в международных документах, таких как Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах¹, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах², Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин и Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания³.

В ст.1 Декларации об искоренении насилия в отношении женщин приводится определение термина «насилие в отношении женщин», который означает любые акты насилия или угрозы их применения, совершаемые в отношении женщин из-за их пола. Данные действия могут причинить физический, сексуальный или психологический вред или страдания женщинам.

Согласно ст.2 Декларации, насилие в отношении женщин включает в себя физическое, сексуальное и психологическое насилие, которое происходит как в семье (например, избиение, половое принуждении девочек в семье, насилие из-за приданного, изнасилование жены мужем), так и вне её (например, изнасилование, сексуальное домогательство на работе или в учебных заведениях, торговля женщинами, принуждении к проституции). Также это включает случаи насилия со стороны государства или при его попустительстве, независимо от места совершения.

Для того, чтобы понять последний случай насилия в отношении женщин, приведенный в декларации, необходимо ознакомиться с определением термина «попустительство государства». Попустительство насилия в отношении женщин означает отсутствие реакции или недостаточную реакцию со стороны государства, общества или индивидуумов на случаи насилия. Это может проявляться в

¹ Международный пакт о гражданских и политических правах https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtm

²Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

³ Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml

игнорировании жалоб, неэффективном расследовании инцидентов, отсутствии законов или их неприменении, стереотипах, оправдывающих насилие, и других формах бездействия или недостаточной защиты жертв.

В ст.4 декларации написано о том, что государства должны ясно и однозначно осуждать насилие в отношении женщин, и не могут использовать обычаи, традиции или религиозные мотивы в качестве оправдания для неисполнения своих обязательств по искоренению этого насилия. Они должны незамедлительно приступить к реализации политики, направленной на полное устранение насилия в отношении женщин, используя все доступные средства.

Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин является международным договором, которая была принята на Генеральной Ассамблее ООН в 1979 году и вступила в силу спустя два года. Данная конвенция направлена на устранение всех форм дискриминации в отношении женщин, на обеспечении равенства женщин и мужчин, на защиту прав и свобод женщин.

В оригинальном контексте Конвенции не было упоминания о домашнем насилии или семейно-бытовом насилии, так как во время принятия данной конвенции оно считалось внутрисемейным делом. Однако, последующие исследования, проведенные государствами – участниками, показали что домашнее насилие имеет широкий масштаб и серьезно нарушает права женщин. В результате многие общественные организации активно выступили за включение борьбы с домашним насилием в глобальную повестку данной конвенции.

С течением времени Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин, который контролирует соблюдение норм конвенции, принял общие рекомендации № 12, 19,35 о гендерном насилии в отношении женщин.

Хотя Комитет уже затрагивал тему «насилия в отношении женщин по гендерному признаку» в своей Общей рекомендации № 12, именно в Общей рекомендации № 19 было проведено глубокое и комплексное исследование, которое заложило основу для дальнейших действий в этой сфере. Это исследование сыграло важную роль в том, чтобы признать насилие в отношении женщин по гендерному признаку одной из форм дискриминации¹.

Рекомендация №19 содержит важные идеи и практические рекомендации по снижению уровня насилия над женщинами. Она предлагает работать со средствами массовой информации, бороться с

¹ Общая рекомендация № 19: насилие в отношении женщин: [принята на 11-й сессии Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин в 1992 г] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw_handbook/cedaw_rec19.pdf

принудительными абортами и контролировать деторождение, принимать меры по предотвращению насилия в семье и т.д.

Рекомендация также призывает страны-участники предоставлять Комитету статистику по случаям насилия над женщинами, информацию о помощи жертвам, а также о законодательных и других мерах, которые применяются для защиты женщин от насилия в повседневной жизни, включая домогательства на работе, насилие в семье и сексуальное насилие.

Спустя некоторое время возникла необходимость в развитии рекомендаций, изложенных в Общей рекомендации №19. Комитет приступил к ее обновлению, учитывая изменения, произошедшие в странах-участницах Конвенции. Особое внимание было уделено важности сбора данных о насилии над женщинами и домашнем насилии, а также изучению принятых национальных законов и стратегий в этой области.

14 июля 2017 года Комитет принял Общую рекомендацию № 35 о гендерном насилии над женщинами, которая дополняет и обновляет Рекомендацию № 19. Эти две рекомендации должны рассматриваться совместно. В новом документе более подробно рассматриваются причины и источники дискриминации женщин, которая является одной из основ насилия над ними.

В Общей рекомендации №35 подчеркивается ответственность государств-участников за гендерное насилие над женщинами. Она содержит конкретные предложения по принятию соответствующих законов на национальном уровне, а также призывает государства к международному сотрудничеству в борьбе с этой проблемой¹.

Вышеуказанные международные документы свидетельствуют о том, что международное сообщество уделяет все больше внимания проблеме насилия в отношении женщин. За последние десятилетия были разработаны ключевые документы устанавливающие стандарты защиты женщин от всех форм насилия

Однако, по нашему мнению, несмотря на прогресс, определенный этими стандартами, защита женщин от насилия остаётся актуальной из-за недостаточной имплементации международных стандартов на национальном уровне, из-за недостаточного финансирования программ по предупреждению и прекращению насилия, из-за сохранения стереотипов и дискриминации в отношении женщин, который препятствуют доступу к правосудию и защите.

¹ Общая рекомендация № 35 о гендерном насилии в отношении женщин, предназначенная для обновления общей рекомендации № 19 [принята Комитетом по ликвидации дискриминации в отношении женщин 26 июля 2017 г.] <https://www.ohchr.org/ru/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no-35-2017-gender-based>

KARIMOVA MUAZZAM RAJABBOY QIZI

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни

муҳофаза қилиш академияси

магистратура тингловчиси

ҚУРОЛЛИ МОЖАРОЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЭВОЛЮЦИЯСИ ВА “БОЛАЛАР ҲУҚУҚЛАРИ” ТУШУНЧАСИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Аннотация. Ушбу мавзу доирасида қуролли можароларнинг тарихий эволюцияси ва уларнинг “Болалар ҳуқуқлари” тушунчаси билан алоқасини ўрганилиб, унда болалар урушда фаол иштирок этишдан тортиб, зўравонлик ва эксплуатация қурбони бўлишгача бўлган тарих давомида можароларда қандай иштирок этганликлари муҳокама қилинади. Аннотация Женева конвенциялари ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясининг қабул қилиниши каби муҳим босқичларни ёритиб, қуролли тўқнашувлар пайтида болаларнинг заифлиги ва уларни ҳимоя қилиш зарурати тобора ортиб бораётганини таъкидлайди. Шунингдек, у низоли ҳудудларда болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда давом этаётган муаммолар ва қонунчилик асослари, гуманитар аралашувларнинг аҳамиятини муҳокама қилади.

Калит сўзлар: қуролли можаролар, урушлар, болалар ҳуқуқлари, тарихий эволюция, Женева конвенциялари, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси, ҳимоя, зўравонлик, эксплуатация.

Аннотация. Эта тема рассматривает историческую эволюцию вооруженных конфликтов и их связь с концепцией «Права детей», обсуждая, как дети были вовлечены в конфликты на протяжении всей истории, от активного участия в войне до жертв насилия и эксплуатации. В аннотации освещаются такие вехи, как Женевские конвенции и принятие Конвенции Организации Объединенных Наций о правах ребенка, подчеркивающие растущую уязвимость детей и необходимость защищать их во время вооруженных конфликтов. В нем также обсуждаются текущие проблемы и правовые рамки для защиты прав детей в зонах конфликтов, а также важность гуманитарного вмешательства.

Ключевые слова: вооруженные конфликты, войны, права детей, историческая эволюция, Женевские конвенции, Конвенция ООН о правах ребенка, защита, насилие, эксплуатация.

Abstract. This theme examines the historical evolution of armed conflicts and their relationship to the concept of "Children's Rights", discussing how children have been involved in conflicts throughout history, from active participation in war to victims of violence and exploitation. The abstract highlights milestones such as the Geneva Conventions and the adoption of the United Nations Convention on the Rights of the Child, highlighting the growing vulnerability of children and the need to protect them during armed conflicts. It also discusses the ongoing challenges and legal frameworks for protecting children's rights in conflict zones, and the importance of humanitarian interventions.

Key words: armed conflicts, wars, children's rights, historical evolution, Geneva Conventions, United Nations Convention on the Rights of the Child, protection, violence, exploitation.

Турли цивилизациялар ва тарихий даврларда содир бўлган қуролли можароларда болаларнинг иштирок этиши ҳамда ушбу жангларда жабр

кўриши инсоният тарихининг энг даҳшатли саҳифаларидир. Тарихдан маълумки, турли маданиятларда болаларни аскар сифатида ёллаш ва улардан қабих ниятларда фойдаланиш ҳолатлари кўп учраган.

Хусусан, Қадимги Рим ва Юнонистон шаҳар-давлатларида тез-тез урушлар бўлиб турган ва ўғил болалар вақти-вақти билан турли хил ҳаракатларга жалб қилинган. Шуниси эътиборлики, Спартанинг милитаристик маданияти ўғил болаларни ёшлигиданоқ жангчиликка ўргатган.

Спарталиқ ўғил болалар туғилгандан бошлаб ўзларининг кейинги муқаррар жанговар хизматларига ҳам жисмонан, ҳам руҳий жиҳатдан тайёр эдилар. Аксарият ўғил болалар етти ёшга қадар оилалари билан яшаб, шундан сўнг аскар сифатида ўқитилиш учун “агоге” – қисман ҳарбий академия, қисман ўқув лагерига топширилган¹.

Ўрта асрларда ҳам болаларни аскарликка жалб қилиш ноодатий ҳол эмас эди. Баъзи ҳолларда зодагон оилалар ўғил фарзандларини таълимнинг бир қисми сифатида урушларга юборишган².

XIII аср бошларида, яъни 1212 йилда ҳозирги Германия ва Франция ҳудудида Қуддусни ғайридинлардан озод қилиш мақсадида тўққиз ёшли Николай бошчилигида қуйи Рейн вилоятларидан бошланган халқ ҳаракати Генуя қирғоқларига етиб борган ўн минглаб болаларнинг иштироки туфайли кейинчалик салиб юриши номини олган эди³. Шундай қилиб, француз ва немис ўғилларининг салиб юриши, эҳтимол, дунё тарихидаги болаларни аскарга айлантирган ҳарбий кучларнинг биринчи намунаси бўлди.

Турли қадимги Яқин Шарқ ва Осиё цивилизациялари ҳам урушнинг болаларга таъсирига гувоҳ бўлган. Аскар болалардан фойдаланиш ёки можаролар туфайли болаларнинг кўчирилиши ҳам тез-тез учраб турадиган ҳодиса эди.

XIII аср Чингизхон бошчилигидаги мўғул босқинлари Осиё ва Яқин Шарқ бўйлаб ҳарбий босқинчилик ҳаракатларининг кенгайиш даври бўлди. Мўғул қўшинлари ўзининг юксак даражада уюштирилган ва интизомли қўшинлари билан машҳур бўлиб, улар сафини мустаҳкамлаш учун кўпинча турли ёшдаги шахсларни, жумладан болаларни ҳам ўз сафларига жалб этишган.

¹ Antonio Penadés “Bred for Battle-Understanding Ancient Sparta’s Military Machine” <https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/sparta-military-greek-civilization>.

² Emma Butcher and James Rogers “Innocence under fire: how children were used in warfare of the past” // <https://www.historyextra.com/period/first-world-war/how-children-used-warfare-fighting-child-soldiers/>.

³ Красногорский М. Дети-солдаты: вчера и сегодня // Учительская газета. Приложение «Военное образование», 2008, № 10.

Мўғуллар босқинлари пайтида болалар баъзан турли вазифалар учун қўшинларга ёлланган. Баъзи болалар кенг қўламли юришлар чоғида ишчи кучига эҳтиёж бўлганлиги сабабли жалб қилинган бўлса, баъзилари чаққонлиги, мослашувчанлиги ва ҳарбий кўникмаларни тез ўзлаштира олиши учун танланган.

Босқинлар чоғида болаларнинг мўғул қўшинларига жалб этилиши чуқур оқибатларга сабаб бўлган, яъни болаларнинг кўпчилиги ёшлигида урушнинг оғир ҳақиқатларига дуч келган, зўравонлик гувоҳи бўлган, жисмоний ва руҳий жароҳатларни бошидан кечиришган¹.

Антик ва Ўрта асрларда болалар эътибор ва ҳимояни кучайтиришга муҳтож бўлган инсонлар сифатида қаралмаган, шунинг учун улар ҳеч қандай ҳуқуқдан фойдалана олмаганлар, уларнинг тақдири ота-оналарнинг уларга бўлган муносабатига боғлиқ эди.

Бундан ташқари, болалар ўз ота-оналарининг мулки ҳисобланган, шу сабабли ҳам юқорида тилга олинган тарихий даврларда болалар ёшлигида эксплуатация қилинган, улар ғайриинсоний шароитларда жуда оғир меҳнат қилишлари талаб қилинган.

Болага мулк сифатида қараш нуқтаи назари биринчи марта инглиз мутафаккири Жон Локк томонидан рад этилган бўлиб, у ўз асарларида ҳар қандай боланинг катталарникига ўхшаган ўз шахсияти борлиги ва уларнинг эҳтиёжлари ҳамда манфаатларини тан олиш кераклигини тасдиқлади.

Шундай экан, ота-оналар фарзандлари устида нафақат ҳуқуқларга эга, балки уларни суиистеъмоллик ва ахлоқсизликдан ҳимоя қилишга ҳам мажбурдирлар².

Болаларнинг қуролли тўқнашувларда оммавий иштироки тарихи етти асрдан кейин ҳам такрорланишини кузатишимиз мумкин.

Масалан, Иккинчи жаҳон уруши бошланганидан тўрт йил ўтиб, Гитлер Германияси саноат ва армиянинг барча тармоқларида инсон ресурсларининг кескин танқислигини бошдан кечири бошлади. 1943 йилнинг кузида вояга етмаган ёшларни армияга жалб этиш бўйича ҳаракат бошланди ва ўша пайтда йигит ва қизлар вермахт³га қаттиқ босимсиз қўшилган бўлса, 1945 йил январь ойида Гитлер ёшлари (ҳарбийлаштирилган ёш фашистлар ташкилоти) раҳбарияти қуролли кучларга император чақирувини эълон қилди ва бу даврда вермахт чорак миллионга яқин мактаб ўқувчилари билан тўлдирилди. Нацистлар

¹ Children in the Mongol Empire - Ancient History Encyclopedia// https://www.worldhistory.org/Mongol_Empire/.

² Simona-Valentina Maleşcu. Child protection in armed conflicts. <https://www.proquest.com/conference-papers-proceedings/child-protection-armed-conflicts/docview/2371663491/se-2> accessed on 17.01.2019.

³ Великая Отечественная Война. 1941-1945. Энциклопедия / Гл.ред. - М.М.Козлов. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - С.259-260.

империясининг қулаши даврида 14-16 ёшли “кўнгиллилар”ни ёллаш бошланди. Улардан отрядлар тузилди ва уларга орқада қўпоровчилик ҳаракатларини амалга ошириш топширилди. Шошилинич ўқитилган ёки умуман ўқитилмаган, жисмонан заиф, тажрибали раҳбарсиз бола аскарлар ҳалокатга маҳкум эди. Гитлер ёшлар бўлинмаларидан оммавий фойдаланишга уринишига қарамай, улар фронтдаги ҳалокатли вазиятни яхшироқ ҳолатга ўзгартира олмадилар¹.

Ҳаттоки, вазият шу даражага бориб етдики, мина ва бошқа портловчи воситалар билан ўралган ҳудудларга бостириб киришда тажрибали аскарларни йўқотмаслик учун дастлаб болалардан иборат аскарлар киритилган ва ҳудуд хавфсизлигига ишонч ҳосил қилинганидан сўнг асосий ҳарбийлар қўйилган².

Ёш болаларга оид Гитлер Германиясидаги фашизмнинг ёвузликлари кўп бўлган. Энг ашаддийларидан бири шунда эдики, асирга тушган ёш болаларда турли ҳил тажрибалар ўтказилган ва уларнинг ҳаётига тажовуз қилинган³.

Тадқиқотимиз давомида аниқланган маълумотларга кўра, Иккинчи жаҳон урушида Фашистлар Германияси ва унинг ҳамкорлари 1,5 миллионга яқин яҳудий болалари ва ўн минглаб лўлилар болалари, жисмоний ва ақлий ногиронлиги бўлган 5000-7000 нафар немис болалари, шунингдек немислар томонидан босиб олинган ҳудудларда яшовчи кўплаб полшалик болалар ўлдирилган⁴.

Шу каби, 5 миллиондан ортиқ болалар босиб олинган Европа бўйлаб тарқалган концлагерлар, геттолар ва бошқа мажбурий қамоқхоналарда асирга айланди. Улар ҳеч нарсада айбдор бўлмаган ҳолда, оғир меҳнат ва касаллик, совуқ ва очликни бошдан кечирдилар. Уларни масхара қилишди, тиббий тажрибалар ўтказишди, қонлари олинган. Уларнинг ўнтадан биттасигина тирик қолган. Россия ҳудудида фашистик босқинчилар 17 миллион одамни (шу жумладан, 600 минг болаларни) ўлдирган⁵.

Масаланинг иккинчи муҳим жиҳати шундаки, болалар ҳарбий куч сифатида фойдаланилиб, ҳуқуқлари поймол этилиши билан бирга, қуроли мижазолар майдонида жабр кўриши ҳам аҳамиятлидир.

Тарих саҳифаларини бирмунча ортга, яъни давлатимиз тарихи билан боғлиқ XIX аср охирига қарайдиган бўлсак, Россия империяси томонидан

¹ Children during the holocaust//<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/children-during-the-holocaust>.

² Мяукина Е. Оккупация. Воспоминания бывших малолетних узников финских концлагерей - в год 60-летия великой Победы. 2005.

³ Тиллабоев С., Замонов А. Ўзбекистон тарихи. Умумий ва ўрта таълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик. -Т., – 2019. – 107.

⁴ Ўша манба.

⁵ Пиджаков А.Ю. Исторические корни ювенальной юстиции // Вопросы ювенальной юстиции. - 2006. - № 1. - С. 2-4.

Ўрта Осиёнинг босиб олиниши билан боғлиқ истилочилик даврида олиб борилган курашлардан нафақат аёллар ва қариялар, балки болалар ҳам жабр кўришганлиги барчага маълум.

Бу айниқса, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатида янада авж олган. Хусусан, Россия империясининг 1916 йилдаги мардикорликка олиш тўғрисидаги фармони Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларига ёйилиб, унга қарши чиқишлар маҳаллий аҳолининг миллий-озодлик ҳаракатларига айланиб кетди. Булар орасида Жиззахда бўлиб ўтган кўзғолон ўлкада мустамлакачилар зулмидан озод бўлиш ва босқинчиларга қарши мардонавор кураш майдонига айланди.

Мустамлакачи ҳукуматнинг жазо қўшини кўзғолончиларни аёвсиз равишда жазолашга киришди. Кўзғолон кўтарилган қишлоқларга ўт қўйилди. Уйлар ёндирилди. Уларнинг оила аъзолари ҳам жазога тортилди. Бу жазодан қариялар, аёллар, ҳатто ёш болалар ҳам четда қолмади¹.

Мирзо Қўқонбой Абдухолиқзода Самарқандийнинг “Жиззах кўзғолони Истаджон қамчисидан қон томади” асарида келтиришича, рус аскарлари шаҳару қишлоқларга ўт қўйиб, ёшу қари, ҳатто, гўдакларни ҳам ўлдириб, мол-мулкларни талон тарож қилган².

Юқоридаги тарихий фактлардан кўришимиз мумкинки, болаларни қуролли можароларда иштирок этиши ёки ушбу можаролар оқибатида уйсиз, ота-онасиз қолиши ва асирга айланишлари табиий ҳолат сифатида қаралган ҳамда улар ҳуқуқларини амалга ошириш ёки ҳимоя қилиш давлатлар томонидан эътиборсиз қолидирилган ва бола ҳуқуқлари мунтазам бузиб келинган.

Ўша жамиятларда болалар нафақат арзон ишчи кучи, балки ўз ҳуқуқлари учун курашолмайдиган заиф қатлам сифатида қаралган. Болалар жисмоний ва руҳий жароҳатлар, кўчиш, оила аъзоларини йўқотиш ва баъзи ҳолларда қулликка тушишни бошдан кечирганлар. Уруш уларнинг ривожланиши ва фаровонлига чуқур таъсир қилиб келган.

Қадимги даврларда қуролли тўқнашувлар шафқатсиз бўлиб, бугунги кунда биз тан олган ҳуқуқий ва ахлоқий асосларга эга эмас эди. Болалар, айниқса, уруш йилларида кўчиш, зўравонлик ва эксплуатациянинг оғир оқибатларига дучор бўлган. Ижтимоий меъёрлар болаларни ҳимоя қилишни биринчи ўринга қўймаган ва улар кўпинча катта жангчилари каби қийинчиликларга дучор бўлишган.

¹ Марковичева Е.В. Правовое положение несовершеннолетних в России: Учебное пособие. – Орел, 2003. – С. 29-30.

² Мирзо Қўқонбой Абдухолиқзода Самарқандий. Жиззах кўзғолони Истаджон қамчисидан қон томади. – Сангзор, 2009.24-б.

Жамиятлар ўрта асрларда Европада рицарлик каби хулқ-атвор кодексларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишлари билан урушда маълум ахлоқий меъёрлар тан олинди. Бироқ, бу кодекслар, биринчи навбатда, катта жангчиларга нисбатан қўлланилган ва болаларни ҳимоя қилиш кўп жиҳатдан эътибордан четда қолган. Ҳукмрон тузум фикрлаш тарзи жанговар бўлмаган фуқароларнинг, шу жумладан болаларнинг фаровонлигига эмас, балки жангнинг шон-шарафи ва шуҳратига қаратилган.

Жаҳон урушларининг ҳалокатли таъсири қуролли тўқнашувлар билан боғлиқ ахлоқий фикрларни қайта кўриб чиқишга туртки бўлди, десак янглишмаган бўламиз. Ушбу глобал можаролар тинч аҳолини, шу жумладан болаларни ҳимоя қилишга қаратилган халқаро гуманитар ҳуқуқнинг ўрнатилишига олиб келди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин қабул қилинган Женева конвенциялари жанговар иштирокчиларнинг ҳуқуқларини тан олишда муҳим босқич бўлиб, болаларни уруш вайроналаридан ҳимоя қилиш зарурлигини таъкидлади.

Халқаро оммавий ҳуқуқ, шу жумладан, болалар ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш билан боғлиқ масалаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш билан бир вақтда, болалар ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш ҳам унинг доирасида ривожланган. Вақт ўтиши билан бу давлат ва ташкилотларнинг ушбу соҳадаги ҳамкорлигини тартибга солувчи халқаро-ҳуқуқий нормалар мажмуаси вужудга келди. Натижада, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни тартибга солувчи халқаро ҳуқуқнинг бир қисми бўлган бола ҳуқуқларини халқаро ҳуқуқий ҳимоя қилиш институти пайдо бўлди.

Умуман олганда, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларни алоҳида тоифага ажратиш масалалари император Юстинианнинг тўпламларида (милодий VI аср), IV китобда (IV сарлавҳа) кузатишимиз мумкин, унда “25 ёшга тўлмаган шахслар тўғрисида” сўз боради. Қадимги дунё ва ўрта асрларда вояга этмаганларни ҳимоя қилиш ва уларнинг суд олдидаги жавобгарлиги ҳақида бизга қолдирган мерослар ҳақида гапирадиган бўлсак, ўша давр қонунлари асосан фақат болалар ва ўсмирларни жазолаш билан боғлиқ эди. Шу билан бирга, ҳатто “XII жадвал қонуни”да (милоддан аввалги V аср) жазони кечириш тамойили биринчилардан шакллантирилган бўлиб, асосан вояга этмаганларга тааллуқли бўлган ва кейинги айрим асарларда қайд этилган қонуннинг мазмуни кечиримлилик деб талқин қилинган. Бу тамойил Рим ҳуқуқини қабул қилган мамлакатларда узоқ вақт давомида кенг қўлланилган.

Болаларнинг муайян ижтимоий гуруҳ вакиллари эканлигини тушуниш, аҳолининг ушбу қисмининг заифлиги ва вақт ўтиши билан уларни ҳимоя қилишнинг самарали механизмини яратиш истаги халқаро

ташкилотлар олимлари ва жамоат арбобларини бола ҳуқуқларини алоҳида тоифага ажратиш зарурати ғоясига олиб келди.

Болаларнинг алоҳида заифлигини ҳисобга олган ҳолда, 1949 йилдаги Женева конвенциялари (кейинги ўринларда ЖК III и ЖК IV) ва уларнинг 1977 йилдаги Қўшимча протоколлари (ҚП I и ҚП II) болаларни алоҳида ҳимоя қилишни таъминлайдиган бир қатор махсус қоидаларни белгилади. Унга кўра ҳарбий ҳаракатларда бевосита иштирок этган болалар юқоридаги Конвенция билан қайд этилган ҳимояни йўқотмайди. Қўшимча протоколлар, 1989 йилдаги Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Факултатив протоколи болаларнинг ҳарбий ҳаракатларда иштирок этишига чекловлар қўйди.

Мазкур ҳужжатларда қуролли можароларда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институтининг шаклланишни бошлаганини кузатишимиз мумкин. Ушбу халқаро ҳужжатларда аҳолининг бир қисми сифатида болаларга маълум бир ҳимоя кўрсатилиши назарда тутилган.

Масалан, 1949 йил 12 августда қабул қилинган Женева конвенциясига доир 1977 йил 26 сентябрдаги “Халқаро қуролли можаролар қурбонларини ҳимоя қилишга тааллуқли” қўшимча протокол (I Протокол)нинг 77-моддасига кўра “Болаларга алоҳида ҳурмат кўрсатилади ва ҳар қандай номақбул тажовузлардан ҳимоя қилинади. Низолашаётган томонлар уларга ёшига қараб ёки бошқа сабабларга кўра зарур бўлган ҳимоя ва ёрдамни таъминлайдилар”, – деб белгиланган.

Бундан ташқари, Миллатлар Лигаси ташаббуси билан Биринчи жаҳон уруши даврида Болалар фаровонлиги қўмитаси¹ ташкил этилди. Бу даврда болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ижобий томонга ўзгариб, янада ривожланиши кузатилди ва болалар ҳуқуқларини тушуниш ҳамда расмийлаштириш даври бошланди.

Жумладан, “Аёллар ва болалар савдосига қарши кураш тўғрисида”ги конвенция (1921), Бола ҳуқуқлари бўйича Женева Декларацияси (1924) каби конституционал ҳужжатлар қабул қилинди. Уларда болалар **алоҳида заиф ва ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам** эканлиги таъкидланди ва бутун инсониятни болалар фаровонлиги учун ғамхўрлик қилишга даъват этилди.

Шунингдек, 1989 йилда қабул қилинган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенцияси бола қандай шароитда бўлишидан қатъи назар, унинг ҳуқуқларини аниқ белгилаб берувчи муҳим халқаро шартнома бўлди. Конвенция ва унинг Факультатив протоколлари зўравонлик, шафқатсизлик ва

¹ Защита прав ребенка. Информационно-методическое издание / Общая ред., составление: О.В.Пишкова, А.Ф.Радевич - Ижевск: ИГОО «Центр социальных и образовательных инициатив», 2006. - С. 98.

эксплуатациядан ҳимояланиш кафолатларини белгилаш билан бирга, уларнинг яшаш ва ривожланиш ҳуқуқларини ҳам таъминлашни алоҳида белгилаб берди.

Юқоридаги Конвенция иштирокчи-давлатлардаги болалар катталар билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланишини белгилайди. Иштирокчи-давлатлар боланинг ҳуқуқларини амалга оширишда унинг жисмоний ва руҳий саломатлиги, миллий ва ижтимоий келиб чиқишига боғлиқ бўлиши мумкин эмаслиги тамойилидан келиб чиқиш мажбуриятини олдилар. “Бола” тушунчаси ҳақида гапирадиган бўлсак, 1989 йилги Конвенциянинг 1-моддасида “18 ёшга тўлмаган ҳар бир инсон, болага нисбатан қўлланиладиган қонунчиликка кўра, агар у эртароқ вояга етмаган бўлса, бола ҳисобланади”, – деб таърифлайди. Бироқ, билганимиздек, “вояга етганлар” тушунчасини тушунишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Бир қатор мамлакатларда вояга этиш тушунчаси балоғатга этиш даври (10-14 ёш) билан боғлиқ бўлса, бошқа мамлакатларда 21 ёшга тўлган шахслар вояга етган ҳисобланади. Юқоридаги конвенцияда боланинг ёшига тааллуқли фақат иккита атама мавжуд: “болалар” ва “бола”, иштирокчи- давлатларнинг миллий қонунларида эса маълум ёш чегараларидаги шахсларга нисбатан турли атамалар қўлланилади: “болалар” (12-14 ёшгача), “ёшлар”, “вояга етмаганлар”, “ўсмирлар” (12-14 ёшдан катталар). Шундай қилиб, Конвенцияда вояга етганлар ҳақида аниқ таъриф йўқ, бу иштирокчи-давлатларга қолдирилган. Ўз вақтида бу аъзо давлатларга ушбу масалани миллий қонунчилигида ўзлари ҳал қилиш имконини беради. Ўзбекистон қонунчилигида тўлиқ фуқаролик қобилияти балоғат ёши билан боғлиқ – у 18 ёшдан бошланади. Қисман фуқаролик қобилияти Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси¹га мувофиқ 16 ёшдан бошлаб белгиланади. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар фақат фуқаролик лаёқатининг элементларига эга. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 17-моддасида жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган, ақли расо жисмоний шахслар жавобгарликка тортилиши белгиланган, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 17-моддаси 2-қисмида белгиланган алоҳида ҳолларда эрта – 14 ёшдан бошланади.

1989 йилдаги “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенция болалар ҳуқуқларининг рўйхати эмас, балки давлат мажбуриятларининг тўлиқ рўйхатидир.

Конвенцияда назарда тутилган ҳуқуқларни россиялик олим В.И.Абрамов уч тоифага ажратишни таклиф қилади: таъминлаш, ҳимоя қилиш ва иштирок этиш². Шу ўринда савол туғилади: 18 ёшгача бўлган

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 27-моддаси.

² Абрамов В.И. Соотношение понятий «охрана», «защита», «гарантированность», «обеспечение» прав ребенка // Государство и право, 2006. - № 6. - С. 71.

болаларнинг қуролли тўқнашувларда қатнашмаслигини таъминлайдиган қандай кафолатлар мавжуд?

Юридик ёрдам – кафолат билан узвий боғлиқдир, чунки кафолат қонунда эълон қилинган имкониятни таъминлайди. Маълумки, халқаро шартномаларнинг ҳақиқийлиги ва қўлланилиши шартномалар иштирокчилари томонидан *pacta sunt servanda* принципига кўра улардан келиб чиқадиган мажбуриятларни қатъий бажаришини назарда тутати. Ушбу асосий принцип халқаро ҳуқуқ билан бирга пайдо бўлган халқаро ҳуқуқнинг энг қадимий умумий тамойилларига тегишли бўлиб, уларсиз халқаро ҳуқуқнинг мавжудлиги мумкин эмас¹.

Юқоридагилардан келиб чиқадики, кафолатлар деганда давлат томонидан ҳар бир инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларининг амалда ишлаши ва ҳар томонлама ҳимоя қилинишини таъминлаш учун зарур шарт-шароитларни яратиш ва тегишли воситалар билан таъминлаш бўйича ўз зиммасига оладиган мажбуриятлар тушунилади².

Юқорида қайд этилган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг барча қоидаларига қуролли можароларда иштирок этаётган ва бундай низоларда иштирок этмаган давлатлар томонидан болаларнинг тинчликка бўлган асосий ҳуқуқларини ҳурмат қилиш бўйича универсал жамоавий масъулият деб аташ мумкин.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга аъзо давлатлар қуйидагиларга мажбурдирлар деган хулосага келиш мантиқан тўғри: болаларнинг қуролли кучларга жалб қилинишининг олдини олиш бўйича миллий ва халқаро чораларни кучайтириш, хусусан, болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияга Факултатив протоколни имзолаш ва ратификация қилиш орқали болаларнинг қуролли тўқнашувларга жалб этилиши тўғрисида, болаларни қуролли кучлар ёки гуруҳларга жалб этиш ва улардан жанговар ҳаракатларда фойдаланишни алоҳида тақиқловчи қонун ҳужжатларини қабул қилиш; болаларни ёллашдан халқаро ҳимоя қилишни кучайтириш учун экстратерриториал юрисдикцияни амалга ошириш.

Ушбу параграф якунида қуйидаги хулоса ва тавсияларни қайд этиш жоиз, жумладан:

биринчидан, қуролли можароларда бола ҳуқуқларини поймол этилишини шартли равишда иккита босқичда ўрганиш ва тадқиқ этиш лозим, яъни қуролли можароларга аскар сифатида жалб қилинган болалар ва қуролли можаролар майдонида жабр кўрган болалар;

¹ Ибрагимов А.М. Очерк истории международно-правовых гарантий. - Казань: Центр инновационных технологий, 2008. - С. 34.

² Защита прав ребенка. Информационно-методическое издание / Общая ред., составление: О.В.Пишкова, А.Ф.Радевич - Ижевск: ИГОО «Центр социальных и образовательных инициатив», 2006. - С. 71.

иккинчидан, қайд қилинган **қуролли можаролар эволюцияси** айнан болалар ҳуқуқлари ва инсонпарварлик ҳуқуқларининг ажралмас жиҳати сифатида баҳолашимизга тўла асос борлигини ва улар тарихий босқичлар асосида параллель ҳамда ўзаро тўлдирувчиси бўлганлигини кўришимиз мумкин. Жаҳон ҳамжамияти замонавий можароларнинг мураккабликлари билан курашишда давом этар экан, болалар ҳуқуқларини устуворлаштириш ва ҳимоя қилиш зарурати янада инсонпарвар бўлиш ва адолатли дунёни ривожлантириш учун ҳал қилувчи ҳаракат бўлиб қолмоқда.

VI-БОБ. КОРРУПЦИЯ МУАММОЛАРИ

ХАТАМОВ ЖАХОНГИР ЖУРАЕВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни

муҳофаза қилиш академияси

мустақил изланувчиси

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

Мамлакатимизда сўнгги йилларда яширин иқтисодиётни олдини олиш борасида муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Бу борада энг аввало ҳуқуқий базани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда яширин иқтисодиётга қарши курашиш масаласи 167 та норматив ҳуқуқий ҳужжатларда у ёки бу тарзда акс этган.

Хусусан, 3 та Низом, 115 та қарор, 22 та фармон ва 13 та қонун ҳужжатларида яширин иқтисодиётга қарши курашиш масаласи у ёки бу тарзда акс этган.

Яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг ҳуқуқий асосларини 2 турга яъни умумий ва махсус қонун ҳужжатларига бўлиб ўрганиш мумкин.

Яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг энг муҳим умумий ҳуқуқий асоси бу - Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 65-моддасига мувофиқ Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма - хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат бозор муносабатларини ривожлантириш ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратиши белгиланган.¹

Шу каби, яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг ҳуқуқий асосларидан яна бири бу Ўзбекистон Республикасининг 01.07.2019 йилдаги “Ўзбекистон Республикасининг Ҳисоб палатаси тўғрисида”ги Қонунидир.

Мазкур қонуннинг 4-моддасига мувофиқ яширин иқтисодиётни қисқартиришга қаратилган чораларнинг амалга оширилишини ўрганиш ҳамда назорат қилиш Ҳисоб палатасининг асосий вазифаларидан бири сифатида қайд қилинган.²

Яширин иқтисодиётга қарши курашиш борасида қабул қилинган махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан бири бу - Ўзбекистон

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.07.2019 й., 03/19/546/3359-сон

Республикаси Президентининг “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6098-сонли Фармонида.

Мазкур Фармон билан Яширин иқтисодиётни қисқартириш бўйича махсус ва ҳудудий комиссиялар тузилди.

Шунингдек, яширин иқтисодиёт ва коррупцияга қарши курашишда вазирлик ва идораларнинг фаолият самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш ҳамда солиқ ва божхона маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича “Йўл харита”си тасдиқланди.¹

Мазкур норматив ҳуқуқий ҳужжатлар бир нарсага, яъни хуфёна иқтисодиётга қарши курашишнинг муайян соҳаларини тартибини белгилаб беради.

Юртимизда яширин иқтисодиётга қарши курашиш масалаларига сўнгги йилларда алоҳида эътибор берилаётгани халқаро ташкилотларнинг рейтингда ҳам муносиб ўрнини кўрсатмоқда.

Биргина, Transparency International халқаро ташкилотининг 2023 йил якунлари бўйича дунёдаги коррупция ва хуфёна иқтисодиёт бўйича рейтингда Ўзбекистон 33 балл билан 180 та давлатдан 126-ўриндан 121-ўринга 5 поғона кўтарилиб, Россия, Қирғизистон ва Озарбайжонни ортда қолдирди.

Ушбу рейтингда биринчи ўрин 90 балл билан Дания, Финляндия (87) ва Янги Зеландия (85) иккинчи ва ўчинчи ўринни эгаллади. Сўнг Норвегия (84), Сингапур (83) ва Швеция (82) кучли 6 таликдан жой олди. Энг ёмон кўрсаткич Сомали (11), Венесуэла ва Сирия (13 баллдан)да қайд қилинди.²

Мамлакатимизда давлат бюджети даромадлари масаласи бугунги кунда энг долзарб муаммолардан биридир.

Бюджет дефицитининг асосий сабабларидан бири бу яширин иқтисодиётдир.

Дунё адабиётларида “норасмий”, “хуфёна”, “ноқонуний”, “қора”, “рўйхатдан ўтмаган”, “маржинал”, “бой берилган”, “солиқдан ташқари иқтисодиёт” каби тушунчалар кенг қўлланилади.³

Мисол учун, Туркияда “очиқ амалиётлар”, “галстуксиз амалиётлар”, “спорт амалиётлар”, “ҚҚСсиз амалиётлар” каби терминлар яширин иқтисодиётга нисбатан кенг қўлланади.

Иқтисодиётнинг мазкур қисмини ўрганишдан аввал яширин иқтисодиёт ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш лозим.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.10.2020 й., 06/20/6098/1432-сон.

² Transparency.org <http://www.transparency.org>

³ Шинаси А. Налоги и теневая экономика.-1995 (январь).

Кенг маънода яширин иқтисодиёт деганда одатда у ёки бу сабабга кўра давлат бюджетининг расмий манбасида акс эттирилмаган давлат даромадлари тушунилади.¹

Иқтисодий ва статистик маълумотлар нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлса, яширин иқтисодиёт бу ялпи миллий маҳсулотни аниқлашда статистик усул билан ҳисобланадиган лекин бюджетнинг даромадлар қисмига киритилмаган иқтисодий фаолият тушунилади.²

Аҳоли бандлиги нуқтаи назаридан эса яширин иқтисодиёт бу муайян молия даврида даромад олган ҳолда ушбу даромадни декларация қилмаган аҳоли қисми тушунилади.³

Умумқабул қилинган йўналишга кўра яширин иқтисодиёт икки фаолият тури билан изоҳланади:

- 1) Тадбиркорга муайян даромад келтирувчи иқтисодий фаолият;
- 2) Тўла ёки қисман солиқ солинадиган доирадан ташқарида қолаётган фаолият.

Иқтисодий ҳаётда намоён бўлиш хусусиятларига кўра яширин иқтисодиётни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- 1) Ноқонуний фаолият (жиноий иқтисодиёт);
- 2) қисман хуфёна фаолият;
- 3) тўлиқ хуфёна фаолият.

Мазкур учта гуруҳни тўлиқ ёки қисман декларация қилинмагани оқибатида бюджетнинг солиқ тушуми қисми қисқаришига олиб келадиган даромад тушунчаси умумлаштириб туради.

Ўзбекистон Республикасида яширин иқтисодиёт муаммосини ушбу учта гуруҳ асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Ноқонуний фаолият (жиноий иқтисодиёт) ўз ичига қонун билан таъқиқланган фаолият турларини қамраб олади. Бунга қурол-яроғ савдоси, наркобизнес, қимматбаҳо металллар ва тарихий қимматликлар контрабандаси, сохта пул ясаш, ҳужжатларни сохталаштириш, ноқонуний виза олиш, ноқонуний тадбиркорлик, судхўрлик, порахўрлик. Фохишабозлик, инсон аъзолари савдоси ва ҳқз.

Экспертларнинг фикрига кўра иқтисодий фаол аҳолининг 15-30 фоизи доимий ёки мавсумий тарзда хуфёна секторда банд.

Шундан тўртдан бир қисмига яқини турли хил жиноий фаолиятга жалб қилинган. Уларнинг асосий даромад манбаи яширин даромадларни ташкил қилади.⁴

¹Теневая экономика, понятия и причины/ Отчет Госплана Турции.-2003. [http://plan8.dpt.gov.tr/kayitdis/\(10.02.2003\)](http://plan8.dpt.gov.tr/kayitdis/(10.02.2003)).

² Дердиок Т.Экономический журнал Турции.-1993 с.14,54.

³ Кладжыоглу С.Теневая экономика// Газета Миллиет.1994.-декабрь.

⁴ Баум Л. Теневая экономика//Kyrgyzstan Development Gateway.-2000. [http://rus.gateway.kg/\(22.03.2003\)](http://rus.gateway.kg/(22.03.2003)).

Ўзбекистон Республикасида ноқонуний ёки жиноий фаолиятнинг пайдо бўлиши ва ортиши мамлакатни бозор муносабатларига ўтишида сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий трансформацияларнинг содир бўлиши билан боғлиқдир.

Мисол учун, Ўзбекистон еспубликаси Наркотик моддаларни назорат қилиш миллий ахборот таҳлил маркази маълумотида кўра 2022 йилда 8681 та гиёҳвандлик воситаларини ноқонуний муомаласи билан боғлиқ жиноятлар содир этилган.¹

Қисман хуфёна фаолият яширин иқтисодиётнинг асосий қисмини ташкил қилади.

Мазкур фаолият тури рўйхатдан ўтган бўлишига қарамасдан, даромаднинг асосий қисми расмий рўйхатдан ўтмаган қисмидан келиб тушади. Бундай турга солиқ тўловчи сифатида солиқ идораларидан рўйхатдан ўтган, ИННга эга, бухгалтерия ҳисоботини юртувчи, айрим ҳолларда даромадининг қайсидир қисмини декларация қилиб, ундан тўловларни амалга оширувчи солиқ тўловчиларни киритиш мумкин. Улар камроқ солиқ тўлаш мақсадида даромадларининг катта қисмини солиқ инстанцияларида декларация қилмайдилар.

Шу боис, давлат томонидан бундай тоифадаги тадбиркорлик субъектлари фаолияти устидан назоратни кучайтириш лозим.

Бундай корхона ва компаниялар даромадларни расмий ҳужжатларда камайитириб кўрсатадилар ёки даромадларни яшириш учун ҳаражатлар қисмини ошириб кўрсатадилар.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан жорий йил 16 январь кунги йиғилишида “Яширин иқтисодиёт тўғри ишлаётган тадбиркорларга катта тўсиқ бўляпти” - дер экан у билан боғлиқ қуйидаги рақамларни келтирди:

“Ўзбекистонда яширин иқтисодиётдан давлат бюджетига 30 трлн сўм, ялпи ички маҳсулотга 135 трлн сўм зарар етказилган. Деярли 11 мингта корхона (41 фоиз) ҳисоботларида фақат 1 кишини ишчи сифатида кўрсатган.

Хизматларда 140 триллион сўм, қурилишда 50 трлн сўм, саноатда 40 трлн сўм маҳсулот “сояда” қолмоқда. Агар улар жойида бўлса, бу орқали ялпи ички маҳсулотга 135 трлн сўм, давлат бюджетига эса 30 триллион сўм миқдорида тушум қилиш мумкин.

27 мингта қурилиш корхонасининг 41 фоизи ёки 10 947 мингтаси ҳисоботида фақат бир нафар ишчисини расмий ходим сифатида кўрсатган бўлса, шундан 2249 таси Тошкент шаҳрида, 1087 таси Тошкент вилоятида, 837 таси Самарқанд шаҳрида ва ҳоказо. Ушбу корхоналар томонидан ўтган йил давомида 4 трлн сўмлик қурилиш ишлари бажарилган.

¹ <http://xabar.uz>

Биргина, Тошкент шаҳридаги BM Group қурилиш корхонаси уч нафар расмий ишчи билан умумий қиймати 20 млрд сўмлик 62 хонадонли турак-жой объекти қуриб сотган.

Ҳар бирида 25 гектар ерга эга 5 мингта мева-сабзавотчилик фермер хўжалигида ҳам 1 нафардан расмий ишчи кўрсатилган.

Бугунги кунда 5 миллионга яқин аҳоли норасмий секторда фаолият юритмоқда, уларга ойлик бераётган тадбиркорлар солиқ тўламайди”.¹

Мазкур мисолдан кўриниб турибдики қисман хуфёна фаолият давлат бюджетига жуда катта миқдорда зарар етказиши ва кенг тарқалганлиги билан ажралиб туради.

Тўлиқ хуфёна фаолият. Ушбу гуруҳга кирувчи субъектлар бозорда фаол ва тўлиқ иштирок этгани ҳолда, рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритади, давлатга умуман солиқ ва бошқа тўловларни тўламайди.

Бунга уйда кичик ишлаб чиқаришга эга бўлган шахсларни, майда чакана савдо билан шуғулланувчиларни, автомобил ва уйларни таъмирлаш билан шуғулланувчиларни, юк ташувчиларни, шунингдек тегишли рухсат, лицензия ва патентсиз фаолият юритувчи шахсларни киритиш мумкин.

Одатда яширин иқтисодиётнинг ушбу тури жамоат эҳтиёжининг юқорилиги ва доимий иш жойига эга эмаслиги билан ажралиб туради.²

Яширин иқтисодиётнинг умумий жиҳатлари мавжудлигига қарамасдан ҳар бир давлатнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда яширин иқтисодиётнинг алоҳида фарқлари мавжуддир.

Шу боис, давлат иқтисодиётида яширин иқтисодиётнинг улушини аниқ ҳисоблаш механизми мавжуд эмас.

Мисол учун, расмий маълумотларга кўра Россия Федерациясида яширин иқтисодиётнинг улуши 25 фоизни, мутахассислар фикрига кўра эса 45-50 фоизни ташкил қилади.

Туркияда яширин иқтисодиётнинг улуши ялпи миллий маҳсулотга нисбатан 40-60 фоизни ташкил қилади.³

АҚШ, Швейцария, Япония, Англия каби ривожланган давлатларда эса яширин иқтисодиётнинг улуши ялпи миллий маҳсулотнинг 10 фоизи, бошқа Европа давлатларида ўртача 20 фоизни ташкил этади.⁴

Давлатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида бир томондан давлатнинг ижтимоий эҳтиёжлари учун талаб ошса, иккинчи томондан молиялаштириш манбасининг етишмаслиги оқибатида мукамал бўлмаган солиқ тизими амал қилиб, солиқлардан бўйин товлаш учун

¹ Gazeta.uz <https://gazeta.uz>. 17 янв.2024 й.

² Шинаси А. Налоги и теневая экономика.-1995 (январь).

³ Чилоглу И. Деятельность теневой экономики и ее влияние на государственный бюджет// Казначейский журнал.-1998.-№11.-С.-70

⁴ Аднан Б. Ердогмуш. Проблема занятости после экономического кризиса.-2003.

кулай шароит яратилиши кузатилади. Мамлакат иқтисодиётидаги пасайиш давлат харажатларини молиялаштириш муаммосини келтириб чиқармоқда, яъни солиқ солинадиган доира кенгайиб бормоқда.

Бундай шароитда аксарият солиқ тўловчи иш берувчилар ишчилар сони ва иш ҳақини қисқартириб кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар.

Бунинг оқибатида айрим солиқ турлари бўйича солиқ ставкалари камайтирилган бўлсада, давлат ғазнасига солиқ тушуми камайишига сабаб бўлмоқда.¹

МДХнинг барча давлатларида, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам ўтиш даври ишсизлик, миллий даромадларнинг пасайиши, бюджетнинг даромадлар қисмини адолатсиз тақсимлаш каби ижтимоий иқтисодий ҳодисалар билан кечади.²

Шу сабабли, аҳоли даромадининг реал қисмининг камайиши хуфёна бизнес шаклланишининг асосий омили бўлиб хизмат қилди.

Бутунжаҳон банкининг ҳисоб-китобларига кўра бугунги кунда аксарият аҳоли қатлами ўзининг моддий муаммоларини ҳал қилишнинг ягона йўли сифатида яширин иқтисодий фаолиятни кўради.³

Яширин иқтисодиётнинг ижтимоий сабаблари республиканинг алоҳида ҳудудлари ва шаҳарларда миграция оқимининг кўпайиши билан изоҳланади. Натижада шаҳарларда ишсизлик муаммоси кучайиб, норасмий яширин меҳнат бозори кенгайишига шароит яратилади.

Иккинчи томондан эса фуқароларда кўпроқ пул топиш ва даромадларини ошириш мақсадида қонунларга итоатсизлик руҳи вужудга келиб, салбий менталитет шаклланишига туртки бўлади.

Ўтиш давридаги яширин иқтисодиётнинг яна бир сабаби турли хил солиққа тортиш тизимларининг амал қилишидир. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларига ўтишда солиққа тортиш тизимининг қолоқлиги, солиққа тортишнинг ҳуқуқий асослари тўлақонли такомиллашмаганлиги каби омиллар ҳам яширин иқтисодиётнинг ривожланишига шароит яратди.

Яширин иқтисодиётнинг вужудга келиш сабабларидан яна бири бу ишлаб чиқаришнинг юмшоқ тизими ҳисобланади. Бозорда рақобатнинг кучайиши натижасида ишлаб чиқарувчилар маҳсулот самарадорлигини ошириш ва таннархни камайтиришга ҳаракат қилади. Таннархни камайтириш учун эса солиқ тўловларидан қочишга уриниш ҳолатлари мавжуд.

¹ Schneider F., Dominik E., Shadow Economies Around the World-Size, Causes, and Consequences// IMF Working Paper.-2000.-№26.-с.8.

² Kolodko G., Globalization and Catching-UP-From Recession to Growth in Transation Ecjnomies // IMF Working Paper.-2000.-№100.-с-7.

³ Топалоглу С. Проблемы условий труда на примере Кыргызской Республики/ Глобализация и переходные экономики: Материалы междунар, симп,-Кыргызско-Турецкий Университет «Манас», 2-4 мая 2002 г., Бишкек стр-64.

Бундан ташқари, солиқ назорати механизмининг етарлича йўлга қўйилмагани янги солиқ тўловчиларни аниқлаш имконини бермаяпти.

Порахўрлик ва коррупция ҳам яширин иқтисодиётни ривожланишининг муҳим омили ҳисобланади.

Порахўрлик ва коррупцион жиноятлар оқибатида маблағлар давлат ғазнасига эмас балки, давлат хизматчисининг чўнтагига тушади.

Мисол учун, таҳлилларга кўра 2022 йилда республикада судлар томонидан 4607 та коррупцион жиноятлар кўриб чиқилган бўлиб, 7414 нафар шахслар жавобгарликка тортилган ва уларнинг 20 фоизи озодликдан махрум этилган.¹

Ривожланаётган, шунингдек ривожланган мамлакатларда яширин иқтисодиётга қарши курашиш давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ривожланаётган давлатларда эса иқтисодиётни янада ривожлантириш, камбағалликни қисқартириш, муҳим иқтисодий вазифаларни ҳал этиш шароитида яширин иқтисодиётга қарши курашиш янада муҳим аҳамиятни касб этади.

Барқарор бозор иқтисодини ривожлантириш учун биринчи навбатда ҳуқуқий кафолат ва асосларни яратиш лозим бўлади.

Қарийб барча МДХ давлатларида шу жумладан Ўзбекистонда ҳам мазкур масала тўлиқ ҳал этилмаган. Мазкур ҳолат, қоида тариқасида бозор институтларини барқарор фаолият юритишига салбий таъсир кўрсатиб, яширин иқтисодиёт учун қулай шароитларни яратади.

Оғир солиқ юкламаси, иқтисодиётни давлат томонидан доимий тартибга солиниши ва аралашуви, бюрократия қонуний фаолият олиб бораётган тадбиркорлик субъектларини хуфёна иқтисодий фаолият билан шуғулланишига туртки беради. Бу айниқса кичик ва ўрта тадбиркорликка хосдир.

Солиқ юкининг камайтириб борилиши, бюрократик тўсиқларни бартараф этилиши яширин иқтисодиётни ўсишини дастлаб тўхташига кейинчалик эса камайишига олиб келади.

Бу эса ўз навбатида ўтиш вақтида иқтисодиётнинг локамативи бўлган кичик ва ўрта бизнесни ривожланишини рағбатлантиради.

Мулк ҳуқуқини кафолатлайдиган, барқарор ижтимоий таъминотни таъминлайдиган ҳуқуқий тизим яратилмас экан, шунингдек давлат томонидан мажбурлаб солиқ ундириш давом эар экан бюджетнинг даромад қисми камайиб бораверади.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатларда солиқ ислохотларини солиқларни йиғиб олишда солиқ хизматчиларини масъулиятини ошириш, солиқларни вақтида тўланиши устидан назоратни кучайтириш мақсадга мувофиқ.

¹ Anticorruption.uz. [http:// anticorruption.uz](http://anticorruption.uz).

Бунда солиқ солишнинг, рўйхатга олиш ва назоратнинг соддалаштирилган тартиб таомилларини жорий қилиш муҳим ўрин тутади.

Солиқ идораларининг энг муҳим вазифаси ноқонуний фаолият юритаётган тадбиркорлик субъектларини топиш ва улар фаолиятини легаллаштириш ҳисобланади.¹

Солиқ санкция ва жарималари ҳам кўзда тутилиши керакки, улар солиқ тизимини ривожлантириш учун зарур ҳисобланади.

Давлат томонидан солиқларни аҳамиятини аниқ белгилаш ва солиқ тизимига зарур инновацияларни доитмий киритиш ва ривожлантириб бориши зарур.

Яширин иқтисодиётга қарши курашишда асосий йўналишларидан бири бу солиқ хизматларини такомиллаштириб борилиши ҳисобланади.

Бунинг учун энг аввало солиқ хизмати ходимлари малакасини доимий ошириб бориш, уларга ишлаш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, солиқ маъмурчилигини автоматлаштириш талаб этилади.

Шу билан бирга тадбиркорлик субъектларини доимий равишда солиқ қонунчилиги билан таништириб бориш, уларни тўғри йўлга йўналтириш лозим.

Солиқ тўловчининг амалдаги солиқ тартиб таомилларидан бохабар бўлмаслиги даромадларни делорация қилинмаслигига олиб келиши мумкин.

Бундан ташқари солиқ қонунчилиги солиқ тўловчига қулай ва тушунарли тилда ёритилиши керак.

Солиқ назорати ҳам яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг энг самарали усулларида бири ҳисобланади.

Агар солиқ тўловчи унинг фаолияти юзасидан қаттиқ назорат мавжудлигини ҳис қилса у солиқларни ўз вақтида ва тўлиқ тўлашга ҳаракат қилади.²

Шуни қайд этиш керакки, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этмасдан туриб яширин иқтисодиёт билан фаол курашиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки бундай шароитда яширин иқтисодиётнинг салбий таъсиридан ташқари, нархларни шакллантириш, аҳолини бандлигини таъминлаш ва ишлаб чиқаришни кўпайиши каби ижобий таъсирларга ҳам эга.

Нархларни ўсиши ва ишлаб чиқаришни камайиши шароитида яширин иқтисодиётга қарши фаол кураш олиб бориш секторларда баланс бузилишига олиб келиши мумкин. Бошқа томондан эса ижтимоий

¹ Сакал М. Реформы социальной защиты в странах с переходной экономикой/ Глобализация и переходные экономики: Материалы междунар, симп,-Кыргызско-Турецкий Университет «Манас», 2-4 мая 2002 г., Бишкек стр-176.

² Gaudement P., M. Finance Publiques, Emprunt et Impot.- Paris Editions Montchrestein, 1975.-с.341.

портлашларга сабаб бўлиши ҳам мумкин. Яширин иқтисодиётга қарши курашиш бу – узоқ муддатли ҳамда машаққатли ишдир.

Яширин иқтисодиётга буткул барҳам бериш имконсиздир.

Бугунги кунда яширин сектор иқтисодиётдаги энг кучли секторлардан биридир. Инсоният бор экан ушбу муаммо доимо мавжуд бўлади.

Мазкур салбий ҳодиса билан курашиш учун энг аввало унинг сабаблари ва омилларини қидириш лозим бўлади.

Бугунги кунда солиқ хизмати устидан назоратни кучайтириш ва замонавий давлат қуриш учун иқтисодий-ижтимоий ислохотларни амалга ошириш мақсадга мувофидир.

МАХМУДОВ ФИРУЗ БАХТИЁР ЎҒЛИ

Юридик кадрларни халқаро
стандартлар бўйича профессионал
ўқитиш маркази директори
ўринбосари, Тошкент давлат
юридик университети кафедра
доценти, PhD

МАНФААТЛАР ТЎҚНАШУВИ БИЛАН БОҒЛИҚ ВАЗИЯТЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация: мазкур мақолада давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазиятларни ҳал қилиш механизмлари илмий-назарий ва ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинган. Тадқиқот ҳуқуқий нормалар ҳамда миллий ва хорижий олимларнинг фикрлари асосида илмий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳам тадқиқ этилиб, илмий-баҳс ва мунозара асосида амалга оширилган. Мавзу юзасидан фаолиятни такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар билдириб ўтилган.

Калит сўзлар: давлат фуқаролик хизматчилари, манфаатлар тўқнашуви, ҳал қилиш механизмлари, ротация, ўзини ўзи рад этиш, декларация, коррупция, хабар бериш, коррупциявий хавф-хатар, одоб-ахлоқ комиссияси.

Аннотация: в данной статье с научной, теоретической и правовой точки зрения анализируются механизмы решения ситуаций, связанных с конфликтом интересов в деятельности государственных гражданских служащих. Исследование проводилось на основе правовых норм и мнений отечественных и зарубежных ученых с научно-правовой точки зрения, осуществлялось на основе научных дискуссий и дискуссий. Были высказаны предложения и рекомендации, направленные на совершенствование деятельности по теме.

Ключевые слова: государственные служащие, конфликт интересов, механизмы разрешения, ротация, самоотказ, декларация, коррупция, отчетность, коррупционный риск, комиссия по этике.

Abstract: *this article analyzes the mechanisms of solving situations related to conflicts of interest in the activities of state civil servants from a scientific, theoretical and legal point of view. The research was conducted on the basis of legal norms and the opinions of national and foreign scientists from a scientific and legal point of view, and was carried out on the basis of scientific discussion and discussion. Proposals and recommendations aimed at improving the activity on the subject were expressed.*

Key words: *public civil servants, conflict of interest, resolution mechanisms, rotation, self-repudiation, declaration, corruption, reporting, corruption risk, ethics commission.*

Кириш.

Давлат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ва ташкилий чора-тадбирларни амалга ошириш орқали давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятида манфаатлар тўқнашувини олдини олишга қаратилган превентив чораларни доимо қўллаб боришга ҳаракат қилади. Миллий амалиёт ва соҳадаги муаммолардан келиб чиқиб, олдини олиш воситасини биринчи ўринга қўяди. Лекин шу билан бир қаторда, ижро тизимидаги муаммолар, ижтимоий муносабатлар доираси ва тартибининг ўзгариши ҳамда превентив чораларнинг айрим ўринларда четга чиқиши натижасида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ реал вазиятлар рўй беради. Бу борадаги ҳуқуқнинг асосий масъулияти ва вазифаси эса манфаатлар тўқнашуви юз берганда қандай муносиб ва самарали ҳал қилиш керак деган ҳолатни юзага келтиради. Шундан келиб чиққан ҳолда, илмий тадқиқот ишлари орқали айнан манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазиятларни коъриб чиқиб, муносиб ҳал қилиш масалаларини таҳлил қилиш, бу борада миллий ҳуқуқ тизими ва илмий ёндашувларни такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Материаллар ва усуллар.

Мазкур тадқиқот ишида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазиятлар юзага келганда давлат фуқаролик хизматчиси, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилишга ваколатли орган ва шахслар қандай ташкилий ва ҳуқуқий чораларни амалга ошириши илмий-ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинган. Тадқиқот ишида индукция ва дедукция, умумийликдан хусусийликка ўтиш, мантиқий кетма кетлик ва тизимлилик, узвийлик, қиёсий таҳлил методларидан фойдланаилган. Шу билан биргаликда, ротация, четлаштириш ва лвозимини ўзгартириш, аниқ ҳал қилиш механизмлари, бу борада юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатар ва рисклар комплекс таҳлил қилинган. Тадқиқот иши якуни юзасидан қатор кўтарилган муаммоларни бартараф этиш бўйича амалиёт ва ҳуқуқ тизимини такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар билдирилган. Муаллифнинг мавзу юзасидан хулосаси баён қилинган.

Натижалар ва уларни муҳокама қилиш.

Мавзу юзасидан айрим илмий манбаларга эътибор берадиган бўлсак, манфаатлар тўқнашувининг олдини олиш ва ҳал қилиш, шунингдек тегишли чораларни қўллаш жараёнида ҳар бир ҳолатда индивидуал

келиб чиқиб қарор қабул қилиш, манфаатлар тўқнашуви натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатнинг оғир ёки енгиллигига, хизмат турига, давлат органи ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органининг ваколатлари, функциялари ва фаолият йўналишларига, мансабдорлик ёки оддий хизматчи мақомидалигига ҳам эътибор бериш лозимлигини айтиб ўтади¹. Бу фикрга эса тўлалигича қўшилишимиз мумкин. Шунингдек, инглиз ҳуқуқшунос олими Росс Ранстон эса давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятида манфаатлар тўқнашувини муносиб ҳал қилиш учун уни шахсий манфаатдорлик билан боғлиқ вазиятда қарор қабул қилишдан четлатиш лозимлигини таъкидласа², А.Старк манфаатлар тўқнашувини тартибга солиш учун ҳақиқий можаро содир бўлган ёки йўқлигини билишга таяниши мумкин эмаслигини, содда қилиб айтганда, ҳуқуқий оқибат келтириб чиқариши ёки чиқармаслигини кутиб туриш шарт эмаслигини, олдиндан профилактика бўлиши кераклигини айтиб ўтади³.

Умумий қонунчилик талабига кўра, манфаатлар тўқнашуви тўғрисида давлат фуқаролик хизматчиси ҳолат юзага келганидан сўнг ўз раҳбарига хабар бериш мажбуриятини белгилайди. Хабарнома ёки декларация ҳужжати қабул қилинганидан сўнг унинг мазмунида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳолат мавжуд бўладиган бўлса, махсус бўлинма ёки раҳбар томонидан тегишли олдини олиш ва ҳал қилиш чоралари кўрилиши лозим.

Аввало, бу борада муддат масаласига эътибор берадиган бўлсак, амалдаги қонунчиликда манфаатлар тўқнашувига тўқнаш келган давлат фуқаролик хизматчиси қанча муддат ичида бу борада хабар бериши лозимлиги ёки давлат фуқаролик хизмати органи раҳбари қанча муддатда тегишли чорани қўллаши керклиги белгиланмаган. Фикримизча, манфаатлар тўқнашуви натижасида шахсий манфаатдорлик, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари, қолаверса, давлат ва жамоат манфаатлари бузилишигидан оид хавф мавжудлиги сабабли имкон қадар қисқа муддат, масалан, дархол ёки узоғи билан 1-2 кун ичида хабар бериш мажбуриятини белгилаш лозим.

Махсус бўлинма ёки раҳбар томонидан қандай ҳаракатларни амалга ошириш масаласи юзасидан илмий адабиётлар мазмунига қарайдиган бўлсак, ҳуқуқшунос олим манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳолат юзага келса амалга оширилиши мумкин бўлган чоралар хусусида

¹ Казаченкова О. В. Антикоррупционный механизм урегулирования конфликта интересов на государственной и муниципальной службе // Государство и право. 2012. № 3. С. 112.

² Ross F. Cranston, *Regulating Conflict of Interest of Public Officials: A Comparative Analysis*, 12 *Vanderbilt*.

Law Review 215 (2021) Available at: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol12/iss2/1>

³ A. Stark, (2003). *Conflict of Interest in American Public Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press. P.16.

тўхталиб, бир қанча механизмларни таклиф этиб ўтади. Жумладан, давлат фуқаролик хизматчисининг ўзизни ўзи рад этиши, шахсий манфаатдорликдан воз кечиши ва давлат хизматчисини хизмат функциялари ёки хизмат лавозимини ўзгартириш, шу жумладан уни хизмат вазифаларини бажаришдан четлаштириш манфаатлар тўқнашувини ҳал қилишда асосий механизм эканлигини таъкидлайди¹. Юқоридаги фикрларга қисман қўшилган бўлар эдик, яъни шахсий манфаатдорликдан воз кечишини асосий ҳал қилиш усули сифатида баҳолмаслик керак. Чунки, мазкур жараёнда бу ҳолатни аниқлаш қийин бўлиб, бу ахлоқ масаласига бориб тақалади. Лавозимни ўзгартириш, ўзизни ўзи рад этиш ёки вазифаларини ўзгартириш таклифи эса умуман олганда, фикримизча, самарали усул саналади.

Шунингдек, А.Сибикова манфаатлар тўқнашуви тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларининг бузилишини ҳал қилиш масаласи бу бўйича тузилган комиссия йиғилишида мажбурий кўриб чиқиши керак, содир этилган ҳаракатнинг ижтимоий аҳамияти, келиб чиққан оқибат, зарар миқдорларини инобатга олган ҳолда мақсадга мувофиқ қарор қабул қилиниши ҳамда шундан келиб чиққан ҳолда санкцияларни қўллаш керак², деб ҳисоблайди. Мазкур фикрларга тўлиқ қўшилган ҳолда қайд этишимиз мумкинки, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилишда масъул шахслар аввало, ҳолатни юзага келиш шароитларини аниқлашлари керак. Ишни кўриб чиқиш давомида давлат хизматчисининг айбсизлик презумпцияси, давлат хизматчиси ва унинг вакилига муносиб хулқ-атворда бўлиш, йиғилиш давомида ошкор бўлган маълумотларнинг сир сақланиши, объективлик ва холислик принципларига амал қилиш лозим³. Шу жиҳатдан, фикримизча, комиссия манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳолатни мажлисда кўриб чиқиш давомида давлат хизматчисининг белгиланган тартибда ваколатли органларга, раҳбарига хабар берганлигини ва шу сабабли манфаатлар тўқнашувидан қочишга интилганлигини ҳам инобатга олиш лозим.

Шунингдек, манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазият ҳақида хабар фуқаролар, жамоатчилик вакиллари ёки бевосита давлат фуқаролик хизматчиси томонидан берилиши мумкин. Тегишли хабарни қабул қилган раҳбар уни кўриб чиқиши юзасидан ташкилий жараёни бошлаши, бунда, ходим фаолияти тўғрисида тегишли ҳужжат ва

¹ А.М.Шилкин, Оптимизация механизмов урегулирования конфликта интересов на государственной гражданской службе. Управление в современных системах. № 2 2014. С. 23. ISSN 2311-1313.

² Цыбикова А.А., Формирование механизма управления конфликтами интересов на государственной гражданской службе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М.: – 2011. С. 185.

³ Соловьев А., Служебное поведение и конфликт интересов // Кадровик. Трудовое право для кадровика. 2009. № 10. С. 3.

ахборотни йиғиш учун давлат ташкилотининг кадрлар бўлимига вазифалар берилиши, йиғилган ва умумлаштирилган материаллар кўриб чиқиш учун Одоб-ахлоқ комиссиясига киритилиши, комиссия томонидан ишни кўриб чиқиш натижасида қабул қилинган қарор эса манфаатлар тўқнашувини бартараф этишга оид чорани қўллаш тўғрисидаги давлат хизмати органи раҳбарининг тегишли буйруғини қабул қилиш учун асос бўлиши лозим. Бунда, давлат хизматчиси ҳаракатларида ҳуқуқбузарлик аломатлари мавжуд бўлса, тегишли маълумотлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга юборилиши керак. Кўриладиган чоралар мазмунида эса вақтинча бошқа ишга ўтказиш, хизмат функцияларини ўзгартириш, лавозимини ўзгартириш, қарор қабул қилиш жаранидан четлаштириш ёки манфаатлар тўқнашувига сабаб бўладиган қарама-қаршиликни бартараф этиш бошқа юзасидан тегишли чораларни кўриши мумкин.

Бу борада халқаро ва миллий ҳуқуқий нормаларга эътибор берадиган бўлсак, ISO 37002: 2021 Ахборот беришни бошқариш тизимлари бўйича тавсияларида ахборотни қабул қилувчи, аввало қуйидагиларни аниқлаши лозимлиги айтиб ўталади:

келиб тушган маълумот маффаатлар тўқнашуви ёки бошқа ҳуқуқбузарлик доирасига кирадими;

агар ҳуқуқбузарлик бўладиган бўлса қандай турдаги ҳуқуқбузарлик (маъмурий, жиноий);

келиб тушган ахборотни ХМҚО органлари ёки бошқа органларга юбориш керакми;

ҳуқуқбузарликнинг содир этилиш вақти;

олдини олиш чораси сифатида маълум бир фаолиятни амалга ошириш, тугатиш ёхуд тўхтатиб туриш керакми;

саломатлик ва хавфсизлик учун бевосита таҳдид борми;

инсон ҳуқуқлари ёки атроф-муҳитга таъсири борми.

Шу билан бир қаторда, фикримизча, ахборот тоифасида шахсий манфаатдорлик бор ёки йўқлиги, моддий зарар етказиш эҳтимоли, субъектларнинг ўзаро алоқасини ҳам алоҳида баҳолаш мақсадга мувофиқ саналади.

Бундан ташқари, қабул қилиниши кутилаётган “Манфаатлар тўқнашуви тўғрисида” ги Қонун лойиҳасида ҳам қуйидаги қатор чоралар белгиланганлигини кўришимиз мумкин:

раҳбарнинг бевосита бўйсунувидаги ходимни манфаатлар тўқнашуви келиб чиқмайдиган бошқа раҳбарнинг бўйсунувига ўтказиш;

манфаатлар тўқнашувига олиб келиши мумкин бўлган коллегиял орган таркибидан ходимнинг ўз ихтиёрига кўра ўзини ўзи рад этиши ёки мажбуран четлаштириш;

давлат ташкилоти ходимининг лавозим мажбуриятлари доирасини қайта кўриб чиқиш;

давлат ташкилоти ходимининг манфаатлар тўқнашувига олиб келиши мумкин бўлган давлат ташкилотининг маълумотлари ва ҳужжатларидан фойдаланишини чеклаш;

қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ индивидуал тартибда қарор қабул қилинадиган ваколатлари устидан коллегиял назорат олиб борилишини таъминлаш;

давлат ташкилоти ходимига ундаги шахсий манфаатдорликни бартараф қилиш бўйича қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ таклиф бериш;

ходим томонидан давлат ташкилотининг манфаатларига тўқнаш келадиган шахсий манфаатдорлигидан воз кечиши;

давлат ташкилоти ходимининг шахсий манфаатдорлигини бартараф қилиш чораларини кўриш имкони бўлмаган тақдирда унинг розилиги асосида уни олдинги лавозимига тенг бўлган бошқа лавозимга ўтказиш ёки меҳнат шартномаси (контракт)ни умумий асосларда бекор қилиш¹.

Умумий айтадиган бўлсак, манфаатлар тўқнашуви келиб чиқиши мумкин бўлган вазиятларни аниқ чегаралаб бўлмаслиги, уларга нисбатан қўлланадиган чораларни ҳам чегараси йўқлигини билдиради. Лекин бу ўринда ҳуқуқий нуқтаи назардан эътибор бериш керакки, айрим илмий ва ҳуқуқий манбаларда манфаатлар тўқнашувини одини олиш учун давлат фуқаролик хизматчисига қўлланадиган чорани унинг розилиги билан қўллашга оид қоида ва фикрлар учрайди. Бу эса муаммони ҳал қилишда инобатга олиш ва аксарият ўринларда муаммога сабаб ҳам бўлиши мумкин бўлган ҳолат саналади. Чунки аксарият ҳолатларда манфаатлар тўқнашувини ҳал қилишда навбатчи қоидага айланган лавозимини ўзгартириш, вақтинча хизмат ёки вазифасидан четлаштиришда ходимнинг розилигини олиш қийин бўлиши мумкин.

Фикримизча, бу борада, тегишли чорани қўллайдиган давлат фуқаролик хизмати органи раҳбари ёки масул тузилма имкон қадар давлат фуқаролик хизматчисининг меҳнат ҳуқуқлари ҳимоясига эътибор бериши, чорани қўллаш нафақат манфаатлар тўқнашувини одини олишга хизмат қилиши, балки ходимнинг ҳуқуқларини ҳам бузмаслигига эътибор бериши керак. Масалан, ойлик иш ҳақи ўзгаришлари, меҳнат шароитлари ўзгариши, ишчанлик обрўйи ва касбий нуфузи, касб ва лавозимга мос билим, кўникма ва малакаларига алоҳида эътибор бериш лозим. Шу билан бир қаторда, давлат фуқаролик хизматчиси манфаатлар тўқнашувини ҳал қилиш учун қўлланган чора ёки қабул қилинган қарордан норози бўлганда ҳуқуқ тизимининг умумий ва ажралмас механизми бўлган юқори турувчи орган ёки судга шикоят қилиш ҳуқуқини ҳам қонунчиликка киритиш мақсадга мувофиқ саналади.

¹ <https://regulation.gov.uz/oz/d/60813>

Манфаатлар тўқнашувига оид хабарлар ва бошқа маълумотлар билан ишлаш ҳам алоҳида тартибга солишга муҳтож саналади. Бу ерда айбсизлик презумпцияси умумий тамоилларидан келиб чиқилса, манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ аниқ хабарнинг мавжудлиги шахсга нисбатан айблилик нуқтаи назаридан муносабатни ўзгаришига олиб келмаслиги зарур. Ҳуқуқ нуқтаи назаридан унинг айблиилиги судда қонуний тартибда исботланганидан кейин эътироф этилаши нуқтаи назаридан давлат фуқаролик хизматчисини манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳуқуқбузарликда айблашни истисно этади. Қолаверса, айрим вақтларда манфаатлар тўқнашувига оид хабарлар давлат фуқаролик хизматчиси томонидан ҳам берилиши мумкин. Шу жиҳатдан, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилиш давомида бу бордагаи жиҳатларга эътибор қаратиш, манфаатлар тўқнашувини тартибга солиш ва аниқлашда қатнашадиган масул ходимларга касбий, хизмат ёки бошқа маълум бўлиб қолган ахборотларни маълум қилмасликларини меҳнат шартномасида алоҳида мажбурият сифатида киритиш лозим. Агар манфаатлар тўқнашувига оид ўз вақтида хабар бермаганлик яширилганлик факти аниқланса, эса тегишли ваколатли шахс ёки тузилма интизомий жавобгарликка тортиш юзасидан раҳбарга таклифлар киритиш мумкин бўлади.

Фикримизча, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилиб тегишли қарор қабул қилинганидан сўнг ҳам махсус ваколатли тузилмалар, масалан одоб-ахлоқ комиссиялари ёки давлат фуқаролик хизмати органида коррупцияга қарши курашиш фаолиятини тартибга соладиган бўлим ва хизматлар томонидан манфаатлар тўқнашувини олдини олиш, ҳал қилишга оид фаолият мониторинг қилиниши, бў бўйича махсус реестр юритиб борилиши ҳам мақсадга мувофиқ саналиб, бу ҳам профилактик ҳамият касб этади, ҳам йил давомида ёки маълум бир вақт давомида манфаатлар тўқнашувига йўл қўйган ёки бу борада қонуний фаолият юритган давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятига баҳо бериш, рағбатлантириш, лавозим ўзгаришларида инобатга олишда ёрдам бериши мумкин. Реестрда эса давлат фуқаролик хизматчисининг шахси, лавозими, юзага келган вазият, унинг сабаби, муддат ва қабул қилинган қарор акс этиши ва бу реестрнинг мунтазам равишда очиқланиб бориши самарали усул саналади.

Бундан ташқари, ўз фаолиятида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳолат юз берганда давлат органи раҳбари олдида турадиган ва ҳал қилишга қаратилган яна бир механизм ротация масаласи саналади. Илмий манбаларда ҳам бу борада ҳам фикрлар юритилиб, У.Хусаинов ўз илмий қарашларида барча давлат органлари ходимларининг мансаб вазифаларини ҳудудий ва соҳавий принцип асосида тизимли равишда ўзгартириб туриш (ротация) институтини кенг қўллаш давлат

амалдорлари ва улар хизматларидан фойдаланувчилар ўртасидаги яқин ва қуюқ муносабатлар ўрнатиш имкониятлари ва коррупция хавф-хатарларини камайтиришини таъкидлаб ўтади¹.

Умумий қонунчилик асосларига кўра ротация тартибини қўллаш асосларидан бири сифатида коррупциявий хавф-хатарларнинг олдини олиш мақсади белгиланган. Лекин шу ўринда эътибор бериш керакки, давлат фуқаролик хизматчисини ротация қилиш унинг розилиги билан амалга оширилиши, фақатгина айрим рўйхати шакллантирилган лавозимдаги шахсларни розилигисиз ротация қилиш мумкинлигига оид нормалар назарда тутилган². Фикримизча, бу борада ҳам ҳуқуқий бўшлиқлар мавжуд, жумладан айнан қандай фаолият билан шуғулланаётган ёки лавозимдаги шахсларни мажбурий равишда ротация қилиш мумкинлиги ва бу борадаги аниқ лавозимлар рўйхати тасдиқланмаган. Ёки умумий талабга кўра қонунчиликда ротация қилаётганда тенг лавозимга ўтказиш назарда тутилаётганлигидан келиб чиқса, амалиётда бўш лавозимнинг мавжуд бўлмаслиги ҳолати ҳам юзага келиб, мазкур ҳолатда иш берувчи ва манфаатлар тўқнашуви ҳолатида турган давлат фуқаролик хизматчиси ўртасида низо юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Қолаверса, коррупция ва манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазиятлар ҳар бир лавозим нуқтаи назаридан келиб чиқиши мумкинлиги сабабли аниқ рўйхат билан чегаралаш ҳам амалиётда баъзи муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Шу билан бирганликда, ротация қилиш тартиби, шунингдек ротация қилинадиган лавозимларда бўлиш муддатини тартибга солувчи қонунчилик мавжуд эмас. Бу маълум бир қарорларни ҳуқуққа мувофиқ амалга ошириш имконини бермаяпти. Шу жиҳатдан, Қонунда белгиланган норма ижроси юзасидан бу бўйича Президент ҳужжатини қабул қилиш ва муносабатни тартибга солиш, шахс, лавозим, тартиб ва муддатларни белгилашда эса манфаатлар тўқнашувини билан боғлиқ ҳолатларни ҳам инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, коррупция ва манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳар қандай ҳолатда давлат фуқаролик хизматчисини ротация қилиш, унинг муддатини белгилаш, тенг лавозига ўтказишда эса мавжуд имкониятларни инобатга олишни назарда тутиш лозим.

Бир қарашда, розилигисиз ёки тенг бўлмаган лавозимга ўтказиш масаласи ходимнинг меҳнат ҳуқуқларини чеклаши мумкин. Лекин

¹ У.Ш.Хусаинов, Давлат ҳокимияти фаолиятида ротация институтининг конституциявий-ҳуқуқий асослари 12.00.02 – Конституциявий ҳуқуқ; маъмурий ҳуқуқ; молиявий ҳуқуқ ихтисослиги бўйича юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2010 Б. 5.

² Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 8 августдаги “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида” ги ЎРҚ-788-сон Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.08.2022 й., 03/22/788/0723-сон; 29.11.2023 й., 03/23/880/0905-сон

конституциявий нуқтаи назаридан давлат хизматида чекловлар ўрнатилиши мумкин. Қолаверса, Давлат фуқаролик хизматчилари билан тузиладиган меҳнат шартномасининг наъмунавий шаклларида ҳам давлат фуқаролик хизматчисини бошқа давлат фуқаролик хизмати лавозимига ўтказиш, шу жумладан ротатсия тартибида ўтказиш ва хизмат сафарлари меҳнат шартномасининг зарурий шарти сифатида белгиланиб, давлат хизматига қабул қилинаётган хизматчи ўз розилиги асосида мазкур меҳнат шартномаси шартларига рози бўлган ҳолда хизмат фаолиятига киришади.

Шунингдек, манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазият юзага келганда, уни ҳал қилиш учун қўлланадиган чораларда ўзини ўзи рад этиш институти марказий ўринда туради. Рад қилишнинг асосий мақсади эса ишни ҳал қилишда иштирок этаётган шахснинг қонун талабларидан, ўз хизмат мажбуриятидан ўз манфаати ёки учинчи шахслар манфаати йўлида четга чиқиши оқибатида фуқаронинг ҳуқуқ ва манфаатларига зиён етишини олдини олишга қаратилгандир. Бу борада рад этиш институтини ҳуқуқшунос олим ҳам қўллаб-қувватлаб, ўзини ўзи рад этиш институт асосан давлат хизматчисининг турли коллегиал органларда – комиссияларда, биринчи навбатда, моддий ва молиявий ресурсларни тақсимлаш, кадрлар бўйича қарорлар қабул қилиш, давлат кафолатларини бериш ва бошқалар билан шуғулланадиган комиссияларда иштирок этиши жараёнида анча фойдали бўлишини қайд этиб ўтади¹. Рад қилиш механизmidан четга чиқиш эса манфаатлар тўқнашувини юзага келитириб, ишни ҳал қилиш бўйича қабул қилинадиган қарорнинг шундай қарор қабул қилган шахс манфаати йўлида хизмат қилишига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикасининг қатор қонун ҳужжатларида шахсий манфаатдорлик асосида манфаатлар тўқнашувига сабаб бўладиган ҳолатларни инобатга олиб, иш юритишда иштирок этиш имкониятини истисно қилувчи ҳолатларни белгилаб қўйилган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 8 январдаги “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”ги Қонунининг 31-моддасида маъмурий иш юритишда иштирок этиш имкониятини истисно қилувчи ҳолатлар ҳам белгиланган бўлиб², мазкур ҳолатлар юзага келганда маъмурий орган мансабдор шахси мазкур қонуннинг 32-моддасига асосан ўзини рад этиши керак. Бу қонунчиликда белгиланган, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилишга қаратилган асосий ва бирламчи қоида саналади.

Лекин айнан рад қилиш институти амалиётда ҳар доим ҳам ишламаслиги бу борада ҳуқуқий ислоҳот ва ташкилий тадбирларни,

¹ Корченков В. Конфликт интересов в законодательстве // Государственная служба, 2008. № 5. С.18 - 19.

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 26.01.2018 й., 02/18/МПК/0627-сон.

ижрони таъминлаш механизмларини жорий этишни талаб этади. Бу борада ҳуқуқшунос олим Ш.Абакулов ҳам мамлакатнинг ҳуқуқ тизимида рад этиш институти барча соҳаларда ҳали мукамал жорий этилмаганлиги, хусусан, давлат хизматида манфаатлар тўқнашувини бартараф этишда мазкур институтнинг амалга ошириш механизми аниқ тартибга солинмаганлигини таъкидлаб ўтади¹. Шу жиҳатдан, қонун ҳужжатларида рад қилиш институтини такомиллаштиришга оид нормаларни белгилаш, хусусан, Давлат фуқаролик хизмати тўғрисидаги, қабул қилиниши кутилаётган Манфаатлар тўқнашуви тўғрисидаги қонунларда манфаатлар тўқнашувини олдини олиш ва муносиб ҳал қилишга қаратилган ўзини ўзи рад этиш билан боғлиқ нормаларни белгилаш, уларнинг бажарилиш кафолатини эса Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга рад қилиш институти билан боғлиқ мажбуриятларга амал қилмаганликка нисбатан жавобгарлик чораларини киритиш мақсадга мувофиқ саналади.

Таклиф ва тавсиялар:

давлат фуқаролик хизматчиси манфаатлар тўқнашувини ҳал қилиш учун қўлланган чора ёки қабул қилинган қарордан норози бўлганда ҳуқуқ тизимининг умумий ва ажралмас механизми бўлган юқори турувчи орган ёки судга шикоят қилиш ҳуқуқини ҳам қонунчиликка киритиш;

агар манфаатлар тўқнашувига оид ўз вақтида хабар бермаганлик яширилганлик факти ёки ўз вақтида ҳал қилмаганлик ва олдини олмаганликка нисбатан, интизомива келиб чиққан оқибатга қараб бошқа жавобгарлик чораларини қўллашни қонунчиликка киритиш;

давлат фуқаролик хизмати органида манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ ҳолатларни олдини олиш бўйича чораларни қўллашда меҳнат ҳуқуқлари ҳимояси ва айбсизлик презумпцияси тамоилларига қатъий амал қилишни белгилаш;

давлат фуқаролик хизмати органида коррупцияга қарши курашиш фаолиятини тартибга соладиган бўлим ва хизматлар томонидан манфаатлар тўқнашувини олдини олиш, ҳал қилишга оид фаолият мониторинг қилиниши, бў бўйича махсус реестр юритиб борилиши, шунингдек унинг очиқланиш амалиётини жорий этиш. Бунинг натижаларини эса давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятига баҳо бериш, рағбатлантириш, лавозим ўзгаришларида инobatга олиш;

қонун ҳужжатларида рад қилиш институтини такомиллаштиришга оид нормаларни белгилаш, хусусан, Давлат фуқаролик хизмати тўғрисидаги, қабул қилиниши кутилаётган Манфаатлар тўқнашуви тўғрисидаги қонунларда манфаатлар тўқнашувини олдини олиш ва муносиб ҳал қилишга қаратилган ўзини ўзи рад этиш билан боғлиқ

¹ Абакулов Ш., Давлат хизматида манфаатлар тўқнашуви // <https://huquqburch.uz/uz/davlat-hizmatida-manfaatlar-t%d1%9e%d2%9bnashuvi/>

нормаларни белгилаш, уларнинг бажарилиш кафолатини эса Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга рад қилиш институти билан боғлиқ мажбуриятларга амал қилмаганликка нисбатан жавобгарлик чораларини киритиш.

Хулоса. Тадқиқот иши якуни юзасидан хулоса сифатида айтиш мумкинки, манфаатлар тўқнашувини ҳал қилиш манфаатлар тўқнашувини тартибга солишнинг муҳим босқичи ҳисобланиб, алоҳида ҳуқуқий муносабатни талаб этади. Унинг самарали амалга оширилиши эса қонунчиликдаги айрим ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф этиш ва ташкилий чора-тадбирларни талаб этади. Ҳал қилиш босқичида эса асосий мақсад манфаатлар тўқнашуви натижасида фуқаро, жамият ва давлат манфаатлари бузилишини олдини олиш бўлса, мазкур мақсадга эришиш учун бошқа ҳуқуқ ва манфаатларни бузилмаслигини ҳам инобатга олиш лозим бўлади.

КЕНЖАЕВ ТИМУР ИСОМОВИЧ

Старший преподаватель,
самостоятельный соискатель
Правоохранительной академии
Республики Узбекистан, д.ф.ю.н. (PhD)

ОПЫТ СОСЕДНИХ СТРАН В ОБЛАСТИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Соседние страны, в частности, страны постсоветского пространства, в целом имеют схожие системы государственного устройства, организации деятельности государственных институтов, проведения государственной политики, в том числе и политики в области борьбы с коррупцией. Также схожесть мы можем наблюдать и в высоком уровне коррупции.

Стараясь искоренить любые коррупционные проявления еще на стадии зарождения, Узбекистан, как и многие соседние страны, постепенно стали выделять в качестве самостоятельного института антикоррупционную экспертизу в нормотворческом процессе. Именно поэтому еще в 2012 году в рамках деятельности СНГ был разработан специализированный Модельный закон¹.

¹ Модельный закон государств - участников СНГ от 17.05.2012 г. № 37-12 «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов». Официальный сайт Межпарламентской Ассамблеи государств – участников

В целом, применение антикоррупционной экспертизы мы можем разделить на две группы, это «государственная» и «частная». В данном случае речь идет о проведении антикоррупционной экспертизы со стороны специально уполномоченных государственных органов и независимой антикоррупционной экспертизе.

Беларусь выбрала более обширный вид экспертизы в нормотворческом процессе – криминологическую экспертизу, включающую в себя в том числе и антикоррупционную. Данное мнение имеет как логическое обоснование, так и закрепление на уровне международного права. Так, в статье 14 Модельного Закона СНГ от 2003 года «Основы законодательства об антикоррупционной политике» закреплено, что «антикоррупционная экспертиза правовых актов и проектов правовых актов является видом криминологической экспертизы»¹. Более того, «на сегодняшний день Республика Беларусь является единственным государством на постсоветском пространстве, где возможность проведения обязательной криминологической экспертизы закреплена законодательно»².

Отличием от многих соседних государств является то, что в Беларуси криминологическая экспертиза проектов актов законодательства проводится специально уполномоченной организацией, входящей в систему органов прокуратуры³.

Данный опыт может послужить примером для дальнейшего реформирования системы проведения антикоррупционной экспертизы в Узбекистане, путем трансформации в криминогенную и наделением полномочиями по ее проведению специального органа Генеральной прокуратуры.

Следует отдельно отметить об отсутствии в Республике Беларусь механизмов проведения независимой криминогенной или антикоррупционной экспертизы со стороны негосударственного сектора. В большинстве стран ближнего зарубежья и не только (Казахстан, Канада, Кыргызстан, Молдова, Россия, Таджикистан,

Содружества Независимых Государств. https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomenda. Дата обращения: 30.04.2024 г.

¹ Модельный закон государств - участников СНГ «Основы законодательства об антикоррупционной политике». Официальный сайт Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств. <https://iacis.ru/public/upload/files/1/158.pdf>. Дата обращения: 25.04.2024 г.

² Жишко К.С. Криминологическая экспертиза в Республике Беларусь как необходимая мера в системе предупреждения преступности. Территория науки. 2017. № 5. С. 147.

³ Государственное учреждение «Научно-практический центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь». <https://prokuratura.gov.by/ru/about/nauchno-prakticheskiy-tsentr>. Дата обращения: 28.04.2024 г.

Узбекистан и другие) независимая антикоррупционная экспертиза присутствует.

Российский опыт представляется весьма интересным со стороны нормативно-правового регулирования, а также субъектов, наделенных полномочиями по проведению антикоррупционной экспертизы. Аналогично белорусскому опыту, впрочем, как в большинстве стран СНГ (в том числе Узбекистан), антикоррупционная экспертиза актов законодательства и их проектов в РФ понимается в качестве меры по профилактике коррупции¹.

Кроме того, Россия, является одной из немногих стран СНГ, где в 2009 году был принят специальный Закон². Особенностью Российской модели антикоррупционной экспертизы является включение в число субъектов органов прокуратуры.

Право на проведение независимой антикоррупционной экспертизы в России предоставлено не только физическим лицам, как например в Узбекистане, но и юридическим лицам, прошедшим аккредитацию в Министерстве юстиции РФ в установленном порядке.

Таким образом, предлагается выделить две особенные черты, свойственные РФ в рамках проведения антикоррупционной экспертизы, первая – это наличие специального Закона в данной области, второе – это круг субъектов, включающий органы прокуратуры и институты гражданского общества.

В Республике Казахстан, как и в Узбекистане, пока не наблюдается опыт Республики Беларусь и Российской Федерации в части наделения прокуратуры специальными полномочиями в области антикоррупционной экспертизы.

Касательно нормативно-правовой базы ситуация аналогична многим странам ближнего зарубежья (Беларусь, Узбекистан, Россия и другие) т.е. мы видим наличие нескольких законов³, прямо предусматривающих нормы в области проведения антикоррупционной экспертизы.

¹ Федеральный закон РФ от 25.12.2008 г. № 273-ФЗ «О противодействии коррупции». Официальный интернет-портал правовой информации России. <http://pravo.gov.ru/proxy/ips>. Дата обращения: 23.04.2024 г.

² Федеральный закон Российской Федерации от 17.07.2009 г. № 172-ФЗ «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов».

³ Закон Республики Казахстан от 18.11.2015 г. № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции». Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410> и Закон Республики Казахстан от 06.04.2016 г. № 480-V ЗРК «О правовых актах». Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480#z15>. Дата обращения: 28.04.2024 г.

О научной антикоррупционной экспертизе указано в Законе «О правовых актах», где данному виду экспертизы посвящена отдельная статья. Здесь мы можем увидеть существенное ограничение по объекту проведения научной антикоррупционной экспертизы. Согласно статье 33-1 названного закона данному виду экспертизы «не подлежат проекты нормативных постановлений Парламента Республики Казахстан и его Палат, нормативных правовых указов Президента Республики Казахстан, нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики Казахстан, а также нормативных правовых актов, определяемых Правительством Республики Казахстан по согласованию с Администрацией Президента Республики Казахстан»¹. Таким образом, независимая антикоррупционная экспертиза Казахстана имеет ряд ограничений, но всё же лучше, чем вовсе отсутствие таковой, как например в Беларуси.

Таким образом в Казахстане государственная (официальная) антикоррупционная экспертиза проводится Министерством юстиции в рамках проведения юридической (правовой) и юридическими службами организаций – разработчиков проектов.

В итоге мы имеем два вида антикоррупционной экспертизы в Казахстане: государственная и независимая, при этом государственная проводится в рамках правовой, а не как отдельная, как например в Республике Беларусь, а независимая выделяется применением термина «научная».

Опыт Республики Кыргызстан весьма схож с соседними странами. Так, Закон Кыргызстана в области борьбы с коррупцией², аналогично предыдущим странам, относит антикоррупционную экспертизу проектов актов законодательства к профилактической мере противодействия коррупции.

Отличительной чертой в Кыргызстане является то, что Закон о правовых актах не выделяет отдельно антикоррупционную экспертизу и относит ее к одной из видов научной экспертизы.

Аналогично Казахстану, России и Узбекистану, в Кыргызстане система рассматриваемого нами вида экспертизы делится на государственную (официальную), проводимую Министерством юстиции и Аппаратом Жогорку Кенеша (по проектам Законов), и негосударственную, осуществляемую аккредитованными физическими и юридическими лицами (в Узбекистане и Казахстане в настоящее время

¹ Закон Республики Казахстан от 06.04.2016 г. № 480-V ЗРК «О правовых актах». Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480#z15>. Дата обращения: 28.04.2024 г.

² Закон Кыргызской Республики от 08.08.2012 г. № 153 «О противодействии коррупции». Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203753>. Дата обращения: 29.04.2024 г.

только физические лица). «Независимые эксперты – проводят независимую экспертизу проектов нормативных правовых актов по тем же методикам, что и эксперты Министерства юстиции, при этом их заключения носят рекомендательный характер»¹.

В Таджикистане, как и в России, еще в 2012 году был принят Закон «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов». Положения о данном виде экспертизы по традиции содержатся в Законах о правовых актах² и в области борьбы с коррупцией³. В обоих случаях имеет прямая отсылка к первому Закону.

Отличительной чертой Закона Таджикистана «О противодействии коррупции» является прямое указание на один из субъектов, непосредственно противодействующих коррупции – Агентство по государственному финансовому контролю и борьбе с коррупцией Республики Таджикистан. В частности, Агентство наделено полномочием по проведению Государственной антикоррупционной экспертизы, что закреплено в специализированном Законе.

В целом, Таджикский Закон об антикоррупционной экспертизе⁴ разделяет данную экспертизу на два вида: государственную и общественную.

Государственная антикоррупционная экспертиза в Таджикистане является обязательной, так как основанием для её проведения является сам факт разработки проекта акта законодательства.

Общественная антикоррупционная экспертиза проводится по самостоятельной инициативе и за счет собственных средств.

Законом отдельно отмечены полномочия прокуроров в области выявления и устранения коррупциогенных факторов в действующем законодательстве. При обнаружении таковых, они направляют органу по борьбе с коррупцией или субъекту правотворчества обязательное для рассмотрения представление по устранению таких факторов.

¹ Отчет ОЭСР. Антикоррупционные реформы в Кыргызстане: 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kyrgyzstan-4th-Round-Monitoring-Report-2018-RUS.pdf>. С.118. Дата обращения: 29.04.2024 г.

² Закон Республики Таджикистан от 30.05.2017 г. № 1414 «О нормативных правовых актах». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2017 г., №5, ч. 1, ст. 271; ЗРТ от 19.07.2019 г., №1632

³ Закон Республики Таджикистан от 07.08.2020 г. №1714 «О противодействии коррупции». База законодательства Республики Таджикистан. <http://ncz.tj/content/%D0%B7%>. Дата обращения: 29.04.2024г.

⁴ Закон Республики Таджикистан от 28.12.2012 г. № 925 «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов». База законодательства Республики Таджикистан. <http://ncz.tj/content/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D1%80>. Дата обращения: 29.04.2024г.

В целом данный опыт, по нашему мнению, является весьма полезным и приемлемым для дальнейшего развития механизмов антикоррупционной экспертизы в Республике Узбекистан. В частности, как уже не раз нами отмечалось, необходимо расширить полномочия Генеральной прокуратуры и Агентства по противодействию коррупции Узбекистана путем наделения их полномочиями по обязательному проведению антикоррупционной экспертизы.

БОРСИЕВА ЗАМИРАТ ХАСАНБЕКОВНА
Прокурор Научно-исследовательского
центра противодействия коррупции
Правоохранительной Академии
Республики Узбекистан

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ИССЛЕДОВАНИЯ В РАМКАХ НАДЛЕЖАЩИХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕДУР

Государственное управление на всех уровнях оказывает существенное влияние на общество. Принцип права граждан на эффективное управление становится незаменимым для обеспечения законности, прозрачности, подотчетности, приоритета прав граждан в деятельности государственных институтов, а также справедливого и эффективного предоставления государственных услуг.

Реформы по организации государственного управления, ориентированного на служение народу, и совершенствованию общественного управления одно из основных направлений Стратегии развития Нового Узбекистана.¹

Внедрение системы «сервисное государство», организация деятельности органов государственного управления на основе принципа «Государство, служащее народу» путем расширения масштаба цифровизации государственных услуг, устранения бюрократических процедур в отношениях между гражданином и государством, предоставления высококачественных государственных услуг имеет решающее для целей реформирования государственной службы.

Полное внедрение ключевых принципов административных процедур, включая принцип исследования, для развития системы административной юстиции, также имеет решающее значение и для противодействия коррупции в государственном управлении.

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии «Узбекистан – 2030». Национальная база данных законодательства, 12.09.2023 г., № 06/23/158/0694; 29.12.2023 г., № 06/23/214/0984.

Это влияние можно отслеживать по различным аспектам:

всестороннее и объективное исследование фактов повышает прозрачность принимаемых решений,

мотивировка решений на основе изученных обстоятельств, ограничение дискреционных полномочий, требования тщательности и объективности ограничивают возможности государственных служащих злоупотреблять своим усмотрением,

соблюдение ключевых принципов административных процедур для обеспечения равного и справедливого обращения граждан, снижает риски последствий или коррупционного отказа в удовлетворении законных требований,

следование принципу исследования касается доверия граждан к государственным органам, так как обеспечивает большую поддержку общества в противодействии коррупции.

В соответствии с национальным законодательством принцип исследования является одним из основных принципов административных процедур.

Данный принцип также предусмотрен в законодательстве ряда стран Казахстана, Киргизстана, Грузии, Азербайджана и др.

Основополагающие европейские стандарты¹ обязывают государственные органы проводить всестороннее и объективное исследование фактических обстоятельств при принятии административных решений, что является важной гарантией прав и законных интересов граждан.

Принцип исследования означает, что в случае возбуждения административного дела, административный орган **обязан** всесторонне, полно и объективно исследовать все фактические обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения административного дела, и подпадающие под сферу его ответственности. В случае необходимости он, не ограничиваясь доказательствами, представленными заинтересованными лицами, вправе по собственной инициативе собрать дополнительные доказательства в установленном законодательством порядке.

Целью данного принципа является принятие административным органом решения, основанного на наиболее объективных фактах, чтобы удовлетворить общественный интерес в фактической правильности и

¹ Рекомендации Комитета министров государствам-членам о надлежащем управлении, принятая Комитетом министров 20 июня 2007 г., Резолюция Европейского парламента от 15 января 2013 г. с рекомендациями Комиссии по административному процессуальному праву Европейского Союза (2012/2024(INL)), Общие принципы административно-процессуального права Европейского союза. The General Principles of EU Administrative Procedural Law European Union. Brussels, 2015.

обоснованности административных действий, осуществляемых в ходе административных процедур.

Самая важная особенность принципа исследования, заключается в том, что сам орган, а не вовлеченные стороны, устанавливает факты в конкретном индивидуальном деле. Общественный интерес в установлении истинных фактов в данном случае имеет приоритет над частными интересами участников.

По мнению законодателя, нельзя оставлять на усмотрение участников, какие факты должны быть учтены властями в соответствии с положениями закона. Однако это не лишает стороны возможности предоставить органу власти доказательства по собственной инициативе.

Таким образом, административный орган, как "хозяин разбирательства", в рамках своей компетенции определяет тип и объем исследования, необходимых для этого, не ограничиваясь доказательствами, представленными заинтересованными лицами, и не связан представлениями и запросами доказательств вовлеченных сторон.

Например, гражданка М. обратилась в административный суд о признании незаконным решение Межведомственной комиссии по эффективному использованию неиспользуемых объектов при городском хозяйстве.

По материалам дела:

- в соответствии с постановлением Кабинета министров «О мерах по исполнению Указа Президента РУ от 20 апреля 2018 г. №УП-5421 «О дополнительных мерах по социальной поддержке граждан и проведении разовой общегосударственной акции по признанию права собственности на самовольно построенные жилые помещения» (2018 г.) гражданка М. должна была разработать и внести в установленные срок для реализации инвестиционный проект на территории Дома быта площадью 78 м2. на рассмотрение Межведомственной комиссии;

- в соответствии с Постановлением Президента РУ «О дополнительных мерах по повышению эффективности использования производственных площадей» от 04.09.2018 г. (на сегодняшний день акт утратил силу), в связи с несвоевременным внесением проекта на рассмотрение Межведомственной комиссии, ей было принято решение о применении налоговых мер воздействия, предусмотренных Постановлением Президента ПП-2796 от 23.02.2017 г. (акт утратил силу) в отношении собственников, по объектам которых в установленный срок не представлены «дорожные карты» и инвестиционные проекты.

Изучив материалы дела суд поддержал требования гражданки М., в связи с тем, что Межведомственная комиссия по эффективному

использованию неиспользуемых объектов не провела соответствующее исследование доводов и доказательств заявителя, не представила необходимы доказательств исчерпания всех возложенных на нее обязанностей до вынесения решения. В соответствии с указанными актами законодательства в полномочия Комиссии входило «разработка совместно с собственниками «дорожных карт» и инвестиционных проектов по восстановлению использования неиспользуемых объектов, оказание содействия собственникам в получении разрешительных документов и кредитов для реализации инвестиционных проектов, мониторинг реализации «Дорожных карт».

Таким образом, при принятии решения административному органу было необходимо учесть все обстоятельства, которые имеют значение для конкретного дела и являются как неблагоприятными, так и благоприятными для соответствующей стороны.

Стороны не обязательно должны предоставлять доказательства своих утверждений и сами не обязаны предоставлять какие-либо доказательства; это также относится только к ограниченному требованию о раскрытии информации. Однако из их информации должно быть ясно, принятие каких решений они добиваются на основании каких фактов. Если информация неясна, орган власти должен попросить участников уточнить ее.

Пример: Гражданин А обратился в суд с просьбой признать незаконным решение районного отделения Внебюджетного пенсионного фонда при Министерстве финансов о расчете трудового стажа. Заявление А было возвращено определением межрайонного суда Ташкентской области, в связи с тем, что заявитель не указал в заявлении обстоятельства, на которых основаны заявленные требования и необходимых доказательств, подтверждающих основания заявленного требования.

Таким образом, участие тех, кто вовлечен, особенно необходимо, когда речь идет о фактах, которые известны только тем, кто вовлечен. Посредством конкретных обязательств по сотрудничеству принцип исследования сталкивается с определенным ограничением. Они относятся к лицам, которые обращаются за социальными льготами или получают их, и связаны с раскрытием фактов, личным присутствием и участием в обследованиях, медицинском лечении и профессиональных мероприятиях. Участие тех, кто вовлечен, особенно необходимо, когда речь идет о фактах, которые известны только тем, кто вовлечен.

Метод установления фактов также основан на общих административных процессуальных правилах.

Так, в соответствии с ст. 34 Закона об административных процедурах, доказательствами в административном производстве

являются любые данные о фактических обстоятельствах, имеющие значение для правильного разрешения административного дела.

Должностное лицо административного органа, рассматривающее административное дело, осуществляет сбор доказательств, необходимых для объективного, всестороннего и правильного рассмотрения данного дела.

Административный орган не вправе предъявлять требования к форме документов, представляемых в качестве доказательств участниками административного производства, за исключением случаев, когда форма документов определена законодательством.

Административный орган принимает к рассмотрению только те доказательства, которые имеют значение для правильного разрешения административного дела.

Административный орган оценивает каждое доказательство на предмет достоверности, относимости и допустимости, и всю совокупность доказательств в части достаточности.

Обстоятельства, которые по закону должны быть подтверждены определенными средствами доказывания, не могут подтверждаться никакими другими средствами.

Если установлено, что дальнейшее исследование более невозможно или необоснованно, и невозможно установить факты, имеющие отношение к решению, в рамках оценки доказательств, решение основывается на принципах бремени доказывания.

Согласно принципу объективного бремени доказывания, последствия объективного отсутствия доказательств или нераскрытого факта должна нести сторона, которая желает получить право на основании этого факта. В принципе, лицо, которое заявляет о праве или желает получить социальную выгоду, несет бремя доказывания фактов, порождающих иск; и наоборот, лицо, которое отрицает право, несет бремя доказывания за юридически препятствующие, юридически деструктивные или юридические препятствующие факты.

Орган власти использует доказательства, которые он считает необходимыми для установления обстоятельств дела, по своему усмотрению. В частности, он может получать информацию любого рода, заслушивать свидетелей, экспертов, получать письменные или электронные заявления, разъяснения от участников,

Заинтересованные стороны должны участвовать в установлении фактов.

В частности, они должны предоставить известные им факты и доказательства. Дальнейшее обязательство участвовать в установлении фактов, в частности, обязательство явиться лично или сделать

заявление, существует только в той мере, в какой это специально предусмотрено правовым регулированием.

Соответствующая исследовательская деятельность в административном производстве во многом основана на принципе соразмерности.

Меры должны быть соответствующими, принимая во внимание нагрузку

на тех, кого затрагивают, важность соответствующих общественных интересов и принцип разумного использования административных усилий.

Чем серьезнее фактические или правовые последствия принимаемого решения, тем более детальным должно быть исследование. Компетентный орган должен, в принципе, исчерпать все доступные варианты, принимая во внимание обстоятельства конкретного случая. Требование экономного и эффективного использования государственных средств не противоречит этим требованиям закона, поскольку упомянутые меры служат для защиты конституционных прав.

Надлежащее выяснение фактов в соответствии с этими спецификациями включает, в частности, привлечение специалистов.

Пример: Гражданин У. обратился в административный суд с заявлением о признании незаконным ответа Ташкентского областного управления Агентства по кадастру при Государственном налоговом комитете Республики Узбекистан и возложить на него обязанность о внесении изменений в кадастровый план земельного участка его дома, изменив запись «улица» на задней стороне его дома на запись «Охранная зона железнодорожного транспорта». Межрайонный административный суд удовлетворил его заявление в указанной части. Далее, третье лицо – гражданин А. обратился в суд с апелляцией о том, что нет оснований для внесения соответствующего изменения, так как данная улица является единственной возможностью входа в дом А. В результате суд принял решение о возложении на кадастровую службу обязательства о проведении объективного и всестороннего исследования указанного вопроса с привлечением специалистов АО «Ўзбекистон темир йуллари», по результатам которого принять обоснованное решение.

Кроме того, принцип исследования сопоставим по типу и объему с административным судебным исследованием (Статья 14. Непосредственность судебного разбирательства. Кодекс РУ об административном судопроизводстве), разница в перспективе.

Пример: Гражданин С. обратился в районный административный суд с просьбой о признании незаконным решение районного отделения Внебюджетного пенсионного фонда при Министерстве финансов о

расчете трудового стажа. Ранее при вынесении решения о расчете трудового стажа, Районное отделение Внебюджетного пенсионного фонда не приняло во внимание период работы С. с 1984-1985 г., 1991-1993 г. в связи с непредставлением им документов о трудовом стаже, заработной плате, рекомендовав обратиться в суд. Рассмотрев заявление, суд удовлетворил требование С., указав, что трудовая книжка является основным документом, подтверждающим стаж работника, и нет сомнений в правильности содержащейся в ней информации. Предложение Внебюджетного пенсионного фонда передать исследование фактов на усмотрение административного суда, можно рассматривать рекомендацией кодифицировать тенденции судебной практики в указанной сфере.

С точки зрения демократической легитимации такой подход следует приветствовать, но поскольку гражданин в конечном итоге подвергается усмотрению государства как в административных, так и в судебных процедурах, это может привести к пробелам в правовой защите. Так как, дискреционные полномочия должны осуществляться в соответствии с обязательствами дела, но, тем не менее, не наносить ущерб лицу, ищущему правовой защиты.

Таким образом, более тщательное выполнение принципов административных процедур при принятии административных решений является фактором эффективного противодействия коррупции в государственной службе, обеспечения надлежащей административной процедуры, культуры добросовестности и честности.

**РАХИМОВ ШЕРБЕК
КАМОЛОВИЧ**

ИИВ Малака ошириш институти
Касбий тайёргарлик факультети
Махсус фанлар цикли ўқитувчиси

КОРРУПЦИЯНИ ЮЗАГА КЕЛТИРУВЧИ ВА РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ОМИЛЛАР

“Коррупцияга қарши курашишда аҳолининг барча қатламлари, энг яхши мутахассислар жалб қилинмас экан, жамиятимизнинг барча аъзолари, таъбир жоиз бўлса, “ҳалоллик вакцинаси” билан эмланмас экан, ўз олдимишга қўйган юксак марраларга эриша олмаймиз”¹.

Шавкат Мирзиёев

¹ <https://president.uz/ru>

Жамият ривожига, мамлакат тараққиётига жиддий тўсиқ бўлиб, соҳалар юксалишига бевосита таҳдид туғдирадиган асосий иллат – коррупциядир. Шу сабабли юртимизда коррупцияга қарши кураш чораларини кучайтириш, уни илдизи билан йўқ қилиш, бу борадаги ҳуқуқий асосларни янада мустаҳкамлашга жиддий эътибор қаратилмоқда.

2017 йил 3 январь куни Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Бу қонун бугунги кунда давлат органлари фаолиятининг очиқлигини ва ҳисобдорлигини таъминлаш, давлат бошқаруви тизимининг самарадорлигини ошириш, давлат органлари, мансабдор шахсларнинг ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажариши юзасидан масъулиятини кучайтиришга, коррупцияга қарши курашиш соҳасида парламент ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш мақсадларига хизмат қилмоқда.

Коррупцияга қарши курашиш – мамлакатимизда жадал суръатларда олиб борилаётган ҳуқуқий ислохотлар шароитида ҳар бир инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини самарали ҳимоя қилиш ҳамда қонун устуворлигини таъминлашнинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади.

Коррупция – бу жамиятни турли йўллар билан исканжага оладиган даҳшатли иллатдир. Мазкур иллат демократия ва ҳуқуқ устуворлиги асосларига путур етказди, инсон ҳуқуқлари бузилишига олиб келади, бозорлар фаолиятига тўсқинлик қилади, ҳаёт сифатини ёмонлаштиради ва одамлар хавфсизлигига таҳдид соладиган уюшган жиноятчилик, терроризм ва бошқа ҳодисалар илдиз отиб, гуллаши учун шароит яратиб беради¹.

Халқ тилида соддагина қилиб - порахўрлик, кенг маънода коррупция, деб аталувчи ҳодиса барча ислохотлар илдизига болта урар экан, ушбу мақолада уни келтириб чиқарувчи сабаб ва қарши кураш чораларини таҳлил этамиз.

БМТнинг Коррупцияга қарши курашга оид маълумотномасида: “Коррупция – шахсий мақсадда фойда олиш учун давлат ҳокимиятини суиистеъмол қилиш” эканлиги кўрсатилган.

Порахўрлик шахсий манфаат, ғаразли мақсад йўлида ҳар қанча товламачилик қилишга ҳозир нозир маънавий қашшоқ кимсага хос иллат.

Илмий адабиётларни ўрганиш шундан далолат берадики, коррупцияни, амал қилиш даражаларига кўра, қуйи, юқори ва вертикал коррупцияга ажратиш мумкин.

Бугунги кунда коррупция:

¹ Қобилов Ш. Коррупция: сабаблари, шарт-шароитлари, оқибатлари ва олдини олиш йўллари. 25-бет.

- иқтисодий ривожланишга путур етказиши;
- демократик институт ва қонуннинг устунлиги принципини кучсизлантириши;
- жамоат тартибини бузиши ва жамият ишончини йўқотиши, бу билан уюшган жиноятчилик, терроризм ва инсоният хавфсизлигига нисбатан бошқа таҳдидларнинг гуллаб-яшнашига имкон беришини барча тан олган.

Коррупция иккига бўлинади:

1. Қуйи коррупция ҳокимият ва бошқарув органларининг ўрта ва қуйи даражаларида энг кўп тарқалган бўлиб, амалдорлар ва фуқароларнинг доимий ўзаро муносабати билан (рўйхатдан ўтиш, жарималар, лицензия ва турли рухсатномалар олиш кабилар) боғлиқ.

2. Юқори коррупция ҳокимият органларида ишловчи сиёсатчилар, олий мартабали амалдорларни қамраб олади ҳамда юқори баҳога эга бўлган қарорлар қабул қилиш (қонунларни, давлат буюртмаларини лоббилаш ва қабул қилиш, мулкчилик шакллариини ўзгартириш ва шу кабилар) билан боғлиқ. Аксарият ҳолларда коррупция битимидан манфаатдор бўлган иккала томон битта давлат ҳокимияти органига мансуб бўлади. Масалан, қуйи турувчи давлат органининг амалдори юқори турувчи бошлиғига у пора берувчининг коррупциявий ҳаракатларини ёпиб туриши ёхуд қўшимча молиявий ресурслар, ваколатлар бериши кабилар эвазига пора беради¹.

Коррупциянинг жамиятга салбий таъсири

Биринчидан, фуқароларда сиёсатга ишонч қолмайди;

иккинчидан, иқтисодиёт таназзулга учрайди;

учинчидан, ҳуқуқий тизимга путур етади;

тўртинчидан, ҳокимиятга нисбатан норозилик кучаяди;

бешинчидан, таълим тизими барбод бўлади.

Коррупцияни ривожлантирувчи омиллар

- менталетит;
- таниш-билишчилик;
- маҳаллийчилик;
- аҳолининг давлатни назорат қилишдаги суист иштироки;
- мамлакат юқори бошқарув органларининг аҳолидан узилиб қолганлиги;
- фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятининг пастлиги;
- мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг нотинчлиги;
- инфляциянинг юқори даражаси;
- иқтисодиётнинг давлат томонидан назорат қилиниши;
- ойлик маошнинг пастлиги;

¹ Ш.Қобилов. Коррупция: сабаблари, шарт-шароитлари, оқибатлари ва олдини олиш йўллари. 36-37-бетлар.

- қонунчиликдаги камчиликлар;
- диний билимларнинг саёзлиги;
- жамоатчилик назоратининг сустлиги;
- фуқароларнинг моддиятга ўта берилиши.

Хулоса ўрнида, қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукм сўради. Дил, тил ва амал бирлиги масаласи ҳам ҳалоллик тушунчасида қамраб олинади. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклаш, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақириш, жамият маънавий устуворлигининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Шунингдек, Ўзбекистон “Адолат” СДП ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар Вазирлиги ҳамкорлигида “Янги Ўзбекистонни коррупциядан ҳоли мамлакатга айлантиришда бирлашайлик” мавзусида илмий – маърифий, маданий тадбирда ИИВ Академияси Ҳуқуқий фанлар кафедраси профессори, полковник Қобилов Шариф Рахимович: “Коррупцияга қарши курашишнинг энг самарали ифодаси - бу таълим. Инсон онги ўзгармас экан биз коррупцияга қарши кураша олмаймиз. Коррупцияга қарши кучли билим ва кўникмаларга эга етук шахсларгина ўз юрти, давлати ва жамияти равнақи, ёрқин истиқболи йўлида сидқидилдан хизмат қила олади”- деб таъкидлади. Дарҳақиқат, таълим ҳар бир шахснинг камолотида дастак вазифасини ўтайди.

ЮМАТОВ БОГДАН ОЛЕГОВИЧ
Докторант Правоохранительной
академии Республики
Узбекистан

ПРИНЦИПЫ АНТИКОРРУПЦИОННОГО МОНИТОРИНГА: ПОДХОДЫ СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Антикоррупционный мониторинг, будучи необходимым элементом эффективной государственной антикоррупционной политики, представляет собой диагностический инструмент, предназначенный для объективного измерения и дальнейшей оценки состояния коррупции в государстве, уровня и сфер ее распространения, причин и условий, способствующих распространению коррупции, а также результативности антикоррупционных мер и мероприятий.

Несмотря на то, что антикоррупционный мониторинг может опираться на обособленные принципы, в случае отсутствия их нормативно-правового закрепления мониторинг может осуществляться на основе принципов, которые являются фундаментом в целом для

антикоррупционной политики либо же для всей деятельности по противодействию коррупции в государстве.

В рамках Модельного законодательства Содружества Независимых Государств было предпринято несколько попыток закрепления принципов в данной сфере, постепенно дополняя и развивая их, к примеру, в рамках Модельного закона «О борьбе с коррупцией»¹ борьба с коррупцией осуществляется на основе таких принципов, как: равенство всех перед законом и судом; обеспечение четкой правовой регламентации деятельности государственных органов, законности и гласности такой деятельности, государственного и общественного контроля за ней; совершенствование структуры государственного аппарата, кадровой работы и процедуры решения вопросов, затрагивающих права и законные интересы физических и юридических лиц; приоритет защиты прав и законных интересов физических и юридических лиц, а также социально-экономической, политико-правовой, организационно-управленческой систем государства; признание допустимости ограничений прав и свобод государственных должностных лиц, а также приравненных к ним лиц в случаях, предусмотренных законом; восстановление нарушенных прав и законных интересов физических и юридических лиц, ликвидация и предупреждение вредных последствий коррупционных правонарушений; обеспечение личной безопасности граждан, оказывающих содействие в борьбе с коррупционными правонарушениями; защита государством прав и законных интересов государственных должностных лиц и лиц, приравненных к ним, установление этим лицам заработной платы (денежного содержания) и льгот, обеспечивающих указанным лицам и их семьям достойный уровень жизни; недопустимость делегирования полномочий на государственное регулирование предпринимательской деятельности физическим и юридическим лицам, осуществляющим такую деятельность, а также на контроль за нею; осуществление оперативно-розыскной и иной деятельности в целях выявления, раскрытия, пресечения и предупреждения коррупционных правонарушений, относящихся к уголовно наказуемым деяниям, а также применение в установленном законом порядке специальных мер финансового контроля в целях недопущения легализации противоправно нажитых денежных средств и иного имущества; установление запрета для государственных должностных лиц и лиц, приравненных к ним, на занятие предпринимательской деятельностью, в том числе на занятие

¹ <https://docs.cntd.ru/document/901856730?section=text> - Модельный закон «О борьбе с коррупцией», принятый на тринадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ (постановление N 13-4 от 3 апреля 1999 года)

оплачиваемых должностей в органах управления хозяйствующих субъектов, за исключением случаев, когда занятие такой должности предусмотрено законодательно установленными должностными обязанностями.

В Модельном же законе «Основы законодательства об антикоррупционной политике»¹ основное внимание было уделено принципам непосредственно антикоррупционной политики, в качестве которых были определены следующие: партнерство субъектов формирования и реализации мер антикоррупционной политики; приоритет мер предупреждения коррупции и нравственных начал борьбы с коррупцией; недопустимость установления антикоррупционных стандартов ниже уровня, определенного законами государства; недопустимость возложения на одного и того же субъекта антикоррупционной политики ответственности за разработку, реализацию и контроль над реализацией мер антикоррупционной политики; поддержание оптимальной численности лиц, замещающих государственные должности, и лиц, состоящих на государственной и муниципальной службах; целевое бюджетное финансирование мер антикоррупционной политики, применяемых органами государственной власти и местного самоуправления и их учреждениями; признание повышенной общественной опасности коррупционных правонарушений лиц, замещающих должности, предусмотренные Конституцией и иными законами государства; недопустимость ограничения доступа к информации о фактах коррупции, коррупциогенных факторах и мерах реализации антикоррупционной политики.

Модельный закон «О противодействии коррупции»² основными принципами противодействия коррупции определил такие принципы, как: законность; справедливость; гуманизм; обеспечение и защита основных прав и свобод человека и гражданина; неотвратимость юридической ответственности лиц, допустивших коррупционные правонарушения; взаимодействие субъектов противодействия коррупции; приоритет мер предупреждения коррупции; системность и комплексное использование политических, правовых, социально-экономических, специальных и иных мер противодействия коррупции; признание повышенной общественной опасности коррупционных правонарушений, совершаемых лицами, замещающими должности,

¹ <https://docs.cntd.ru/document/901898824> - Модельный закон «Основы законодательства об антикоррупционной политике», принятый на двадцать втором пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление N 22-15 от 15 ноября 2003 года)

² <https://docs.cntd.ru/document/902157723> - Модельный закон «О противодействии коррупции», принятый на тридцать первом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 31-20 от 25 ноября 2008 года)

предусмотренные конституцией и иными законами государства; равенство перед законом; развитие международного сотрудничества во всех областях противодействия коррупции; консолидация правовых средств.

В рамках Модельного закона «Об антикоррупционном мониторинге»¹ антикоррупционный мониторинг основывается на принципах: законности; обязательности; гласности; плановости; объективности и всесторонности; достоверности и полноты предоставляемой для антикоррупционного мониторинга информации; сотрудничества субъектов и участников антикоррупционного мониторинга.

Несмотря на рекомендательный характер указанных выше модельных законов, многие из перечисленных принципов легли в основу антикоррупционных законов многих стран-участниц СНГ в неизменном виде или же с некоторыми изменениями. Например, принципы законности и неотвратимости ответственности являются общими для антикоррупционных законов Российской Федерации, Кыргызской Республики, Республики Туркменистан, Республики Казахстан, Республики Узбекистан и Республики Таджикистан. Принцип справедливости же упоминается лишь в антикоррупционном законе Республики Таджикистан. Принцип равенства перед законом и судом нашел свое отражение в антикоррупционных законах Республики Туркменистан и Республики Таджикистан. Принцип гуманизма не нашел своего нормативно-правового закрепления в антикоррупционном законодательстве указанных выше стран, и подобных схожих или различных примеров наличия или отсутствия каких-либо принципов можно привести еще множество. Однако, по нашему мнению, отсутствие нормативно-правового закрепления каких-либо принципов не является препятствием для их полноценного использования в качестве необходимого фундамента в правоприменительной практике.

Помимо принципов, перечисленных выше, целесообразным рассматриваем указание следующих: комплексность; научная обоснованность; систематичность и непрерывность; оперативность (своевременность); координированность; экономическая целесообразность; профессионализм; определение приоритетов, целенаправленность; эффективность и результативность; последовательность и преемственность; международное сотрудничество.

¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31526844&pos=5;-90#pos=5;-90 - Модельный закон «Об антикоррупционном мониторинге», принятый на тридцать девятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 39-21 от 29 ноября 2013 года)

Указанные в данном тезисе принципы в большинстве своем являются общими для всей сферы противодействия коррупции, на этих принципах может основываться как антикоррупционная политика, так и ее отдельные необходимые составляющие, например, антикоррупционный мониторинг.

Антикоррупционный мониторинг пока не занял свое место среди наиболее используемых антикоррупционных инструментов в законодательстве указанных стран СНГ. В Российской Федерации внимание данному виду мониторинга уделено в рамках нормативно-правовых актов субъектов федерации, а также на уровне муниципалитетов. В Казахстане данному антикоррупционному инструменту посвящен приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции, а также статья в антикоррупционном законе. В Кыргызстане существует распоряжение Правительства. Положения, касающиеся мониторинга, также отражены в антикоррупционном законе Республики Таджикистан, в законодательстве Узбекистана данный инструмент упоминается лишь фрагментарно, без какой-либо конкретики касательно механизмов его реализации, что безусловно является препятствием для полноценного использования потенциала данного диагностического инструмента.

Несмотря на то, что существуют подходы, в рамках которых антикоррупционный мониторинг не опирается на собственные обособленные принципы, используя в качестве фундамента принципы, присущие антикоррупционной политике или же всей государственной деятельности в сфере противодействия коррупции, мы считаем, что данный подход не является верным. Принципы играют важную роль в системе фундаментальных начал противодействия коррупции, поскольку именно на принципах должна строиться и осуществляться указанная деятельность. Принципы играют системообразующую роль, как при формировании нормативно-правовых положений, так и при их дальнейшей реализации, обеспечивая их полное единообразие, в связи с чем нормативно-правовое закрепление данного вида мониторинга должно быть сопровождено и закреплением обособленных принципов.

RAXIMOV MIRVALI DONAYEVICH

Oliy ta'limni rivojlantirish
tadqiqotlari markazi Bosh
mutaxassis

JAMIYATDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHDA HUQUQIY FANLARNING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu tezisda muallif tomonidan Korruptsiyaga qarshi kurashish jarayonida huquqiy fanlarning tutgan o'rni va ahamiyati xususida batafsil fikr keltirilib o'tilgan bo'lib, unga ko'ra ta'limning har bir bosqichida huquqiy ongni rivojlantirishga qaratilgan darsliklarni amaliyotga keng joriy etish yo'li orqali jamiyatda ildiz otishga urinayotgan maishiy korruptsiya illatlariga barham berilishi mumkinligi xususida atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Huquqiy ong, huquqiy madaniyat, korruptsiya, ilm-fan, huquq, pedagogik qobiliyat, fuqarolik burch, ilg'or texnologiya, innovatsion yutuqlar.

O'tgan davr mobaynida O'zbekiston Respublikasining huquqiy sohada qilayotgan tashabbusli ishlari tahsinga loyiqligi xalqaro hamjamiyat tomonidan alohida e'tirof qilinib kelinmoqda. Biroq, "Transparency International" xalqaro tashkiloti tomonidan e'lon qilinayotgan korruptsiyani qabul qilish indeksida O'zbekiston Respublikasining tutgan o'rni ijobiy emasligi (2023-yil natijalariga ko'ra 33 ball bilan 121 o'rinni egallagan) bu borada O'zbekiston Respublikasining huquqiy sohada qilishi lozim bo'lgan ishlarning ko'pligidan dalolat bermoqda. Jumladan 2020-yilning 29-aprel sanasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5987-sonli "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Aynan ushbu farmon bilan yuridik ta'limni tubdan takomillashtirish hamda yuridik ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, mamalakatimizdagi mavjud ta'lim muassasalarining o'quv – pedagogik jarayoniga innovatsion ilg'or texnologiyalarni joriy etish ko'zda tutilgan bo'lib, bu kabi amaliy ishlarni samarasi natijasida jamiyatimizda bilimli, keng dunyoqarashga ega bo'lgan huquqshunos kadrlarni tayyorlash orqali jamiyatimizga yetuk kadrlarni tayyorlash mumkinligini anglab olishimiz mumkin. Yetuk o'z sohasining bilimli huquqshunoslarining mehnati natijasida ta'lim muassasalarida yosh avlodni huquqiy madaniyatli etib, ularni katta hayotga tayyorlashimiz mumkin. Ta'limning barcha jabhalarida huquqiy fanlarni joriy etish orqali jamiyat a'zolarida huquqiy ongni yetarli darajada shakllantirib, ularning bilimi natijasida huquqiy madaniyati yuksalib boradi. Huquqiy madaniyati yuksak inson o'z ilmiga tayangan holda o'zining huquq va majburiyatlarini astoydil vijdonan bajarishga kirishadi. Buning natijasi o'laroq jamiyatda huquqiy madaniyatli insonlar miqdori ko'payadi. Huquqiy fanlarni umumta'lim maktablarida o'tish jarayonida video darsliklarning ham miqdorini

ko'paytirish orqali o'quvchilarda huquqiy tarbiyani tezda shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, Adliya vazirligi, Madaniyat vazirligi va ushbu sohaga aloqador tashkilotlar bilan hamkorlikda maktablarda o'tilayotgan huquqiy fanlar dasturini qayta ko'rib chiqish orqali, ushbu fan ravnaqiga xizmat qiladigan innovatsion usul va vositalarni keng qo'llash ya'ni mavzuga oid video darslarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish kerak. Maktab ta'limida o'tiladigan huquq fanlariga e'tibor beradigan bo'lsak, asosan yuqori sinflarda ushbu fanning o'tilishi, bu borada o'quvchi yoshlarda davlatning asosiy huquqiy manbalaridan bexabar qolib ketishi o'zining fuqarolik burch va majburiyatlarini anglash uchun ma'lum bir yoshga kirib, anglab yetishi ya'ni 15-16 yoshida huquq fani doirasida ilmiy tushunchalarga ega bo'lishi, yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning son jihatdan ko'payishiga sabab bo'layotgan bo'lsa ajab emas. Inson qachonki bir ishni qilishdan avval uning oqibatini anglab yetsagina uning salbiy oqibatini tushunib olsagina ushbu ishdan o'zini olib qochishi yoki tiyishi mumkin. Ko'plab maktablarda yoshlar o'rtasida sodir bo'layotgan huquqbuzarliklarni tahlil qilib, uning kelib chiqishiga yoki uning sabab va oqibatlarni o'rganib chiqadigan bo'lsak, eng avvalo ushbu o'quvchida qilgan huquqbuzarligini bilib-bilmasdan, tushunib yetmasdan sodir etganligini guvohi bo'lamiz. Umumta'lim maktablarining 5-6-7- sinflarida ham huquq faniga oid darslarni joriy etish orqali ularni huquqiy ongini yuksaltirish natijasida huquqiy savodsizlikka barham berishimiz, jamiyatdagi huquqbuzarliklarni barvaqt oldini olishimiz mumkin. Jumladan ushbu yoshdagi o'quvchilarga fuqaroning huquq va majburiyatlari va shunga o'xshash normalarga asoslangan video darslarni joriy etish orqali ularning ongiga huquqiy bilimni tezda singdirish mumkinligini ta'kidlab o'tishimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ushbu usuldan keng foydalanish orqali huquqiy savodxonlikka erishish mumkin. Huquqiy savodi yetuk insonlardan esa jamiyatda ildiz otishga harakat qilayotgan korrupsiya illatini ortga chekinishiga sabbachi bo'ladi, jamiyatda adolat qaror topadi. Adolat qaror topgan jamiyatda insonlar farovon hayotda yashab, faoliyat olib boradi. Farovon jamiyat o'z navbatida rivojlangan davlatning asosini tashkil etadi. Rivojlangan davlat o'z navbatida boshqa davlatlar bilan ishonchli hamkorlik qilishda muhim ahamiyat kasb etishini hamda ishonchli investitsiya muhitini yaratishga xizmat qilishini alohida ta'kidlab o'tmog'imiz lozim.

Yuqorida bildirilgan taklif hamda fikrlarni umumlashtirgan holda xulosa qilib aytadigan bo'lsam, insoniyat o'z hayoti davomida huquqiy ongini doimiy rivojlantirib borishi natijasida uning huquqiy madaniyati shakllanib boraveradi. Ushbu huquqiy madaniyatga erishning birdan – bir yo'li bu ilmiy izlanishdan to'xtab qolmaslik, huquqiy adabiyotlarni muntazam ravishda mutolaa qilish natijasi o'laroq, ijobiy hamda jamiyat uchun samarali yechim deb hisoblashimiz mumkin.

**БОЙТУРАЕВ ФАРХОД
МАМАТКАРИМОВИЧ**
Ўзбекистон Республикаси Жамоат
хавфсизлиги университети мустақил
изланувчиси

КОРРУПЦИЯГА ОИД ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР БЎЙИЧА МАЪМУРИЙ СУРИШТИРУВ ЎТКАЗИШ ЮЗАСИДАН ХОРИЖИЙ ҚОНУНЧИЛИК ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мақолада хорижий мамлакатларда коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича маъмурий суриштирув ўтказиш институтини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича қонунчилиги таҳлили қилиниб, Ўзбекистон Республикасида ушбу институтни такомиллаштириш орқали коррупцияга қарши самарали механизмни яратиш масалалари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: Коррупция; коррупцияга қарши механизм; маъмурий суриштирув, давлат харидлари, суистеъмолчилик, коррупцияга қарши ички назорат тузилмалари.

Аннотация. В статье анализируется законодательство о правовом регулировании института административного расследования коррупционных правонарушений в зарубежных странах, обсуждаются вопросы создания эффективного механизма противодействия коррупции через призму совершенствования данного института в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: Коррупция; антикоррупционный механизм; административное расследование, государственные закупки, злоупотребление, хищение, подразделение внутреннего антикоррупционного контроля.

Abstract. The article analyzes the legislation on the legal regulation of the institute of administrative investigation of corruption offenses in foreign countries, discusses the creation of an effective anti-corruption mechanism through the prism of improving this institution in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: Corruption; anti-corruption mechanism; administrative investigation, public procurement, abuse, embezzlement, the department of internal anti-corruption control.

Хорижий мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларга оид иш ҳолатларини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳамда ҳуқуқбузарлик содир этган барча шахсларни тўлиқ фош қилиш учун коррупцияга қарши курашувчи органлар томонидан маъмурий суриштирувлар ўтказиш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2023 йил 19 декабрь кунги Коррупцияга қарши курашиш соҳасида юксак халқаро мукофотни топшириш маросимидаги нутқида миллий тизимга энг илғор халқаро тажрибага асосланган янги механизмлар татбиқ қилиниши, жумладан, коррупция ҳолатлари бўйича “дастлабки ўрганиш” – коррупцион суриштирув институти жорий этилишини маълум қилди¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2023 йил 19 декабрь кунги Коррупцияга қарши курашиш соҳасида юксак халқаро мукофотни топшириш маросимидаги нутқи // <https://president.uz/uz/lists/view/6934>

Миллий қонунчиликда “маъмурий суриштирув” тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 282-моддаси 3-қисми 7-бандида қўлланилган бўлиб, Кодекснинг 133 ва назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги баённомага модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳужжатлардан ташқари *суриштирув* якунларига кўра, манфаатдор шахсларнинг маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш материаллари билан танишганлиги тўғрисидаги баённома илова қилиниши кўрсатилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 29 июндаги ПФ-6013-сон Фармонида коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича маъмурий суриштирувлар ўтказиш кўрсатилган.

Бироқ миллий қонунчиликда “маъмурий суриштирув” тушунчасига аниқ ва тўлақонли таъриф берилмаган ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам маъмурий суриштирув билан боғлиқ жараёнлар тўлақонли ҳуқуқий тартибга солинмаган. Натижада мазкур ҳуқуқий бўшлиқлар коррупцияга қарши кураши борасидаги ишларни ташкил қилишда маълум камчилик ва муаммоларни келтириб чиқармоқда ва ва коррупцияга қарши чора-тадбирларнинг самарадорлигига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Муаллиф томонидан миллий тизимдаги ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф қилиш мақсадида хорижий мамлакатларда ушбу йўналишдаги тажриба таҳлил қилинди. Жумладан, АҚШда маъмурий суриштирувлар ўтказиш бир қанча қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинади. Хусусан, “Қимматли қоғозлар ва биржалар тўғрисида”ги Қонуннинг 21-а бандида белгиланишича, Қимматли қоғозлар ва биржалар бўйича комиссия бирон бир шахс томонидан ҳуқуқбузарлик содир этилган-этилмаганлиги ёки содир этишга уринишларини аниқлаш мақсадида маъмурий суриштирувлар ўтказишга ҳақли эканлиги баён қилинган¹. Бунда маъмурий суриштирувга киришиш учун асослар қуйидагича таснифланади:

1) ҳисоботларни рўйхатдан ўтказиш пайтида Комиссия томонидан ҳужжатларни текшириш вақтида қоидабузарликнинг аниқланганида;

2) Комиссия ёки брокерлар ва дилерларнинг ўзини ўзи тартибга солувчи ташкилоти, инвестиция маслаҳатчилари, инвестиция

¹ Административное расследование нарушений законодательства комиссией по ценным бумагам и биржам США // <https://wiselawyer.ru/poleznoe/48824-administrativnoe-rassledovanie-narushenij-zakonodatelstva-komissiej-cennym-bumagam>

компаниялари томонидан ўтказилган ўрганиш натижасида қонун бузилиши фактлари аниқланганида;

3) инвесторларнинг ўз ҳуқуқларининг бузилиши тўғрисида шикоятлари ёки қоидабузарликлар содир этилган компанияларнинг собиқ ходимларидан маълумотлар олинганида;

4) қимматли қоғозлар билан инсайдер савдо операцияларига нисбатан бозор операцияларини назорат қилиш натижасида комиссия ва ўзини ўзи тартибга солувчи ташкилотлар томонидан қоидабузарликларни аниқлаш ва қимматли қоғозлар бозорини манипуляция қилиш ҳолатларининг аниқланганида;

5) оммавий ахборот воситалари хабарлари ёки эълон қилинган материаллар асосида Комиссия томонидан иш қўзғатилиши мумкин¹.

Маъмурий суриштирув аввалига норасмий суриштирув шаклида ўтказилиб, бирламчи маълумотлар тўпланади. Бироқ, норасмий суриштирув давомида тўпланган маълумотлар Комиссияни қаноатлантирмаса, расмий суриштирувга киришилиб, ҳуқуқбузарлик аломатлари бор-йўқлигига аниқлик киритилади. Фақатгина расмий суриштирув вақтидагина чақирув қоғозлар орқали фуқаролар чақирилиши, материаллар расмийлаштирилиши мумкин.

АҚШ қонунчилигининг ўзига хос жиҳати шуки, нафақат коррупцияга қарши курашиш бўйича махсус давлат органлари, балки давлат бошқаруви (маъмурий) органлари шахсий хавфсизлик бўйича бўлинмалари ҳам маъмурий суриштирув ўтказишга ваколат берилганлигида ифодаланади. Ушбу ёндашувнинг афзаллиги шундаки, давлат бошқаруви органлари аниқланган коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик бўйича тезкорлик билан суриштирувга киришилиб, далиллар мустаҳкамланади.

Россия Федерацияси тажрибаси.

Россия Федерацияси қонунчилигига кўра, маъмурий суриштирув - бу мансабдор шахсларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликка оид барча иш ҳолатларини аниқлаш, далилларни мустаҳкамлаш, юридик малакалаш ва процессуал расмийлаштиришга қаратилган маълум вақт талаб қиладиган комплекс процессуал ҳаракатлар мажмуи².

РФнинг 02.12.2019 йил кунги №-409-ФЗ-сонли Қонуни билан Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 28.7-моддаси 5-қисмига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиб, маъмурий суриштирув ўтказишнинг асослари, тартиби ва муддатлари белгиланди.

¹ Palmiter A.R. Op. cit., p. 362.

² Прокурор разъясняет: Изменен порядок проведения административного расследования по делам о коррупционных правонарушениях // https://epp.genproc.gov.ru/web/proc_71/activity/legal-education/explain?item=23362274

Маъмурий суриштирув барча ҳуқуқбузарликлар бўйича ҳам ўтказилмайди ва қонунчиликда белгиланган аниқ рўйхатда кўрсатилган, шу жумладан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар юзасидан ўтказилади. Қонунчиликда аниқ рўйхат ўрнатилганлиги айрим турдаги ҳуқуқбузарликларга оид иш ҳолатларининг мураккаблиги, ушбу жараёнларда кенг миқёсдаги суриштирув ҳаракатлари ўтказиш заруриятидан келиб чиққан.

Коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича жавобгарликка тортиш муддати учун ўзига хос муддат – яъни 6 йил белгиланган.

РФ қонунчилигида коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар аниқ рўйхати йўқ, бироқ қонунчиликда “коррупция” тушунчасига берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқни қўллаш амалиётида қуйидаги коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича маъмурий суриштирувлар ўтказилади:

Сайлов ёки референдум қатнашчиларини пул эвазига оғдириб олишга уриниш (МХТКнинг 5.16-моддаси), сайловлар, референдумларни ўтказиш ва унга тайёргарлик кўриш учун ажратилган маблағларнинг келиб тушиши ва харажат қилиниши тўғрисидаги маълумотларни тақдим қилмаслик ёки очиқ эълон қилмаслик (МХТКнинг 5.17-моддаси), сайлов, референдум кампанияси ёки уларни ўтказиш билан боғлиқ ҳолда моддий қўллаб-қувватлаш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, товарларни бепул ёки паст нархларда топшириш (МХТКнинг 5.20-моддаси); савдо ва референдум кампанияси даврида мансаб ёки хизмат мавқеси афзалликларидан фойдаланиш (МХТКнинг 5.45-моддаси); сайловчилар ва референдум иштирокчиларидан тақиқланган жойларда, шунингдек қонунчиликда иштироки тақиқланган шасхлар томонидан имзо тўплаш (МХТКнинг 5.47-моддаси), сайлов ёки референдум жамғармасига йўналтирилган маблағларни ўтказиш қоидалари бузиш (МХТКнинг 5.50-моддаси);

“Майда талон-торожлик» (ўзлаштириш ёки растрата қилиш йўли билан талон-торож қилиш) (МХТКнинг 7.27-моддаси);

Давлат харидларини амалга оширишда товар етказиб берувчи (пудратчи, ижрочи)ни танлаш вақтида қонунчилик талабларига риоя қилмаслик (МХТКнинг 7.29-моддаси), Давлат мудофаа буюртмасини жойлаштиришда шартноманинг бошланғич (энг юқори) нархларини белгилаш тартибини бузиш, давлат мудофаа буюртмаси бўйича ягона етказиб берувчи билан шартнома тузишни рад қилиш ёки бўйин товлаш (МХТКнинг 7.29.2-моддаси); Давлат харидларини амалга ошириш тартибини бузиш (МХТКнинг 7.30-моддаси); Шартнома тузиш ва унга ўзгартиришлар киритиш тартибини бузиш (МХТКнинг 7.32-моддаси);

Ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан рақобатни чеклаш; (МХТКнинг 14.9-моддаси);

Қимматли қоғозлар бозорида хизматга оид маълумотлардан фойдаланиш; (МХТКнинг 15.21-моддаси);

Юридик шахслар номидан ноқонуний тақдирлаш (МХТКнинг 19.28-моддаси);

Давлат хизматчисини меҳнат фаолиятига ноқонуний жалб қилиш (МХТКнинг 19.29-моддаси)¹.

Коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилганлиги ҳақидаги фактлар аниқланганидан кейин, коррупцияга ҳуқуқбузарликка оид иш қўзғатиш ва маъмурий суриштирув ўтказишга киришиш ҳақидаги қарорни маъмурий ҳуқуқбузарликка оид баённома расмийлаштириш ваколатига эга бўлган ва кодекснинг 28.3-моддасида кўрсатилган органларнинг мансабдор шахслари томонидан ажрим шаклида, прокурорлар томонидан эса қарорлар шаклида расмийлаштирилади.

Коррупцияга ҳуқуқбузарликка оид иш қўзғатиш ва маъмурий суриштирув ўтказишга киришиш ҳақидаги ажрим (қарор)да ажрим чиқарилган сана ва жой, ажримни чиқарган мансабдор шахсга оид маълумотлар (лавозим, фамилия ва бошқалар), маъмурий ҳуқуқбузарлик оид иш қўзғатиш сабаблари, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳодисаси мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар, мазкур ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликни назарда тутувчи кодекс моддасида кўрсатилиши шарт.

Ажрим чиқаришда кимга нисбатан иш қўзғатилган бўлса, ўша жисмоний шахс ёки юридик шахснинг қонуний вакилига ҳамда ишнинг бошқа иштирокчиларига ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилади ва бу ҳақда ажримда ёзиб қўйилади. Ажрим нусхаси 24 соат ичида кимга нисбатан иш қўзғатилган бўлса, ўша жисмоний шахс ёки юридик шахснинг қонуний вакилига топширилади ёки юборилади.

Маъмурий суриштирув ҳуқуқбузарлик содир этилган жой ёки аниқланган жой бўйича кўриб чиқилади. Маъмурий суриштирув ишни қўзғатган мансабдор шахс ёки ишни қўзғатган орган раҳбарининг қарорига кўра, ушбу органнинг бошқа мансабдор шахси томонидан олиб борилади.

Маъмурий суриштирув ўтказиш муддати 1 ой бўлиб, алоҳида ҳолатларда 1 ойдан 12 ойга қадар узайтирилиши мумкин. Маъмурий суриштирув тамомлангач, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида баённома тузилади ёки маъмурий ҳуқуқбузарликка оид ишни тугатиш ҳақида қарор қабул қилинади.

¹ "Ответственность за коррупционные правонарушения" // <https://www.koradm.ru/administraciya/protivodeystvie-korrupsii/Docs/Prosv/3.pdf>

Қозоғистон Республикаси тажрибаси

Қозоғистон Республикасида маъмурий суриштирув институти РФдаги тартиб-таомиллар билан ўхшаш бўлиб, бироқ эътиборли жиҳати Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекси (МХтК)нинг 34-бобида коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар рўйхати шакллантирилган:

МХтКнинг 676-моддаси – Жисмоний шахслар томонидан ноқонуний моддий рағбатлантириш.

МХтКнинг 677-моддаси – давлат функцияларини амалга оширувчи ёки унга тенглаштирилган шахсларнинг ноқонуний моддий рағбатлар олиши;

МХтКнинг 678-моддаси – юридик шахслар томонидан ноқонуний моддий рағбатлантириш

МХтКнинг 679-моддаси – давлат органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ноқонуний тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ёки ноқонуний даромадлар олиши;

МХтКнинг 680-моддаси – Давлат органларининг раҳбарлари томонидан коррупцияга қарши курашиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширмаслик;

МХтКнинг 681-моддаси – илгари коррупцияга оид жиноят содир этган шахсни ишга қабул қилиш¹.

Россия Федерацияси ва Қозоғистон Республикасининг “маъмурий суриштирув” институтини тартибга солувчи қонунчилигининг ўзига хослиги шундаки, ушбу жараёнларда ўрганиш объекти коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликларгина қамраб олинади. Фикримизча, маъмурий органлар томонидан суриштирув бошланган даврда кўп ҳолатларда ҳуқуқбузарликда айнан жиноят таркиби ёки маъмурий ҳуқуқбузарликлар ёхуд интизомий қонун бузилиши аломатлари бўлганлиги ноаниқ бўлади. Шунингдек, бу ҳолатда суриштирув ўтказилиши лозим бўлган коррупция ҳолатлари бўйича коррупцияга оид жиноятлар аниқланганида, далилларнинг мақбуллиги ва уларни тезкорлик билан мустаҳкамлаш масаласида ушбу ҳуқуқий тартибга солиш ёндашувининг навбатдаги камчиликлари намоён бўлади.

Хорижий мамлакатларда коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича “маъмурий суриштирув” ўтказиш институтини қиёсий таҳлили натижалари Ўзбекистон Республикасида ҳам ушбу институтни такомиллаштиришга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича

¹ Об административных правонарушениях Республики Казахстан / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 29 июндаги ПФ-6013-сон Фармонида коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича маъмурий суриштирувлар ўтказиш кўрсатилган бўлса-да, процессуал қонунчилик билан ушбу институт тўлақонли ҳуқуқий тартибга солинмаганлиги оқибатида ушбу функцияни тўлақонли бажаришнинг имкони бўлмапти.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 27 майдаги ПФ-5729-сон Фармони асосида ташкил қилинган коррупцияга қарши ички назорат тузилмалари томонидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниқлаш билан боғлиқ функцияларини тўлақонли ва самарали амалга оширишлари учун етарлича шарт-шароит ва воситалар вужудга келтирилмаган.

Шунга кўра, ушбу ҳуқуқий бўшлиқларни бартараф қилиш мақсадида қуйидагиларни таклиф қилган бўлар эдик:

1. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ва Жиноят-процессуал кодексларида маъмурий суриштирув институтининг ҳуқуқий асосларини яратиш, хусусан “маъмурий суриштирув” фаолияти сифатида “Ўзбекистон Республикасидаги давлат бошқаруви органларининг коррупцияга қарши ички назорат тузилмалари ва Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан олиб бориладиган коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш ва чек қўйишга қаратилган фаолиятини назарда тутиш;

2. Давлат органлари ва ташкилотларида ташкил қилинган коррупцияга қарши ички назорат тузилмаларига “маъмурий суриштирув” ўтказиш ваколатини бериш, “маъмурий суриштирув” ўтказишда ушбу ходимларнинг давлат органлари ва ташкилотлари раҳбарларидан мустақиллигини процессуал мустаҳкамлаш;

3. Маъмурий суриштирувлар ўтказиш давомида коррупцияга қарши курашиш чора-тадбирларнинг ўз вақтидалигини ва далилларнинг мақбуллигини таъминлаш учун кўздан кечириш, олиб қўйиш, экспертиза тайинлаш каби суриштирув процессуал ҳаракатларини эътироф этиш.

ХАСАНОВ ДИЛШОД ЭРКИН ЎҒЛИ
Ўзбекистон Республикаси
Камбағалликни қисқартириш ва
бандлик вазирлиги Коррупцияга
қарши курашиш бўлими бошлиғи

ХАСАНОВ МУХРИДДИН
ЎРОҚБОЙ ЎҒЛИ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
докторанти

МЕҲНАТ ОРГАНЛАРИДА КОРРУПЦИЯВИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШДА ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИНИНГ ТУТГАН РОЛИ

***Аннотация:** ушбу тезисда меҳнат органларида коррупциявий ҳолатларга қарши курашишда меҳнат органларининг масъул таркибий бўлимлари, бошқа ваколатли давлат органлари ҳақида айрим масалалар ёритилган бўлиб, уларнинг меҳнат органларида коррупциявий ҳуқуқбузарликларни вақтида аниқлаш ва бартараф этишининг зарурлиги тушунтирилган.*

***Калит сўзлар:** меҳнат органлари, коррупциявий ҳуқуқбузарликлар, коррупциявий хавф, манфаатлар тўқнашуви, “сирли миждоз”.*

Ўзбекистон Республикаси Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирининг буйруғи билан ҳам коррупцияга қарши курашиш бўйича тизимли чоралар мунтазам равишда амалга оширилади. Хусусан, вазирлик тизимида коррупциявий ҳолатларни бартараф этишга қаратилган **10 дан** зиёд идоровий актлар қабул қилинган.

Меҳнат органларда коррупциявий ҳолатларни аниқлашда идоровий чораларни кўришга масъул таркибий бўлимлар тоифасига вазирликнинг раҳбарияти, коррупцияга қарши идоровий назорат, инсон ресурсларини ривожлантириш ва бошқариш, юридик таъминлаш бўлимлари, ташкилий-назорат, молия-иқтисод, ички аудит бўлинмалари, вазирлик ҳузуридаги одоб-ахлоқ комиссиялари, вазирлик ҳузуридаги Жамоатчилик кенгаши киради.

Вазирликда коррупциявий ҳолатларни аниқлаш воситалари сифатида:

- коррупциявий хавф-хатарларни баҳолаш;
- мансабдор шахслар фаолиятини мониторинг, қилиш уларнинг қонунчилик талабларига риоя этишни назорат қилиш;
- манфаатлар тўқнашувига йўл қўйилган ҳолатларни ўрганиш;
- ҳодимларни танлаш, лавозимдан лавозимга ўтказиш, ротация қилиш, моддий рағбатлантириш;

вазирлик тизимига кирувчи ва тасарруфида бўлган ташкилотларни мунтазам текшириш;

ички хужжатлар ишлаб чиқишда шахсий манфаатдорлик, протекционизм, лоббизм, клиентелизм ҳолатлар мавжудлигини экспертиза қилиш;

вазирлик тизимида давлат харидлари қонунчиликка мослигини ўрганиш;

контрагентлар ва учинчи шахслар маъламотларини ўрганиш;

вазирлик томонидан ўтказилган хайрия ва хомийлик татбирлар асослигини таҳлил этиш

“сирли мижоз” татбирларни ташкил этиш ва ўтказиш орқали;

аҳоли, ОАВлар, ҳуқуқ фаолларининг мурожаатларини ўрганиш,

вазирлик раҳбариятининг шахсий қабуллар ўтказишда аҳолидан тушган шикоятларни ўрганиш ва бошқалар орқали ўрганиш чораларини кўрсатишимиз мумкин.

Меҳнат органларида коррупциявий ҳуқуқбузарликлар содир этилишини аниқлашнинг ташқи тизимига эса коррупцияга қарши курашишга масъул бўлган давлат бошқарув органлари, назорат ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, фуқаролик жамияти институтлари ва бевосита фуқароларни киритишимиз мумкин.

Мазкур вазифаларни бажаришда ўз ўрнида меҳнат органларида **коррупциявий ҳуқуқбузарликлар содир этишни аниқлашнинг ташқи тизимига** коррупцияга қарши курашишга масъул бўлган давлат бошқарув органлари (Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги, Адлия вазирлиги) назорат ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар (прокуратура органлари, Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Давлат хавфсизлиги хизмати) ҳамда фуқаролик жамияти институтлари киришини кўришимиз мумкин.

Давлат бошқарув органлари вазирлик фаолиятининг очиқлигини ва ҳисобдорлигини таъминлаш, давлат бошқаруви тизимининг самарадорлигини ошириш, давлат органларининг, улар мансабдор шахсларининг ва бошқа ходимларининг ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажарилиши, коррупцияга оид жиноятларни, тергов қилиш натижаларини комплекс таҳлил қилиш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш, давлат харидлари соҳасида коррупциянинг олдини олиш, вазирлик ва унинг мансабдор шахслари қарорларида коррупция белгиларини аниқлаш билан шуғулланишса, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари коррупциявий жиноятлар юзасидан дастлабки тергов олиб бориш, тезкор-қидирув фаолиятни, терговга қадар текширувни, суриштирувни,

дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш орқали аниқлашга масъулдирлар.

Фуқаролик жамияти институтлари (вазирлик ҳузуридаги Жамоатчилик Кенгаши, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, Оммавий ахборот воситалари) меҳнат вазирлигида коррупциявий ҳолатларни қуйидаги кўринишда: коррупцияга қарши курашиш туғрисидаги қонунчиликнинг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш, аҳоли ва бевосита фуқароларнинг вазирликдаги муҳит, тизимдаги мансабдор шахсларнинг қонунчиликка риоя қилмаслиги, коррупциявий ҳаракатлар содир этилиши, ҳодимларнинг касбий одоб – ахлоқ нормаларини поймол қилиши туғрисидаги маълумотларни ўрганиш асосида аниқлашга кўмаклашадилар.

Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ва Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги меҳнат органларида содир қилинадиган коррупциявий ҳолатларга қарши курашишда бир қатор муҳим ваколатларга эга бўлиб, хусусан улар вазирликнинг коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш, вазирлик ва унинг мансабдор шахслари қарорларида коррупция белгиларини аниқлашда иштирок этади, давлат фуқаролик хизмати соҳасида ягона сиёсатнинг амалга оширилишини таъминлаш, давлат органлари ва ташкилотларининг давлат кадрлар сиёсати соҳасидаги фаолияти самарадорлигини таҳлил этишади.

Меҳнат органларида коррупциявий ҳуқуқбузарликларни аниқлашда ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари, айниқса прокуратура органлари, Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Давлат хавфсизлиги хизматининг ўрни алоҳида аҳамиятга эга.

Мазкур органлар коррупциявий жиноятлар юзасидан дастлабки тергов олиб бориш, тезкор-қидирув фаолиятни, терговга қадар текширувни, суриштирувни, дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш орқали аниқлашга масъул ҳисобланадилар.

Прокуратура органлари давлат органларида шу ўринда меҳнат органларида ҳам коррупцияга қарши ҳолатларни аниқлаш борасида ўз фаолиятини қуйидаги асосий йўналишлар бўйича амалга оширади:

вазирлик ва унинг мансабдор шахслари томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш;

фуқароларнинг ариза ва шикоятларини ҳамда юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш ва бошқалар ҳисобланади.

Жиноятлар тўғрисидаги аризалар ва хабарларни кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилиш ва терговни олиб боришнинг қонунчиликда белгиланган процессуал тартиби, шунингдек жиноятчиликка қарши курашни амалга оширадиган органлар томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлиги жиноятчиликка қарши курашни амалга оширадиган органларнинг қонунларни ижро этишлари устидан назорат предмети ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти меҳнат органларида ҳам коррупцияга қарши ҳолатларни аниқлаш борасида ўз фаолиятини қуйидаги асосий йўналишлар бўйича амалга оширади:

жиноий таъқиб этишни ташкил қилиш ва ҳуқуқий таъсир кўрсатишнинг бошқа чораларини кўриш учун тегишли давлат органларини коррупцияга оид аниқланган ҳуқуқбузарликлар тўғрисида ўз вақтида хабардор қилиниши;

коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг ўз вақтида олди олиншини, аниқланишини ва уларга чек қўйилишини таъминлашга, уларнинг оқибатларини, шунингдек уларга имкон берувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этишга доир тадбирларни ишлаб чиқиши;

коррупцияга қарши курашиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи ва унда иштирок этувчи бошқа органлар ҳамда ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш ҳолатини ўрганиш орқали.

Меҳнат органларда коррупциявий ҳолатларни аниқлашда идоравий чораларни кўришга масъуллар (вазирликнинг раҳбарияти, коррупцияга қарши идоравий назорат, инсон ресурсларини ривожлантириш ва бошқариш, юридик таъминлаш бўлимлари, ташкилий-назорат, молия-иқтисод, ички аудит бўлинмалари, вазирлик ҳузуридаги одоб-ахлоқ комиссиялари, вазирлик ҳузуридаги Жамоатчилик кенгаши) коррупциявий ҳолатларни коррупциявий хавф-хатарларни баҳолаш, мансабдор шахслар фаолиятини мониторинг қилиш уларнинг қонунчилик талабларига риоя этишни назорат қилиш, манфаатлар тўқнашувига йўл қўймаслик, ҳодимларни танлаш, ротация қилиш, моддий рағбатлантириш, бўшатиш, вазирлик тизимига кирувчи ва тасарруфида бўлган ташкилотларни мунтазам текшириш, ички ҳужжатлар ишлаб чиқишда шахсий манфаатдорлик ҳолатларни аниқлаш, давлат харидлари қонунчиликка мослигини ўрганиш, ўтказилган хайрия ва хомийлик татбирлар асослигини таҳлил этиш, “сирли мижоз” татбирларни ташкил этиш, аҳоли, ОАВлар, ҳуқуқ фаолларининг мурожаатларини ўрганиш,

шахсий қабуллар ўтказишда аҳолидан тушган шикоятларни ўрганиш ва бошқалар орқали аниқлашади.

Юқорида кўрсатилган давлат органлари томонидан қоррупцияга қарши курашиш механизмлари орқали меҳнат органларида содир қилинадиган қоррупция ҳолатлари таҳлил қилинади, уларга қарши курашиш таъсир чоралари белгиланади, улар устидан тергов амалга оширилади ҳамда комплекс равишда қоррупцияга қарши курашиш чоралари таъминланади.

ЮМАТОВ БОГДАН ОЛЕГОВИЧ
Докторант Правоохранительной
академии Республики
Узбекистан

ПРИНЦИПЫ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ АНТИКОРРУПЦИОННОГО МОНИТОРИНГА

Аннотация: в данной статье антикоррупционный мониторинг рассматривается в качестве необходимой составляющей и важного направления государственной антикоррупционной политики, также автор обращает внимание на формирование и поэтапное развитие данного антикоррупционного диагностического инструмента в рамках модельного законодательства СНГ, приводятся принципы, которые следует рассматривать как фундамент для национальной системы антикоррупционного мониторинга.

Ключевые слова: антикоррупционная политика, антикоррупционный мониторинг, коррупция, модельное законодательство, принципы, противодействие коррупции.

Annotatsiya: ushbu maqolada korrupsiyaga qarshi monitoring davlatning korrupsiyaga qarshi siyosatining zaruriy tarkibiy qismi va muhim yo'nalishi sifatida ko'rib chiqiladi, shuningdek muallif MDH model qonunchiligi doirasida ushbu korrupsiyaga qarshi diagnostika vositasining shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanishiga e'tibor beradi, korrupsiyaga qarshi milliy monitoring tizimining asosi sifatida ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan prinsiplar keltirilgan.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi siyosat, korrupsiyaga qarshi monitoring, korrupsiya, model qonunchiligi, prinsiplar, korrupsiyaga qarshi kurash.

Abstract: in this article, anti-corruption monitoring is considered as a necessary component and an important direction of the state anti-corruption policy, the author also draws attention to the formation and phased development of this anti-corruption diagnostic tool within the framework of the CIS model legislation, provides principles that should be considered as the foundation for a national anti-corruption monitoring system.

Keywords: anti-corruption policy, anti-corruption monitoring, corruption, model legislation, principles, anti-corruption.

Целенаправленную, эффективную и результативную деятельность субъектов государственной антикоррупционной политики невозможно представить без своевременного, адекватного и объективного

измерения и последующей оценки состояния коррупции в государстве, уровня и сфер ее распространения, причин и условий, способствующих распространению этой угрозы, а также результативности реализуемых и уже реализованных антикоррупционных мер и мероприятий. Чаще всего в качестве подобного антикоррупционного диагностического инструмента принято рассматривать антикоррупционный мониторинг¹.

Включение данного антикоррупционного инструмента в нормативно-правовые акты было реализовано в рамках модельного законодательства Содружества Независимых Государств, носящего рекомендательный характер. Модельный закон «О борьбе с коррупцией», принятый на тринадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ (постановление № 13-4 от 3 апреля 1999 года)², не содержит каких-либо положений, затрагивающих антикоррупционный мониторинг, однако данный акт стал необходимым фундаментом для последующего правового обеспечения противодействия коррупции в модельных законах СНГ. В Модельном законе «Основы законодательства об антикоррупционной политике», принятом на двадцать втором пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление № 22-15 от 15 ноября 2003 года)³, антикоррупционный мониторинг представляет собой наблюдение, анализ, оценку и прогноз коррупционных правонарушений, коррупциогенных факторов, а также мер реализации антикоррупционной политики. Также этому инструменту посвящена отдельная статья в указанном нормативно-правовом акте. Менее детально, но антикоррупционный мониторинг рассматривается как одно

¹ Панкратов А.Ю., Мониторинг коррупции и мер реализации антикоррупционной политики в республике Татарстан: вопросы теории и практики [Электронный ресурс], Russian Journal of Economics and Law. - №. 3(19). - 2011. - С. 255. - URL: cyberleninka.ru/article/n/monitoring-korrupsii-i-mer-realizatsii-antikorrupsionnoy-politiki-v-respublike-tatarstan-voprosy-teorii-i-praktiki // Бикеев И.И., Кабанов П.А., Маклакова А.Н., Панкратов А.Ю., Антикоррупционный мониторинг: вопросы организации и проведения [Электронный ресурс], Следователь. - №. 10. - 2012. - С. 19. - URL: https://www.researchgate.net/publication/310161586_Bikeev_I_Kabanov_PA_Maklakova_AN_Pankratov_AU_Antikorrupcionnyj_monitoring_voprosy_organizacii_i_provedenia_Sledovatel_-2012_-No10_-S19-22 // Красникова Е.В., Павловская Н.В., Мониторинг состояния коррупционной преступности в Российской Федерации [Электронный ресурс], Вестник Университета прокуратуры Российской Федерации. - №. 4(72). - 2019. - С. 59. - URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41561605> (дата обращения: 01.03.2024)

² <https://docs.cntd.ru/document/901856730?section=text> - Модельный закон «О борьбе с коррупцией», принятый на тринадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ (постановление N 13-4 от 3 апреля 1999 года) (дата обращения: 02.03.2024)

³ <https://docs.cntd.ru/document/901898824> - Модельный закон «Основы законодательства об антикоррупционной политике», принятый на двадцать втором пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление N 22-15 от 15 ноября 2003 года) (дата обращения: 02.03.2024)

из основных понятий, используемых в Модельном законе «О противодействии коррупции», который был принят на тридцать первом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 31-20 от 25 ноября 2008 года), а также в качестве одного из полномочий государства в области противодействия коррупции¹. Однако наиболее полным образом антикоррупционный мониторинг был раскрыт в рамках Модельного закона «Об антикоррупционном мониторинге», принятого на тридцать девятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 39-21 от 29 ноября 2013 года)². Данный акт направлен на регулирование правовых, организационных, и иных общественных отношений, которые возникают в процессе организации и проведения антикоррупционного мониторинга. Согласно данному акту антикоррупционный мониторинг представляет собой научно обоснованную комплексную плановую деятельность уполномоченных субъектов и участников по сбору, обобщению, анализу и оценке информации, касающейся эффективности антикоррупционного законодательства и предпринимаемых государством мер против коррупции, состояния правоприменительной практики в сфере противодействия коррупции, восприятия и оценки уровня коррупции институтами гражданского общества и гражданами, а также деятельность по проведению антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов. Данный модельный закон также содержит в себе положения, раскрывающие правовые основы, цели и задачи, принципы, субъектов (их компетенцию) и участников (их деятельность), объекты, информационное обеспечение, планирование, представление результатов, их учет и применение, аспекты контроля и надзора за организацией и проведением антикоррупционного мониторинга, а также ответственность за нарушение законодательства в этой сфере.

Антикоррупционный мониторинг, по нашему мнению, является необходимой составляющей и важным направлением государственной антикоррупционной политики. Несмотря на существующие сегодня предпосылки для внедрения системы антикоррупционного мониторинга в антикоррупционную политику Республики Узбекистан³, весь его

¹ <https://docs.cntd.ru/document/902157723> - Модельный закон «О противодействии коррупции», принятый на тридцать первом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 31-20 от 25 ноября 2008 года) (дата обращения: 02.03.2024)

² https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31526844&pos=5;-90#pos=5;-90 - Модельный закон «Об антикоррупционном мониторинге», принятый на тридцать девятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 39-21 от 29 ноября 2013 года) (дата обращения: 03.03.2024)

³ Yumatov B.O., Prerequisites for the implementation of the anti-corruption monitoring system in the anti-corruption policy of the Republic of Uzbekistan, *Хуқуқни муҳофаза қилиш соҳасида юридик*

потенциал не используется, и данный инструмент упоминается лишь фрагментарно, отсутствуют конкретные механизмы его реализации. О полном отсутствии изучения коррупции, как угрозы для Узбекистана, говорить не приходится, однако осуществляемая в настоящее время деятельность уполномоченными субъектами в данном направлении не лишена недостатков и представляется нам разрозненной, несистематизированной, что безусловно является препятствием для полноценного использования данного вида мониторинга, а также получения наиболее приближенной к реальности информации касательно состояния коррупции в государстве, уровня и сфер ее распространения, причин и условий, способствующих распространению этой угрозы, а также результативности реализуемых и уже реализованных антикоррупционных мер и мероприятий. Несмотря на рекомендательный характер модельных законов, указанных выше, их положения могут быть использованы при разработке собственной Национальной модели антикоррупционного мониторинга Республики Узбекистан.

В системе исходных начал борьбы с коррупцией важное место принадлежит принципам, на которых должна строиться и осуществляться указанная деятельность. Принципы имеют системообразующее значение, формируя нормы и направляя правоприменение, обеспечивая его единообразие¹. Подобно антикоррупционной политике, представляющей собой систему, состоящую из структурных элементов и опирающуюся на определенные принципы², также и антикоррупционный мониторинг, будучи важной составляющей антикоррупционной политики, должен реализовываться, основываясь на установленных нормативно-руководящих началах. Бесспорным фактом является то, что базовыми принципами системы антикоррупционного мониторинга в Узбекистане будут принципы, указанные в статье 4 Закона Республики Узбекистан от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419 «О противодействии коррупции»³:

-законность;

таълим ва фан: замонавий тенденциялар ва истиқболлари” мавзусида халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. II-жилд. – Т.: “Lesson press”. - 2024. – С. 352-359.

¹ Коннова П.И., Принципы противодействия коррупции: понятие, характеристика [Электронный ресурс], Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - №. 2-3. – 2016. - С. 190. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/printsiyu-protivodeystviya-korrupsiy-ponyatie-harakteristika> (дата обращения: 04.03.2024)

² Юматов Б.О., Структурные элементы антикоррупционной политики [Электронный ресурс], Сборник материалов XI Международной научно-практической конференции «Актуальные научные исследования». - 2023. – С. 279. - URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50474075> (дата обращения: 04.03.2024)

³ <https://lex.uz/docs/3088013> - Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419 (дата обращения: 05.03.2024)

- приоритетность прав, свобод и законных интересов граждан;
- открытость и прозрачность;
- системность;
- взаимодействие государства и гражданского общества;
- приоритетность мер по предупреждению коррупции;
- неотвратимость ответственности,

поскольку они являются едиными для всей антикоррупционной деятельности в Узбекистане.

Модельный закон «Об антикоррупционном мониторинге» содержит в себе следующие принципы:

- законность;
- обязательность;
- гласность;
- плановость;
- объективность и всесторонность;
- достоверность и полнота предоставляемой для антикоррупционного мониторинга информации;
- сотрудничество субъектов и участников антикоррупционного мониторинга¹.

Не менее важными принципами антикоррупционного мониторинга, по нашему мнению, являются следующие:

- комплексность;
- научная обоснованность;
- систематичность и непрерывность;
- оперативность (своевременность);
- координированность;
- экономическая целесообразность;
- профессионализм и независимость;
- определение приоритетов, целенаправленность;
- эффективность и результативность;
- последовательность и преемственность;
- международное сотрудничество.

Указанный перечень вышеперечисленных принципов не является исчерпывающим, также не следует говорить о том, что какой-то принцип является более важным среди всех. Принципы антикоррупционного мониторинга необходимо рассматривать как единую систему, где каждый элемент плотно связан со всеми остальными, дополняя их и усиливая, несмотря на свою индивидуальную значимость. Указанные

¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31526844&pos=5;-90#pos=5;-90 - Модельный закон «Об антикоррупционном мониторинге», принятый на тридцать девятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (постановление № 39-21 от 29 ноября 2013 года) (дата обращения: 06.03.2024)

выше принципы могут стать прочным фундаментом для первоначального создания и последующего развития Национальной системы антикоррупционного мониторинга Республики Узбекистан.

OMIRZAKOV RUSTEM
doctoral student at
Karakalpak State University

THE PERILOUS EPIDEMIC OF CORRUPTION: UNVEILING AN ONGOING SOCIETAL CHALLENGE

Abstract: *This article delves into the multifaceted nature of corruption, exploring its far-reaching impact on societies worldwide. By examining various forms and consequences of corruption, this article aims to shed light on the urgent need for effective anti-corruption measures.*

Key words: *corruption, integrity, bribery, embezzlement, accountability.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada korrupsiyaning ko'p qirrali xususiyatlari va butun dunyodagi jamiyatlarga ta'sirini ko'rib chiqamiz. Ushbu maqola korrupsiyaning turli shakllari va oqibatlarini ko'rib chiqib, korrupsiyaga qarshi samarali choralar ko'rish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *korrupsiya, halollik, poraxo'rlik, o'g'irlash, javobgarlik.*

Аннотация: *в этой статье подробно рассматривается многогранность коррупции и ее далеко идущие последствия для общества во всем мире. Рассматривая различные формы коррупции и ее последствия, эта статья ставит своей целью пролить свет на острую необходимость принятия эффективных мер по борьбе с коррупцией.*

Ключевые слова: *коррупция, честность, взяточничество, растрата, ответственность.*

Corruption is an issue that has plagued societies throughout history, transcending borders and affecting both developed and developing nations. It undermines the rule of law, hampers economic growth, distorts public resources allocation, and erodes trust in government institutions. There is no universally accepted definition of corruption, but it is often defined in terms of individual actions that “abuse entrusted power for private gain.” Other ways of defining corruption reflect broader issues like who exercises power over natural resources, who is excluded, and how informal powers compete and interact with formal institutions.¹

Investopedia defines it as “dishonest behavior by those in positions of power, such as managers or government officials. Corruption can include giving or accepting bribes or inappropriate gifts, double-dealing, under-the-table

¹ Williams DA. Corruption definitions and their implications for targeting natural resource corruption.

transactions, manipulating elections, diverting funds, laundering money and defrauding investors.”¹

Transparency International, which works to expose corruption among governments, companies and wealthy or powerful people, defines corruption as “the abuse of entrusted power for private gain”.² This can involve cronyism, where someone’s friends are given valuable contracts outside the normal market tendering process, and nepotism, where a relative is appointed to a position of power even though they are unqualified or unsuitable for the role.

According to U. Myint, corruption is defined as the use of public office for private gain, or in other words, use of official position, rank or status by an office bearer for his own personal benefit. Following from this definition, examples of corrupt behaviour would include: (a) bribery, (b) extortion, (c) fraud, (d) embezzlement, (e) nepotism, (f) cronyism, (g) appropriation of public assets and property for private use, and (h) influence peddling.³

The legislation of the Republic of Uzbekistan establishes that corruption is illegal use by a person of official or duty position with the aim of obtaining tangible or intangible benefits in personal interests or in the interests of other persons, and an unlawful provision of such benefit;⁴

The 2023 Corruption Perceptions Index (CPI) shows that corruption is thriving across the world. The CPI ranks 180 countries and territories around the globe by their perceived levels of public sector corruption, scoring on a scale of 0 (highly corrupt) to 100 (very clean). Over two-thirds of countries score below 50 out of 100, which strongly indicates that they have serious corruption problems. The global average is stuck at only 43, while the vast majority of countries have made no progress or declined in the last decade. What is more, 23 countries fell to their lowest scores to date this year⁵. The systemic nature of corruption poses significant challenges to the stability and progress of any nation. At its core, corruption involves the misuse or abuse of entrusted power for personal gain. This can take various forms such as bribery, embezzlement, nepotism, or favoritism. The consequences are far-reaching: it stifles competition by creating an uneven playing field for businesses; it discourages foreign investment due to concerns about unfair practices; and it

¹ Corruption: Its Meaning, Type, and Real-World Example // investopedia URL: <https://www.investopedia.com/terms/c/corruption.asp>

² WHAT IS CORRUPTION? // transparency URL: <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>

³ Myint, U. CORRUPTION: CAUSES, CONSEQUENCES AND CURES. Asia Pacific development journal. - Bangkok: ESCAP, ISSN 1020-1246, ZDB-ID 1230740-3. - Vol. 7.2000, 2, p. 33-58 // URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/apdj-7-2-2-Myint.pdf>

⁴ Law of the Republic of Uzbekistan on combating corruption, 03.01.2017 г. № LRU-419 // URL: <https://lex.uz/docs/4056495>

⁵ CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX // transparency.org URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/>

impedes social development by diverting funds intended for public services like education and healthcare.

The influence of corruption extends beyond political boundaries into every aspect of society. In terms of governance structures affected by corrupt practices within political systems worldwide—ranging from bribery during elections to favoritism within policy-making—we witness a significant erosion of democratic values leading to weakened institutions incapable of delivering public goods effectively.

Corruption, a persistent and deeply ingrained issue plaguing societies across the globe, has following multifaceted problems and its detrimental impacts on various aspects of society.

1. Undermining Economic Growth: Corruption poses a significant barrier to economic development by distorting market mechanisms and deterring investment. Funds earmarked for public projects often end up in the hands of corrupt individuals instead of being utilized for their intended purposes. This misallocation of resources hampers infrastructure development, stifles innovation, discourages foreign direct investment (FDI), perpetuates income inequality, and ultimately hinders economic growth.

2. Eroding Trust in Institutions: One of the most alarming consequences of corruption is its erosion of public trust in institutions at all levels – from local governance bodies to national governments. When citizens witness bribery and embezzlement cases going unpunished or corrupt officials escaping justice due to endemic systemic flaws, their faith in democratic processes diminishes significantly. This loss erodes social cohesion; it can lead to increased political apathy as people feel powerless against a system where integrity is compromised.

3. Weakening Rule of Law: Corruption undermines the rule of law by fostering a culture where personal gain takes precedence over ethical conduct and legal enforcement mechanisms are manipulated or bypassed altogether. When influential individuals wield power through illicit means without fear of consequences, it weakens judicial systems' independence and impairs society's ability to tackle crime effectively.

4. Hindering Social Development: Corruption exacerbates social inequalities by diverting resources away from essential sectors such as education, healthcare, housing, and poverty alleviation programs – areas critical for sustainable human development. The funds siphoned off through corrupt practices deprive disadvantaged communities access to quality services while perpetuating cycles of poverty.

5. Impeding Environmental Sustainability: Environmental degradation often goes hand-in-hand with corruption as natural resources become vulnerable targets for exploitation due to weak regulatory frameworks fueled by graft opportunities. Illegal logging activities facilitated by bribery or

unauthorized land acquisitions driven by corrupt practices harm ecosystems that are vital for biodiversity conservation efforts.

6. Creating National Security Risks: The prevalence of corruption poses significant threats to national security on multiple fronts. Illicit financial flows enable money laundering networks that finance organized crime syndicates or even support terrorist organizations that threaten global peace stability.

The fight against corruption requires a multifaceted approach involving governments, civil society organizations, businesses, and international cooperation. Effective measures include establishing robust legal frameworks that criminalize corrupt activities; strengthening independent judicial systems capable of prosecuting offenders without fear or favor; promoting transparency through open data initiatives; fostering whistleblowing mechanisms that protect those who report wrongdoing; and investing in education campaigns aimed at raising awareness about the detrimental impact of corruption on society as a whole.

As François Valérian, Chair of Transparency International, said: “Corruption will continue to thrive until justice systems can punish wrongdoing and keep governments in check. When justice is bought or politically interfered with, it is the people that suffer. Leaders should fully invest in and guarantee the independence of institutions that uphold the law and tackle corruption. It is time to end impunity for corruption.”¹

In conclusion, tackling the problems posed by corruption is essential for sustainable development and ensuring social justice globally. Governments need to prioritize anti-corruption efforts by enforcing existing laws rigorously while implementing comprehensive strategies aimed at preventing corrupt practices from taking root in the first place. By doing so collectively on both national and international levels, we can build more equitable societies where integrity prevails over self-interests.

КУРБАНОВ ХУРШИД РАШИДОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ МАНСАБДОР ШАХСЛАРИНИНГ ҲАРАКАТЛАРИ (ҲАРАКАТСИЗЛИГИ) ВА ҚАРОРЛАРИ ЮЗАСИДАН МАЪМУРИЙ СУДЛАРГА ШИКОЯТ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақола давлат бошқаруви органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари бўйича маъмурий судларга шикоят

¹ CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX // [transparency.org](https://www.transparency.org/en/cpi/2023/) URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/>

қилишининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. Мазкур мақолада давлат органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари бўйича маъмурий судларга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳамда маъмурий судларга шикоят қилишни ҳуқуқий тартибга солишининг ўзига хос хусусиятлари ва қонунчилик таҳлил қилинди, давлат бошқаруви органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари бўйича берилган шикоят юзасидан судда иш юритишни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар тайёрланди.

Калит сўзлари: Давлат бошқаруви органлари, маъмурий судлар, мурожаат қилиш ҳуқуқи, оммавий-ҳуқуқий муносабатлар.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишда суднинг роли алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 55-моддасида “Ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади” деб белгилаб қўйилган¹.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 4-моддасига мувофиқ, ҳар қандай манфаатдор шахс ўзининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқладиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун маъмурий судга (судга) мурожаат қилишга ҳақли.

Давлат бошқаруви органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари юзасидан маъмурий судларга мурожаат қилиш оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар юзасидан амалга оширилади.

Оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар юзасидан маъмурий судларга шикоят қилиш масаласини ўрганиш учун, биринчи навбатда, “оммавий-ҳуқуқий муносабат” тушунчасини таҳлил қилиш лозим.

Оммавий-ҳуқуқий муносабат – қатнашчиларининг бири томонидан иккинчисига нисбатан ўз ваколатларини амалга ошириши натижасида вужудга келадиган ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатдир.

Оммавий ҳуқуқий муносабатлар қуйидаги хусусиятларга эга:

биринчидан, субъектлар ўз ҳуқуқий мақомида тенг эмаслиги;

иккинчидан, оммавий-ҳуқуқий муносабатга киришишда ҳокимият ваколатига эга бўлган субъект иштирокининг мажбурийлиги;

учинчидан, “ҳокимият-бўйсиниш” формуласига мос равишда қурилган бўлиб, бир тараф фақат ҳуқуқий мажбуриятларга, иккинчи тараф субъектив ҳуқуқларга эга бўлишлиги;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - <http://www.lex.uz>

тўртинчидан, жисмоний шахснинг ҳуқуқий мақоми турли кўринишда учраши, хусусан, жисмоний шахс мажбуриятларга эга тараф сифатида, мансабдор шахс эса ҳокимият бошқарув ваколатига эга тараф сифатида иштирок этишлиги;

бешинчидан, тараф сифатида жамоанинг, кўпчиликнинг фикрини ифода этадиган субъект сифатида фаолият кўрсатаётган жамоат ташкилотлари, бирлашмалари иштирок этиши мумкин.

Н.В.Сухаревнинг фикрича, маъмурий-ҳуқуқий низо деганда, муайян маъмурий муносабат иштирокчиларидан бирининг маъмурий-ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлишига сабаб бўлган юридик фактга нисбатан норозилиги ифодасидир. Маъмурий-ҳуқуқий низолар бу маъмурий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига оид бўлган низолардир ва улар ўзининг мазмуни жиҳатидан бошқа юридик низолардан фарқ қилади¹.

Ю.Н.Стариловнинг фикрича, маъмурий ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ўртасида юзага келган низоларнинг ўзига хос моҳиятини тарафларнинг нотенглиги билан ифодалаш мумкин, яъни тарафлардан бири ҳокимият-бошқарув ваколатига эга бўлади².

Оммавий-ҳуқуқий низолар – давлат бошқаруви органлари ва мансабдор шахсларнинг хатти – ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузган ҳолларда келиб чиққан низоларни тушуниш мумкин.

Маъмурий судларга мурожаат этишга сабаб бўладиган низоларни икки турга бўлишимиз мумкин:

Биринчидан, давлат бошқаруви органларининг мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракат (ҳаракатсизлик)ларни содир қилиш натижасида юзага келадиган маъмурий-ҳуқуқий низолар;

Иккинчидан, давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган қарорлар қабул қилиш натижасида келиб чиқадиган низолар.

Юқоридаги фактлардан келиб чиққан ҳолда маъмурий-ҳуқуқий низоларга қуйидагича умумий тавсиф бериш мумкин:

а) маъмурий-ҳуқуқий низо – бу маъмурий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига оид низолардир;

б) маъмурий-ҳуқуқий низо ноқонуний бошқарув актини қабул қилиш факти юзасидан маъмурий-ҳуқуқий муносабат субъектларидан бирининг норозилик ифодасидир;

¹ Н.В.Сухарева - Сущность административно-правовых споров // Юрист 1999 №10.- С.52.

² Ю.Н.Старилов - Административная юстиция: Проблемы теории - 1998, С.127

в) маъмурий-ҳуқуқий низолар ижро ҳокимияти органи томонидан бошқарув функцияларини амалга ошириши билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Демак, маъмурий низо субъектларидан бири албатта маъмурий орган ёки мансабдор шахс ҳисобланади. Иккинчи томонда фуқаролар ҳамда юридик шахслар иштирок этади.

Қонун талабларига кўра судга қуйидаги ҳолларда мурожаат қилинади:

1. манфаатдор шахснинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатлари бузилса;

2. манфаатдор шахснинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларини рўёбга чиқаришга тўсиқлар вужудга келтирса;

3. унинг зиммасига бирон бир мажбурият юкласа;

4. фаолиятни амалга ошириш учун тўсиқлар вужудга келтирган деб ҳисобласа.

Манфаатдор шахс тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Маъмурий тартиб тамойиллар тўғрисидаги қонуннинг 4-моддасида берилган бўлиб, унга кўра манфаатдор шахс - қабул қилинаётган маъмурий ҳужжат ёки маъмурий ҳаракат қаратилган шахс, шунингдек ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари маъмурий ҳужжатга ёки маъмурий ҳаракатга дахлдор бўлган ёхуд дахлдор бўлиши мумкин бўлган шахс ҳисобланади.

Бунда шуни эътиборга олиш керакки, шахс деганда ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 16-моддасига мувофиқ, жисмоний шахс деганда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаган шахс ва чет эл фуқаросига тушунчалар “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги қонунда берилган.

Фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати Ўзбекистон Республикаси Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексининг 35-моддасига асосан барча фуқаролар ва юридик шахсларнинг маъмурий процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати (маъмурий процессуал ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 17-моддасига биноан барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 18-моддасида фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати белгиланган бўлиб унга кўра фуқаролар:

мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари; мол-мулкни мерос қилиб олишлари ва васият қилиб қолдиришлари; банкда жамғармаларга эга бўлишлари; тадбиркорлик, деҳқон (фермер) хўжалиги билан ҳамда қонунда тақиқлаб қўйилмаган бошқа фаолият билан шуғулланишлари; ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари; юридик шахслар ташкил этишлари; битимлар тузишлари ва мажбуриятларда иштирок этишлари; етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишлари; машғулоти турини ва яшаш жойини танлашлари; фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиронинг, қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлишлари мумкин.

Фуқаролар бошқа мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

МСИЮтК нинг 36-моддасида маъмурий процессуал муомала лаёқати белгиланган бўлиб, унга кўра, судда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш лаёқати вояга етган фуқаролар ва юридик шахсларга тегишлидир.

Вояга етмаган шахс қонунда ўн саккиз ёшгача никоҳ қуриш мумкин бўлган ҳолда — никоҳ қурган вақтдан бошлаб, шунингдек у қонунда белгиланган тартибда тўлиқ муомалага лаёқатли деб эълон қилинган ҳолда (эмансипация) судда ўз процессуал ҳуқуқларини шахсан амалга ошириши ва процессуал мажбуриятларини бажариши мумкин.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган шахснинг, шунингдек муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқаронинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари судда уларнинг қонуний вакиллари (ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар, ҳомийлар, тарбияловчи, даволовчи муассасалар ёки бошқа шунга ўхшаш муассасалар маъмурияти) томонидан ҳимоя қилинади. Бироқ, суд вояга етмаган шахснинг ўзини ёки муомала лаёқати чекланган фуқарони бундай ишларда иштирок этишга жалб қилишга ҳақли.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда, маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича вояга етмаган шахс судда ўз ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Бироқ, суд вояга етмаган шахснинг қонуний вакиллари бундай ишларда иштирок этишга жалб қилишга ҳақли.

Ўн тўрт ёшга тўлмаган вояга етмаган шахснинг, шунингдек руҳий ҳолати бузилганлиги (руҳий касаллиги ёхуд ақли заифлиги) натижасида муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаронинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари судда уларнинг қонуний вакиллари томонидан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг талабларига кўра, Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қонунчиликда назарда тутилган асослардан, шунингдек фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг, гарчи қонунчиликда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонунчилигининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларни келтириб чиқарадиган ҳаракатларидан вужудга келади.

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қуйидагилардан вужудга келади:

1) қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлардан;

2) қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган давлат органларининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳужжатларидан;

3) суднинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаган қароридан;

4) қонун йўл қўядиган асосларда мол-мулк олиш натижасида;

5) фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижасида;

6) бошқа шахсга зарар етказиш натижасида;

7) асоссиз бойиб кетиш натижасида;

8) фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа ҳаракатлари натижасида;

9) қонунчилик фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлайдиган ҳодисалар натижасида.

Давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, унга бўлган тегишли ҳуқуқлар рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Айнан шу ҳуқуқлар давлат органлари, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорлари еки ҳаракат (ҳаракатсизлик) натижасида бузилган бўлса, еки ушбу ҳуқуқларни амалга оширишга тўсқинлик қилинса, ушбу ҳуқуқларни химоя қилиш, улар бўйича низолашиш учун вояга етган шахслар, вояга етмаган шахсларнинг қонуний вакили, васий еки хомийлик органи томонидан химоя қилинади.

Масалан, МЧЖ таъсисчиси бўлган вояга етмаган шахс МЧЖ ни ташкил этиш ҳақидаги таъсис ҳужжатларини давлат рўйхатидан ўтказиш учун мурожаати бу шахс вояга етмаганлиги сабабли, унга давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилганлик ҳолати.

Юридик шахс деб ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ еки шахсий номулки ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира

оладиган , мажбуриятни бажара оладиган , судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади.

Юридик шахс мустақил баланс еки сметага эга бўлиши керак.

Юридик шахс турлари:

1. тижоратчи ташкилот

- ҳўжалик ширкат (тўлиқ ширкат, коммандит ширкат)
- ҳўжалик жамияти (МЧЖ, ҚМЖ, АЖ)
- унитар корхона
- қонунда кўрсатилган бошқа шаклдаги ташкилотлар

2. тижоратчи бўлмаган ташкилот (тадбиркорлик фаолияти билан Уставда белгиланган мақсадларга мос равишда шуғулланиши мумкин)

- жамоат бирлашмалари
- ижтимоий фондлар
- муассасалар
- қонунда бошқа шаклда тузилиши белгиланган ташкилот.

Давлат нотариал идораси, хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар юридик шахс ҳисобланмайди.

Хусусий нотариуслар тегишли адлия бошқармаларига нисбатан ариза, шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли. Лицензия бериш билан, лицензиянинг амал қилишининг тўхатиб турилиши, тугатилиши билан боғлиқ қарорлари еки ҳаракати(ҳаракатсизлиги)га нисбатан.

Айрим қонунлар тўғридан-тўғри судга мурожаат қилиш ҳуқуқини ва асосини белгиланган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида” ги қонуннинг 9-моддасида давлат органининг ва бошқа органнинг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг қонунчиликка мувофиқ бўлмаган ва хусусий мулк ҳуқуқини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Ушбу Қонуннинг 12-моддасига кўра хусусий мулк ҳуқуқини амалга оширишга давлат органларининг ва бошқа органларнинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ва улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф равишда аралашувига йўл қўйилмайди.

Қонуннинг шу талабларига кўра мулкдор давлат органларининг ва бошқа органларнинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ва улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф равишда аралашувига йўл қўйган ҳаракати ёхуд ушбу мазмундаги қарори устидан ариза (шикоят) билан мурожаат қилишга ҳақли.

Мазкур Қонуннинг 15-моддасига асосан мулкдор давлат органлари ва бошқа органларнинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг хусусий мулк ҳуқуқининг амалга оширилиши билан боғлиқ қонунга ҳилоф қарорлари, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф

ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан, ўз хоҳишига кўра, бўйсунув тартибида юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга ёхуд судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга.

Бўйсунув тартибида юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга шикоят бериш бундай шикоятни судга бериш ҳуқуқини истисно этмайди.

Мулкдор хусусий мулк ҳуқуқининг амалга оширилиши билан боғлиқ ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилганлиги тўғрисида давлат органларининг ва бошқа органларнинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга мурожаат этганида давлат божи тўлашдан озод қилинади.

Қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда, судга прокурор, давлат органлари ва бошқа шахслар мурожаат қилишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида” ги Қонуннинг 41-моддасига кўра прокурор фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини химоя қилиш учун судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқи белгиланган.

- Судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган давлат органларига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Масалан, адлия органлари (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 апрелдаги ПҚ-3666-сон қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тўғрисида”ги Низомнинг 12-банди 9-кичик бандига кўра адлия вазирлиги давлат, юридик ва жисмоний шахслар манфатларини кўзлаб судларга давлат божи тўламасдан аризалар ва даъволар киритишга ҳақли), туман, шаҳар ҳалқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимлари (Ўзбекистон Республикасининг “Васийлик ва хомийлик тўғрисида” ги 2014 йил 2 январь кунги Қонуннинг 7-моддаси), туман, шаҳар тиббиёт бирлашмалари (суд томонидан лаёқатсиз ёки моуомалага лаёқати чекланган деб топилган фуқароларга, шунингдек соғлиғининг ҳолатига кўра хомийликка мухтож бўлган вояга етган муомалага лаёқатли фуқароларга нисбатан). Мазкур қонуннинг 11-моддасига кўра, васийликдаги ёки хомийликдаги ҳамда васийлик ёки хомийлик белгиланишига мухтож бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини химоя қилиш васийлик ва хомийлик органларининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда бошқа шахсларга ҳам судга мурожаат қилиш ҳуқуқи берилиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини химоя қилиш бўйича вакили тўғрисида” ги 2017 йил 29 август кунги Қонуннинг 8-моддасига кўра тадбиркорлик субъектларининг

манфаатларини кўзлаб аризалар, даъволар ва шикоятлар билан судга давлат божи тўламасдан мурожаат қилиш ваколати берилган.

Яна бир мисол, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари Кенгаши -фермер хўжаликларини манфаатини кўзлаб, савдо-саноат палатаси (ННТ)- Ўзбекистон Республикаси савдо-саноат палатаси тўғрисидаги 2018 йил 9 июль кунги янги тахрирдаги Қонунининг 21-моддасига асосан Палата аъзоларининг манфаатини кўзлаб судларга давлат божи тўламасдан, давлат ва хўжалик бошқарув органарининг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари(ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилиш ҳуқуқига эга.

Хорижий тажриба мисолида кўрадиган бўлсак, Арманистон Республикаси “Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисида”ги Кодекснинг 3-моддасига асосан қуйидагилар маъмурий судга мурожаат қилиши мумкин.

1. Жисмоний ва юридик шахслар, маъмурий акт юзасидан шунингдек, давлат органи, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органининг ёки унинг мансабдор шахсининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги юзасидан;

2. Маъмурий органлар ёки мансабдор шахслар:

- Жисмоний ва юридик шахсларни маъмурий жавобгарликка тортиш юзасидан, агар бу ваколат фақат судга тегишли бўлса;

- Жисмоний ва юридик шахсларни маълум бир ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки бирор-бир мажбурият юклаш юзасидан;

Арманистон Республикаси “Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисида”ги Кодекснинг 3-моддасига асосан қуйидагилар маъмурий судга мурожаат қилиши мумкин

1. Жисмоний ва юридик шахслар, маъмурий акт юзасидан шунингдек, давлат органи, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органининг ёки унинг мансабдор шахсининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги юзасидан;

2. Маъмурий органлар ёки мансабдор шахслар:

- Жисмоний ва юридик шахсларни маъмурий жавобгарликка тортиш юзасидан, агар бу ваколат фақат судга тегишли бўлса;

- Жисмоний ва юридик шахсларни маълум бир ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки бирор-бир мажбурият юклаш юзасидан;

-Бошқа маъмурий органнинг муайян ҳуқуқга эгалиги тўғрисидаги низолар юзасидан.

3. Маъмурий органга нисбатан, давлат органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ёхуд мансабдор шахслари ушбу маъмурий органнинг маъмурий акти, ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги давлат ёки муниципалитетнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (тегишли ҳуқуқларни

ҳимоя қилиш ваколати доирасида) юзасидан агар бу низоларни бошқа йўллар билан ҳал этиш белгиланмаган бўлса.

4. Инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси шунингдек, Ереван Муниципал кенгашининг фракцияси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг (Арманистон Республикаси Президентининг, Ҳукуматнинг, Бош вазирнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, идоравий-норматив ҳуқуқий ҳужжатлар) қонунийлиги юзасидан низолар бўйича.

Ҳозирда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳатлар давлат органларининг ҳамда фуқаролар ва юридик шахсларнинг қонунларга оғишмай риоя этиш борасидаги масъулиятини янада ошириш, қонун устуворлигини юксак даражада таъминлашга қаратилган.

Шундан келиб чиқиб, Арманистон Республикасида мавжуд тажрибани тадбиқ этган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Маъмурий судлари томонидан маъмурий органнинг аризасига асосан жисмоний ва юридик шахсларга бирор-бир мажбурият юклаш (солиқ, санитария, ер муносабатларидан келиб чиқадиган муносабатлар) юзасидан ишларни кўриб чиқиш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

**Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари
мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси**

ДАСТУРИ

09:30 – 09:55	Иштирокчиларни рўйхатга олиш
10:00 – 10:10	Кириш сўзи Коленко Евгений Вячеславович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғининг биринчи ўринбосари, ю.ф.ф.д., доцент
Модератор: Шайзаков Шодиёр Ибрагимович – Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси марказ бошлиғи, ю.ф.ф.д., доцент	
10:10 – 10:20	<i>Ўзбекистон Республикасида юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш</i> Мамасиддиқов Музаффаржон Мусажонович – Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғининг ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор
10:20 – 10:30	<i>Ҳуқуқшуносликка оид илмий ишларни ривожлантиришнинг долзарб муаммолари</i> Усмонов Мухаммади Бахритдинович – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар доктори, профессор
10:30 – 10:40	<i>Давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда прокурор иштироки ва суд амалиётидаги муаммолар</i> Умарова Барно Акбутаевна – Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси бошлиғи, ю.ф.н.
10:40 – 10:50	<i>К вопросу криминализации индивидуальных действий</i> Неъматов Жасур Аминжонович – Тошкент давлат юридик университети “Суд, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва адвокатура” кафедраси профессори, юридик фанлар доктори, профессор
10:50 – 11:00	<i>Жиноят ҳуқуқи соҳасидаги илмий-назарий билимларни амалда қўллашнинг долзарб муаммолари</i> Қаландаров Махсуд Махмудович – Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси “Жиноят ҳуқуқи” кафедраси бошлиғи юридик фанлар доктори, доцент
11:00 – 11:10	<i>Маъмурий суд ишларини юритишда суд амалиётидаги муаммолар</i> Ахмедов Дилшод Бахрамович – Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Маъмурий суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси бошлиғи
11:10 – 11:20	<i>Жиноят процессида шахсни реабилитация этиш соҳасидаги халқаро стандартлар</i> Шодиев Ғулом Махамматович – Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси марказ катта прокурори, ю.ф.н., доцент
11:20 – 11:30	<i>Ҳоким ёрдамчилари фаолиятини баҳолашнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш</i> Умидуллаев Қаҳрамон Усманович – Давлат ва ҳуқуқ институти катта илмий ходими, ю.ф.ф.д.

11:30 – 11:40	<i>Терговчининг прцессуал мустақиллигини таъминлаш истиқболлари</i> Элмурзаев Билолиддин Нурмон ўғли - Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
11:40 – 11:50	<i>Принципы антикоррупционного мониторинга: подходы стран ближнего зарубежья</i> Юматов Богдан Олегович - Докторант Правоохранительной академии Республики Узбекистан
12:00 – 12:30	Мунозара
12:30	Конференцияни якунлаш

ТАДБИРДАН ЛАВҲАЛАР

МУНДАРИЖА

I-БОБ. ЮРИДИК ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ, ТАШКИЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИНИ АМАЛИЁТГА ТАТБИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАР	4-39
М.М.Мамасиддиқов. Ўзбекистон Республикасида юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш.....	4-16
М.Б.Усмонов. Ҳуқуқшуносликка оид илмий тадқиқот ишларини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари.....	16-22
А.Е.Ибраймов. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари малакасини ошириш жараёнини масофавий ва аралаш шакллар асосида такомиллаштириш.....	22-26
F.K.Qutlimuratov, H.A.Akmalov. Yuridik fanlarni rivojlantirishning tashkiliy jihatlari.....	26-30
Ш.И.Шайзаков. Юридик фандаги айрим ҳуқуқий муаммолар ҳақида мулоҳазалар.....	30-35
С.С.Мамасолиев. Ҳуқуқий онгни ривожлантиришда ҳуқуқий маданият ва юридик таълимнинг ўрни.....	35 -39
II-БОБ.ДАВЛАТ-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ	40-156
F.A.Muhitdinova. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ijtimoiy davlat va qonuniylik haqidagi talimotining dolzarbligi va ahamiyati.....	40-48
Ж.Н.Нематов. Правовое регулирование ограничений права на обжалование в административном судопроизводстве Республики Узбекистан: на примере анализа судебной практики.....	48-58
Қ.У.Умидуллаев. Конфуцийнинг давлат ва ҳуқуқ масалаларига оид қарашлари.....	59-69
У.М.Алоев. Ҳуқуқий давлат тушунчаси борасидаги қарашларнинг назарий таҳлил.....	70 -80
Ҳ.Х.Болтаев. Янги Ўзбекистон шароитида прокуратура органлари фаолиятини такомиллаштиришнинг айрим масалалари: таҳлил ва таклифлар.....	80-86

У.А.Ахунов. Озиқ-овқат хавфсизлигига оид қонун ҳужжатлари ижроси устидан прокурор назоратини ташкил этиш механизмлари ва уларни такомиллаштириш.....	86-105
Ф.А.Эргашев. Судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг устувор вазифалари.....	105-110
И.А.Акбаров. Темир йўл транспортида йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги қонунларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш жараёнида прокурорнинг таъсир чоралари.....	110-118
R.R.Shavkatbek. Certain aspects of providing safety rules for the movement of vehicles or their use.....	118-121
Ш.А.Исмаилов. Адвокатский запрос: проблемы реализации права на оказание профессиональной юридической помощи.....	122-127
С.Ў.Хасанова. Бошқарувни амалга ошириш усули сифатида йиғилиш қарорларининг ўрни.....	127 -133
С.Рахмонова. Генезис политических прав женщин и современные тенденции ее реализации.....	133-139
Ю.Р.Раҳматова. Александр Гамильтон ва Томас Жефферсоннинг АҚШ давлати ҳуқуқ тизимини шакллантиришдаги беқиёс ўрни.....	139-143
С.Ў.Юсупов. Маъмурий тартиб-таомиллар тушунчаси ва мазмуни.....	143-156
III-БОБ.ҲУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ.....	157-286
Ф.Х.Рахимов, Б.А.Отажонов. Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокини такомиллаштиришнинг айрим жиҳатлари.....	157-164
Б.А.Умарова. Давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда прокурор иштироки ва суд амалиётидаги муаммолар.....	164-168
Ш.Н.Рузиназаров. Рақамли тадбиркорлик ҳуқуқий таълимини шакллантириш истиқболлари.....	169-184
М.Х.Баратов, Р.Т.Ҳакимов, Б.Т.Акрамходжаев. Некоторые размышления о вступлении Узбекистана во всемирную торговую организацию и необходимости изучения практики деятельности Лондского суда по международному арбитражу.....	184-193

Э.К.Сабиров. Фуқаролик суд ишларини юритишда ошкораликни таъминлашнинг назарий ва амалий масалалари.....	193-203
Ў.М.Давлетов, Б.Расулов. Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашда яраштириш тартиб-таомиллари ва уларнинг аҳамияти.....	203-210
Д.А.Огай. Современные тенденции развития гражданского права: научные проблемы.....	210-223
S.Sh.Mamanazarov. The concept of data as an object of property rights.....	223-234
Д.Б.Ахмедов. Маъмурий процессда тааллуқлилик институти.....	234-238
О.Ў.Маруфов. Ерга оид низоли ишларни судда кўришнинг процесал хусусиятлари.....	239-253
Х.Н.Мансурова. Фуқаролик суд ишларини юритиш вазифаларини самарали амалга оширилишда хусусий ажримларнинг тутган ўрни.....	253-263
К.Х.Давлетова. Суд ишларини юритишда ошкоралик тамойилини таъминлашда ахборот-технологияларини қўллашнинг долзарб масалалари.....	263-272
Ж.Ж.Мухаммаджонов. Фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи тушунчаси ва мазмун-моҳияти.....	272-281
Д.Б.Раджапов. Фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштиришнинг зарурати ва хорижий тажриба.....	281-286
IV-БОБ. ЖИНОЯТ-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ.....	287-467
Б.Х.Пўлатов. Давлат айбловчиси нутқининг тузилиши ва мазмунининг ўзига хос жиҳатлари.....	287-301
Г.З.Тўлаганова, Ғ.М.Шодиев. Жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахсни жиноят-процессуал тартибда ушлаб туриш тушунчаси.....	301-310
Ж.А.Неъматов. К вопросу криминализации индивидуальных действий.....	311-314
М.М.Каландаров. Жиноят ҳуқуқига оид илмий-назарий билимларни амалиётда қўллашнинг долзарб муаммолари.....	314-318

С.Н.Эсаналиев. Жиноят ишлари биринчи инстанция судларида дастлабки эшитув босқичида кўриб чиқилишида прокурор иштирокининг ўзига хос жиҳатлари таҳлили.....	318-332
Д.Г.Камалова. Жиноят содир этиш босқичларига оид бўлган концептуал ёндашувлар.....	332-342
G.M.Tairova. The category and mechanism of combating crime.....	342-348
А.Ю.Таджибаева, Э.Б.Маманорова. Жиноят процесси функцияларининг таснифланиши ва назарий таҳлили.....	348-359
G.E.Eshdavlatova, B.I.Bozorov. The impact of artificial intelligence on the legal system.....	359-362
Ў.М.Отаев. Жиноят қонунчилигининг амал қилиш доирасида реал принципнинг ўрни.....	362-369
Б.Ф.Бахринов, О.Н.Кахаров. Жазо тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллаш муаммолари.....	369-373
Ф.С.Аҳмедов. Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси.....	374-379
К.С.Бейсенов. Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар тушунчаси ва турлари.....	379-385
Д.О.Облакулов. Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятининг квалификациявий белгилари.....	385-395
З.И.Мирмахмудов. Хорижий давлатларнинг жиноят қонунчилигида жиной жазо сифатида жариманинг қўлланиши.....	396-402
Н.А.Норова. Жиноят процессида мутахассис тушунчаси, моҳияти ва унинг жиноят ишида иштироки аҳамияти.....	402-412
J.B.Boymirzaev. Ichki ishlar organlarining tezkor bo'limlari tomonidan giyohvandlik vositalariga qarshi kurashda boshqa sohaviy xizmatlar hamda jamoatchilik bilan hamkorlikni takomillashtirish masalalari.....	412-416
B.O.Islomov. Jazoni yengillashtiruvchi holatlar mavjud bo'lgan hollarda jazo tayinlashning ayrim qoidalari.....	416-423
Б.Н.Элмурзаев. Терговчининг жиноят процессида процессуал мустақиллиги тушунчаси.....	423-432
S.M.Utebaev. Kontrabanda turlari.....	432-438

N.Q.Ametova. O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligida qo'shimcha jazo va ularning turlari.....	438-444
S.U.Bakhodirova. Criminological aspects of intentional grievous bodily harm.....	444-447
Г.О.Ўразбаева. Моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун жазо ва жавобгарликнинг муаммолари.....	447-455
Б.Ф.Бахринов. Жазо тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни қўллаш муаммолари.....	455-459
А.Ф.Фахриддинов. Киссавурликка қарши курашишнинг ҳолати ва йўналишлари.....	459-467
V-БОБ. ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ.....	468-494
У.М.Сайдахмедов. Марказий Осиёда трансчегаравий сувлардан фойдаланишда минтақа давлатлари ҳамкорлигининг замонавий ҳолати.....	468-473
S.S.Nuriddinov. Xalqaro huquq subyektlari muammosi.....	473-475
А.А.Нормуродова. Международные стандарты в сфере защиты прав женщин от сексуального насилия.....	476-484
M.R.Karimova. Қуролли можароларнинг шаклланиш эволюцияси ва “болалар ҳуқуқлари” тушунчасининг пайдо бўлиши.....	485-494
VI-БОБ. КОРРУПЦИЯ МУАММОЛАРИ.....	495-562
Ж.Х.Хатамов. Ўзбекистон Республикасида яширин иқтисодиётга қарши курашнинг умумий масалалари.....	494-503
Ф.Б.Махмудов. Манфаатлар тўқнашуви билан боғлиқ вазиятларни ҳал қилиш механизмлари.....	503-513
Т.И.Кенжаев. Опыт соседних стран в области антикоррупционной экспертизы.....	513-518
З.Т.Борсиева. Реализация принципа исследования в рамках надлежащих административных процедур.....	518-524
Ш.К.Рахимов. Коррупцияни юзага келтирувчи ва ривожлантирувчи омиллар.....	524-527

Б.О.Юматов. Принципы антикоррупционного мониторинга: подходы стран ближнего зарубежья.....	527-531
M.D.Raximov. Jamiyatda korrupsiyaga qarshi kurashishda huquqiy fanlarning tutgan o'рни va ahamiyati.....	532-533
Ф.М.Бойтураев. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича маъмурий суриштирув ўтказиш юзасидан хорижий қонунчилик қиёсий таҳлили.....	534-540
Д.Э.Хасанов, М.Ў.Хасанов. Меҳнат органларида коррупциявий ҳуқуқбузарликларга қарши курашишда давлат органларининг тутган роли.....	541-545
Б.О.Юматов. Принципы как структурный элемент антикоррупционного мониторинга.....	545-550
R.Omirzakov. The perilous epidemic of corruption: unveiling an ongoing societal challenge.....	550-553
Х.Р.Курбанов. Давлат бошқаруви органлари мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари юзасидан маъмурий судларга шикоят қилиш масалалари.....	553-562
Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси дастури.....	563-564
Тадбирдан лавҳалар.....	565-568
Мундарижа.....	569-574

“ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ”

**мавзусидаги республика
илмий-амалий конференция материаллари**

Техник муҳаррир: О.Қличев

Компьютерда саҳифаловчи: Б.Элмурзаев

Дизайнер: Б.Элмурзаев

Босишга рухсат этилди: 31.05.2024 й.

Бичими 60x44 1/8, “Cambria”

гарнитурада рақамли босма усулида босилди.

Босма табоғи: 27,7. Адади: 100 нусха. Буюртма: № 1278

Нархи шартнома асосида

100190, Тошкент ш., Юнусобод тумани, Рихсий кўчаси, 9 уй.

“Lesson press” босмахонасида чоп этилди.

Тўплам қуйидаги сайтга жойлаштирилган:
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси сайти:
www.proacademy.uz